पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरग्रन्थमाला-२

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन
बिदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च
भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

प्रथमसम्पुटम्

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्
बेङ्गलूरु - २८

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन बिदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

प्रधानसम्पादकः- प्रा. डि. प्रह्लादाचार्यः गौरवनिदेशकः

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्
बेङ्गलूरु - २८

प्रथममुद्रणम् - १९९८

मुद्रितपुस्तकसङ्ख्या - १०००

मूल्यम् - १२५ रूप्यकाणि

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरविभागस्य
सङ्गणकयन्त्रे टङ्कितम्।

बृन्दावन प्रिण्टर्स् & पब्लिशर्स् द्वारा मुद्रितम्।

Poornaprajna Samshodhana Mandira Grantamālā - 2

GĪTĀ BHĀṢYAM

of

Sri Madhwācārya

with the commentary of Sri Jayatīrtha and the sub-commentaries of Sri Sumatīndratīrtha and Sri Srinivāsatīrtha on the first two chapters

Vol -1

Publisher :

Poornaprajna Samshodhana Mandiram

Poornaprajna Vidyapeetha,

Bangalore - 560 028

GĪTĀ BHĀṢYAM of Sri Madhwācārya with the commentary of Sri Jayatīrtha and the sub-commentaries of Sri Sumatīndra Tīrtha, and Sri Srinivāsa Tīrtha on the first two chapters.

Chief Editor : **Prof. D. Prahlada Char** Hon. Director

Published by :.
Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore - 560 028.

First Edition : 1998

Copies : 1000

Price : Rs. 125/-

Type setting :
Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Poornaprajna Vidyapeetha,
Bangalore - 560 028

Printed by :
M.H. Koujalagi
at Brindavana Printers & Publishers Pvt. Ltd.
Bangalore.

प्रास्ताविकम्

विदितचरमेवेदं समेषां विदुषां यद् वेदान्तकृतान्तामृतरसानां सामस्त्येन सारल्येन सङ्क्षेपेण च स्यन्दने पटुतरैकमात्राकृतिर्हन्त गीताकृतिः । अस्मिन् संसारेऽतीव दुर्भरेषु सन्दिग्धेषु समयेष्वपि मानवेन यथा वर्तितव्यं, यथा च चरितव्यं, तथाऽसन्दिग्धमनुपद्रुतं पन्थानमादेष्टुमलमेकोऽयं ग्रन्थः।

नैकविधभवतापसन्तप्तानां सुजनानामुपरि निजकारुण्यसुधाधारासेचनाय द्वाभ्यां खलु कृष्णरूपाभ्यामवततार श्रीनारायणः । तत्र पार्थाय गीतामुपदिदेश यादवकृष्णो नारायणः । तामेव चोपनिबबन्ध भारते वासिष्ठकृष्णो नारायणः। द्विरूपेण हरिणा द्विर्बद्धमत एव सुबद्धमिदं गीताशास्त्रं श्रीमदाचार्यैरपि द्विरेव व्याकृतम् । भाष्यतात्पर्याभिधाभ्याममूभ्यां व्याख्याभ्यां तावत् सर्वं गीतागाम्भीर्यं सम्यक् सम्प्रकाशितम् । तदुक्तं पण्डिताचार्यैर्यथा -

गीतातात्पर्यभाष्याभ्यामाभ्यां विश्वं प्रकाश्यते ।
गोगणैरप्रतीकारैरर्केन्दुभ्यामिवाधिकम् ।। इति ।

(मध्वविजयः- सर्ग १५ श्लो.७५)

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चाचार्योऽयं श्रीमदाचार्यः । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चायमाचार्यस्य गीताभाष्यग्रन्थः । स्वीयायां प्रथमायां बदरीयात्रायां नारायणसन्निधिमुपगम्य तच्चरणयोर्गीताभाष्याभिधमिदमेव किल दिव्यं वाङ्मयं पुष्पमाचार्य आर्पयत् । तत्र, 'गीतार्थं वक्ष्यामि शक्तितः' इत्यादौ प्रतिजानन् विनयानत आचार्य एवं प्रतिषिद्धो भगवता यथा - 'मैवमयि भो वोचः । गीतार्थमितोऽपि भूयो वक्तुमीशोऽसि । अतो लेशत इति ब्रूयाः ' इति । ततो लेशत इत्येवाऽहाऽचार्यः ।

दशावरार्थभारतान्तर्गताया अस्या गीताया लेशतोऽप्यर्थं प्रकाशयति

श्रीमदाचार्यः। अन्ये तु भाष्यकारा बहुभाषमाणा अपि न लेशतोऽप्यर्थं गीताया अवोचन्। यथाऽऽह श्रीमज्जयतीर्थः प्रमेयदीपिकायाम् - 'अन्यैः स्वपक्षनिक्षिप्त-दृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेनाऽरोप्योक्तः' इति।

प्रमेयदीपिका तु गीतामृतरसपायिनां बुधजनानां श्रवणाञ्जलिपुटपेयामृतप्रायां बहुतरां प्रीतिमावहतीति श्रीमज्जयतीर्था एव स्वयमूचुः। यथा -

अक्षोभ्यतीर्थगुरुणा शुकवच्छिक्षितस्य मे।
वचोभिरमृतप्रायैः प्रीयन्तां सततं बुधाः ॥ इति।

प्रमेयदीपिकायाः पुनर्गाम्भीर्योद्धरणे श्रीनिवासतीर्थीया भावदीपिका, सुमतीन्द्रतीर्थीयो भावरत्नकोशश्चातीव समर्थौ। गीताक्षरार्थोऽपि भावरत्नकोशे निहितः। व्याख्याद्वयमपीदं समग्रतयाऽत्र मुद्रितम्। तत्र तत्र च श्रीराघवेन्द्रतीर्थीया ताम्रपर्णीया उमर्जीया कृष्णाचार्यीया च व्याख्या समुद्धृत्य निवेशिता जिज्ञासूनां महत उपकाराय भवेदिति मन्यामहे।

दूरवाणीनगरस्थश्रीगुरुराघवेन्द्रसेवासमित्या एतद्ग्रन्थप्रकाशनसाहाय्यकर्मणा जिज्ञासूनां बहूपकृतमिति च मन्यामहे। प्रवर्धतां समितिरियमिति चाऽऽशास्महे।

४-३-१९९८
श्रीईश्वरसंवत्सरस्य
फाल्गुणशुक्लषष्ठी
बेङ्गलूरु

इति सप्रेमनारायणस्मरणानि
श्री श्री विश्वेशतीर्थश्रीपादाः
श्री पेजावर-अधोक्षजसंस्थानम्, उडुपि

SRI GURU RAGHAVENDRA SEVA SAMITHI (Regd)

I T I Township, Dooravani Nagar, Bangalore - 560016

ACKNOWLEDGEMENT

In an abode of Tranquility and Serentiy and a backdrop of natural environment, the Sannidhis of Sri Rama, Sri Sita, Sri Mukhyaprana, Sri Lakshmana and the Mritthika Vrindavana of Sri Ragahvendra Swamiji were installed during 1973, in the I T I Township, Dooravani Nagar on the outskirts of Bangalore.

During the 25 years, after the installation, this temple has provided invaluable services to the devout in the correct performance of rituals, spiritual pursuits and propogation of Dvaita philosophy. The Silver Jubilee celebrations of the Samithi celebrated during 4 th to 6 th March 1998 were a landmark of glory and satisfaction. To commemorate this auspicious occasion, the Samithi decided to publish the great composition of Acharya Madhva - Geeta Bhashya, along with Prameyadipika of Sri Jayatirtha, and two commentaries by Sri Sumatheendratirtha belonging to Guruparampara of Sri Raghavendra Mutt and Sri Srinivasatirtha. The actual work was carried out by Poornaprajna Samshodana Mandiram, which is a sister institution of Sri Poornaprajna Vidyapeeta founded by Sri 108

Sri Vishveshatirtha swamiji of Pejawara Mutt, Udupi with the blessings of Sri 108 Sri Vidyamanyatirtha of Palimaru Mutt Udupi.

Sri Guru Raghavendra Seva Samiti expresses its gratitude to Sri Vishweshatirtha Swamiji, who is the Kulapathi, Professor K T Pandurangi, the Upakulapathi of Poornaprajna Vidyappeta, and Professor D Prahladacharya, Honorary Director of Samshodhana Mandiram for having taken on the responsibility of editing and helping in getting the book published. Our grateful thanks and acknowledgement of very valuable services are also offered to Vidwans Sri Hayavadana Puranik, Sri Guru Venkatacharya, Sri Haridasa Bhat of Poornaprajna Vidyapeeta, as well as Research Scholars of the Mandiram, Sri Ranganatha Katti, Shankaranarayana Adiga, and many others who have helped to make this publication a success.

We also acknowledge with gratitude the special care and effort put in by Sri M H Koujalgi of Brindavan Printers and his staff in getting the book printed in an excellent manner.

C.S.S.Rao	Dr. Sira G.Rao	H.N.Narayana Rao, N.S.Udupa
Chairman	*President*	*Secretaries*

PREFACE

It gives us immense happiness to place before the discerning and interested students of Indian Philosophy in general and Vedānta in particular, the present volume of Gīta Bhāṣya of Sri Madhwa. The commentary thereon- "Pramēya Dīpikā" by Sri Jayatīrtha and the subcommentaries Bhāvadīpikā and Bhāvaratnakośa of Sri Bidarahalli Srinivāsatīrtha and Sri Sumatīndratīrtha respectively are also included for assisting serious study. It is well known that Bhagavadgītā is one of the three Prasthānas of Vedānta (paths for the realisation of the Supreme being), the other two being Upanishads and Brahma suthras. Sri Madhwa has written two commentaries on Gīta-Gītā Bhāṣya, (the present volume) also considered to be the first of the 37 works authored by him., and Gītātātparya. Gītā Bhāṣya as required of a Bhāṣya devotes itself to the interpretation of the Gītā, while Gītātātparya, as indicated in the title itself, culls out the purport of the Gītā giving a new and all encompassing picture of the Vedānta philosophy, also subjecting the earlier rival interpretations to searching criticism.

The Bhagavadgītā spells out a profound philosophy of Life through remarkably simple and small verses. It however, presents serious difficulties to a discerning student who wants to go beyond superficial interpretations. Three Sādhanās are given in the Gītā for realisation of the Supreme being -Jñāna (Knowledge), Karma (Action) and Bhakti (Devotion) and each appear to be emphasised as most important by Lord Krishna in different sections. The commentaries on the Gītā instead of helping to achieve an overall balanced perspective actually confuse the

student because of the opposing views held by them. Thus one view holds Action and Knowledge are equally important for attaining salvation, while another relegates Action to a secondary role meant only for the ignorant. According to this view, Devotion which is universally considered to have been discussed in detail in the concluding chapters of the Gītā does not find a place in the ultimate stage for salvation. A third view adds an entirely new Sādhanā to the trio, Prapatti (total surrender) which is claimed to lead to salvation, even when the other sadhanas are absent. It is thus difficult to consider any of these as reflecting accurately the teachings of Sri Krishna.

When we study Gītā Bhāṣya of Sri Madhva with this background, it will be easy to assess the unique contribution made by him in understanding the great truths hidden behind the deceptive simplicity of the Gītā verses. His interpretation neither enhances nor relegates the importance of the three Sādhanās, but shows a profound harmony among them, when leading the aspirant towards the cherished goal of Liberation. Sri Madhva uses profuse quotes to illustrate, justify and fit in the overall perspective his interpretations. He shows that Jñāna without Karma is unthinkable and Jñāna is the most prominent Sādhana even for the so called Karmayogin. He convinces the student that Devotion should be uninterrupted through out the quest for Liberation, like a stream gathering volume and force as it reaches the sea. In fact, according to Sri Madhva, Devotion remains an integral part of the essence and personality of the Liberated soul. Such is the great and unique contribution of Sri Madhva to the Gītā prasthāna.

Though Gitabhashya has been acknowldged for its pro-

fundity of thought, even an accomplished scholar will find it difficult to understand and assimilate it fully without the help of the commentaries. The extreme brevity and terseness of style would daunt and discourage any, but the most serious student. Thus Pramēyadīpikā is invaluable not only to reveal the insights of the Gītā provided by Sri Madhva, but also to understand the difficulties in accepting the alternative explanations made by others such as Śankara and Bhāskara.

This work was published earlier by Poornaprajna Vidyapeeta twenty years back, but is unavailable at present. A corrected version with the mistakes inadvertently appearing in the last edition was overdue. Subcommentaries on Pramēyadīpikā itself were also not printed. Though Pramēyadīpikā itself is very lucid and elaborate, in some sections, it is difficult to fully grasp the depth of philosophical issues contained in Sri Jayatirtha's work without their help. The present edition contains two such subcommentaries which will facilitate the serious and traditional study of the logical subtleties and insights suggested in the Bhāsya and Pramēyadīpikā.

Bidarahalli Srinivasatirtha (C. 1600 - 1660A.D.), was a disciple of Sri Yadavarya, who is well known for his Tippanis (subcommentaries) on Nyāyasudhā and Bhāgavata. He is a very popular commentator of the various Teekas of Sri Jayatirtha. Bhavadipika on Gitaprasthana is one of his 37 works. The hall mark of his works is simplicity and absolute faithfulness to the original.

Sri Sumatīndratīrtha (C 1692 - 1795A.D.) was the grandson of Sri Gururājācārya, brother of Sri Rāghavendra of

Mantralaya. He is reputed to have studied with his illustrious forefather and was a favourite student. He also ascended the Pitha in Mantralaya, which was earlier adorned by two elder brothers - Sri Vasudevacharya and Venkannacharya. He has written a dozen works out of which Bhavaratnakosha is very important.He never misses a point made in Prameyadipika and in addition to the very useful explanations on the subject, he succinctly summarises the final meaning of the Ślokas under the title - Ślokākshasharārtha. He has an amazing erudition in grammar quoting relevant rules very often to support the final meanings ascribed to the texts. His references to other commentaries including to that of Sri Rāghavendratīrtha provide a total picture and help in arriving at a comparitive analysis of the contribution made by several commentators.

Bhāvadīpikā of Sri Srinivasatirtha had been published in Belgaum towards the end of the last century and copies are not available to the reader. The edition also contained numerous errors. As no manuscript was available we had to correct the old printed text. Thus inspite of our best efforts, there may be some errors still left over in this edition also. Bhāvaratnakośa was published during the nineteen twenties only partly, up to the end of the Sixth chapter by Sri T R Krishnacharya of Kumbhakonam. No copies of this work are available for study. We were more fortunate in this case, as Vidwan Raja S Pavamanacharya of Mantralaya kindly made available to us a manuscript for the first 6 chapters, which helped us in making the necessary corrections. He has also assured us of his help in providing the full manuscript of this composition. Though we had planned to publish the entire set of commentaries up to the sixth chapter in this volume, we have been forced to restrict ourselves to only two

chapters due to the size of the commentaries. We would like to acknowledge with grateful thanks the immense help provided by Sri Pavamanacharya.

It is also my sacred duty to offer our heartfelt reverence to H.H. Sri Vidyamanyatirtha Swamiji of Sri Palimar Mutt and H.H. Sri Vishveshatirtha Swamiji of Sri Pejavara Mutt on this occasion. Without their blessings and active support this Institution would not have come into being.

A number of scholars have devotedly helped us in the publication of this book. Prof. K.T. Pandurangi has contributed a very useful and lucid synopsis in English. Sri Hayavadana Puranik, formerly Principal of Poornaprajna Vidyapeeta, Prof. G. Guruvenkatacarya, and Prof. A. Haridasa Bhat have helped us immensely in editing the text with the difficulties mentioned earlier. We are grateful to them for their strenuous efforts and help. Sri Venkataramana Upadhyaya, Sri Shankaranarayana Adiga and Sri Ranganatha Katti of Poornaprajna Samshodhana Mandiram have assisted us in proof correction. Sri Vyasaraja and Sri Niranjana have done the type setting work in a commendable manner. We acknowldege their services with heartfelt thanks.

It is also our pleasant duty to convey on behalf of Poornaprajna Samshodhana Manidram and all students of Vedānta our profound gratitude to Sri Guru Raghavendra Seva Samiti of Sri Gururaja Sannidhi of Dooravaninagar, Bangalore who have volunteered to take up the entire financial burden for the publication of this work. Their contribution is all the more remarkable as instead of the usual practice of a Research Insti-

tution like ours approaching them for financial help, they have requested us to bring out this philosophical work on the occasion of the Silver Jubilee celebrations of the Samiti. They have also promised to assist us in bringing out the remaining volumes of this book. Their noble gesture would certainly be pleasing to the great saint Sri Raghavendra Swamiji. We pray sincerely to him to shower plentiful blessings on them.

Our sincere thanks are also due to Sri M.H. Koujalagi of Brindavan printers for prinitng this volume so nicely.

Date : 4-3-1998
Bangalore-28.

Prof. D. Prahlada Char
Hon. Director.
Poornaprajna Samshodhana Mandiram

ESSENTIALS OF GĪTĀ BHĀṢYA AND GĪTĀ TĀTPARYA

1) Bhagavadgītā is one of the most popular sacred books of mankind. It is in simple style, imparts practical wisdom and has a universal appeal. It sets celarly the philosophy of duty. This philosophy of duty is based on realistic world view, and monotheistic view of religion. Gītā is described as Brahmavidyā and Yogaśāstra i.e. a book that gives knowledge, and also teaches the means to attain it.

Bhagavadgītā is not a separate text. It is a part of Mahābhārata. A good many verses of Bhagavadgītā occure in other parts of Mahābhārata with slight verbal changes but with the same thought content. In a way Bhagavadgīta constitutes the essence of Mahābhārata. Mahābhārata, particularly, Bhagavadgītā, contains the essence of ancient Pañcarātra - Bhāgavata religion. Thus, Bhagavadgīta represents a tradition. It is not merely a text but it is a tradition. This has to be kept in mind while interpreting and understanding Bhagavadgītā.

Bhagavadgīta is also the essence of Upaniṣads. In the colophon to each chapter is clearly mentioned that Bhagavadgīta is an essence of Upaniṣads. Bhagavadgītā mentions Brahmasūtra and explains its role as an aid to rationally interpret Upaniṣads. Thus, Gītā teaching is a synthesis of the teachings of Upaniṣads and Pañcarātra - Bhāgavata tradition. Terms, concepts and ideas elaborated in Bhagavadgīta have the background of these traditions and any attempt to understand Bhagavadgīta ignoring this background is bound to fail. Most of the modern writers on Bhagavadgīta have taken it as an isolated

text, ignoring the cultural and philosophical background of many of the terms, expressions, and concepts, and conseqently have failed to arrive at a coherent meaning of Gītā. However, they appreciate the general ethical teachings of Bhagavadgītā and show great respect for its universal approach.

Among the traditional commentators, Rāmānuja and Madhwa duly take into account the Pañcarātra - Bhāgavata background of Gītā and also the background of Upaniṣads. They have no difficulty in understanding its monotheism, realism and the philosophy of duty. But Śaṅkara finds it difficult to take these as final positions and introduces two perspectives : a perspective of Mandādhikārin and a perspective of Uttamādhikārin. This has introduced a kind of dichotomy all along his interpretation.

2) Madhvācārya has written two commentaries on Bhagavadgīta viz. Gītā Bhāṣya and Gītā Tātparya. At the commencement of both these works, he explains the importance of Mahābhārata[1], the details of Pañcarātra -

1. i) शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकम् ।
वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानात् मुच्यतेऽञ्जसा ।। (G.T.)

ii) तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां
भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबवन्ध । (G.B.)

iii) भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ।
पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नः शास्त्रपुङ्गवः ।। (G.B.)

iv) इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रचलिष्यति ।। (G.B.)
वेदश्च इतिहासाद्यविरोधेन योज्यः । 'यदि विद्यात्' इति वचनात् ।
(G.B. II=24)

Bhāgavata tradition, points out the close relation between Veda and Pañcarātra, and brings home the importance of Gītā and the essence of this entire tradition of Veda and Pañcarātra. He clearly takes a historical view of Gītā teaching instead of merely taking the textual view. This makes a vast difference between the understandig of Gītā as a representative work of a tradition or as merely an isolated text.

He also opposes the two perspective views viz. one for Mandādhikārin and the other for the Uttamādhikārin, since he does not see any conflict between Karma and Jñāna. The philosophy of duty evolved in Gītā does not envisage a rejection of Karma at any stage in the spiritual progress, and therefore, there is no need to envisage any dichotomy in this respect.

Madhvācārya dose not give a word by word meaning or verse by verse explanation. There were already commentaries before him. He picks up for comments such verses and expressions which were not correctly understood and needed proper explanation. He brings out philosophical import of Gītā verses and discusses the issues that arise from the philosophical statements made in Gītā. Thus, his Bhāṣya has three approaches: 1. Interpretation of select verses and expressions that were not correctly understood. 2. Clarification of the philosophical statements and the philosophical issues that arise out of these statements. 3. Formulation of Gītā view on these philosophical issues and the connected issues. Thus, it is a full exposition of Gītā thought rather than mere interpretation of the text.

While giving a full exposition, naturally he notices other

interpretations, particularly, that of Śaṅkarācārya and reviews the same.

Gītātātparya further suppliments the interpretational and philosophical points. These two works really constitute one unit in understanding Madhvācārya's exposition of Gītā. Gītātātparya gives many doctrinal details. In both these, Madhvācārya profusely quotes the source passages from the Vedas, Pañcarātrasaṁhitās, Itihāsa - Purāṇas etc., thereby establishing a long tradition of Gītā thought.

3) The issue with which Gītā starts is this i.e. whether to destroy the entire race of Kurus for the sake of aquiring a kingdom is dharma or adharma ? Whether to kill the teachers, elders, and all other kith and kin for the sake of kingdom is dharma or adharma ? This consequence of war, though, was known to Arjuna before he came to battle- field, he felt the intensity of it when he actually saw his teachers, elders, and other kith and kin before him. It was both a moral and emotional issue for him. Emotionally, to kill his own kith and kin, to see such a large scale destruction, was heart breaking. Morally, it was wrong to kill one's own kith and kin for the sake of kingdom and luxury. Therefore, on both account, Arjuna thought, it was adharma. On the contrary, by withdrawing from the battlefield, Arjuna thought, he would be sacrificing his personal interest for the sake of larger interest. He will be avoiding a grave destruction. This, he thought, is the right course of dharma. Therefore, the issue posed at the start of Gītā is, whether fighting the enemy is dharma ? Or whether to avoid large scale destruction is dharma?

It is this issue that Madhvācārya takes up right at the commencement of his Gītā Tātparya.

What is dharma for a Kṣatriya ? Destroying the evil men and evil forces is dharma for a Kṣatriya. If such evil men and evil forces constitute teachers, elders and one's kith and kin that should not detract a kṣtriya from his dharma of destroying evil. To yield to such emotional pressure is emotionalism. it is adharma. Neither the magnitude of destruction nor the personal relation with the evil men are sufficient ground to evade one's responsibility. Entertaining pity for such evil persons is not dharma. It is actually adharma. Therefore, fighting the evil men is clearly dharma. It is the moral duty of a Kṣatriya. Emotions have to be controlled while discharging one's moral duty. This central teaching is clearly brought out by Sri Madhvācārya right at the commencement of Gītā Tātparya.

Gītā is a theistic document and Sri Madhvācārya is a theistic commentator. Therefore, this central teaching is put in a theistic terminology which is the most appropriate way of putting the central teaching of Gītā.

It is a paramount[2] duty of a Kṣatriya to destroy those who oppose God and also those who support such persons. Performing one's duty in dedication to God with deep devotion to God is the supreme dharma. Any thing different or oppossed

---

2. तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेन आशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मः तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मः भगवदधीनत्वात् सर्वस्य इति बोधयति भगवान् नारायणः ।

(G.T.)

to it is adharma. Every thing is entirely dependent upon God.

Arjuna did not realise this on account of his attachment to his kith and kin and hesitated a little to fight. Therefore, Kṛṣṇa unfolded the above dharma.

Having thus set the central teaching, Madhvācārya elaborates it quoting the relevant verses from the entire Bhagavadgītā supporting each point stated in the central teaching. The main points made in the central teaching are :-

1. Fighting to destroy the evil is a duty for a Kṣatriya. Those who oppose God and those who support such persons constitute evil men and evil force.

2. One has to perform one's own duty but not the duty of someone else. For Arjuna to fight the evil is the duty but not taking to mendicant's life etc. as felt by him.

3. One has to perform one's duty in dedication to God and with deep devotion to God. Mere discharging one's duty without dedication and devotion to God, does not make it a dharma.

4. God is supreme and everything else is entirely dependent upon him.

5. Devotion is the highest means to know God.

6. Everyone has to discharge his duty. There is none who is above duty.

7. Arjuna does not belong to a lower level of adhikārin. He is uttamādhikārin.

This statement of central teaching in Gītātātparya sums up the entire Gītā message and puts Arjuna's duty of fighting evil in the right perspective.

4) The above gives a clear guidance so for as the moral aspect of Arjuna's problem is concerned. Fighting evil, is a duty of Arjuna as he is a Kṣatriya. But what about the emotional aspect ? How to over-come the grief and pain the consquence of the killing of his kith and kin ? It is this question that Kṛṣna deals with first at the commencement of the second chapter. This involves the basic question as to under what circumstances the grief of the kith and kin is justified and how much a man has control over these circumstances. The mere contingency of death is not sufficent ground for the grief. Death is inevitable. It affects only the body but not the self of a person. Change of body is as normal as the change from youth to old age or as changing clothes. The self is eternal. Therefore, mere death of a dear person need not cause any grief or come in the way of discharging one's duty. What causes grief and pain is not so much the death or injury to the body of a dear person but the attachment one has for the body etc. It is this attachment that has to be weakened if one has to over-come the grief. This is the solution for the emotional problem of Arjuna. Emotions should not be allowed to sway over our sense of duty.

While pleading to withdraw from the battle-field, Arjuna clearly displays the sway of emotions[3] over his sense of duty. He is greatly depressed, he is shivering, he becomes conscious

---

3. i) सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । (B.G.I-29)

   ii) न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । (B.G.I-32)

   iii) आचार्याः पितरः पुत्राः तथैव च पितामहाः ।
   मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।
   एतान् न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ (B.G.I-34,35)

that the people who are before him in the battlefield are his teachers, elders, and close relatives. These are the very people with whom he would have normally shared his kingdom and royal luxuries. If these are killed and the whole race is destroyed, there will be social chaos. What is after all the objective or gain of this deadly war ? It is aquiring a petty kingdom. Better to accept a mendicant's life than destroy the whole race for the sake of kingdom. This line of argument of Arjuna clearly indicates the emotional stress on his mind. Therefore, Śrī Kṛṣṇa removes this burden on his mind first.

Kṛṣṇa frankly tells Arjuna that his arguments are unwise. His way of thinking is not the way that is followed by the wise.[4] It does not lead to any body's good or brings any credit to any one. It only shows the weakness of his mind and a great depression that has overtaken him.

This emotionalism is due to the lack of proper knowledge of the self as indestructible and the body as changing. The lack of such knowledge results in attachment[5] to the body and the grief at the perishing of body. Therefore, one has to know the truth about the self.

---

4. i) अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन । (B.G.II-2)

ii) प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः तदवादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि । (G.T.II-11)

iii) प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि । (G.B.II-11)

5. आत्मनो देहाद्यात्मत्वभ्रम एव सुखदुःखकारणम् । अतः तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं न सम्भवति । अतः अभिमानं परित्यज्य शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व । (G.B.II-14)

This knowledge requires much more deeper probe than merely knowing the self as non-destructible. One has to know as to how it functions. Is self independent in its functioning or guided by God ? If guided by God what is the nature of God who guides ? What is the relation between God and individual self ? What is the nature of the world in which the self functions? How the self is regulated by God ? All this knowledge is termed as Sāṅkhya in Gītā. The term Sāṅkhya in Gītā does not refer to popularly known Sāṅkhya system of Kapila . Sāṅkhyā is knowledge, particularly, knowledge of God. The means to attain this knowledge is termed as Yoga. These two viz. Sāṅkhya and Yoga are discussed in the second chapter so as to enable Arjuna to develop the correct perspective in respect of his dharma and ovecome his emotions.

5) Sāṅkhya and Yoga

In the second chapter, from verses 12 to 39, there is a detailed account of Sāṅkhya or knowledge. The main points that constitute the ingredients of this knowledge are : 1. The souls are eternal and many (II-12). 2. Bodies go on changing (II-13). 3. The cause of suffering is attachment (II-14). 4. Performance[6] of good deeds do not lead to misery. Wrong deeds do lead to misery (II-16). 5. The Prakṛti or primordial

---

6. i) असत्कर्मणः सकाशाद् भावो नास्ति । सत्कर्मणः सकाशाद् अभावो नास्ति । (G.T.II-18)
   ii) असतः कारणस्य सतः ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते । (G.B.II-18)
7. 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । (G.B.II-24)

matter is eternal and the Brahman or God is eternal. (II-16). 6. Jīva cannot act independently, God alone is independent (II-19,20, 21). 7. The creation etc. activities[7] of God are real. His attributes are real. He is supreme (II-24) 8. He is avyakta, he is acintya (Sl. 25). 9. One has to discharge one's svadharma without any hesitation. To discharge one's svadharma is a great opportunity in life. While discharging one's duty one should be unmindful of pleasure or pain, or loss or gain (II-31,32,38). This is the essence of right knowledge. This is Sāṅkhya.[8]

This knowledge enables one to realise the following facts which are very relevant in the present context : 1. The self is eternal. It is only the body that is destroyed, 2. It is attachment ot the bodies etc. that causes to greif. 3. One should discharge one's duty unmindful of pleasure or pain 4. One is entirely dependent upon God. God is supreme and regulator of all. It is the realisation of this fact that removes attachment which is the root cause of all misery.

It is the realisation of the supremacy of God that is Sāṅkhya or knowledge. One who aquires this knowledge will not hesitate to discharge his duty in dedication to God with deep devotion to him. This Sāṅkhya happens to be the foundation of Yoga or Karmayoga and its discusstion right at the commencement of

---

8. i) शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते । योगः उपायः ।

(G.B.II-39)

ii) सम्यक् ख्यातिः ज्ञानं साङ्ख्यम् । युज्यते अनेनेति योगः तदुपायः ।

iii) सम्यक् तत्त्वदृशिः साङ्ख्यं योगः तत्साधनं स्मृतम् । (G.T.II-39)

Gītā is very relevant to the issue on hand viz. whether to fight or not.

6) Nature of nāśa and abhimāna

In the context of Sāṅkhya, a little more elaboration of some of the points made here is necessary. Firstly, the concept of eternality or non-destructibility has to be explained. Destruction or nāśa is of four[9] types :

1. **Svarūpanāśa :** the destruction of the very entity.
2. **Dehanāśa :** the destruciton of the body only.
3. **Duḥkhaprāpti :** being affected by sorrow.
4. **Apūrṇatā :** Finiteness or limited nature in respect of time, space, attributes etc.

God is free from all these four types of destruction. Jīvas are free from only the first type i.e., svarūpanāśa. The Jīvas have duḥkha and apūrṇatā. Their bodies perish. Besides God and jīvas, chit-prakṛti, achit-prakṛti, varṇa and avyākṛta ākāśa also are eternal. But these have apūrṇata. God alone is eternal in the full sense of the term. That is why he is described as 'nityo nityānām'.

The next point to be noted is the nature of abhimāna or attachment. It is not merely the contact between the body, senses and the objects that is responsible for the pleasure and pain, it is abhimāna or attachment that is responcible for the pleasure

---

9. अनित्यत्वं देहहानिः दुःखप्राप्तिरपूर्णता ।
नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तः तदभावो हरेः सदा ।
तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचित् भवन्ति हि ॥ (G.T.II-17)

and pain. This abhimāna[10] is of three types : 1. Considering the body, senses and antaḥkaraṇa as self and getting attached to them. 2. Considering the property, relatives etc. as belonging to oneself and getting attached to them. 3. Considering the objects around us as of highest value and getting attached to them. In these attachments the notion that I am a free agent and I can freely own things, is involved. The realisation that God only is the free agent and everything primerily belongs to God is absent here. This leads to misery and sorrow when these things are lost or destroyed. Therefore, this kind of emotionalism has to be avoided, and one has to discharge his duties with dedication to God and deep devotion to him. This theistic approach to life removes our ego and misery.

The other points mentioned here as a part of sāṅkya or right knowledge will be elaborated in Gītā itself later, and we will narrate the same in the relevant places.

7) Mere performance of rituals does not lead to any good.

With this foundation of Sāṅkhya or knowledge, Yoga has to be undertaken. Yoga refers to the means of right knowledge and the fulfilment of life's goal. There was a wide-spread belief that it is Vedic rituals that lead to various results and obtaining the same is the highest objective of life. This belief had to be first removed. Therefore, Gītā takes up this issue before Yoga is explained. Some people, without going deep into the purport of the Vedas, believed that Vedas teach only

10. अभिमानो नाम अत्र विषयेषु शोभनाभ्यासनिमित्तः स्नेहः। अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च। शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकः अविवेकः इत्यादि। (प्र.दी. II-14)

rituals. These rituals lead to the heaven etc. These give us happiness and luxuries (II-42-44). These people are known as Vedavādarata[11] or those who are interested in the superficial meaning of Vedas. Really speaking the Vedas advise us not to be content with rituals and their svarga etc. results that belong to the area of triguṇas i.e.satva,rajas,and tamas. One has to transcend these trigunas and to concentrate on God (Sl. 45). Performing these very rituals and other prescribed duties with dedication to God will lead to much higher fulfilment of life than mere Svarga etc. A person who has the benefit of a large lake has certainly the benefit of a small pond (Sl. 46).

8) Philosophy of duty

One is enjoined to perform one's duties only; but not with the expectation of the results. No duty be undertaken with the motivation of results. Nor, one should be indifferent towards one's duty on the ground that he is not interested in the results[12] (Sl. 47).

This philosophy of duty is a turning point in Indian cultural history. It is directly in contrast with the view of Vedavādaratas mentioned above. While the Vedavādaratas or those who went by the superficial meaing of the Vedas, insisted that deeds are to be undertaken for the respective results, this philosophy of duty held by Gītā insists that deeds that are

---

11. वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः । वेदैः यन्मुखतः उच्यते तत्रैव रताः ।
(G.B.II-42)

12. कर्मफलं तत्कृतौ हेतुः यस्य सः कर्मफलहेतुः । सः मा भूः । कर्माकरणे स्नेहो माऽस्तु इत्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात् ।
(G.B.II-47)

svadharma be undertaken as svadharma without the motivation of results. In fact no deed be undertaken with any motivation of results. Performance of one's duty in dedication to God with deep devotion is an end by itself and not a means, excepting the knowledge and grace of God. This theory of deeds is known as niṣkāmakarma theory or the nivṛttakarma theory as against the kāmyakarma theory of the Mīmāṁsakas. Three important points are involved in this theory. 1. One has to undertake one's duty because it is a duty. 2. Results should not be the motivation for undertaking any deed. 3. None should give up or be indifferent towards his duty on the ground that he is not interested in the results or there are no results. Such performance of duty has to be in dedication to God with deep devotion to him. This is the Gītā theory of Niṣkāmakarma.

9) Yoga of Gītā

Being unmindful of the presence or absence of results is Yoga. This is possible only when one acquires right knowledge. Knowledge is superior to mere karma. Knowledge that leads to the surrender at the feet of God is the highest knowledge. Therefore, the wise will give up the interest in results, perform the deeds in dedication to God acquiring the knowledge of his supremacy and developing deep devtion for him, and ultimately attain the final goal. (II-48-51)

When one gets out of all his doubts in respect of the correct import of Vedas, and performs niṣkāmakarmas, he will attain samādhi state. Attaining such a state through niṣkāmakarma is the result of Yoga.

10) Sthitaprajña or Aparokṣa jñānin

Gītā concludes the chapter on Sāṅkhya and Yoga with a

moving description of Sthitaprajña or Aparokṣajñānin. We may note some of the special features of Aparokṣajñānin here.

1. Aparokṣajñānin will have given up all undesirable desires. He will always concentrate on God and will rejoice in obtaining His grace (II-55).

2. He will not be affected by the pleasures and pains and will be free from passion, anger, fear, etc. (II-56).

3. He will have no likes and dislikes. Not only he will keep away from the sensuous objects but even from a mental relish of these (II-58,59). He will keep all his senses under control (II-61). His mind will attain a state when it will not at all at all proceed towards sensuous objects (II-65).

4. Aparokṣajñānin will be awake[13] in respect of God about whom others are asleep. He is aspleep about the worldly things about which others are awake. That is to say he will have aparokṣajñāna or vision of God but he will be indifferent about the worldly objects (II-69).

5. The state in which the Aparokṣajñānin is viz. concentration on God eliminating all un-desiralbe desires, is known as Brāhmī Sthiti.[14] Once one attains it, one will not return

---

13. या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिद् जानन्ति तस्यां ज्ञानी जागर्ति सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायः न जानाति ।
(G.B.II-69)

14. i) ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम् । (G.B.II-72)

ii) बाणं शरीरम् ।' अभावाद् जडदेहस्य विष्णुः निर्बाण उच्यते' ।
(G.T.II-72)

to the muṇḍane world. One who is in this state at the time of leaving his body will attain Brahman who has no prākṛta body.

The brief account of the contents of the chapters I & II included in this volume is given. Similar account of the other chapters will be given in the respective volumes.

The commentaries on Gitābhāṣya and Gītā Tātparya

The Gītabhāṣya and the Gītātatparya of Śri Madhvācārya are very brief. Therefore, a commentary on these was very essential. Śri Madhvācārya's immediate disciple Śri Padmanābhatīrtha and Śri Naraharitīrtha wrote commentaries on Gītātātparya. These also are very brief. It was left to his major commentator Śri Jayatīrtha to wrote detailed commentaries on both these works. He wrote the commentary Prameyadīpikā and Nyāyadīpikā on Bhāṣya and the Tātparya respectively. On these two subcommentaries are written by a host of scholars. In the present edition of Gītābhāṣya, the commentary viz. Prameyadīpikā of Sri Jayatīrtha the subcommentaries Bhāvadīpikā of Srinivāsatīrtha and Bhāvaratnakośa of Śri Sumatīndratīrtha are included.

Prameyadīpika of Śri Jayatīrtha adopts a unique style.

1. Since Śri Madhvācarya does not explain the import of the Gītā verses word by word and comments only on select verses and the select expressions, Śri Jayatīrtha had to fill the gap and give a kind of prose order wise explanation of the verses and the remarks made in the Bhāsya. Śri Jayatīrtha gives this all along. He makes the total import of each verse very clear. This is given a finishing touch in Śri Raaghavendra tīrtha's Gītāvivṛti.

2. Many verses in Gītā, particularly, in the early part of the II chapter repeat the same point viz.,destructability of the

body. However, in each verse a special point is made and this is hinted in the Bhāṣya. Śri Jayatīrtha puts these points more explicitly and brings out the philosophical base built by Bhāṣyakāra.

3.In many verses the Bhāṣya remarks appear to be isolated and disconnected. The purpose of these remarks also is not clear. These are suggestive. However it is very difficult to catch the suggestions. Śri Jayatīrtha unearths these suggestions, co-ordinates the remarks, and brings out the philosophical significance of these remarks.

4.Śri Madhvācarya reviews śankara's interprectation all along, rejects the Advaita interpretaitions and the underlying Advaita doctrines by brief remarks. Śri Jayatīrtha fully develops these remarks and gives a scholary exposition of the points made.

In this way prameyadīpika serves the purpose of an explanatary commentary and also an exposition of the doctrines. The commentary on the following verses will substantiate the above remarks. verse Nos.II-11, 12, 14,24,45,46,47,59,69,72.

The Bhāvadīpikā of Śrīnivāsatīrtha adopts a different style. The import of each verse of the Gītā and the brief remarks of Bhāṣyā were clearly expanded by the Ṭīkā. However, the scholrly expositions of Tīka were to be elucidated in a simple and lucid style. This is done by Bhāvadīpa. Srinivasa tirtha is known for his simple and clear presentation. This is observable all along in this commentary. Also his commentary on the following verses bear evidence for this. Verse Nos. 14,28,42,43,64,70.

Bhavaratnakośa of Sumatīndratīrtha again raises the discussion to the polemical level. It is already stated above that the Advaita interpretation and the Advaita doctrines derived from these interpretations are refute by Śri Madvācarya briefly and these remarks are fully developed by Śri Jayatirtha. Bhavaratnakośa further develops these arguments and the counter arguments and brings out the nicities of the points made. The import of the verses is also elaborately explained. This commentary serves both the purposes of the scholarly exposition and the textual explanation. This could be observed in respect of the most crucial verses.

Besides these three valuable commentaries, the extracts from the following commentaries are also given in this edition. These are -

1) Bhavabodha of Śri Raghūttama tīrtha

2) Bhavadīpa of Śri Raghvendra tirtha

3) The sub-commentary of Umarji Acārya.

The full inclusion of these sub-commentaries would have made the volume very bulky. Therefore, the extracts of the special points made, the special interpretations offered and the special arguments advanced are given in the foot-notes in the relevant places in this edition.

This volume contains the I & II chapters. It is proposed to bring out the rest of the portion in two of three more volumes.

Mahāmahopādhyāya

Prof. K.T.Pandurangi

Upakulapati of Poornaprajna Vidyapeetha,

Former Prof. of Sanskrit, Bangalore University.

विषयसूचिका

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
गीताभाष्यम्

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थविरचितभावरत्नकोशेन, बिदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितभावदीपिकया च भूषितया श्रीजयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकया सहितम्

भाष्यम्

ॐ देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ।
परिपूर्णं गुरूंश्चाऽन् गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ।।

प्रमेयदीपिका

गुणगणनिलयं पतिं रमाया जगदघदहनं च वासवीसूनुम् ।
मुनिकुलतिलकं च पूर्णबोधं गुरुमपि परमं गुरुं च मे वन्दे ।।

आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविनिर्मितम् ।
व्याख्यास्ये भगवद्गीताभाष्यं तत्करुणाबलात् ।।

प्रारिप्सितविघ्नविघातादिप्रयोजनं समुचितविशिष्टेष्टदेवतागुरुप्रणामं ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां चाऽदौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः - **देवमिति ।।** अत्र देवशब्दो देवताशब्दपर्यायः प्रतिपाद्यमाह। सन्निधानाच्च भगवद्गीताया इति लभ्यते । तेनेदानीं नारायणस्य प्रणामे समुचिततामाचष्टे । अज्ञान-पारतन्त्र्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण सर्वदा सर्वात्मना वर्जितम् । परितो देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे । परमवैष्णवस्य भगवतो

भाष्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति प्रसिद्धमेव। यद्वा, भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न परेषामिव जीवत्वनिर्विशेषत्वादिरूपेण, किं नाम ? सर्वदोष-वर्जिततया पूर्णतया चेति पदद्वयेनाऽऽख्याति। आन् व्यासान्। 'अ आ अं अः पुराणर्षिः व्यासः शाखासहस्रकृत्' इत्यकारस्य तन्नामसु पाठात्। बहुवचनं च गौरवादेव। गीतेति भगवद्गीतैवाभिप्रेयते। 'मुख्यामुख्ययोः मुख्ये कार्य-सम्प्रत्ययः' इति न्यायात्। यद्यपि बह्वर्था गीता, शक्तश्चाहं तद्वचने, तथाऽपि श्रोतॄणां मन्दां मतिमपेक्ष्याल्पमेवोच्यत इति भावेनोक्तम्- **लेशत इति ॥** इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिः। अर्थशब्देन सर्वार्थग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां च भाष्येऽदर्शनात् वन्ध्येयं प्रतिज्ञेति मन्दाशङ्कानिरासायेदमुदितम्।

नन्वस्तु नमस्कारग्रथनं शिष्यशिक्षार्थम्। प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रन्थे निवेशनीया ? उच्यते। बहुभिर्व्याख्यातृभिः भगवद्गीताया व्याख्यातत्वाद् व्यर्थमिदं भाष्यमित्याशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्य। अन्यैः स्वपक्षनिक्षिप्त-दृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेनाऽऽरोप्योक्तः। अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात्। नचात्र यतिभङ्गो दोषः। तस्य काव्यविषयत्वात्। शास्त्रे तु 'य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे' इत्याद्यभियुक्तवाक्ये दर्शनादिति।

भावदीपिका

नमामि तर्काभयचक्रशङ्खपाणी सदा मध्वकराभिपूज्यौ।
श्रीव्यासकृष्णौ परिपूर्णबोधांस्तथा जयार्यानितरान् गुरूंश्च ॥

वेदेशयोगिनं वन्दे यादवार्यगुरोर्गुरुम्।
छान्दोग्यभाष्यटीकायाः कर्तारमहमादरात् ॥

अध्यात्मदर्शने दक्षान् शापानुग्रहयोः पटून्।
कृष्णनाम्नः पितॄन् वन्दे कृष्णपादाब्जदर्शिनः ॥

श्रीमन्न्यायसुधाया यैर्भावः सम्यक् प्रकाशितः ।
तान् वन्दे यादवाचार्यान् सदा विद्यागुरून् मम ।।

अथैतत्कृपया श्रीनिवासाख्यायुतसूरिणा ।
गीताभाष्यस्य टीकायाः क्रियते भावदीपिका ।।

बुधैरपि सुदुर्बोधे ग्रन्थे यन्मम साहसम् ।
तत् पारयन्तु निपुणा गुरुपादरजःकणाः ।।

सर्वज्ञकल्पाष्टीकाकारा जयतीर्थश्रीचरणाः श्रीमद्गीताभाष्यं यथावद् व्याख्यातुकामा विघ्नविघातादिप्रयोजनं स्वेष्टदेवताया लक्ष्मीपतेस्तथा मूलगुरोरादिगुरोः परमगुरोः स्वगुरोश्च वन्दनरूपमङ्गलं कृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादावुपनिबध्नन्ति - **गुणगणनिलयमिति** ।। वाङ्मनसव्यापाररूपग्रन्थारम्भसमये सकलवाङ्मनसदेवताया रमाया वन्दनस्यावश्यं कर्तव्यत्वात् पृथग् वन्दनस्य च 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्' इत्यादिनोत्तरत्र भगवता निराकरणान्नारायणविशेषणत्वेनैव सा वन्दनीयेति सूचयितुं रमायाः पतिमित्युक्तम् ।। **वासवीसूनुमिति** ।। वसोरपत्यं स्त्री वासवी सत्यवती, तत्सूनुं कानीनं बादरायणमित्यर्थः । चशब्दाद् गुणगणनिलयमिति रमापतिविशेषणस्यात्राप्यनुकर्षः । व्याचिख्यासितभाष्यमूलभूतगीताकर्तृत्वोपाधिना पृथङ्नतिरिति द्रष्टव्यम् । व्याचिख्यासितभाष्यकर्तृत्वोपाधिना पूर्णबोधान् प्रणमति-**मुनीति** ।। मुनिमण्डलालङ्कारभूतम् । चशब्दाज्जगदघदहनमित्यस्य विशेषणस्यानुकर्षः । परमं गुरुं श्रीपद्मनाभतीर्थश्रीचरणम् । मे गुरुम् अक्षोभ्यतीर्थश्रीचरणम् ।। १ ।।

एवं देवतादिप्रणाममाचरित्वा स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते- **आनन्दतीर्थेति** ।। भगवच्छब्दः पूज्यार्थः । पादशब्दः स्वरूपवाची । 'उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यते' इति वचनात् । तथाचाऽऽनन्दतीर्थाख्या ये पूज्यस्वरूपवन्तः

आचार्यास्तैर्विनिर्मितं विशेषेणेतरवैलक्षण्येन निर्मितमित्यर्थः । भगवद्गीता-भाष्यमिति सामान्योक्त्याऽन्यकृतभाष्यप्रसक्तौ सत्यां तत्परिहारायेदं विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । तेषां पूर्ववन्दितानां करुणाबलात् ।

नन्वाद्यपद्यं व्यर्थम् । नचेष्टदेवताप्रणामग्रन्थारम्भप्रतिज्ञयोः करणाय सार्थकमिति वाच्यम् । ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञायाः वक्ष्यमाणप्रयोजनाय कार्यत्वेऽपि न प्रणामस्य कर्तव्यता, प्रयोजनप्रमाणयोरभावान्नम्यत्वप्रयोजकीभूतानां समुचितत्वादीनामभावाच्चेत्यत आह - **प्रारिप्सितेति** ।। अन्येषामिति शेषः । निरन्तरायत्वाद् भाष्यकाराणाम् । तथा च प्रारब्धुमिष्टं प्रारिप्सितम् । तत्र अन्येषां प्रतिबन्धकीभूता ये विघ्नास्तेषां यो विघातः स आदिः कारणं यस्याः समाप्तेः प्रचयस्य च तत्तत्प्रयोजनमित्यर्थः । तथात्वेन शिष्टाचारपरम्परावगतमिति यावत् । अनेन प्रणामेन समाप्त्यादौ जननीये विघ्नध्वंसोऽवान्तरव्यापार इति सूचितं भवति ।

समुचितत्वं नाम ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वरूपमधिकृतत्वमिति ध्येयम् । वैशिष्ट्यं सर्वोत्तमत्वम् । प्रणामं कृतमिति शेषः । अन्यथाऽकृतस्य निबन्धे प्रतारकत्व-प्रसङ्गात् । प्रणामं नतिस्तुतिरूपम् । असन्निहितशिष्यशिक्षायै इति पूरणीयम् ।।**ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां च** ।। वक्ष्यमाणप्रयोजनायेति शेषः । नम्यत्वप्रयोजकीभूतं समुचितत्वादिकं केन पदेन सूचितमित्यतस्तद् दर्शयति - **अत्रेत्यादिना** ।

ननु ' या तेनोच्यते सा देवता ' इति वचनाद् देवताशब्दस्य प्रतिपाद्यार्थ-कत्वेऽपि न देवशब्दस्य तदर्थकत्वम् । नह्यत्र देवताशब्दः श्रूयत इत्यत आह - **देवशब्दो देवताशब्दपर्याय इति** ।। देवताशब्दो हि 'या तेनोच्यते सा देवता' इति निरुक्तिबलात् प्रतिपाद्यवाची । 'रुद्रोऽहङ्कारदेवता' इत्यादिवचनादभि-मानिदेवतावाच्यपि भवति । एवं च प्रकृते देवशब्दो देवताशब्दपर्याय इत्येवोक्ते

अभिमानिदेवतापरताऽपि प्रतीयेत। ततश्चासङ्गतिः स्यात्। अतः प्रतिपाद्य-माहेत्युक्तम्। देवशब्दः प्रतिपाद्यमाहेत्येवोक्ते देवशब्दस्य प्रतिपाद्यार्थक-त्वाभावाद् देवताशब्दपर्याय इत्युक्तमिति ज्ञातव्यम्।

ननु प्रतिपाद्यत्वस्य सापेक्षत्वात् कस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यमिति न ज्ञायते। नच गीताया इति वाच्यम्। असन्निहितत्वात् तस्या इत्यत आह - **सन्निधाना-च्चेति**॥ व्याचिख्यासितत्वेन बुद्धिसन्निधानात्, गीतार्थमिति शब्दसन्निधाना-च्चेत्यर्थः॥ **तेनेति**॥ गीताया देवं प्रतिपाद्यमिति कथनेनेत्यर्थः। वीत्युपसर्ग-स्यार्थो **विशेषेणेति**॥ तमेव व्यनक्ति - **सर्वदेत्यादिना**॥ ननु नम्यत्वप्रयोजकी-भूतसमुचितत्ववैशिष्ट्यवदिष्टत्वं कुतो नोक्तं भाष्यकृतेत्यत आह - **परम-वैष्णवस्येति**॥ तस्यैकान्तभक्तोत्तमत्वादिति भावः॥ **जीवत्वेति**॥ 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति प्रतिपादनादिति भावः॥ **निर्विशेषत्वादीति**॥ 'निर्गुणं गुणभोक्तृ च' इत्यादिप्रतिपादनादिति भावः। सर्वदोषविवर्जितमित्युक्त्या न जीवत्वरूपेण, तथात्वे दोषित्वापत्तेरित्याख्याति। परिपूर्णतया चेत्युक्त्या न निर्विशेषत्वादिरूपेणेत्याख्यातीति ज्ञेयम्। जीवत्वनिर्विशेषत्वप्रतिपादनपरतया प्रतीयमानानां वाक्यानामन्यथा व्याख्यास्यमानत्वादित्याशयः॥ **तन्नामसु पाठादिति**॥

'अ आ अं अः पुराणर्षिर्व्यासः शाखासहस्रकृत्।
महाभारतनिर्माता कवीन्द्रो बादरायणः॥

कृष्णद्वैपायनः सर्वपुरुषार्थैकबोधकः।
वेदान्तकर्ता ब्रह्मैव व्यञ्जकः पुरुवंशकृत्॥'

इति वासुदेवसहस्रनाम्नि व्यासनामसु पाठादित्यर्थः। व्यासस्यैकत्वेन 'आन्' इति कथं बहुवचनमित्यत आह - **बहुवचनमिति**॥ गौरवादेव, न तु द्रौण्यादि-व्यासान्तरसाहित्येन, येन तेषामपि भाष्यकारवन्द्यत्वं स्यादित्याशयः।

'गुरावात्मनि चैकेषाम्' इति स्मरणादिति ध्येयम्। गीतार्थमिति सामान्योक्त्या कलिङ्गादिगीताप्रसक्तौ सत्यां तत्परिहारायाऽह - **गीतेति** ॥ न कलिङ्गादिगीतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह - **मुख्येति** ॥ मुख्यत्वं च निर्विशेषशब्दवाच्यत्वेन व्यासवदिति

'मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।
यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ।।'

इत्युक्तन्यायेन द्रष्टव्यम्।

ननु लेशत इत्ययं तसिस्तावत् तृतीयान्तात् लेशशब्दाज्जातोऽस्ति । तसेः सार्वविभक्तिकत्वात्। अत्र च तृतीयैव कथम् ? । ' कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति कर्तरि करणे च तृतीया विहिता । 'रामेण बाणेन हतो वाली' इति प्रयोगदर्शनात्। प्रकृते च 'गीतार्थं वक्ष्यामि' इत्यत्र वचनक्रियां प्रति लेशस्य कर्तृकरणत्वयोरभावात् कथं तृतीया ? कथं च तदन्ताच्छब्दात् तसिरित्याशङ्कायां न 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रप्राप्ततृतीयान्तात् तसिः, किन्त्वन्यस्मादेवेत्याह- **इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिरिति** ॥ इत्थम्भूतलक्षणमर्थो यस्यास्तृतीयायास्तदन्ताल्लेशशब्दात् तसिरित्यर्थः। अयं भावः। 'इत्थम्भूतलक्षणे' कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तृतीया स्यादिति सूत्रार्थः। छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्युदाहरणम्। तत्र उपाध्यायत्वरूपं प्रकारं प्राप्तः पुमानित्थम्भूतः । तत्प्रकारस्य लक्षणे छात्रे तृतीया जाता। तत्र लक्षणशब्दो व्यावर्तकत्वार्थः । उपाध्यायत्वस्यान्यत्र प्रसक्तौ सत्यां छात्रस्य तद्व्यावर्तकत्वात्। एवं प्रकृतेऽपि गीतार्थं वक्ष्यामीत्यत्र वचनविषयत्वरूपं प्रकारं प्राप्तो गीतार्थ इत्थम्भूतः। तल्लक्षणे तद्व्यावर्तके लेशे तृतीया। गीतार्थं वक्ष्यामीत्युक्ते सर्वस्यापि गीतार्थस्य वचनविषयत्वरूपप्रकारत्वप्रसक्तौ लेशस्य तद्व्यावर्तकत्वात्। सर्वस्मिन्नपि गीतार्थे वचनविषयत्वरूपप्रकारस्य तेन व्यावर्तनादिति । एवं सौत्रलक्षणशब्दस्य

व्यावर्तकार्थत्वमभिप्रेत्योक्तं विवृणोति - **अर्थशब्देनेति** ॥ **इयं प्रतिज्ञा** गीतार्थं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञा। गीतार्थमित्यर्थशब्दस्य सामान्यशब्दत्वेनाल्पार्थपरत्वमपि सम्भवतीत्यतो मन्दाशङ्केत्युक्तम् ॥ **इदमुदितमिति** ॥ लेशत इति पदमुदित-मित्यर्थः । नन्वेकस्यैव व्यावर्तकव्यावर्त्यत्वयोर्लोकेऽदर्शनात् प्रकृते च लेशरूपगीतार्थस्यैव व्यावर्तकताया गीतार्थस्यैव च व्यावर्त्यतायाश्चाङ्गी-कारेणेत्थम्भूतलक्षणार्थत्वमयुक्तमिति चेत्, उच्यते । वृक्षत्वशिंशुपात्वयोरिव सामान्यविशेषभावाङ्गीकारेण व्यावर्तकत्वादेः सम्भवात् । गीतार्थस्य सामान्यरूपत्वात्। लेशरूपगीतार्थस्य विशेषरूपत्वादिति ध्येयम्। यद्वा, गीतार्थं वक्ष्यामीत्यत्र वचनमेव प्रकारः। तं प्राप्तो गीतार्थस्तल्लक्षणो लेशरूपो धर्म इति तत्र तृतीया। तदन्तात् तसिरित्यर्थः। अत्र लेशशब्दो नार्थपरः। किन्तु तन्निष्ठधर्मपर इति द्रष्टव्यम्। तथाच गीतार्थं लेशेन अल्पतया वक्ष्यामीत्यर्थो द्रष्टव्यः। वचनस्यैव प्रकारत्वमभिप्रेत्योक्तं विवृणोति - **अर्थशब्देनेति** ॥ **सर्वार्थग्रहणेति** ॥ सर्वार्थवचनेत्यर्थः।

॥ **प्रयोजनमस्येति** ॥ ग्रन्थे प्रतिज्ञानिवेशनस्येत्यर्थः ॥ **गीतार्थमेवेति** ॥ अर्थशब्दो मुख्यार्थपरः । सत एव पदार्थस्येति यथा । तथाचाहं तु गीताया मुख्यार्थमेव वक्ष्यामीत्यर्थशब्देन सूचनादित्यर्थः ॥ **यतिभङ्ग इति** ॥ यति-र्विरतिः। यतिस्थानभङ्गो यतिभङ्ग इति मध्यमपदलोपी समासः। तथा च पदान्त एव विरतिर्दृष्टा न पदमध्ये। अतोऽत्र गीतेति पदस्य मध्ये गीत्यत्र कथं विरतिरिति भावः ॥ **तस्येति** ॥ यतिभङ्गरूपदोषस्येत्यर्थः । नहीदं पामरमनोरञ्जनार्थं काव्यमिति भावः । ननु शास्त्रे यतिभङ्गस्यादोषत्वं कुत इत्यत आह - **शास्त्रे त्विति** ॥ 'तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवले' इति वाक्यशेषेणान्वयः। अत्र 'य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे' इत्येव पाठः । उपाधिवार्तिक-

कारादयस्तु यतिभङ्गभीरवः 'य उपाधिर्लालगीति साध्ये वै यद्विशेषणे' इति पाठं कल्पयन्ति । तन्न । मूलपुस्तकेष्वदर्शनात् । अतष्टीकाकारैश्चिरन्तनपाठ एवोदाहृत इति ध्येयम् । तदर्थस्तु विशेषणस्य सम्बन्धो यस्मिन् साध्ये तत्सम्बन्ध-विशेषणमिति विशेषणशब्दस्य परनिपातः । भूः सत्ता । अभूरभावः । एवञ्च 'वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्' इत्यत्र यस्य बहिर्द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य सम्बन्धवति प्रत्यक्षत्वरूपे साध्ये यः उद्भूतरूपवत्त्वाख्यः उपाधिर्लगति तद्विशेषणयुक्ततदभावाभूः बहिर्द्रव्यत्वरूपविशेषणयुक्तोद्भूतरूपवत्त्व-रूपोपाधेरभावस्याभावः केवले प्रत्यक्षत्वरूपे शुद्धसाध्य एवोपाधिः । ततश्च बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नोद्भूतरूपवत्त्वाभावाभावो विशिष्टाभावरूपः । स च प्रत्यक्षे रूपादौ गुणे विशेष्यसत्त्वेऽपि विशेषणाभावेन, घटादौ च विशेषणसत्त्वेऽपि विशेष्याभावेनानुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । पक्षीभूते च वायौ विशेषण-विशेष्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन विशिष्टाभावरूपोपाधेरभावात् साधनाव्यापकश्च भवतीति ॥ १ ॥

॥ भावरत्नकोशः ॥

श्रीमन्तो जानकीजानेः पदपङ्कजपांसवः ।
जयन्ति सीतावक्षोजकुङ्कुमश्रीविडम्बिनः ॥ १ ॥

येनाखण्डि मुदैव खण्डपरशोरुद्दण्डकाण्डासनं
भूदेवीतनयाऽप्यलाभि सरसैरङ्गैरपाङ्गैरपि ।
सद्धर्मद्युतिहर्म्यनिर्मितलसन्नर्मोत्थशर्मोदयः
श्रीरामो मम मानसे विलसतात् सीतासहायस्सदा ॥ २ ॥

सज्जनाम्भोरुहपुषे वेदव्यासाभिधाजुषे ।
तमस्स्तोममुषे तस्मै परस्मै ज्योतिषे नमः ॥ ३ ॥

आमोदं यो व्यतानीद् रघुकुलतिलके सेवया श्रीहनूमान्
भीमात्मा कृष्णदेवे प्रबलधरणिपव्याजवैरीन्द्रहत्या।
मध्वाख्यो ब्रह्मसूत्रप्रभृतिकृतिकृतान्योक्तभाष्यादिकृत्या
श्रीवेदव्यासदेवे स दिशतु सुदृशं श्रीमदानन्दतीर्थः ॥ ४ ॥

यस्मादभ्युदगाद् दशप्रकरणीमन्दारवल्ली मणि-
श्रेणीमेयसुदीपिकादिकृतिरास्वाद्या बुधैस्सा सुधा।
वादावल्यमृतांशुमूर्तिरमला तत्वप्रकाशेन्दिरा
भूयाच्छ्रीजयतीर्थदेशिकपयोम्भोधिर्विभूत्यै स मे ॥ ५ ॥

श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धिमामथ्योद्धृतमादरात्।
ग्रन्थत्रयामृतं येन व्यासराजं तमाश्रये ॥ ६ ॥

श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीचरणामरभूरुहम्।
कामिताखिलकल्याणकलनोन्मुखमाभजे ॥ ७ ॥

भूरिमनीषागमचितकरणान् श्रीजयतीर्थव्रतिकृतिशरणान्।
सन्ततमीडे सुचरितवरणान् वेङ्कटनारायणगुरुचरणान् ॥ ८ ॥

अथ तत्कृपया श्रीमज्जयतीर्थार्यनिर्मिताम्।
श्रीमद्गीताभाष्यटीकामहं सेवे यथामति ॥ ९ ॥

श्रीमान् जयतीर्थार्यवर्यः प्रारिप्सिताविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनं विशिष्टेष्टदेवता-गुरुप्रणामरूपं मङ्गलं ग्रन्थादौ निबध्नाति - **गुणगणेति** ॥ देवतावन्दनानन्तरं गुरुतारतम्यसीमानं वेदव्यासं वन्दते - **वासवीसूनुमिति** ॥ वसोरपत्यं स्त्री वासवी सत्यवती। तस्यास्सूनुं सुतं वेदव्यासमित्यर्थः। जगदघदहनं तत्त्वोपदेशेन सल्लोक-मोक्षदमिति यावत् । चशब्दो गुणगणनिलयत्वस्य रमापतित्वस्य चानुकर्ष-णार्थः। पूर्णबोधं सर्वज्ञार्यम्। मे मम। गुरुम् अक्षोभ्यतीर्थम्। परमं गुरुं माधव-तीर्थम् *। इदं च पद्यं भाष्याद्यपद्यत्रिपादीव्याख्यानरूपम्। गुणगणनिलयमिति

* उमर्जीयम्- परमगुरुमपि पद्मनाभतीर्थादिकं च।

परिपूर्णपदस्य, रमायाः पतिमिति नारायणपदस्य, जगदघदहनमिति सर्वदोषविवर्जितपदस्य, वासवीसूनुमिति आनितिपदस्य, गुरुमपि परमं गुरुमिति गुरूनित्यस्य, वन्द इति नत्वेत्यस्य च स्पष्टीकरणात्। सकलवाङ्मनसदेवतायाः श्रीदेव्या ग्रन्थारम्भकाले वन्दनीयत्वात् पृथग् वन्दनस्यानुचितत्वात् तद्वन्दनमपि भगवदुपसर्जनत्वेन कर्तव्यमिति दर्शयितुं रमायाः पतिमित्युक्तम्। व्याचिख्यासितभाष्यमूलभूतगीताकर्तृत्वेन मूलगुरुत्वेन च वासवीसूनुर्वन्दितः। भाष्ये देवतागुरुप्रणामानन्तरं चिकीर्षितप्रतिज्ञादर्शनात् टीकाकारोऽपि स्वव्याख्येयभाष्यप्रामाण्यादिकं सूचयंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते - **आनन्दतीर्थेति** ॥ अत्र भगवत्पदेन भाष्यकारस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाद्युक्त्या तत्प्रोक्तत्वेन भाष्यस्य प्रामाण्यं सूचितम्। गीताभाष्यमित्युक्त्या च गीताविषयाद्येवास्यापि विषयादीत्यपि। व्याख्यास्य इत्यत्र चक्षिङः ख्यादेशे तस्य ञित्वाद् व्याख्यानफलस्य पुण्यादेः कर्तृगामित्वाच्चाऽऽत्मनेपदम्। 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्युक्तेः। अत एव ख्याधातोः परस्मैपदित्वात् सार्वधातुकमात्रविषयत्वस्य वैयाकरणैरुक्तत्वाच्च कथं व्याख्यास्य इति प्रयोग इति निरस्तम्। तत्करुणाबलात् आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यकरुणाबलादिति वदन् सर्वज्ञप्रणीतभाष्यव्याख्याने स्वस्य सामग्रीसम्पत्तिमभिसन्धत्ते।

भगवद्गीतां व्याचिख्यासुर्भाष्यकारः किमिति प्रथमश्लोकेन देवतागुरुप्रणाममाचरतीत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह - **प्रारिप्सितेति** ॥ शिष्याणां विघ्नसम्भावनयोक्तम् - **विघ्नविघातेति** ॥ ननु नारायणस्य देवत्वाव्यभिचाराद् देवमिति विशेषणं नातीव प्रयोजनमावहतीत्यत आह - **अत्र देवशब्द इति** ॥ ऋग्भाष्यटीकारीत्या दीव्यतेस्स्तुत्यर्थात् कर्मणि घञि निष्पन्नो देवशब्दः स्तुत्यं प्रतिपाद्यं वक्तुमेव प्रवृत्तः । नतु देवत्वोपस्थापनाय। येन नातिप्रयोजनं विशेषणमिति शङ्केति भावः। ननु 'या तेनोच्यते सा देवता' इत्युक्तेः प्रतिपाद्ये देवताशब्दस्यैव दृष्टेः कथमसौ प्रतिपाद्यं ब्रूयादित्यत उक्तम्- **देवताशब्दपर्याय इति**। देवताशब्द एव समुदायशक्त्या प्रतिपाद्यार्थस्य वाचकः। देवशब्दश्च तत्पर्यायः। 'देवात् तल्'

इत्यत्र 'देवशब्दात् स्वार्थिकतल्प्रत्यये देव एव देवता' इति वृत्त्यादावुक्तत्वात्, 'स चेत्ता देवतापदम्' इत्यत्र 'देवताशब्दो देवशब्दपर्यायः' इति ऋग्भाष्यटीकातश्च, 'छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवो भगवान् विश्वरूपधृक्' इत्यादावपि देवशब्द एवमेव व्याख्यातव्यः। तथा च 'अग्निमीळे' इत्यत्र यास्कः 'यो देवस्सा देवता' इति देवशब्दस्य देवताशब्दपर्यायत्वमाह। प्रयुक्तश्च देवतायां देवशब्दः 'यच्चिद्धित्वं गृहे गृहे' इत्यृग्भाष्ये 'सोमामात्यो परो देवो वनस्पतिः' इति। एतेन क्रीडादि-गुणविशिष्टार्थस्य विबुधत्वजात्याक्रान्तिमुपस्थापयन्नयं शब्दः प्रतिपाद्यं कथं ब्रूयादिति प्रत्युक्तम्। कर्मणि घञन्तस्य देवताशब्दबोध्यप्रतिपाद्यार्थकत्वादि-त्युक्तमेव।*

---

*उमर्जीयम्- दीव्यतेरनेकार्थत्वात् कर्मणि घञन्त इत्युक्ते न विवक्षितसिद्धिरित्यतः कर्मणि घञन्त इत्यनुक्त्वा देवताशब्दपर्याय इत्याहेति मन्तव्यम्। केचित्तु नेदं पचाद्यजन्तव्यावर्तकम्। किन्तु प्रतिपाद्यार्थत्वे हेतुभूतदेवताशब्दपर्याय इति विशेषणम्। तदर्थस्तु स्वार्थिकप्रत्ययान्तदेवताशब्दप्रकृतिभूत इति। अयमाशयः। या तेनेत्युक्तेर्देवताशब्दस्तावत् प्रतिपाद्यार्थः। स च 'देवात् तल्' इति स्वार्थतलन्तो नत्वखण्डः। तद्धितान्ततायाः स्पष्टं प्रतीतेः। अतो देवशब्दोऽपि प्रतिपाद्यार्थः। यः स्वार्थिकप्रत्ययान्तशब्दप्रकृतिभूतः स तत्समानार्थक इति सामान्यव्याप्तेः सौख्यादिशब्दसमानार्थे सुखादिशब्दे दृष्टत्वात्। तदयं प्रयोगः - 'देवशब्दो देवता-शब्दवाच्यप्रतिपाद्यार्थकः। स्वार्थिकप्रत्ययान्तदेवताशब्दप्रकृतित्वात्, सामान्येन सुखादिशब्दवत्' इति स्वार्थिकस्थले प्रकृतिप्रत्ययान्तयोः पर्यायत्वाभिप्रायेण पर्याय इत्युक्तम्। एतेन देवशब्दस्य देवताशब्दपर्यायत्वेन प्रतिपाद्यार्थत्वसाधने विबुधादि-शब्दे व्यभिचारः। देवशब्दः पुष्पार्थः, सुमनश्शब्दसमानार्थत्वादित्याभाससाम्यं च निरस्तमित्याहुः।

ताम्रपर्णीयम् - 'विष्णोर्नाम्नां सहस्रस्य वेदव्यासो महानृषिः। छन्दोऽनुष्टुप् तथा देवो भगवान् विश्वरूपधृक्' इति प्रयोगादिति भावः॥

प्रतिपाद्यत्वस्य सप्रतियोगिकत्वादाह- **सन्निधानाच्चेति** ॥ व्याचिख्यासितत्वेन, गीतार्थमिति गीताशब्देन च बुद्धौ विपरिवर्तनादित्यर्थः। लभ्यते चेति चशब्दसम्बन्धः। यद्यपि गीतार्थं नारायणमित्यन्वये अर्थशब्दस्याभिधेयार्थत्वेन नारायणस्य गीतार्थत्वं लभ्यत इति तेन समुचिताख्यानं सम्भवति। सति चैवं देवताशब्दपर्यायत्वं, सन्निधानाच्च गीताया इति लभ्यत इति च नाऽदरणीयम्। तथाऽपि गीतार्थपदस्यातिदूरस्थत्वात्, वक्ष्यामीति क्रियान्वयिसमर्पकत्वादावृत्तिप्रसङ्गाद्, देवशब्ददेवताशब्दयोरतिभेदाभावात्, प्रतिपाद्यस्य सर्वप्राधान्यज्ञापनायाऽदौ तद्ग्रहणस्यौचित्यात्, देवशब्दस्य माङ्गलिकत्वाच्चाऽदावुपादानमिति भावेनैवमुक्तम्।

तेन गीतायाः प्रतिपाद्यमित्यर्थकेन देवशब्देन। **इदानीं** गीताव्याख्यानप्रारम्भकाले। विशब्दार्थो- **विशेषेणेति** ॥ तस्यैव विवरणम्- **सर्वदा सर्वात्मनेति** ॥ परिशब्दार्थ एव परितश्शब्दार्थ इति भावेन तदर्थमाह- **परितो देशत इति** ॥ **वैशिष्ट्यम्** उत्तमत्वम्। पूर्णमित्यत्र चशब्दोऽनुवर्तनीयः। ''समुचितविशिष्टेष्ट'' इत्यत्र प्रतिज्ञातमिष्टत्वं कुतो नोक्तमित्यत आह - **परमेति** ॥ वैष्णवस्येति क्वचित् पाठः। ननु प्रसिद्धत्वाभिप्रायेण वाचकपदानुपादाने विशिष्टत्वोपस्थापकपदमपि नोपादातव्यमेव। भाष्यकारस्य नारायणे विशिष्टत्वस्यापि प्रसिद्धत्वात्। एकेनैव पदेन विशिष्टत्वस्य प्रतिपादनसम्भवाच्चेत्यतः पक्षान्तरमाह- **यद्वेति** ॥ **न परेषामिवेति** ॥ 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'ममैवांशो जीवलोके', 'निर्गुणं गुणभोक्तृ च' इत्यादिवाक्यानां प्रतीतार्थप्रच्यावनस्य व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः। देवताप्रणामानन्तरं गुरूनपि नमति भाष्यकारः गुरूंश्चाऽऽनिति। अत्राऽऽशब्दार्थमाह - **आन् व्यासानिति** ॥ **तन्नामस्विति** ॥ 'महाभारतनिर्माता कवीन्द्रो बादरायणः' इति वासुदेवसहस्रनाममध्ये व्यासनामस्वित्यर्थः।

ननु कथमेकस्मिन् व्यासे बहुवचनम्। 'बहुषु बहुवचनम्' इति व्यक्तिबाहुल्य

एव तदनुशासनादित्यत आह- **बहुवचनं गौरवादेवेति** ।।* व्यक्तिबाहुल्यनिबन्धनत्वं व्यावर्तयितुमेवशब्दः। 'आत्मनि गुरावेकेषाम्' इति प्राचामाचार्याणां वाचा बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रतिपत्तिपारवश्यात् प्रयोगमर्हति । 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तेरिति भावः। तथाच कर्मनिर्णयटीका 'धिया वो मेधसातये' इत्यत्र 'वो मेधसातये। व इति गुरुत्वाद् बहुवचनम्' इत्यत्र 'युष्मदि गुरावेकेषामिति वचनादिति भावः' इति। यद्यपि तत्र युष्मच्छब्दोऽस्ति। अत्र तु न। तथाऽप्युक्तवचनादत्र तदुपपत्तिरित्याहुः ।। **भगवद्गीतैवेति** ।। तस्या एव भ्रमरगोपिकागीताद्यपेक्षया मुख्यत्वादिति भावः।

ननु लेशत इति कथम् । गीतार्थमिति सन्निधानेन तसेर्द्वितीयान्तशब्दादुत्पत्तिशङ्कया लेशं गीतार्थमिति प्रतीत्यापत्तेः । नचैतद् युक्तम्। 'दशार्थास्सर्वभारते' इति भारतस्यैव बह्वर्थत्वेन तत्सारभूतगीतायास्ततोऽप्यतिबह्वर्थत्वस्य वक्तव्यतया तस्यैव प्रतिज्ञातव्यत्वौचित्यात्। नच वक्तुरशक्त्याऽल्पवचनं प्रत्यज्ञायीति वाच्यम् । 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिः', 'एतदर्थमतिसूक्ष्ममपि त्वं शक्त एव' इत्यादौ सर्वशक्त्याद्यावेदनादिति चेत् सत्यमेतत् समस्तमित्यभिप्रायेण तत्पदभावमाह- **यद्यपीत्यादिना** ।। वर्णितो भावः कथं तेन लभ्यत इत्यत आह-

---

* उमर्जीयम् - ननु बहुवचनं गौरवादिति कथम्। मुनित्रयानुक्तत्वादिति चेन्नेदं व्याकरणशासनं बहुवचनम्। किन्त्वनुशासनाभावेऽपि यथा 'सत्यं भिदा' इत्यादिवाक्यस्य शपथत्वेन त्रिःप्रयोग ऐच्छिकस्तथेदमिति गौरवद्योतनायैच्छिकमेव । यद्वा, शिष्टप्रयोगरूपज्ञापकसिद्धम्। तथा हि श्रुतौ प्रयोगः। 'नवै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः' इति। भागवते च 'भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः। येषां संस्मरणात् पुंसाम्' इत्यत्र शुकं प्रति भवद्भिरिति येषामिति च परीक्षिता प्रयोगः कृतः । अत एव प्रयोगप्रामाण्यमाश्रित्य कैयटेन गुरुवाचकशब्दे बहुवचनं समर्थितम्। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति न्यायेन 'गुरुमपि परमं गुरुं च मे वन्दे' इत्यादावेकवचनप्रयोगोऽपि सङ्गच्छत इति ।।

इत्थम्भूतेति ॥ कञ्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतः । तस्य लक्षणमित्थम्भूतलक्षणम् । तत्र तृतीयाविभक्तिर्भवतीति 'इत्थम्भूतलक्षणे' इति सूत्रार्थः । अत्र च गीतार्थत्वप्रकारं प्राप्तो गीतार्थ इत्थम्भूतः । तस्य लक्षणे लेशे तृतीयायां तदन्ताच्च 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तसिप्रत्यये 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति तृतीयाया लुकि लेशत इति रूपम् । लेशेनेत्यर्थः । लेशेन लक्षणेन लक्षितं यद् गीतार्थत्वं तद्विशिष्टं गीतार्थं वक्ष्यामीत्युक्ते गीतार्थानां बहुत्वेऽप्यत्र भाष्येऽल्पमेवार्थं वक्ष्यामीति लभ्यत इति भावः ।

केचित्तु, लेशशब्दस्य द्वौ व्यापारौ । तत्राविनाभावेन गीतार्थे बहुत्वानुमापनमेको व्यापारः । अभिधाशक्त्या तत्राल्पत्वबोधनमपरो व्यापार इति । तत्राविनाभावशक्त्या स्वानुमापितबहुत्वरूपधर्ममुपस्थापयति । अभिधाशक्त्या च गीतार्थस्याल्पत्वमिति लेशेन गीतार्थं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञावाक्यस्य लेशज्ञापितबहुत्वविशिष्टे गीतार्थेऽल्प एव वचनकर्मेत्यर्थस्सम्पद्यत इति भावेन 'इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिः' इत्युक्तमिति व्याकुर्वते ।

अपरे तु, सूत्रे लक्षणशब्दो व्यावर्तकरूपचिह्नपरः । एवञ्च लेशव्यावर्तितबहुत्वविशिष्टो गीतार्थोऽत्र वक्ष्यमाण इति सिद्धौ लेशपदेन गीतार्थे बहुत्वे व्यावर्तिते बहुषु गीतार्थेषु सत्स्वपि स्वल्प एवोच्यत इति लभ्यते । कञ्चित् प्रकारं बह्वर्थत्वरूपं प्राप्तो गीतार्थ इत्थम्भूतः । तल्लक्षणे तच्चिह्ने व्यावर्तके लेशे तृतीयेति तदन्तात् तसिरित्यस्यार्थः । तेन बहुत्वस्य गीतार्थे प्रकारत्वे बहुत्वविशिष्टस्य गीतार्थस्य वचनक्रियान्वयः स्यात् । कमण्डलुना छात्रं, छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्यादौ प्रकारविशिष्टस्य दर्शनक्रियाकर्मत्वान्वयदर्शनात् । अत्र न बहूनामर्थानां वक्ष्यामीत्युक्तक्रियान्वयो युक्तः । अदर्शनात् लेशत इत्युक्तिव्याघाताच्चेति दूषणानवकाशः । लक्षणशब्दस्य व्यावर्तकचिह्नार्थत्वस्य प्रसादकारकृष्णपण्डितादिभिरभ्युपगतत्वादिति व्याचक्षते ।

इतरे तु, मन्दमतिमच्छ्रोतृद्देश्यकत्वं गीतार्थे प्रकारः । लेशपदेन च तत्प्रकाराव-

च्छिन्नो गीतार्थोऽत्र वक्ष्यमाणत्वेनोक्तः। मन्दमतिमच्छ्रोतृुद्देश्यको गीतार्थ इति लेशपदेन लभ्यते। न चोक्तप्रकारस्य शब्दबोध्यत्वाभावात् कथं तस्य लेशेन ज्ञाप्यत्वम्? कमण्डलुना छात्र इत्यादौ प्रकारस्य शब्दबोध्यत्वदृष्टेरिति वाच्यम्। लेशपदेन ज्ञाप्यस्यापि शाब्दत्वमस्तीत्यभिसन्धानादित्याहुः।* लेशपदप्रयोजनमाह- **अर्थशब्देनेति**॥ इदं लेशत इति पदम्॥ **शिष्यशिक्षार्थमिति**॥ ग्रथनमन्तरा मनसा वाचा च कृतेन नमनेनैव प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिसम्भवेऽपि यद्ग्रन्थे तन्निबध्नाति तदाचार्यस्य मङ्गलाचरणदर्शनादस्माभिरपि तदाचरितव्यमिति शिष्याणां तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति शिष्यानुशासनार्थमित्यर्थः। **अस्य** प्रतिज्ञाया ग्रन्थे निवेशनस्य।

यतिभङ्गः यतिविच्छेदः। 'पादः पद्यचतुर्थांशो यतिर्विच्छेदसञ्ज्ञिता' इति केदारवचनात्। 'श्लोकेषु नियतस्थाने पदच्छेदं यतिं विदुः' इति दण्डिवचनाच्च। यत्र यतिः पादान्ते पदस्य विच्छेदः कर्तव्यस्तदकरणं यतिभङ्गः। स एव दोषः। 'पादान्ते पदमध्यं चेद् यतिभङ्गः प्रकीर्तितः। तस्मात् पादावसाने तु पदमेव समापयेत्' इति शास्त्रेण पादान्ते पदसमापनस्यैवाऽवेदितत्वेन गुरूंश्चाऽन् गीत्यत्र पादान्ते पदमध्यदर्शनाद् यतिभङ्गः छन्दश्शास्त्रवादिभिर्दोषत्वेनोक्त इत्यर्थः ॥ **काव्येति**॥ कविसमयानुरोधेन निबद्धौ शब्दार्थौ काव्यम्। तत्र 'भग्नच्छन्दो यतिभ्रष्टम्' इत्यादौ यतिभङ्गो दोषत्वेनोक्त आलङ्कारिकैरिति तद्विषय एवायं दोषो

---

* ताम्रपर्णीयम्- **इत्थम्भूतेति**॥ वक्ष्यामीति वचनक्रियाविषयोऽर्थो लेशत्व-प्रकारविशिष्टो विवक्षित इति ज्ञापनाय विशेषणवाचिनि लेशेनेति तृतीया। विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्। यथा छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्यत्र दर्शनक्रिया-विषयस्य पुरुषस्य शिष्योपदेशकतया सच्छात्रत्वरूपप्रकारवैशिष्ट्यज्ञापनाय छात्रेणेति तृतीया तथाऽत्रेति भावः॥

** उमर्जीयम्। दोषः काव्यापकर्षस्य हेतुरिति काव्यघटितस्यैव दोषलक्षण-स्योक्तत्वाच्चेति भावः।

न शास्त्र इत्यर्थः ।** **अभियुक्तवाक्यं** कुसुमाञ्जलावुदयनवाक्यम् । इति-शब्दस्य न यतिभङ्गो दोष इति पूर्वेणान्वयः । आद्यपद्यव्याख्यासमाप्तौ वेतिशब्दः ।

भाष्यम्

नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार ।

प्रमेयदीपिका

ननुच प्राधान्येन व्याख्येयता प्रामाण्ये, अधिकारिविषयप्रयोजनाभि-सम्बन्धे, दुर्गमार्थत्वे च सति सम्भवति । तत् कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्या-दिकम् ? सति वा तस्मिन् तथाविधग्रन्थान्तरपरिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुरित्याशङ्क्य महाभारतान्तर्गतत्वाद् भगवद्गीतायाः, तस्य प्रामाण्यादि-सिद्धौ तस्या अपि तत् सेत्स्यतीत्याशयवान् महाभारतस्य प्रामाण्यादिकं साध-यितुमाह- **नष्टेति** ।। किमनया कुटिलिकया ? गीताया एव पृथक् प्रामाण्यादिकं साध्यताम् । मैवम् । महावाक्यप्रामाण्याद्यनभिधाने अवान्तरवाक्यप्रामा-ण्यादेरसम्भावनाग्रस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात् । यथोक्तम् - 'सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थस्साध्येत हेतुना' इति । नष्टशब्दोऽदर्शनवाची । 'णश अदर्शने' इति स्मरणात् । धर्मो निवृत्तिलक्षणः । ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परतत्त्वं वासुदेवाख्य-मपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते । लक्षणायाश्च प्रयोजनं, यथा धर्मो ज्ञात्वा उत्पादनीयः न तथेदम्, किन्तु ज्ञानपरम्परैव तद्विषयाऽनुष्ठेयेति ज्ञापनम् । लोक इति सज्जनो विवक्षितः । नष्टेऽदर्शनं गते धर्मज्ञाने यस्य तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः । यद्यपि 'स्पृहिगृहि'इत्यादिना कृपेरालुच्प्रत्ययो न विहितः । तथाऽपि व्याकरणान्तरबलादवगन्तव्यः । कलशवाची वाऽऽलुशब्दः । कृपा-पूर्णकलशैरित्यर्थः । मोक्षसाधनयोः धर्मज्ञानयोरदर्शनात् संसारे क्लिश्यमानान् सज्जनानवलोक्य उत्पन्नकृपैरिति यावत् । अन्यपदार्थानां देवानां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादि-

भिरिति यद् विशेषणं तत् प्रसिद्धप्रभावानामपि भगवदितरेषामशक्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम्। ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युपलक्ष्यते। समकक्ष्यत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणम्। एतच्च पूर्वेणोत्तरेण च सम्बद्ध्यते- ज्ञानप्रदर्शनायार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावततारेति। भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसम्पन्नो नारायणो व्यासरूपेणावततारेत्यर्थः।

भावदीपिका

॥ **प्राधान्येन व्याख्येयतेति** ॥ अनन्यार्थतया व्याख्येयतेत्यर्थः। इतरपरित्यागेनास्या एव व्याख्येयतेति यावत् ॥ **तथाविधेति** ॥ प्रामाण्याद्युपेतेत्यर्थः ॥ **आहेति** ॥ व्यासावतारप्रयोजनं तदवतारेण भारतकरणप्रयोजनं चाऽदावाहेत्यर्थः ॥ **अनया कुटिलिकयेति** ॥ महाभारतान्तर्गतत्वेन गीतायाः प्रामाण्यसिद्धयेत्यर्थः ॥ **पृथगिति** ॥ भारतान्तर्गतत्वेन प्रामाण्यसाधनमन्तरेणेत्यर्थः। स्वातन्त्र्येणेति यावत् ॥ **अशक्यत्वादिति** ॥ तथाच भारताख्यमहावाक्यप्रामाण्याद्यधिगतौ सत्याम् असम्भावनाशङ्काया अभावेनावान्तरवाक्यभूतगीतायाः प्रामाण्यादिकं साधयितुं शक्यमिति भावः। असम्भावनाशङ्काग्रस्तस्य साधयितुमशक्यत्वे सम्मतिमाह- **यथोक्तमिति** ॥ 'न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पन्नश्चैव यो मृतः' इति वाक्यशेषः।

ननु वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानशब्दस्य परापरतत्त्वरूपभगवत्प्रकृत्यादिपरत्वात् तयोश्च नित्यत्वेन नष्टत्वायोगात् तथा निवृत्तधर्मस्यापि 'नहास्य कर्म क्षीयते' इति वाक्यबलेन नष्टत्वायोगाद् व्याचष्टे- **नष्टशब्द इति** ॥ नष्टशब्दप्रकृतिभूतो णश्धातुरित्यर्थः। तत्र नियामकमाह - **णश इति** ॥ **स्मरणादिति** ॥ धातुव्याख्यानादित्यर्थः। तथाच कर्मणि क्तप्रत्यय इति भावः। केचित्तु नष्टशब्दोऽदर्शनगतवस्तुवाचीत्याहुः। धर्मशब्देन प्रवृत्तधर्मग्रहणे तस्यादर्शनोक्तौ निवृत्तधर्माचरणस्यैव सिद्धया तदर्थं ब्रह्मादिप्रार्थनाया अयोगादाह- **धर्म इति** ॥

उत्तरत्र ज्ञानप्रदर्शनायेत्यत्र ज्ञानशब्देन तावद् ज्ञेयमेव ग्राह्यम् । ज्ञानस्य प्रदर्शनायोगात् । अन्यथोत्पादनायेति वक्तव्यत्वापातात् । अतस्तदनुसारेणात्रापि ज्ञानशब्दो ज्ञेयपर इत्याह - **ज्ञानशब्देनेति** ॥ ननु परापरतत्त्वयोर्ज्ञायत इति कर्म-व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दवाच्यत्वेन लक्ष्यत्वाभावाल्लक्ष्यत इति कथमुक्तमिति चेदु-च्यते । यदा ज्ञानशब्दाद् ज्ञेयत्वप्रकारको ज्ञेयविशेष्यको बोधो जायते तदा ज्ञान-शब्दस्य ज्ञेये शक्तिरेव न लक्षणा । यदा पुनर्ज्ञानशब्देनैव परापरतत्त्वत्वप्रकारकः परापरतत्त्वविशेष्यकबोधो जायते तदा ज्ञानशब्दस्य परापरतत्त्वे लक्षणैव । तथाच प्रकृते एवमेव बोधस्य विवक्षित्वात् तदभिप्रायेण लक्ष्यत इत्युक्तमिति सम्प्रदायविदः ॥ **लक्षणायामिति** ॥ विषयलक्षकविषयिवाचिशब्दप्रयोग इत्यर्थः । **उत्पादनीयः** पुरुषकृत्येति शेषः । **इदं** ज्ञानशब्दोक्तं परापरतत्त्वरूपं ज्ञेयं धर्मवद् ज्ञात्वा नोत्पादनीयं नित्यत्वादित्याशयः । लक्षणाबीजसम्बन्धोप-पादनायोक्तम् - **ज्ञेयमिति** ॥ **अनुष्ठेया** उत्पाद्या । असज्जने ब्रह्मादीनां कृपालुताया अयोगादाह - **लोक इति** ॥ **स्पृहिगृहीत्यादिनेति** ॥ 'स्पृहिगृहिपतिदयि-निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' । एभ्यः आलुच्प्रत्ययः स्यात् । स्पृहयालुः, गृहयालुः, पतयालुः, दयालुः, निद्रालुः, तन्द्रालुः, श्रद्धालुः - इत्युदाहरणानि ॥ **व्याकरणान्तरबलादिति** ॥ पाणिनीयव्याकरणभिन्नचन्द्रादिकृतव्याकर-णान्तरबलादित्यर्थः । व्याकरणान्तरे 'हरे कृपालो नः पाहि' इति प्रयोग-बलात् कृपेरालुच्प्रत्ययो विहितोऽस्तीति भावः । इदमुपलक्षणम् । स्पृहिगृही-त्यत्रैव लुश्विधानमात्रेणैव स्पृहालुरित्यादिरूपनिष्पत्तिसम्भवे आलुचो विधानमनर्थकमित्याशङ्क्य महाभाष्ये लुशमविधायाऽलुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यात् । तेन कृपालुरिति सिद्ध्येदित्युक्तत्वान्न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवास्वरसादाह - **कलशेति** ॥ 'गर्गर्यालुर्गलन्तिका' इत्यभिधानादित्यर्थः ॥ **अन्यपदार्थानामिति** ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्राः आदयो येषामित्यत्र येषामित्यन्य-पदार्थतया देवा एवावश्यं वाच्याः । 'सङ्कीर्णबुद्धयो देवाः' इत्यन्यत्रोक्तेः । अतः

कृपालुभिर्देवैरर्थित इत्येव लाघवाय वक्तव्ये ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरिति यद् विशेषणं विशिष्य कथनमित्यर्थः। यद्वा, विशेष्यभूतान्यपदार्थानां देवानां यद् ब्रह्मरुद्रेन्द्रादित्वं विशेषणं व्यावर्तकधर्मकथनमित्यर्थः ॥ **प्रसिद्धप्रभावानामपीति** ॥ वेदप्रसिद्धजगत्कर्तृत्वसंहर्तृत्ववर्षणादिप्रभाववतामित्यर्थः । इदं कार्यं ज्ञानप्रदर्शनरूपम्। नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्माद्यैः प्रार्थिते सति ज्ञानप्रदर्शनं यावततारेत्युक्त्या धर्मप्रदर्शने शक्तिर्नास्तीति शङ्का स्यादत आह- **ज्ञानपदेनेति** ॥ ननु धर्मज्ञानप्रदर्शनायेत्येव कस्मान्नोक्तमित्यत आह- **समेति** ॥ मोक्षे जननीये धर्मज्ञानयोरुभयोरिति शेषः । वस्तुतो धर्मापेक्षया ज्ञानस्य मोक्षजननेऽधिकसाधनत्वात् ज्ञानप्रदर्शनायेत्येवोक्तमिति भावः ॥ **स्वशब्देनेति** ॥ स्ववाचकधर्मशब्देनेत्यर्थः। वक्त्रानुकूल्यमुपपादयितुं भगवच्छब्दं व्याचष्टे- **भगवानिति** ॥ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति वचनादित्यर्थः।

भावरत्नकोशः

ननु **'गीतार्थं वक्ष्यामि'** इति प्रतिज्ञायोत्तरभाष्येण भारतागतिक्रमतत्प्रामाण्यसमर्थनादिकमसङ्गतमुच्यत इति शङ्कां परिहर्तुमुत्तरभाष्यमवतारयति - **ननु चेति** ॥ ' ननुच स्याद् विरोधोक्तौ ' इत्यभिधानान्ननुचेति निपातसमुदायो विरोधोक्तौ। **प्राधान्येन** अनन्यार्थतया।* **तस्य** भारतस्य। **प्रामाण्यादिसिद्धौ** प्रामाण्यविषयप्रयोजनादिसिद्धौ। **तत्** प्रामाण्यादि। **आह** भारतागतिक्रमम्। **कुटिलिकया** वक्रगत्या। **साध्यताम्**। इति चेदिति शेषः। ध्वंसप्रतियोग्यर्थत्वे तस्य प्रदर्शनायोगः। ज्ञानशब्दोक्तपरतत्त्वादौ नित्यत्वाद् ध्वंसायोगश्चेत्यत आह- **नष्टशब्द इति** ॥ अदृष्टवाचित्वं व्युत्पादयति - **णश अदर्शन इति** ॥ धात्वादेर्णो नत्वे सति फलिताभिप्रायेण नश अदर्शन इति च क्वचित् पाठः। ननु स्वर्गाद्यु-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम् -**प्राधान्येनेति** ॥ इष्टोपायतयाऽवश्योपादेयत्वेनेत्यर्थः।

द्देश्यकधर्माज्ञानिनि लोके कृपा कुतः ? कुतश्च तत्प्रदर्शनार्थं भगवतोऽवतारः ? प्रवृत्तधर्मस्य हेयत्वादित्यत उक्तम् - **धर्मो निवृत्तिलक्षण इति ॥** निवृत्तिः फलाभिसन्धित्यागः लक्षणं यस्य स निवृत्तिलक्षणः। फलकामनादित्यागपूर्वकं भगवत्प्रीत्युद्देश्यकं कर्म अत्र धर्मशब्दार्थ इत्यर्थः।

यद्वा, निवृत्तिः संसारनिवृत्तिरूपा परमगतिर्लक्ष्यते प्राप्यतेऽनेनेति निवृत्ति-लक्षणः । संसारनिवृत्त्यनुकूल इत्यर्थः । तथाच मोक्षधर्मे 'निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् । प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत्' इत्युक्त्वा 'प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः' इत्युक्तम् । निवृत्तलक्षण इत्यपि क्वचित् पाठः। स च 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते। निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माप्येति सनातनम्' इति स्मृत्यनुगुणः।

ज्ञानशब्दस्य भावे ल्युडन्तत्वे ज्ञप्त्यर्थकत्वं प्राप्तम् । तदयुक्तम् । ज्ञान-प्रदर्शनायेत्यादौ ज्ञप्तेः प्रदर्शनायोगादित्यत आह - **ज्ञानशब्देनेति ॥** तत्त्वं लक्ष्यत इत्येव वक्तव्ये यज्ज्ञेयमित्याह तद् विषयविषयिभावसम्बन्धं लक्षणाबीजं वक्तुम्। इतरत्तु ज्ञेयद्वयस्वरूपनिरूपणाय। भावे करणाधिकरणयोरेव च ल्युडनुशासनेन कर्मव्युत्पत्तेरनाश्रयणम्। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बाहुलकाश्रयणं त्वगतिका गतिः। तदाश्रयणे वा तत एव धर्मस्यापि ज्ञानकर्मतया लाभसम्भवाद्धर्मपदवैयर्थ्यं स्यात्। वक्ष्यमाणप्रयोजनालाभश्चेति भावः । इदं ज्ञानशब्दोदितं परमपरं च तत्त्वम्। **तथा** उत्पादनीयम्। असज्जनस्य मोक्षायोग्यतया तत्र धर्मज्ञानोत्पादनाय भगवतोऽवतारायोगेन ब्रह्मादिकृपाविषयत्वाभावादाह - **लोक इति सज्जन इति ॥** धर्मज्ञानलोकेति द्वन्द्वभ्रमं निरसितुमाह - **नष्ट इति ॥** गते इत्यत्र 'गत्यर्था-कर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। सप्तम्यर्थोक्तिः - **विषय इति ॥ स्पृहिगृहीत्यादि-नेति ॥** 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' इति सूत्रेण 'आलुचि शीङ्ग्रहणम्' इति वार्तिकेन वेत्यर्थः। कृपेः, कृपू सामर्थ्ये इति धातोः।

व्याकरणान्तरात्, महाव्याकरणात् । चान्द्रादिव्याकरणाद् वा।*

ननु व्याकरणान्तरं नेदानीं व्यवहारोपयोगि। कलौ पाराशरस्मृतेरिव मुनित्रय-व्याकरणस्यैव ग्राह्यतया यङ्लुक्प्रकरणे मनोरमादौ स्थापितत्वादित्यतः पक्षान्तर-माह- **कलशेति** ॥ 'गर्गर्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरोक्तेरिति भावः । यद्यपि 'अलिञ्जरः स्यान्मणिकः गर्गर्यालुर्गलन्तिका । पिठरः स्थाल्युखाकुण्डः कलशस्तु त्रिषु द्वयोः। घटः कुटनिपौ' इत्यमरः कलशशब्दमालुशब्दार्थादर्थान्तरवाचिनमभ्य-धत्त । तथाच व्याख्यातारोऽर्थभेदमवदन् । तथाऽप्यालुशब्दो भाण्डविशेषार्थक एव। इह प्रत्यायनाय तु कलशतात्पर्यको व्यारव्यातः। उपलक्षणमेतत्। 'स्पृहिगृहि' इति सूत्रमहाभाष्ये 'लुजेवोच्यते। का रूपसिद्धिः ? स्पृहयालुः। शपि कृते 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो भविष्यति। एवं तर्ह्यपि यदालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-चार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवति' इति ग्रन्थेन 'आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रतिक्षिप्तम्। यदि लुजेवोच्येत तर्हि श्रद्धालुरिति रूपं न स्यात्। द्विर्भाव-लकारयोः प्राप्त्या श्रद्धल्लुरित्यनिष्टरूपमापद्येतेत्यादि चोद्यं कैयटादौ समाहित-मित्यन्यदेतत् । तत्र सूत्रे आलुजित्यत्राऽकारोच्चारणसामर्थ्यादन्यस्मादपि धातोरालुज्भवतीत्युक्त्या कृपेरालुचि 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावे बाहुलकात् 'कृपो रो लः' इति लत्वाभावे च कृपालुभिरिति रूपं साध्विति द्रष्टव्यम्।

केचित्तु, व्याकरणान्तरादवगन्तव्य इति वाक्यं 'क्रप कृपायां गतौ' इति धातोः क्रपेः 'सम्प्रसारणम्' इति सूत्रात् सम्प्रसारणेऽङि च कृपाशब्दनिष्पत्तौ तदुपपदाद् ला आदाने इति धातोः 'मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति डुप्रत्यये कृपां लाति

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम् - **व्याकरणान्तरादिति** ॥ 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नोऽपिशलिः शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा एतेऽष्टावादिशाब्दिकाः' इत्युक्तेर्व्याकर-णानामनेकत्वादिति भावः । महाव्याकरणादिति वाऽर्थः । यद्वा व्याकरणं व्याख्यानम्। व्याख्यानविशेषादित्यर्थः।

आदत्त इति कृपालुशब्दो व्याख्यानान्तरात् साधुरवगन्तव्यः। अत एव 'स्युर्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः' इत्यमर उक्तरीत्या व्याख्यातः' इत्याचक्षते।

ननु सज्जनेषु ब्रह्मादीनां कृपैव नोत्पत्तुमर्हति। परक्लेशप्रहाणेच्छारूपायास्तस्या उत्पत्तौ निमित्ताभावात्। न च परेषु क्लेशदर्शनमेव निमित्तम्। तत्र क्लेशे हेत्वभावात्। नच सांसारिकत्वमेव हेतुरिति वाच्यम्। आकस्मिकसंसारस्यैवायोगादित्यतो नष्टधर्मेत्यादिविशेषणतात्पर्यमाह - **मोक्षेति**॥ अवलोक्येत्यनन्तरं स्थितैरत एवोत्पन्नकृपैरिति योज्यम्। तेन ल्यबुपपत्तिः। **अन्यपदार्थानां** ब्रह्मरुद्रेन्द्रा आदयो येषामित्यत्र यच्छब्दार्थानाम्। 'सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः' इत्यत्र देवानामेव विशेष्यतयोपादानाद् देवानामित्युक्तम्। **प्रसिद्धप्रभावानां** लोक विख्यातसामर्थ्यानाम्। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी। धर्मज्ञानयोरुभयोरपि प्रस्तुतत्वादाह - **धर्मोऽप्युपलक्ष्यत इति**॥ न केवलं ज्ञानपदेन परापरतत्त्वे उपलक्ष्येते। अपि तु निवृत्तधर्मोऽपि लक्षणया गृह्यत इत्यर्थः। लक्षणायां प्रयोजनमाह- **समकक्ष्यत्वेति**॥ 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' 'ज्ञानेनामृतीभवति' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्धर्मस्य ज्ञानसाधनत्वावगमेन ज्ञानसमानतया स्वर्गे दर्शपूर्णमासयोरिव मोक्षे साधनत्वायोगादिति भावः।

स्वशब्देनेति॥ निवृत्तधर्मवाचकधर्मशब्देनेत्यर्थः। सम्बद्ध्यत इत्युक्तविवरणम्- **ज्ञानप्रदर्शनायेति**॥ भगवानिति भाष्यपदं योगरूढम्। योगरूढं च पङ्कजादिपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वं समुदायशक्तया पद्मत्वं चोपस्थापयतीति सुप्रसिद्धम्। एवमेव भगवानिति पदमिति तदनूद्य यौगिकमर्थं वदन्नेव रूढार्थमाह- **भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसम्पन्नो नारायण इति**॥ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति छान्दोग्यभाष्योपात्तप्रमाणानुसारेणैश्वर्यस्याऽदौ वक्तव्यत्वेऽपि ज्ञानस्याऽदौ ग्रहणं ज्ञानोपदेशानुकूलाप्तत्वस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवाविप्रलिप्सारूपस्य ज्ञानप्रधानत्वात् तत्राऽस्यन्तर्गतज्ञानप्रदर्शनाय।

करणपाटवज्ञापनायैश्वर्यग्रहणम् । अविप्रलिप्साद्योतनार्थं वैराग्यग्रहणमिति ज्ञातव्यम्। 'व्यासोऽवततार' इत्युक्त्या व्यासस्य रूपान्तरेणावतारः प्रतीयेतापि। तद्व्युदासाय व्यासरूपेणेत्युक्तम्। केचित्तु भगवानित्यस्य विशेष्यपदं व्यास इति प्रतीतिं निरसितुमेवमुक्तमित्याहुः । यथोक्तम्- 'भगवान् नारायणो व्यासत्वेनावततार' इति।

भाष्यम्

ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थ-युक्तां च सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपाग्रं परोक्षार्थां महाभारतसंहितामचीक्लृपत् ।

प्रमेयदीपिका

ततः किं प्रकृत इत्यत आह - **ततश्चेति** ।। यस्माद् धर्मज्ञान-प्रदर्शनार्थमवतीर्णः तस्मादेव। अवतारानन्तरमेव वा । विजातीयव्यापार-व्यवधानमन्तरेणेति यावत्। धर्मज्ञानप्रदर्शनाय महाभारतसंहितां महाभारताख्यं शास्त्रमचीक्लृपत् समर्थितवान्। व्यास इति सम्बन्धः। धर्मादिज्ञानमपुरुषार्थं कथं शास्त्रप्रयोजनमभिप्रेतवानित्यत उक्तम्- **धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सज्जनानां मोक्षो भवेदित्यभिप्रायेणेति** ।। अत्र ज्ञानशब्दो मुख्यार्थ एव। एतद्ग्रन्थनिर्माणे भगवतः किं प्रयोजनमित्यत उक्तम्- **कृपालुरिति** ।। संसारे स्वाभाविके मोक्षार्थं प्रयत्नः काकीयकार्ष्ण्यापनयनार्थप्रयत्नतुल्य इत्यत उक्तम्- **इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् संसारे क्लिश्यमानानामिति** ।। मोक्षस्य पुरुषार्थतासमर्थनार्थं वादिविप्रतिपत्तेः तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं च इष्टेत्याद्युक्तम्। आत्यन्तिकेति चोपस्कर्तव्यम्। साधनं च धर्मज्ञानरूपम्।

ननु वेदानामुद्धृतत्वात् तत एव धर्मादिप्रतिपत्तिसम्भवात् किं भारतनिर्माणेनेत्यत उक्तम्- **सर्ववेदार्थेति** ॥ अनेन वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानां पुंसां वेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचयति । किञ्च वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तन्निर्माणं युक्तमित्याशयवानाह - **वेदेति** ॥ तदनेन परमाप्तिमूलत्वान्महाभारतस्य प्रामाण्यम् । धर्मः परमपरं च तत्वं विषयः । तज्ज्ञानमवान्तरं प्रयोजनम् । मोक्षः परमम् । सज्जनाश्चाधिकारिण इत्युक्तं भवति । नष्टधर्मेत्यादिना बहुशो विषय-प्रयोजनाभिधानेन तयोरनन्यलभ्यत्वं सूचितम् । यदभावात् सतां संसारे क्लेशो यदर्थं देवतानां प्रार्थनं यदर्थश्च भगवतोऽवतारः, तद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यदाह भास्करः- 'शास्त्रप्रयोजनाभि-धाने प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमसङ्गतम्' इति । सङ्करः कृष्णावतार-पुरस्कारेण गीतायाः सङ्गतिमाह । तदतिक्रमेण व्यासावतारपुरस्कारे को हेतुरिति चेत्, कृष्णस्य वलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेशस्य प्रासङ्गिकत्वम् । व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति ।

वेदादिसंवादेनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाऽह- **सर्वेति** ॥ नैतावता वेदादिसमं भारतम् । किन्तु तदनुक्तार्थस्यापि प्रतिपादनेन ततोऽधिकमिति भावेनाऽह - **तदिति** ॥ तर्हि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्तम्- **ईश्वरेति** ॥ ज्ञानदृष्टः ज्ञानविषयीकृतः । सर्वज्ञत्वस्य झटिति स्फुरणार्थं 'स्वेन' इत्यनुक्त्वा ईश्वरेत्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कुतः प्रामाण्य-मित्यत उक्तम्- **केवलेति** ॥ इन्द्रियाद्यनपेक्षम् । अनेन सत्स्वप्यन्येषु ग्रन्थेषु किमेतद्व्याख्यानेनेति परिहृतम् ।

ननु नष्टधर्मेत्यादिना मन्दान् प्रतीदं निर्मितमिति सूचितम् । ते च वेदैकदेशार्थमपि ज्ञातुमशक्ताः । तत् कथं सर्ववेदाद्युक्तानुक्तार्थवतोऽस्य

प्रणयनम् । मैवम् । ब्रह्मादीनामप्यत्राधिकारात् । यथोक्तम्-

'वेदोत्तमं तच्च विधातृशङ्करप्रधानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम्' इति ।

कथमेतदुभयमित्यत आह - **सर्वेति ॥** रूपशब्दोऽभिधेयार्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र रूपशब्देन प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्तये स्वमित्युक्तत्वात् । स च व्याघातपरिहारार्थः । सामान्येन द्व्यर्थं भारतम् । तत्रैकोऽर्थः सर्वप्राणिनामवगाह्यः । अपरस्सर्वप्राणिनामनवगाह्यः । किन्तु केषाञ्चिदेवेति न कश्चिद् दोष इति । अनवगाह्यरूपतायां हेतुमाह- **परोक्षेति ॥** परोक्षोऽत्यन्तगूढः। ननु धर्माद्यनेकविषयस्य कथमेकवाक्यतेत्यत आह - **केवलेति ॥** केवलमेकमेव भगवत्स्वरूपं परं मुख्यप्रतिपाद्यं यस्यास्सा तथोक्ता । धर्मादिकं तु तादर्थ्येनामुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादनं न सङ्कीर्णतया । अपितु निष्कृष्टतयेति ज्ञापनाय स्वरूपेत्युक्तम् ।

भावदीपिका

चशब्द एवार्थ इत्याशयेनोक्तम् - **अवतीर्णत्वादेवेति ॥** ततश्चेत्यस्यार्थान्तरमाह - **अवतारानन्तरमेवेति ॥** ननु 'द्वैपायनः सोऽथ जगाम मेरुं चतुर्मुखाद्यैरनुगम्यमानः' इति महाभारततात्पर्यनिर्णये मेरुगमनानन्तरं वेदोद्धारं कृत्वा पुराणादिसर्वशास्त्राणि विधाय ब्रह्मसूत्राणि च कृत्वा पश्चात् 'चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति भारतनिर्माणोक्तेः कथमवतारानन्तरमेव महाभारतसंहितामचीक्लृपदित्युच्यत इत्यत आह- **विजातीयेति ॥** व्यापारस्य विजातीयत्वं नाम ज्ञानासाधनत्वम् । तथाच वेदोद्धारादेर्ज्ञानसाधनव्यापारत्वेन विजातीयत्वाभावादिति भावः । ज्ञानप्रदर्शनायेत्येतदत्राप्यनुवर्तत इति भावेनाऽह- **धर्मज्ञानेति ॥** पूर्वं ज्ञानपदेन धर्मस्याप्युपलक्षितत्वाद् धर्मेत्युक्तम् । 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातुव्याख्यानात् समर्थितवानित्युक्तम् । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः

प्रदर्श्यते। प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति वचनात् अचीक्लृपदित्यस्य कृतवानिति तात्पर्यार्थः। धर्मादीत्यत्राऽदिपदेन परापरतत्त्वग्रहणम्।

॥ **अपुरुषार्थमिति** ॥ सुखावाप्तितत्साधनदुःखहान्यन्यतरत्वाभावादिति भावः॥ **द्वारेति**॥ तथाच सुखप्राप्तिसाधनत्वात् पुरुषार्थत्वं युक्तमित्यवधेयम्। पूर्वं ज्ञानशब्दस्य ज्ञेयपरतया व्याख्यातत्वादत्रापि तत्परत्वशङ्कां वारयति- **अत्रेति**॥ मुख्यार्थ एव विषयिपर एव न ज्ञेयपर इत्यर्थः ॥ **कृपालुरितीति**॥ निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छा कृपा, तद्वानित्यर्थः।

मोक्षस्वरूपनिर्णयेनापि किं प्रयोजनमित्यत उक्तम् - **वादिविप्रतिपत्तेरिति**॥ स्वर्गादीष्टाहिकण्टकाद्यनिष्टप्राप्तिपरिहारासाधनदर्शनमेवास्तीत्यत आह - **आत्यन्तिकेति**॥ आत्यन्तिकेष्टं मोक्षसुखमेव। आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तिर्लिङ्गभङ्ग एवेति ध्येयम् ॥ **धर्मज्ञानरूपमिति** ॥ अत्र ज्ञानशब्दः ज्ञेयपरः। ज्ञानार्थत्वे तस्यादर्शनादित्येतदयुक्तं स्यात्, तस्य ज्ञातैकसत्त्वादिति भावः ॥ **वेदतुल्यत्वाच्चेति**॥ वेदस्थानीयत्वादित्यर्थः। नतु वेदसमत्वादित्यर्थः।

'समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम्।
वेदोत्तमं तच्च विधातृशङ्करप्रधानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम्॥'

इति महाभारततात्पर्यनिर्णयविरोधादिति सम्प्रदायविदः।

नन्वेतावता प्रबन्धेन व्यासस्यावतरणे महाभारतकरणे च प्रयोजनमुक्तम्। प्रामाण्यादिसिद्धिस्तु कथमत आह - **तदनेनेति**॥ **परमाप्तीति** ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता यत्र तत्राऽप्तिः, तन्मूलत्वादित्यर्थः। तथाहि- महाभारतं प्रमाणं, आप्तवाक्यत्वात्, विमतमाप्तवाक्यमनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन् प्रति तदीयहितसाधनबोधायोपदिष्टत्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति। तत्र भगवान् व्यास

इति वक्त्रानुकूल्यमुक्तम् । प्रमादाज्ञानसंशयविपर्ययाणां व्यासेऽसम्भवाद्, भगवत्त्वादेव । अतो विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवसिद्धिः । विप्रलम्भस्य श्रोतृदोषनिबन्धनस्य तदभावेनाभावनिर्णयादविप्रलिप्सासिद्धिः । एतत् त्रयं वक्त्रानुकूल्यम्। 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः' 'संसारे क्लिश्यमानानाम्' इति श्रोत्रानुकूल्यमुक्तम् । वक्तृप्रेमास्पदत्वं तत्त्वज्ञानयोग्यत्वं च तत् ब्रह्मादयो मोक्षयोग्याश्च सर्वे वक्तृप्रेमास्पदत्वेन तत्त्वज्ञानयोग्यत्वेन च प्रसिद्धाः। 'अर्थितः' इति श्रोतुः प्रयोजनोद्देशरूपं प्रसङ्गानुकूल्यमुक्तम् । क्लेशनिर्हरणस्य प्रसक्तत्वेन प्रसङ्गदोषाभावादिति। आप्तेः परमत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादेरनवधिकत्वादिना द्रष्टव्यम्।

नष्टधर्मेत्यादिनेत्यत्राऽऽदिपदेन ज्ञानप्रदर्शनाय धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदित्येतयोः सङ्ग्रहः ॥ **पर्यवसितमिति** ॥ तयोर्विषयप्रयोजनयोरनन्यलभ्यत्वं महाभारतान्यग्रन्थालभ्यत्वं सूचितमित्यन्वयः ॥ **एतेनेति** ॥ अवतारप्रयोजनोक्त्याऽर्थाच्छास्त्रप्रयोजनस्यापि लब्धत्वेनेत्यर्थः। अत एव तदनेनेत्यनेनार्थाल्लब्धोऽर्थो दर्शितः॥ **प्रस्तुत इति**॥ निष्प्रयोजनत्वप्रयुक्तानारम्भणीयताशङ्कानिरासायेति शेषः ॥ **अवतारप्रयोजनाभिधानमिति** ॥ नष्टधर्मेत्यादिनाऽऽदावेवेति शेषः ॥ **सङ्कर इति** ॥ 'इह खलु ज्ञानोपदेशाय सकललोकहितावतारः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भितशोकमोहभ्रंशितविवेकतया निजधर्मत्यागेन परधर्माभिसन्धिनमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेन तस्माच्छोकसागरादुद्दधार। तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध' इति गीताभाष्ये सङ्करः कृष्णावतारं पुरस्कृत्य गीतायाः सङ्गतिमाहेत्यर्थः॥ **बलकार्यत्वेनेति**॥ 'कृष्णरामादिरूपेण बलकार्यो जनार्दनः' इत्युक्तेः॥ **प्रासङ्गिकत्वम्**॥ हेतुरिति वर्तते॥ **ज्ञानकार्यत्वेनेति** ॥ 'दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः' इति वचनादित्यर्थः ।

प्राधान्यमित्यत्रापि हेतुरिति वर्तते। तथाच कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानकार्यत्वस्य प्रासङ्गिकत्वात् तदवतारपुरस्कारमतिक्रम्य व्यासावतारस्य ज्ञानकार्यत्वेन ज्ञानप्रवर्तने तस्य प्राधान्यात्। प्रकृते च गीतायां ज्ञानोपदेशरूपत्वाद् व्यासावतार-पुरस्कारेण सङ्गतिरुक्तेति भावः ॥ **तर्हीति** ॥ वेदानुक्तार्थयुक्तत्वेन वेदमूल-कत्वाभावादित्यर्थः।

नन्वीश्वरदृष्टार्थेत्युक्त्यैवेश्वरज्ञानविषयीकृतार्थेत्यर्थलाभाद् ज्ञानपदमति-रिच्यतेऽत आह - **ज्ञानदृष्ट इति** ॥ विशिष्टपराणां शब्दानां विशेषणान्तरसमवधाने विशेष्यमात्रपरताया दृष्टत्वादत्र ज्ञानपदस्य पृथक् श्रवणात्, दृष्टपदेन विषयीकृत-त्वमेव ग्राह्यमिति भावः। स्वेत्यत्र स्वशब्देन व्यासः ॥ **कुतः प्रामाण्यमिति** ॥ अस्मदादिज्ञानवत् तज्ज्ञानस्यापीन्द्रियजन्यत्वेन कदाचिदिन्द्रियदोषेण दृश्य-मानत्वप्राप्तौ भ्रमत्वप्राप्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ **अनेनेति** ॥ अस्य केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वकथनेनान्यग्रन्थानाम् एतादृशमहिम भावत्व-लाभेनेत्यर्थः ॥ **यथोक्तम्** ॥ महाभारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः। वेदोत्तमाऽन्यस्य पूर्वार्धः 'समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति ॥ **एतदु-भयमिति** ॥ मन्दाधिकारिकत्वं ब्रह्मादिदेवाधिकारित्वं च कथम्? न कथमपि युज्यत इत्यर्थः । मन्दाधिकारिके न ब्रह्मादीनामधिकारः, अर्थित्वाभावेन वैयर्थ्यात्। ब्रह्माद्यधिकारिके न मन्दानां, सामर्थ्याभावेनासम्भावनापराहत-त्वात्। अतः कथमेतदुभयमित्याशयः।

रूपशब्दस्याभिधेयार्थत्वे पाणिनिसूत्रसम्मतिमाह- **स्वं रूपमिति** ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा'। इह शब्दशास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्वरूपमेव प्रतिपाद्यत्वेन ग्राह्यम्। न शब्दस्वरूपातिरिक्तो बाह्योऽर्थः। 'अग्नेर्ढक्' इत्युक्तेऽग्निशब्द एव ग्राह्यो न वह्निः। अशब्दसञ्ज्ञेति किम्? 'दाधाघ्वदाप्' इत्यत्र घुशब्देन सञ्ज्ञाग्रहणमेव स्यात्। नतु सञ्ज्ञिनो धातोः। तदर्थमशब्द-

सञ्ज्ञेत्युक्तम् । शब्दानां धात्वादीनां यत्र घुसञ्ज्ञादिसञ्ज्ञा विधीयते तत्र तां सञ्ज्ञां विनेत्यर्थः । तथाच तत्रार्थ एव ग्राह्य इति भावः । यद्यत्र रूपशब्दोऽभिधेयपरो न स्यात्, तदा बाह्यार्थप्रसक्तेरेवाभावेन सूत्रे स्वशब्दग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेन ज्ञायतेऽभिधेयार्थो रूपशब्द इति ॥ **बाह्यार्थस्येति** ॥ शब्दस्वरूपातिरिक्तार्थस्येत्यर्थः । ननु भारतस्यावगाह्यत्वानवगाह्यत्वोक्तिर्व्याहतेत्यत आह- **स चेति** ॥ अभिधेयार्थको रूपशब्द इत्यर्थः । व्याघातपरिहारप्रकारमेवाऽऽह- **सामान्येनेत्यादिना** ॥

ननु भारतं दशार्थम्- 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो विरोधपरिहाराय सामान्येनेत्युक्तम् । दशार्थानामपि द्वित्वं विवक्षितम् । तदेव दर्शयति- **तत्रैकोऽर्थ इति** ॥ अपरोऽर्थः ।

ननु सर्वप्राणिनामनवगाह्यरूपत्वे निरधिकारिकत्वं प्राप्तमत आह - **केषाञ्चिदेवेति** ॥ ब्रह्मादिदेवानामेवेत्यर्थः ॥ **कश्चिदिति** ॥ कथमेतदुभयमिति शङ्कितो वा व्याघातरूपो वेत्यर्थः । **अनवगाह्यरूपतायाम्** अनवगाह्यार्थवत्तायाम् ॥ **अनेकविषयत्वे** ॥ धर्मपरापरतत्त्वरूपानेकार्थत्व इत्यर्थः ॥ **कथमेकवाक्यतेति** ॥ 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति जैमिनिसूत्रादेकवाक्यताया अर्थैक्यघटितत्वादनेकविषयकत्वे सा न स्यादित्यर्थः ॥ **तादर्थ्येन** भगवत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वेन । भगवत्परामित्युक्त्यैवोक्तशङ्कानिरासलाभात् स्वरूपशब्दानर्थक्यमित्यत आह- **भगवदिति** ॥ **सङ्कीर्णतयेति** ॥ तदितरसाधारणधर्मवत्तयेत्यर्थः ॥ **निष्कृष्टतयेति** ॥ सर्ववैलक्षण्येनेत्यर्थः । शुद्धवस्तुरूपस्वलक्षणार्थत्वात् स्वरूपशब्दस्येति भावः ।

भावरत्नकोशः

ततश्चेत्यस्य तथा सतीत्याद्यर्थप्रतीतौ प्रकृतानुपयोगात् समुच्चयालाभाच्च

विवक्षितमर्थमाह - **यस्माद्धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णस्तस्मादेवेति** ।। चशब्द एवार्थ इत्युक्तं भवति। तस्माद्धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णत्वादेवेति क्वचित् पाठः। 'अथ' इति सूत्रभाष्यानुसारेण पक्षान्तरमाह - **अवतारेति** ।।* तत इत्यस्याऽनन्तर्यार्थकत्वेऽपि योग्यतयाऽवतारस्य सम्बन्ध इति भावः।

नन्ववतारानन्तरमेवेत्ययुक्तम्। भारततात्पर्यनिर्णये 'द्वैपायनस्सोऽथ जगाम मेरुम्' इत्यादिना मेरुगमनाखिलवेदोद्धारतद्दानसर्वशास्त्रकरणब्रह्मसूत्ररचनतदुपदेशादिकमभिधाय अनन्तरं 'समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम्' इति भारतनिर्माणाभिधानादित्यतस्तात्पर्यमाह - **विजातीयेति** ।। ** यद्यप्यस्ति वेदोद्धारादि, तथापि तद्भारतार्थतत्त्वज्ञानोपयुक्तमेव । वेदादेर्भारतव्याख्येयत्वात् । व्याख्येयानुपस्थितौ व्याख्यानस्य प्रवृत्त्ययोगात् । एवमेव 'सलोकधर्माभिरिरक्षयाऽपि तुर्द्विजत्वमाप्य' इति पूर्वश्लोकोक्तद्विजत्वादिकमपि 'नह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्' इति वचनात् परम्परया तत्त्वोपदेशप्रयोजकमेव । न चासौ न विधिबद्ध इति वाच्यम्। लोकधर्मरक्षार्थं स्वयमपि भगवान् विधिबद्ध इवाऽचरतीत्यभ्युपगमात् । अतोऽवतारतत्त्वोपदेशयोर्मध्ये विरोधिव्यापाराभावात् सर्वं तत्त्वज्ञानानुकूलमेवेति नावधारणविरोध इति भावः। संहिताशब्दस्य निरन्तरपठितवैदिकवर्णसमुदायविषये प्रसिद्धेरत्रापि तत्प्रतीतौ तन्निरासाय विवक्षितमर्थमाह - **शास्त्रमिति** ।। निर्माणे प्रयोजनाभिधानाय ज्ञानप्रदर्शनायेत्येतत् सतात्पर्यमनुवर्तितम्। कृपू सामर्थ्ये इति धातुव्याख्यानादाह - **समर्थितवानिति** ।। 'कृपो रो लः' इति लत्वमिति भावः। भाष्ये 'पञ्चमं वेदमुत्तमम्', 'भारतं स चकार ह' इत्यादि-

---

* उमर्जीयम्- बह्वर्थपरामर्शे प्रतिपत्तिगौरवमित्यरुच्या 'व्यासो भूत्वा च' इति प्रमाणस्याऽद्यव्याख्यानमनुसृत्य ततश्चेत्यस्यार्थान्तरमाह - **अवतारेति** ।।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम् - न तु गुरुकुलवासादिना विद्यां सम्पाद्येत्येवकारार्थ इति भावेनाऽह- **विजातीयेति** ।।

वचनानुसारेणाकरोदिति वक्तव्येऽपि निर्माणव्याख्यानरूपार्थ-द्वयलाभायाचीक्लृपदित्युक्तमिति । **व्यासः** व्यासरूपेणावतीर्णो भगवान् ॥ **कथमिति** ॥ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरेव पुरुषैरर्थनीयत्वादिति भावः । परापरतत्त्वलक्षणापक्षस्यानुपयोगादाह - **अत्र ज्ञानेति** ॥ भगवत इत्याप्तकामत्वमभिप्रैति । स्वभाविके अनागन्तुके ॥ **अदर्शनात् संसार इति** ॥ इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारसाधनादर्शननिबन्धन एव सांसारिकः क्लेशो न त्वागन्तुक इति परिहाराशयः ।

ननु मोक्षसाधनादर्शनादित्येव वक्तव्ये किमितीष्टेत्याद्युक्तमित्यतस्तत्कृत्यमाह- **मोक्षस्येति** ॥ **समर्थनार्थमिति** ॥ 'सुखमेव मे स्याद् दुःखं मनागपि मा भूत्' इति हि पुरुषा अर्थयन्त इति भावः ॥ **वादीति** ॥ केचिद् वादिन एकविंशतिदुःखध्वंस एव मोक्ष इत्याहुः । अन्ये तु दुःखप्रागभावपरिपालनमिति । अपरे तु निर्गुणब्रह्मभाव एव मोक्ष इति वर्णयन्ति । एवमन्येऽप्यन्यत् । तथाचैवंरूपेण नानावादिविप्रतिपत्तेः किंरूपो मोक्ष इति जिज्ञासायामिष्टानिष्ट-प्राप्तिपरिहाररूप इति निर्धारणार्थमित्यर्थः ।

ननु सुखप्राप्तिसाधनं दुःखनिबर्हणसाधनं च पुरुषा बहुलमुपलभन्त एव, किं वहुना सुप्यवस्थामेव तथाविधां पश्यन्तीत्यत आह - **आत्यन्तिकेतीति** ॥ नन्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनेन चेत् सांसारिकः क्लेशः, तर्हि तत्साधनमेवोपदेष्टव्यम् । न पुनर्धर्मज्ञाने इत्यत आह - **साधनं चेति** ॥ **वेदानामुद्धृतत्वादिति** ॥ 'उद्धृत्य वेदानखिलान् सुरेभ्यो ददौ मुनिभ्यश्च यथाऽऽदिसृष्टौ' इति वचनाद् भारतनिर्माणात् प्रागेव वेदोद्धार इति भावः । **तत एव** वेदेभ्य एव । **अनेन** वेदार्थाज्ञानात् संसारे क्लेश इत्यनेन । ननु वेदार्थाज्ञानं वेदार्थज्ञानाभावः । अभावश्च प्रतियोगिसत्त्वापेक्षः । तच्च स्त्रीशूद्रादीनामप्रसक्तमेवेति कथं 'वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनाम्' इत्युक्तमित्यत उक्तम्- **वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानामिति** ॥ यदि भारतं त्रैवर्णिकानां वेदार्थज्ञानोपायो न स्यात्, तदा वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तक्लेशनिवारणाय भारतनिर्माणमयुक्तं स्यादिति भावः ।

चशब्दार्थः किञ्चेति। अनेन 'वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां पुंसाम्' इति त्रैवर्णिकविषयम्। 'वेदानधिकारिणाम्' इत्यादि तु स्त्रीशूद्रादिविषयमिति विभावितं भवति। ननु 'ननुच प्राधान्येन व्याख्येयता प्रामाण्ये' इत्यादिना कृतचोद्यस्य कथमनेन परिहार इत्यत आह- **तदनेनेति**॥ नष्टधर्मेत्यादिना मोक्षो भवेदिति कृपालुर्व्यासो महाभारतसंहितामचीक्लृपदित्येतावता भाष्येणेत्यर्थः। 'परमाप्ति' इति वदन् वक्तुर्वेदव्यासस्य 'भगवान्' इति विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानकरणपाटवविवक्षालक्षणानुकूल्यस्य श्रोतॄणां देवादीनां 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः' इति तत्त्वज्ञानयोग्यतावक्तृप्रेमास्पदतारूपानुकूल्यस्य 'अर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय' इति श्रोतृप्रयोजनोद्देशरूपप्रसङ्गानुकूल्यस्य चाभिसंहितत्वात्, विमतं प्रमाणम्, आप्तवाक्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्। नचासिद्धिः। विमतमाप्तवाक्यम्। अनुकूलेन वक्त्राऽनुकूलान् श्रोतॄन् प्रति तदीयहितसाधनबोधनायोपदिष्टत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति तत्साधनादिति भारतप्रामाण्यस्य साधनप्रकारमभिप्रैति। यद्यप्याप्तिमूलतयैव वाक्यप्रामाण्यं वाच्यम्। तथाऽपि यदाऽऽप्तिमात्रेणापि प्रामाण्यं तदा किमु वक्तव्यं परमाप्ताविति कैमुत्यसूचनाय परमेति विशेषणम्। यद्यपि च प्रामाण्यं स्वत एवेति भाष्यकारीयं मतम्। तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थोऽयं प्रयत्न इत्यविरोधः। धर्मो निवृत्तिलक्षणः।

ननु विषयप्रयोजनयोरन्यतोऽपि वेदादेर्लाभसम्भवात् किं भारतनिर्माणनियमेनेति शङ्कां परिहर्तुमाह - **नष्टधर्मेत्यादिनेति**॥ आदिपदेन 'ज्ञानप्रदर्शनाय धर्मज्ञानद्वारा' इतिवाक्यं गृह्यते। तच्च विषयावान्तरप्रयोजनयोरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेति मोक्षो भवेदिति च महाप्रयोजनस्य चाभिधानेन विषयप्रयोजनयोर्वेदादिशास्त्रलक्षणान्यलभ्यत्वं निवारयतीत्यर्थः। तद् विशदयति- **यदभावादिति**॥ धर्मज्ञानाभावादित्यर्थः। **तत्** धर्मो ज्ञानं च। **पर्यवसितं** सुपर्याप्तम्। इति हेतोरनन्यलभ्यत्वमिति सम्बन्धः।* एतेन अवतारोक्तेः प्रामाण्योपयुक्तत्व-

---

* भावबोधः- **पर्यवसितमितीति** ॥ पर्यवसितमित्यनन्यलभ्यत्वं सूचितमित्यन्वयः।

कथनेन ॥ **सङ्कर इति** ॥ तथाच तदीयभाष्यम्- 'स आदिकर्ता नारायणो भगवान् वासुदेवरूपेणावतीर्णो ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां प्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते। स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं धर्मद्वय-मर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश' इति। **सङ्गतिं** उपदेश्यत्वेनावसर-प्राप्तिम्। **इति चे**दित्यनन्तरमुच्यत इति शेषः। 'कृष्णरामादिरूपेषु बलकार्यो जनार्दनः। दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः' इत्यन्यत्रोक्तं हृदि कृत्वाऽह- **कृष्णस्येति** ॥ बलकार्यत्वेन बलकार्यवैरिनिबर्हणोद्देश्यकावतारत्वेनेति यावत्।**

॥ **प्रासङ्गिकत्वमिति** ॥ नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं कारयितुमर्जुनं बोधयंस्तन्नान्तरीयकतया ज्ञानोपदेशमपि कृतवानिति तस्याप्राधान्यं कृष्णावताराति-क्रमे हेतुरित्यर्थः ॥ **प्राधान्यमिति** ॥ व्यासावतारपुरस्कारे हेतुरिति योज्यम्। यद्यपि 'तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं भगवान् वेदव्यासो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतै-रुपनिबबन्ध' इति तदीयभाष्ये 'तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध' इति सुबोधिन्यां च व्यासस्य गीतोपदेष्टृत्वमुक्तम्। तथाऽपि तत्रोक्तो वेदव्यासावतारः सम्प्रदायप्रवर्तकतयाऽन्यथासिद्ध एव स्यान्न पुनः कृष्णावतार इव प्रधानम्। ज्ञानोपदेशे चोक्तप्रमाणेन स एव प्राधान्येनावगत इति स एव भाष्ये पुरस्कृत इति न परभाष्याद्युक्तिरुपपन्नेति। 'सर्ववेदार्थोपबृंहिताम्' इति यन्महाभारतसंहिताविशेषणं तत्कृत्यमाह - **वेदादिसंवादेनापीति** ॥ न केवलमाप्तवाक्यत्वेन । अपितु वेदपञ्चरात्रादिसंवादेनापीत्यपेरर्थः। संवादः समार्थत्वम्। विमतं प्रमाणं, वेदादिसंवादित्वात् सम्मतवदिति प्रयोगः। अनेन

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **ज्ञानोपदेशस्येति** ॥ उद्धवादिकं प्रतीति योज्यम्।

वेदाद्यर्थसमानार्थमिति भाष्याक्षरार्थ उक्तो भवति।* **एतावता** वेदादिसंवादेन। **वेदादिसमं** वेदाद्यर्थसमानार्थम्। **तर्हि** वेदानुक्तार्थांशे वेदसंवादाभावेन वेदमूलत्वाभावे। ननु निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यमिति कथम्? यावता वेदे मूलाभावेऽपि प्रामाण्यमभ्युपगतम्। मैवम्। पौरुषेयवाक्यस्य आप्तेः संवादस्य वा मूलत्वेन विवक्षितत्वात्। वेदे त्वपौरुषेये तत एव दोषाभावेन प्रामाण्यमिति।

दृष्टत्वं दृष्टिकर्मत्वम्। तत्र च ज्ञानेत्यस्यान्वयो नेत्यत आह - **ज्ञानविषयीकृत इति**॥ दृशिः प्रकृत्यर्थो नात्र विवक्षित इति भावः। यद्यपि ज्ञानशब्दस्य करणसाधनत्व-मभ्युपगम्य तदीयेन्द्रियपरत्वस्वीकारे इन्द्रियजन्यदृष्टिकर्मत्वार्थत्वसम्भवेन न प्रकृत्यर्थाविवक्षा दोषः। नच केवलशब्दस्येन्द्रियानपेक्षत्वार्थत्वायोग इति वाच्यम्। तदयोगेऽपि दोषामिश्रार्थत्वोपपत्तेः। तथाऽपि ज्ञाधातोरुत्पन्नो ल्युड् भाव एव प्राचुर्येण प्रयुज्यत इति प्रयोगप्राचुर्यानुसाराज्ज्ञानदृष्टेत्यत्र पदार्थैकदेशभूतया दृष्ट्या जन्यपदसंयोजनेऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्चैवमुक्तम्।

ननु 'तदनुक्त' इति वेदाद्यनुक्तार्थदर्शनरूपं सार्वज्ञ्यं व्यासस्य न वक्तुमुचितम्, पुरुषेषु सार्वज्ञ्यानुपलम्भादित्याशङ्क्य व्यासः सर्वज्ञः, ईश्वरत्वात्, व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यनुमानेन व्यासस्य सार्वज्ञ्यं स्फोरयितुं प्रस्तुतत्वात्, 'केवलेनाऽत्मबोधेन' इति वक्ष्यमाणवाक्यानुसाराच्च तदनुक्तस्वज्ञानदृष्टार्थयुक्तमिति वक्तव्यत्वेऽपि प्रयोजनाभिसन्धित्सयेश्वरेति पदमित्याह - **सर्वज्ञत्वस्येति**॥ कैवल्यस्य प्रामाण्योपपादकत्वं स्फोरयितुमाह- **इन्द्रियाद्यनपेक्षमिति**॥ ज्ञानमिति वक्ष्यमाणं विशेष्यम्। प्रामाण्यापवादकेन्द्रियदोषाणामभा-

---

* ताम्रपर्णीयम्- सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितामित्यत्राऽदिपदेन पुराणानि। 'अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्' इति नरहरितीर्थीये।

वाज्ज्ञानत्वाच्चोत्सर्गतस्तस्य प्रामाण्यमिति भावः ।* 'सति वा तस्मिंस्तथाविधग्रन्थान्तरपरिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुः' इति पूर्वचोद्यस्योत्तरमुक्तं भवतीत्याह - **अनेनेति** ।। 'सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्ताम्' इति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः । एवं विशिष्टग्रन्थस्यान्यस्याभावादिति भावः । मन्दांश्च प्रतीदं रचितमिति चशब्दसम्बन्धः । मन्दान् प्रतीदमित्येव क्वचित् पाठः ।। **सूचितमिति** ।। मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोरदर्शनात् संसारे क्लिश्यमानान् सज्जनानवलोक्योत्पन्नकृपैरिति दयालुत्वोक्त्या सङ्क्षेपेणोक्तमित्यर्थः । **ते** मन्दाः । **अशक्ताः** मन्दपदोक्तात्यल्पप्रतिभानत्वादेवेति भावः । **अस्य** भारतस्य । उक्तं भारततात्पर्यनिर्णये - 'समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् । वेदोत्तमं तच्च' इति । विधात्रादीनां 'श्रुतम्' इत्यधिकारित्वमुक्तमित्यर्थः । **एतदुभयं** मन्दाधिकारिकत्वं ब्रह्माद्यधिकारिकत्वं च । यदि मन्दाधिकारिकं, तदा मन्दज्ञेयार्थस्य ब्रह्मादिभिस्सर्वज्ञैर्ज्ञातत्वावश्यम्भावेन तदाधेयज्ञानातिशयलक्षणमधिकारित्वं तेषां न स्यात् । यदि ब्रह्माद्यधिकारिकं, तदा स्वदुरवगाह्यार्थत्वेन न तेषामधिकारित्वम् । अतदर्हत्वादिति भावः ।

ननु रूपशब्दस्य स्वभावाद्यर्थत्वे महाभारतसंहिताया इयत्तया मानान्तरसिद्धायाः स्वरूपं श्रोतृप्राणिमात्रावगाह्यमित्यनवगाह्यरूपत्वं न सम्भवतीत्यतो रूपशब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति - **रूपशब्द इति** ।। रूपशब्दस्याभिधेयार्थत्वमुपपादयति - **स्वं रूपमिति** ।। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' इति पाणिनीयं सूत्रम् । अत्र स्वरूपंस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां ग्रहणे प्राप्ते नियमार्थेयं परिभाषेति केचित् । अन्ये तु लिङ्गाभावाद् विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा । अपि तु सञ्ज्ञासूत्रमिति प्रतिपन्नाः' इति कैयटः । इह शास्त्रे शब्दस्य स्वमेव रूपं प्रत्याय्यं भवति । न बाह्योऽर्थः । 'दाधाघ्वदाप्' 'तरप्तमपौघः' इत्यादिशब्दसञ्ज्ञां

---

* ताम्रपर्णीयम् - केवलेश्वरज्ञानेत्यत्र टीका 'केवलेति ।। इन्द्रियाद्यनपेक्षम्' इति च । इन्द्रियानपेक्षत्वं नाम प्राकृतेन्द्रियाभावात् तदनपेक्षत्वं विवक्षितं, न तु स्वेन्द्रियाप्रयोज्यत्वम् । 'बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्बहुधैनं ददर्श ह' इत्यैतरेयभाष्योक्तेः ।

वर्जयित्वेत्यक्षरार्थः । अत्र च स्वमित्यस्य रूपविशेषणत्वात् तेन रूपान्तरं व्यावर्त्यते। यथा नीलमुत्पलमित्यत्र नीलपदमन्यस्मादुत्पलशब्दार्थाद् व्यावर्तयति तथाऽन्यस्मादभिधेयलक्षणाद् रूपाद् रूपं व्यावर्तयति स्वमिति पदमित्यर्थस्य वृत्तिकारेणोक्तत्वादवगाह्यानवगाह्यरूपमित्यत्र रूपशब्दोऽभिधेयार्थो व्याख्यातव्य इत्यर्थः।

नन्विदं भाष्यविसंवादि। तत्र हि 'रूपग्रहणं किमर्थम्? न स्वं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य सञ्ज्ञा भविष्यति। न ह्यन्यत् स्वं शब्दस्यास्ति। अन्यदतो रूपात्। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्यन्यद्रूपात् स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्? अर्थः' इति रूपग्रहणमाक्षिप्य समाहितम्। तथाच स्वशब्दस्यैव स्वरूपबाह्याभिधेयरूपार्थपरत्वं रूपशब्दस्य चाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोच्चारितासु भिन्नासु शब्दव्यक्तिषु समवेतं सामान्यमभिधीयत इति स्फुटमवगम्यत इति नोक्तार्थसंवाद इति।

अत्रोच्यते। वृत्तौ स्वमेवेत्येवकारं विशेषणेन सङ्गमय्य व्याख्यातम्। रूपं च तत्र विशेष्यमिति स्फुटं प्रतीयते। नीलमेवेत्यादिविशेषणं च विशेष्यमन्यस्मात् तच्छब्दोपस्थाप्यादर्थाद् व्यावर्त्य क्रियान्वयि प्रत्याययतीति व्युत्पत्तिः। एवञ्च स्वमेव रूपं ग्राह्यं, नान्यद् रूपमिति रूपमेवान्यत् स्वमिति विशेषणेन व्यावर्तनीयम्। एवं व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं 'न बाह्योऽर्थः' इत्यभिहितम्। यद्यत्र रूपशब्देनाभिधेयलक्षणबाह्यार्थो नाभिप्रेतः स्यात्, तदा बाह्याभिधेयप्रसक्तेरेवाभावान्न बाह्योऽर्थ इति तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात्। तेन ज्ञायते रूपशब्दस्याभिधेयरूपमग्निशब्दत्वादिसामान्यरूपं चार्थ इति।

भाष्ये तु स्वशब्दस्य बाह्यार्थपरत्वमग्निशब्दत्वादिसामान्यपरत्वं च प्रतीयते। तथाऽपि नैतत् प्रकृतार्थविरोधि। रूपग्रहणप्रयोजनप्राधान्येन तस्य प्रवृत्तत्वात्। वृत्तेश्च स्वग्रहणप्रयोजनप्राधान्येन प्रवृत्तेः। वृत्तिमतानुसारेण टीकावाक्यस्यात्र व्याख्येयत्वमित्यतो न कोऽपि दोष इति। अत एव 'रूपं शब्दस्य' इति वक्तव्ये

यत् स्वमिति विशेषणं तच्छब्दस्य वाच्यार्थलक्षणबाह्यरूपव्यावर्तनेन वर्णमालात्वमन्तरङ्गरूपं ग्राहयितुमिति वृत्तिकाररीत्या टीकां व्याकृतवन्तः स्वामिनः। **व्याघातः**, अवगाह्यानवगाह्यत्वयो रूपशब्दार्थयोरभिधेये विप्रतिषेधः। प्रतिपत्तृभेदेनैकस्यैव विप्रतिषिद्धरूपत्वमुपपद्यते, घटरूपस्यान्धानन्धज्ञेयाज्ञेयत्वमिवेति परिहरति- **सामान्येन द्व्यर्थमिति** ॥ 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः', 'दशार्थाः सर्वभारते', 'यस्मिन् दशार्थास्सर्वत्र' इत्यादिवचनाविसंवादायोक्तम्- **सामान्येनेति** ॥ विवक्षाभेदेन त्र्यर्थत्वं दशार्थत्वं चान्यत्रोक्तम्। इह तु सामान्येनार्थे द्वैविध्यम्। तत्रैकोऽर्थः 'ईषत् सर्वोऽपि जानति' इति वचनात् सर्वजनैरवगाह्यः। अपरस्तु 'दुर्विज्ञेयमतः सर्वैर्भारतं तु सुरैरपि' इति शास्त्रात् सर्वजनानवगाह्य इति हेतोर्न व्याघातो नान्यविसंवादश्चेति भावः। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति प्राणिनामिति षष्ठी।

ननु शब्दस्य परोक्षार्थत्वं स्वभावतः। कथमनवगाह्यत्वे तद्धेतूक्रियत इत्यतोऽर्थमाह- **अत्यन्तगूढ इति** ॥ तत्वं च 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः', 'भक्तिर्ज्ञानं सवैराग्यं प्रज्ञा मेधा धृतिः स्थितिः। योगः प्राणो बलं चैव वृकोदर इतीरितः' इत्यादिना अन्यत्रोक्तं द्रष्टव्यम्।* ॥ **कथमिति** ॥ धर्मः परमपरञ्च तत्वं विषय इति हि प्राग् धर्मपरापरतत्त्वविषयत्वं भारतस्योक्तम्। महाभारतसंहितामिति तस्यैकवाक्यत्वं च प्रतिपिपादयिषितम्। एकवाक्यत्वं चार्थैकत्वनिबन्धनम्। यदाह जैमिनिः- 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति। तथाच धर्माद्यनेकविषयत्वे वाक्यं भेत्तव्यमित्येकवाक्यता कथमङ्गीकार्येति भावः। केवलशब्दस्य मात्रशब्दार्थत्वे धर्माद्यसिद्धिस्स्यादित्यतो व्याख्याति- **केवलमेकमेवेति** ॥ धर्मादिकमित्यत्र आदिपदेनापरतत्त्वं गृह्यते। **तादर्थ्येन** तत्प्रतिपत्तिशेषत्वेन। ननु न स्वरूपशब्दस्यातीव प्रयोजनम्। मुख्यप्रतिपाद्यत्वस्य केवलभग-

---

* उमर्जीयम् - ननु परोक्षत्वं नानवगाह्यरूपत्वे हेतुः 'देवदत्तश्चक्षुष्मान्' इत्यादिवाक्ये व्यभिचारादित्यत आह - **परोक्षोऽत्यन्तगूढ इति** ॥

वत्परामित्यनेन सिद्धेरित्यतस्तत्प्रयोजनमाह-**भगवदिति ॥ सङ्कीर्णतया** धर्मापरतत्त्वसंवलिततया। **निष्कृष्टतया** अनितरसाधारण्येन।*

भाष्यम्

तच्चोक्तम्-

'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं[१] जनम् ।
वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ॥

अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् ।
ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ॥

अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् ।
केवलेनाऽत्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ।
वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् ॥

भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ।
पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नश्शास्त्रपुङ्गवः॥'

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ।

'ब्रह्माऽपि तन्न जानाति ईषत् सर्वोऽपि जानति।[२]
बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतं प्रवदन्ति हि ॥' इत्युपनारदीये ।

'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।

---

* भावबोधः- **सङ्कीर्णतयेति** ॥ तदितरसाधारणधर्मवत्तयेत्यर्थः । **निष्कृष्टतयेति** ॥ स्वरूपपदेन लक्षणाभिधानादिति भावः ।

१. संसारक्लेशिनम् ।

२. जानते

यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयास्सर्वजन्तुभिः।'

इति नारदीये ।

'भारतञ्चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।
दशावरार्थं सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम् ।
परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं तु[1] यत् ।'

इति स्कान्दे ।

'यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः ।
नचेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद् विचक्षणः ॥',

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।',

'बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रचलिष्यति।',

'मन्वादि केचिद् ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथाऽपरे।
तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते॥',

'[2]भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा।
देवैर्ब्रह्मादिभिस्सर्वैः ऋषिभिश्च समन्वितैः।
व्यासस्यैवाऽऽज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्॥',

'महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते॥'

---

१. ब. उत्तमञ्च

२. ब. 'भारतं सर्ववेदाश्च' इत्यारभ्य 'तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्' इत्यन्तः पाठो न दृश्यते ।

'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्।'

'विराटोद्योगसारवान्',

इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया, ऋषिसम्प्रदायात्,

'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत्।'

इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या[1] नारदाध्ययनादि-लिङ्गैश्चावसीयते।

प्रमेयदीपिका

कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमित्यत आह - **तच्चेति** ॥ यदेतत् 'नष्टधर्म' इत्यादिनोक्तं तत् 'लोकेशाः' इत्याद्यागमचतुष्टयेन उक्तं च। न केवलमस्माभिः उच्यते। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्यतोऽधीकारेति दीर्घः। स्त्रियादि-कमिति छान्दस इयङ्। व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वैव। विलम्बमकृत्वा। अभूत्वा मूलरूपेण चेति वा। तेन व्यासरूपेण अन्यावताररूपैश्च। परम् अतिशयेनोत्तमम्।

कोऽसौ पञ्चमो वेद इत्यत आह - **भारतमिति** ॥ पञ्चमवेदाख्यः शास्त्र-पुङ्गवः। इति सम्भिन्नः प्रभिन्नः। अथवा, इति शास्त्रपुङ्गवः। स च सम्भिन्न एकार्थतया सङ्गत इत्यनेकेष्वपि ग्रन्थेष्वेकवचनमिति योज्यम्। अत्र पञ्चरात्रं नारायणावतारेण कृतम्। मूलरामायणं हयग्रीवरूपेण। आदिभागवतं मूलरूपेण। ब्रह्मा बृहस्पतिरपि। कृत्स्नमिति शेषः। सर्वोऽपि जनो जानति जानाति। बह्वर्थमिति प्रवदन्ति। 'भारतं चापि' इति पूर्वोक्तेन समुच्चयः। दश अवरा येषु ते तथा। तेऽर्थाः यस्येति विग्रहः। याजकादेराकृतिगणत्वाद्

१. पुराणान्तरगतवाक्यान्यथानुपपत्त्या।

विष्णुबोधकमिति समासः। करणार्थघञन्तेन वा समासः। पश्चादल्पाद्यर्थे कः। उत्तममित्युक्तस्यैव विवरणम्- **वेदादप्युत्तममिति** ॥ एषु वाक्येषु यथासम्भवं पूर्वोक्तार्थोऽवगन्तव्यः।

'यदि विद्यात्' इत्यादिभारतवाक्यपर्यालोचनया चोक्तं तदवसीयत इति सम्बन्धः। चत्वारश्च ते वेदाश्चेति विशेषणसमास एवायं, न द्विगुः। अङ्गानि चोपनिषदश्च अङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्वः। तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति समासान्तोऽकारः। ततो बहुव्रीहिः। प्रचलिष्यति प्रचालयिष्यतीति। भारवत्त्वादित्यनेन मत्वर्थे तप्रत्यय इत्युक्तं भवति। भारतप्रामाण्यमङ्गीकृत्य इतरदनङ्गीकुर्वाणं प्रतीदमुक्तम्। युक्त्यनुसन्धानेन विनाऽभिप्रेतार्थो न प्रतीयते। अतः तत्पर्यालोचनयेत्युक्तम्। अनुसन्धानप्रकारं च लेशेन दर्शयिष्यति। ऋषीणां वैशम्पायनादीनां सम्प्रदायाच्छिष्येभ्यः प्रदानाच्चैतदवसीयते। न हि प्रामाण्यादिरहितम् ऋषयः शिष्याणां श्रेयसे व्याकुर्युरिति युज्यते। 'को ह्यन्यः' इत्यादिपुराणलक्षणग्रन्थान्तरगतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्यैतदवसीयते। **ग्रन्थान्तरेति** विशेषणस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति। वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्याभावादन्यथानुपपत्त्येत्युक्तम्। तच्च प्रदर्शयिष्यते। नारदस्याध्ययनव्याख्यानादिलिङ्गैश्चोक्तार्थोऽवसीयते। ऋषिसम्प्रदायादित्यनेनैव गतमिति चेन्न। ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थोऽन्यविषयोऽपि व्यवहारः कथञ्चित् सम्भाव्येतापि। नारदस्य तु परमहंसस्य स्वार्थो व्यापारोऽन्यविषयो न सम्भवतीति ज्ञापनार्थत्वात्। अत एव सम्प्रदायादित्यध्ययनेति चोक्तम्।

भावदीपिका

पूर्वमेतस्यार्थस्य प्रमाणोक्तत्वानुक्तेस्तच्चेत्ययुक्तमित्यतश्चशब्दो भिन्नक्रम इत्याह- **यदेतदित्यादिना** ॥ नन्वधिकारेति वक्तव्येऽधीकारेति दीर्घः कुतः? नियामकाभावादित्यत आह- **उपसर्गस्येति** ॥ 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'।

अत्र 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति पूर्वसूत्राद् दीर्घ इत्यनुवर्तते। घञन्तोत्तरपदे परेऽमनुष्येऽभिधेये **प्रादेरुपसर्गस्य** बहुलं दीर्घः स्यात्। परिहासः, परीहासः। अमनुष्येति किम्? निषादः। तथाच प्रकृते 'कृञ् करणे' अस्मात् घञि घस्य लोपे अकारमात्रे उर्वरिते ऋवर्णस्य 'अचो ञ्णिति', ञिति णिति च प्रत्यये परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यादिति रपराकाररूपवृद्धौ कारशब्दस्य घञन्तस्य निष्पन्नत्वात् तस्य परतः सत्त्वान्मनुष्याभिधेयत्वाभावादधीत्युपसर्गस्य दीर्घे सति, अधीकारेति रूपम्। ननु स्त्रियादिकमिति कथम्? स्त्री आदिकमिति स्थिते 'इको यणचि' इति यणादेशे स्त्र्यादिकमिति स्यात्। नच वाच्यम्, 'स्त्रियाः' स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे, इति ईकारस्य इयङादेशे स्त्रियादिकमिति युक्तमिति। तत्राजादिप्रत्यये पर एवेयङो विधानात्। प्रकृते च आदीत्यस्याजादित्वेऽपि शब्दत्वेन प्रत्ययत्वाभावादत आह - **स्त्रियादिकमितीति**॥

चशब्दादन्यावतारो भूत्वेति प्रतीयते। तथात्वे 'अन्यावताररूपैश्च' इति पुनरुक्त्यापत्तेः। अतोऽवधारणार्थश्चशब्द इत्याह- **व्यासो भूत्वैवेति**॥ एवकाराभिप्रायमाह- **विलम्बमिति**॥ **अभूत्वेति**॥ अत्रापि चशब्द एवार्थः। तथाच भगवान् मूलरूपी व्यासोऽभूत्वा च व्यासत्वेनानवतीर्यैव मूलरूपेणेति यावदित्यर्थः॥

परशब्दस्य भिन्नार्थत्वं वारयति - **परमिति**॥ फलितार्थकथनम् - **अतिशयेनेति**॥ कोऽसौ पञ्चमो वेद इत्यस्य नेदमुत्तरमित्यतः पूरयति - **पञ्चमवेदाख्य इति**॥ वचनव्यत्ययदोषोऽप्यनेन परिहृतो भवतीति ध्येयम्॥ **इतीति**॥ अयमेको विधिः, स च सम्भिन्न इति द्वितीयो विधिरिति ज्ञेयम्। भेदस्य स्वतः सिद्धत्वादाह- **एकार्थतयेति**॥ मिश्रीभावाख्यसङ्गतत्वायोगादेकार्थतयेत्युक्तम्, इति ग्रन्थाः सम्भिन्ना इति वाच्ये, इति शास्त्रपुङ्गवः सम्भिन्न इत्येकवचनं कुत इत्यत आह- **इत्यनेकेष्विति**॥ **एकार्थतया** सङ्गतत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। प्रसिद्धभागवतस्य

व्यासकृतस्य । 'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्' इति वेदसमत्वोक्त्या वेदादपि परत्वायोगादाह - **आदिभागवतमिति** ॥ भारतं व्यासरूपेण कृतमिति सिद्धत्वान्नोक्तम् ।

ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखग्रहणे 'स्वयं व्यासो हि तद् वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः' इति वचनविरोधपरिहाराय ब्रह्मशब्दार्थमाह - **ब्रह्मेति** ॥ ब्रह्मशब्दस्य बृहस्पतिवाचित्वं च 'यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एति' इति वैदिकप्रयोगसिद्धमिति भावः । अपि-शब्दस्तु उपनारदीयग्रन्थे पूर्वप्रकृतसमुच्चायक इति द्रष्टव्यम् । ननु तर्हि भारतस्य देवैरवगाह्यार्थत्वोक्तिविरोध इत्यत आह - **कृत्स्नमिति** ॥ तत् कृत्स्नं भारतोक्तं प्रमेयमित्यर्थः । सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिरित्याह - **जन इति पूर्वोक्तेनेति** ॥ स्कान्दपुराण एव पूर्वोक्तेनेत्यर्थः । दशभ्योऽवरा इति प्रतीतिवारणायाऽह-**दशेति** ॥ **येषु** अर्थेषु तेऽर्थाः **तथा** दशावराः ।

ननु बुध अवबोधनेऽस्मात् कर्तरि ण्वुल्प्रत्यये 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशे गुणे च सति बोधकेति रूपम् । तथाच 'तृजकाभ्यां कर्तरि' कर्त्रर्थतृजकाभ्यां योगे षष्ठी न समस्यते । अपां स्रष्टा, सतामर्चकः, इतिवद् विष्णोर्बोधकमित्येव स्यान्न तु विष्णुबोधकमिति षष्ठ्या समास इत्यत आह - **याजकादेरिति** ॥ 'याजकादिभिश्च' याजकादिभिः षष्ठी समस्यते । द्विजस्य याजको द्विजयाजक इति प्रतिप्रसवादत्रापि षष्ठ्या समासो युक्त इति भावः । याजकादिगणे पाठाभावादुक्तम् - **याजकादेराकृतिगणत्वादिति** ॥ एवमाकृत्या एवमाकारेण ये शब्दास्ते सर्वेऽप्येतद्गणस्था इत्याकृतिगणशब्दार्थ इत्याहुः ॥ **करणार्थेति** ॥ बुध अवगमनेऽस्मात् बुध्यतेऽनेनेति करणे घञि घस्य लोपे उपधाभूतस्योकारस्य लघुत्वेन 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणे बोधेति रूपम् । तथाच करणार्थघञन्तेन बोधशब्देन षष्ठ्यन्तविष्णुशब्दस्य समासोपपत्तिरिति भावः । कप्रत्ययवैयर्थ्यमाशङ्क्याऽह - **पश्चादिति** ॥ करणार्थघञन्तशब्देन समासानन्त-

रम् । आदिपदादज्ञातकुत्सितयोर्ग्रहणम् । 'प्रागिवात् कः' । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यतः प्राक् कप्रत्ययाधिकार इत्युक्त्वा, 'अल्पे' अल्पार्थे प्रागधिकृतः कप्रत्ययः स्यात् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः । 'अज्ञाते' सम्बन्धितयाऽज्ञातेऽर्थे कः स्यात् । कस्यायमश्वोऽश्वकः । 'कुत्सिते' कुत्सितार्थे कः स्यात् । कुत्सितोऽश्वः, अश्वकः । एवञ्च प्रकृतेऽल्पार्थे कप्रत्ययेऽल्पो विष्णोर्बोधो यस्मात् तद् विष्णुबोधक-मित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु अल्पाद्यर्थ इत्युक्तत्वाद् अज्ञाताद्यर्थोपपादनं कथमिति चेन्न । अज्ञाताद्यर्थोपपादनाय नात्राऽदिपदम् । किं नाम ? वस्तुत अल्पाद्यर्थे कप्रत्ययो विहितोऽस्ति । सोऽत्रैकस्मिन्नर्थे उपपादनीय इत्यर्थात् । एवञ्च प्रकृते 'अल्पे' इति सूत्रेणाल्पार्थ एव कप्रत्ययो द्रष्टव्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु आदिपदात् स्वार्थे कप्रत्ययो ग्राह्यः । तथाच विष्णुर्बुध्यतेऽनेनेति विष्णुबोधं, विष्णुबोधमेव विष्णुबोधकमिति विग्रहो द्रष्टव्यः ।

॥ **विवरणमिति** ॥ अत्र वेदादित्यवधिकथनादिति भावः ॥ **यथासम्भव-मिति** ॥ लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः, प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तममित्यनेन संसारे क्लिश्यमानानामित्यस्य , वेदार्थाज्ञमित्यनेन वेदार्थाज्ञानाच्चेत्यस्य, अधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकमित्यनेन वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनाञ्चेत्यस्य, अवेक्ष्येत्यनेन अवलोक्योत्पन्नकृपैरिति यावदित्युक्तप्रकारेण नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिरित्यस्य, प्रसन्न इत्यनेन ज्ञानप्रदर्शनायेत्यस्य, भगवान् व्यासो भूत्वेत्यनेन भगवान् व्यासोऽवततारेत्यस्य, अवधारणार्थकचशब्दशिरस्केन भूत्वेत्यनेन विलम्ब-मकृत्वेत्यर्थकेन अवतारानन्तरमेवेत्यर्थकस्य ततश्चेत्यस्य, वेदानुक्तार्थभूषितं केवलेनाऽत्मबोधेन दृष्टमित्यनेन तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तमित्यस्य, वेदार्थसंयुतमित्यनेन सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितमित्यस्य, वेदादपि परमित्यनेन तदनुक्तेत्यनेनार्थाल्लब्धस्य वेदोत्तममित्यस्य, 'ब्रह्माऽपि तन्न जानाति' इति श्लोकेन सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपामित्यस्य, 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः' इत्यनेन 'दशावरार्थं सर्वत्र' इत्यनेन चानवगाह्यरूपामित्यस्य, केवलं

विष्णुबोधकमित्यनेन केवलभगवत्स्वरूपपरामित्यस्य, परोक्षार्थमित्यनेन परोक्षार्थामित्यस्य, 'भारतं चक्रे', 'भारतं स चकार', 'भारतं चापि कृतवान्' इत्यनेन महाभारतसंहितामचीक्लृपदित्यस्य, समानार्थत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनादित्युक्तार्थसंवादस्य उक्तप्रमाणेष्वदर्शनाद् यथासम्भवमित्युक्तम्।

ननु 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे च वाच्ये सङ्ख्यापूर्वस्य द्विगुसञ्ज्ञायां 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचने 'अकारान्तो द्विगुः समाहारे स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीलिङ्गत्वे 'द्विगोः' इति ङीपि प्राप्तौ चतुर्णां वेदानां समाहारश्चतुर्वेदीति स्यात्। न च पात्रादित्वात् ङीबभावः। तथात्वे पञ्चपात्रमितिवत् चतुर्वेदमिति भवेत्। चतुर्वेदानिति तु कथमत आह- **चत्वारश्च त इति**॥ न समाहारोऽत्र विवक्षितः। येन द्विगुप्राप्तिः। किं नाम? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' भेदकं भेद्येन समस्यत इति सूत्रप्राप्तकर्मधारयोऽयमिति भावः। अङ्गानि चोपनिषदश्चेत्यनन्तरं तयोः समाहार इति शेषः। ननु तर्हि अङ्गोपनिषदिति स्यात्। कथमङ्गोपनिषदमित्यत आह - **तेनेति**॥ समाहारद्वन्द्वाश्रयेण॥ **द्वन्द्वादिति**॥ च्वन्तात् दान्तात् षान्तात् हान्ताच्च द्वन्द्वात् टच् स्यात् समाहारे। वाक् च त्वक् च तयोः समाहारो वाक्त्वचम्। शमीदृषदोः समाहारः शमीदृषदम्। वाक्त्विषोः समाहारः वाक्त्विषम्। छत्रोपानहोः समाहारश्छत्रोपानहम्। समाहारेति किम्? प्रावृट्शरदौ। तयोः ऋत्वोरेकदा समाहाराभावात्। तथा चाङ्गोपनिषत् अस्मात् 'झलां जशोऽन्ते' इति तकारस्य दत्वे, द्वन्द्वादिति समासान्तटच्प्रत्यये, 'चुटू' इति टकारलोपेऽकारमात्रे उर्वरिते, 'हलन्त्यम्' इति चकारलोपे, अङ्गोपनिषदेत्यकारान्तप्रातिपदिकनिष्पत्तौ, 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति परिभाषयैकवद्भावे, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वेऽङ्गोपनिषदमिति

जातेऽङ्गोपनिषदेन सह विद्यमानाः साङ्गोपनिषदाः, तानिति सहपूर्वपदोऽयं बहुव्रीहिरिति भावः। ननु सहपूर्वपदबहुव्रीहित्वे सहाङ्गोपनिषदानिति स्यादिति चेन्न। 'वोपसर्जनस्य' उपसर्जनभूतस्य सहेत्यस्य सो वा स्यात्। पुत्रेण सहाऽगतः, सपुत्र आगतः, सहपुत्रो वाऽऽगत इति विहितत्वादत्रापि सहेत्यस्य सादेशे सति सहपूर्वपदत्वेऽपि साङ्गेति साध्विति मन्तव्यम्।

ननु चलधातोरकर्मकत्वान्मामिति कथं कर्मोक्तिरित्यत आह- **प्रचालयिष्यतीति** ॥ णिजन्ताश्च सकर्मका इति भावः ॥ **मत्वर्थ इति** ॥ भारशब्दात् सोऽस्यास्तीति मत्वर्थे तप्रत्यये भारतेति रूपम्।

ननु भारताप्रामाण्यवादिनं प्रति तस्योत्तमत्वनिश्चयाय कथं भारतवाक्योदाहरणमित्यत आह - **भारतेति** ॥ **इतरत्** ॥ वेदार्थज्ञानोपायवेदोत्तमत्वादिकमित्यर्थः। **इदम्** उत्तमत्वम् ॥ **दर्शयिष्यतीति** ॥ कथमन्यथेत्यादिना अनुपदमेवेति शेषः। उदाहृतेषु सर्वेषु वाक्येषु पर्यालोचनाया अक्रियमाणत्वात् लेशेनेत्युक्तम्। **शिष्येभ्यो** जनमेजयादिभ्यः। प्रामाण्यादीत्यत्राऽदिपदेनोत्तमत्वं ग्राह्यम्। **तत्** उत्तमत्वादि॥ **वक्ष्यतीति**॥ ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेत्यनेनेति शेषः॥ **वाक्यस्येति**॥ 'को ह्यन्यः' इति वाक्यस्येत्यर्थः ॥ **तच्चेति** अन्यथानुपपत्तिकथनम् ॥ **प्रदर्शयिष्यत इति**॥ कथं चान्यस्येत्यनेनेति शेषः । अध्ययनादीत्यत्राऽदिपदार्थमाह- **व्याख्यानादीति**॥ **अध्ययनं** श्रवणम्। **व्याख्यानं** मननम्। आदिपदेन तदुक्तप्रकारेण ध्यानं ग्राह्यम् ॥ **ऋषीति** ॥ नारदस्यापि देवर्षित्वादिति भावः ॥ **अन्यविषय इति** ॥ अप्रमाणानुत्तमग्रन्थविषय इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। **व्यवहारः** व्याख्यानादिरूपः ॥ **कथञ्चिदिति** ॥ अन्यथा शिष्याणां श्रेयसे कथं व्याकुर्युरित्युक्तविरोधः स्यादित्याशयः ॥ **अत एवेति** ॥ ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थान्यविषयव्यापारसम्भावनासूचनाय सम्प्रदायादित्युक्तम् । परमहंसस्य नारदस्य स्वार्थव्यापारो नान्यविषय इति सूचनायाध्ययनेत्युक्तमिति भावः।

भावरत्नकोशः

कुतः कस्मात् प्रमाणात्। चशब्दस्य स्वस्थले समुच्चेयासमर्पकत्वाद् व्यत्यस्य योजयति - **यदेतदिति** ।। **आगमचतुष्टये** अष्टाक्षरकल्पोपनारदीयनारदीयस्कान्द पुराणवचनरूपागमचतुष्टये। तेन 'लोकेशाः' इत्याद्यागमवचनानां बहुत्वोपलम्भात् कथमागमानां चतुष्ट्वमिति चोद्यं परिहृतम्। समुच्चेयं वक्तुमुक्तम् - **न केवलमिति** ।।* नन्वध्युपसर्गपूर्वस्य करोतेर्घञि अधिकार इत्येव स्यादित्यत आह- **उपसर्गस्येति** ।। उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति। अपामार्गः वीक्लेदः । अमनुष्य इति किम् ? निषादः, इति सूत्रार्थः।

ननु 'स्त्रियादिकम्' इत्यत्र 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इति सूत्रेण धात्विकारस्यैवेयङादेशविधानात् स्त्रीशब्दगतेकारस्यातथात्वादियङादेशाप्रसक्तौ 'इको यणचि' इति यणादेशे स्त्र्यादिकमित्येव स्यादित्यत आह- **छान्दस इयङिति** ।। इयङुवङ्प्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसङ्ख्यानम्' इति त्रियम्बकमितिवदत्रापि छन्दस्तुल्ये पुराणप्रयोग इयङादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। केचित्तु 'स्त्रियाः' इति सूत्रेणेयङादेशः । 'प्रत्यय' इति तु छान्दसत्वान्नाश्रितमित्यर्थमाहुः।** 'व्यासो भूत्वा' इत्यत्र भूत्वेत्यभूत्वेति च शक्यते पदं छेत्तुम्। 'हशि

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'तच्चोक्तम्' इत्यत्र 'न केवलमस्माभिरुच्यते' इति टीका। अस्मदुक्तेऽर्थेऽस्मद्वचनमेव प्रमाणम्। 'यद् वै मनुरवदत् तद् भेषजम्' इत्यादिश्रुतेः। वायूक्तेऽनाश्वासकारणाभावात्। आगमे चोक्तमिति भावः।

** उमर्जीयम् - **छान्दस इयङिति** ।। 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति वार्तिकादिति भावः। नन्वार्षग्रन्थे छन्दसि विहितस्य कार्यस्य कथं प्रवृत्तिः ? गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्तेरिति चेन्न। प्रकृतवार्तिके छन्दश्शब्दस्य स्वरितत्वेन प्रतिज्ञानात्, स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले च गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तेः। यथोक्तं महाभाष्ये 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे- 'विशेषायाधिकं कार्यम्' इति। स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले च गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्तत इति तदर्थः। तथा च 'स्त्रियादिकम्' इत्यस्याऽर्षत्वेन छन्दस्सदृशत्वात् तत्रापि छान्दसकार्योपपत्तिरिति।

च' इति 'एङः पदान्तादति' इति च शास्त्रात् । पक्षद्वयेऽप्याद्यश्चशब्द एवार्थः । उत्तरं चशब्दद्वयं परस्परसमुच्चायकम् । तत्राऽद्ये व्यासो भूत्वैव तेन व्यासरूपेण चान्यावताररूपैश्च पञ्चमं वेदं चक्र इत्यन्वयः । अभूत्वेति पक्षे अभूत्वैव तेन च अव्यासभावेनैव मूलरूपेणान्यावताररूपैश्च पञ्चमं वेदं चक्र इत्यन्वय इति भावेन व्याचष्टे - **व्यासो भूत्वा चेत्यादिना** ।। ननु व्यासो भूत्वैव पञ्चमं वेदं चक्र इति न युक्तम् । 'अन्यावताररूपैश्च चक्रे' इत्यनुपपत्तेरित्यतो नात्रैवकारेणान्यावतार-रूपव्यावृत्तिरभिप्रेता । किन्तु ज्ञानप्रतिकूलव्यापाराभाव एवेति भावेनोक्तम्-**विलम्बमकृत्वेति** ।। विजातीयव्यापारमकृत्वेत्यर्थः । अभूत्वा मूलरूपेण चेत्यस्याभूत्वैव तेन मूलरूपेण चेत्यर्थः । भूत्वेति पक्षे चशब्दं यथाश्रुतं योजयंस्तेनेत्यस्यार्थं वक्ति - **तेन व्यासरूपेणेति** ।।* परमुत्तममिति पदयोरपौनरुक्त्यायार्थमाह - **परमतिशयेनेति** ।। उत्तमम् उत्तममित्यस्येदं तात्पर्यमित्यर्थः । पुल्लिङ्गानुसारेण शेषमाह - **पञ्चमवेदाख्य इति** ।। इति 'भारतं पञ्चरात्रञ्च' इत्युक्तप्रकारेण । ननु सम्पूर्वो भिनत्तिः सङ्गतौ प्रसिद्धः 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नम्', 'सुखस्य दुःखासम्भिन्नत्वम्' इत्यादौ । तत् कथं प्रभिन्न इत्युच्यते? इत्यरुचेराह- **अथवेति** ।। इति भारतादिरूपः, **शास्त्रपुङ्गवः** उत्तमं शास्त्रम् । अस्मिन् पक्षे वाक्यं भेत्तव्यमिति भावेनोक्तम् - **स चेति** ।। **सङ्गतः** एकं वाक्यमिति यावत् । इतिशब्दमावृत्य हेत्वर्थत्वमभिप्रेत्य तत्र साध्यं पूरयति - **इति हेतोरनेकेष्वप्येकवचनमिति** ।। अस्ति तावत् 'पञ्चमं वेदम्' इत्यत्रैक-वचनम् । तच्चैकत्वेऽनुशिष्टम् । एकत्वं च नानाग्रन्थेष्वर्थैकत्वनिबन्धनमिति भावः । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदः किमित्याश्रयणीय इति चेत्, उच्यते । 'पुराणं भागवतं चेति पञ्चमो वेद ईरितः' इति वक्तव्ये यच्छास्त्र-पुङ्गवस्सम्भिन्न इत्याह तद् भारतादिशास्त्रस्यैकवाक्यतां ज्ञापयितुम् । तज्ज्ञापनं च लोकानां सांसारिकक्लेशनिवर्तनाय शास्त्रनिर्माणे प्रवृत्तस्य भगवतः परस्पर-

---

* ताम्रपर्णीयम्- व्यासो भूत्वा चक्र इत्युक्ते व्यासावतारं कृत्वा भगवानेव चक्र इति प्रतीयते । अतस्तेनेति संयोज्यमिति भावेनाऽह - **तेन व्यासरूपेणेति** ।।

विरुद्धार्थकभारतादिनिर्माणे सति न कृतार्थता स्यात् । नचैवं युक्तम्। भगवता महानुभावेन लोकानुजिघृक्षया समीहमानेन नानाधिकारिभेदेन नानाशास्त्रं निर्मितवता विषयप्रयोजनैक्येन भारतादिशास्त्राण्येकं वाक्यमिति ज्ञापनीय एव सज्जन इत्यर्थवत् । अयं चार्थो वाक्यभेदाश्रयण एव सिद्ध्यतीति तद्भेद-पक्षाश्रयणमिति।

नन्वभूत्वा मूलरूपेणेति पक्षे भारतपञ्चरात्रमूलरामायणादिभागवतानां यथा-सङ्ख्यं मूलरूपव्यासनारायणावतारहयग्रीवरूपकृतत्वं न युक्तम्। भारतस्य व्यास-कृतत्वप्रसिद्धेः। यथायोगमन्वयस्तु दुरवगाह इत्यत आह - **अत्र पञ्चरात्रमित्या-दिना ॥ नारायणावतारेण कृतमिति ॥** 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्' इति वचनं पञ्चरात्रस्य नारायणावतारकृतत्वे मानम् । यद्यप्यत्र वक्तेत्येवोच्यते । तथाऽपि नारायणस्य स्वतः सार्वज्ञ्येन सजातीयोच्चारणान-पेक्षोच्चारणसमर्थत्वात् तस्यैव चात्र कर्तृशब्दार्थत्वात् तत्कृतत्वं सिद्ध्यतीति भावेनैवमुक्तम्। तथा च यादवगिरिमाहात्म्ये नवमेऽध्याये-

'वेदेष्वव्यक्तमर्थं हि व्यञ्जयन् परमः पुमान्।
चक्रे नारायणः श्रीमान् पञ्चरात्रमशेषतः ॥' इति।

हयग्रीवरूपेणेत्यत्र कृतमित्यनुवर्तते। तथा च प्राचीनटीका- 'मूलरामायणं नाम शतकोटिप्रविस्तरं श्रीहयास्याच्छ्रुत्वा ब्रह्मणा नारदायोक्तम्। तदुक्तं मात्स्ये-

'निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया।
श्रुत्या जगाद च मुनीन् प्रति देवश्चतुर्मुखः ॥ इत्यारभ्य
वाल्मीकिनाऽपि यत् प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम्।
ब्रह्मणाऽभिहितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम्।
आहृत्य नारदायैव तेन वाल्मीकये पुनः' इति।

एवं च मूलरामायणस्य हयग्रीवकृतत्वसिद्धिः।

एतेनैव अवतारेषु गणितो हयग्रीवः कथं हयग्रीवरूपशब्देन गृह्यत इति निरस्तम्। वाजिरूपेणेति तस्य रूपशब्देन पुराणे व्यवहारात्। अभूत्वा तेन मूलरूपेणेत्युक्तम्। तत्कृतं ग्रन्थमाह- **आदिभागवतं मूलरूपेणेति**॥ कृतमित्यस्ति। तन्त्रभागवतादिवद् ग्रन्थविशेष एवाऽऽदिभागवतम्।

'एतदेवाऽऽत्मभू राजन्नारदायेति पृच्छते।
वेदगर्भोऽभ्यधात् सर्वं यदाह हरिरात्मने॥
इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम्।
सङ्ग्रहोऽयं विभूतीनां तदेतद् विपुलीकुरु॥'

इति द्वितीयस्कन्धभागवतश्लोकद्वये, आदिभागवतं ब्रह्मणे सर्गादौ मूलरूपेणोपदिष्टम्; प्रसिद्धभागवतं तु ततोऽन्यदिति भागवतटीकाभागवतोपासनयोर्व्यक्तम्। तथा च भागवते तृतीयस्कन्धे- 'पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममाऽऽदिसर्गे। ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्ति'इति। भारतस्य व्यासकृतत्वं सुप्रसिद्धमिति तन्नोक्तम्। अनेन 'व्यासो भूत्वा च तेन च। अन्यावताररूपैश्च'इत्यत्र व्यासो भूत्वैव तेन च व्यासरूपेण च व्यासापेक्षयाऽन्यश्चासाववतारो नारायणलक्षणश्च रूपं च रूपं च रूपे, हयग्रीवमूलरूपे तैश्चेत्यर्थे व्यासावतारनारायणावतारहयग्रीवरूपमूलरूपाणां यथासङ्ख्यं भारतं पञ्चरात्रं मूलरामायणं पुराणं भागवतमादिभागवतं चेति वचनोक्तांश्चतुरो ग्रन्थान् प्रति कर्तृत्वमावेदितं भवति। तथा अभूत्वैव तेन मूलरूपेण चेति पक्षे अन्यानि च तान्यवताररूपाणि व्यासनारायणहयग्रीवरूपाणि चेति विग्रहः। मूलरूपान्तराभावेनान्यत्वस्यासम्भवपरिहारायावतारेत्युक्तम्। मूलरूपापेक्षया तथाविधरूपान्तराभावेऽप्यवताररूपाणां सम्भवादुक्तं युक्तम्। एवञ्च मूलरूपेण चान्यावताररूपैश्च यथासम्भवं मूलरूपेणाऽऽदिभागवतं व्यासावताररूपेण भारतं नारायणावताररूपेण पञ्चरात्रं हयग्रीवावताररूपेण मूलरामायणं कृतमिति बोद्धव्यमिति विभावितं भवति।

ननु 'तस्माद् वेदाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका श्रुतिः।
सर्वोपनिषदश्चैव पञ्चरात्राख्यसंहिताः॥

ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां च विस्तरः।
सर्वमेतज्जगच्चैव निःसृतं तुरगाननात् ॥'

इति बृहद्भाष्ये पञ्चरात्रस्य हयग्रीवकृतत्वाभिधानात् कथं नारायणावतारकृतत्वमुच्यते? इति चेन्न। नारायणावतारकृतपूर्वकल्पीयपञ्चरात्रस्य हयग्रीवास्योच्चारितार्थकत्वेनोक्तवचनेन तत्कृतत्वानभिधानात्। अत एव च तत्र निःसृतमित्युक्तम्। अन्यत्र च 'हयग्रीवादिमा विद्याः श्वसितत्वेन निस्सृताः' इत्युक्तम्। ऋग्भाष्यटीकायां च 'वेदादिकं सर्वं निश्श्वसितमिवानायासेनाऽदिकाले तेनोच्चारितमित्यर्थः' इति निश्श्वसितनिस्सृतशब्दयोरुच्चारणार्थत्वमेवोक्तम्। वक्ष्यते च तृतीयभाष्यटीकयोः 'निश्श्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायः' इत्यादि। अन्यथा वेदादीनामपि तत्कृतत्वप्रसङ्गः। नच वेदानामपौरुषेयत्वान्निश्श्वसितत्वं निस्सृतत्वं चोच्चारितत्वमेव। पञ्चरात्रादीनां पौरुषेयाणां तु तत्कृतत्वमस्त्विति वाच्यम्। पौरुषेयत्वेऽपि हयग्रीवकृतत्वे निरवकाशप्रमाणाभावात्। 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्।' इति वचनाच्चान्यकृतस्यैवोच्चारणमित्यस्यैव युक्तत्वात्। एतेन 'ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्या' इति ब्रह्मसूत्राणां हयग्रीवास्यनिसृतत्वमपि व्याख्यातम्। 'भगवान् चकार ब्रह्मसूत्राणि', 'एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः', 'तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार', 'विनिर्णयं ब्रह्मसूत्रं चकार' इत्यादिनिरवकाशबहुप्रमाणावगतव्यासकर्तृकत्वानां ब्रह्मसूत्राणां हयग्रीव आदिकाले पूर्वकल्पीयानामुच्चारयितेत्यस्यैव न्याय्यत्वात्। एवमेव 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इत्युक्तस्य भारतस्य तदुक्तानां पुराणानां च व्यासकृतानां पूर्वकल्पीयानामुच्चारणमादिकाले हयग्रीवेण कृतमित्येव ज्ञातव्यम्। एवं च सति

'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह',
'भारतं चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम्',
'स्वयं नारायणो देवो ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः।
अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम्॥

चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसञ्ज्ञितम्।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परम्॥
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत्',

'समस्तशास्त्रार्थविनिर्णयात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम्। वेदोत्तमम्', 'महाभारतसंहितामचीक्लृपत्' इत्यादीनि, 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः' इत्यादीनि च निरवकाशप्रमाणान्यनुकूलितानि भवन्ति।

केचित्तु- बृहद्भाष्ये कतिपयसंहितानामेव हयग्रीवकृतत्वमुच्यते। न समस्तपञ्चरात्रस्य। 'पञ्चरात्राख्यसंहिता'इति संहितापदप्रयोगात्। अत्र पुनः सर्वस्य पञ्चरात्रस्य नारायणावतारकृतत्वमभिप्रेतम्। कृत्स्नस्येति विशेषणात्। एवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यामुभयकृतत्वमभ्युपगम्यत इति न तद्विरोध इत्याहुः।

अन्ये तु हयग्रीवकृतेषु ब्रह्मसूत्राणां पुराणानां च परिगणनात् तत्रापि भागद्वयमङ्गीकृत्योक्तरीत्या द्विकर्तृकत्वाभ्युपगमायोगात् पञ्चरात्रभारतादयः सर्वेऽपि ग्रन्थाः सामस्त्येन हयग्रीवकृता एव। 'एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः', 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः', 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणस्स्वयम्' इत्यादौ सूत्रपुराणपञ्चरात्राणां व्यासनारायणकृतत्वोक्तिस्तु, पुनर्विशेषाकारेण मनुष्यलोकादौ स्थापितत्वाभिप्राया। यथा प्रियव्रतस्य स्वरथनेमिभिः समुद्रनिर्माणवचनं विशदीकरणाभिप्रायम्। यथा वा विष्णुसृष्टायास्त्रिलोक्या विशेषतः पुनः सृष्टया 'त्रीन् लोकान् ब्रह्मा ससर्ज' इति वचनं विशेषाकारेण निर्माणाभिप्रायं तद्वत्। तथा च पञ्चमस्कन्धतात्पर्ये-

'पूर्वसृष्टान् रथाऽवृत्त्या स्थूलांश्चक्रे प्रियव्रतः।
समुद्रांस्तेन तत्कर्तेत्याहुरेनं प्रियव्रतम्' इति।

ऐतरेयभाष्ये च -

'भूतेभ्योऽनन्तरं त्वण्डं सृष्ट्वा विष्णुः पुरा प्रभुः।
लोकभेदांश्च चक्रेऽत्र पश्चाद् ब्रह्मा विशेषतः।

सम्यक् चकार लोकांस्त्रींल्लोककर्ता ततश्च सः' इति।

अतो हयग्रीवरचितानामेव पञ्चरात्रभारतपुराणानां नारायणावतारव्यासकृतत्वं टीकायामभिमतमिति वदन्ति।

अत्रेदं वेदितव्यम्। 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदः' इत्यत्र इतिहासपदोक्तानां भारतपञ्चरात्रमूलरामायणानां मध्ये भारतपञ्चरात्रयोरिव मूलरामायणस्यापि पूर्व-कल्पीयस्यैव हयास्यास्यनिस्सृतत्वम्। तस्यैव कालबलेन लीनतायां ब्रह्मरुद्रादि-भिरर्थितो भगवान् हयास्यः पुनस्तत्सदृशमेव मूलरामायणं निर्मितवान्। एतच्चोक्तमात्स्यपुराणवचनेन सिद्धमिति।

केचित्तु - बृहदारण्यके हयग्रीवस्येतिहासकर्तृत्वमुक्तम्। इतिहासश्च भारतं, पञ्चरात्रं, मूलरामायणं चेति त्रिकरूपः। तत्र भारतस्य व्यासकृतत्वात् पञ्चरात्रस्य नारायणकृतत्वात् परिशेषेणेतिहासशब्दार्थस्य मूलरामायणस्य हयग्रीवकृतत्वं सिद्ध्यतीति भावेन मूलरामायणं हयग्रीवरूपेण कृतमित्युक्तमित्याहुः। भागवतस्य पुराणान्तर्गत्या पुराणशब्देन गृहीतस्यापि पुनर्ग्रहणं न प्रयोजनवदित्याशङ्क्य नात्र भागवतशब्देन 'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः' इति शास्त्रोक्तं प्रसिद्धं भागवतं गृह्यते। येनाप्रयोजकत्वशङ्का। किन्तु भागवतान्तरमेव। तच्च 'पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय' इति वचनादादिभागवतमेवेति भावेनाऽह-**आदिभागवतं मूलरूपेणेति ॥**

केचित्तु 'पुराणं भागवतम्' इत्यत्र पुराणशब्दः पुरातनार्थको नूतनभागवत-व्यावर्तनायोपात्त इति भावेन आदिभागवतमित्युक्तमित्याहुः। भारतं पञ्चरात्रं मूलरामायणमादिभागवतं चेति चत्वारो ग्रन्था व्यासनारायणहयग्रीवमूल-रूपैर्यथासङ्ख्यं निर्मिता इत्युक्त्वा 'पुराणं भागवतं च' इत्यत्र पुराणशब्देनाष्टादश-पुराणानां ग्रहणे भागवतशब्देन वैयर्थ्यपरिहारायाऽदिभागवतग्रहणे च भारत-पञ्चरात्रमूलरामायणपुराणादिभागवतानां पञ्चानां ग्रन्थाना मध्ये भारतस्य पुराणानां च व्यासकृतत्वं सुप्रसिद्धम्। इतरत्तु यथाटीकं ज्ञातव्यमिति व्याख्यात-

वन्तः स्वामिनः । नरहरितीर्थश्रीमच्चरणास्तु 'अन्यावताररूपैः' इत्येतद् हयास्यकपिलादिरूपैरिति व्याख्यातवन्तः ।* भावप्रदीपिकायां तु- व्यासोऽभूत्वा मूलरूपेण च तेन व्यासरूपेण चान्यावताररूपैश्चेत्युक्त्वा अन्यावताररूपाणि नारायणहयग्रीवादीनीति व्याख्याय मूलरूपेणाऽदिभागवतं चक्रे । पञ्चरात्रस्य वक्ता नारायणः । मूलरामायणं हयशीर्षश्चकारेत्युक्तम् ।

'ब्रह्माऽपि तन्न जानाति' इत्ययुक्तम् । 'दुर्विज्ञेयमतस्सर्वैर्भारतं तु सुरैरपि' इति सर्वाविद्यार्थत्वमभिधाय सकर्तृकत्वस्य साधिकारिकत्वस्य च सम्पत्तये 'स्वयं व्यासो हि तद्वेद ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः' इति भारतार्थस्याऽपादितभगवत्प्रसादेन ब्रह्मणा चतुर्मुखेन ज्ञातव्यत्वाभिधानादित्यत आह - **ब्रह्मा बृहस्पतिरिरिति** ॥ 'बृहस्पतिः पुरोधाश्च ब्रह्मा च ब्रह्मणस्पतिः' इति तृतीयतात्पर्योक्तेर्नात्र ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखो गृह्यते । येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु बृहस्पतिरेवेति भावः । तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणे- 'बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् ' इति । अनेनैव अपिपदसमुच्चेयं वक्तुं बृहस्पतिरपीति टीकोक्तिः । अन्यथा ब्रह्मशब्दार्थमात्र-वर्णनाभिप्रायेऽपिपदानुवादो व्यर्थ इति व्याचक्षाणाः परास्ता इति स्वामिनः । तेषामयं भावः । ब्रह्मेत्यनुवादेन बृहस्पतिरिरिति व्याख्यानम् । समुच्चेयाभिधानाभिप्राये रुद्रादिरपीत्युक्तिप्रसङ्गात् । 'ब्रह्मा वा तत्प्रसादतः' इत्युक्तप्रमाणविरोधाच्च । अपिपदानुवादस्तु न तस्य यत्र क्वाप्यन्वयोऽपि तु यथान्यासमिति वक्तुमिति । यद्यपीन्द्रादयोऽपि न भारतार्थं कृत्स्नं जानन्ति । तथाऽपि 'बृहस्पतिसमौ मतौ' इत्यादिलोकप्रसिद्ध्यनुसारेण बृहस्पतौ महामतिमत्तामभ्युपगम्योक्ततात्पर्यवचनेन

---

* उमर्जीयम्- ननूक्तरीत्या भारतादेः कपिलादिकृतत्वे पठ्यमानभारतादौ किमिदं कपिलकृतं व्यासकृतं वेति सन्देहापत्तिरिति चेन्न । कपिलादिकृतभारतादावुत्सन्ने वैवस्वतमन्वन्तरान्तर्गताष्टाविंशद्वापरयुगे वेदव्यासेन भारतादेः कृतत्वेन सन्देहा-नवकाशात् । यथोक्तम्- 'नष्टधर्मज्ञानलोक' इत्यादि । क्रमश्च कपिलादिकृत-भारतादिक्रमसदृश एव । 'सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु' इति सृष्टिकाल एवान्यथा-त्वोक्तेर्द्वापरादेश्च सृष्टिकालत्वाभावादित्यन्यदेतत् ।

ब्रह्मशब्दस्य तत्र रूढिमङ्गीकृत्य च भाष्ये बृहस्पतिरभिसंहितः। अपिपदं तु इतरे न जानन्तीति किमु वक्तव्यमित्येतत्तात्पर्यकमिति भावेन टीकायामेव-मुक्तम्।*,**

ननु बृहस्पतिर्न जानातीत्यप्ययुक्तम्-'ईषत् सर्वोऽपि जानति' इत्युत्तर-वाक्यविरोधादित्यत आह - **कृत्स्नमिति शेष इति ॥** ननु स्वयं व्यासो वेद। तत्प्रसादेन चतुर्मुखोऽपि वेदेति व्यासचतुर्मुखयोः कृत्स्नार्थवेदनावेदनेनेषदित्यु-क्त्यनुपपत्तिरित्यत आह - **सर्वोऽपि जन इति ॥** इतरो जननादिदोषवदधिकारि-वर्ग एवेषज्जानाति। न पुनर्व्यासचतुर्मुखावप्यपिपदसमुच्चेयाविति भावः। 'ज्ञा

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम् - ब्रह्माऽपीत्यपिपदेन समुच्चेयमाह- ब्रह्मा बृहस्पतिरपी-त्येके। प्राज्ञास्तु ब्रह्मेत्यनुवादेन बृहस्पतिरपीत्यर्थोक्तिरित्याहुः।

** ताम्रपर्णीयम्- 'ब्रह्माऽपि तन्न जानाति' इत्यत्र ब्रह्मपदस्य चतुर्मुखपरत्वं न युज्यते। 'संशयार्थं गुरोर्वचः', 'सुपर्णादिर्विरिञ्चस्य केवलं धर्मकारणम्' इति वेदभारताद्युपदेशस्य केवलधर्मकारणत्वोक्तेः। नच तत्पाठमात्रविषयमिति वाच्यम्। सुधायामस्य वाक्यस्यार्थावधारणविषयतया व्याख्यातत्वात्। तथाच कथं ब्रह्मा न जानातीत्युक्तिरित्यत आह- **ब्रह्मा बृहस्पतिरिति ॥** वाचस्पतिर्देवगुरुरपीत्यर्थः। ननु तत्वप्रकाशिकायां 'किञ्चिदप्राप्तलाभश्चोच्यते' इति 'ब्रह्मरूद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु। ज्ञानं संस्थाप्य' इति भाष्ये 'एवं ज्ञानं पुनः प्रापुर्देवाः' इति भारततात्पर्यनिर्णये 'विशिशेष शेषशयनः पुनर्धियम्' इति मध्वविजये चोक्तेर्भारतेन विशेषज्ञानमङ्गीकार्यम्। अन्यथा ब्रह्मणस्तदनधिकारित्व-प्रसङ्गश्चेति चेन्न। ब्रह्मण उपदेशानन्तरं प्राप्ततिरोधानाभावात्। अन्येषां तद्भावात् गीतोक्तं विस्मृतं चास्येत्युक्तत्वेनार्जितस्याप्युपदेशानन्तरं विस्मरणादुपदेशानन्तर्य-विवक्षया 'ब्रह्माऽपि' इति वाक्यस्य बृहस्पत्यर्थत्वेन व्याख्यातत्वात्। उपदेशात् प्राक्कालविवक्षायामुपदेश्यसूक्ष्मविषये ब्रह्मणोऽपि ज्ञानाभावात्। उपदेशेन तल्लाभोऽस्तीति ग्रन्थान्तरप्रवृत्तेरुपदेशात् प्राग् ब्रह्मा चतुर्मुखोऽपीत्यस्य टीकाकृत्सम्मतत्वात्। ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मा बृहस्पतिरपीत्यर्थद्वयसम्भवाच्च।

अवबोधने' इत्यस्य जाभावे श्नाविकरणे जानातीत्येव रूपम्। विकरणह्रस्वता तु छान्दसीति भावेनाऽऽह- **जानति जानातीति**॥ केचित्तु जानते इति पठित्वा तत्र वचनव्यत्ययश्छान्दस इति जानातीति व्याख्यानमित्याहुः।

ननु 'बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतम्' इत्यत्र यद् बह्वर्थग्रन्थजातं तद् भारतं प्रवदन्तीति प्रतीयमानमनुपपन्नम्। 'अनन्तार्थविशेषिणो वेदाः' इत्यादौ 'अनन्तोऽर्थः प्रकटितस्त्वयाऽणौ भाष्यसङ्ग्रहे' इत्यादौ च वेदादेरपि बह्वर्थत्वावेदनेन भारतत्व-प्रसङ्गात्। अतो वक्तव्यं भारतं बह्वर्थं प्रवदन्तीति सम्बन्ध इति। तत्र शङ्क्यते। भारतं बह्वर्थयुक्तं प्रवदन्तीत्युक्ते बहवोऽर्था ऋषिभिर्ज्ञातव्याः स्युः। तदज्ञाने तत्प्रवदनस्यायोगात्। विशिष्टगामिनो विधेर्विशेषणेऽपि प्रसरस्य लम्बकर्ण-मानयेत्यादौ दृष्टेः। तथा च 'ईषत् सर्वोऽपि जानति' इति स्ववचनविरोध इत्यत आह - **बह्वर्थमिति प्रवदन्तीति**॥ एवमितिशब्दमध्याहरता भारतप्रवदने बह्वर्थत्वं प्रकार इत्युक्त्या भारते बहवोऽर्थास्सन्ति, तांश्च सर्वज्ञो भगवान् आपादित-वेदव्यासप्रसादो विरिञ्चो वा जानीयादिति प्रवदन्तीत्यतो नोक्तविरोध इत्युक्तं भवति। पुराणान्तरस्थे 'भारतं चापि कृतवान्' इति श्लोके समुच्चायकेन चापीत्यनेन भाष्योदाहृतनारायणाष्टाक्षरकल्पप्रकृतपुराणादेस्समुच्चयव्याख्यानस्याचतुरस्रत्वात् समुच्चेयमाह - **पूर्वोक्तेनेति**॥ स्कान्दपुराण एव पूर्वोक्तेन व्यासकृतग्रन्थान्त-रेणेत्यर्थः। 'दशावरार्थम्' इत्यत्र दशभ्योऽवरा दशावरा इति व्याख्याने 'यस्मिन् दशार्थास्सर्वत्र' 'दशार्थास्सर्वभारते' इत्यादिस्मृतिविरोध इत्यत आह - **दशावरा येष्विति**॥ दशाधिका बहवोऽर्था भारते सन्ति। अवरपक्षे दशार्थत्वम्। न तु दशार्थेभ्यो न्यूनार्थत्वं द्रष्टव्यम्। 'यस्मिन् दशार्थास्सर्वत्र' 'दशार्थास्सर्वभारते' इत्यादिवचनान्यप्युक्ततात्पर्याणि व्याख्यातव्यानीति भावः।

यद्यपि 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः' इति निर्णये भारतस्यार्थत्रयवत्त्वं प्रतीयते। तथाऽपि तत्रैव 'मन्वादि केचिद् ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथाऽपरे। तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते। धर्मो भक्त्यादिदशकः' इत्यादिना मन्वास्तिकौपरिचर-रूपसर्वप्राप्यवगाह्यानवगाह्यरूपार्थत्रयविवक्षया 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः'

इत्युक्तम्। अत्र पुनरौपरिचररूपसर्वप्राण्यनवगाह्यार्थविवक्षयैव भारतस्थानि सर्वाण्यपि पदानि प्रत्येकं भगवत्सामर्थ्यमभिदधति दशार्थानीत्युच्यते। तथा चोक्तम्- 'नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु। तत्सामर्थ्याभिधायीनि' इति। अतो न विरोधः। अत एव 'यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः' इत्युक्तमित्याहुः। यस्येत्यनन्तरं तदिति शेषः। तस्य च 'दशावरार्थम्' इति भाष्येण सम्बन्धः। नन्वेवं विग्रहप्रदर्शनं दशार्थापेक्षयाऽधिकार्थत्वे युक्तं स्यात्। तदेव कथमिति चेदुच्यते। भारतान्तर्गतविष्णुसहस्रनाम्नां 'विष्णोस्सहस्रनामापि निरन्तरशतार्थकम्' इति वचनेन शतार्थत्वावेदनात् 'सहस्रनामतस्तुल्यं रामनाम वरानने' इति रामनाम्नः सहस्रनामसमसङ्ख्यार्थत्वावेदनाच्च दशार्थाधिकार्थत्वं युक्तमिति।*

ननु 'विष्णुबोधकम्' इत्यत्रान्यसमासानुशासनाभावात् षष्ठीतत्पुरुषसमास इति वक्तव्यम्। नैवं युज्यते। बोधकमित्यस्य बुधेः कर्तर्येव निष्पन्नतया 'तृजकाभ्यां कर्तरि' कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यते, अपां स्रष्टा, सतामर्चक इति निषेधा-दित्यत आह - **याजकादेरिति**॥ यद्यपि याजकादिगणो वृत्तौ पठितः। तथाऽपि 'प्रयोगप्राचुर्यदर्शनं तद्विशेषकम्' इति महाभाष्यप्रयोगस्य 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशेन 'तृजकाभ्याम्' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् समास इति कैयटेन समर्थितत्वात् कैयटवचनं चाऽकृतिगणत्वज्ञापकमिति भावेन 'आकृतिगणत्वात्' इत्युक्तमित्याहुः। उपलक्षणमेतत्। शेषषष्ठ्या समासे न कोऽपि दोषः। तृजकाभ्यामित्यनेन कर्मणि या षष्ठी तस्यास्समासनिषेधात्। अत एव 'ब्राह्मणकारकम्' इति भाष्ये शेषषष्ठ्या समास इति कैयट इति च समाधानमवधातव्यम्।

---

* ताम्रपर्णीयम् - 'दशावरार्थं सर्वत्र' इत्यत्र टीका 'दश अवरा येषु ते दशावराः' इति। तथा च दशमध्ये दशानां वरत्वाभावाद् दश वरा येषु न भवन्ति ते दशावरा इत्युक्तेऽन्यपदार्थत्वेन दशत्वसङ्ख्याविशिष्टस्य लाभात्, 'यस्मिन् दशार्था-स्सर्वत्र' इत्यनेनैकार्थता। दश अवरा येष्विति यथाश्रुतेऽन्यपदार्थत्वेनैकादशत्व-सङ्ख्याविशिष्टस्य प्राप्त्या एकादशार्थं सर्वत्रेति प्राप्त्या पूर्वविरोधस्स्यादिति ज्ञेयम्।

आकृतिगणत्वस्य प्रसाध्यत्वादधुनातनवैयाकरणैरनङ्गीकाराच्च पक्षान्तरमाह- **करणार्थेति** ।। बुध अवगमन इति धातोर्बुद्ध्यतेऽनेनेति करणार्थे 'हलश्च' इति घञ्प्रत्यये लघूपधलक्षणे गुणे च लेख इतिवन्निष्पन्नेन बोधशब्देन विष्णुशब्दस्य षष्ठीसमास इत्यर्थः ।

ननु 'हलः' इति सूत्रे 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति सूत्रात् सञ्ज्ञायामित्यनुवर्तते। अत एव लेखो वेद इत्युदाहृतम्। न चायं बोधशब्दः सञ्ज्ञा । तत्कथमत्र तेन घञ् भविष्यतीति चेन्न। 'अवे तृस्त्रोर्घञ्' इति पूर्वसूत्रवृत्तौ कथमवतारो नद्याः? नहीदं सञ्ज्ञेत्याक्षिप्य 'घःप्रायेण' इत्यतः प्रायेण ग्रहणानुवृत्तेरसञ्ज्ञायामपि भवतीति समाधानेनेहाप्यसञ्ज्ञायामपि घञुपपत्तेरिति केचित्। अन्ये तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादसञ्ज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्याहुः । 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इति करणे घञ्। यद्यपि सञ्ज्ञायां प्रत्ययः शिष्टः। तथाऽपि चकारस्य सञ्ज्ञाव्यभिचारार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति स्वामिनः। करणार्थकघञन्तेनेत्यपि पाठो दृश्यते। नन्वेवं प्रत्ययाङ्गीकारे ण्वुलोऽभावात् कथं बोधकमिति श्रवणमित्यत आह- **पश्चादिति** ।। घञ्प्रत्ययान्ततया परिनिष्ठितादिति यावत् । **अल्पाद्यर्थे** अल्पाज्ञाताद्यर्थे । 'अल्पे', 'अज्ञाते' इति सूत्रद्वयविहितकप्रत्यय इत्यर्थः । भारतेनापि न विष्णुमहिमानो ऽशेषविशेषाकारेण प्रतिपादयितुं शक्याः। 'अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कथञ्चन' इत्यादेस्सामान्येन बोधनाभिप्रायकत्वात् । बोध्यमानाश्च विशेषास्सर्वप्राणिनामनवगाह्या इति ज्ञापनाय कप्रत्ययाश्रयणादिति भावः। आदिपदेन स्वार्थ इति ग्राह्यम्। अस्मिन् पक्षे क इत्यस्य 'न सामिवचने' इति ज्ञापकसिद्धः कप्रत्यय इत्यर्थ इति स्वामिनः। अत्र सर्वत्र पक्षे 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति बोधशब्दस्य घञन्ततया बोधकशब्दस्यापि पुंस्त्वेन भाव्यमिति शङ्का 'क्वचिदतिवर्तते च। गुडकल्पा यवागूः' इति भाष्यकार-वचनादभिधेयलिङ्गतया बोधकमिति नपुंसकत्वमिति परिहरणीया । वृत्तावपि 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' इत्यत्र ह्रस्व इत्यनुवर्त्य ह्रस्वा कुटी कुटीरः शुण्डार इत्यु-दाहृत्य 'स्वार्थिकत्वेऽपि प्रत्ययस्य पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्युक्तम् ।

ततोऽपि नपुंसकत्वं युक्तमिति। कचित्तु स्वार्थे क इति पाठः। भगवद्बोधनं च न सङ्कीर्णतया। अपि तु निष्कृष्टतयेति ज्ञापनाय केवलमित्युक्तं भाष्ये। **परोक्षार्थम्** अत्यन्तगूढार्थम्॥ **विवरणमिति**॥ वेदादित्यवध्युक्तेर्विवरणत्वम्। तच्चोत्तमत्व-मुक्तमप्यौपचारिकमिति शङ्काव्युदासार्थमिति न पुनरुक्ततेति भावः। **एतेषु वाक्येषु** 'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः' इत्यादि 'वेदादप्युत्तमं तु यद्' इत्यन्तेषु वचनेषु पर्यालोचितेष्वित्यर्थः ॥ **यथासम्भवमिति** ॥ 'लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम्' इत्यनेन, 'ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुः' इत्यनेन च 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितः' इत्यस्य, 'संसारे क्लेशिनं जनम्' इत्यनेन 'संसारे क्लिश्यमानानाम्' इत्यस्य, 'वेदार्थाज्ञम्' इत्यनेन 'इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहार-साधनादर्शनाद् वेदार्थाज्ञानाच्च' इत्यस्य, 'अधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम्' इत्यनेन 'वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च' इत्यस्य, 'अवेक्ष्य' इत्यनेन 'अवलोक्योत्पन्न-कृपैः' इत्युक्तप्रकारेण 'नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिः' इत्यस्य, 'ततः प्रसन्नः' इत्यनेन 'ज्ञानप्रदर्शनाय' इत्यस्य, 'भगवान् व्यासो भूत्वा' इत्यनेन 'भगवान् व्यासोऽवततार' इत्यस्य, अवधारणार्थकचशब्दशिरस्केन 'भूत्वा' इत्यनेनाव-तारानन्तरमेवेत्यर्थकस्य 'ततश्च' इत्यस्य, 'वेदानुक्तार्थभूपितम्। केवलेनाऽत्मबोधेन दृष्टम्' इत्यनेन ''तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्ताम्'' इत्यस्य, 'वेदार्थसंयुतम्' इत्यनेन 'सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहिताम्' इत्यस्य, 'वेदादपि परम्' इत्यनेन 'तदनुक्तेः' इत्यस्य, 'ब्रह्माऽपि तन्न जानाति' इत्यादिना 'सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपाम्' इत्यस्य, 'यस्मिन् दशार्थास्सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिः। दशावरार्थं सर्वत्र' इत्यनेन 'अनवगाह्यरूपाम्' इत्यस्य, 'ईपत् सर्वोऽपि' इत्यनेन 'अवगाह्य' इत्यस्य, 'केवलं विष्णुबोधकम्' इत्यनेन 'केवलभगवत्स्वरूपपराम्' इत्यस्य, 'परोक्षार्थम्' इत्यनेन 'परोक्षार्थाम्' इत्यस्य, 'भारतं चक्रे', 'भारतं स चकार ह', 'भारतं चापि कृतवान्' इत्यनेन 'महाभारतसंहितामचीक्लृपत्' इत्यस्य चावगमाद् यथासम्भवं सर्वोऽपि पूर्वोक्तार्थः प्रमाणसंवादीति भावः। 'अवसीयते' इति भाष्ये कर्मप्रत्यायनाय 'यदि विद्यात्'

इत्यादेर्भारतान्तर्गतत्वज्ञापनाय चाऽह - **यदि विद्यादित्यादि भारतेति** ॥ तेन तद्वाक्येत्यत्र तच्छब्दो भारतार्थ इत्युक्तं भवति।

ननु चतुर्वेदानिति कथम् ? 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ' तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये दिग्वाचिसङ्ख्यावाचिशब्दावैकार्थ्येन समस्येते, इति सूत्रेण अतद्धितार्थत्वादनुत्तरपदपरत्वाच्च समाहारे वाच्ये चतुर्णां वेदानां समाहार इति विगृह्य समासे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसञ्ज्ञायां 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वे 'द्विगुरेकवचनम्' इति एकवद्भावे 'द्विगोः' इति ङीपि च सति चतुर्वेदीमिति भवितव्यत्वादित्यत आह- **विशेषणसमास इति** ॥ विशेषणसमासत्वमेव स्फोरयितुमुक्तम्- **चत्वारश्च ते वेदाश्चेतीति** ॥ एवशब्दव्यावर्त्यं- **न द्विगुरिति** ॥ तेनोक्तरीत्या चतुर्वेदीमिति स्यादिति चोद्यानवकाश इति वाक्यशेषः।

अयं भावः। 'तद्धितार्थ' इति सूत्रेण समाहारप्राधान्य एव समासो विहितो न तु समाहृतप्राधान्ये। 'समाहारे वाच्ये' इति व्याकरणात्। पञ्चपूलीति समास एकवचनदर्शनाच्च। प्रकृते च समाहारप्राधान्यस्याविवक्षितत्वात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति सूत्रविहितविशेषणसमास एवेष्यते। नच विशेषणसमासत्वे सङ्ख्यापूर्वकत्वाद् द्विगुसञ्ज्ञा स्यादेवेति वाच्यम्। 'तद्धितार्थे' इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुसञ्ज्ञः स्यादित्यर्थस्य वैयाकरणैरभ्युपगतत्वादिति। ननु 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति सञ्ज्ञायामेव सङ्ख्यावाचिशब्दस्य विशेषणसमास इति नियमितत्वादत्रासञ्ज्ञात्वात् कथं समास इति चेन्न। 'पूर्वकालैकसर्व' इत्यत्रैक-शब्दग्रहणेन सञ्ज्ञायामिति नियमस्यानित्यत्वज्ञापनादिति केचित्। अन्ये तु 'पूर्वकालैक'इति सूत्रे वैयाकरणैरेकशब्दो 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति नियमात् प्राप्त्यर्थमेवेत्यङ्गीकारेणैकशब्दग्रहणस्य ज्ञापकत्वाभावोऽत एवैकशाटीत्युदा-हरणमिति दूषयित्वा, अन्वर्थत्वेऽपि समुदायरूढ्या पञ्चाऽम्रास्सप्तर्षय इति-वच्चतुर्वेदशब्दस्य सञ्ज्ञात्वानपायात्। असञ्ज्ञात्वेऽपि बहुलग्रहणबलेनैव समासो-पपत्तेश्च युक्त उक्तसमास इत्याहुः। अपरे तु 'दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरशब्दस्य

तारादेशो वा वक्तव्यः' इति वार्तिकोदाहरणे दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यत्र यदि 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति नियमोऽभिमतस्तर्हि दक्षिणतीरशब्दस्य सञ्ज्ञात्वपक्षे दिक्शब्देभ्य उत्तरस्येति वचनमयुक्तं स्यात्। दक्षिणतीरशब्दस्य सञ्ज्ञात्वापातश्च। तेन ज्ञायते 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम्' इति न नियम इति। तथाच प्रकृतेऽप्यसञ्ज्ञात्वेऽपि चत्वारश्च वेदाश्चेति विशेषणसमासो नानुपपन्न इति वदन्ति।

यत्तु 'विशेषणसमास एवायम्' इत्यनेन 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इत्यस्य विवरणरूपे समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिके शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः, एकत्वयुक्तो वीर एकवीरः, त्रित्वविशिष्टा लोकास्त्रिलोका इत्यत्र योऽयमुत्तरपदलोपी समासो विहितस्तस्य ग्रहणम्। तथाच चतुष्ट्वयुक्ता वेदाश्चतुर्वेदा इति समास इति। तत्तु 'चत्वारश्च ते वेदाश्च चतुर्वेदाः' इति टीकाक्षरास्वारस्यादचतुरस्रम्।

'अङ्गानि चोपनिषदश्च' इत्यनन्तरं तासां समाहार इत्युपस्कर्तव्यमिति केचित्। विग्रहस्थचशब्द एव समाहारार्थ इति नोपस्कार इत्यपरे। अत एव चाऽह- **अङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्व इति** ॥ एतदङ्गीकारप्रयोजनमाह- **तेनेति** ॥ चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते नेतरयोग इति सूत्रार्थः। 'अकारः' इति मुक्तानुबन्धप्रत्ययग्रहणं टीकाकारीयम् अनुबन्धप्रयोजनस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् ॥ **ततो बहुव्रीहिरिति** ॥ 'तेन सहेति तुल्ययोगे' समाने सम्बन्धे द्योतकत्वेन वर्तमानं सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते। स बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभावे अङ्गोपनिषदेन सह वेदनीयाः साङ्गोपनिषदाः, तानिति बहुव्रीहिः, टच्प्रत्ययोत्पादनानन्तरमित्यर्थः।

ननु चलतेरकर्मकत्वात् कथमत्र मामिति कर्मान्वय इत्यत आह- **प्रचालयिष्यतीति** ॥ यद्यपि चल गताविति धातुर्गत्यर्थः। गत्याद्यर्थाश्च धातवः सकर्मकाः। 'गत्यर्थाकर्मक' इति सूत्रात्। तथाच प्रकृते मां प्रचलिष्यति प्राप्स्यतीत्यर्थाभ्युपगमे नानुपपत्तिः। चोरो मां प्राप्स्यतीति बिभेति देवदत्त इति

लोके व्यवहारात् । तथाऽपि नासावत्र प्राप्त्यर्थः । व्याकुलीभावस्यात्यन्तमप्राप्तेः । किन्तु कम्पनार्थः। 'कम्पने चलिः' इति सूत्रात् । तत्र च कम्पत इत्यत्रेव चलिष्यतीत्यत्रापि कर्मान्वयायोगात् तदन्वयायान्यार्थत्वे वक्तव्येऽत्यन्तविलोलनस्फोरणाय चालयिष्यतीति व्याख्येयम् । तथाचान्तर्भावितण्यर्थश्चलतिरत्रेति न कर्मान्वयानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि 'कम्पने चलिः' इति मित्त्वस्मरणात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे चलयिष्यतीति वक्तव्यम् । तथाऽपि 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेर्ह्रस्वविकल्पे 'चालयन् पृथिवीं सर्वाम्' इति प्रयोगः साधुरिति शरणदेववचनादत्रापि चालयिष्यतीति दीर्घः साधुरिति ज्ञातव्यम् ॥ **तप्रत्यय इति** ॥ 'तद्धिताः' इति बहुवचनज्ञापितस्तप्रत्ययो भारशब्दान्निष्पादनीय इत्यर्थः । 'पर्वमरुद्भ्याम् तप्' इति वक्तव्ये 'तप् पर्वमरुद्भ्याम्' इति पाठे प्रत्ययस्याऽदावुच्चारणाद् वाऽत्र तप्प्रत्यय इति केचित् ।

ननु 'यदि विद्यादित्यादिभारतवाक्यपर्यालोचनया चोक्तं तदवसीयते' इति वाक्ये भारतप्रामाण्यदुर्गमार्थत्वादि तदित्यनेनाभिसंहितम् । नैतद् युक्तम् । भारतप्रामाण्ये विप्रतिपद्यमानं प्रति तद्वाक्येन तत्साधनस्यानुचितत्वादित्यत आह - **भारतप्रामाण्यमङ्गीकृत्येति** ॥ इतरत् विषयप्रयोजनादि दुर्गमार्थत्वं च । वेदार्थज्ञानोपायत्वादिकं वा । इदमुक्तं भारतवाक्यमुदाहृतम् । पर्यालोचनाशब्दार्थविवेचनायोक्तम् **अनुसन्धानेति** ॥ उपपत्त्यनुचिन्तनेत्यर्थः । **दर्शयिष्यति**- 'कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः' इत्यनेन । ऋषिसम्प्रदायशब्दयोरर्थं वदन्नेव हेतौ चशब्दान्वयमाह - **ऋषीणामिति** ॥ सम्प्रपूर्वाद् दा दान इति धातोर्भावे घञि 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युकि च सम्प्रदायशब्द उपदेशपरम्परार्थ इति भावेनोक्तम् - **शिष्येभ्य इति** ॥ शिष्याणां श्रेयसे व्याकरणाच्चेत्यर्थः । अत्र साध्यार्पणम्- **एतदवसीयत इति** ॥ ऋषिसम्प्रदायाच्च भारतप्रामाण्यविषयप्रयोजनदुर्गमार्थत्वाद्यवसीयत इत्येतदुपपादयति - **नहीति** ॥ शिष्याणामिति प्रामाण्यम्, श्रेयस इति विषयप्रयोजनाभिसम्बन्धः, व्याकुर्युरिति दुर्गमार्थत्वं च विभावितम् । नह्यप्रमाणमतिरोहितार्थं च शासनीयविनेयेषु व्याकुर्वत

इति युक्तमिति। पुराणं च ग्रन्थान्तरं चेति विग्रहभ्रमं निरसितुमुक्तम्- **पुराणलक्षणेति ॥** वक्ष्यति 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च' इत्यत्र। **प्रदर्शयिष्यते** 'कथं चान्यस्य' इत्यत्र । भाष्यस्थादिशब्दार्थो- **व्याख्यानेति ॥** अत्राऽदिपदाच्छ्रवणसङ्ग्रहः । अक्षरोच्चारणपूर्वकमर्थग्रहणमध्ययनम् । तद्विनाऽर्थग्रहणं श्रवणमिति तयोर्भेद इति केचित् । गुरूच्चरणानूच्चारणमध्ययनम् । औपदेशिकवाक्यार्थावबोधः श्रवणमित्यपरे।

ननु व्याख्यानं नाम शिष्येषु प्रदानम्। तथाच 'ऋषिसम्प्रदायात्' इत्यनेन प्राप्तमेतदिति शङ्कते- **ऋषीति ॥ गतं** प्राप्तम्। गृहस्थत्वेऽप्यृषीणां तद्व्यवहारस्यान्यविषयत्वमयुक्तम्। मोक्षार्थव्यवहारस्य तथात्वानौचित्यादित्यत उक्तम्- **परार्थ इति ॥** शिष्यार्थ इत्यर्थः। माऽभून्मोक्षार्थो व्यवहारः। तथाऽपि परार्थव्यवहारोऽन्यविषयोऽपि सम्भाव्यते गृहस्थत्वादिति सम्भावनायामपिशब्दः। ऋषयो गृहस्था अपि कथं शिष्याणां श्रेयसे प्रामाण्यादिरहितं व्याकुर्युरित्यतः कथञ्चिदित्युक्तम्। भगवदाज्ञाकारिदधीच्यादिव्यवहारस्यान्य-विषयत्वदर्शनादिति भावः। **स्वार्थः** मोक्षार्थः। ज्ञापनार्थत्वादिति वदन् सार्थकमर्थतः पुनर्वचनमदोषायेत्यभिप्रैति। अत्रोपष्टम्भकमाह - **अत एवेति ॥** यत एवमृष्यादिव्यापारः सम्भावितपरार्थताकः, नारदव्यापारस्तु मोक्षार्थोऽत एवेत्यर्थः। सम्प्रदायशब्दस्य प्रदानार्थत्वादध्ययनस्य च स्वार्थत्वेनोक्तार्थसूचनादिति भावः।

भाष्यम्

कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः । प्रसिद्धश्च सोऽर्थः ।

प्रमेयदीपिका

तद्वाक्यपर्यालोचनयेत्युक्तम्। कीदृशी सा पर्यालोचनेत्यतो लेशेन दर्शयति- **कथमिति ॥** महत्त्वादिति वाक्ये भारतशब्दं निरुच्य तज्ज्ञानात् सर्वपापक्षयोऽभिधीयते, नतु भारतस्योत्तमत्वं साक्षात्। तथाऽपि पर्यालोचनया गम्यत

एव। यथा हि नारायणादिभगवन्नामनिरुक्तिज्ञानाद् भवन् पापक्षयोऽभिधेयस्य सर्वोत्तमत्व एव तथाऽयमपि ।**अन्यथा** भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे । कथं तच्छब्दनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः स्यात्। शब्दान्तरनिरुक्तिज्ञानेन तदभावादिति ।

स्यादेतदनुमानं यदि हेतूकृतोऽर्थः प्रमितः स्यात्। नचैवम्। अयथार्थ-प्रशंसाया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह- **प्रसिद्धश्चेति ॥** धियां तावत् प्रामाण्यं स्वतः । बाधकादप्रामाण्यम् । नचेह तदस्ति । अर्थवादानां चाबाधिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येव । अतो हेतूकृतो योऽर्थो भारतशब्दनिरुक्तिज्ञानेन सर्वपापक्षयः स प्रसिद्धः प्रमित एवेति। सर्वपापक्षये तदैव मुक्तिः स्यादिति चेत्, तर्हि सर्वशब्दार्थ एव सङ्कोच्यताम् । नतु सर्वो वाक्यार्थः। एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि। तथाहि। 'यदि विद्यात्' इति वाक्ये यद्यपि भारतं नोक्तम्। तथाऽपि उत्तरत्रेतिहास-शब्देन गृहीतत्वात् पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते। नह्यनुक्तस्योपपादनं युक्तम्। ततश्च भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायताऽनेन सिद्धयति। अचेतनत्व-पर्यालोचनया बिभेतीत्येतद् बिभेतीव स्वार्थमन्तर्धापयतीति ज्ञेयम्। यद्यपि मन्वादीत्येतदापाततो न प्रकृतं कमप्यर्थं प्रत्याययति। तथाऽपि भगवत्पादैरन्य-त्रोदाहृतस्य एतद्व्याख्यानरूपवाक्यस्यानुसन्धाने भारतस्य भगवत्परत्वादि गमयति। तुलारोपणं भारवत्त्वं च प्रतिनिधिद्वारेणोपपादनीयम्। यदिहेत्यस्य स्तुतित्वोपपत्तये तदेवान्यत्रेति व्याख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकं सिद्धयति। विराटेत्येतत् पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धाने भारतस्य कल्पतरुरूपतां प्रतिपादयद् भारतस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां गमयतीति।

भावदीपिका

तथाऽपीत्युत्तरश्रवणाद् यद्यपीत्यादावध्याहार्यम् ॥ अभिधेयस्येति ॥

नामवाच्यस्य नारायणस्य ॥ **तथाऽयमपीति** ॥ भारतशब्दनिरुक्तज्ञानेनोक्तः सर्वपापक्षयो भारतस्योत्तमत्वं विना न सम्भवतीत्यर्थः । अनेन, 'भारतं सर्वशास्त्रोत्तमम् । सर्वपापक्षयहेतुभूतज्ञानविषयीभूतनिरुक्तिमच्छब्दवाच्य-त्वात् । नारायणवत्' इत्यनुमानमुक्तं भवति । अत्राप्रयोजकताशङ्कायां विपक्षे हेतूच्छित्तिरूपबाधककथनपरत्वेनान्यथेति मूलं व्याख्याति - **अन्यथेति** ॥ अनुमाने ज्ञानासिद्धिमाशङ्कते - **स्यादेतदिति** ॥ प्रमापकप्रमाणाभावादिति भावः ।

ननु 'महत्त्वात्' इति वचनमेव प्रमापकं प्रमाणमित्यत आह- **अयथार्थेति** ॥ **अन्यथासिद्धेरिति** ॥ अयथार्थप्रशंसापरत्वेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः । ननु 'न गङ्गा न गया काशी' इत्याद्यर्थवादानां स्वार्थेऽप्रामाण्यदर्शनादस्यापि वचनस्य तथात्वमित्यर्थवादत्वमेव बाधकमस्तीत्यत आह - **अर्थवादानाश्चेति** ॥ **अतः** प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेतरप्रमापकापेक्षाभावात् । चशब्द एवार्थइत्यभिप्रेत्याऽह- **प्रमित एवेति** ॥ बाधकमाशङ्कते- **सर्वपापक्षय इति** ॥ **उत्तरत्र** 'इतिहास-पुराणाभ्याम्' इति वाक्ये **गृहीतत्वात्** भारतस्येति शेषः ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ तथाच 'न चेत् पुराणं भारतं च संविद्यात्' इति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ **अनुक्त-स्येति** ॥ 'यदि विद्यात्' इति वाक्ये उपलक्षणतया भारतं यदि नोक्तं स्यात् तदा पुराणमात्राज्ञानिनः विचक्षणत्वाभावोक्तौ तत् कथमिति शङ्कायां 'इतिहास' इत्युत्तरवाक्ये पुराणमात्रं विहाय इतिहासस्यापि सर्ववेदार्थज्ञानोपायत्वरूप-मुपपादनं क्रियमाणमयुक्तं स्यादित्यनुक्तस्योपपादनायोगादित्यर्थः । वेदस्य चाचेतनत्वात् कथं बिभेतीति भयोक्तिरत आह- **अचेतनत्वेति** ॥ भययुक्तपुरुष-सादृश्याद् गौणोऽयं व्यपदेश इति भावः । तदेव सादृश्यं दर्शयति- **स्वार्थ-मिति** ॥ यथा हि चेतनो भयवान् कश्चित् स्वार्थं धनादिकमन्तर्धायाऽच्छादयति एवं वेदोऽपि स्वाभिधेयमितिहासपुराणाज्ञं प्रति न ज्ञापयतीत्याशयः । अनेनापि सर्ववेदार्थज्ञानोपायत्वमुक्तं भवति ॥ **आपातत इति** ॥ प्रमाणान्तरेण विना

वाक्यार्थविचारदशायाम् । **प्रकृतं कमपीति**। उत्तमत्वादिरूपमित्यर्थः॥ **अन्यत्रेति** ॥

'सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते ।
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात् तमास्तीकं प्रचक्षते ॥
धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ ।
सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादिं तं विदुर्बुधाः ॥
नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ।
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः ॥'

इति महाभारततात्पर्यनिर्णये उदाहृतस्येत्यर्थः । आदिपदेन धर्मदेवतापरत्वग्रहणम् ।

ननु भारतस्य 'महत्त्वाद् भारवत्त्वात्' इत्यनेनोच्यमानं भारवत्त्वं कुतोऽवगम्यते । नच

'भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा ।
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ।
व्यासस्यैवाऽज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्'

इति वाक्यादिति वाच्यम् । वर्णानाममूर्तत्वेन व्याप्ततया तदात्मकभारतादौ तुलारोपणस्य भारते वर्णात्मके गुरुत्वगुणाभावेन 'अत्यरिच्यत' इत्यस्य चायोगेन वाक्यस्य बाधितार्थत्वादित्यत आह- **तुलारोपणमिति** ॥ भारतसर्ववेदसञ्ज्ञकं समभरं मणिद्वयं समभ्यर्च्य तस्य तुलारोपणे भारतसञ्ज्ञको मणिरत्यरिच्यतेत्यर्थः ।

ननु भारतोक्तस्यान्यत्र वेदादौ सत्त्वेऽपि ततोऽधिकस्यापि तत्र सत्त्वे भारतस्य सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वं न सिद्ध्यतीत्यत उक्तम्- **तदेवेति** ॥ अन्यत्र वेदादौ स्थितं सर्वमत्रत्यमेव, नात्रत्यं सर्वमप्यन्यत्रत्यमिति प्राप्त्या सर्ववेदाद्यर्थोप-

बृंहितत्वमादिपदाद् वेदानुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वं च सिद्ध्यतीत्यर्थः। विराटेत्येतद्वाक्यं भारतस्य कल्पतरुतां प्रतिपादयत् सर्वपुरुषार्थहेतुतां भारतस्याव-गमयतीत्यन्वयः। ततश्च सर्वशास्त्रोत्तमत्वमनेन सिद्ध्यतीत्याशयः कथमित्यत उक्तम् - **पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धान इति**॥

'सङ्ग्रहाध्यायबीजोऽयं पौलोमास्तीकमूलवान्।
सम्भवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान्॥
अरण्यपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान्।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान्॥
कर्णपर्वसितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः॥
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः।
मौसलश्रुतिसङ्क्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः॥
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः।
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति'

इत्यादिपर्वणि व्यासं प्रति ब्रह्मवाक्यम्। एवं विराटेत्यतः पूर्वोत्तरवाक्यानु-सन्धान इत्यर्थः॥

भावरत्नकोशः

॥ **तद्वाक्येति** ॥ भारतवाक्येत्यर्थः। **साक्षात्** शब्दार्थतया। **'अन्यथा'** इति भाष्यमनूद्यार्थमाह - **भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभाव इति ॥ एतदनु-मानम्**- भारतशब्दः स्वसजातीयोत्तमाभिधायकः। सर्वपापक्षयहेतुज्ञानविषय-निरुक्तिकत्वात्। यथा नारायणशब्द इति। भारतं सजातीयसर्वशास्त्रोत्तमम्। सर्वपापनिवृत्तिहेतुज्ञानगोचरनिरुक्तिमच्छब्दवाच्यत्वात्। यदेवं तदेवम्। यथा सजातीयसर्वचेतनोत्तमो नारायण इति वाऽनुमानम्। तदैवार्थसाधनसमर्थं स्यादिति भावः। कथं न चैवम्। 'सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति वचनस्यैव प्रमाणत्वादित्यत

उक्तम्- **वचनस्यान्यथासिद्धेरिति** ।। तत्र हेतुः- **अयथार्थप्रशंसाया अपि दर्शनेनेति** ।। 'गङ्गास्नानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ साक्षान्मोक्षपरत्वेन प्रशंसाया इवेति भावः । **स्वतः** ज्ञानग्राहकग्राह्यम् । इह 'निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति वाक्यजन्यधियाम् । तत् बाधकम् । सर्वपापक्षयवाक्यस्यार्थ-वादत्वेनार्थवादानां 'तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशेनार्चिः' इत्यादिरूपाणां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थवादत्वमेव बाधकमित्याशङ्क्याऽह-**अर्थवादानां चेति** ।। नार्थवादत्वमात्रमप्रमापकत्वप्रयोजकमिति भावेनोक्तम्- **अबाधिते स्वार्थ इति** ।। प्रत्यक्षादिबाधितार्थानामुदाहृतार्थवादानां तथात्वेऽपि न प्रकृतस्य तथा-त्वम् । प्रमाणबाधाभावादिति भावः । बाधकं शङ्कते- **सर्वपापक्षय इति** ।। **सर्वशब्दार्थः** सर्वपापैरित्यत्र । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति शास्त्रेण मन्त्रगतेन्द्रशब्दो यथा स्वोचितैश्वर्यवद् गार्हपत्यार्थतया सङ्कोचितस्तथाऽत्रापीति भावः । **वाक्यार्थः** भारतशब्दनिरुक्तिज्ञानेन बहुतरपापान्यप्रारब्धानि निवर्तन्त इति समग्रवाक्यार्थः । बाधकाभावादिति भावः । उत्तरत्र 'इतिहासपुराणाभ्याम्' इतिवाक्ये । पर्यालोचनशब्दितयुक्त्यनुसन्धानप्रकारं दर्शयति- **न ह्यनुक्त-स्येति** ।। अनेनोक्तार्थस्य कस्य सिद्धिरित्यत आह - **ततश्चेति** ।। 'वेदार्थाज्ञानाच्च' इति भाष्ये यद् भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायत्वं सूचितं तत् सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

ननु वेदो बिभेतीत्ययुक्तम् । वर्णराशिविशेषरूपस्य वेदस्याचेतनत्वेन तत्र भयशब्दितमनोदौर्बल्यस्य प्रसक्त्यनौचित्यादित्यत आह - **अचेतनत्वेति** ।। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यल्पश्रुतस्यापादानता । प्रचालयिष्यतीति बिभेति । **आपाततः** शास्त्रान्तरानवमर्शदशायाम् । **कमप्यर्थम्** भारतस्य परोक्षार्थत्वादि-रूपम् । **अन्यत्र** भारततात्पर्यनिर्णये । **अनुसन्धाने** पर्यालोचनायाम् । तथा चायमर्थः । मन्वादीत्यत्राऽदिशब्दस्तावदादीयते प्रतिपाद्यत इति व्युत्पत्त्या प्रति-पाद्यार्थवाची । 'भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः' इति प्रतिज्ञाय मन्वादि आस्तिकादि उपरिचरादीत्युदाहरणात् । प्रभृत्यर्थत्वे तद्विरोधः । 'धर्मो भक्त्यादिदशकः' इत्यादिश्लोकत्रयेण मन्वास्तिकोपरिचररूपार्थव्याख्यानवदादिपदोपात्तार्थ-व्याख्यानप्रसङ्गाच्च ।। अतो भारतं मन्वर्थकमास्तिकार्थकमुपरिचरार्थकमित्येव

भारतार्थस्त्रिविध इति वक्तव्यम् । आङ्पूर्वाद् ददातेः कर्मणि क्विप्प्रत्यय आदिशब्दनिष्पत्तेः । मन ज्ञान इति धातोः 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' इत्युप्रत्यये मन्यते ज्ञायते एभिःपरमात्मेति मनुशब्दवाच्याः धर्मः भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलविनयौ ब्रह्मशब्दोदितो वेदश्च । त एते यत्र यत्र प्रस्तूयन्ते तत्र भागे धर्माभिमानित्वान्मनुपदवाच्यो धर्मराजः, भक्तिज्ञानवैराग्यप्रज्ञामेधाधृतिस्थितियोगप्राणबलशब्दितगुणदशकाभिमानित्वान्मनुशब्दाभिधेयः श्रीभीमसेनः, श्रुतमताभिमानित्वान्मनुशब्दवाच्योऽर्जुनः, शीलविनयाभिमानित्वान्मनुपदवोध्यौ नकुलसहदेवौ, वेदाभिमानित्वान्मनुनामधेया द्रौपदी चेत्येते पञ्च आदयः प्रतिपाद्याः यस्य तं भागं मन्वर्थकं केचिद् ब्रुवते। अभिमन्यमानमुखेन तदभिमानिनां पञ्चपाण्डवानां द्रौपद्याश्च महिमप्रकटनाय भारतं प्रवृत्तमिति कवयो वदन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्- 'धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ । सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादि तं विदुर्बुधाः' इति।

अपरे भारतमास्तीकार्थं प्रचक्षते। अस्ति परलोकोऽस्ति परदेवतेति जानन्तः पाण्डवाः पाञ्चाली चाऽस्तिका उच्यन्ते । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठगनुशासनात्। त आदयः प्रतिपाद्या यस्य तदास्तिकादि। धर्मादिकमनन्तर्भाव्य केवलमास्तिकान् पाण्डवान् पाञ्चालीं च विषयीकृत्य तदुत्पत्तितच्चरित्रतद्युद्धादिरूपो योऽयमर्थो वर्ण्यते सोऽयमास्तिकः। 'अर्थः प्रवर्तते' इत्यत्रार्थशब्दग्रहणादादिशब्द उक्तरीत्या प्रतिपाद्यार्थ इति विज्ञायते । परमास्तिकशिरोमणयः पुण्यश्लोकास्सकृष्णाः पाण्डवा यत्र भागेऽनन्योपाधिकतया वर्ण्यन्ते स भाग आस्तिकार्थ उच्यत इति। तथाचोक्तम् -

'सकृष्णान् पाण्डवान् गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते ।
प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात् तमास्तीकं प्रचक्षते' इति।

आस्तिक एवाऽस्तीकः । मनुष्यादिभ्य आस्तिक्यातिशयद्योतनाय दीर्घः । पाञ्चाली पाण्डवाश्च यत्राऽहत्य प्रशस्यन्ते तद् भारतमास्तीकादि ब्रुवत इति।

सर्वोत्तमत्वादुपरिचरनामा भगवान् विष्णुरेवाऽदिमध्यावसानेषु आदिः प्रतिपाद्यो

यस्य तदुपरिचरादि। परममुख्यवृत्त्या स्वरवर्णपदवाक्यात्मकस्य सकलस्यापि भारतस्य विष्णुप्रतिपादकत्वमिति। तदाहुः-

'नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु।
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः' इति।

अत्र वाक्य उत्तरोत्तरं बलीय इति मन्तव्यमिति ॥ **भगवत्परत्वादीति** ॥ औपरिचरमिति सर्वोत्तमभगवत्परत्वम्। आदिशब्देन धर्मदेवतादिपरत्वं सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपत्वं परोक्षाथर्त्वं च ग्राह्यम्। 'धर्मो भक्त्यादि-दशकः' इति धर्मप्रतिपादकत्वं, 'सकृष्णान्' इति पाण्डवानां देवशिरोमणित्वेन देवताप्रतिपादकत्वं, 'नारायणस्य नामानि' इति पदसमन्वयस्यासर्वाधिकारिकत्वात् सर्वप्राणिनामनवगाह्यरूपत्वं तत एव परोक्षार्थत्वं च मन्वादीत्येतदवगमयतीति भावः।

अत्रेदं वेदितव्यम्। मन्वादित्वं तावत् सर्वस्यापि भारतस्याऽस्तिकादि-भागेऽप्यस्त्येव। तत्रत्ययुधिष्ठिरादिशब्दैस्तदभिमतधर्मादेः प्रतिपाद्यत्वाभ्युप-गमात्। तदुक्तम्- 'भक्तिज्ञानादिदशकं वृकोदरः' इति। यत्रच भारतभागेऽज्ञान-मिथ्याज्ञानाद्युक्तिस्तत्रापि धर्मादिरूपमनुप्रशंसासिद्धये तन्निवर्त्याज्ञानादिकीर्तनेन मनुतात्पर्यकत्वमस्त्येव। दुर्योधनदुःशासनाद्यर्थकभागे च 'अज्ञानादिस्वरूपस्तु कलिर्दुर्योधनः स्मृतः' इति तदभिमताज्ञानादिग्रहणेन मन्वर्थकत्वमविकलम्। एवञ्च सर्वस्यापि भारतस्य मन्वादित्वं सिद्ध्यति। तदुक्तम्- 'एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते' इति। एवमास्तिकादित्वमपि सर्वभारतस्यैव। न तदेक-देशस्य। यत्र धर्मादिकमुच्यते तत्राप्यभिमान्यधिकरणन्यायेन पाण्डवा गृह्यन्ते। दुर्योधनाद्यर्थकभागेऽपि पाण्डवतात्पर्यमुक्तरीत्याऽस्त्येव। एवंविधानपि दुर्योधनादीन् पाण्डवा हतवन्त इति पाण्डवमहिमप्रख्यापनाय दुर्योधनादिवर्णनात्। अज्ञानाद्यर्थक-भागेऽपि तत्तदभिमानिदुर्योधनादिग्रहणात् पाण्डवतात्पर्यकत्वलाभः। एवं सर्वस्यापि भारतस्य मन्वादित्वाऽस्तिकादित्वेऽपि केचिदित्याद्युक्तिरधिकारिभेदादिति।

महत्त्वं भारवत्त्वं चावगमयितुं 'भारतं सर्ववेदाश्च' इत्यादिवचनं प्रवृत्तम्।

वेदशब्दश्च सर्वसच्छास्त्रवचन इत्यन्यत्रोक्तम् । तत्र शङ्क्यते- नित्यसर्वगत-द्रव्यात्मकवर्णराशिरूपस्य भारतस्य तुलारोपणगौरवयोरयोग इति । तत्राऽऽह-**तुलारोपणं भारवत्त्वं च प्रतिनिधिद्वारेणेति ।।** समपलपरिमाणमौक्तिक-मणिपद्मरागमाणिक्यादिरूपः प्रतिनिधिः । समपलपरिमाणयोरेकस्य भारवत्त्वं घटयितुं 'व्यासस्यैवाऽऽज्ञाया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्' इति वचनमत्रापि योजनीयम् । तथाच ब्राह्मे चतुस्त्रिंशेऽध्याये- 'बद्धा सुपूजिता तत्र तुला तस्यां मणिद्वयम् । देवैः क्षिप्तं द्विजमुखैर्भारतात्मा मणिर्गुरुः । अभूत् तदा ब्राह्मणोऽयं जग्राहेमं मणिं परम् । भाराद् भारतमेतस्य नाम चक्रुस्तदा सुराः' इति । यदिह भारतेऽस्ति तदेवान्यत्र वेदवैदिकग्रन्थ इति सावधारणव्याख्यान एव भारते गुणाभिधानलक्षणा स्तुतिरुपपद्यते । अन्यथा यदिहास्ति तदन्यत्रास्ति यन्नेहास्ति न तदन्यत्रेति यथार्थवर्णने भारतं वेदाद्यनतिरिक्तार्थमेव ज्ञायत इति न भारते माहात्म्यातिशयो लभ्यते । अत एवं व्याख्याने भारतस्य सर्ववेदवैदिकग्रन्थोप-बृंहितार्थत्वं तत् सर्वमन्यत्रेत्यनुक्तेस्तदनुक्तार्थभूषितत्वं च सिद्ध्यतीति भावेनाऽऽह-**यदिहेत्यस्येति ।।** उपबृंहितत्वादिकमित्यत्राऽऽदिशब्देन वेदाद्यनुक्तार्थभूषितत्वं गृह्यते ।* इत्येतत् 'विराटोद्योगसारवान्' इति वाक्यम् । प्रतिपादयदि-

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'यदिहेत्यस्य स्तुतित्वोपपत्तये तदेवान्यत्रेति व्याख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकं सिद्ध्यति' इति टीका । ननु 'यन्नेहास्ति न कुत्रचित्' इत्युक्ते सर्ववेदादिसमानार्थत्वेन सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वमनेन सिद्ध्यतीति द्वितीयचरणस्य स्तुतित्वं घटेतापि । यदिहेति प्रथमचरणस्य तु न स्तुतित्वम् । भारतस्याल्पार्थत्वेऽप्यत्रोक्तस्यान्यत्र प्रतिपादनसम्भवादित्यत इदं टीकावाक्यम् । यदिहेत्यस्य स्तुतित्वोपपत्तये 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन यन्नेहास्तीत्येवकारव्यावर्त्यप्रतिपादनसामर्थ्याद् वा यदिहास्ति तदेवान्यत्रेति व्याख्याने अत्रोक्तमेवान्यत्रास्ति, न त्वत्रोक्तं समस्तमिति लाभात् प्रथमचरणेन वेदाद्यनुक्तार्थत्वं सिद्ध्यति । यथा मद्धनमेवान्यत्रास्ती-

अनुवृत्तम्-

त्यन्वयः। कथं कल्पतरुतां प्रतिपादयतीत्यत उक्तम्- **पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धान इति** ।

'सङ्ग्रहाध्यायबीजोऽसौ पौलोमास्तीकमूलवान्।
सम्भवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान्॥
अरण्यपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान्।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान्॥
कर्णपर्वशुभैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः॥
अश्वमेधामृतरस आश्रमस्थानसंश्रयः।
मौसलश्रुतिसङ्क्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः॥
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति।
पर्जन्य इव भूतानां पक्षिणां भारतद्रुमः'

इति आदिपर्वगतपूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धाने इत्यर्थः। यद्यप्यत्र 'भारतद्रुमः' इति तरुरूपतैव प्रतीयते। तथाऽपि महाफलः अमृतरस इति वाक्यावमर्शे कल्पवृक्षत्वमेव गम्यत इति भावेनानुसन्धान इत्युक्तम् *॥ **सर्वपुरुषार्थेति** ॥

त्युक्ते मद्धनैकदेश एव तत्र वर्तते न तु मद्धनं सर्वमिति लभ्यते तथेति। शिष्टेन सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वमिति भावः। यद्वा, यदिहास्ति तदेवान्यत्रेत्युक्तेऽर्थाद् यदन्यत्रास्ति तदेवान्यत्रेति न, किन्तु तत्राविद्यमानमप्यत्र वर्तत इति लाभेन सर्ववेदार्थोपबृंहितत्वतदनुक्तार्थभूषितत्वयोस्सिद्धिरिति भावः।

* उमर्जीयम्- **अनुसन्धानेनेति** ॥ यद्यपि चोक्तरीत्योत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पतरुताप्रतिपादनं गम्यते, नतु पूर्ववाक्यानुसन्धानेन। तथाऽपि भारतस्य द्रुमत्वप्रतिपादनात् पूर्वं ''त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः'' इत्यादिना सूर्यत्वादेः प्रतिपादनात् तदनुसारेणात्र कल्पतरुत्वप्रतिपादनमेवात्रभिप्रेतम्। अन्यथा तत्साहचर्यविरोधादित्याशयेन पूर्ववाक्यानुसन्धानेनेत्युक्तम्।

अत एव 'धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेद्'इत्युक्तं मोक्षोपायत्वं च सिद्धयतीति भावः।* इतिशब्दस्य तथा हीति पूर्वेणान्वयः।

भाष्यम्

कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते ? ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः। नच कर्तुरेव। इतरत्रापि साम्यात्।

प्रमेयदीपिका

'को ह्यन्यः' इति पुराणवाक्यान्यथानुपपत्येत्युक्तम्। कीदृशी साऽन्यथानुपपत्तिरित्यत आह - **कथञ्चेति**॥ अन्यथेति च वर्तते। अन्यस्येति व्यत्ययेन तृतीयार्थे षष्ठी। यद्वा कर्तुमिति कृद्योगे कर्तरि। 'न लोकाव्यय' इति प्रतिषेधश्च 'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इत्यनित्यः। अत एव तोसुन्कसुनोर्योगे षष्ठी दृश्यते, 'सूर्यस्योदेतोः' 'क्रूरस्य विसृपः' इति। 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये तावद् भारतस्य नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते। तत् कथमन्यथा केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभावे युज्यते। तथाविधानामन्यैः कर्तुमशक्यत्वस्यादर्शनादिति।

नन्वन्यैः कर्तुमशक्यत्वमिति हेतुरसिद्धः। 'को ह्यन्यः' इति वाक्यस्य अविद्यमानार्थस्तुतित्वोपपत्तेरित्यत आह - **ग्रन्थान्तरेति**॥ 'अविद्यमान' इत्यतः परमर्थशब्दोऽध्याहार्यः। इदं वाक्यमिति शेषः। यद्वा स्तुतिः गुणोत्कर्षः। अत्रोच्यत इति शेषः। नात्रार्थशब्दाध्याहारः। अनेन प्रागुक्तस्य ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम्। इयं च सम्भावनायुक्तिः। निश्चययुक्तिस्तु चशब्दसूचिता बाधकरहितत्वादिः।

---

* उमर्जीयम्- **सर्वपुरुषार्थहेतुतामिति**॥ यद्यपि मोक्षहेतुत्वमेव प्राक् प्रतिज्ञातत्वात् प्रमाणेन साधनीयम्। तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनायैवमुक्तम्।

ननु भवेदेतद् यद्यत्र भारतस्यान्येन कर्तुमशक्यत्वलक्षणा स्तुतिरुच्येत। नचैवम्। 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परम्' इति भारतस्य कर्तुर्व्यासस्य नारायणत्वलक्षणायाः स्तुतेरुपक्रमात्। उत्तरत्र तस्यैवार्थस्योपपादनादित्यत आह- **नचेति** ।। कर्तुरेवात्र स्तुतिरुच्यत इति च न वाच्यम्। किन्तु भारतस्यापि। कथमिति चेत्। अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्वं साध्यते। तत्र 'कृष्णद्वैपायनम्' इति पूर्वार्धः प्रतिज्ञारूपः। 'को ह्यन्यः' इत्युत्तरार्धो व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादकः। अनुक्तो हेतुः व्याप्तिवचनसामर्थ्यादूह्यः। तत्र न तावद् ग्रन्थकृत्त्वं हेतुः। कुत इत्यत आह- **इतरत्रापीति** ।। ग्रन्थकृत्त्वस्य नारायणवदितरत्रापि साम्यादनैकान्त्यप्रसङ्गात्। नापि भारतकृत्त्वम्। कुत इत्यत आह - **इतरत्रापीति** ।। ग्रन्थव्यक्तिविशेषकृत्त्वेन नारायणत्वसाधनस्येतरत्र कालिदासादावपि साम्यादतिप्रसङ्गात्। तस्मान्नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमेव हेतुः। नचासावसिद्धः। भारतस्य तथात्वादित्यूह्यम्। व्याप्तिवाक्यं च तदभिप्रायं मन्तव्यम्। तथाच कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्नावगम्यते। श्रुत्याऽनवगमेऽप्यर्थादवगमादिति।

भावदीपिका

ननु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' तिङाद्यनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। तिङाद्युक्तौ तु निषेधः। हरिः करोतीति। एवञ्च प्रकृते शक्यत इति तिङा कर्तुरन्यस्यानुक्तत्वात् तत्र तृतीयायां सत्यामन्येनेति स्यात्, न त्वन्यस्येत्यत आह - **अन्यस्येतीति** ।। **व्यत्ययेनेति** ।। विभक्तिव्यत्ययेनेत्यर्थः। व्यत्ययभीरुः पक्षान्तरमाह - **यद्वेति** ।। षष्ठीत्यनुवर्तते। कर्तुमित्येवंरूपस्य कृत्प्रत्ययान्तशब्दस्य योगे कर्तर्यन्यस्मिन् 'कर्तृकर्मणोः कृति' कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यादिति षष्ठीत्यर्थः।

ननु कर्तुमित्यस्य तुमुन्प्रत्ययान्तत्वेन कथं कृत्प्रत्ययान्तत्वम्? न हि तुमुन्प्रत्ययः

कृदिति चेत् , उच्यते। 'कर्तरि कृत्' । अतः परं कर्तरि ये प्रत्यया विहितास्ते सर्वे कृत्सञ्ज्ञाः स्युरित्यधिकृत्य, तुमुन उक्तत्वाद् युक्तं तस्य कृत्त्वम् । ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगे उक्ता षष्ठी न सम्भवति। 'कृन्मेजन्तः' कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । कर्तुं, स्मारं, जीवसे, इति कृदन्त-स्याव्ययत्वोक्तिः । तुमुनश्च कृत्त्वेन तदन्तस्य कर्तुमित्यस्याव्ययत्वे तद्योगे 'न लोकाव्यय' इति षष्ठ्या निषेधादन्यस्येत्ययुक्तमत आह - **न लोकेति**॥ प्रसङ्गात् सूत्रार्थ उदाहरणानि च कथ्यन्ते । 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' । ल उक अव्यय निष्ठा खलर्थ तृन्, तद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी न स्यात् । लेत्यनेन 'लटः शतृशानचौ' इति परस्मैपदात्मनेपदलादेशभूतौ शतृशानचौ ग्राह्यौ । परस्मैपदलडादेशशतृप्रयोगे ग्रामं गच्छन्, आत्मनेपदलडादेशशानचि अन्नं भुञ्जानः, उ-हरिं दिदृक्षुः, सन्नन्तत्वात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययान्तः । उक-ग्रामं गामुकः, अव्यये-जगत् सृष्ट्वा। 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति क्त्वाप्रत्य-यान्तानामव्ययत्वम्। सुखं कर्तुं , तुमुनः कृत्त्वात् 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । 'निष्ठा' क्तक्तवतुप्रत्यययोर्निष्ठासञ्ज्ञा । क्तस्य योगे विष्णुना हताः दैत्याः। क्तवतोर्योगे- दैत्यान् हतवान्। खलर्थाः - ईषदर्थाः कृच्छ्रार्था अकृच्छ्रार्थाश्च । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' कृच्छ्रेत्येतद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रेत्येतत् सोर्विशेषणम् । ईषदर्थे उपपदे तथा दुर्सु इत्येतयोः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थयोरुपपदयोः सतोः खल् भवति । ईषदः ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । कृञ्धातोः खल्प्रत्यये तस्य लोपेऽकार उर्वरितो भवति। दुरः कृच्छार्थे दुष्करं वचनम्। कृच्छ्रेण कर्तुम-शक्यमित्यर्थः। सोरकृच्छ्रार्थे- सुकरं भोजनम्। अकृच्छ्रेण कर्तुं शक्यमित्यर्थः। तृनः - घटं कर्तेति । अनित्यतायां ज्ञापकमाह-**अत एवेति**॥ नञा निर्दिष्ट-स्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः। उत्पूर्वकात् 'इण् गतौ' अस्मात् तोसुन्प्रत्यये, उनित्यस्य लोपे, तस्य दत्वे इकारस्य गुणे सोरुत्वे विसर्गे च उदेतोरिति भवति। तथाचाव्यय-भूततोसुन्योगे सूर्यस्येति षष्ठी दृश्यते। क्रूरस्य विसृपो गमयिता परिहारक इति

यावत्। विपूर्वकात् सृप्लृ गतावस्मात् कसुन्प्रत्यये ककारस्थमकारं सकारं च विहाय सर्वस्यापि लोपे विसृप इति भवति। तथाचाव्ययभूतकसुन्योगे षष्ठी भाष्यकारेण न प्रयुज्येत। प्रयुज्यते च षष्ठी। तेन ज्ञायते नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वमिति। उपलक्षणं चैतत्। कमेरुकप्रत्यययोगेऽपि षष्ठी दृश्यते। लक्ष्म्याः कामुक इतीति द्रष्टव्यम्।

ननु अव्यययोगे षष्ठीनिषेधस्यानित्यत्वात् कर्तरि षष्ठी युक्तैवेत्यत्र दृष्टान्तत्वेन तोसुन्कसुनोर्योगे षष्ठीदर्शनोदाहरणमयुक्तम्। 'न लोकाव्यय' इति सामान्यतोऽव्यययोगे षष्ठीप्रतिषेधेऽपि 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वार्तिकेन तोसुन्व्यतिरिक्ताव्यययोग एव षष्ठीनिषेधस्य व्याख्यातत्वात्। तथाच तत्र निषेधप्राप्तेरेवाभावेन नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वे उपोद्बलकत्वेनैतदुदाहरणमयुक्तमिति चेन्न। अव्ययशब्दस्यासङ्कुचितार्थत्वपरित्यागे हि पुरा सूर्यस्योदेतोरित्याद्यभियुक्तप्रयोगस्यैव निमित्तत्वेन तत्र तद्व्यतिरिक्ताव्ययत्वेन सङ्कोचे 'नञा निर्दिष्टम्' इति परिभाषाया एव नियामकत्वात्। तथाच प्रकृतेऽपि सैव परिभाषा निमित्तमिति अव्यययोगेऽपि कर्तरि षष्ठी युक्तैवेति द्रष्टव्यमित्याहुः। वस्तुतस्तु 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इतिवत् कमेरुकप्रत्यययोगे षष्ठीप्रतिषेधकवार्तिकाभावेन तत्र तावत् नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वमेव समाधानमाश्रयणीयम्। तेनैव तोसुन्कसुनोर्योगेऽपि षष्ठ्युपपत्तौ तदर्थं पृथग् वार्तिककरणस्य व्यर्थत्वादित्याशयात्।

तथाविधानां केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभाववताम्। तथाच 'भारतं केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तं नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वाद्, व्यतिरेकेण रघुवंशादिवत्' इत्यनुमानं सूचितं भवति।

ननु 'को ह्यन्यः' इति वाक्यात् तत्सिद्ध्युपपत्तिरिति चेत्, तत्राऽह- **को ह्यन्य इति**॥ यद्यप्यत्र 'को ह्यन्यः' इति वाक्यात् तावज्ज्ञानमुपपद्यते। धियां च प्रामाण्यं स्वत एव। बाधकादप्रामाण्यम्। न चात्र तदस्ति। अर्थवादानां चाबाधिते

स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येवेत्युक्तरीत्येयं शङ्कैवानुपपन्ना। तथाऽपि अधिकं समाधानं वक्तुमाशङ्कितमिति ध्येयम्। ननु गुणख्यापकशब्दस्य स्तुतित्वात् कथं स्तुतिर्गुणोत्कर्ष इत्युच्यत इति चेन्न। स्तुतिशब्दस्य कर्मणि क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन तदर्थलाभात्। तस्याविद्यमानोत्कर्षोऽत्र वाक्येनोच्यत इत्यर्थः।

ननु पूर्वमर्थशब्दस्याध्याहृतत्वादविद्यमानार्थगुणोत्कर्ष इत्यसङ्गतमत आह- **अत्रेति**॥ अस्यां योजनायामित्यर्थः। **प्रयोजनम्** अविद्यमानार्थस्तुतित्वाभाव-रूपम्। यथा तद्गृहं गत्वा तत्स्तुतौ अविद्यमानगुणोत्कर्षकथनं सम्भावितं दृष्टम्। परगृहं गत्वा प्रसङ्गादन्यस्तुतौ वास्तवत्वमेव तस्या दृष्टं तद्वदिति भावः॥ **बाधकेति**॥ एतद्वाक्यप्रतिपाद्यप्रमेये बाधकाभावादादिपदात् संवाद-सद्भावाच्चेत्यर्थः॥ **उत्तरत्र** 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये॥ **व्यतिरेकव्याप्तेरिति**॥ कृष्णद्वैपायनो नारायणो भवितुमर्हतीत्यत्र पुण्डरीकाक्षादन्यः को महाभारतकृद् भवेत्? न कोऽपीत्यर्थः। 'को ह्यन्यः' इत्यर्धे पुण्डरीकाक्षादन्य इति साध्याभावोक्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादकोऽयमर्थ इति भाव ऊह्यः। **अत्र** पूर्वार्धोक्तप्रतिज्ञायाम्। **हेतुः**। ऊह्य इति शेषः॥ **असिद्ध इति**॥ नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्यैवासिद्ध्या तद्विशिष्टहेतोरप्यसिद्धिरिति भावः। **तथात्वात्** नारायणादन्येन कर्तुमशक्यकार्यत्वात्। ननु व्याप्तिवचनसामर्थ्यादेव हेतोरूह्यत्वेन तेन च भारतकृत्त्वमात्रस्य हेतुत्वलाभेन नारायणादन्येन कर्तुमशक्यकार्यकृत्त्वस्य हेतुत्वोक्तिरनुपपन्नेत्यत आह - **व्याप्तिवाक्यं चेति**॥ **तदभिप्रायम्** नारायणा-दन्येन कर्तुमशक्यत्वरूपभारतविशेषणाभिप्रायकम्।

अयं भावः। इदं वाक्यं व्याप्तिकथनपरमिति तवापि सम्मतम्। तच्च यथा व्याप्त्युपपादकं स्यात् तथा व्याख्येयम्। भारतकृत्त्वमात्रस्यैव हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादिना व्याप्त्युपपादकत्वासम्भवाद्। नारायणादन्येन कर्तुमशक्येति भारतविशेषण-मावश्यकमेवेति व्याप्तिवचनबलाद् विशिष्टहेतुलाभ इति। तथाच कृष्णद्वैपायनः

नारायणो भवितुमर्हति तदन्यकरणाशक्यभारतकृत्त्वात्। यो नारायणादन्यः सः तदन्यकरणाशक्यभारतकृत्त्वाभाववान्। यथा कालिदासादिरिति व्यतिरेकव्याप्तिमूलकानुमानमिह द्रष्टव्यम्। ननु नावगम्यत एव। साक्षाद् भारतस्तुतेः 'को ह्यन्यः' इति वाक्येऽदर्शनादित्यत आह- **श्रुत्येति ॥ अर्थादिति ॥** भारतस्योत्तमत्वाभावे तत्कर्तृव्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुत्यनुपपत्तिरूपान्यथानुपपत्तिबलादित्यर्थः। पूर्वार्धे - इतरत्र कालिदासादौ। **अतिप्रसङ्गात्** कालिदासो नारायणो रघुवंशकृत्त्वादित्यपि साधनप्रसङ्गादित्यर्थः।

भावरत्नकोशः

'वर्तते कथमन्यथा' इति पूर्ववाक्यादन्यथेति पदमत्रानुवर्तते। ननु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कर्तरि तृतीयाविधानात् प्रकृते च कर्तुस्तिङाऽनभिधानादन्येनेति तृतीयया भाव्यम्। षष्ठी तु कथमित्यत आह - व्यत्ययेनेति॥ 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रे 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृत्' इति वचनादत्र भाष्ये व्यत्ययेन कर्तरि षष्ठीत्यर्थः। ननु छन्दस्येवायं व्यत्ययो व्याख्येयः। नचेदं भाष्यं छन्द इत्यतः पक्षान्तरमाह - यद्वेति॥ कर्तरि षष्ठीत्यनुवर्तते। 'कृदतिङ्' इति तुमुन्प्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञकत्वात् तद्योगे कर्तरि षष्ठीत्यनुवर्तते। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठीत्यर्थः।

ननु 'कर्तृकर्मणोःकृति' इति प्राप्तां षष्ठीं प्रतिषेद्धुं 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति सूत्रम्। तत्रोदाहरणम्- सुखं कर्तुमिति। अतः कथमत्र षष्ठी ? तुमुनोऽव्ययत्वादित्यत आह - **न लोकाव्ययेति प्रतिषेधश्चेति ॥ नञा निर्दिष्टमनित्यमिति ॥** 'इदमस्थमुः' इति सूत्रे इत्थमिति रूपसिद्धये थमुप्रत्ययो विधीयते। प्रत्यये चोकारोच्चारणं व्यर्थम्। 'हलन्त्यम्' इति हि मकारलोपः शङ्कार्हः। नैवं शङ्कितुं शक्यम्। 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सूत्रेण मकारस्येत्सञ्ज्ञानिषेधात्। तथाऽप्युच्चार्यमाणोऽयमुकारो 'न विभक्तौ' इति नञा निर्दिष्टं

कार्यमनित्यमिति ज्ञापयतीति 'न लोक' इति निषेधोऽप्यनित्य इति भावः। उपलक्षणमेतत्। तृजकाभ्यामित्यत्र त्रकाभ्यामिति वक्तव्येऽपि तृनो निवृत्त्यर्थं तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकात् 'न लोक' इति निषेधो न नित्यः। अत एव 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्तेत्युदाहरणम्' इति न्यासोक्तमपि समाधानमवधातव्यम्। 'न लोक' इति निषेधशास्त्रं क्वचिन्न प्रवर्तत इत्यत्रोपष्टम्भकमाह- **अत एवेति**॥ अनित्यत्वादेवेत्यर्थः। तोसुन उदाहरणम्- 'सूर्यस्योदेतोः' इति। कसुन उदाहरणम्- 'क्रूरस्य विसृपः' इति। अन्यथा तोसुन्कसुनोरव्ययत्वात् तद्योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेध एव स्यादिति भावः। नन्वव्ययप्रतिषेधे 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वार्तिकादेव षष्ठीसम्भवात् कथं तद्बलेनानित्यत्वं साधयितुं शक्यत इति चेन्न। निषेधस्य नित्यत्वे उक्तप्रतिप्रसववार्तिकस्यैवानुत्थानापातादित्याशयात्।*

प्रथमाध्यायाद्यपादे 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रवृत्तौ च अव्ययीभावस्य स्वरादौ पाठेन स्वरादिनिपातमव्ययमित्येव पूर्तौ पुनरेतत् सूत्रं नाऽरभ्यम्। अथापि क्रियते। तेन ज्ञायतेऽव्ययकार्यमनित्यमिति। तेन 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वार्तिकं नाऽरभ्यमित्युक्तम्। एवं शाब्दीमनुपपत्तिं परिहृत्य वाक्यार्थमाह - **को ह्यन्य इतीति**॥ तत् कथं युज्यत इति वदता भारतं केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तम्, नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वात्, यथा देवदत्तीयं स्वसुखावबोधकं वाक्यं देवदत्तादन्येन कर्तुमशक्यदेवदत्तज्ञानमात्रदृष्टार्थसुखयुक्तमिति प्रयोगप्रकारः सूचितः। अत्राप्रयोजकत्वशङ्कामुद्धर्तुं, यदि भारतं केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तं न स्यात् तर्हीश्वरादन्येन कर्तुमशक्यमपि न स्यात्, यत् केवलेश्वरज्ञानविषयीकृतार्थहीनं मन्वादिवाक्यं तदीश्वरान्येन मन्वादिना कर्तुं शक्यमेवेत्युक्तानुमानानुग्राहकं तर्कमभिप्रेत्याऽह - **तथाविधानामिति**॥ केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थहीनानामित्यर्थः। पर्यालोचनान्तरसमुच्चयार्थो भाष्ये 'कथं च' इति चशब्द इति स्फुटत्वान्नोक्तम्।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- न्यासे च बहुलग्रहणादेवैवमादावप्रतिषेधस्सिद्ध इति वार्तिकमेतन्नाऽरभ्यमित्युक्तम्।

ननु कथमसिद्धः। 'को ह्यन्यः' इत्यागमस्य पक्षधर्मताप्रमापकस्य सत्त्वादित्यत एतद्वाक्यमन्यथासिद्धमित्याह - **को ह्यन्य इति वाक्यस्येति ॥** ननु षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयो ज्यायानित्यविद्यमानस्तुतिरित्यत्र तदभ्युपगमे, अविद्यमानत्वे सति स्तुतित्वं लभ्यते। तच्च न निषेधमर्हति। वाक्याविद्यमानत्वस्यानाशङ्कितत्वात्। हेत्वसिद्ध्युपपादनायार्थाविद्यमानत्वस्यैवापेक्षितत्वादित्यत आह - **अर्थशब्द इति ॥**

भाष्योक्तहेतुसाध्ययोरन्वययोग्यं धर्मिणमाह - **इदं वाक्यमिति ॥** 'को ह्यन्यः' इति वाक्यमित्यर्थः। नच स्तुतिशब्दस्य स्तौतेर्भावे क्तिनि निष्पन्नतया वाक्यस्य स्तवनक्रियारूपत्वाभावात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्। स्तूयतेऽनयेति करणे क्तिन्प्रत्ययान्तः स्तुतिशब्द इत्याशयात्। गुणोत्कर्ष इति वदन् स्तुतिशब्दं तत्कर्मणि गुणोत्कर्षे लाक्षणिकं स्तूयतेऽसाविति कर्मणि क्तिन्प्रत्ययान्तं वाऽभिप्रैति। अत्र 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये। व्याख्यानान्तरप्रयोजनं स्वयमेवाऽह - **नात्रेति ॥** पूर्वत्र अर्थेति इदं वाक्यमिति च बह्वध्याहारः। अत्र तु अत्रोच्यत इति पदद्वयमध्याहार्यमिति विशेष इति भावः। अनेन वाक्यमध्ये शब्दाध्याहारो न न्याय्यः। 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम्। वाक्यं वा' इति शास्त्रादिति न शक्यमित्यपि सूचितम् । 'स्वयमेव वक्ष्यति' इति स्वोक्तमवगमयितुमाह- **अनेनेति ॥** 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः' इति भाष्येण। **प्रागुक्तस्य** 'पुराणग्रन्थान्तरवाक्यान्यथानुपपत्त्या' इति पूर्वभाष्योक्तस्य।

ननु नेदं वाक्यमविद्यमानार्थस्य स्तावकम्, भारतान्यपुराणलक्षणग्रन्थगतत्वात् इति भाष्याभिप्रेतमनुमानममञ्जुलम् । शैवादिपुराणान्यहरिवंशाद्युक्तकैलासयात्रादौ 'नमत्यर्चयति स्तौति' इति वचनेन भगवत्कृतशिवस्तवनादेरावेदनेन शिवपारम्यादेरपि प्राप्त्याऽप्रयोजकत्वादित्यत आह- **इयं चेति ॥** निर्दोषगुणपूर्णत्वे समतीतक्षराक्षरत्वमिवासम्भावनापराहतिपरिहारायैवोपन्यस्ता 'ग्रन्थान्तरगतत्वात्' इति युक्तिरित्यर्थः।

निश्चययुक्तिः साध्यनिर्धारणानुकूला युक्तिः। **चशब्दः** 'ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च' इति भाष्यस्थचशब्दः। 'बाधकरहितत्वादिः' इत्यत्राऽदिपदेन मानान्तरसंवादित्वं, स्वतः प्रमाणागमबोध्यत्वं च ग्राह्यम्। प्राचीनटीकायां तु- 'निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति भारतवाक्येनैव भारतस्य स्तवनेऽविद्यमानार्थस्तवनत्वशङ्का स्याल्लोकवदित्यत आह - **ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेति** ॥' इत्यवतारितम्। तत्र न केवलं स्वतः प्रमाणभारतवाक्यगतत्वाद् भारतमहिमावर्णनं नाविद्यमानस्तुतिः। किन्तु ग्रन्थान्तरगतत्वाच्चेति चशब्दार्थ इत्यभिमतम्। 'भारतस्य कर्तुः' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति भारतशब्दात् कर्मणि षष्ठी। **उत्तरत्र** 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये। तस्यैवार्थस्य नारायणत्वलक्षणस्तुतिरूपस्यैवार्थस्य। **कर्तुरेव** भारतस्य कर्तुर्व्यासस्यैव। भारतस्यापि स्तुतिरुच्यत इति वर्तते। **तत्र साधने** ॥ **व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादक इति** ॥ व्यासो नारायणो भवितुमर्हति, नारायणान्यकृत्यशक्यभारताख्यकार्यकर्तृत्वादित्यनुमाने 'यो नारायणो न भवति स पुण्डरीकाक्षान्यकृत्यशक्यभारताख्यकार्यकर्ता न भवति। यथा कालिदासः' इति व्यतिरेकव्याप्तिं प्रतिपादयितुं पुण्डरीकाक्षादन्यः को हि महाभारतकृद् भवेत् न कोऽपीत्युत्तरार्धः उत्तरभागः, प्रवृत्त इत्यर्थः। ऊहप्रकारं दर्शयति- **तत्र न तावदिति** ॥ **तत्र** ऊहे कर्तव्य इत्यर्थः। 'साम्यात्' इत्यस्यार्थोऽनैकान्त्यप्रसङ्गादिति केचित्। अन्ये तु, व्यासो नारायणः, ग्रन्थकृत्त्वादिति साधने ग्रन्थकृत्त्वहेतोः कालिदासादावपि साम्यान्निमित्ताद् व्यभिचारापत्तेरित्यर्थ इत्याहुः। भारतकृत्त्वमित्यत्र भारतशब्देन ग्रन्थव्यक्तिविशेषो विवक्षितः, किंवा नारायणान्यकृत्यशक्यकार्यविशेषः? इति विकल्पं हृदि निधायाऽद्यं दूषयति- **ग्रन्थव्यक्तीति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** ॥ कालिदासो नारायणः रघुवंशकृत्त्वाद्, व्यतिरेकेण चैत्रवदित्याभाससाम्यापातादित्यर्थः। द्वितीयमङ्गीकरोति- **तस्मादिति** ॥ **असौ** हेतुः। **तथात्वात्** नारायणान्यकृत्यशक्यकार्यत्वात्।

नन्वेवमुत्तरार्धो व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादक इत्ययुक्तम्। नारायणत्वाभावस्य भारतकर्तृत्वाभावेन सह व्याप्तिप्रतिपादनेऽप्युक्तविशिष्टहेत्वभावेन सह तत्प्रतिपादनसामर्थ्याभावादित्यत आह - **व्याप्तिवाक्यं चेति** ॥ यो नारायणो न भवति,

स नारायणान्यकृत्यशक्यमहाभारताख्यकार्यकर्ता न भवतीति विशिष्टहेत्वभावेन सह व्याप्तिप्रतिपादनतात्पर्यं 'को ह्यन्यः' इति वाक्यं व्याख्येयमित्यर्थः।

केचित्तु, नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कर्तृत्वं हेतुरित्ययुक्तम्। 'को ह्यन्यः' इति व्याप्तिवाक्ये महाभारतकृत्त्वस्यैव श्रवणादित्यत आह - **व्याप्तिवाक्यमिति** ॥ महाभारतशब्द उक्तकार्याभिप्रायक इत्यर्थ इति व्याचक्षते। ननु व्यासो नारायणः, महाभारतकृत्त्वात्। व्यतिरेकेण चैत्रवत्, इति प्रयोगाभिप्राये हि 'को ह्यन्यः' इति वाक्ये व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादनं युक्तं स्यात्। नचैवम्। टीकायां नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वस्य हेतुत्वाभिधानात्। तत्र च मूलरामायणस्य हयग्रीवरूपकृतत्वेन पञ्चरात्रस्य नारायणावतारकृतत्वेन हयग्रीवनारायणावतारादेः सपक्षत्वसम्भवेनान्वयव्याप्तिप्रतिपादनसौकर्येऽपि किमिति प्रतिपत्तिवक्रा व्यतिरेकव्याप्तिः प्रतिपाद्यत इति चेन्न। हयग्रीवादेर्नारायणाभेदे विप्रतिपद्यमानं प्रति सपक्षाभावेनान्वयव्याप्तेः प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्। व्यभिचाराभावप्रदर्शनमुखेनान्वयव्याप्तिं प्रत्युपजीव्याया व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयव्याप्तेरपि ज्यायस्त्वाच्च। अप्रयोजकत्वासिद्धिशङ्कापरिहारायावश्यं नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य महाभारतलक्षणकार्यस्य कर्तृत्वमेव हेतूकर्तव्यम्। तत्र च न हयग्रीवादिः सपक्षः। तत्र भारतकर्तृत्वस्याप्रसिद्धत्वादित्याशयेन भाष्यटीकयोर्व्यतिरेकव्याप्त्यादराच्चेति। **श्रुत्या** वचनवृत्त्या ॥ **अर्थादिति** ॥ 'कृष्णद्वैपायनम्' इति श्लोके व्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुतौ तात्पर्यसिद्ध्ये नारायणान्यकृत्यसाध्यत्वं महाभारतविशेषणमभिप्रेतम्। ततश्च तदन्यथानुपपत्तिबलाद् भारतस्तुतेरवगमादित्यर्थः। भावबोधे तु भारतस्योत्तमत्वाभावे तत्कर्तृत्वेन व्यासस्य नारायणत्वलक्षणस्तुत्यनुपपत्तिरूपादर्थादित्युक्तम्। इतीत्यनन्तरं न च कर्तुरेवेति न पूर्वोक्तचोद्यमिति योज्यम्।

भाष्यम्

तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध।

प्रमेयदीपिका

अस्त्वेवंविधं भारतम्। व्याचिख्यासितायास्तु गीतायाः किमायातमित्यत आह - **तत्र चेति** ॥ तत्रैवंविधप्रामाण्याद्युपेते भारते, गीतामुपनिबबन्ध व्यासः। किमियं गीतायाः प्रामाण्यादेः सम्भावना, उत निश्चययुक्तिः। न द्वितीयः। तथात्वे कलिङ्गोपदेशादेरपि तत्प्रसङ्गात्। अनुवादोऽसाविति चेत्, अयमपि तथैव। आद्ये निश्चायकं वाच्यमित्यत उक्तम्- **वासुदेवेति** ॥ संवादं रूपयतीति संवादरूपा। तथाऽपि भारतैकदेशान्तरपरिहारेणास्या गीताया व्याख्याने को हेतुरित्यत आह - **सर्वेति** ॥ सर्वभारतार्थस्य सङ्ग्रहो यस्यामिति गमकत्वात् व्यधिकरणबहुव्रीहिः। एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारतं व्याख्यातप्रायं भवतीति भावः। नैतावता भारतसमा गीता । किन्तु ततोऽधिका चेत्याशयेनाऽह - **भारतेति** ॥

भावदीपिका

॥ **किमियमिति** ॥ प्रमाणभूतभारतान्तर्गतत्वाख्या ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** ॥ प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः। अन्यथा तत्रैव व्यभिचारापत्तेरिति भावः॥ **अनुवाद इति** ॥ प्रमाणभूतभारतान्तर्गतत्वेऽपि कलिङ्गदुर्योधनसंवादानुवादपरत्वान्न कलिङ्गोपदेशस्य स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। **अयमपीति**। वासुदेवोपदेशोऽपि। प्रमाणभूतभारतान्तर्गतत्वेऽपि वासुदेवार्जुनसंवादानुवादपरत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यमित्येतदपि स्यादिति भावः॥ **रूपयतीति** ॥ प्रतिपादयतीत्यर्थः। न हि वासुदेवार्जुनसंवादस्य स्वार्थेऽतात्पर्यमिति भावः॥ **भारतैकदेशान्तरेति** ॥ वासुदेवार्जुनसंवादप्रतिपादकेत्यर्थः। ननु व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं कथम्? तस्यार्थागमकत्वेन जघन्यत्वादित्यत आह- **गमकत्वादिति** ॥ समानाधिकरणबहुव्रीहिवद् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि अर्थगमकत्वस्य चक्रपाणिशब्दादौ दर्शनादित्याशयः। एतावता सर्वभारतार्थसङ्ग्रहरूपत्वेन सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितामित्याद्युक्त्या दुर्गमार्थत्वमपि लब्धमित्याशयेन दुर्गमार्थत्वाच्चेत्युक्तम्।

भावरत्नकोशः

एवंविधं प्रमाणं, अधिकारिविषयादिमत्, दुर्गमार्थं च। **व्याचिख्यासितायाः** व्याख्यातुमिष्टायाः ॥ **किमायातमिति** ॥ तत्र व्याख्येयतोपयुक्तप्रामाण्यादेरेवमप्यसिद्धेरिति भावः । आख्यातोपात्तं कर्तारमाह- **व्यास इति** ॥ **इयं** भारतोपनिबद्धत्वोक्तिः । **तथात्वे** भारतोपनिबद्धत्वस्य निश्चययुक्तित्वे । **तत्प्रसङ्गात्** प्रामाण्यादिप्रसङ्गात्। **अनुवादः** भारतोक्तोऽपि कलिङ्गोपदेशोऽन्यानुवादरूप इत्यर्थः । **अयमपि** गीतोपदेशोऽपि ॥ **रूपयतीति** ॥ प्रकाशयतीत्यर्थः । संवादशब्दोपपदाद् 'रूप रूपक्रियायाम्' इत्यस्मान्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्यये 'णेरनिटि' इति णिलोपे अजादिलक्षणे टापि संवादरूपेति रूपमिति भावः । एतेन संवादप्रतिपादिकायास्तदात्मकत्वमनुपपन्नमिति चोद्यं निरस्तम्।

ननु सङ्ग्रहशब्दो भावसाधनः । तस्य च भारतार्थशब्देन सह षष्ठीसमासाभ्युपगमे स्त्रीलिङ्गत्वानुपपत्तिः । 'घञजबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वानुशासनात् । गीतायाः सङ्ग्रहक्रियारूपत्वाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेत्यत आह- **सर्वभारतार्थस्येति** ॥ **गमकत्वात्** विग्रहेणोक्तार्थस्य प्रत्यायकत्वात्। 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते' इति वार्तिकं तु प्रायिकत्वाशयम् । अत एव 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पाणिनिरिति भावः । यद्यपि सर्वो भारतार्थसङ्ग्रहो यस्यामिति विग्रहाभ्युपगमे सामानाधिकरण्यं लभ्यते । तथाऽपि सङ्ग्रहे सर्वशब्देन विशेषणं भारतद्वारकमेव वक्तव्यम्। अव्यवहितान्वयश्च स्वरस इति भावेनैवमुक्तम्। अत एव सर्वमपि भारतमित्याह- **व्याख्यातप्रायमिति** ॥ 'प्रायः स्यात् ताडने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इत्यभिधानाद् व्याख्याततुल्यमित्यर्थः । **एतावता** भारतार्थसङ्ग्रहरूपत्वेन। व्याख्यानव्याख्येययोस्साम्यस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

भाष्यम्

तच्चोक्तम् -

'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा ।

विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद्द्वयम् ॥'

इति महाकौर्मे ।

प्रमेयदीपिका

कुत एतदित्यत आह - तच्चोक्तमिति ॥ सर्वशास्त्रेषु वरम्। तदेवमाप्तिमूलत्वादिना प्रामाण्यात्, धर्मादिप्रतिपादनेन सविषयत्वात्, मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्, सदधिकारित्वात्, दुर्गमार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितम्। तत्र ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधनम्। धर्मस्तु ज्ञानात् प्रागनुष्ठितोऽन्तःकरणशुद्ध्यादिद्वाराज्ञानं जनयन् मोक्षसाधनम्। ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानन्दोत्कर्षहेतुरित्येवं विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धोऽभिहितः।

भावदीपिका

विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धमुपपादयति - **तत्रेत्यादिना** ॥ ग्रन्थप्रतिपाद्यो धर्मो द्विविधः। ज्ञानात् पूर्वमनुष्ठितस्तदुत्तरानुष्ठितश्चेति ॥ तत्र ज्ञानात् पूर्वमनुष्ठितधर्मस्य कथं साक्षान्मोक्षसाधनत्वम् ? अतो न जन्यजनकभावसम्बन्धस्तयोर्युक्त इत्यत आह - **धर्मस्त्विति** ॥ इदं कुत इत्यतो 'ज्ञानमेव' इति पूर्ववाक्यम्। अत्र मोक्षो लिङ्गभङ्गरूपो विवक्षितः। अतो ज्ञानमेवेति युक्तम्। 'अन्तःकरणशुद्ध्यादि' इत्यादिपदेन वैराग्यादिग्रहणम्। 'कर्मणा शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इत्यादिवचनात् ॥ **ज्ञानं जनयन्निति** ॥ यथोक्तम् - 'पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता' इति ॥ **आनन्दोत्कर्षहेतुरिति** ॥ यथोक्तम् - 'तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम्। मुक्तावनुप्रवेशः स्यात्' इति। ज्ञानसाहित्येनेति शेषः।

भावरत्नकोशः

॥ कुत एतदिति ॥ भारताद् गीताया आधिक्यमिति कस्मात् प्रमाणादवगन्तव्यमित्यर्थः। गीताविशेषणं वरेत्येतत् साकाङ्क्षत्वादत्राप्याकृष्य लिङ्गव्यत्ययेन

सम्बद्धव्यमिति भावेनोक्तम् - **सर्वशास्त्रेषु वरमिति** ।। सहस्रं नामानि यस्मिन् ग्रन्थे तद् ग्रन्थं सहस्रनामशब्दार्थः। सहस्रनामापि भारते वरमिति योज्यम्। 'ननुच प्राधान्येन व्याख्येयता' इत्यादि कृतचोद्यं परिहृतमिति दर्शयति- **तदेवमिति** ।। आप्तिमूलत्वादिनेत्यत्र वेदाविसंवादित्वमादिपदार्थः।

इदमुक्तं भवति। 'वासुदेवार्जुनसंवादरूपाम्' इत्यनेनाऽप्तिमूलत्वं, वेदादि-संवादित्वं च सूचितम्। वासुदेवस्यार्जुनं प्रत्याप्तत्वात्। तेनैव स्वोक्तार्थे 'न जायते' इत्यादिमन्त्रवर्णोदाहरणाच्च। व्यासोक्ता गीता कथं वासुदेवाप्तिमूलेति चेन्न। व्यासस्यानुवादकत्वात्। तथाचोक्तम्- 'अयमपि तथैव' इति। एवं वासुदेवस्या-र्जुनमोक्षार्थं धर्माद्युपदेशाद् धर्मादिप्रतिपादकत्वं मोक्षार्थत्वं च तेनैव सूचितम्। अर्जुनस्य साधुत्वात् तद्ग्रहणेनैव सदधिकारिकत्वम्। तमेव सर्वज्ञकल्पमपि प्रत्युपदेशाद् दुर्गमार्थत्वं च। अत एव 'बुद्धिं मोहयसीव मे' इत्यर्जुनोक्तिः। एवं च यत् प्रागभिसंहितं वासुदेवार्जुनसंवादरूपत्वं गीताप्रामाण्यादौ निश्चययुक्तिरिति तद् युक्तमेवेति।

'स हि धर्मः' इति भाष्येण परमतद्वयं दूष्यते। तत्सङ्गतये स्वमतं तावदाह - **तत्रेति** ।। व्याख्यातव्यायां गीतायामित्यर्थः। 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यधि-करणे ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वस्थितेराह - **ज्ञानमेवेति** ।। ज्ञानमपरोक्षम्। 'नान्यः पन्थाः' इत्युक्तेरेवेति। **ज्ञानात्** ज्ञानोत्पत्तेः। 'शुद्ध्यादि' इत्यत्राऽदिशब्दाच्छ्रवणादिसङ्ग्रहः। 'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति' इत्युक्तेराह - **द्वारा ज्ञानमित्यादि** ।। ज्ञानोत्तरः ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमनुष्ठितस्तु 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्' इति सूत्रे ज्ञानार्जिते फले कर्माधी-नातिशयस्य स्थितेराह - **आनन्दोद्रेकेति** ।। विषयप्रयोजनयोरित्यत्र धर्मः परमपरं च तत्त्वं विषयः। तज्ज्ञानमवान्तरं प्रयोजनम्। मोक्षःपरमिति विवेकः।

भाष्यम्

'स हि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।।' इत्यादि च।

प्रमेयदीपिका

केचित्तु, ज्ञानोत्तरकालं धर्माद्यनुष्ठानमेव नास्तीति ब्रुवते। अन्ये तु, ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारम्भो न धर्मादिप्रतिपादनार्थम्, तदर्थानां मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां च प्रतिकालं विद्यमानत्वादित्याचक्षते।

तदुभयं निराकर्तुमाह - **स हीति ॥ स गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने सुपर्याप्तो ज्ञानात् प्रागनुष्ठितः। ब्रह्मणः पदवेदने जातेऽनुष्ठितस्तु सुपर्याप्तः सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवतैवोक्तम्। उदाहरिष्यन्ते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि। न च गीतायां तथाविधमेकमपि वाक्यं दृश्यते। तथा च वक्ष्यते। मन्वादिशास्त्राणां विद्यमानत्वेन धर्मादिरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्यः। श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात्। तत्र न स्फुटं प्रतिपादनमिति चेत्, समम्। यथोक्तम्- 'वेदार्थाज्ञानाच्च' इति ॥ तस्मात् यत्किञ्चिदेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति।**

भावदीपिका

आनन्दोत्कर्षरूपमुक्तेः समुच्चयसाध्यताङ्गीकाराद् इमं सम्बन्धमाक्षिप्य समाधातुमुत्तरवाक्यमित्याशयेनावतारयति- **केचिदिति** ॥ मायिन इत्यर्थः ॥ **धर्मानुष्ठानमेवेति** ॥ कस्याऽनन्दोत्कर्षहेतुत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **अन्ये** ॥ भास्कराः। तर्हि धर्मादिप्रतिपादकशास्त्रस्यान्यस्याभावात् तत्सिद्धिर्न स्यादित्यत आह- **तदर्थानामिति** ॥ स धर्मादिरर्थो विषयो येषां तानि तदर्थानि, तेषां तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः ॥ **मन्वादीति** ॥ तत्प्रणीतेत्यर्थः ॥ **सनकादीति** ॥ तत्प्रणीतेत्यर्थः । तत्र मन्वादिशास्त्रं धर्मादिप्रतिपादकं सनकादिप्रणीतं योगशास्त्रं ज्ञानादियोगप्रतिपादकमिति विवेकः । नन्वस्मिन् कल्पे तेषामभावात् तदर्थं गीतारम्भोयुक्त इत्यत उक्तम्- **प्रतिकालमिति** ॥ प्रतिकल्पमित्यर्थः ॥ **सुपर्याप्त-**

मुक्तिः आनन्दाभिवृद्धिरूपा सम्पूर्णा मुक्तिः । अभिमन्युमृत्यनन्तरम् अर्जुनं प्रति भगवता वासुदेवेनोपदिष्टा गीताऽनुगीता । तदुपक्रमे भगवता कृष्णेनार्जुनं प्रत्युक्तमित्यर्थः । यथोक्तमाश्वमेधिके पर्वणि-

'नच शक्यः पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ।
स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।।
परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया' इत्यादि ।

।। **उदाहरिष्यन्ते चात्रेति** ।। कथमनेनोभयनिराकरणमित्यतः प्रथमापव्याख्यां दूषयति- **नचेति** ।। तथाविधं ज्ञानोत्तरं धर्मानुष्ठानमेव नास्तीत्येवं प्रतिपादकम् ।

ननु 'यस्त्वात्मरतिरेव' इति श्लोके 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति ज्ञानिनः सर्वथा कर्माभावोक्तेरिति चेन्न । तद्वाक्यस्यान्यथा व्याख्यास्यमानत्वादित्याशयेनाऽह- **तथा चेति** ।। तृतीयाध्याये आत्मरतिरेवेत्यवधारणादित्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयापव्याख्यां निराह - **मन्वादीति** ।। **अप्रतिपाद्यत्वे** गीतायामिति शेषः । कुत इत्यत आह- **श्रुत्यादीति** ।। 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति' इति श्रुतिः । आदिपदेन

'यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्ते भेषजं महत्'

इति स्मृतिर्ग्राह्या ।। **अभ्युपगमादिति** ।। समुच्चयवादिना भास्करेण त्वये-त्यर्थः । श्रुत्यादौ समुच्चयस्य स्फुटं प्रतिपादनाभावात् स्फुटप्रति-पादनार्था गीतेति शङ्कते- **तत्रेति** ।। **सममिति** ।। तर्हि मन्वादिशास्त्रेष्वपि धर्मादेः स्फुटं प्रतिपादना-भावात् तदर्थं गीतेति वयमपि वदाम इत्यर्थः । मन्वादिशास्त्रे वेदादौ च धर्मादेः प्रतिपादनाभावात् तदर्थं भारतनिर्माणमित्यत्रोपष्टम्भकमाह- **यथोक्तमिति** ।। वेदयन्तीति व्युत्पत्त्या वेदशब्देन सर्वशास्त्राणि गृह्यन्ते । भारतनिर्माणस्य स्फुटप्रतिपादनार्थत्वे गीताया अपि तल्लब्धमिति भावः ।

भावरत्नकोशः

तत्र धर्मो गीताप्रतिपाद्यो न भवतीति वदतां मतं दूषयितुं प्रवृत्तमुत्तर-भाष्यमवतारयितुं तदनुवदति - **केचित्त्विति** ॥ **नास्ति** यत्प्रतिपादनाय गीतारम्भ इति शेषः ॥ **ज्ञानकर्मसमुच्चयेति** ॥ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्' इत्यत्र दर्शत्रिकस्य पूर्णमासत्रिकस्य समुच्चितस्यैव स्वर्गसाधनत्वमिव ज्ञानस्य कर्मणश्च परस्परं समुच्चितस्यैव मोक्षसाधनत्वमत्र मतेऽभिमतमित्यर्थः। **तत्प्रतिपादनाय** समुच्चयप्रतिपादनाय। **तदर्थानां** धर्मज्ञानप्रतिपादनार्थानाम्।

पदशब्दः स्वरूपं वेदनशब्दस्तु ज्ञानमभिधत्त इत्याह- **स्वरूपज्ञान इति** ॥ **सुपर्याप्तः** सुसम्पूर्णः। ज्ञानात् प्रागनुष्ठित इति धर्मविशेषणं पूरितम्। योजनान्तरे जाते अनुष्ठितस्त्विति शेषोक्तिः।* **सुपर्याप्त** इत्यस्य तात्पर्यं **सुपर्याप्तमुक्ति-हेतुरिति** ॥ ननु तच्छब्दः पूर्वोक्तस्य परामर्शकः। 'स हि' इति वाक्यात् पूर्वं च गीतोक्तधर्मस्यानुक्तत्वात् कथं तत्परामर्श इत्यत उक्तम् - **अनुगीतोपक्रम इति** ॥ गीताया भीष्मपर्वस्थत्वादनुगीताया अश्वमेधपर्वस्थत्वाद् युक्तस्तेन तत्परामर्शः। नचानुगीतायामेव पूर्वोक्तं तच्छब्देन परामृश्यतामित्यत **उपक्रम** इत्युक्तम् ॥ पुरुषान्तरोक्तस्य पुरुषान्तरेण परामर्शायोगं परिहर्तुं **भगवतैवे**त्यु-क्तम्। अनुगीताया अपि कृष्णार्जुनसंवादरूपत्वात् सर्वं युक्तमिति भावः।

ननु 'स हि' इति वाक्यं कथं मतद्वयनिरासकम् ? ज्ञानात् प्रागनुष्ठितो ज्ञाने, ज्ञानोत्तरकालमनुष्ठितस्तु ज्ञानफलेऽतिशयमाधत्त इति विवक्षितार्थस्यास्माद् वाक्यात् स्पष्टमप्रतीतेः। व्याख्यानस्य च स धर्मो ब्रह्मणः पदवेदने सत्येव ब्रह्मापरोक्ष-ज्ञानसमुच्चित एवेति यावत्, सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्येवं प्रकारेण कर्तुं शक्य-त्वेनातिप्रसङ्गित्वादित्यत आह- **उदाहरिष्यन्ते चेति** ॥ **अत्र** उक्तप्रमेयद्वये।

'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये ।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- तस्यैव वाक्यस्य योजनान्तरमाह- **ब्रह्मणः पदवेदने जात इति** ॥ पूर्वयोजनायां जनयितव्य इत्यर्थ इति भावः।

अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते।
सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत्।
न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक्'

इति प्रथमे प्रमेये, 'नहास्य कर्म क्षीयते' 'अस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद् यत् कामयते तत् तत्सृजते' इत्यादीनि द्वितीये च वाक्यान्युदाहरिष्यन्त इत्यर्थः। स्वमतस्य प्रामाणिकतामभिधायानूदितं परमतद्वयं दूषयति - **नचेति ॥ तथाविधं** ज्ञानोत्तरकालं धर्मानुष्ठानाभावपरं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं चेत्यर्थः।

ननु कथं न दृश्यते। 'यावानर्थः' इति वाक्ये कर्ममात्रत्यागतात्पर्यकत्वस्य, 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यत्र 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति ज्ञानिनः कर्तव्याभावस्य च स्फुटमवभासादित्यत आह- **तथाच वक्ष्यत इति** ॥ ज्ञानफलं महासमुद्रोदकमिव महत्। कर्मफलं तु कूपोदकमिवात्यल्पम्। तथा चाल्पास्थिरफलककर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं युक्तियुक्तमेवेत्येतत्तात्पर्यकं 'यावानर्थः' इति वाक्यम्। असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव 'कार्यं न विद्यते' इत्येतदर्थकं 'यस्त्वात्मरतिरेव' इति वाक्यम्। तद्विषयमेव 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इति वाक्यं चेति द्वितीये तृतीये च वक्ष्यत इत्यर्थः।

यदुक्तं समुच्चयवादिना मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां चेति तद् दूषयति- **मन्वादीति ॥ समुच्चयः** धर्मज्ञानसमुच्चयः। **तत्र** श्रुत्यादौ। **प्रतिपादनं** समुच्चयस्य ॥ **सममिति** ॥ मन्वादिशास्त्रे धर्मस्य सनकादिशास्त्रे योगस्य स्फुटमप्रतिपादनं तुल्यमित्यर्थः। मन्वादिशास्त्रादौ धर्मादेः स्फुटमप्रतिपादनमित्यत्र सम्मतिमाह - **यथोक्तमिति** ॥ 'वेदार्थाज्ञानाच्च' इति भाष्येण वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानां धर्मादिरूपवेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचितं प्राक्। यदि च धर्मादिकं मन्वादिशास्त्रादिना स्फुटं प्रतिपादयितुं शक्यं स्यात् तर्हि सत्यपि तस्मिन् भारतनिर्माणमेव व्यर्थं स्यात्। तन्निर्माणस्य धर्मादिप्रतिपादनैदम्पर्यात्। ततो ज्ञायते न मन्वादिशास्त्रं स्पष्टं धर्मादिप्रतिपादयितुमलमिति। अन्यथा भारतं विना वेदार्थाज्ञानाच्च तत्परिज्ञानोपायं महाभारतसंहितामचीक्लृपदिति नावक्ष्यदिति भावः।

केचित्तु तत्र श्रुत्यादौ समुच्चयस्य न स्फुटं प्रतिपादनमिति चेत्, तत्र धर्मादेः स्फुटमप्रतिपादनमपि तुल्यमित्यत्र सम्मतिमाह - **यथोक्तमिति** ।। यदि वेदादिनैव धर्मादिप्रतीतिः स्फुटं स्यात् तदा तत्सुबोधोपायभारतनिर्माणमचतुरं स्यादिति भाव इति व्याचक्षते । 'तत्र ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधनम्' इत्यादिनोक्तं स्वमतमुपसंहरति - **तस्मादिति** ।। मतद्वयस्योक्तरीत्याऽनुपपन्नत्वादित्यर्थः ।

भाष्यम्

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ।।

प्रमेयदीपिका

इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते 'धर्मक्षेत्रे' इत्यारभ्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यातिरोहितार्थत्वात् तात्पर्यमाह- **तत्रेति** ।। **तत्र** गीतायाम् । कैश्चन श्लोकैरिदमुच्यत इति शेषः ।

नन्वत्र न धर्मो नापि तत्त्वं प्रतिपाद्यते । तत् कुतोऽस्य गीतायामनुप्रवेशः । मैवम् । भगवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्यात् तत्र प्रवेशोपपत्तेः । बान्धवादिविषयो मोहः- ममैते, अहमेतेषाम्, एते च मन्निमित्तं नङ्क्ष्यन्ति, कथमेतैर्विनाऽहं भवेयम्, पापं च मे भविष्यति, जयश्च सन्दिग्ध इत्यादिरूपो मिथ्याप्रत्ययो बान्धवादिमोहः । तेषु स्नेहो वा । स जालमिव; तेन संवृतम् । तत एव विषीदन्तम् । विषादो नाम मोहनिमित्तकात् शोकात् यन्मनोदौर्बल्यं, यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति ।

नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहस्समुत्पतितः । नह्येते बान्धवादय इत्यादिकं प्राक् नाज्ञासीत् । येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षीदित्यत उक्तम्- **सेनयोरिति** ।। महापकारस्मरणेनानुवर्तमानोऽपि कोपो मृदुमनसां

बान्धवादिमृतिकाले निवर्तते। स्नेहश्चोत्पद्यते। ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति भावः। अर्जुनस्य ज्ञानित्वान्मोहजालसंवृतत्वादिकमीषदेवेति मन्तव्यम्।

भावदीपिका

॥ **प्राप्त इति** ॥ कर्तव्यतयाऽवसरसङ्गत्या प्राप्ते सतीत्यर्थः। गीतावाक्यं भारताप्रामाण्यशङ्कया प्रतिबद्धमभूत्। तत्प्रामाण्यसमर्थने सति प्रतिबन्धकजिज्ञासा विच्छिन्नेति भावः। **तत्त्वं** परमपरं चेत्यर्थः। बान्धवादीनां मोह इत्यन्यथा-प्रतीतेर्व्याचष्टे- **बान्धवादिविषय इति**॥ तद्विषये मोहः कीदृश इत्यतस्तं दर्शयति- **ममैत इत्यादिना**॥ 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्यादावुक्तस्वजनशब्दार्थस्य 'आचार्याः पितरः पुत्राः' इत्यादेश्चार्थानुवादो- **ममैते सम्बन्धिनोऽहं च तेषां सम्बन्धीति**॥ 'येषामर्थे काङ्क्षितम्' इत्यादेस्तात्पर्यानुवादः- **एते चेति**॥ 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इत्यादेस्तात्पर्यानुवादः- **कथमिति**॥ भवेयं सुखीति शेषः। 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यारभ्य 'कतरन्नो गरीयः' इत्यन्तस्य तात्पर्यम्- **पापं चेति**॥ 'यद्वा जयेम' इत्यादेस्तात्पर्यम्- **जयश्चेति**॥ तत्र 'गुरूनहत्वा' इत्यादेरयमर्थः। अत्र पक्षद्वयमस्ति। महानुभावान् द्रोणादिगुरूनहत्वा राज्याद्यभावेनेह लोके भैक्ष्यमेव भोक्तुं श्रेयः, परलोके महासुखसद्भावादित्येकः पक्षः। अर्थकामादिसर्वपुरुषार्थसाधनभूतान् गुरून् हत्वेहैव लोके तद्रुधिरेण प्रदिग्धानाक्तान् भोगान् राज्यादिविषयान् भुञ्जीय, परलोके तु महादुःखमनु-भोक्तव्यमित्यपरः पक्षः। एवञ्चेह लोके दुःखमनुभूय परलोके सुखमनुभोक्तव्य-मित्येतच्छ्रेय उत इह लोके सुखमनुभूय परलोके महादुःखमनुभोक्तव्यमित्येतच्छ्रेय इत्येतयोर्मध्ये कतरद् गरीय इत्येतद् द्वयं न विद्मः। इह लोके सुखमनुभूय परलोके दुःखमप्यनुभवामो यदीह लोकेऽस्माकं जयो निश्चितः स्यात्। नचैवम्। किं नाम? जयस्तु सन्दिग्ध इत्युच्यते- **यद्वेति**॥ वयं तान् जयेम, यदिवा नोऽस्मांस्ते जयेयुरिति जयनिश्चयाभावेन त्वां पृच्छामि यच्छ्रेयः स्यात् तन्निश्चितं ब्रूहीत्यादिना॥ जालं पक्षिबन्धनभूता सिक्।

अत्र यद्यपि 'समासप्रत्यययोः' इति समासान्तर्गताया विभक्तेः प्रत्यये परे पूर्वस्थितायाश्च विभक्तेर्लोपविधानात्, कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः इति, महानसस्येवेति वाच्ये महानसवदिति च प्रयोगदर्शनात्, प्रकृते च जालशब्दस्येवशब्देन समासे विभक्तिलोपेन भाव्यम्। जालमिवेति स्थिते विभक्तिलोपे गुणे च सति जालेवेति वक्तव्यम्। तथाऽपि 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च' इति वार्तिके इवशब्देन नित्यसमासस्य विभक्त्यलोपस्य च विधानाज्जालमिवेति युक्तम्। इदं च समस्तमेकमेव पदमिति मन्तव्यम् ॥ **ततो मोह इति** ॥ उक्तरूप इत्यर्थः। ननु अर्जुनस्येन्द्रावतारत्वेनापरोक्षज्ञानित्वात् कथं मोहजालसंवृतत्वोक्तिरित्यत आह- **अर्जुनस्येति** ॥ **ज्ञानित्वादिति** ॥ 'पार्थार्ष्टिषेण' इत्यादिना ज्ञानिषु गणनादिति भावः ॥ **ईषदिति** ॥ भूसम्बन्धमानुषान्नोपभोगादिनिमित्तं किञ्चिदित्यर्थः।

भावरत्नकोशः

इदानीमित्यस्यैव विवरणम् - गीताव्याख्यानावसरे प्राप्त इति ॥ गीताया व्याख्येयत्वसमर्थनानन्तरमित्यप्याहुः। इत्यारभ्य पठितस्येति शेषः। **ग्रन्थस्य कतिपयश्लोकाधिकस्याऽद्याध्यायस्य। तथाच प्राचीनटीका- 'प्रथमाध्यायस्य कतिपयश्लोकाधिकस्यातिरोहितार्थत्वात्' इति। भाष्ये तत्रेत्यस्य प्रस्तावाद् गीताया व्याख्येयत्वे स्थित इत्यर्थकत्वे सेनयोर्मध्ये भगवानुवाचेत्यनन्वितम्, अतिरोहितबहुतरग्रन्थतात्पर्यं च कथमनेनाभिधातव्यं विज्ञायत इत्यत आह - तत्र गीतायामिति ॥ कैश्चन श्लोकैस्सेनयोर्मध्येऽर्जुनं प्रति भगवानुवाचेति प्रमेयमुच्यत इति शेषं पूरयंस्तात्पर्याभिधानप्रकारं सूचयति। तेन भाष्ये गीतायां सेनयोर्मध्येऽर्जुनमुवाचेत्येतन्नान्वितम्, कस्येदं भाषणमिति च न ज्ञायत इति चोद्यानवकाशः। अत्र अतिरोहितार्थग्रन्थे। तादर्थ्याद् उपोद्धातरूपतया तत्प्रमितिशेषत्वात्।**

ननु बान्धवादिनिष्ठेन मोहेनार्जुनस्य संवृतत्वमयुक्तम्। तस्यासमानाधिकरणत्वादित्यत आह- बान्धवादिविषयो मोह इति ॥ बान्धवादीनां मोह

इति विग्रहः। षष्ठयर्थश्च कर्मत्वमिति भावः। यद्वा, बान्धवादिषु मोह इति विगृह्य सप्तम्यर्थो विषयत्वमित्यभिप्रेत्य बान्धवादिविषय इत्युक्तम्। तथा च वक्ष्यति- 'तेषु स्नेहो वा' इति। मोहशब्दार्थं वदंस्तत्स्वरूपं दर्शयति - **ममैत इत्यादिना**॥ 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण', 'स्वजनमाहवे', 'स्वजनं हि कथम्', 'आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः। मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा' इत्यादिवचनतात्पर्यम्- **ममैतेऽहमेतेषामिति**॥ 'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन', 'निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः' इत्यादितात्पर्यम्- **एते मन्निमित्तं नङ्क्ष्यन्तीति**॥ 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इत्यस्य तात्पर्यम्- **कथमेतैर्विनाऽहं भवेयमिति**॥ सुखीति शेषः। 'पापमेवाऽश्रयेदस्मान्', 'पापादस्मान्निवर्तितुम्', 'अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इत्येतत्तात्पर्यम्- **पापं चेति**॥ 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्यादितात्पर्यम्- **जयश्च सन्दिग्ध इति**॥ 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि', 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके', 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' इत्यादिरादिपदार्थः। 'बन्धुस्नेहादधर्मत्वेन' इति तात्पर्यनिर्णयानुसारेणाऽह - **तेषु स्नेहो वेति**॥ अत्र मोहपदेन तद्धेतुः स्नेहो लक्ष्यत इति भावः। यद् वक्ष्यति 'स्नेहश्चोत्पद्यते। ततो मोह इति प्रसिद्धमेव' इति॥ **जालमिवेति**॥ मत्स्यबन्धनमिवेत्यर्थः। तेन जालशब्दस्य समूहार्थत्वे तत्संवरणमर्जुनस्य ज्ञानित्वादयुक्तमिति चोद्यं परिहृतम्।

मोहप्रयोज्यत्वमर्जुनबोधनप्रयोजकत्वं च विषादस्य गीतायां भाष्ये च प्रतिपाद्यमानं घटयितुं 'क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यम्' इति गीतानुसारेण विषादशब्दार्थमाह- **विषादो नामेति**॥ सेनयोर्मध्य इत्यस्य स्वरूपकथनपरत्वप्रतीत्या नातीवप्रयोजनवत्तेति शङ्कापनोदनाय तदवतारयंस्तात्पर्यमाह- **नन्विदानीमित्यादिना**॥ सेनामध्योपनिपातादुपस्थितः काल इति भावेनोक्तम्- **मृतिकाल इति**॥ **ज्ञानित्वात्**, अपरोक्षज्ञानित्वात्। तथा च तात्पर्ये- 'दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' इत्यादिनाऽर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च इति। मोहजालसंवृतत्वादिकमित्यत्राऽदिशब्देन विषादपरिग्रहः। एतेन 'महति शोकसागरे निमग्न-

स्यार्जुनस्य' इति परभाष्यं बहुमानविरोधीति भावितम्। एवं दशश्लोक्युत्तरस्याध्यायस्य सङ्क्षेपतस्तात्पर्यमुक्तं भाष्ये। तस्य गीतानुप्रवेशश्च टीकायां समर्थितः।

अक्षरार्थस्तु भगवान्नारायणोऽनवगतनिवृत्तधर्मश्रीवासुदेवप्रकृत्यादिलक्षणपरापरतत्त्वसज्जनेषु दयाशालिभिर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवैरर्थितो व्यासत्वेनावतीर्य तदज्ञानाद् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां त्रैवर्णिकानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च निवृत्तधर्मपरापरतत्त्वज्ञानद्वाराऽखिलक्लेशनिवृत्तिपरमानन्दावाप्तिलक्षणमोक्षाय सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानविषयार्थयुक्तां सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्याभिधेयां केवलभगवत्स्वरूपपरां मोक्षार्थां महाभारतशास्त्रशब्दितामष्टादशपर्वात्मिकां संहितामारचय्य तत्र भीष्मपर्वणि सर्वभारतार्थसङ्ग्राहिकां वासुदेवार्जुनसंवादप्रकाशिनीं भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध। तथाचोक्तम्-

'स्वयं नारायणो देवो ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः।
अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम्॥
चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसञ्ज्ञितम्' इति।

इतरच्च भाष्योक्तप्रमाणे स्फुटम्।

श्रीभगवद्गीता

धृतराष्ट्र उवाच -

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय॥ १॥

तत्र भगवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयितुं कतिपयश्लोकाधिकाद्याध्यायः प्रवृत्तः॥

श्लोकार्थः- धृतराष्ट्रः स्वपुत्राणां विजयविविदिषया सञ्जयमपृच्छदित्युच्यते - **धृतराष्ट्र उवाचेति** ॥ किमिति उच्यते ? **धर्मक्षेत्र इति** ॥ धर्मस्य स्थानभूते यस्य कस्याप्यनुष्ठितस्य धर्मस्य बहुश्रेयस्सम्पादके कुरुक्षेत्रे धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां च स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन बहुमानविषये युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः समवेताः मिथः प्रत्यनीकभावेन व्यूढाः । समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र समवायेऽपि वर्गद्वयमेव तदाऽभूदित्येवकारः । अकुर्वतेत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयेण स्वार्थता विभाव्यते । ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच-

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

एतत्प्रश्नोत्तरं वक्ष्यताऽऽदौ समस्तवृत्तान्त उच्यत उपोद्घाततत्वेन- **सञ्जय उवाचेति** ॥ दुर्योधनो राजा पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा । दर्शननिमित्तधैर्यभ्रंशरूपावस्थाविशेषद्योतकस्तुशब्दः । आचार्यं द्रोणम् उपसङ्गम्य सविनयमुपसाद्य । ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

तदेव वचनं 'पश्यैताम्' इत्यादि नवश्लोक्यात्मकम् । आचार्येति सम्बुद्धिः । महतीं वितताम् । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन । व्यूढां व्यूहरचनयाऽधिष्ठिताम्, चमूं सेनाम् । ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अत्र एतस्यां परसेनायाम् । स्वयमभीरवः शूराः । महेष्वासाः महाधनुषः । युधि युद्धे । भीमार्जुनसमाः तत्समानपराक्रमा इति स्तुतावधिकोक्तिः । के ते ? युयुधानः सात्यकिः । महारथः 'एको दशसहस्राणां योधयेद् यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते' इत्युक्तलक्षण इति विशेषणम् । विक्रान्तः 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः । पराक्रमयुक्तः । उत्तमौजाः तन्नामा द्रुपदपुत्रो राजा । सौभद्रः अभिमन्युः । द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यश्रुत-सोमश्रुतकीर्तिशतानीकश्रुतकर्मनामानः पञ्च ।　　॥ ४-६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अस्माकं तु सम्बन्धिनो ये विशिष्टाः बलवन्तो मम सैन्यस्य नायकाः तान्निबोध निश्चयेन बुध्यस्व । सञ्ज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्, तान् नायकान्, ब्रवीमि ।　　॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

त उच्यन्ते भवानित्यादिद्वाभ्याम् । समितिं सङ्ग्रामं जयतीति तथोक्तः । सर्वविशेषणं चैतत् । सौमदत्तिः भूरिश्रवाः । मदर्थे मन्निमित्तम् । त्यक्तजीविताः जीवनमपि त्यक्तुमध्यवसिताः । एष्यतोऽपि जीवितत्यागस्य निश्चितत्वाशयादियमुक्तिः । नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणान्यायुधानि च येषां ते तथोक्ताः । युद्धविशारदाः युद्धे निपुणाः । ॥ ८-९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

तथाऽपि भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलमपर्याप्तं परविजये न समर्थम् । इदमेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितमिति पर्याप्तम् अस्मद्विजयसमर्थम् । ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तस्सर्व एव हि ॥ ११ ॥

एवं प्राबल्येऽपि सन्धिमरोचयमानेन स्वबलविजये प्रयतमानेन च द्रोणादीनां तद्रक्षणेन तदानुगुण्यभजनं प्रार्थ्यते- **अयनेषु चेति** ॥ सर्व एव भवन्तः सर्वेष्वयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तं स्वंस्वं युद्धप्रदेशमनतिक्रम्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्त्वित्युक्त्वा राजा विषसाद । ॥ ११ ॥

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२ ॥

एवं विषीदद्राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवानित्यत उक्तम् - **तस्येति** ॥ पितामहो भीष्मः हर्षं सञ्जनयन् जनयितुम्, उच्चैः महान्तम्, सिंहनादं विनद्येत्येतत् 'ओदनपाकं पचति' इतिवद् व्याख्येयम् । दध्मौ शब्दितवान् । ॥ १२ ॥

ततश्शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

एवं भीष्मोन्नाहमाकलय्य सर्वयोद्धृषु युद्धोत्सवः प्रवृद्ध इत्युच्यते- **तत इति** ॥ सहसा तत्क्षणमेव । अभ्यहन्यन्त अताड्यन्त । तुमुलः रणसङ्कुलः । महान् सर्वत्र परिपूर्ण इत्यर्थः । ॥ १३ ॥

ततश्श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततः अनन्तरम् । महति अप्रधृष्ये । स्यन्दने रथे । स्थितावेवेत्यकम्पनद्योतनायैवशब्दः। दिव्यौ अलौकिकौ । प्रदध्मतुः नादितवन्तौ ॥१४॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

हृषीकेशः हृषीकेशशब्दार्थो भाष्य एकादशाध्याये 'इन्द्रिया-

णाम्' इत्यादिना वक्ष्यते। पाञ्चजन्यं तन्नामानम्। देवदत्तं तन्नामानं शङ्खम्। भीमानि भयङ्कराणि कर्माणि यस्य स तथा। वृकोदरो भीमः। ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
नकुलस्सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अनन्तविजयं तन्नामानम्। सुघोषमणिपुष्पकौ सुघोषनामानं मणिपुष्पनामानं च शङ्खं दध्मौ। ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

परम इष्वासो धनुर्यस्य स तथा। महारथशब्दार्थ उक्तः। शिखण्डी च। ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते।
सौभद्रश्च महाबाहुश्शङ्खान् दध्मुः पृथक्पृथक् ॥

सर्वशः सर्वत्र। पृथिवीपत इति धृतराष्ट्रसम्बुद्धिः ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

सः सर्वत्र प्रसृतः। व्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच -

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१ ॥

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्ष्येऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

एवं समरसन्नाहसमये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेति वक्तुमुच्यते- अथेत्यादि चतुःश्लोक्या। व्यवस्थितान् युद्धाय कृतनिश्चयान्। कपिः ध्वजे यस्य स तथा, अर्जुनः । प्रवृत्ते प्रवर्तयितव्ये । प्रियचिकीर्षव इत्यत्र 'अन्नबुभुक्षुः' इति भाष्यप्रयोग इव गम्यादिभावेन समासः। ॥ २०-२३ ॥

सञ्जय उवाच -

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयस्सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥

गुडाकेशेन अर्जुनेन । जितनिद्रेणेत्यवयवार्थ इत्याहुः । महीक्षितां राज्ञाम् । प्रमुखतः सम्मुखे । सखीन् मित्राणि । सुहृदः अनिमित्तोपकारिणः। अवस्थितान् प्रतिस्थितान् । ॥ २४-२७ ॥

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रीत् ।

अर्जुन उवाच -

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९ ॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।
नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

विषीदन् विषादं मोहनिमित्तकाच्छोकान्मनोदौर्बल्यं यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति तं कुर्वन् । तदेव वचनमुच्यते- **अर्जुन उवाचेत्यादिना तन्मे क्षेमतरं भवेदित्यन्तेन** ॥ नियमनादिना सकललोककर्षणात् कृष्ण इति कृष्णशब्दार्थं भाष्ये वक्ष्यति । हे सर्वलोककर्षक भगवन् । युयुत्सुं योद्धुमिच्छुम् । दृष्ट्वा स्थितस्येति

शेषः। तेन क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः। गात्राणि, शरीरवाचकस्यापि गात्रशब्दस्य तदेकदेशकरचरणाद्यर्थत्वम् । सीदन्ति व्यथन्ते । वेपथुः कम्पः । स्रंसते गलति । परिदह्यते सर्वतः सन्तप्यते । अपिच । अवस्थातुमपि न शक्नोमि । भ्रमतीव नावतिष्ठत्येव । विपरीतानि अनिष्टसूचकानि । केशव, कं ब्रह्माणम् ईशं रुद्रं सृष्ट्यादिना वर्तयतीति केशवः। तत्सम्बुद्धिः। ब्रह्मरुद्रनियामक। किञ्च। आहवे युद्धे। स्वजनं हत्वा श्रेयो नानुपश्यामि । ॥ २८-३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगास्सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रा-
स्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः
श्यालास्सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूधन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

विजयादिफलमेव श्रेयोऽस्तीत्यत उच्यते - **न काङ्क्षे विजय-मिति** ॥ तदेवोच्यते - **किं नो राज्येनेति सार्धद्वाभ्याम्** ॥ गोविन्द वेदप्रतिपाद्य । त इमे बान्धवाः । त्यागस्य प्रत्यासन्नत्वात् प्राणांस्त्य-

क्त्वेत्युक्तम् । श्यालाः भार्यासहोदराः । घ्नतोऽपि हन्तॄनपि । त्रैलोक्यराज्यस्यापि कृते इति बुद्ध्या विविक्तस्य सम्बन्धः । त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपीति वा । महीकृते । कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये । महीमात्रार्थम् । ॥ ३२-३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिस्स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाऽश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

शत्रूणां निग्रहे प्रीतिर्भवतीत्यत उच्यते - **निहत्येति** ॥ निहत्य स्थितानाम् । जनार्दन । न जायत इति जनः । अर्दयति संसारमित्यर्दनः । जनश्चासावर्दनश्च जनार्दनः। तत्सम्बुद्धिः। किञ्च धार्तराष्ट्रान् निहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः किं सुखं स्यात् । प्रत्युत पारत्रिक-सुखविरोधिपापमेवास्मानाश्रयेत् । ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनस्स्याम माधव ॥ ३७ ॥

तस्माद्धार्तराष्ट्रान् हन्तुं न वयमर्हाः । यद्यप्येत आततायिनः । 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्याततायिनः' इति शास्त्रावगततल्लक्षणाक्रान्तत्वात् । 'आत-तायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति वचनेन हन्तव्या एवेति न पापप्रसक्तिः । तथाऽपि तद्बन्धूनां भीष्मादीनां मान्यानामपि तद्वधानुषङ्गिकवधप्रसक्त्या पापमेवाऽश्रयेदित्युक्तम् । एतदभिप्रायेण आततायिनो धार्तराष्ट्रान् सबान्धवानित्युत्तरत्र सम्बन्धेन व्याख्यातवन्तः स्वामिनः ।

केचित्तु निरागसोऽस्मान् हत्वा स्थितान् अत एवाऽततायिनो धार्तराष्ट्रान् पापमाश्रयेदित्ययोजयन् ।

राज्यसुखमुद्दिश्य हि युद्धं कर्तव्यम् । नच स्वजनहननेन सुखं भवति । प्रत्युत दुःखमेवेत्युच्यते- **स्वजनं हीति** । ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

यथा धार्तराष्ट्राः स्वजनवधे प्रवर्तन्ते तथा भवानपि प्रवर्तताम् । किमनेन विषादेनेत्यत उच्यते- **यद्यपीति** ॥ एते दुर्योधनादयः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं राज्यलोभोपहतचेतस्त्वाद् यद्यपि न पश्यन्ति । तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षये मित्रद्रोहे च पातकं प्रपश्यद्भिः धर्मशास्त्रेण पापं निश्चितवद्भिः, **अस्माद्** उक्तलक्षणात् पापात्, निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम्? तन्निवृत्तावेव बुद्धिःकार्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्मास्सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

स एव दोष उच्यते- **कुलक्षय इति** ॥ सनातनाः परम्परागताः । उत प्रत्युत । अभिभवति व्याप्नोति । ततश्च अधर्मातिशयवशात् कृष्ण । प्रदुष्यन्ति दूषिता भवन्ति कुलस्त्रियः । ॥ ४०-४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

उक्त एव दोष उपसंह्रियते - **दोषैरेतैरित्यादिद्वाभ्याम्** ॥ वर्ण-सङ्करस्य कारकैरिति शेषषष्ठ्या समासः । उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते । चकारादाश्रमधर्माश्च ग्राह्याः। अनुशुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ ४३ - ४४ ॥

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

एवं बन्धुवधाध्यवसायेन सन्तप्यमानेनोच्यते - **अहो इति** ॥ स्वजनं हन्तुमुद्यता इति यद् एतन्महत् पापं कर्तुं व्यवसिताः । कर्तरि क्तः । अध्यवसायं कृतवन्तो वयम् । अहो बत अतिकष्टमित्यर्थः। ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

एवं युद्धादुपरमे त्वामेव ते किमिति न हन्युरित्यत इदमुच्यते - **यदीति** ।। अप्रतीकारम् अकृतप्रतीपम् । अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रम् । तूष्णीं स्थितं मां यदि धार्तराष्ट्रा हन्युः तर्हि तद् हननम्, मे मम, क्षेमतरम् अत्यन्तं हितं भवेत् । स्वयं पापानिष्पत्तेरिति भावः　　।। ४६ ।।

सञ्जय उवाच-

एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ।। ४७ ।।

।। ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।।

ततः किं जातमित्यत्र सञ्जयवचनम् - **सञ्जय उवाचेति** ।। सङ्ख्ये युद्धे । सशरं चापं सज्यबाणं गाण्डीवम्, विसृज्य, शोकेन संविग्नं कम्पितं मानसं यस्य स तथा, रथोपस्थे रथमध्ये, उपाविशदिति ।। ४७ ।।

।। इति गीताक्षरार्थे प्रथमोऽध्यायः ।।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

भगवद्गीता

सञ्जय उवाच -

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

ततः किं वृत्तमिति धृतराष्ट्रस्याऽकाङ्क्षां सञ्जयोऽपूरयदित्युच्यते - **सञ्जय उवाच तं तथेति** ॥ तथा कृपया दृष्ट्वेममित्याद्युक्तप्रकारया आविष्टम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं नेत्रजलपूर्णे अत एवाऽकुले ईक्षणे यस्य तं विषीदन्तमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच -

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत् त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

तदेवोच्यते- **श्रीभगवानिति द्वाभ्याम्** ॥ हे अर्जुन कुतो हेतोस्त्वा त्वां कष्मलं मलिनं क्लैब्यं वा विषमे अस्थाने समुपस्थितम् । एतच्चानार्यजुष्टम-विद्वत्सेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अकीर्तिकरं परलोकविरोध्ययशस्करं च । तस्मात् क्लैब्यं कातर्यं मा स्म गमः मा गाः त्वयि क्षत्रियवरे एतत् क्लैब्यं नोपपद्यते न न्याय्यम् । हे परन्तप 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खचि 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमागमः । शत्रूणां सन्तापक, अतो मनसो दौर्बल्यकारणमेतदधैर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठेति ॥ २-३ ॥

अर्जुन उवाच -

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये[1] द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

पुनरपि स्नेहकारुण्यधर्मतयाऽऽकुलेन भगवदुक्तं हितमजानतेवार्जुनेनोच्यते- **कथमित्यादिपञ्चश्लोक्या** ॥ सङ्ख्ये युद्धे प्रतियोत्स्यामि आभिमुख्येन योत्स्ये। पूजार्हाविति हेत्वर्थगर्भं भीष्मद्रोणविशेषणम्। ॥ ४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह[2] लोके।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

नन्वेतदहनने राज्याप्राप्तेर्देहनिर्वाहो न स्यादित्यत उच्यते- **गुरूनहत्वेति** ॥ यतो गुरूनहत्वा इह लोके भैक्ष्यं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरम्। परलोक-दुःखाभावात्। अर्थकामान् अर्थकामुकान् गुरून् हत्वा तु तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्रुधिरप्रदिग्धानिहैव भुञ्जीय अनुभवेयम्। नामुत्र पुनर्मोक्षम्। ॥ ५ ॥

नचैतद् विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

१. ब. सङ्खे।
२. ब. भैक्षमपीह।

क्षत्रियाणां युद्धे जयेन भोगानुभव एव श्रेयस्कर इत्यत उच्यते- **नचैतदिति** ॥ किं युद्धमेव गुर्वादिवधभूयिष्ठमपि स्ववृत्तिरिति श्रेयः, किं वा हिंसाशून्यतया भैक्ष्यमेवेत्यनयोःकतरद् गरीय इति न विजानीमः। किञ्च किमुभयेषां साम्यमेव स्यात्, किं वा शत्रून् जित्वा वयमतिशयीमहीति ,आहोस्विदस्मान् जित्वा त एवातिशयीरन्निति सन्दिग्धा युद्धे जयस्थितिः। यदि वा वयं जयेम यदि वाऽस्मांस्ते जयेयुरिति। कथञ्चिज्जातोऽपि विजयो न फलवानस्माकं, यान् बन्धून् हत्वा वयं जीवितुं नेच्छामस्त एव दुर्योधनादयो युद्धस्य प्रमुखेऽवस्थिताः। कथं तानेतान् हत्वा जीवाम इति हृदयम्। ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां[1] धर्मसम्मूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्॥ ७ ॥

तस्मात् कार्पण्यम् एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति दैन्यं, तच्च दोषश्च कुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतः अभिभूतः स्वभावः शौर्यलक्षणः यस्य सः, धर्मे सन्दिग्धमना अहं त्वां पृच्छामि। मे यन्निश्चितं श्रेयस्तद् ब्रूहि। अहं ते शिष्यः शासनार्हः, अतस्त्वां प्रपन्नं शरणं गतं मां शाधि शिक्षय। ॥ ७ ॥

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाऽधिपत्यम्॥ ८ ॥

---

१. ब. त्वा।

त्वमेव विचार्य यद् युक्तं तत् कुर्वित्यत उच्यते- **नहि प्रपश्यामीति ॥** भूमौ शत्रून्निहत्य असपत्नं निष्कण्टकम् ऋद्धं समृद्धं राज्यं सुराणामाधिपत्यमिन्द्रत्वं वा प्राप्याप्यहं ममेन्द्रियाणामुच्छोषणम् अतिशोषकरं शोकं यदपनुद्याद् अपनयेत् तत् कर्म नहि प्रपश्यामि। 'हिर्हेतावेवधारणे'। नैव प्रपश्यामि। ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच-

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशःपरन्तपः।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीम्बभूव ह ॥ ९ ॥

एवमर्जुनेन भगवन्तं प्रति प्रकाशितोऽभिप्रायो धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयेनाऽवेदित इत्युच्यते- **सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वेति ॥** हृषीकेशम् इन्द्रियनियामकम्। परन्तपः गुडाकेशः अर्जुनः। ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

प्रहसन्निव मन्दस्मितेन विश्वासयन्निवेति। ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच-

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

भाष्यम्

प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि। कथमशोच्याः? गतासून् ॥ ११ ॥

प्रमेयदीपिका-

प्रज्ञावादानित्येतत् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् वचनानीति कश्चिद्

व्याख्यातवान्। तदसत्। नहि 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद् बुद्धिमद्वादो विद्यते। नहि बुद्धिमन्तो नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहमधर्मं वदन्ति। नच धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्वादो भवति। बौद्धादेरपि तत्त्वप्रसङ्गादित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे- **प्रज्ञावादानिति** ॥ स्वस्या एव मनीषाया उत्थितानि। नतु शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तानि। कथमेतल्लभ्यते ? उच्यते। प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादाः। कार्यकारणभावे षष्ठी। नहि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति सामर्थ्यात् स्वेति लभ्यते। सावधारणं चैतत्। अब्भक्ष इति यथा। अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति ॥ **कथमशोच्याः** ॥ इत्यत आहेति शेषः। गतासूनित्यतः परमितिशब्दः। आसन्नविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः।

ननु प्रागशोच्यत्वानुवादेनान्वशोच इत्येवोक्तम्। नत्वशोच्यत्वम्। तत् कथमेवमाक्षेपः। मैवम्। नहि यथाश्रुतैवात्र वाक्यवृत्तिः। असिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य बोधनमित्यापत्तेः। किन्तु यानेवान्वशोचः त्वं तेऽशोच्याः। तस्मात् तान् प्रति न शोकः कार्यः। त्वं यांश्च भाषसे ते प्रज्ञावादाः। अतो न भाषणीया इति। तथाचाशोच्याः कुतोऽवगन्तव्या इति प्रश्नो वाऽऽक्षेपो वा युज्यत एव। ॥ ११ ॥

भावदीपिका

ननु यो धर्माधर्मादिविषयो वादः स एव बुद्धिमद्वादः। अर्जुनवादोऽपि तथा। 'एतान्न हन्तुमिच्छामि' इति आचार्याद्यहननधर्मत्वाभिधायकत्वात् 'मित्रद्रोहे च पातकम्' इत्यधर्मविषयकत्वाच्चेत्यत आह- **न चेति** ॥ **बौद्धादेरपीति** ॥ अहिंसा, केशोल्लुञ्चनं, सप्तघटिकाभोजनादिः परमो धर्मस्तद्विरुद्धोऽधर्म इति धर्माधर्मविषयकत्वेन बौद्धादेर्बुद्धसम्बन्धिवादादेरपि बुद्धिमद्वादत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। यद्वा, **बौद्धादे-रपि तत्त्वप्रसङ्गाद्** बुद्धिमत्त्वप्रसङ्गात्। तथा च तद्वादस्यापि

बुद्धिमद्वादत्वं स्यादिति भावः । तस्माद् वास्तवधर्मादिप्रतिपादकत्वमेव बुद्धिमद्वादत्वे प्रयोजकम् । तत्तु अर्जुनवादे नास्ति । विष्णुद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहस्य परमधर्मत्वेन तद्विरुद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ **कार्यकारणभाव इति** ॥ तदितर-षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य प्रकृतानुपयोगादिति भावः । ननु कार्यकारणभावे षष्ठी कुत इत्यत आह- **नहीति** ॥ **य इति** ॥ व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादि-त्यर्थः । तर्हि प्रज्ञापदस्य वैयर्थ्यं स्यादतो व्यर्थं सत् किञ्चिद् ज्ञापयतीति न्यायसामर्थ्यात् स्वेति लभ्यत इत्यर्थः ॥ **अब्भक्ष इति** ॥ अम्मात्रभक्ष इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ सावधारणत्वाभावे । स्वमनीषयाऽजन्यवादाभावेन व्याव-र्त्याभावात् । ततश्च स्वमनीषापदवैयर्थ्यं स्यादतो व्यर्थं सदिति न्यायेनावधारणं गमयति । शुकबालादिवादेष्वपि अन्ततः पदावलीज्ञानपूर्वकत्वसत्त्वादिति भावः । इदानीमपि तेषां गतासुत्वाभावादाह- **आसन्नेति** ॥ **उक्तं** पूर्वार्धे विहितम् ॥ **तत् कथमिति** ॥ विहितस्यैवाऽक्षेप्तव्यत्वादित्याशयः । कुतो नहीत्यत आह- **असिद्धस्येति** ॥ अशोच्यत्वप्रज्ञावादत्वयोरर्जुनेनानङ्गीकृतत्वेनासिद्ध-त्वादित्यर्थः ॥ **सिद्धस्येति** ॥ शोकस्य 'शोकसंविग्नमानसः' इत्यादिना सिद्धत्वाद् भाषणस्यापि 'अर्जुन उवाच' इत्यादिना सिद्धत्वादित्यर्थः । ॥ ११ ॥

भावरत्नकोशः

॥ अशोच्यानन्वशोचः ॥ कश्चित् सङ्करः । तथा च तदीयं भाष्यम्- 'त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः' इति । प्रज्ञाशब्दस्य प्रज्ञावदर्थकत्वे लाक्षणिकत्वापत्तिरिति स्फुटत्वादर्थदोषमाह- नहीति ॥ हिशब्दो हेतौ । ननु कथं न विद्यते । 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन' इत्यादेर्दर्शनादित्यत आह- नहि बुद्धिमन्त इति ॥ भीष्म-द्रोणादीनामपि नारायणद्विडनुबन्धितया तन्निग्रहोऽपि धर्म एव । 'नाऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इत्यादिवचनादिति भावः । 'धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्न-

मधर्मोऽभिभवत्युत', 'मित्रद्रोहे च पातकम्' इत्यादौ धर्माधर्माभिधानदर्शनात् कथं बुद्धिमद्वादो न दृश्यत इत्युच्यत इत्याशङ्क्य निषेधति- **नचेति** ।। मात्रशब्देन परमार्थतो धर्मविषयत्वं व्यावर्त्यते- **बौद्धेति** ।। 'अहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वधः' इति बौद्धोपदेशस्यापि बुद्धिमद्वादत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' इत्यादिरूपवादस्यापि स्वमनीषोत्थितत्वात् कथमभाषणीयत्वमित्यतो व्याचष्टे- **स्वस्या एवेति** ।। 'न वृद्धसम्मतानि' इति प्राचीनटीकां विवृण्वन्नेवकारव्यावर्त्यमाह- **न तु शास्त्रेति** ।। 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादेस्तु शास्त्रीयत्वान्नोक्तरूपत्वमिति भावः ।। **कथमिति** ।। एतत् प्रज्ञावादानित्यस्य स्वमनीषामात्रप्राप्तानिति भाषणं कथमक्षरैर्लभ्यत इत्यर्थः ।। **षष्ठीति** ।। प्रज्ञाया इति विग्रहे श्रूयमाणा षष्ठी कार्यकारणसम्बन्धबोधिनीत्यर्थः ।। **इति सामर्थ्यादिति** ।। इति हेतोर्व्यर्थप्रज्ञाग्रहणबलादित्यर्थः । प्रज्ञानिमित्तको हि वादः प्रज्ञावादः । वादश्च सर्वोऽपि प्रज्ञानिमित्तक एवेति व्यवर्त्याभावात् प्रज्ञाविशेषणं व्यर्थम् । व्यर्थं च किञ्चिज्ज्ञापयतीति तद्ग्रहणसामर्थ्यात् स्वेति प्रज्ञाविशेषणं वक्तव्यमिति भावः । **सावधारणम्**, अवधारणगर्भम् । **अन्यथा** सावधारणत्वानभिप्राये ।। **वैयर्थ्यादिति** ।। वादमात्रस्याप्यन्ततः पदावलीप्रज्ञापूर्वकत्वनियमेन व्यावर्त्याभावात् स्वेति विशेषणमुपात्तमपि व्यर्थमेवाऽपततीति सावधारणत्वमेष्टव्यमिति भावः । अनेन 'प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादा इति विग्रहः' इति प्राचीनटीकाऽपि विवृता ।* इति शब्दः शेष इति वर्तते ।

* **उमर्जीयम्- कथमशोच्या इति** ।। नन्वशोक्या इति युक्तम्, 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति 'चजोः कु घिण्यतोः' इति प्राप्तेरिति चेन्न । 'ण्य आवश्यके' इत्यावश्यकार्थे ण्ये परे कुत्वनिषेधात् । न चाऽवश्यकार्थस्यावश्यशब्दस्याप्रयोगात् कथं ण्यस्याऽवश्यकार्थत्वमत्रेति वाच्यम् । प्रयोगाभावेऽप्यावश्यकार्थो यत्र गम्यते तादृशेऽपि ण्ये परे कुत्वं नेत्यभियुक्तैर्व्याख्यानादित्याहुः । 'शुचियुज्योर्घञि' इत्युपसङ्ख्यानस्य घञ्येव कुत्वं न ण्यतीति नियमार्थत्वात् 'अजिव्रज्योश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वाद् वाऽत्र कुत्वाभाव इत्यप्याहुः ।

प्राणानामद्याप्यनिर्गमादाह- **आसन्नेति** ।। गतासूनित्येतदशोच्यत्वाक्षेपे हेतुतात्पर्यकमिति भावः ।। **न त्वशोच्यत्वमिति** ।। उक्तमिति वर्तते। 'यथाश्रुत' इत्यत्र यथा अनतिक्रान्तं श्रुतं श्रवणं ययेति बहुव्रीहिः। अव्ययार्थप्राधान्यादनव्ययीभावत्वम्। **वाक्यवृत्तिः** वाक्यस्थितिः वचनभङ्गीत्यर्थः। तत्र हेतुः- **असिद्धस्येति** ।। अशोच्यत्वस्य प्रज्ञावादत्वस्य चार्जुनेनानङ्गीकृतत्वादसिद्धत्वम्। अप्राप्तस्य चाननुवादः, 'शोकसंविग्नमानसः' इत्यादिना शोकस्य 'अर्जुन उवाच', 'विषीदन्निदमब्रवीत्' इत्यादिना भाषणस्य च सिद्धत्वात् तस्य बोधनमित्यापत्तेः। तथा चाप्रयोजनत्वरूपशब्ददोष आपद्येतेति भावः। इति वाक्यवृत्तिरिति वर्तते। आसन्नविनाशत्वाख्योपपत्त्यननुसन्धानदशायां प्राचीनटीकामनुरुन्धानेनोक्तम्- **प्रश्न इति** ।। तदनुसन्धानदशायामाह- **आक्षेपो वेति** ।। ११ ।।

भगवद्गीता

नत्वेवाहं जातु नाऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
नचैव न भविष्यामस्सर्वे वयमतः परम् ।। १२ ।।

भाष्यम्

किमिति? नत्वेवाहम्। ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद् दृष्टान्तत्वेनाऽह- **नत्वेवेति** ।। यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ।। १२ ।।

प्रमेयदीपिका

किमिति कस्मात् कारणात्। पण्डिता अपि अगतासूनिव गतासूनासन्नविनाशान् नानुशोचन्तीति शेषः। अत्र नित्यत्वादित्युत्तरम्। कुतो नित्यत्वमित्यत आहेति वाक्यं चाध्याहार्यम्। नत्वेवाहमित्यतः परमितिशब्दश्च। अर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते।

तत्र ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैव योजना। दृष्टान्तस्तूत्तरत्र भविष्यति। ये तु तज्ज्ञात्वा जीवनित्यतामेव न जानन्ति तान् प्रत्यन्यथा योज्यमित्याह- **ईश्वरेति**॥

अप्रस्तुतत्वादनाशङ्कितत्वात्। दृष्टान्तत्वेनाऽह जीवनित्यतायां साध्याया-मीश्वरमिति शेषः। अत एव कृष्णेत्यनुक्त्वेश्वरेत्युक्तम्। नन्वीश्वरनित्यत्वं कुतस्सिद्धम् ? पूर्वार्धे वाक्यत्रयसद्भावात् कथञ्चिद् योजनासम्भवेऽप्युत्त-रार्धस्यैकवाक्यत्वात् कथं योजनेत्यत आह- **यथेति**॥

वेदान्ता उपनिषदः। सिद्धस्यार्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषायेति सामर्थ्याद् यथैवंशब्दाध्याहारेण वाक्यभेदेन च योज्यमिति भावः। ननु वेदान्तैरीश्वर-नित्यत्वं जानन्तः तत्रैवोक्तं जीवनित्यत्वं कथं न जानन्ति ? उच्यते- 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादौ निर्धारणसामर्थ्याद् जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य च परम-नित्यत्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते 'नित्यत्वं हि विनाशाभावः। नचाभावः तारतम्यवान्। अत ईश्वर एव नित्यो जीवेषु तूपचारः' इति। तान् प्रत्यनुमानेन जीवनित्यत्वमीश्वरदृष्टान्तेन साध्यते। तत्र 'नत्वेवाहं जातु नाऽसम्' इति दृष्टान्तेनानादित्वं साधनमनुवदति। न त्वमित्यादिना तस्य पक्षधर्मतामाह। नचैवेत्यादिना दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति। अत्र भगवता जीवानां परस्परम् ईश्वराच्च भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं शरीरापेक्षया नत्वात्मापेक्षयेति वदतो भविष्यत्युत्तरम्।

भावदीपिका

अर्जुनस्य ज्ञानित्वेनेश्वरनित्यत्वनिश्चयसत्त्वात् तं प्रति तत्साधनमयुक्तमित्यत आह - **अर्जुनमिति**॥ **योजनेति**॥ गीतातात्पर्योक्तेत्यर्थः॥ अनेन तद्विरोधोऽपि परिहृतः। ननु जीववदीश्वरस्यापि पक्षकोटिनिक्षेपे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्ति-

रित्यत आह - **दृष्टान्तस्त्विति** ॥ 'अविनाशि तु तद् विद्धि' इति श्लोकोक्तं नेदाव्याकृताकाशादिकं दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः॥ **अनाशङ्कितत्वात्** निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** ॥ ईश्वरनित्यत्वस्य सम्मतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **पूर्वार्ध इति** ॥ आसीरासन्निति पदद्वयाध्याहारेणेत्यर्थः ॥ यथाऽहं जातु कदाऽपि नाऽसमिति न, किन्त्वासमेव, एवं त्वं नाऽसीरिति न, किन्त्वासीरेव। इमे जनाधिपाश्च नाऽसन्निति न, किन्त्वासन्नेवेति योज्यम् । दृष्टान्तत्वज्ञापकयथैवं-शब्दयोरध्याहारे ज्ञापकाभावात् कथञ्चिदित्युक्तम् । अत एवाध्याहारे 'सिद्धस्यार्थस्य' इत्यादिना ज्ञापकं वक्ष्यति- **एकवाक्यत्वादिति**॥ न भविष्याम इत्येकक्रियासम्बन्धस्यैव सत्त्वेन न भविष्यसि, न भविष्यन्तीति क्रियाभेदाभावादिति भावः ॥ **वाक्यभेदेनेति** ॥ यथाऽहं च न भविष्यामीति न, किन्तु भविष्याम्येव, एवं त्वं न भविष्यसीति न, किन्तु भविष्यस्येव। एते सर्वे च न भविष्यन्तीति न। किन्तु भविष्यन्त्येवेति वाक्यभेदेनेत्यर्थः। एते च सर्वे च यूयं च अहं चेति द्वन्द्वे 'त्यदादिभिः सहोक्तौ यत् परं तदवशिष्यते' इति एकशेषेऽस्मच्छब्दस्यैव शिष्टत्वान्न भविष्याम इत्युपपन्नम् । यथैवंशब्दयोर्दृष्टान्तत्वज्ञापकयोरध्याहारे ज्ञापकं नास्तीत्यत उक्तम्- **सिद्धस्येति**॥ अहं भविष्याम्येवेति सिद्धत्वादित्यर्थः॥ **दोषायेति**॥ सिद्धसाधनतारूपदोषायेत्यर्थः। **इति न्यायसामर्थ्यात्** ॥ **परमनित्यत्वमिति** ॥ 'आसां गवां मध्ये कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमा' इतिवन्निर्धारणषष्ठीबलादित्यर्थः । ज्ञानिनो देहनित्यत्वेनैव परमनित्यत्वं प्रतिपत्स्यन्तीत्यतो **मन्दा** इत्युक्तम् ॥ **तारतम्यवानिति** ॥ येन निर्धारणषष्ठीबलात् प्रतीतपरमनित्यत्वं युक्तं स्यादित्यर्थः॥ **साध्यत इति**॥ जीवा नित्या अनादित्वात्। ईश्वरवदिति साध्यत इत्यर्थः ॥ **अनादित्वेति** ॥ नाऽसमिति नेति अनादित्वोक्तेरित्यर्थः ॥ **साध्येति** ॥ न भविष्याम इति नेति नाशाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाय साध्याभिधानमित्यर्थः।

ननु जीवेश्वरयोरेकत्वात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावपरतया व्याख्यानम्। न चेम इति भेदज्ञापकवचनविरोधः। तस्यानेकत्वेऽपि देहभेदेनोपपत्तेरित्यत आह- **अत्रेति**॥ 'इमे जनाधिपाः' इति बहुवचनेन परस्परं जीवानां 'न त्वेवाहम्' इतीश्वरस्य पृथगुक्त्या चेश्वराद् भेद उक्त इति ध्येयम् ॥ **बहुवचनम्** भेदज्ञापकत्वेनोच्यमानम् इम इति बहुवचनं शरीरोपाधिकमित्यर्थः। आत्मशब्देन चैतन्यम्॥ **भविष्यतीति**॥ 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' इत्येतद्व्याख्यानसमये बिम्बप्रतिबिम्बभावोक्त्या चैतन्यभेदसमर्थनेनोत्तरं भविष्यतीत्यर्थः॥ १२॥

भावरत्नकोशः

'किमिति' इति भाष्यमनूद्यार्थमाह- **कस्मात् कारणादिति**॥ शोचनीयत्वाप्रसक्त्या निषेधो न युक्त इति। अगतासुग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति भावेनोक्तम्- **इवेति**॥ उपमार्थश्चकार इति भावः। तथा च पादपूरणे हेतौ तुल्यत्वविनियोगयोश्चशब्द इत्यमरशेषः। अत्र कुतो गतासून्नानुशोचन्तीति प्रश्न आक्षेपो वा। इतिशब्दश्चाध्याहार्यः। ननु 'न त्वेवाहम्' इति श्रीकृष्णेनार्जुनं प्रति स्वात्मन ईश्वरस्य नित्यत्वमुपदिश्यमानमनुपपन्नम् । अर्जुनस्येश्वरनित्यताज्ञानित्वात् । अप्राप्ते ह्युपदेशोऽर्थवान्। न चार्जुनः सज्जनमात्रं प्रत्युपदेशे निमित्तमात्रमिति तदितरसज्जनं प्रति तदुच्यत इति वाच्यम्। तस्यापीश्वरनित्यताज्ञानसम्भवेन तं प्रत्यप्येवंविधोपदेशायोगात्। अन्यथा सत्त्वमेव न स्यादित्यत आह- **अर्जुनं निमित्तीकृत्येति**॥ निश्चिततत्त्वं लोकं व्यावर्तयितुं प्राप्तेत्युक्तम्। उपदेशाय प्राप्तः शङ्कावानित्यर्थः। लोकशब्दः सज्जनार्थः। कृष्णस्य नित्यत्वं न जानन्तीत्ययुक्तम्। नित्यत्वव्याप्येश्वरत्वज्ञानरूपविशेषदर्शने तज्ज्ञानावश्यम्भावादित्यत उक्तम्- **ईश्वरत्वमिति**॥ **यथाश्रुतैवेति**॥ कृष्णस्यापि नित्यत्वबोधनपरतया प्रतीतैवेत्यर्थः। अस्यां योजनायां जीवनित्यत्वे दृष्टान्तो नोक्तः स्यादित्यत आह- **दृष्टान्त इति**॥ **उत्तरत्र** 'नासतो विद्यते भावः' इत्यत्र। प्रकृत्यादिरूपो दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः। अत्रायं प्रयोगोऽभिमतः। अहं त्वदादयो जनाधिपाः नित्याः।

भावत्वे सत्यनादित्वात्। यथा प्रकृत्यादिरिति *।। **इत्याहेति** ।। इति भावेनावतारयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य किमिति दृष्टान्तत्वम्? पक्षत्वमेव किं न स्यादित्यतो भाष्ये 'ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वात्' इत्युक्तम्। तत्राप्रस्तुतत्वं नाम नाप्रकृतत्वम् । अप्रकृतत्वेऽपीश्वरपक्षीकारेण नित्यत्वसाधनोपपत्तावप्रयोजकत्वादित्यतोऽप्रस्तुत-त्वादित्यस्य विवक्षितमर्थमाह- **अनाशङ्कितत्वादिति** ।। अविप्रतिपन्नत्वा-दित्यर्थः। एवमपि तत्साधनेऽर्थान्तरं स्यादिति भावः।

ननु कथं कृष्णस्य दृष्टान्तत्वम्? तस्य युद्धमण्डलस्थत्वेन विनाशशङ्कास्पदतावश्यम्भावेन निश्चितसाध्यकत्वाभावादित्यत ईश्वरग्रहणभावमाह- **अत एवेति** ।। अविप्रतिपन्नत्वद्योतनप्रयोजनकत्वादेवेत्यर्थः। कृष्णत्वेन शङ्कास्पदत्वेऽपि नेश्वरत्वं जानतां शङ्केति तान् प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तमिति भावः । एतेन 'नत्वेवाहम्', 'नत्वेवेति' इति प्रतीकं भाष्यकृत् किमिति द्विरग्रहीदिति शङ्का परास्ता। ईश्वरस्य नित्यत्वपरयोजनायां, तस्य दृष्टान्तत्वयोजनायां च द्विर्ग्राह्यत्वादिति । 'सर्ववेदान्तेषु' इत्येतन्निवर्तनीयां शङ्कां प्रदर्श्य पूर्वार्धयोजनाया अप्रदर्शने हेतुं वदन् 'यथाऽहम्' इति समग्रभाष्यव्यावर्त्याशङ्कां दर्शयति- **नन्वीश्वरेत्यादि** ।। **वाक्यत्रयेति** ।। नाहमिति, न त्वमिति, नेम इति च प्रत्येकं नञः श्रवणान्नाऽसीर्नाऽसन्निति क्रियापदद्वयाध्याहारे विपरिणामे वाक्यत्रयनिष्पत्तेरित्यर्थः । 'नत्वेवाहम्' इतीश्वरस्य दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय यथैवंशब्दयोरध्याहारं, 'नत्वं नेमे' इत्यत्र नाऽसमित्यतो नञोऽनुवृत्तिं आसीरासन्निति पदद्वयाध्याहारं च कर्तुमपरितुष्यन् कथञ्चिदित्याह ।** वेदनिर्णयेष्वित्यन्यथाप्रतीतिनिरा-

---

*राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **दृष्टान्तस्तूत्तरत्रेति** ।। 'देहिनोऽस्मिन्' इति श्लोकव्याख्यापरे 'यथा कौमारादि' इति भाष्ये यथा कौमारादिदेहभेदेऽपि तद्देहस्थ एकस्सिद्धः एवमनेकदेहप्राप्तावपि सर्वदेहगोऽनादिनित्यस्सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

** भावबोधः- यथैवंशब्दयोरध्याहारे ज्ञापकाभावाभिमानेन कथञ्चिदित्युक्तम् । अत एवाध्याहारे 'सिद्धस्यार्थस्य' इत्यादिना ज्ञापकं वक्ष्यति ।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **उत्तरार्धस्येति** ।। 'नचैव' इत्यादेस्सकृदेव नञ्द्वयश्रवणात् सर्वेषां संसृष्टतया निर्देशा-च्चोक्तम्- **एकवाक्यत्वादिति** ।।

सायाऽह- **उपनिषद इति** ।। 'नित्यो नित्यानाम्' इत्याद्याः । प्राचीनटीकायाम्- 'वेदान्ता उपनिषदः' इत्युक्त्वा 'वेदानामन्तो निर्णयो येषु पुरुषेष्विति वा' इत्यर्थान्तरमुक्तम् । **दोषाय** सिद्धसाधनत्वरूपदोषाय । एकवाक्यत्वादित्यस्यासिद्धिं वक्तुमाह- **वाक्यभेदेन चेति** ।। अहं न भविष्यामीति न, त्वं च न भविष्यसीति न, एते जनाधिपा न भविष्यन्तीति नचेति पूर्वार्धानुसारेण वाक्यभेदेन चेत्यर्थः । 'त्यदादीनां मिथस्सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इति वचनादस्मच्छब्दशेषे वयमिति युक्तमिति भावः ।

ननु, एते जीवा न शोच्याः नित्यत्वात् । न चासिद्धिः । जीवा नित्या अनादित्वात् यथेश्वर इत्यनुमानादिति वक्तुं हि 'नत्वेवाहम्' इति कृष्ण आह । तत्रेश्वरस्य निश्चितसाध्यकत्वरूपदृष्टान्तत्वाय वेदान्ता अनुसन्धेयाः । तैरेव जीवनित्यतावगतिसम्भवाद् व्यर्थोऽयमनुमानप्रयासः । किञ्च अनुमाने व्याप्तिःपक्षधर्मता च वक्तव्या । कथमत्र ते उच्येते । अपि च साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमाद् दृष्टान्तो दुष्ट इति तत्र तदनुगमो वाच्यः । स च कथमित्याशङ्क्य तत्सर्वं श्लोकारूढं वक्तुमाह- **ननु वेदान्तैरिति** ।। **निर्धारणेति** ।। ननु जातिगुणक्रियाभिस्समुदायादेकदेशस्य विवेचनं निर्धारणम् । नच नित्यत्वं जात्यादिरूपम् । येन तत्र षष्ठी स्यादिति चेत् उच्यते । षष्ठ्युक्तनिर्धारणबलान्नित्य इत्येतत् परमनित्यत्वे पर्यवस्यति । नित्यत्वं च विनाशाभावः । विनाशश्च दोषः । 'दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि' इत्युक्तेस्तदभावो गुण एवेति गुणेनैकदेशपृथक्करणं सम्भवतीति युक्तैव षष्ठी ।

*उपचारः गौणी वृत्तिः । इति प्रतिपद्यन्त इति सम्बन्धः । 'अनादित्वसाधनम्' इत्यत्राभावान्यत्वे भावत्वे वा सतीत्युपस्कर्तव्यम् । तेन प्रागभावे न व्यभिचारशङ्का । 'पक्षधर्मताम्' इति वदन् त्वदादयो जीवा इति पक्षनिर्देशमभिप्रैति ।

---

* उमर्जीयम्- नन्वीश्वरस्यावान्तरानेकभेदभिन्नविनाशाभावः, जीवानां तु यत्किञ्चिद् विनाशाभाव इति वाऽनन्याधीनत्वान्याधीनत्वाभ्यां वा तारतम्यं सम्भवत्येवेत्यत उक्तम्- **मन्दा इति** ।।

यद्यपि साधनस्य समुचितदेशवृत्तित्वमेव सामर्थ्यम्। न परेषामिव पक्षधर्मतानियमः। तथाऽप्यत्र सम्भवात् तदुक्तिः। **दृष्टान्ते ईश्वरे**। तथा च तत्र साध्यसाधनानुगतिप्रदर्शनेन तद्दोष उद्धृतः। **साध्याभिधानम्** अविनाशिनः नित्याः इति साध्याभिधानम्॥* ननु 'नचैव न भविष्यामः' इत्यर्धस्य यदुक्तं व्याख्यानम् 'अहं न भविष्यमीति न, त्वं च न भविष्यसीति न, इमे जनाधिपाश्च न भविष्यन्तीति नेति वाक्यं भेत्तव्यम्। तत्रापि सिद्धस्यार्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषायेति यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्ध एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्या इति यथैवंशब्दावध्याहर्तव्यौ' इति तदयुक्तम्। अध्याहारस्य दोषत्वात्। वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्च। यदत्रोक्तं सिद्धार्थस्येत्यादि तदपि न । आत्मभेदाभावेन सिद्धासिद्धत्वादिविभागस्यैवायोगात्। अत एव 'देहिनः' इति 'अन्तवन्त इमे देहाः नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः' इत्यादावेकवचनमात्माभेदाभिप्रायं सङ्गच्छते। न चैवं न भविष्यामो वयमिति कथं बहुवचनम्? 'बहुषु बहुवचनम्' इति हि शास्त्रमिति वाच्यम्। शरीरबाहुल्यापेक्षया तदुपपत्तेः। तदाह सङ्करः- 'देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नाऽत्मभेदाभिप्रायेण' इति। तथा च न न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयमित्येकवाक्यत्वेनैव व्याख्यानं युक्तमित्यत आह- **अत्र भगवतेति**॥ 'नत्वेवाहम्' इति श्लोके अहम्पदगृहीतादीश्वरात् त्वम्पदबहुवचनान्तजनाधिपपदगृहीतानां जीवानां परस्परं च पृथङ्निर्देशेन, भेदसापेक्षबहुवचनेन च भेदः प्रतिपिपादयिषित इति विज्ञायते। एवं प्रतिपादितेऽपि भेदे तमनादृत्य केवलमात्माभेदमभ्युपगम्य बहुवचनगतिं वदतः परस्य पूर्वार्धाक्षरानानुगुण्यं स्फुटम्। देहिन इत्यदावेकवचनं पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वबोधकत्वेनान्यथासिद्धम्। न पुनर्देवदत्तयज्ञदत्तादिदेहेष्वात्मैक्यसाधकमित्युत्तरं 'देहिनः' इति श्लोकव्याख्यानावसर एव भविष्यति। यदि च प्रमाणान्तरबलादात्मैक्यमित्यभिमानस्तदा 'बुद्धियुक्तः' इत्यत्र 'नचैकीभूत एव ब्रह्मणा सः' इत्यैक्य-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- इमे त्वदादयो जनाधिपा नित्याः। चेतनत्वे सत्यनादित्वात्। ईश्वरावतारकृष्णादिवदिति ध्येयमिति भावः।

प्रमाणनिरासेन नेदं व्याख्यानं युक्तमित्युत्तरं भविष्यतीत्यर्थः। अतोऽध्याहारेण, वाक्यभेदेन च व्याख्यानमेव युक्तमित्याशयः।

प्रमेयदीपिकाभाष्यगीतो गीतार्थ उच्यते।
प्रस्थानान्तरगीतार्थविभेदप्रतिपत्तये॥ १॥

तत्रोक्तार्थोऽपि भाष्यादावनुक्तः क्वापि वर्ण्यते।
यथामनीषं विबुधा अनुगृह्णन्तु मां (सदा) मुदा॥ २॥

तत्र 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिगीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- 'तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाऽशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमधर्मः तद्विरुद्धस्सर्वोऽप्यधर्मः भगवदधीनत्वात् सर्वस्य इति बोधयति भगवान्नारायणः' इति 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिसमग्रगीताग्रन्थोऽवतारितस्तात्पर्ये। त्वमिति श्रवणाद् हे पार्थेति लभ्यते। हे पार्थ त्वमशोच्यानन्वशोचः। प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धस्य विधेयत्वाद् यानन्वशोचः अनुशोचितवानसि तेऽशोच्या इति वाक्यवृत्तिः। अतस्तान् प्रति न शोकः कार्यः। यांश्च 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण' इत्यादिवादान् भाषसे ते प्रज्ञावादाः, स्वमनीषामात्रपरिकल्पितानि वचनानि। नतु शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तानि। कथमेतल्लभ्यते? उच्यते। प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादाः। कार्यकारणभावे षष्ठी। नहि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति सामर्थ्यात् स्वेति लभ्यते। सावधारणं चैतत्। अब्भक्ष इति यथा। अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति। नन्वासन्नविनाशाः कथमशोच्याः? येनाशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युच्यते। कथं च 'न योत्स्ये' इति वाक्यं स्वमनीषोत्थितवचनम्? 'दृष्ट्वेमम्' इत्यादिनोपपत्तेरुक्तत्वादित्यत उक्तम्- **गतासूनिति**॥ 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' इत्यभिधानात् पण्डा बुद्धिरेषां सञ्जाता पण्डिता बुद्धिमन्तः। चशब्द उपमार्थः। अगतासूनत्यक्तप्राणानिव गतासूनासन्नविनाशानपि नानुशोचन्ति यतोऽतस्तान् प्रति न शोकः कार्यः॥ ११॥

पण्डिता अप्यगतासूनिव गतासून्नानुशोचन्तीति कस्मात् कारणादित्यतो नित्यत्वादित्युच्यते- **नत्वेवाहमिति**॥ जातु कदाऽप्यहं नाऽसमिति न। किन्त्वासमेव। त्वं च नाऽसीरिति न। अपि त्वासीरेव। इमे जनाधिपा न नाऽसन्। अपि त्वासन्नेव। ते च त्वं च यूयं यूयमहं च 'त्यदादीनां मिथस्सहोक्तौ परं शिष्यते' वयं सर्वे अतः परस्मिन्नपि काले नचैव न भविष्यामः, अपि तु भविष्याम एवेत्यतीतानागतकालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वर्तमानकालसम्बन्धः स्फुटसिद्धत्वान्नोक्तः । एवं सर्वकालसम्बन्धसिद्धावतीतकालसम्बन्धरूपेणानादित्वेन हेतुनानागतकालसम्बन्धलक्षणनित्यत्वावगमाच्छोकानर्हतेति । अयमत्र प्रयोगोऽभिमतः । अहं कृष्णः त्वदादिचेतनाश्च नित्याः । अविद्यान्यभावत्वे सत्यनादित्वात् । प्रकृत्यादिवत् । इति । अत्र भावरूपाज्ञाने प्रागभावे च व्यभिचारपरिहाराय हेतौ विशेषणद्वयम्। अयं च हेतुः जीवाः नित्याः चेतनत्वादीश्वरवत्, पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् महानसवदित्यादौ चेतनत्वधूमवत्त्वादिहेतुरिव सपक्षैकदेशवृत्तिरभिमत इति ध्वंसमादायासाधारण्यं न शङ्कनीयम्। अर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते । तत्र ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैव योजना। दृष्टान्तस्तूत्तरत्र प्रकृत्यादिर्भविष्यति। ये तु तज्ज्ञात्वा जीवनित्यतामेव न जानन्ति तान् प्रत्यन्यथा योजना 'यथाऽहं परमेश्वरः सर्ववेदान्तेषु नित्यः प्रसिद्धस्तथा त्वमेते जनाधिपाश्च नित्या इति। ननु वेदान्तैरीश्वरनित्यत्वं जानन्तस्तत्रैवोक्तं जीवनित्यत्वं कथं न जानन्ति । उच्यते । 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादौ निर्धारणसामर्थ्याज्जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते 'नित्यत्वं हि विनाशाभावः। न चाभावस्तारतम्यवान्। अत ईश्वर एव नित्यो जीवेषु तूपचारः' इति । तान् प्रत्यनुमानेन त्वदादयो जनाधिपा नित्याः अविद्यान्यभावत्वे सत्यनादित्वात् मद्वदित्येवंरूपेण जीवनित्यत्वम् ईश्वरदृष्टान्तेन साध्यते। तत्र 'नत्वेवाहं जातु नाऽसम्' इति दृष्टान्तेऽनादित्वं साधनमनुवदति। 'न त्वम्' इत्यदिना तस्य पक्षधर्मतामाह। 'नचैव' इत्यादिना दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति॥ १२॥

भगवद्गीता

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३॥

भाष्यम्

देहिनो भाव एतद् भवति; तदेवासिद्धमिति चेत्, न- **देहिनोऽस्मिन्॥** यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि[1] देही तदीक्षिता सिद्धः; एवं देहान्तरप्राप्तावपि; ईक्षितृत्वात्।

प्रमेयदीपिका

ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते, किंवा तदतिरिक्त-देहिपक्षीकारेण। नाऽद्यः। देहोत्पत्तिविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्, कालात्ययापदिष्टत्वाच्चेति स्फुटत्वान्नोक्तम्। द्वितीये दोषमाह- **देहिन इति॥** देहिनः देहवतः देहातिरिक्तस्याऽत्मनः सद्भावे एतत् नित्यत्वानुमानं भवति सम्भवति। देहपक्षोक्तदोषाभावात्। किन्तु तद्देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धम्। प्रमाणाभावात्। ततश्चाऽश्रयासिद्धि-रिति। अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसत्वम्। तथाऽपि नानुमानं सम्भवतीत्याह- **देहिन इति॥** 'देहिनः' इत्येकवचनं तन्त्रम्। तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवायमात्मे-त्यस्यार्थस्य भाव एतदनुमानं सम्भवति। स्वरूपासिद्ध्याद्यभावात्। किन्नाम? तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वमेवासिद्धं प्रमाणाभावात्। तथाच देहोत्पत्तावुत्पत्ति-मतः तद्विनाशे च नाशवतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इति। उभयस्यापि परिहारदर्शनादेवं योज्यम् । अर्थद्वयानुगुण्यायैव बहुवचने प्रकृतेऽप्येक-वचनम्। तथा भाव इति पुल्लिङ्गे प्रकृतेऽपि 'तदेव' इति सामान्यग्रहणाय

१. ब. 'अपि' शब्दो न पठ्यते।

नपुंसकनिर्देशः । न । इत्याहेति शेषः । देहिनोऽस्मिन्नित्यतः परमिति-शब्दश्च । आक्षेपद्वयपरिहाराय पादत्रयं व्याख्याति- **यथेति** ॥

अत्र 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति देहातिरिक्तात्मसाधनम् । तदिति कौमारादिपरामर्शः । याजकादित्वात् समासः । द्वितीयान्तस्य तृन्नन्तेन वा समासः । अस्ति तावत् कौमारादिविषयमीक्षणम् । नचेक्षणमीक्षितारं विना सम्भवति । स च वक्ष्यमाणात् परिशेषप्रमाणाद् देही देहातिरिक्तः सिद्ध इति । अत्र कौमारादिग्रहणमतन्त्रम् । ज्ञानमात्रेण ज्ञातृसिद्धेः[1] । देहशब्दश्चेन्द्रि-यादिसहितशरीरवृत्तिः । श्लोके च 'कौमारं यौवनं जरा' इति विषयेण विषयी-क्षणमुपलक्ष्यते । तद् देहिनो देहातिरिक्तस्येत्युक्तं भवति । यथेत्यादिसमस्त-वाक्यं श्लोके च पादत्रयं देहभेदेऽप्यात्मैकत्वसाधनम् । कौमारादिमच्छरीरभेद इत्यर्थः । देह्येक एवेत्यर्थः ॥ **तदीक्षितेति** ॥ योऽहं कुमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान् वर्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञातेत्यर्थः । देहान्तरप्राप्तावपीत्यनेक-देहप्राप्तावपीत्यर्थः । एक एव देही सिद्ध इति वर्तते ॥ **ईक्षितृत्वादिति** ॥ प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानसिद्धेरित्याशयः ।

भावदीपिका

॥ **देहातिरिक्तस्येति** ॥ मतुबर्थसम्बन्धस्य भेदसापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ **देह-पक्षोक्तेति** ॥ देहपक्षकानुमानोक्तस्वरूपासिद्ध्यादिदोषेत्यर्थः ॥**तन्त्रमिति** ॥ 'तन्त्रं साधनमुद्दिष्टं तन्त्रं ज्ञापकमेव च' इत्येकादशतात्पर्योक्तेस्तन्त्रं नाम विवक्षितार्थज्ञापकमित्यर्थः । पूर्वयोजनायामेकवचने न भरः, अत्र तस्मिन् भर इत्याशयः । **पूर्वोत्तरदेहेषु** विद्यमान इति शेषः । देहिन इत्येकवचनाभिप्रायमाह-**एक एवेति** ॥ आदिपदेन कालात्ययापदिष्टादिग्रहणम् ॥ **देहोत्पत्ताविति** ॥

१. ग. ज्ञातुः सिद्धेः ।

जिनेन कायपरिमाणत्वाङ्गीकारादिति भावः। कुत एवमुभयथा भाष्ययोजनेत्यत आह- **उभयस्यापीति**॥ देहातिरिक्त आत्मैव नास्ति। सत्त्वेऽपि पूर्वोत्तरदेहेषु विद्यमानो नैक इति शङ्काद्वयस्यापीत्यर्थः॥ **परिहारेति**॥ 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति देहातिरिक्तात्मसाधनम्। समस्तभाष्यं श्लोके च पादत्रयं पूर्वोत्तरदेहेषु स्थितस्य देहिन एकत्वसाधनमिति द्रष्टव्यम्।

ननु 'इमे जनाधिपाः' इति बहुवचनानुसारेण देहिनां भाव इत्येव वक्तव्यम्। तथा चास्तु वेत्युक्तद्वितीययोजनाज्ञापकं नास्त्येवेत्यत आह- **अर्थद्वयेति**॥ अनेन देहिन इत्येकवचनं तन्त्रमित्युक्तं विवृतं भवति॥ ज्ञापकान्तरं चाऽह- **तथेति**॥ **प्रकृतेऽपीति**॥ तथा च स एवासिद्ध इति वाच्यमित्याशयः॥ **सामान्येति**॥ द्वितीययोजनायां पूर्वोत्तरदेहेषु आत्मैकत्वपरामर्शज्ञापनायैव 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यङ्गीकृत्य तदेवेत्युक्तमिति भावः। अत्र 'तदीक्षिता' इत्यत्र तत् ईक्षिता तदीक्षितेति कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। तत्रेक्षितृशब्दस्तृजन्तस्तृन्नन्तश्च। तत्र तृजन्तत्वपक्षे द्वितीयापवादकत्वेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। व्यासस्य कृतिः, भारतस्य श्रवणम्, इति दर्शनात्। अत्रापि कर्मणि तस्येति षष्ठी प्राप्ता। तृजन्तत्वेन 'न लोक' इति षष्ठीप्रतिषेधस्यात्राप्रवृत्तेः। 'कृदतिङ्' इति तिङ्वर्ज्यप्रत्ययस्य कृत्त्वोक्तेस्तृचोऽपि तथात्वेन कृत्त्वात् तदन्तेक्षितृशब्दयोगे प्राप्तायाः षष्ठ्याः 'षष्ठी' समर्थेन सुबन्तेन षष्ठी समस्यत इति समासे तदीक्षितेति भवति। तत्रेयमाशङ्का। 'कर्तरि च' कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यते। अपां स्रष्टा, सतामर्चक इतिवदत्रापि कर्त्रर्थतृजन्तेक्षितृशब्दयोगे तस्येति षष्ठ्याः समासप्रतिषेधात् तस्येक्षितेत्येव स्यादिति। तत्राऽह- **याजकादित्वादिति**॥ 'याजकादिभिश्च' याजकादिभिः षष्ठी समस्यते। द्विजस्य याजको द्विजयाजक इतिवद् याजकादेराकृतिगणत्वेनास्यापि याजकादिगणान्तर्गतत्वात् तदीक्षितेति समासो युक्त इत्यर्थः। तृन्नन्तत्वपक्षमङ्गीकृत्य

समाधत्ते- **द्वितीयान्तस्येति** ॥ तृन्नन्तेन ईक्षितृशब्देन तदीक्षितेति समासः 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रेणेति शेषः ॥ तृन्नन्तशब्दयोगे 'न लोक' इति षष्ठी-प्रतिषेधात् कथमत्र 'षष्ठी' इति सूत्रेण षष्ठ्याः समासः । षष्ठीप्रसक्तेरेवा-भावादित्यत उक्तम्- **द्वितीयान्तस्येति** ॥ तच्छब्दस्येत्यर्थः । 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रेणेति शेषः । द्वितीयायाश्च समासप्रतिषेधकं किमपि नास्तीत्याशयः । ननु तृनोऽपि कृत्त्वात् तद्योगे कर्मणि प्राप्तद्वितीयापवादकत्वेन 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठीप्राप्तौ तस्याः समासो भविष्यतीति चेन्न। तृनो योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधेन षष्ठीप्राप्तेरेवाभावात् तस्याः समासो दूरनिरस्त इति सूचयितुमेव 'तृन्नन्तेन वा' इत्युक्तम्।

ननु 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति श्रितादिभिरेव द्वितीयायाः समासविधानात् तत्रेक्षितृशब्दानुपादानात् कथं तेन द्वितीयायाः समास इति चेन्न। ग्रामं गमी ग्रामगमीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं 'गम्यादेरिष्टिः' इत्युक्तत्वात्, तस्य त्वाकृतिगणत्वेन तन्मध्ये ईक्षितृशब्दस्यापि पठनीयत्वाद् युक्तस्तेन द्वितीयायाः समास इति न किञ्चिदत्रानुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ **न चेक्षण-मिति** ॥ कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमादिति भावः । **स च ईक्षिता** ॥ **वक्ष्यमाणा-दिति** ॥ 'नहि जडस्य' इत्यादिनेति शेषः । तर्हि 'तदीक्षिता' इति तच्छब्देन कौमारादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह - **अत्रेति** ॥ **कौमारादिग्रहणमिति** ॥ 'तदीक्षिता' इत्यत्र तच्छब्देनेत्यर्थः । विवक्षितार्थसाधकं कुतो नेत्यत आह- **ज्ञानेति** ॥ कौमारादिदेहज्ञानमात्रेण तदतिरिक्तो ज्ञाताऽस्तीत्युक्त्यैव देहाति-रिक्तात्मसिद्धेस्तदतिरिक्तः कौमारादिज्ञाताऽस्तीति वचनमनर्थकमित्य-तन्त्रमिति भावः ।

ननु देहीत्युक्त्या देहातिरिक्तात्मसिद्धावपि नेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धिः अतस्तदर्थं देहाद्यतिरिक्तः सिद्ध इति वाच्यमिति चेत् तत्राऽह- **देहशब्दश्चेति** ॥

ननु ईक्षणेन देहातिरिक्तात्मसाधनतया 'देही' इति श्लोको व्याख्यातस्तदयुक्तम्। श्लोके ईक्षणानुक्तेरित्यत आह- **श्लोकेति**॥ 'विषयेण' इत्युक्त्या विषयविषयिभावो लक्षणाबीजसम्बन्ध इत्युक्तं भवति। ननु ईक्षणोक्तावपि तत्साध्यं नोक्तमत आह- **तदिति**॥ तत् तस्मात् कौमाराद्यवस्थाशरीरयोगादिति व्याचष्टे- **कौमारादिमदिति**॥ नन्वेवं देहान्तरस्यैकस्य प्राप्तौ तदीक्षितुरेकस्य सिद्धावपि न बहुदेहप्राप्तावत आह- **अनेकेति**॥ **प्रत्यग्रजातस्य शिशोरिति**॥ व्यापारान्तरमकृतवतः शिशोरित्यर्थः।

एतदुक्तं भवति। अस्ति तावज्जातमात्राणां स्तनपानादौ प्रवृत्तिरनिष्टान्निवृत्तिश्च। ततोऽनुमीयते विद्येते तेषां रागद्वेषाविति। रागद्वेषयोरेव प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणत्वेनास्मदादौ निर्णीतत्वात्। रागद्वेषाभ्यां चेष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानम्। तस्यैव रागादिकारणतया निश्चिततत्वात्। न च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षसाध्यम्। कार्यकारणभावस्यातीन्द्रियत्वात्। किन्त्वनुमानोपदेशसाध्यमेव। न च मृगादीनामुपदेशः सम्भवति। अनधिकारात्। ततः प्राग्भवीयोपदेश इति वाच्यम्। न चास्मृतोऽसौ कारणमिति तत्स्मृतिसद्भावोऽङ्गीकार्यः।

यद्वा, अनुमानम्। न च तत् 'यत् स्तनपानं तदिष्टसाधनम्। यदिष्टसाधनं न भवति तत् स्तनपानं न भवति। यथा मुक्तम्। स्तनपानं चेदम्' इत्यन्वयादिस्मरणेन विना भवति। न चाननुभूते स्मृतिरुत्पद्यते। न चास्मिन् जन्मन्यन्वयाद्यनुभवोऽस्ति। प्रत्यग्रजातस्योदाहृतत्वात्। अतो जन्मान्तरानुभूतान्वयादिस्मरणमेष्टव्यम्। प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्च स्मरणे पूर्वदेहस्मरणमप्यङ्गीकर्तव्यम्। कुत इति चेदुच्यते। देहस्य श्रोतृविशेषणतयोपदेशसम्बन्धित्वात् तदनुभवेऽनुभव आवश्यकः। देहावच्छिन्नस्यैव चेतनस्य श्रोतृत्वात्। न हि श्रोतारं विनोपदेशमात्रमनुभूयत इति सम्भवति। अयं मह्यमित्थमुपदिशतीति ह्युपदेशानुभवः। एवं पूर्वदेहस्थान्वयव्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यघटकाधि-

करणावच्छेदकत्वात्तदनुभवेऽनुभवोऽवश्यं वाच्यः । स्वकर्तृकस्तनपान-रूपाधिकरणावच्छेदेन हि पूर्वजन्मन्यन्वयव्याप्त्यनुभवः । न चासौ कर्तृ-विशेषणतयाऽधिकरणावच्छेदकदेहाननुभवे युक्तः । अत एव पूर्वदेहस्योपदेशादि-समानयोगक्षेमत्वादुपदेशादिस्मरणे तत्स्मरणमप्यावश्यकमेव । देहान्तरस्मरणं जातमात्रस्य यदि न स्यात् तदा तद्विशिष्टान्वयादिस्मरणमपि न स्यात् । तदभावे चानुमानाद्यभावे चेष्टानिष्टकरणताज्ञानं नोत्पद्येत । तदनुत्पादे च रागाद्यनुत्पादात् प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरापाद्यते । कारणाभावे कार्याभावस्य सुलभत्वात् । अदृष्टवशात् प्रवृत्त्यादीति चेन्न । इष्टसाधनतादिज्ञानस्येव प्रवृत्त्यादिहेतुताया दृष्टत्वेन दृष्टातिक्रमदोषात् । एतावांस्त्वदृष्टोपयोगो यज्जन्मान्तरानुभूतं सर्वमस्मरन्नेतावत् स्मरति । यादृच्छिकं प्रवृत्त्यादि भवत्विति चेन्न । अनन्तानां तदनुपपत्तेः । अतोऽस्ति प्रत्यग्रजातस्य पूर्वदेहस्मरणम् । तथा च यदैवमेतद् देहवर्तिनो मम न केवलमयमेव देहः, किन्तु प्रागन्योऽप्यभूदिति देहान्तरस्मरणं प्रमितं तदैतद्देहेन स्वस्यैकतावसायः कुतः स्यात् । किन्त्वनेकमणिष्वनुस्यूतं सूत्रमिवानेक-देहानुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वस्य ततोऽत्यन्तभेदावसितिरेव युक्तेति भक्ति-पादीयसुधोक्तरीत्योपपादनं द्रष्टव्यम् । तदेवाभिप्रेत्योक्तमनुव्याख्याने- 'जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः । भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते ॥ अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत् कथं भवेत् । यदा देहान्तरज्ञानं देहैक्यावसितिः कुतः' ॥ इति ।

भावरत्नकोशः

ननुचेति निपातसमुदायो विरोधोक्तौ । विरोधमेव व्यनक्ति- **देहोत्पत्ति-विनाशयोरिति ॥ कालात्ययापदिष्टत्वाद्** बाधितसाध्यकत्वात् । **द्वितीये** देहिपक्षीकारपक्षे । 'देहवतः' इति व्याख्यानं देहोऽस्यास्तीति देही, तस्येति व्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् । प्रकृतोपयोगायाह- **देहातिरिक्तस्येति ॥** इनिप्रत्ययेन सम्बन्धवाचिना भेदाक्षेपादेवमुक्तिः । 'एतद् भवति' इतिपदद्वयमनूद्यार्थमाह- **एतदनुमानं भवति सम्भवतीति ॥** क्वचित्तु भवतीत्येव पाठः । तत्र भवति

सम्भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुः- **देहेति**।। **तत्पक्षोक्तदोषौ** स्वरूपासिद्धिकालात्ययापदिष्टत्वे। आत्मनित्यत्वस्य प्रत्यक्षबाधाभावादिति भावः। भाष्यपदमनूद्य व्याचष्टे- **तद्देहेति**।। किमतः प्रकृतानुमानदूषणमित्यत आह- **ततश्चेति**।। * एतदेव भाष्यं प्रकारान्तरेणावतारयति- **अस्तु वेति**।। तन्त्रं विवक्षितार्थम्। तद्विवक्षया लब्धमर्थमाह- **तत्पूर्वोत्तरदेहेति**।। सम्भवहेतुः- **स्वरूपेति**।। बाध आदिपदार्थः। तर्ह्यनुमानं निष्प्रत्यूहमिति पृच्छति- **किं नामेति**।। परिहरति- **तदिति**।। देहपक्ष इव स्वरूपासिद्धिबाधयोरनिवारणाभिप्रायेणाऽऽह- **कथमिति**।।** उभयस्यापि परिहारदर्शनादिति।।*** देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धमित्याद्यचोद्यस्य 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति भाष्ये परिहारदर्शनात् पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वमेवासिद्धमिति द्वितीयचोद्यस्य 'यथा कौमारादि' इति समस्तभाष्ये श्लोके च पादत्रये देहभेदेऽप्यात्मैकत्वमस्तीति परिहारदर्शनाद् गमनिकाभाष्यमुक्तरीत्या द्वेधा योज्यमित्यर्थः। अत्र ज्ञापकमाह- **अर्थद्वयेति**।। देहातिरिक्त आत्मा, पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवाऽत्मेत्यर्थद्वयेत्यर्थः। बहुवचने, 'त्वमेते जनाधिपाः' इति पूर्वश्लोके। एकवचनं, देहिन इत्येकवचनम्। तच्च तन्त्रमिति

---

*राघवेन्द्रतीर्थीयम् - आश्रयासिद्धिरितीत्यनन्तरमेका शङ्केति शेषः। **तत्पूर्वोत्तरेति**।। तदीयत्वेनाभिमतपूर्वोत्तरदेहेष्वित्यर्थः।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- साध्यत इतीत्यनन्तरमन्या शङ्केति शेषः।

*** भावबोधः- **उभयस्यापि परिहारदर्शनादिति**।। गीतायां यथाशब्दरहितेन 'देहिनोऽस्मिन्' इति पूर्वार्धेनैव भाष्ये च 'देही ईक्षिता' इत्येतावतैव देहातिरिक्तात्मासिद्धिरिति प्रथमशङ्कायाः, देहिन इति पादत्रयेण 'कौमारादिशरीरभेदेऽपि' इत्यादिना 'ईक्षितृत्वात्' इत्यन्तेन समस्तभाष्यवाक्येन च पूर्वोत्तरदेहेष्वनुवर्तमानात्मैकत्वसिद्धिरिति द्वितीयशङ्कायाश्च परिहारदर्शनादित्यर्थः। देहातिरिक्तात्मासिद्धिमात्रशङ्कापरत्वे देहिनो भाव इति भाष्यव्याख्याने गीतायां यथाशब्दस्य तृतीयपादस्य च देही ईक्षितेति व्यतिरिक्तसमस्तभाष्यस्य च वैयर्थ्यं स्यादिति शङ्काद्वयपरत्वेन योजनीयमिति भावः। अत एव वक्ष्यति- 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति देहातिरिक्तात्मसाधनमिति, कौमारादिग्रहणमतन्त्रमिति च।

पूर्वोत्तरदेहेष्वेको देही सिद्ध्यतीति तन्नित्यत्वलाभ इति भावः ॥ **सामान्येति** ॥ प्रकरणात् स एवासिद्ध इति वक्तव्येऽपि यत् तदित्याह तत् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति न्यायात् सामान्यग्रहणाय । सामान्यं चानेकापेक्षम् । अनेकं च देहातिरिक्तात्मसत्त्वं पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वं च ग्राह्यमिति युक्तमुक्तव्याख्यानमिति भावः । इतिशब्दश्च । शेष इति वर्तते । देहातिरिक्तात्मसाधनप्रकारं दर्शयितुमाह- **तदिति कौमारादीति** ॥

ननु तदीक्षितेति कथम्? 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति षष्ठीसमासनिषेधादित्यत आह- **याजकादित्वादिति** ॥ 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्येतत्प्रतिप्रसवरूपत्वाद् युक्तो भूभर्तेतिवत् समास इति भावः । याजकादिगणस्य पठितत्वात् तत्रेक्षितृशब्दाभावात् पक्षान्तरमाह- **द्वितीयान्तस्येति** ॥ गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानाद् द्वितीयेति योगविभागाद् वा द्वितीयातत्पुरुष इति भावः । वा समास इत्यत्र समासो वेति वाशब्दसम्बन्धे यथाश्रुतान्वये वा समास इत्यस्य वैकल्पिकत्वं विज्ञायत इति व्यासपक्षे न काऽप्यनुपपत्तिः, समासपक्षे द्वितीयातत्पुरुष इति व्याख्येयम् । तेन व्यासत्वेनैव सामञ्जस्ये समासत्वनिर्वाहप्रयासो न युक्त इति चोद्यानवकाश इति । क्रियायाः कर्तृसापेक्षत्वस्वाभाव्यादाह- **विना न सम्भवतीति** ॥

सः ईक्षिता । **वक्ष्यमाणात्** 'न हि जडस्य शरीरस्य' इत्यादिना 'काष्ठादिवच्च' इत्यन्तेन वक्ष्यमाणात् । अत्र तदीक्षिता सिद्ध इति वाक्ये । तच्छब्देन कौमारादिग्रहणमविवक्षितमित्यत्र हेतुमाह- **ज्ञानमात्रेणेति** ॥ देहातिरिक्तात्मसत्त्वमाक्षिपन्तं प्रति स हि सिषाधयिषितः । तत्साधने च ज्ञानमेव लिङ्गम् । तच्च यत्किञ्चिद्विषयमप्यतिरिक्तात्मसाधनायालमिति न तदर्थं कौमारादिविषयमीक्षणं विवक्षणीयमिति भावः ।

नन्वीक्षणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्ध्यन्निन्द्रियप्राणादिरूपः सिद्ध्यतु । तथा चार्थान्तरमित्यत आह- **देहशब्दश्चेति** ॥ देहीति तद्धितप्रकृतिरित्यर्थः । एतादृश-

देहातिरिक्तश्चेतन एव सिद्ध्यतीति नार्थान्तरमिति भावः। ननु भाष्ये **कथमीक्षणेन** देहातिरिक्तात्मसाधनम्। अस्य गीतायामदर्शनेनोन्मूलतापत्तेरित्यत आह- **श्लोके चेति** ।। लक्षणाबीजं सम्बन्धं वक्तुमुक्तम्- **विषयेण विषयीति** ।। विषय-वाचकशब्देन तद्विषयीक्षणलक्षणेत्यर्थः ।* **तत्** कौमारयौवनजरावस्था-विषयमीक्षणम्। **उक्तं भवति** श्लोक इति सम्बध्यते। एवं पूर्वार्धव्याख्यारूपं 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति भाष्यमाद्यशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्याय समग्रम् 'ईक्षि-तृत्वात्' इत्यन्तं भाष्यं द्वितीयचोद्यपरिहारत्वेन व्याख्यातुमाह- **यथेत्या-दीति** ।। ननु 'कौमारादिशरीरभेदे' इति भाष्ये न तावत् कर्मधारयः। तस्य शरीरावस्थारूपस्य तद्धर्मतया तदभेदासम्मतेः। नापि षष्ठीतत्पुरुषः। 'द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः' इति नियमाद् धर्मवाचकशब्दे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यत आह- **कौमारादिमदिति** ।। कौमाराद्यवस्थायुक्तानि शरीराणि कौमारादि-शरीराणीति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वेनोत्तरपदलोपः। कौमारादिपदेन तद्वल्लक्षणा वेति भावः। अत्र देहातिरिक्त इत्यर्थस्य प्रकृतानुपयोगादेकवचनं तन्त्रमित्य-भिप्रेत्य तदर्थमाह- **एक एवेति** ।। 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्येकत्वविवक्षाया-मेवैकवचनानुशासनादिति भावः । ननु कथमेकत्वम्? भाष्योक्तेक्षणेनेक्षितृ-मात्रसिद्धावपि तदभेदसाधनोपायाभावादित्यत ईक्षितृपदं व्याख्याति- **योऽह-मिति** ।। **कुमारशरीरवानिति** ।। कौमारशब्दितबाल्यावस्थापन्नशरीरवानि-त्यर्थः।। **प्रत्यभिज्ञातेति** ।। प्रत्यभिज्ञा च 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादावैक्याव-गाहिनीति भावः। नन्वन्यो देहो देहान्तरस्तस्य प्राप्तिः तस्यामिति भाष्यार्थे यथा वर्तमानदेहे कौमारादिभेदेऽपि तदीक्षितैकस्सिद्ध एवमन्यदेहसम्बन्धेऽपि कौमा-रादिमानेक एवेत्युक्तं स्यात्। ततश्च प्रस्तुतस्य सिषाधयिषितस्य पूर्वोत्तरदेहेष्वा-त्मैक्यस्यासिद्धिरित्यत आह- **अनेकदेहेति** ।। नानादेहलाभेऽप्येक एव सिद्ध इति न प्रस्तुतानानुगुण्यमिति भावः । देहान्तरेत्यत्रान्तरशब्दस्य मध्यपरत्वभ्रम-

---

* उमर्जीयम्- इदं चार्थनिष्ठा लक्षणेति मतेन । शब्दनिष्ठेति पक्षे तु विषय-वाचकशब्देनेत्यर्थः।

निरासायोक्तमनेकदेहेति केचित्। कथमीक्षणं निश्चितं भवतेत्यत आह- **प्रत्यग्रेति**॥ सद्यस्समुत्पन्नेत्यर्थः।

भाष्यम्

नहि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति । मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाय्वाद्यपगमादनुभवाभावः, 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत् सिद्धमिति चेत्, न। सत्येवाविशेषे देहे सुप्त्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् ।

प्रमेयदीपिका

एवमात्मनो देहातिरेकं[१] देहभेदेऽप्येकत्वं च प्रसाध्य 'धीरस्तत्र न मुह्यति' इत्युच्यते। तस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य येऽस्मिन् विषयेऽन्येऽपि मोहहेतवः ते धीरेण स्वयं निराकार्या इत्येवमर्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयवान् तत्प्रदर्शनार्थमुत्तरं प्रकरणमारभते। तत्रेक्षणेन कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धिः। ईक्षिता हि तेन सिद्ध्यति। स च शरीरप्राणजाठरानलेन्द्रियमनोविषयसन्निधावीक्षणदर्शनात् तेष्वन्यतमः किं न स्यादित्यतः शरीरस्य तावदीक्षणं निषेधति- **नहीति**॥ अत्रापि 'कौमारादि' इत्यतन्त्रम्। शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा। 'जडस्य', 'शरीरस्य' इति हेतुद्वयम्। मृतस्यादर्शनादिति दृष्टान्तोक्तिः। जडत्वं च भौतिकत्वं विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता। अप्रयोजकत्वाभिप्रायेण शङ्कते-**मृतस्येति**॥ जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वे शरीरत्वे च समानेऽपि मा भून्मृतशरीरस्येक्षणम्। प्राणादिवायूनां जाठरानलस्येन्द्रियाणां चापगमात् । जीवतस्तु प्राणादिसन्निधानाद् भविष्यति । को विरोधः । मा हि भूदेकधर्मोपपन्नानामवान्तरकारणवैचित्र्याद् वैचित्र्याभावः। न केवलमिदमाशङ्क्यते। किन्तु 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवादेतद्

१. ग. देहातिरिक्तत्वम्।

देहस्येक्षितृत्वं सिद्धं प्रमितं चेत्यर्थः । दूषयति- नेति ।। न प्राणादिसन्निधानं शरीरस्येक्षितृत्वे प्रयोजकं वाच्यम् । सुप्तिमूर्च्छयोः शरीरे प्राणाद्यपगम-लक्षणविशेषरहिते सत्येव ज्ञानादीनां धर्माणामदर्शनात् । ज्ञानग्रहणमुप-लक्षणम् । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैरप्यात्मा साध्य इति सूचयितुमादिपदम् । मृतादौ ज्ञानाद्यभावश्च तत्कार्यादर्शनात् सिद्ध इति दर्शयितुं ज्ञानादिविशेषे-त्युक्तम् । ज्ञानादीनां विशेषः कार्यमिति । एतेन सङ्घातचैतन्यपक्षः प्राणादि-चैतन्यपक्षश्च पराकृतो वेदितव्यः ।

भावदीपिका

।। **अस्मिन् विषय इति** ।। देहात्मैक्यविषय इत्यर्थः । **तेन** ईक्षणेन । **स** ईक्षिता । विशेषनिषेधः शेषविध्यनुज्ञापक इति न्यायेन जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवनिषेधे तदितरानुभवप्रसक्त्येक्षणसामान्याभावासिद्धिरित्यत आह- **अत्रापीति** ।।

ननु शरीरं नानुभवितृ, जडत्वादित्यनुमाने 'जडत्वं चाप्रमातृत्वमेव' इति भगवत्पादीयवचनात् साध्याविशिष्टता स्यादित्यत आह- **जडत्वं चेति** ।। न त्वनुभवरहितत्वम् । येन साध्याविशिष्टता स्यादिति भावः ।। **अप्रयोजकत्वाभि-प्रायेणेति** ।। 'शरीरं नानुभवितृ' इत्यनुमाने वाय्वाद्यपगमरूपोपाध्यभिप्रायेण सोपाधित्वमित्युक्तं स्यात् । तत्तु न सम्भवति । साधनव्यापकत्वादिति द्रष्टव्यम् । यद्वा, सुषुप्त्यादौ जीवे व्यभिचारेण साध्याव्यापकत्वादिति ध्येयम् । ननु जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वशरीरत्वरूपैकधर्मोपपन्नयोरीक्षितृत्वतदभावरूपं वैचित्र्यं न युक्तमिति शङ्कायां बाधकमाह- **मा हि भूदिति** ।। न हि भवती-त्यर्थः । अन्यथा पृथिवीत्वाद्येकधर्मोपपन्नानां घटपटादीनामवान्तरकारणवैचित्र्याद् वैचित्र्यं न स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । प्रकृते च प्राणादिवाय्वादिसद्भाव-तदपगमरूपावान्तरकारणवैचित्र्यमेवास्तीत्याशयः । अहं मनुष्य इत्यादी-

त्यादिपदेन कृष्णोऽहमित्यादेः सङ्ग्रहः । देहधर्माणामात्मनिष्ठत्वप्रतीतिस्तावदस्ति । अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवात् । इयं च प्रतीतिर्देहात्मनोर्धर्मिणोरैक्याभावे न सम्भवतीति भावः ॥ **ईक्षितृत्वे प्रयोजकमिति** ॥ ईक्षणसामग्रीत्यर्थः । धर्माणामित्युक्त्या विशेषशब्दो धर्मपर इत्युक्तं भवति ।

ननु 'तदीक्षिता सिद्धः' इत्यत्रेक्षणस्यैव प्रकृतत्वादत्रापि ज्ञानविशेषादर्शनादिति वक्तव्ये किमर्थमादिपदमत आह- **ज्ञानग्रहणमिति** ॥ 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इत्यत्र देहातिरिक्तात्मसाधनाय पक्षत्वेन यज्ज्ञानग्रहणमीक्षणपदेन कृतं तत्सुखादेरुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणकृत्यं दर्शयति- **सुखेत्यादिना** ॥ 'सुखादिकं सकर्तृकम् कार्यत्वाद् घटवत्' इत्यनुमानेनापि देहातिरिक्तात्मा साध्य इत्यर्थः । ननु मृतादौ प्राणाद्यभावेन ज्ञानाद्यभावसाधनमप्रयोजकमित्यत आह- **मृतादाविति** ॥ **तत्कार्यं** व्यवहारादि । विशेषपदात् कथमेतदर्थलाभ इत्यत आह- **ज्ञानादीनामिति** ॥ नन्वीक्षणेन परिशेषाद् देहातिरिक्तात्मसाधनमयुक्तम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयरूपसङ्घातस्यैवेक्षितृत्वोपपत्तेः । यथा क्रमुकफलपर्णचूर्णानां प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्वदर्शनात् । तथा प्राणजाठरानलयोरीक्षितृत्वोपपत्तेरित्येतदप्येतेनैव निरस्तमित्याह- **एतेनेति** ॥ सुप्तिमूर्च्छयोः सङ्घाते सत्यपि ज्ञानादर्शनात् प्राणजाठरानलयोश्च सतोरपि तददर्शनादित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

अस्मिन् विषये, देहातिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये ॥ **अन्येऽपि मोहहेतव इति** ॥ सङ्घातचैतन्यपक्षः, प्राणादिचैतन्यपक्षः, इन्द्रियचैतन्यपक्षः इत्येवंरूपा मिथ्याप्रत्ययहेतवो वक्ष्यमाणाः कुतर्का इत्यर्थः । **उत्तरं प्रकरणं** 'न हि' इत्यादिकं 'अतः कुतर्कैः' इत्यन्तं वाक्यसन्दर्भम् ॥ **ईक्षिता हीति** ॥ ईक्षणस्य क्रियात्वेन कर्तृमात्राक्षेपकत्वादिति भावः । **स च** ईक्षिता च । अन्यतम इति सम्बन्धः । भाष्यतः प्राप्तामन्येक्षणसम्भवशङ्कां परिहर्तुमाह- **अत्रापीति** ॥ तथा च सिद्धमाह-

शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञेति ।। * जडस्येति न विशेषणम् । व्यावर्त्याभावात् । उपरञ्जकदानमिति त्वतीव स्थवीय इत्यतो व्यर्थं सत् किञ्चिद् ज्ञापयतीति भावेनाऽह- **जडस्य शरीरस्येति हेतुद्वयमिति** ।। 'मृतस्य' इत्यनन्तरमनुभवेत्युपस्कर्तव्यम् । तथा चायं प्रयोगः । विमतं जीवच्छरीरं नेक्षितृ जडत्वात् । शरीरत्वाच्च । यज्जडं यच्च शरीरं न तदीक्षितृ । यथा मृतशरीरमिति । नन्वनीक्षितृत्वमेव जडत्वमिति साध्याविशिष्टता । तथा च साध्यस्येव हेतोस्सन्दिग्धत्वात् सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यतो विवक्षया तद्दोषं परिहरन्नाह- **जडत्वं चेति** ।। भौतिकमेव शरीरं पक्ष इति नाप्राकृतशरीरे भागासिद्धिश्चेति भावः ।। **अप्रयोजकत्वाभिप्रायेणेति** ।। प्रकृतसाध्ये नायं हेतुः प्रयोजकः । किन्त्वन्य एव प्रयोजक इति सोपाधिकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'अप्रयोजक उपाधिमानित्यनर्थान्तरम्' इति वरदराजोक्तेः । 'अप्रयोजकान्यथासिद्धौ च सोपाधी' इति मणिकृदुक्तेश्चेति भावः ।।** वाय्वाद्यपगमश्चात्रोपाधिरिति हृदि निधाय हेतोरप्रयोजकतां दर्शयन्नुपाधेर्दृष्टान्ते साध्यव्यापकतामुपपादयति- **जीवच्छरीरेत्यादि** ।। भाष्यस्थादिपदार्थो- **जाठरानलस्येन्द्रियाणां चेति** ।। प्राचीनटीकायां तु वाय्वग्न्याख्यभूतद्वयापगमादित्युक्तम् । साधनाव्यापकतां दर्शयितुमुक्तम्- **जीवतस्त्विति** ।। **भविष्यति** ईक्षणम् । ननु जीवच्छरीरमृतशरीरयोः शरीरत्वभौतिकत्वलक्षणधर्माविशेषे कथं प्राणादिसन्निधानासन्निधानाभ्यामीक्षणतदभावावित्यत आह- **मा हि भूदिति** ।। सहकारिशब्दितावान्तरकारणवैचित्र्याद् वैचित्र्याभावो न हीत्यर्थः । न च कथं वाय्वाद्यपगम उपाधिः । सुप्तमूर्छितशरीरेऽनीक्षणे सत्यप्युपाध्य-

---

*उमर्जीयम्-अत्र शरीरपदेन जीवच्छरीरमेव विवक्षितम् । अत एव वक्ष्यति- **जीवच्छरीरस्येति** ।। तेन न मृतशरीरे सिद्धसाधनम् । नापि शरीरत्वस्यैव हेतुतया वक्ष्यमाणत्वेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यमिति मन्तव्यम् ।

** भावबोधः- **अप्रयोजकत्वाभिप्रायेणेति** ।। न तु सोपाधिकत्वाभिप्रायेण । यत्रानुभवाभावस्तत्र वाय्वाद्यपगम इति साध्यव्यापकत्वस्य सुप्त्यादौ व्यभिचारेणाभावादिति भावः ।

भावेन साध्याव्यापकत्वादिति वाच्यम्। सिद्धान्ते वक्ष्यमाणेन व्यभिचारेण पूर्वपक्ष-दशायामुपाधित्वनिरसनस्यायोगादिति।

केचित्तु, 'अप्रयोजकत्वाभिप्रायेण हेतुरस्तु साध्यं माऽस्त्विति शङ्कायां बाधकाभावेन नासौ हेतुरुक्तसाध्यं प्रयोजयतीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः' इत्युक्त्वा 'तामेव शङ्कां दर्शयति- जीवच्छरीरेत्यादि' इति व्याचक्षते। भाष्यस्थचशब्दाभिसन्धिं वदन्नाह- **न केवलमिति** ॥ अहं मनुष्य इति मनुष्यत्वप्रकारकोऽयमनुभवः। मनुष्यत्वं च देहधर्मो, न चेतनधर्म इति सुप्रसिद्धत्वाद् देहस्यैवेक्षणं युक्तमिति भावेनाह- **एतदिति** ॥ **प्रमितं चेति** ॥ तथा च साध्याभावप्रमा-बाधोऽप्यनुमानदूषणमिति भावः। **दूषयति** एवमाशङ्कितं पक्षम्। 'विशेषरहिते' इति वदन् न विशेषो यस्येति विग्रहमभिप्रैति॥ **ज्ञानग्रहणमिति**॥ 'तदीक्षिता' इत्यत्र प्रकृत्या ईक्षणशब्दितज्ञानग्रहणं सुखादेरुपलक्षणमित्यर्थः। केचित्तु, 'तदीक्षिता' इत्यत्र प्रकृत्यर्थभूतमीक्षणं न चाक्षुषं ज्ञानं विवक्षितम्। 'कौमाराद्य-नुभवः' इत्यादावनुभवश्च न स्मृतिभिन्नः प्रत्ययो विवक्षितः। ज्ञानमात्रेण ज्ञातृसिद्ध्या तद्विशेषस्याननुमानत्वात्। अत ईक्षणपदेनानुभवपदेन च ज्ञानमेव ग्रहीतव्यम्। तेन कृतं ज्ञानग्रहणं सुखादेरुपलक्षणमित्यर्थ इत्याहुः ॥ **आत्मा साध्य इति** ॥ अनुभूयते तावत् सुखादिरूपं कार्यम्। न च कार्यं कर्तारं विना सम्भवति। स च देहादेरन्यतमो न सम्भवतीति परिशेषात् तदन्य आत्मा सुखादिरूपकार्येण साध्य इत्यर्थः।

केचित्तु, सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्नश्च अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयः, अष्ट-द्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादिति सुखादिपक्षकानुमानैरात्मा साध्य इत्यर्थ इत्याहुः। अनुमाने दृष्टान्तीकृते मृतशरीरे ज्ञानाभावरूपं साध्यमुपपादयितुं विशेषपदकृत्यमाह- **मृतादाविति** ॥ प्रकृतोपयोगाय विवक्षितमर्थमाह- **विशेषः कार्यमिति** ॥ **एतेनेति** ॥ 'ज्ञानादिविशेषादर्शनात्' इति भाष्येणेत्यर्थः। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयसङ्घात एव चेतनः। यद्यपि भूतेषु प्रत्येकं न ज्ञानादि। तथाऽपि क्रमुकादौ प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्वस्यैव भूतसमुदायस्य

चैतन्यं युक्तमिति न ज्ञानादिना देहातिरिक्तात्मसिद्धिरिति पक्षः, प्राणवायुर्वा जाठरानलो वा चेतन इति पक्षश्च सुप्त्यादौ तेषु सत्स्वपि ज्ञानादीनां धर्माणामदर्शनात् पराकृत इत्यर्थः।

भाष्यम्

समश्चाभिमानो मनसि। काष्ठादिवच्च।

प्रमेयदीपिका

मनस ईक्षितृत्वमतिदेशेन निराचष्टे- **समश्चेति**॥ मनोविषय ईक्षितृत्वाभिमानश्च पूर्वेण समः। सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात्। एवं तर्ह्यात्माऽपि ज्ञाता न स्यादिति चेत्, न। तदा तस्य मनसा सन्निकर्षाभावात्। मनसोऽपि तथाऽस्त्विति चेत्, सिद्धस्तावदात्मा। मनसो ज्ञातृत्वे दोषान्तरमाह- **काष्ठादीति**॥ मनो न ज्ञातृ। ज्ञानकरणत्वात्। यद्यस्यां क्रियायां करणं न तत् तत्र कर्तृ। यथा पाके काष्ठानि। छिदायां कुठारो वा। नचासिद्धो हेतुः। 'मनसा जानामि' इत्यनुभवात्। एतेनाऽत्मसन्निकर्षेण मनो ज्ञात्रिति निरस्तम्। ननु जन्यज्ञानं मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः। तत् कथमेतत्। मैवम्। मनोनिष्ठस्यापि ज्ञानस्य न मनः कर्तृ। किन्त्वात्मैव। यथाऽवयवविक्लेदलक्षणस्य पाकस्य न तण्डुलाः कर्तारः। किन्तु देवदत्त इति। एतेनेन्द्रियचैतन्यपक्षोऽपि निरस्तः। चक्षुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वप्रतीतेरिति। अतीतादिज्ञानदर्शनाद् विषयचैतन्यपक्षः स्फुटदूषण इति न निराकृतः।

भावदीपिका

चैतन्यमीक्षितृत्वम्। ननु मनसोऽपि सङ्घातादिसमानयोगक्षेमत्वादत्रैव किमर्थमतिदेशोऽधिकशङ्काभावाच्चेत्यतोऽभ्यधिकशङ्कां दर्शयति- **एवं तर्हीति**॥ **आत्माऽपीति**॥ सुप्त्यादौ सत्यप्यात्मनि ज्ञानादर्शनादित्याशयः॥ **तदेति**॥

आत्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वादिति भावः ।। **मनसोऽपीति** ।। सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि आत्मसन्निकर्षाभावाज्ज्ञानादर्शनं युक्तमिति भावः ।। **ताव-दिति** ।। तस्येक्षितृत्वं चाग्रे साधयिष्याम इति भावः ।। **दोषान्तरमिति** ।। तथा च दोषान्तरं वक्तुमतिदेश इत्यतिदेशे प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवतीति ज्ञेयम् ।। **काष्ठानीति** ।। काष्ठैः पचतीति काष्ठानां पचनक्रियाकारणत्वावगमादिति ज्ञेयम् ।। **मनसेति** ।। करणे तृतीयाया विहितत्वादिति भावः ।। **एतेनेति** ।। मनसा जानामीति मनसः करणत्वावगमेनेत्यर्थः ।। **मनोनिष्ठमिति** ।। तथा च मनस एव कर्तृत्वमिति भावः ।। **किन्त्वात्मैवेति** ।। अन्तःकरणोपादानकज्ञानं प्रत्यपि आत्मैव कर्ता। अहं जानामीति साक्षिसिद्धत्वात् । यथा हि क्षेत्रोपादानकानामपि सस्यानां कृषीवल एव कर्ता न क्षेत्रम्, तद्वदित्यर्थः । तन्निष्ठत्वमात्रेण तत्कर्तृकत्वं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह- **यथेति** ।। **निरस्त इति** ।। एतेनेत्युक्तं दर्शयति- **चक्षुषेति** ।। इन्द्रियाणां ज्ञानकरणत्वेन कर्तृत्वाभावादित्याशयः । आदिपदेन श्रोत्रेण शृणोमीत्यादिग्रहणम् ।। **अतीतादीति** ।। विषयस्यैवेक्षितृत्वेऽतीतादिज्ञानं न स्यात्। कर्तुर्विषयस्याभावात्। कर्त्रभावे च क्रियाया अदर्शनादिति भावः।

भावरत्नकोशः

विषयसप्तमीभावेनाऽह- मनोविषय इति ।। पूर्वेण देहस्येक्षितृत्वाभि-**मानेन**। अतिदेशलब्धं हेतुं स्वयमाह- **सुप्त्यादाविति** ।। अतिदेशस्याभ्यधिक-शङ्कापूर्वकत्वात् तामाह- **एवं तर्हीति** ।। सुप्त्यादौ ज्ञानादर्शनमात्रेणानीक्षितृत्व इत्यर्थः।।* ।। **मनसेति** ।। सर्वेन्द्रियोपरमस्य सुप्तौ वक्तव्यत्वादिति भावः । **मनस** इति पाठे तन्निरूपितसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । **तथाऽस्तु** आत्मना सन्निकर्षाभावादज्ञातृत्वमस्तु।। **सिद्धस्तावदिति** ।। सन्निकर्षार्थमात्मनोऽपेक्षित-

---

* उमर्जीयम्- **तदा तस्येति** ।। मनसः कदाऽप्यात्मवियोगाभावस्य वक्ष्यमाण-त्वादित्यग्रिमवाक्याविरोधं तु तद्व्याख्यावसर एव वक्ष्यामः।

त्वात् तावतैव तत्सिद्धेरिति भावः ॥ **दोषान्तरमिति** ॥ सुप्तौ ज्ञानादर्शनादित्युक्तदोषादन्यं दोषमित्यर्थः । एतेनातिदेशे प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति । दृष्टान्तोक्त्या सूचितमनुमानमाह- **मन इति** ॥ **ज्ञातृ** तृचः कर्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्तृ । 'कुठारो वा' इति भाष्यस्थादिपदार्थोक्तिः । चशब्दः शङ्कापरिहारसमुच्चय इति भावेन तां शङ्कां वदन्निराह- **न चेति** ॥ **एतेन** ज्ञानकरणत्वसाधनेनेत्यर्थः । 'इत्येतत् सर्वं मन एव' इति श्रुतेराह- **इति सिद्धान्त इति** ॥ किन्तु देवदत्त इति वदन् देवदत्तस्तण्डुलान् पचतीत्यत्राऽख्यातेन कर्तोच्यते । अत एव न कर्तरि तृतीयेत्यभिप्रेति । एतेनेत्युक्तं हेतुं विवृणोति- **चक्षुषेति** ॥ विषयसन्निधावीक्षणदर्शनादिति प्राग् विषयस्य चेतनत्वमस्त्विति शङ्कितम् । भाष्ये तत्पक्षादूषणतात्पर्यं वदन् स्वयं दूषयति- **अतीतेति** ॥

प्राचीनटीकायां तु 'यस्तु नरस्याहं मनुष्य इत्यभिमानो देहस्याऽत्मत्वे प्रागुपन्यस्तः स तस्यानात्मत्वेऽपि समः । मम देह इति दर्शनादित्याह- **समश्चेति** ॥ दग्धे च काष्ठादावदग्ध इतिवदुपचारेणाहं मनुष्य इत्याद्यभिमानसम्भवाच्च न देह आत्मेत्याह- **काष्ठादिवच्चेति** ॥' इति वाक्यद्वयमवतारितम् ।

भाष्यम्

श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् । नच बौद्धादिवत् । अपौरुषेयत्वात् । नह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च कस्यचिद् वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धिः । यश्च तौ नाङ्गीकुरुते नासौ समयी । अप्रयोजकत्वात् ।

प्रमेयदीपिका

एवं परिशेषप्रमाणेन देहातिरिक्त आत्मा सिद्धः । तस्य स्वभावादेवाऽहाराद्यभिलाषोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमिति वदन्तं प्रत्यात्मनित्यत्वे प्रमाणान्तरं चाऽह- **श्रुतेश्चेति** ॥ 'अस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके'

इत्यादिश्रुतेश्च देहातिरिक्तो नित्य आत्मा सिद्धः। अत एव न स्वभाववादाव-काश इति। ननु बौद्धचार्वाकादीन् प्रति देहातिरिक्तनित्यात्मसाधनमिदम्। नच ते श्रुतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वते। तत् कथं श्रुत्युदाहरणमित्यत आह- **प्रामाण्यं चेति ॥** बौद्धेन तावत् प्रत्यक्षानुमानयोः, चार्वाकेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्य-मङ्गीकृतम्। तत् कुत इति वक्तव्यम्। बोधकत्वेनेति चेत् तर्हि तद्वत् श्रुतेरप्य-ङ्गीक्रियताम्। ननु वाक्यत्वे समेऽपि केषाञ्चिद् बौद्धादिवाक्यानामप्रामाण्य-दर्शनात् श्रुतेरपि तदाशङ्क्यत इत्यत आह- **नचेति ॥** बुद्धस्येदं बौद्धम्। चार्वाको बौद्धमुदाहरति। बौद्धस्त्वन्यदिति द्रष्टव्यम्। अप्रामाण्यं श्रुतेः शङ्कनीयमिति शेषः। तथा सतीन्द्रियलिङ्गयोरपि क्वचिदप्रामाण्यदर्शनात् सम्प्रतिपन्नयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः तच्छङ्काप्रसङ्गादिति भावः। प्रसक्ताऽपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वे-नापनीयत इति चेत्, समं प्रकृतेऽपीत्याह- **अपौरुषेयत्वादिति ॥** अपौरुषेय-त्वेऽपि दोषित्वं किन्न स्यादित्यत आह- **नहीति ॥** सामान्योक्तित्वात् 'अपौरुषेये' इति नपुंसकोक्तिः। अन्यथा श्रुतेः प्रकृतत्वात् स्त्रीलिङ्गं स्यात्। शब्दे ह्यबोधकत्वादयो दोषाः। ते च वक्तृपुरुषाश्रिताज्ञानादिमूलाः। यस्य तु वक्ता पुरुष एव नास्ति तत्र कथं वक्तृपुरुषाश्रिताज्ञानादयो दोषा दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः। व्याहतेरिति। अत्राज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुप-चारात्। पुरुषशब्दात् तत्कृतवाक्यादिष्वेव ढञः स्मरणात्।

ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति। वाक्यत्वात्। लौकिकवाक्यवदिति चेत्, किमेवं वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम्। उत किञ्चिदस्तीति। आद्ये दोषमाह- **विना चेति ॥** कस्यचिद् वाक्यस्यापौरुषेयत्वाभावे धर्माधर्मयोरसिद्धिनिश्चयः प्रसज्येत। निश्चायकाभावात्[1]। नच तथाऽस्त्विति वक्तुं शक्यम्। तत्सद्भावस्य सर्वैः समयिभिर्निश्चितत्वादिति।

---

१. प. निश्चायकप्रमाणाभावात्।

ननु प्रत्यक्षैकप्रामाण्यवादी[1] यश्चार्वाको धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते तस्य नेदमनिष्टम्। किमप्यपौरुषेयवाक्यमनङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याचक्षाणान् सर्वान् प्रति चायं प्रसङ्ग इत्यतस्तेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यैनं[2] प्रसङ्गं वक्ष्याम इत्याशयेनाह- यश्चेति ।। तौ धर्माधर्मौ। इति प्रसज्येत इति शेषः। धर्माद्यनङ्गीकारे कुतस्तच्छास्त्रस्याशास्त्रत्वप्रसङ्गो येनासौ शास्त्री न स्यादित्यत आह- अप्रयोजकत्वादिति ।। प्रयुज्यते प्रवर्त्यते प्रणेता श्रोता च शास्त्रे याभ्यां ते प्रयोजके, विषयप्रयोजने। अविद्यमाने प्रयोजके यस्य शास्त्रस्य तत् तथा। अनन्यलभ्यं कमपि पुरुषार्थमधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपादयन् वाक्यसमूहो हि शास्त्रम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। नचातीन्द्रियस्याभावेऽन्यत् तथाभूतं शक्यनिरूपणम्। अतः शास्त्रत्वसिद्धये विषयादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः।

भावदीपिका

ननु देहातिरिक्तात्मसिद्धावपि तस्य देहोत्पत्तावुत्पत्तेस्तन्नाशे नाशान्न नित्यत्वम्। न च प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषादिना पूर्वदेहानुसन्धानसिद्धिरिति वाच्यम्। कुत इत्यत आह- **तस्येति** ।। अत्र प्रत्यभिज्ञाशब्देन पूर्वदेहानुसन्धानसङ्ग्रहः ।। **प्रमाणान्तरमिति** ।। प्रत्यभिज्ञातिरिक्तमित्यर्थः। विजातीयानां सर्वेषामेकस्वभावत्वानुपपत्तेरिति 'जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः' इति प्रतिपादितमिति शिष्यैरूह्यतामित्युपेक्ष्य प्रमाणान्तरमेवाऽहेत्यर्थः ।। **अत एवेति** ।। देहातिरिक्तस्य नित्यस्य आत्मनः सिद्धत्वेन पूर्वदेहानुसन्धानसम्भवादेवेत्यर्थः।। **तर्हीति** ।। बोधकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति

---

१. प. प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी।

२. प. अङ्गीकार्यैतम्।

भावः। ननु 'बौद्धादिवत्' इत्यत्र बौद्ध आदिर्यस्य चार्वाकस्यासौ बौद्धादिस्तद्वदित्यर्थप्रतीतेः श्रुतेरप्रामाण्ये शङ्कनीये बौद्धादेः पुरुषस्य दृष्टान्तत्वायोगाद् व्याचष्टे- **बुद्धस्येदं बौद्धमिति**॥ बुद्धशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि णित्वादुकारस्यौकाररूपवृद्धौ बौद्धमिति तत्सम्बन्धिवाक्यमुच्यते। तथाच बौद्धादिवदित्यस्य बुद्धवाक्यवत्, आदिपदाच्चार्वाकवाक्यवदित्यर्थो द्रष्टव्यः।

ननु वेदाप्रामाण्यशङ्काकर्त्रा बौद्धेन 'बौद्धवत्' इति स्ववाक्यमेवाप्रामाण्ये कथं दृष्टान्तीक्रियते? उन्मत्तत्वप्राप्तेरित्यत आह- **चार्वाक इति**॥ अत्र बौद्धवदिति शङ्का न बौद्धस्य, येनोक्तदोषः स्यात्। किन्तु चार्वाकस्य। स तु चार्वाको वेदाप्रामाण्ये दृष्टान्तत्वेन बौद्धं वाक्यमुदाहरतीत्यर्थः। ननु यदा बौद्धस्य शङ्का तदा कथमित्याशङ्कायामादिपदाभिप्रायमाह- **बौद्धस्त्वन्यदितीति**॥ यदा तु वेदाप्रामाण्यशङ्काकर्ता बौद्धस्तदाऽयं बौद्धो वेदाप्रामाण्येऽन्यच्चार्वाकवाक्यं दृष्टान्तत्वेनोदाहरतीत्यर्थः॥ **सम्प्रतिपन्नयोरिति**॥ प्रमाणत्वेनेति शेषः। ननु 'श्रुतेश्च' इति प्रकृतत्वादपौरुषेयायामिति भवेदपौरुषेये इति कथमुक्तमित्यत आह- **सामान्योक्तित्वादिति**॥ यदपौरुषेयं तत्र पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं न शक्या इति सामान्यव्याप्तिकथनायैवेदं वाक्यं प्रवृत्तम्, न तु प्रकृतां श्रुतिमपेक्ष्य। तथा च सामान्योक्तित्वात् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकलिङ्गापौरुषेयशब्दस्येदमपौरुषेये इति सप्तम्येकवचनमिति भावः। ननु प्रकृतां श्रुतिमपेक्ष्यैवेदं वाक्यं प्रवृत्तं चेत् तदा कथं स्यादित्यत आह- **अन्यथेति॥ दोषमूलत्वेनेति॥** वाक्यनिष्ठाबोधकत्वादिदोषमूलकत्वेनेत्यर्थः॥

ननु पौरुषेया ज्ञानादय इति कथम्? तथा हि। सर्वशब्दात् पुरुषशब्दाच्च छप्रत्यये तस्येयादेशे वृद्धौ सार्वीयं पौरुषीयमिति रूपविकारे प्राप्ते विहितम् 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ'। सर्वपुरुषशब्दाभ्यां यथासङ्ख्यं णढञौ स्तः। तस्मै हितमित्यर्थे छस्यापवादे णप्रत्यये 'यस्येति च' इति तद्धिते णप्रत्यये परे भस्य

वकारस्थस्याकारस्य लोपे वृद्धौ सर्वस्मै हितं सार्वम्। तथा पुरुषशब्दात् तस्मै हितमित्यर्थे ढञ्प्रत्यये 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' प्रत्ययादीनां फादीनां क्रमाद् आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्, इत्येते आदेशाः स्युरिति ढस्येयादेशे 'यस्येति च' इति तद्धितढप्रत्यये परे भस्य षकारस्थस्याकारलोपे ञित्वात् 'तद्धितेष्वचामादेः' इति उकारस्यौकाररूपवृद्धौ पुरुषाय हितं पौरुषेयमिति भवति। अत्र सूत्रे वार्तिकम्- 'पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु इति। पुरुषशब्दाद् वधादिचतुर्षु विवक्षितेषु सत्सु ढञ्प्रत्ययो भवतीति अत्र सूत्रे वक्तव्यम् इति वार्तिकार्थः। तथा हि। पुरुषशब्दाद् वधार्थे ढञि पुरुषसम्बन्धिवधः पौरुषेय इति भवति। तथा पुरुषशब्दाद् विकाररूपार्थे ढञि पुरुषसम्बन्धिविकारः पौरुषेय इति भवति। तथा पुरुषशब्दात् समूहार्थे ढञि पुरुषसम्बन्धी समूहः पौरुषेय इति भवति। तथा पुरुषशब्दात् तत्कृतवाक्यरूपग्रन्थरूपेऽर्थे ढञि पुरुषकृतवाक्यरूपो ग्रन्थः पौरुषेय इति भवति। एवं सति प्रकृतेऽज्ञानादीनां पौरुषेयत्वं न सम्भवति। ढञ्प्रत्ययार्थभूतस्य 'सर्वपुरुषाभ्याम्' इति सूत्रोक्तस्य तस्मै हितमित्यर्थस्याज्ञानादिष्वभावात्। अज्ञानादेः पुरुषहितत्वाभावात्। तथा वार्तिकोक्तस्य ढञ्प्रत्ययार्थस्य वधादेरपि अज्ञानादिष्वयोगात्। न च विकारार्थे प्रत्ययः। अज्ञानादेः मनोविकारत्वेन पुरुषशब्दोक्तात्मविकारत्वाभावात्। न चाज्ञानादेः पुरुषकृतत्वेन तत्कृतार्थे प्रत्ययः। कृतशब्देन तत्कृतवाक्यस्यैव विवक्षितत्वात्। अत एव पौरुषेयो ग्रन्थ इत्युदाहरणमवोचदिति चेत्, सत्यमित्याह- **अत्राज्ञानादीनामिति**॥ तथा चोक्तानां तस्मै हितमित्यादि-ढञ्प्रत्ययार्थानामभावेऽपि स प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः। उपचारो गौणी वृत्तिः। वाक्यादावज्ञाने च पुरुषसम्बन्धित्वगुणयोगादिति भावः। उपचारे बीजं मु ख्यार्थासम्भवं स्वयमेव दर्शयति- **पुरुषशब्दादिति**॥ आदिपदेन वधविकार-समूहतस्मैहितमित्यर्था ग्राह्याः। ढकः स्मरणादिति पाठस्तु प्रामादिकः। नहि

सूत्रवार्तिकाभ्यां पुरुषशब्दाद् ढक्प्रत्ययो विहितः। किन्तु ढञेवेति द्रष्टव्यम् ॥ **अपौरुषेयत्वमेवेति** ॥ तद्बलाददोषत्वकल्पनं तु सुतरां न सम्भवतीति भावः। चार्वाकं प्रति अस्माभिर्नाऽपाद्यते इति चेत्, तत्राऽह- **किमपीति** ॥ धर्मादि-सद्भावमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **सर्वान् प्रतीति** ॥ न धर्माद्यनङ्गीकारिणं मां प्रतीति शेषः ॥ **तेनापीति** ॥ चार्वाकेणापीत्यर्थः ॥ **अनन्यलभ्यमिति** ॥ अन्यलभ्यत्वे शास्त्रेण सम्बन्धाभावः स्यादिति भावः ॥ **तत्साधनमिति** ॥ अन्यथाऽसङ्गत्या-पत्तेरिति भावः ॥ **तथाविधम्** अनन्यलभ्यम्। अन्यथाऽपूर्वताया अलाभ इति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ एतादृशस्य शास्त्रत्वाभावे लौकिकोन्मत्तवाक्यस्यापि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तथाभूतम्** ॥ शास्त्रप्रतिपाद्यादि।

भावरत्नकोशः

स्वभावादेवाऽहाराद्यभिलाषोपपत्तेरित्युक्तदोषमुद्धरति- अत एवेति ॥ नित्या-त्मनः श्रुतिसिद्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ तर्हि तद्वच्छ्रुतेरिति ॥ अयमत्र प्रयोगः- श्रुतिः प्रमाणं बोधकत्वात्, प्रत्यक्षवदनुमानवच्चेति स्वरीत्या वा यद् बोधकं तत् प्रमाणं, यथा प्रत्यक्षमनुमानं च, बोधकं च श्रुतिवाक्यमिति पररीत्या वा द्रष्टव्यः। न च संशयजनके विपर्ययजनके च शब्दे बोधकत्वं व्यभिचरितमिति कथमेवमनुमान-मिति वाच्यम्। संशयविपर्ययाजनकत्वे सतीति हेतौ विशेषणस्याभिप्रेतत्वात्। अत एव सुधायाम्- 'शब्दः प्रमाणम्। संशयविपर्ययाजनकत्वे सति ज्ञानजनक-त्वात्। प्रत्यक्षादिवत्' इति प्रयोगो दर्शितः। ननु बुद्धो भक्तिरस्येत्यर्थे 'भक्तिः' इति सूत्रेणाण्प्रत्यये निष्पन्नो बौद्धशब्दो बुद्धशिष्यमाह। 'भज्यते सेव्यते इति भक्तिः' इति वृत्तिकृता व्याख्यानात्। शिष्यार्थत्वे च न प्रकृतोपयोग इत्यतः प्रकृतोपयोगायाऽह- बुद्धस्येदमिति ॥ 'तस्येदम्' इतीदमर्थे बुद्धस्येदं वाक्यं बौद्धमित्यपि निष्पादनीयमिति भावः।

ननु यद् वाक्यं तदप्रमाणम्, वाक्यं श्रुतिरिति खलु परेण शङ्कनीयम्। नैवं

शङ्क्यम् । बौद्धादिभिः स्वागमाप्रामाण्यानङ्गीकारेण बौद्धादिवदित्युदाहरणायोगादित्यत आह- **चार्वाक इति** ॥ यद् वाक्यं न तत् प्रमाणम् । यथा बुद्ध-वाक्यमिति लोकायतः । बुद्धस्तु यथा चार्वाकवाक्यमित्युदाहरतीति नोक्तदोष इति भावः । दृष्टान्तोक्त्या सूचितां प्रतिज्ञामध्याहरति- **अप्रामाण्यमिति** ॥ अत्र हेत्वनुक्तिः चार्वाकस्यापि शङ्कितृत्वात् । तत्र सम्प्रतिपन्ने प्रत्यक्षेऽनुमाने च । ननु श्रुतेः प्रकृतत्वात् कथम् 'अपौरुषेये' इति भाष्ये नपुंसकनिर्देश इत्यत आह- **सामान्योक्तित्वादिति** ॥ स्त्रीत्वविवक्षां विहाय पुरुषकृतत्वाभावमात्रविवक्षापूर्वकोक्तित्वादित्यर्थः । यदा च प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वादि तदाऽनियतलिङ्गस्य शब्दस्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इति वैयाकरणवचनेन नपुंसकत्वविधानाद् युक्त उक्तनिर्देश इति भावः । अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किं न स्यादिति कृतशङ्कायाःकथमनेन परिहार इत्यतस्तमुपपादयति- **शब्दे हीति** ॥ **अबोधकत्वादयः** अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयः । **अज्ञानादिमूलाः** अज्ञानमिथ्याज्ञानविप्रलम्भादिमूलकाः । 'पौरुषेयाज्ञानादयः' इति भाष्यप्रयोगो गौण इत्याह- **उपचारादिति** ॥ उपचारबीजं मुख्यानुपपत्तिमाह- **पुरुषशब्दादिति** ॥ 'सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' इति सूत्रेण सर्वशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासङ्ख्यं णप्रत्ययो ढञ्प्रत्ययश्च विहितः 'तस्मै हितम्' इत्यर्थ इति प्राप्ते 'पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु' इति वक्तव्यत्वात् पुरुषेण कृतं पौरुषेयमिति पुरुषशब्दाड्ढञ्प्रत्ययविधानादित्यर्थः । अज्ञानादेश्च पुरुषकृतिनिष्पन्नत्वाभावेन न पौरुषेयशब्दमुख्यार्थत्वमिति भावः ।* धर्माधर्मयोर्विहितनिषिद्धक्रियाजन्यत्वात् सिद्धिशब्देन नात्रोत्पत्तिः किन्तु ज्ञानमिति भावेनासिद्धिरित्यनन्तरं शेषमाह- **अनिश्चयः प्रसज्येतेति** ॥** तत्र हेतुं स्वयमाह- **निश्चायकेति** ॥ 'सर्वसमय' इत्यस्य युक्तिसूचकत्वमिति भावेन तन्निवर्तनीयशङ्कामाह- **नचेति** ॥ 'दोषैकदृक्

---

* उमर्जीयम्- यद्यपि वार्तिकानुसाराद् वधादिष्वित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि तेन कृतमित्यर्थे पुरुषशब्दाड्ढञः प्रचुरप्रयोगदर्शनात् 'तत्कृतवाक्यादिषु' इत्युक्तम् ।

** उमर्जीयम् - 'धर्मादि' इति निरङ्कुशादिपदेनातीन्द्रियमात्रग्रहणेऽग्रे धर्मादिपरामर्शकतच्छब्दे द्विवचनानुपपत्तिरित्यतो व्याचष्टे धर्माधर्मयोरिति ॥

पुरोभागी' 'ह्लादैकमयी' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् सङ्ख्यार्थकस्यैकशब्दस्यैव 'पूर्वकालसर्व' इति समासे पूर्वनिपातो, न केवलार्थस्येत्यतः 'प्रत्यक्षैकप्रमाण' इति साधु। **अयं प्रसङ्गः** धर्माधर्मानिश्चयप्रसङ्गः। **तच्छास्त्रस्य** धर्माधर्माद्यभाव-प्रतिपादकशास्त्रस्य । प्रकृतोपयोगाय प्रयोजकशब्दं व्युत्पादयति- **प्रयुज्यत इति ॥** अत्र युजिधात्वर्थो योजनं योगकारणम्, न योगमात्रमिति भावेनाऽह- **प्रवर्त्यत इति ॥** प्रवृत्तिमान् क्रियत इत्यर्थः । 'याभ्याम्' इति तृतीया विषय-प्रयोजनयोः प्रवर्तनेऽवान्तरकर्तृत्वविवक्षया कर्तरि न करणे। तेन प्रयोजकशब्दस्य कर्त्रर्थकण्वुल्प्रत्ययान्तत्वात् कथं करणव्युत्पत्तिप्रदर्शनमिति चोद्यमनवकाशम् । एवं व्युत्पत्तिवर्णनं फलितप्रदर्शनमात्रम्। व्युत्पत्तिस्तु प्रयोजयतः प्रणेतारं श्रोतारं च शास्त्रे ये विषयप्रयोजने ते प्रयोजके इति द्रष्टव्येत्यपि केचित्। **तथाविध-मर्थम्** अनन्यलभ्यं विषयम् ॥ **शास्त्रत्वसिद्ध्य इति ॥** व्यापकाभावे व्याप्यस्यायोगादिति भावः।

प्राचीनटीकायां तु 'धर्माधर्माभावेन समये पुरुषान् प्रयोजयितुं न शक्नोतीत्यप्रयोजकश्चार्वाकः' इत्युक्तम्।

भाष्यम्

मास्तु धर्मोऽनिरूप्यत्वादिति चेन्न। सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात्। नच सिद्धिरप्रमाणकस्येति[1] चेन्न सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात् ।

अन्यथा सर्ववाचिकव्यवहारासिद्धेश्च । नच मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम् । अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात् । भ्रान्तिर्वा तव स्यात् ।

सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वाऽन्यथा स्यात् ।

१. ग. अप्रामाणिकस्य

प्रमेयदीपिका

शङ्कते - **माऽस्त्विति** ।। माऽयं, न माङ् । अस्त्वित्यव्ययं वा । धर्म इत्युपलक्षणम् । अनिरूप्यत्वात् प्रमाणाभावेन[1] प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । इदमुक्तं भवति । विषयप्रयोजने हि ते भवतः ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते । वाङ्मात्रस्य श्रोतृभिरनादरणात् । नच धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षागोचरत्वात् । अनुमानादेश्च प्रामाण्याभावात् । अतो न शास्त्रविषयत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकर्तुमुचितम् । नचैतावता निर्विषयत्वाद्यापत्तिः । यतो धर्माद्यभावो विषयो भविष्यति । प्रयोजनं च श्रोतॄणां धर्माद्यनुष्ठानप्रसक्तक्लेशनिवृत्तिः । धर्मादिसद्भावभ्रमोपरुद्धविषयसुखावाप्तिश्च । प्रणेतुश्च लोकोपकारः । उपकर्तारं च प्रत्युपकुर्वन्ति लोका इति । निराकरोति- **नेति** ।। एवं वदता धर्माद्यभावोऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम् । सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं विना वाङ्मात्रेण निषेद्धुं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । घटाद्यभाव इव प्रत्यक्षेणैव धर्माद्यभावो निश्चेष्यत इति चेत् । स्यादेवं यद्यत्र न काचिद् विप्रतिपत्तिः । यत्रत्वस्तित्वाभिमानः, तत्र पिशाचादाविव प्रत्यक्षानुपलम्भःसन्देहहेतुरेव भवतीति । तदिदमुक्तम्- **सर्वाभिमतस्येति** ।। पुनश्शङ्कते- **नचेति** ।। मा भूद् धर्माद्यभावस्य विषयत्वम् । तत्साधकप्रमाणाभावात् । तथापि धर्मादेर्विषयत्वादिकं न घटते । अप्रमाणकस्य[2] प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिति । निराकरोति- **नेति** ।। अस्ति तावद् धर्मादिविषये सर्वेषामाविपालगोपालमस्तित्वाभिमानः । अभिमानो ज्ञानमेव । नच तस्य बाधकं किञ्चित् । धर्माद्यभावप्रतिपादकप्रमाणाभावस्योक्तत्वात् । अतः सर्वाभिमतेरेव धर्मादौ प्रमात्वात्,

---

१. प. तत्प्रमाणाभावेन ।

२. प. अप्रामाणिकस्य ।

तत्करणस्य च प्रमाणत्वाद् असिद्धमप्रामाणिकत्वमिति भावः । किं तत्प्रमाणमिति चेत्। धर्मादेः प्रामाणिकत्वसिद्धौ किमनया व्यर्थचिन्तया। नच तत्र प्रमाणविशेषोऽशक्यनिरूपणः। आगमस्य तत्सहकारिणोऽनुमानस्य च सत्त्वात्। अत एव नान्धपरम्पराऽपि। आगमादेः प्रमाण्यं नास्तीत्युक्त-मित्यत आह - **अन्यथेति ॥** यद्यागमस्यानुमानस्य[१] च न प्रामाण्यं स्यात् तदा सर्वस्य वाचा निर्वर्त्यस्य व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात्। परप्रत्यायनार्थो हि वाग्व्यवहारः । स यदि न परं प्रत्याययेद् व्यर्थो न क्रियेतैवेति । चशब्दः प्रमाणसामान्यसिद्ध्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये । भवत्वागमाप्रामाण्ये वाचिकव्यवहारासिद्धिः । अनुमानाप्रामाण्ये तु कथमित्यत आह- **न-चेति ॥** त्वदीयवाक्यं मया श्रूयत इति ज्ञात्वा मां प्रति त्वया वाग्व्यवहारः क्रियतेऽन्यथा वा । द्वितीये निष्फलो न कर्तव्यः स्यात् । नाऽद्यः । परचित्तवृत्तीनां परस्याप्रत्यक्षत्वेन मया श्रुतमिति तव ज्ञातुमशक्यत्वात् । मदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येवं[२] वक्तव्यमिति भावः । अस्त्वेवमित्यत आह- **अन्यथा वेति ॥** वाशब्दोऽवधारणे। प्रत्युत्तरं हि लिङ्गतया ज्ञापकम्। नच तव मतेऽनुमानं प्रमाणम्। अतः प्रत्युत्तरमन्यथैवाज्ञापकमेव स्यादिति। ननु शब्दलिङ्गयोः प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते। ज्ञापकत्वमात्रं त्वङ्गीक्रियत एव। अतः कथं वाचनिकव्यवहारासिद्धिरित्यत आह- **भ्रान्तिर्वेति ॥** ज्ञापक-त्वमङ्गीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्यां जायमानः प्रत्ययस्तव मते भ्रान्तिर्वा स्यात् संशयो वा।गत्यन्तराभावात्। नच परस्य भ्रान्त्याद्यर्थं वचन-प्रयोगः, नापि प्रत्युत्तरेण भ्रान्तः सन्दिग्धो वा वाक्यं प्रयुङ्क्त इति युक्तम्। अतो वाचिकव्यवहारसिद्ध्यर्थमागमानुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति।

---

१. प. यदाऽऽगमस्यानुमानस्य।

२. ग. इत्येव।

एवं चार्वाकशास्त्रस्य विषयं निराकृत्य प्रयोजनमपि निराकुर्वन् श्रोतृप्रयोजनं तावन्निराचष्टे - सर्वेति ॥ यथा शास्त्रस्य सर्वेषां श्रोतॄणां सुखकारणत्वं तथा धर्माद्यभावज्ञाने सर्वमर्यादातिक्रमे परस्परहिंसादिना सर्वदुःखकारणत्वं च स्यात्। तथाच समव्ययफलं निष्प्रयोजनमेवेति। इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति- एको वेति ॥ धर्मादिज्ञानशून्याः पशुप्राया नोपकारिण-मुपकुर्वन्ति। अपितु सर्वेऽप्यपकर्तुमलम्। तदभावेऽपि एको वाऽन्यथाऽप-कारकः स्यादित्यर्थः।[१] तदेवं धर्माद्यनङ्गीकारे शास्त्रस्य विषयाद्यभावेनाशास्त्र-त्वप्रसङ्गात् सर्वैर्धर्मादिकमङ्गीकार्यमिति।

भावदीपिका

ननु माऽस्त्विति कथम्? 'माङि लुङ्' । माङ्योगे लुङ् स्यात् । सर्वलकारापवादोऽयम् । तथा च माङ्भू अस्माल्लुङि तस्य तिबादेशे इकारपकारयोर्लोपे ङकारलोपे च माभूदिति भवेत्। अतो माऽस्त्विति लोडुक्तिः कथम्? माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वादिति चेत्, सत्यमित्याशयेनाऽह- **माऽयं न माङिति** ।। ततश्च 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति निषेधार्थकमाशब्द एवायं न माङ्। येन तद्योगे लोड्लकारानुपपत्तिः। माशब्दयोगे तु लोड्लकारानिषेधान्न दोष इति भावः। समाधानान्तरमाह- **अस्त्वित्यव्ययं वेति** ।। अस्मिन् पक्षेऽयं माङेव न माशब्द इति ध्येयम्। न च तद्योगेऽस्त्विति लोट्लकारायोग इति वाच्यम्। नात्रास्त्वित्येतत् लोटो रूपमित्युच्यते। येनोक्तदोषापत्तिः। किन्नाम? अव्ययमिति। न हि माङ्योगे लुङितरलकारापवाद इवाव्ययापवादोऽप्यस्ति। अतोऽव्ययभूतस्यास्त्वित्यस्योत्तरत्र योगे पूर्वं माङ्सम्बन्धे दोषाभावान्मास्त्विति युक्तमिति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** ।। स्वर्गादिरूपस्य तत्साध्यप्रयोजन-स्यापीत्यर्थः। प्रमाणेन प्रतिपादनं कस्मात् कार्यमित्यत आह- **वाङ्मात्रस्येति** ॥

१. प. स्यादिति भावः।

नन्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारहेतुत्वाभावाच्छ्लोकोपकारः कथं प्रणेतुः प्रयोजनमित्यत आह- **उपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्ति लोका इति**॥ अनेनास्माकं महानुपकारः कृत इति बुद्ध्या लोकास्तस्मिन्ननुरज्यन्तेऽनुरागेण च तस्य सम्पत्प्राप्तिर्भवति। यथोक्तं चार्वाकेण - 'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते। गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवाश्च सम्पदः' इति । तथा च परम्परयेष्ट-प्राप्तिहेतुत्वाद् युक्तं प्रयोजनवत्त्वमिति भावः॥ **अत्रेति**॥ धर्मादौ वादिनामिति शेषः। अस्तित्वाभिमानो वाद्यन्तराणाम्॥ **पिशाचादाविवेति**॥ प्रत्यक्षेणानु-पलम्भात् स्तम्भे पिशाचो नास्त्येवोतास्ति मन्त्रौषधादिभिरुपलम्भादिति सन्देहवत् प्रत्यक्षेणानुपलम्भान्नास्त्येव धर्मादिकमुत वाद्यन्तरोक्तरीत्याऽस्तीति प्रत्यक्षानुपलम्भो मध्यस्थस्य सन्देहे हेतुरेव भवतीति न धर्माद्यभावनिश्चायक इति भावः ॥ **सर्वाभिमतस्येति** ॥ अस्तित्वेन सर्ववाद्यभिमतस्येत्यर्थः । 'आविपाल' इत्यत्र आ अवीति पदच्छेदः । अविपालगोपालमारभ्येत्या-विपालगोपालमिति तदर्थः। अहङ्कारकार्याभिमानस्य कथं प्रमाणत्वमित्यत आह- **अभिमान इति**॥ अभिशब्दो मानस्य सम्यक्त्वार्थक इति ध्येयम्। तदेव दर्शयति- **नचेति**॥ **तत्प्रमाणमिति**॥ प्रमाणविशेष इत्यर्थः ॥ **व्यर्थचिन्तया** प्रमाण-विशेषचिन्तया॥ **नचेति**॥ नापीत्यर्थः॥ **आगमस्येति**॥ 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति' इत्यादेरित्यर्थः। तद् आगमरूपं प्रमाणं सहकारि यस्य तत् तत्सहकारि तस्येति विग्रहः। यज्ञादिकं सफलम्, प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वादित्याद्यनुमानस्य। योगिप्रत्यक्षमप्यत्र द्रष्टव्यम्। ननु सर्वाभिमतेरन्धपरम्परामूलकत्वं किं न स्यादित्यत आह- **अत एवेति** ॥ धर्मादेरागमादिसिद्धत्वेन तदभिमतेः प्रमाणमूलक-त्वादेवेत्यर्थः॥ **प्रमाणसामान्यसिद्ध्येति**॥ 'सर्वाभिमतेरेव' इत्युक्तप्रमाण-सामान्यसिद्ध्येत्यर्थः॥ **वचनप्रयोगः** वादिना त्वया क्रियमाणः॥ **समन्वय-फलमिति**॥ 'असत्यानि दुरन्तानि समन्व्ययफलानि च। अशक्यानि च वस्तूनि नाऽरभेत विचक्षणः' इति अभियुक्तवचनादिति भावः ॥ **सर्वेऽपीति** ॥

परस्परहिंसादिना स्वेषामपकारप्राप्त्येत्यर्थः ॥ **तदभावेऽपीति** ॥ सर्वैरप्यपकारस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपीत्यर्थः । अनेन तावदस्मद्धितायोद्यमः कृतस्तत्र यद्धिंसादिकमस्माभिः प्राप्तं तदस्मदशक्तिजं तत्रायं किं करिष्यतीति भावेनेति द्रष्टव्यम् ॥ **एको वेति** ॥ कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायानुसन्धाने सत्येवमेतत् । तत्तु तेनैव निःशेषितमिति भावः ।

भावरत्नकोशः

ननु माऽस्त्विति कथं लोटो भाष्ये प्रयोगः । 'माङि लुङ्' इति सर्वलकारापवादेन लुङो विहितत्वादित्यत आह- माऽयमिति ॥ 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति गणसूत्रपठितनिषेधार्थकमाशब्दोऽयं, न पुनर्माङ् । येन मा भूदिति लुङ् स्यादिति युक्त एव लोटःप्रयोग इति भावः । अव्ययं तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । धर्माधर्मादिः प्रस्तुतत्वादाह- **उपलक्षणमिति** ॥ धर्मस्वर्गादेरभावे विषयप्रयोजनालाभान्न शास्त्रत्वमिति कथं तस्य शास्त्रित्वमिति दूषणस्य नानेनोद्धार इत्यत आह- **इदमुक्तं भवतीति** ॥ प्रमाणं भवत् प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति विकल्पं हृदि कृत्वाऽऽद्य आह- **प्रत्यक्षेति** ॥ द्वितीयतृतीययोराह- **अनुमानादेरिति** ॥ प्रत्यक्षमात्रप्रमावादित्वादिति भावः । प्रयोजनं च श्रोतॄणां प्रणेतुश्च व्यवस्थितमिति दर्शयति- **प्रयोजनमिति** ॥ 'लोकोपकारः' इत्यत्र प्रयोजनमिति वर्तते । ननु न लोकोपकारः प्रयोजनम् । प्रणेतुः सुखदुःखहान्योरन्यतरत्वाभावादित्यत आह- **उपकर्तारं चेति** ॥ **प्रत्युपकुर्वन्ति** द्रविणादिसम्पत्तिमापादयन्ति । 'प्रत्यक्षानुपलम्भः' इत्यत्र वादिविप्रतिपत्तिसंवलित इति संयोज्यम् ॥ **सन्देहेति** ॥ वादिनामभिमानात् प्रत्यक्षानुपलम्भेऽपि पिशाचादिकमिव किमस्ति धर्मादिकमुत प्रत्यक्षानुपलम्भाद् घटादिकमिव नास्तीति सन्देहेत्यर्थः ॥ **तत्साधकेति** ॥ धर्माद्यभावसाधकेत्यर्थः । अशोभने शोभनाध्यासादिलक्षणाभिमानग्रहणे तस्य प्रमाणत्वोक्त्ययोगाद् विवक्षितमभिमतिपदार्थमाह- **ज्ञानमेवेति** ॥ तस्य प्रमात्वमुपपादयति- **न च तस्येति** ॥ **उक्तत्वात्** 'एवं वदता धर्माद्यभावः' इत्यत्र, **तत्प्रमाणं** धर्मादिप्रमा-

करणम्। अभिमतिशब्दितज्ञानस्य बाधकाभावेन प्रमात्वे तस्य कार्यत्वेन समूलत्वज्ञानसम्भवान्मूलविशेषचिन्ता न प्रयोजनावहेत्याह- **व्यर्थचिन्तयेति** ।।

ननु प्रमाणं भवतु किं प्रत्यक्षरूपमुतानुमानमथाऽऽगम आहोस्वित् प्रवादपारम्पर्यम् । नाऽऽद्यः। तस्यातीन्द्रियार्थधर्मादिग्रहणासामर्थ्यात्। न द्वितीयतृतीयौ । तयोः स्वरूपत एवाप्रमाणत्वाङ्गीकारात् । तुरीये त्वन्धपरम्परापत्तिर्दूषणमिति न तच्चिन्ता व्यर्थेत्याशङ्क्य निषेधति- **न चेति** ।। अनुमानस्य कामचारित्वं व्युदसितुमुक्तम्- **तत्सहकारिण इति** ।। तुरीयदूषणमुद्धरति- **अत एवेति** ।। आगमादिप्रमाणमूलकत्वादेवेत्यर्थः। **उक्तम्** 'अनुमानादेश्च प्रामाण्याभावात्' इत्यत्र।

ठगर्थमाह- **वाचा निर्वर्त्यस्येति** ।। अत्र 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इति ठक्। यद्यपि वृत्तावक्षद्यूतादिगणः पठितः, तथाऽपि 'निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके' इत्यमरटीकायां 'अङ्गसत्त्वशब्दाभ्यामक्षद्यूतादित्वाट्ठक्' इत्युक्तत्वेनाक्षद्यूतादेराकृतिगणत्वावेदनात्। सूत्रे निष्ठार्थो न विवक्षित इति भावेन निर्वर्त्यस्येत्युक्तम्। यद्यपि 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति वाक्शब्दादाहत्य ठक् विहितः। अमरे च 'सन्देशवाग् वाचिकं स्यात्' इत्युक्तम्। तथाऽपि व्याहृतार्थे वाच्ये एव स्वार्थिकठक उक्तत्वात् प्रकृते च वाचा निर्वर्त्यस्य व्यवहारस्य ग्राह्यत्वात् 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' इत्येव ठगुत्पादनीय इति भावयितुं निर्वर्त्यस्येत्युक्तम्।

केचित्तु, 'तेन निर्वृत्तम्' इति सूत्रेण ठञमुत्पादयन्ति। तदसत्। तत्र 'कालात्' इत्यधिकारात्। अत एव वृत्तौ तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादित्युक्त्वा अह्ना निर्वृत्तमाह्निकं मासिकं सांवत्सरिकमित्युदाहृतम्।

।। **प्रमाणसामान्येति** ।। अयमर्थः। अस्ति तावद्धर्मादिविषय इत्युक्तरीत्या तस्य प्रामाणिकत्वेन प्रमाणसामान्यं तावत् तत्र सिद्धम् । न केवलमेतावत् । आगमाद्यप्रामाण्ये च वाग्व्यवहारासिद्ध्यापत्त्या तन्निर्वाहायाऽऽगमोऽनुमानं च प्रमाणमेष्टव्यमिति प्रमाणविशेषसिद्धिसमुच्चयाभिधानाय चशब्दो भाष्य इति ।

प्राचीनटीकायां तु 'न केवलं प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनश्चार्वाकस्य धर्माद्यभावोक्तिरयुक्ता। किन्तूक्तिरेवायुक्तेत्यभिप्रायेणाऽह अन्यथेति' इति चशब्दार्थ उक्तः। आगमस्येवानुमानस्य वाचा निर्वर्त्यत्वाभावादाक्षिपति- **भवत्विति** ।। द्वितीये अज्ञात्वेति पक्षे । निष्फलः परप्रत्यायनादिप्रयोजनशून्यो वाग्व्यवहार इति योज्यम्। **तज्ज्ञानोपायः** मया श्रुतमिति ज्ञानोपायः। 'वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वकोशादाह- **वाशब्दोऽवधारण इति** ।। प्रत्युत्तरस्याज्ञापकत्वापादनमुपपादयति- **प्रत्युत्तरं हीति** ।। तर्ह्यज्ञापकमेव स्यादित्यत आह- **ज्ञापकत्वमात्रमिति** ।। **कथमिति** ।। ज्ञापनमात्रार्थत्वेनापि वाग्व्यवहारोपपत्तेरिति भावः। 'वा विकल्पोपमानयोः' इत्यभिधानाद् वाशब्दो विकल्पार्थ इति भावेनाह- **संशयो वेति** ।। गत्यन्तरेति वदन् ईश्वरज्ञानमप्रमेति मते तस्य 'जायमानः प्रत्ययः' इति निरासः, स्मृतितर्कयोस्सिद्धान्ते प्रमात्वेन इतरमते भ्रमत्वेनोक्तान्तर्भाव इत्यभिप्रैति । पक्षद्वयेऽपि दोषमाह- **नचेत्यादिना** ।। **प्रयोग इति** ।। 'इति युक्तम्' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः। पराङ्गीकृतज्ञापकभावस्यापि प्रत्युत्तरस्य न भ्रान्त्याद्यापादकत्वं युक्तम्, अनुभवविरोधादित्याह- **नापीति** ।। वाशब्दो भाष्ये उपमार्थक इत्यभिप्रायेणाऽह- **यथेति** ।। चशब्दार्थोऽपि स एव वाशब्द इति भावेनोक्तम्- **कारणत्वं चेति** ।। दुःखस्य नान्तरीयकत्वे शास्त्रप्राप्तव्यसुखस्य प्रयोजनत्वमुपपद्यत एवेत्याशङ्क्याऽह- **तथाचेति** ।। **पशुप्रायाः** पशुतुल्याः। 'प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वोक्तेः। **अलं** पर्याप्ताः। **तदभावेऽपि** सर्वेषामपकर्तृत्वाभावेऽपि।

भाष्यम्

रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । नचादोषत्वं स्ववाक्येनैव[1] सिद्ध्यति ।

१. ब. एवशब्दो न पठ्यते ।

नच येन[1] केनचिदपौरुषेयमिदमित्युक्तमुक्तवाक्यसमम् । अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति ।

प्रमेयदीपिका

ननु स्वीकृतं धर्मादिकम्, पौरुषेयवाक्यात् तन्निश्चयः स्यादित्यत आह- **रचितत्वे चेति ॥** ततश्च न धर्मादिनिश्चय इति भावः । निर्दोषत्वेन प्रमितोऽसाविति चेत् । तस्य निर्दोषत्वं किं तद्वाक्यात् सिद्धं प्रमाणान्तरेण वा, न द्वितीयः । तदभावात् । आद्यं दूषयति - **नचेति ॥** अतिप्रसङ्गादिति भावः । नच प्रत्यक्षादिना धर्मादिसिद्धिः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेयं वाक्यमङ्गीकार्यम् । अङ्गीकृतं च बौद्धादिभिः स्वसमयापौरुषेयत्वम् । 'शौद्धोदनिप्रभृतयः सम्प्रदायप्रवर्तकाः' इत्युक्तत्वात् । ततः किमिति चेत् । वाक्यत्वहेतोः तत्रानैकान्त्यमिति ।

अस्त्वेवमनुमानस्यान्यतरानैकान्त्यात् श्रुतेरपौरुषेयत्वे बाधकाभावः । साधकं तु[2] किमिति चेत्, कर्तुरप्रसिद्धिरपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति ब्रूमः । एवं तर्हि गूढकर्तृकस्य कृतापौरुषेयत्वप्रसिद्धिकस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यत आह- **नचेति ॥** केनचित् कृतमिति शेषः । उक्तवाक्यसमं वेदवदपौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकाले यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं तेन विषयीकृतत्वात् श्रुतेः । इतरस्य तदभावादपौरुषेयत्वप्रसिद्धिरेव तत्र भग्नेति भावः । अपौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुपसंहरति- **अत इति ॥** एवं चतुर्थपादोपयुक्तं प्रमेयमुक्त्वा तमिदानीं निवेशयति- **अत इति ॥** यत एवं नैरात्म्यवादि-

१. ब. 'येन' इति न पठ्यते ।

२. प. तत्साधकं तु ।

भिरुत्प्रेक्षिताः कुतर्काः अतस्तैः कुतर्कैः धीरः धीमान् तत्र देहातिरिक्त-नित्यात्मसद्भावविषये न मोहमापद्यते। 'नरके नियतं वासः' इत्याद्यर्जुन-वचनेन तस्य नित्यात्मप्रतिपत्तिसिद्धेः मुह्यतीति प्रथमपुरुषप्रयोगः ॥ १३ ॥

भावदीपिका

॥ **अतिप्रसङ्गादिति** ॥ अस्माकमप्यस्मद्वाक्याददोषत्वं सिद्ध्येदित्यति-प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु पौरुषेयवाक्यात् तन्निश्चयायोगेऽपि प्रमाणान्तरेण तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह - **नच प्रत्यक्षादिनेति** ॥ अतीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षेण सिद्धिः। नाप्यनुमानेन। तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । नाप्यागमेन। अपौरुषेय-स्यानङ्गीकारात्। पौरुषेयस्य च निरस्तत्वादिति भावः। ननु शौद्धोदनिप्रभृतीनां कर्तॄणां प्रसिद्ध्या कथमपौरुषेयत्वमङ्गीकृतमित्यत आह- **शौद्धोदनीति** ॥ **वाक्यत्वहेतोरपौरुषेयत्वाभावसाधकस्य॥ तत्रेति** ॥ अपौरुषेयत्वेन बौद्धाद्यङ्गी-कृतेषु तत्तत्समयेष्वित्यर्थः ॥ **अनुमानस्येति** ॥ श्रुतिवाक्यं नापौरुषेयं वाक्यत्वाल्लौकिकवाक्यवत् इति पूर्वोक्तानुमानस्येत्यर्थः॥ **अनैकान्त्यादिति**॥ बौद्धस्य समयस्यापौरुषेयत्वस्यास्माभिरनङ्गीकारेण तद्रीत्यैवानैकान्त्येनान्य-तरानैकान्त्यादित्यर्थः॥ **कर्तुरप्रसिद्धिरिति**॥ तथा च वेदोऽपौरुषेयोऽप्रमित-कर्तृकत्वाद् गगनवदित्यर्थः।

नन्वर्जुनं प्रति भगवता 'त्वं मोहितो मा भव' इति वक्तव्ये 'न मुह्यति' इति कथं प्रथमपुरुषप्रयोग इत्यत आह- **नरक इति** ॥ तथा चार्जुनस्याऽत्म-नित्यत्वप्रतिपत्तेस्तद्वचनबलेन सिद्धत्वान्न तं प्रत्येतत्। किन्त्वर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तशङ्कालुलोकाभिप्रायेणैवेदमतः प्रथमपुरुषप्रयोग इति भावः।

भावरत्नकोशः

असौ रचयिता पुरुषः ॥ **नच प्रत्यक्षेति** ॥ तस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः।

किमेवं वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम् उत किञ्चिदस्तीति प्राग् विकल्पितं द्वितीयपक्षमङ्गीकारयन्नुपसंहरति- **अत इति** ।। न केवलं प्रामाणिकैरेवमङ्गीकार्यमिति त्वयाऽपि स्वीकार्यमापद्यते । किं तर्हीत्यतआह- **अङ्गीकृतं चेति** ।। **शौद्धोदनिप्रभृतय इति** ।। यः शकेषु जातो बुद्धावतारः स शौद्धोदनिरिति क्षीरस्वामी । तत्प्रभृतयः सम्प्रदायस्यैव प्रवर्तकाः, न पुना रचयितार इत्यपौरुषेयत्वं प्राप्तमिति भावः ।। **वाक्यत्वहेतोरिति** ।। श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति वाक्यत्वाल्लौकिकवाक्यवदिति प्रागुक्तवाक्यत्वहेतोस्तत्राङ्गीकृतापौरुषेयभावे वाक्ये उक्तसाध्येन व्यभिचार इत्यर्थ इति सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः । श्रुतेः पक्षत्वात् तदन्यवाक्यस्य सिद्धान्तिनाऽपौरुषेयत्वानङ्गीकारात् कथमनैकान्त्योद्भावनमित्यत उक्तम्- **अन्यतरेति** ।। पराङ्गीकारानुसारेण परस्यानैकान्त्योद्भावनमिति भावः ।। **कर्तुरप्रसिद्धिरिति** ।। अप्रमितकर्तृकत्वमित्यर्थः ।। तेन कर्तृभ्रान्त्या नासिद्धिः । नापि गूढकर्तृके व्यभिचारः । गूढेन कर्त्रा स्ववाक्ये कर्तुः प्रमितेः । एवं तत्त्वनिर्णयोक्तं हेतुं स्वयमुक्त्वा उत्तरभाष्यमनुरुध्य हेत्वन्तरमाह- **अपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति** ।। अत्र व्यभिचारं शङ्कते- **एवं तर्हीति** ।। 'गूढकर्तृकस्य' इति साध्याभावोपपादनम् । 'कृतापौरुपयत्वप्रसिद्धिकस्य' इति हेतुसत्त्वोपपादनम् । **इतरस्य** गूढकर्तृकस्य । **तदभावात्** प्राक्तनमेवेदमधीमहे अध्यापयामश्चेति लोकानुसन्धानगोचरत्वाभावात् । **तत्र** गूढकर्तृकवाक्ये । **तं** चतुर्थपादम् । 'धीरस्तत्र न मुह्यति' इति मत्वर्थे रप्रत्यय इति भावेनोक्तम्- **धीमानिति** ।। अर्जुनस्य बोध्यत्वान्मुह्यसीति वाच्यमित्यत आह- **नरके नियतमित्यादि** ।।

भाष्यम्

अथवा जीवनाशं देहनाशं वाऽपेक्ष्य शोकः? न जीवनाशम् । नित्यत्वादित्याह - **नत्वेवेति** ।। १२ ।। नापि देहनाशमित्याह- **देहिन इति** ।। यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोक एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि । ।। १३ ।।

प्रमेयदीपिका

अनेकार्था गीतेति दर्शयितुं श्लोकद्वयं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **अथवेति ॥** न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः । कार्य इति शेषः । नित्यत्वात् जीवस्य । अनेन योजना पूर्ववदेवेति ज्ञापयति ॥ १२ ॥ नापीत्यत्रापि पूर्ववत् शेषः । अत्र पूर्वयोजना न सङ्गच्छते। अतोऽन्यथा पादत्रयं व्याख्याति- **यथेति ॥** जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्ताविति निमित्तसप्तम्यौ । ततश्चायमर्थः । कौमाराद्यवस्थाविशिष्ट-देहहाने तावन्नास्ति शोक इति प्रसिद्धम् । तत् कस्य हेतोरिति वाच्यम् । जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात्, समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत् । तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः । देहान्तरलाभादेव । यदातु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रतिविधानं तदा सुतरां समीचीनलाभेन जीर्णहानेरिति । तत्रावस्थामात्रहानिः । अत्रत्ववस्थावतोऽपीत्येतदनुपयुक्तं वैषम्यम् । निष्कप्रदानेन पटग्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तं 'धीरः' इति ॥ १३ ॥

भावदीपिका

॥ **पूर्ववदिति** ॥ अपेक्ष्य शोकः कार्य इति शेष इत्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ व्याख्यानाकरणेनेत्यर्थः । शोकाभावं प्रति जरादिप्राप्तेर्देहान्तरप्राप्तेश्चाधिकरणत्वा-भावादाह- **जरादिप्राप्तावित्यादि** ॥ **प्रतिविधानमिति** ॥ समाधानमित्यर्थः । ननु जीर्णदेहलाभस्थले पूर्वावस्थामात्रहानिः । मरणे तु जीर्णावस्थावतो देहस्यापीति वैषम्यमित्यत आह - **अनुपयुक्तमिति** ॥ शोकाहेतुत्वाभावादिति भावः । ननु यथाकथञ्चित् स्वसमीपस्थद्रव्यहानेन वस्त्वन्तरस्य प्राप्तत्वाच्छोको भविष्यत्येवेति चेत्, तत्राऽह - **निष्केति** ॥ अन्यथैतस्यापि शोकहेतुत्वं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **इति दर्शयितुमिति** ॥ लेशत इत्युक्त्या सूचितं बह्वर्थत्वं मन्दानामपि

गीतासु दर्शयितुमित्यर्थः। 'जीवनाशम्' इत्यत्र पूर्वभाष्याद् अपेक्ष्य शोकः इति पदद्वयमनुवर्त्य तत्रापि ल्यपो घटनाय शेषमाह- **कार्य इति शेष इति ॥** 'नित्यत्वात्' इति भाष्ये शेषोक्तिर्जीवस्येति। **अनेन** 'नत्वेव' इतीति प्रतीक-मात्रग्रहणेन ॥ १२ ॥

अत्र 'कौमारम्' इत्यादित्रिपाद्याम्। यद्वा, नापि देहनाशमपेक्ष्य शोकः कार्य इत्यत्रेत्यर्थः। एवं हि तत्र पूर्वयोजना। यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि। ईक्षितृत्वादिति। इयं च देहातिरिक्तात्मादिसाधनाय कृता। न प्रकृतार्थसङ्गता। अतोऽन्यथाऽत्र व्याख्यातीत्यर्थः ॥ **निमित्तसप्त-म्याविति ॥** जरादिप्राप्तिनिमित्तकः शोकः देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकः शोक इति च निमित्तार्थे सप्तम्यावित्यर्थः। यद्यपि विशिष्य निमित्ततायां न सप्तमी-विभक्तेरनुशासनमस्ति। तथाऽपि जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्तावित्युभयत्र सत्यामिति अशोक इत्यत्र तु युक्त इति शेषो व्याख्यायते। ततो 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रेण सप्तमी, गोषु दुह्यमानासु गतः कृष्ण इत्यत्र यथा। तथा च जरादिप्राप्तौ सत्यामशोको युक्त इति संयोजने सति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोप-कल्पत इति उपलक्षणीभूतसप्तम्याश्रययोर्जरादिप्राप्तिदेहान्तरप्राप्त्योर्निमित्तत्वं लभ्यत इत्यभिप्रायेण 'निमित्तसप्तम्यौ' इत्युक्तमित्याहुः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासामिष्टिरिति तत्कस्येति षष्ठी। कस्माद्धेतोरित्यर्थः। परिदृश्यमानदेहेति वक्तव्ये यज्जीर्णग्रहणं तत्तात्पर्यमाह- **यदा त्विति ॥** *

गीताश्लोकद्वयाक्षरार्थस्तु- ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते किं वा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकारेण। नाऽद्यः। देहोत्पत्तिनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वाच्च। द्वितीये देहातिरिक्तात्मनः सद्भावे

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **जीर्णहानेरिति ॥** प्रतिविधानमित्यनुषङ्गः। चतुर्थपादं स्वयं योजयति- **तत्रावस्थामात्रेत्यादिना ॥ धीर इति ॥** पूर्वदेहत्यागेन देहान्तरप्राप्तिविषये धीरो विवेकी न मुह्यतीति मूलार्थ इति भावः।

तन्नित्यत्वानुमानं सम्भवति। देहपक्षोक्तदोषाभावात्। तद्देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धम्। ततश्चाऽऽश्रयसिद्धिरिति। अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसद्भावः। तथाऽपि नानुमानं सम्भवति। यतः पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवायमात्मेत्यस्यार्थस्य भावे एतदनुमानं सम्भवति। स्वरूपासिद्ध्याद्यभावात्। किं नाम? तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वमेवासिद्धं प्रमाणाभावात्। तथा च देहोत्पत्तावुत्पत्तिमतः तद्विनाशे च नाशवतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इत्येतदाक्षेपद्वयपरिहाराय 'देहिनोऽस्मिन्' इत्यादित्रिपादी प्रवृत्ता॥ **देहिन इति**॥ अत्र देहशब्देन शरीरेन्द्रियान्तःकरणप्राणादिसङ्घातो ग्राह्यः। **देहवतो** देहातिरिक्तस्य। **अस्मिन्** देहे परिदृश्यमाने स्थूलदेहे। कौमारं यौवनं जरेति विषयेण विषयीक्षणमुपलक्ष्यते। तत् देहिनो देहातिरिक्तस्यैव। न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवतीति कौमारादीक्षणेन लिङ्गेन देहातिरिक्त आत्माऽस्तीत्यनुमीयते। तथा 'देहिनः' इत्यादिपादत्रयं देहभेदेऽप्यात्मैकत्वसाधनं योजनीयम्। देहिन इत्येकवचनं तन्त्रम्। कौमारादिमच्छरीरभेदे देही एक एव। योऽहं कुमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान् वर्ते इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात्। देहान्तरप्राप्तावपि अनेकदेहप्राप्तावपि एक एव देही सिद्धः। उक्तरीत्या तत्प्रत्यभिज्ञातृत्वात्। प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानादिसिद्धेरिति।

अथवा, जीवनाशं देहानाशं वाऽपेक्ष्य शोकः कार्यः? न जीवनाशम्। तस्य नित्यत्वात्। नापि देहनाशमपेक्ष्य शोकः कार्यः। प्रतिनिधिलाभेन हानेः प्रतिविधानसम्भवादिति 'नत्वेवाहम्' इत्यादिश्लोकद्वयेनोच्यत इति भाष्ये द्विश्लोकी प्रकारान्तरेणावतारिता। तत्र प्रथमश्लोके पूर्ववदेव योजना। द्वितीयश्लोके पूर्वयोजना न सङ्गच्छत इति पादत्रयं यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि न शोक इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातम्। अत्रायं भावः। कौमाराद्यवस्थाविशिष्टदेहहाने तावन्नास्ति शोक इति प्रसिद्धम्। तत् कस्य हेतोरिति वाच्यम्। जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात्। समानलाभेन हानिः समाधीयत इति चेत्, तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः। देहान्तरलाभादेव। यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रतिविधानं तदा सुतरां समीचीनलाभेन जीर्णहाने-

रिति । तत्रावस्थामात्रहानिरत्र तु अवस्थावतोऽपीत्येतदनुपयुक्तं वैषम्यम् । निष्कप्रदानेन पटग्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तम्- **धीर इति** ॥ धीरः धीमान् तत्र देहातिरिक्तात्मविषये न मुह्यति । देहेन्द्रियादीनां जडत्वकरणत्वादिना ईक्षणादि-कर्तृत्वायोग इत्यादिरूपेण ते तर्का निराकार्याः । तथा हि । न तावदहं मनुष्य इत्याद्यनुभवाच्छरीरस्य कौमाराद्यनुभवः शङ्कनीयः । भौतिकत्वात् । अन्यथा मृतस्यापि तत्प्रसङ्गः । प्राणेन्द्रियाद्यपगमान्मृतस्यादर्शनमिति चेन्न । प्राणादेः सत्त्वेऽपि सुप्त्यादौ ज्ञानादर्शनात् । अत एव मनसोऽपि न ज्ञातृत्वम् । सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । करणत्वाच्च । मनसा जानामीत्यनुभवात् । नच करणस्य कुठारस्येव कर्तृत्वमुपपद्यते । एतेन बाह्येन्द्रियाणामपि कर्तृत्वं निरस्तम् । चक्षुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वानुभवात् । नच प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । बाधकाभावादिति । ॥ १३ ॥

भगवद्गीता

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तान् तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

भाष्यम्

तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेत्, नेत्याह- **मात्रास्पर्शा इति** ॥ मीयन्त इति मात्रा विषयाः । तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । त एव[१] शीतोष्णसुखदुःखदाः? देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णा-द्यनुभव आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे । नह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति । कुतः? आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युः । अतो यतो मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव ते सन्ति नान्यदेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात् तन्निमित्ता एव नाऽत्मनः स्वतः ।

१. ब. त एव हि ।

प्रमेयदीपिका

प्रकारान्तरेण शोकं शङ्कते- **तथाऽपीति** ॥ यद्यपि बान्धवादीनां हानिर्भविष्यतीति धिया न शोको युक्तः। उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात्। देहहानावपि प्रतिनिधिलाभात्। तथाऽपि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया मे शोकः समुत्पतितः। कथम्? तद्दर्शनाभावादिना। 'तत्' इति बान्धवादिदेहादिपरामर्शः[१]। आदिपदेन विकृततद्दर्शनं च गृह्यते। प्रेमास्पदानां हि दर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुः। तेषु मृतेषु तद्दर्शनाद्यभावात् सुखहानिः। तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावाप्तिश्चेति। एतन्निषेधपूर्वकं श्लोकमवतारयति- **नेति** ॥ 'मीयन्ते विषया एभिरिति[२] मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्यानमसत्। पुराणादौ मात्राशब्दस्य विषये रूढत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे- **मीयन्त इति** ॥ ननु गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा विषयाः। अतो भिन्नपदत्वे द्वन्द्वत्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह- **तेषामिति** ॥ विषयाणाम्। तथाऽप्यनुपपत्तिः, विषयाणां स्पर्शाभावादित्यत आह- **सम्बन्धा इति** ॥ एवं तर्हि किं षष्ठीसमासपरिग्रहेण। भिन्नपदत्वादावपि दोषाभावादित्यतो वाक्यं योजयति- **त एवेति** ॥ तुशब्दस्यार्थ एवेति। नहि विषयाणां सम्बन्धानां च पृथगेतत्कार्यं सम्भवतीति भावः। ननु शीतोष्णशब्दौ विषयविशेषवचनौ। तत् कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषं दद्युः। कथञ्च साक्षात् सुखदुःखे। कश्च प्रतिसम्बन्धी। कस्मै ददतीत्यत आह- **देह इति** ॥ देहशब्देनात्रेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते। अनेन शीतोष्णशब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ। विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणेयम्। अनुभवद्वारैव सुखदुःखदानम्। प्रतिसम्बन्धी देहः। दानं चाऽत्मन इत्युक्तं

१. ग. बान्धवादिपरामर्शः।

२. ग. यैरिति।

भवति। एतेन लौकिकी प्रतीतिरर्जुनेन शङ्किताऽनूद्यते। तत्तद्विषयाणां तैस्तैरिन्द्रियैर्ये ये सन्निकर्षाः तैस्तैः तत्तद्विषयसाक्षात्कारो भवति[1]। तत्रेष्टविषयसाक्षात्कारात् सुखं भवति। अनिष्टविषयसाक्षात्काराद् दुःखं भवतीति। भवेदेतदेवं ततः किं प्रकृतशङ्काया इत्यतः तुशब्दात् परया काका सिद्धमर्थमाह- **नहीति** ॥ स्वतः विषयेन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण। दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कारः सुखदुःखे च। अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्णसुखदुःखदाः? नहि। किन्नाम? अभिमानसहिता इत्युक्तं भवति। अभिमानो नामात्र विपयेषु शोभनाध्यासनिमित्तः स्नेहः, अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च, शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकोऽविवेक इत्यादिः। विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः, येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे- **कुत इति** ॥ ननु कथमिदं लभ्यते। यत इत्यध्याहारादिति ब्रूमः। प्रयोजनान्तराभावाद् हेत्वर्थगर्भत्वेन वा। 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवत् शीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामति। मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तस्याऽगमापायित्वादित्यर्थः। अनेन कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुखेन व्याचष्टे- **यदीति** ॥ मात्रास्पर्शा यदि स्वतः स्वयमेवाभिमानमनपेक्ष्य, आत्मनः शीतोष्णसुखदुःखदाः स्युः तर्हि सुप्तावपि स्युः। नहि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरतीत्यर्थः। नच वाच्यं सुप्तौ विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न सन्तीति। स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात्। अत एव शीतोष्णग्रहणं कृतम्। एतेनेन्द्रियमनस्सन्निकर्षाभावोऽपि प्रत्युक्तः। नचाऽत्ममनस्सन्निकर्षाभावः। मनसः कदाऽप्यात्मवियोगाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं वदन् साक्षादर्थं दर्शयति- **अत**

---

१. ग. तत्तद्विषयसाक्षात्कारा भवन्ति।

इति ॥ अतो मात्रास्पर्शा नाऽत्मनः स्वतः स्वयमेव केवलाः शीतोष्ण-सुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्धः। अत इत्युक्तस्यैव[1] विवरणं यतस्तन्निमित्ता एवेति। तदित्यभिमानपरामर्शः। तेन निमित्तेन सहिता एव शीतोष्णसुख-दुःखदा यत इत्यर्थः। तत् कुत इत्यत उक्तम्- **मात्रेति ॥** मात्रास्पर्शा जाग्रत्स्वप्नयोरभिमानवतोरेव ते तथाविधाः शीतोष्णसुखदुःखदाः सन्ति भवन्ति नान्यदा अभिमानरहिते सुप्त्यादाविति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुख-दुःखदत्वस्याभिमानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यर्थः। नन्वभिमान-हीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः तृणादौ दृश्यते। सत्यम्।सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानमत्राधि-कृतमित्यदोष इति।

भावदीपिका

विकृततद्दर्शनं वेधच्छेदादिविकारयुक्तदेहदर्शनम्। **विषये** शब्दादौ। **द्वन्द्वे** ऐकपद्यमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **एवं तर्हीति ॥** स्पर्शशब्दस्य सम्बन्धार्थकत्व इत्यर्थः ॥ **किमिति ॥** ऐकपद्यमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **भिन्नपदत्वादावपीति ॥** भिन्न-पदत्वम्, एकपदत्वं वाऽङ्गीकृत्य द्वन्द्व एवाऽश्रीयताम्। स्पर्शपदस्य सम्बन्धा-र्थकत्वेन पुनरुक्तिदोषाभावादित्याशयः। ननु कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह- **न हीति ॥** विषयाणां सम्बन्धानां च सकाशादिति शेषः ॥ **एतत्कार्यम् ॥** अनुभवद्वारा सुखादिरूपं कार्यम्। यदि भिन्नपदत्वमेकपदत्वेऽपि द्वन्द्वो वाऽऽश्रियेत तदा विषयाणां सम्बन्धानां च प्रत्येकमनुभवादिकारणत्वमुक्तं स्यात्। न चैवम्। इन्द्रियाद्यसम्बद्धविषयाद् विषयास्पृष्टकेवलसम्बन्धाद् वाऽनु-भवादिरूपकार्यादर्शनात्। अत ऐकपद्यमङ्गीकृत्य षष्ठीसमास एवाऽश्रयणीय इति भावः॥ **साक्षात् ॥** अनुभवद्वारमन्तरेणेत्यर्थः॥ **प्रतिसम्बन्धीति ॥** अधिकरण-मित्यर्थः। कुत्र ददति, भोगायतनं किमिति यावदिति भावः।

---

१. प. एवशब्दो न पठ्यते।

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैवानुभवहेतुत्वात् कथं देहविषयसम्बन्धस्यानुभवहेतुत्वमुच्यत इत्यत आह - **देहशब्देनेति** ॥ देहाश्रितत्वं लक्षणाबीजसम्बन्धः ॥ **अनेनेति** ॥ 'देहे शीतोष्णादि' इत्यादिपदप्रयोगेणेत्यर्थः ॥ **लक्षितलक्षणेति** ॥ लक्षितमर्थं द्वारीकृत्य या लक्षणा सा लक्षितलक्षणा। अत्र हि मात्रास्पर्शानां शीतोष्णदत्वद्वारा सुखादिदत्वमुच्यते। तत्र विषयसम्बन्धानां शीतोष्णविशेषविषये द्वयदत्वस्य बाधाच्छीतोष्णशब्देन सकलविषया लक्ष्यन्ते। इदमप्यनुपपन्नम्। विषयसम्बन्धानां समस्तविषयदत्वस्यापि बाधितत्वादतस्तेन तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणेति भावः ॥ **अनुभवद्वारेति** ॥ मूले विवक्षितमित्यर्थः। 'कथञ्च' इत्यस्य परिहारोऽयम्। ननु विषयसम्बन्धा अनुभवद्वारा सुखदुःखे कुत्र कस्य ददति इति प्रतिसम्बन्ध्याकाङ्क्षायाः किमुत्तरमत आह- **प्रतिसम्बन्धीत्यादि** ॥ तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोक इत्याशङ्कापरिहारस्य पूर्वार्धेऽदर्शनात् तस्य वैयर्थ्यमित्यत आह- **एतेनेति** ॥ पूर्वार्धेनेत्यर्थः। अनुवादप्रकारं दर्शयति- **तत्तदिति** ॥ **परयेति** ॥ तदनन्तरमध्याहृतयेत्यर्थः ॥ **काकेति** ॥ स्वरविशेषयुक्तकिंशब्देनेत्यर्थः। 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यभिधानात्। विषयसन्निकर्षमात्रस्य दुःखादिदत्वाभावादाह- **दुःखादिरिति** ॥ तथा च स्वतो विषयसन्निकर्षमात्रेण साक्षात्कारद्वारा दुःखादिर्न हि सम्भवतीत्यर्थः। तुशब्दार्थानुवाद एव- **केवला इति** ॥ काकुप्रदर्शनम् - **किमिति** ॥ पूर्वमभिमानशब्दस्य ज्ञानार्थकतया व्याख्यातत्वादत्र तदर्थत्वभ्रमं वारयति- **अभिमान इति** ॥ **सुखदुःखयोश्चेति** ॥ ज्ञानद्वारेति शेषः ॥ **नन्विति** ॥ आगमापायिन इत्यस्याऽगमापायित्वादिति व्याख्यानं कथं लभ्यते? हेतुत्वज्ञापकस्य यत इत्यादिपदस्य गीतायामभावादिति भावः। अध्याहारेण समाधानस्य जघन्यत्वादाह - **हेत्वर्थेति** ॥ यत इत्यध्याहारेण वा हेत्वर्थगर्भत्वेन वेदं हेतुतया किमर्थं व्याख्यायत इत्यत उक्तम्- **प्रयोजनान्तरेति** ॥ एवं च वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशयः।

नन्वर्जुनशङ्कापरिहाराहेतुत्वान्मात्रास्पर्शानामुत्पत्तिविनाशकथनमसङ्गतमित्यत आह- **सविशेषणे हीत्यादिना ॥** अत्र सति विशेष्ये बाधे इति पूरणीयम्। अन्यथा स्वाचारादिमान् ब्राह्मणो भोजयितव्यो न हन्तव्यश्चेत्यादावतिप्रसङ्गादिति ज्ञेयम्। लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यात्, स्वर्गी ध्वस्त इत्याद्युदाहरणम्। ननु प्रकृते मात्रास्पर्शेषु आगमापायित्वस्य सिद्धत्वेन कथं विशेष्यबाध इति चेत्, उच्यते। प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधः प्रत्याम्नायाद् बाधो वैयर्थ्याच्चेति बाधश्चतुर्विधः। तत्राऽद्यो यथा- घटो नास्तीति। द्वितीयो यथा- शशविषाणं नास्तीति। तृतीयो यथा- शरैः कुशानामाभिचारिके कर्मणि प्रत्याम्नायात्। चतुर्थो यथा- कृष्णलचराववघातस्य। तत्र वितुषीभावस्यासम्भवेनावहननस्य वैयर्थ्यदिति मीमांसकसम्मतत्वात्। प्रकृतेऽपि मात्रास्पर्शेष्वागमापायित्वस्य सिद्धत्वेन तत्कथनस्य वैयर्थ्याद् बाध इति। यथोक्तमन्यथानुमितौ चेत्यधिकरणीयसुधाटिप्पण्यामस्मदाचार्यचरणैः- नित्यत्वस्याङ्गीकारविषयविशेषणत्वं वैयर्थ्यप्रसङ्गेन बाधितमिति भातीति भाव इति ॥ **कारणसामग्रीति** ॥ कारणसाकल्यरूपविशिष्टार्थपरः सामग्रीशब्दः कारणरूपविशेषणान्तरसमवधानाद् विशेष्यभूतसाकल्यमात्रपरः। तथा च कारणसाकल्यमित्यर्थः। विशिष्टपराणां शब्दानां विशेषणान्तरसमवधाने विशेष्यपरतायाः 'सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इत्यादौ दृष्टत्वादिति ध्येयम्। तथा च सुप्तौ अभिमानरहितमात्रास्पर्शरूपकारणसाकल्यस्य सत्त्वात् कार्यं दुःखादि स्यादेवेति भावः॥ **स्पर्शत्वगिन्द्रियेति** ॥ भूम्यां कशिप्वादौ हि शयनं कृतवत एव सुप्तिरिति दृष्टमिति भावः ॥ **अत एवेति** ॥ स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वादेवेत्यर्थः। गीतायां विषयसामान्यग्रहणे कार्ये तद्विहाय यच्छीतोष्णादिरूपविषयविशेषग्रहणं कृतं तद् विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य सुप्तौ सद्भावं सूचयितुमेवेति भावः।

नन्विन्द्रियमनःसन्निकर्षस्य ज्ञानद्वारा सुखादिहेतोः सुप्तावभावाद् ज्ञानाद्याभावोऽस्तु। किमनेनेत्यत आह- **एतेनेति**॥ त्वगिन्द्रियमनःसन्निकर्ष-सत्त्वेनेत्यर्थः। नन्वात्ममनः सन्निकर्षाभावात् सुप्तौ ज्ञानाद्यभाव इत्यत आह- **न चेति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ अष्टमाध्याये 'मनो हृदि निरुध्य च' इत्येतद्व्याख्यानसमये 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इति प्रमाणेन वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। अभिमानवतोरभिमानापादकयोः॥ **ते** तव॥ त इत्यनूद्य तथाविधा इति व्याख्यानं वा । **तथाविधाः** अभिमानसहिताः ॥ **शीतो-ष्णेति**॥ ज्ञानद्वारेति शेषः। तृणादावभिमानाभावेऽपि इन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण ज्ञानोदयदर्शनाद् व्यभिचार इति नाभिमानस्य ज्ञाननिमित्तत्वमिति शङ्कते- **नन्विति**॥ **सुखेति**॥ तृणादिज्ञानं न तादृगिति भावः।

भावरत्नकोशः

'तथाऽपि' इति भाष्ये प्रतियोग्याह- **यद्यपीति ॥ उक्तविधया** जीवनाशं देहनाशं वेत्युक्तविधया। 'विकृत' इत्यत्र छेदादिर्विकृतिः। 'छेदभेदादि' इत्यत्रावयवविश्लेषहेतुः क्रिया छेदः। भिन्नतयाऽवस्थानहेतुर्विदारणं भेदः। नेति श्रवणादाह- **एतन्निषेधेति**॥ तथाऽपीति कृतशङ्कानिषेधेत्यर्थः। **श्लोकं** मात्रास्पर्शा इति श्लोकम्। क्वचित्तु श्लोकद्वयमिति पाठः। तत्र **श्लोकद्वयं** 'मात्रास्पर्शास्तु', 'यं हि न व्यथयन्ति' इति श्लोकद्वयमित्यर्थ इत्याहुः ॥ **इति व्याख्यानमिति** ॥ तथा च शङ्करभाष्यम्- 'मात्राः आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि' इति ॥ **पुराणादाविति** ॥ 'जगद्वृक्षाश्रया ह्येषा प्रकृतिश्च गुणत्रयम्। मूलं मात्राश्शिफास्तस्य' इति तात्पर्योदाहृतप्रमाणे 'त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च' 'देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नाऽत्मानमन्यं च विदुः परं यत्' इति भागवतादिपुराण इत्यर्थः । अत्राऽद्ये वचने मात्रा विषया एव ग्राह्याः। 'इन्द्रियाण्यस्य पत्राणि' इति तत्रैवेन्द्रियाणां पृथगुक्तेः। द्वितीये मात्रेन्द्रियाणीति सहपाठात्। तृतीये अक्षाणां मात्राणां च पृथगभिधानात्। अतः

सर्वत्र त एव व्याख्येया इति॥ **रूढत्वादिति**॥ प्रयोगप्राचुर्याद् योगरूढत्वादिति वाऽर्थः। तेन भाष्योक्तयोगवृत्तिविरोध इति शङ्कानवकाशः। मीयन्त इति वदन् भाष्यकारः कर्मणि 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इत्यौणादिकत्रन्प्रत्ययमभिप्रैतीति भावः। 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इति कोषोक्तेराह- **ननु गन्धरसेति**॥ **भिन्नेति**॥ मात्रा इति स्पर्शा इति च भिन्नपदत्व इत्यर्थः॥ **द्वन्द्वत्वेति**॥ मात्राश्च स्पर्शाश्चेति द्वन्द्वत्वे वेत्यर्थः। **स्पर्शानां** त्वगिन्द्रियग्राह्य-गुणविशेषाणाम्। 'विषयान्तर्गतानाम्' इति हेत्वर्थगर्भम्। स्त्रीलिङ्गमात्रापरा-मर्शस्तेषामित्यनेन कथमित्यत आह- **विषयाणामिति**॥ मात्रा विषया इति प्रकृतत्वात् पुल्लिङ्गेन विषयपरामर्शो युक्त इति भावः। **तथाऽपि** तत्पुरुषाश्रयणेन पुनरुक्तिपरिहारेऽपि। **एवं तर्हि** स्पर्शशब्दस्य सम्बन्धार्थत्वे॥ **भिन्नेति**॥ मात्रा इति स्पर्शा इति भिन्नेत्यर्थः। आदिशब्देन द्वन्द्वपरिग्रहः। **दोषाभावात्** 'स्पर्शाभावात्' इत्युक्तदोषाभावात्। वाक्यार्थाघटनदोषाभावाद् वा। **पृथक्** प्रत्येकम्। **एतत् कार्यं** सुखदुःखप्रदानलक्षणं कार्यम्। अनेन भिन्नपदत्वे द्वन्द्वत्वे वा वाक्यार्थानुपपत्तिदोषाभावादित्युक्तमसिद्धमित्युपपादितं भवति॥ **विषय-विशेषेति**॥ त्वगिन्द्रियग्राह्यस्पर्शरूपविषयविशेषेत्यर्थः। **साक्षात्सुख-दुःखे**। विषयसम्बन्धा दद्युरिति वर्तते॥ **कश्चेति**॥ मात्रास्पर्शशब्दितविषय-सम्बन्धानां प्रतिसम्बन्धी कः। सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयाधीनत्वादिति भावः॥ **कस्मा इति**॥ 'सुखदुःखदाः' इत्यत्र दानस्य सम्प्रदानापेक्षत्वादिति भावः।

ननु न शरीरविषयसन्निकर्षस्य विषयानुभवहेतुत्वं, सुप्त्यादौ व्यभिचारादित्यत आह- **देहशब्देनेति**॥ देहगतत्वं सम्बन्ध इति भावः। ननु शीतोष्णशब्दावित्या-दिना कृतचोद्यस्य भाष्येण कथं परिहार इत्यतस्तदुपपादयितुमाह- **अनेनेति**॥ 'देहे शीतोष्णादि' इति भाष्येणेत्यर्थः। शीतोष्णादीत्यत्राऽऽदिपदसूचितमर्थं वक्तुमाह- **शीतेति**॥ विषयविशेषवचनावपि शीतोष्णशब्दौ गन्धरसादिरूप-सकलविषयसामान्यलक्षकावित्यर्थः। तथाऽप्यनुपपत्तिः। विषयसम्बन्धानां विषयादातृत्वादित्यत उक्तम्- **विषयोक्त्या चेति**॥ सकलविषयलक्षक-

शीतोष्णपदेनेत्यर्थः।* 'तत्साक्षात्कारः' इति वदन् विषयविषयिभावं लक्षणावीजं सम्बन्धमभिसन्धत्ते- **लक्षितलक्षणेति** ।। लक्षितार्थद्वारिका लक्षणा लक्षितलक्षणेत्यर्थः । केचित्तु लक्षिता च सा लक्षणेति कर्मधारयः । लक्षिता लक्षणायुक्ता लक्षणा लक्षितलक्षणा। भवति च शीतोष्णशब्दगता साक्षात्कार-लक्षणा सकलविषयसामान्यलक्षणायुक्तेत्याहुः। कथं च साक्षात् सुखदुःखे इत्युक्तं चोद्यं परिहर्तुं 'ततश्च' इत्यनेन सूचितमर्थमाह- **अनुभवद्वारैवेति** ।। साक्षात्कारद्वारैवेत्यर्थः। कश्च प्रतिसम्बन्धीत्यस्योत्तरमाह- **प्रतिसम्बन्धी देह इति** ।। इन्द्रियाणीत्यर्थः।

ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धाः विषयसाक्षात्कारद्वारा सुखादिप्रदा इति न विधिः, काकाऽपि निषेधानुपपत्तेः। नाप्यर्जुनेनाऽशङ्कितस्य निषेधायानुवादः। अर्जुनस्य तत्त्वज्ञानित्वेनैवंविधशङ्कानुदयादित्यत आह- **एतेनेति** ।।** काकुहीनेन मात्रास्पर्शा इत्यर्धेनेत्यर्थः। अनुवादप्रकारं दर्शयन् लक्षितार्थं विशदयति- **तत्तदि-त्यादिना** ।। **प्रकृतशङ्कायाः** 'तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना' इति कृतशङ्कायाः ।। **तुशब्दात् परया काकेति** ।। अवधारणार्थकतुशब्दगतध्वनिविकारेणे-त्यर्थः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इति ह्यभि-धानम्।*** स्वत इत्यनूद्यार्थमाह- **विषयेन्द्रियेति** ।। उक्तरीत्या साक्षात्कार-स्यैव दुःखादिप्रदत्वात् तदनुसारेणाऽह- **विषयसाक्षात्कार इति** ।। दुःख-स्याऽदिर्दुःखादिरिति दुःखसुखहेतुरेवाभिधीयते। यद् वक्ष्यति- 'सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानम्' इति। दुःखमादिर्यस्य सुखस्य तद् दुःखादि। तत्र धर्मो ग्राह्य इति समासद्वयं

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- अनुभव इत्युक्तिलब्धमाह- **तत्साक्षात्कार इति** ।।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- एवं भाष्यं व्याख्याय मात्रेति मूले पूर्वार्धार्थमाह- **एतेनेति** ।।

***कृष्णाचार्यटिप्पणी- यद्यपि काकुशब्दः शोकादिजन्यध्वनिविकारार्थः। न च विकारस्य तुशब्दात् परत्वं युक्तम्। ध्वनिधर्मत्वात्। तथाऽपि परभाषणजन्य-विकारवद्ध्वनिव्यङ्ग्यः किंशब्दोऽत्र काकुशब्देन ग्राह्यः। तस्य च तुशब्दानन्तर-मध्याहारात् तत्परत्वं युक्तम्। अत एवाग्रे किमित्येतदध्याहृतमिति मन्तव्यम्।।

तन्त्रेणोपात्तमिति भावेन व्याचष्टे- **दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कारः सुखदुःखे चेति ॥** गीतानुसारात् स्ववचनानुसाराच्च सुखादिरिति वक्तव्येऽपि यद् भाष्ये 'दुःखादिः' इत्युक्तं तत् सात्त्विकप्रकृतेर्विषयेन्द्रियसम्प्रयोगमन्तरेणापि स्वरूप-सुखमस्तीति नैतदत्र विवक्षितमिति दर्शयितुम्। वैषयिकमेव सुखादिकमत्राभि-संहितमिति न क्षुद्रोपद्रवः। अनेन तुशब्दात् परया काक्का लब्धार्थप्रतिपादनपरेण 'नह्यात्मनः' इति भाष्येणोक्तं भवति 'मात्रास्पर्शाः' इति पूर्वार्धस्य तात्पर्यम्।

ननु 'सर्वाभिमतेरेव' इति भाष्ये अभिमानो ज्ञानमेवेत्युक्तं प्राक्। ज्ञानं च सविषयमेव। तत्र न तावन्मात्रास्पर्शास्तद्विषयाः। अज्ञायमानानामेव तेषां विषयसाक्षात्कारहेतुत्वात्। नापि शीतोष्णादि तद्विषयः। विषयानुभवं प्रति शीतोष्णादिज्ञानस्य हेतुत्वापत्त्या आत्माश्रयापातादित्यतो नात्राभिमानशब्देन ज्ञानमभिप्रेतम्। येनोक्तदोषः। किं नाम? रागादिरेवेत्याह- **अभिमानो नामेति ॥** 'अत्यन्तशोभना एते विषयाः' इति भ्रमनिमित्तको रागोऽभिमानोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः। ममतातिशयहेतुकः 'ममैवेदं शरीरम्' 'ममैवेमानीन्द्रियाणि' 'ममैवेदमन्तःकरणं न पुनरन्यस्य' इति भ्रमहेतुकोऽविवेकः। स्फुटतरतत्त्ववि-वेकाभाव इत्यर्थः। आदिपदेन स्वात्मन्यनन्याधीनस्वातन्त्र्यभ्रमो ग्राह्यः, न पुनर्देहात्मैक्यभ्रमः। तस्यान्यत्र निरस्तत्वात्। प्रक्रमानुगुण्याय विषयाभिमान-मात्रे वक्तव्येऽपि शरीराद्यभिमानस्य विषयाभिमानं प्रति हेतुत्वाच्छरीराद्यभि-मानोक्तिः।* **कारणसामग्र्यां** कारणकूटे। 'कुतः' इति भाष्ये हेतुः शङ्कितः। हेतुश्च साधनत्वख्यापकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनम्। नचाऽगमापायिन इत्यत्र तादृशी विभक्तिरस्ति। तत् कथं पञ्चम्यन्तत्वेनोत्तरभाष्यमिति शङ्कते- **नन्विति ॥**

---

* कृष्णाचार्यटिप्पणी- अत्र यद्यपि विषयाभिमान एव वक्तव्यः। तस्य रागादि-रूपत्वेन सुखादिप्रयोजकतायाः सर्वसम्मतत्वात्। तथाऽपि देहाद्यभिमानस्तावद् विषयाभिमानहेतुः। इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयादिसङ्ग इति तृतीये वक्ष्यमाण-त्वात्। एवमात्माभिमानोऽपि तद्धेतुः। 'स्वातन्त्र्यादिकमविद्यमानमेवोपदर्श्य रागाद्युत्पादनद्वारा ईश्वरो दुःखमनुभावयति' इति सुधोक्तेः। अत उक्ताभिमानस्य विषयाभिमानद्वारा दुःखादिप्रयोजकत्वाद् ग्रहणमिति मन्तव्यम्।

परिहरति- **यत इति** ।। अध्याहारात् हेतुसमर्पकत्वं लभ्यत इत्यनुकृष्यते। अश्रुतपद-कल्पनरूपाध्याहारापेक्षया लक्षणाश्रयणं गुण इति भावेन पक्षान्तरमाह- **प्रयोजनान्तरेति** ।। विशेषणं भवद्धि व्यावृत्तिप्रयोजनकम् । नीलमुत्पलमित्यत्र नीलमित्यस्य अनीलोत्पलव्यावर्तकत्वदर्शनात् । नच प्रकृते अनागमापायिनो मात्रास्पर्शास्सम्भवन्ति। येनास्य सप्रयोजनत्वं स्यात् । अत एव हि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इत्यत्र भेदकं विशेषणमिति वैयाकरणाः । ततोऽस्य विशेषणस्य व्यावृत्तिलक्षणप्रयोजनासंस्पर्शित्वादागमापायित्वादिति यद्धेतुवाक्यं तस्य योऽर्थः साध्यज्ञापनहेतुत्वरूपः तद्गर्भत्वेन लक्षणया तत्प्रतिपादकत्वेनाऽगमापायित्वादिति भाषणं युक्तमिति भावः ।

ननु हेत्वर्थगर्भत्वेऽपि नैतद् विशेषणं भवितुमर्हति। स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्य सुप्तावप्यवर्जनीयतया सदा सत्त्वेनासम्भावितत्वादित्यत आह- **सविशेषण इति** ।। सविशेषणे विधिनिषेधौ प्रवर्तमानौ विशेष्ये बाधाद् विशेषणमुपसङ्क्रामतः विशेषणे बाधाद् विशेष्यमिति न्यायस्यायमनुवादः। विशिष्टमात्रास्पर्शानामाग-मापायित्वविधिर्विशेषणे पर्यवस्यतीति दर्शयन् विशेषणतात्पर्यमाह- **शीतोष्ण-सुखदुःखदत्वविशिष्टानामित्यादिना** ।। **अनेन** आगमापायिन इति विशेषणस्य हेत्वर्थगर्भत्वभाषणेन। **उक्तशङ्का** विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एवेत्या-दिनोक्तशङ्का।* कारणकोटावभिमानः प्रवेशनीय इत्येतद् भाष्यत एव लभ्यत इति भावेन स्वत इत्यस्य तात्पर्यमाह- **अभिमानमनपेक्ष्येति** ।। सामग्र्यभावात् कार्याभाव इति न वक्तुं शक्यमभिमानो न प्रवेशनीय इति वदता परेणेत्याह-**नहीति** ।। अन्यथा अत्यन्तसंयोगे सत्यपि कदाचित् कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति हृदयम्। 'सुप्तौ' इति वदन् चक्षुरादीन्द्रियव्यापाराभावमभिप्रैति।। **अत एवेति** ।। सुप्तावितरेन्द्रियाणां विषयासम्बन्धेऽपि स्पर्शत्वगिन्द्रियसंस्पर्शस्यानिरसनीयत्वादेव गीतायां शीतोष्णयोः स्वपदेन ग्रहणं कृतमित्यर्थः।। **एतेनेति** ।। स्पर्शत्वगिन्द्रिय-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- शेषोक्त्या भाष्यं व्याचष्टे- **मात्रास्पर्शा इति** ।।

सम्बन्धस्यावर्जनीयत्वकथनेनेत्यर्थः। त्वगिन्द्रियस्य सर्वशरीरव्यापित्वेन शरीर एव मनसस्सत्त्वेन च तयोः सम्बन्धो दुर्निरस इति भावः। नच वाच्यम् 'अणवश्च' इत्यत्रेन्द्रियमात्राणुत्वस्य सूत्रितत्वात् कथं त्वगिन्द्रियस्य शरीरव्यापित्वमिति। तेजसा व्याप्तेस्तत्राप्यभिमतत्वात्।* **॥ आत्ममनस्सन्निकर्षाभाव इति ॥** तथा च न सुप्तौ शीतोष्णसुखदःखदाः कारणाभावादिति भावः।

॥ मनसः कदाऽप्यात्मवियोगाभावस्येति ॥ नन्वात्मा 'हृदि ह्येषआत्मा' इति श्रुतेर्हृदयदेशस्थः। मनस्तु 'ता एताः शीर्षन् श्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः' इति श्रुतेः शिरोदेशस्थम्। तत् कथं दूरस्थयोर्वियोगाभाव इति चेन्न। मनसोऽपि हृदयदेशस्थत्वेनावियोगसम्भवात्। तथा च श्रुतिः- 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति। ऋग्भाष्यटीका च 'हृदये मनसः प्राचुर्येण वृत्तेः' इति। तथा च हरिवंशेषु- 'देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तु मनसः स्मृतम्' इति। नचैवं शिरःस्थत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम्। मनसो रश्मिविशेषेण दक्षिणाक्षिस्थत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वेन तच्छ्रुतिसम्भवात्। स्वप्नकाले कण्ठदेशे सन्निधानविशेषाङ्गीकारेण तत्स्थत्वश्रुतिविसंवादस्याप्यभावात्। नन्विदं पूर्वग्रन्थ-विरुद्धम्। तत्र 'समश्चाभिमानो मनसि' इति भाष्यव्याख्यानावसरे 'तदा तस्य मनसा सन्निकर्षाभावात्' इत्युक्तत्वादिति चेत्, अत्र केचित् अनुपरत-मनसस्सन्निकर्ष एव ज्ञानहेतुः। स्वापे तु मन उपरतम्। तथा च अनुपरतमनसा सन्निकर्षाभावः पूर्वटीकावाक्यार्थः। अत्र तु आत्ममनसोरवियोगकथनं वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरम्। 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इत्यष्टमा-ध्यायभाष्ये **॥ वक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धत्वादिति ॥** अन्ये तु पूर्वटीका परमतानु-वादः, इयं तु 'यत्र प्राणः' इति मानसिद्धत्वात् स्वमतमित्यविरोध इत्याहुः।

---

*राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **एतेन** शीतोष्णरूपत्वगिन्द्रियविषयग्रहणेनेत्यर्थः। त्वगि-न्द्रियस्य बहिरन्तर्व्यापित्वेन मनस्संयोगस्याप्यवश्यम्भावित्वादिति भावः।

***अतिप्रसङ्गस्य** यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युरिति तर्कस्य ॥ **भवन्तीति सबन्ध इति** ॥ 'सन्ति' इति भाष्यपदस्य भवन्तीति व्याख्यास्यमानत्वात् तदभिप्रायेणैवमुक्तिः ॥ **तदित्यभिमानेति** ॥ स्वत इत्यत्राभिमानस्याभिसंहितत्वेन बुद्धौ विपरिवृत्तेस्तच्छब्देन परामर्शो युक्त इति भावः। स निमित्तं सुखादिदाने येषां मात्रास्पर्शानां ते तथोक्ता इति विग्रहमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह- **तेन निमित्तेनेति** ॥ तत् अभिमानसहितानामेव सुखादिदानम्। आदिपदार्थं वदंस्तत्तात्पर्यमाह- **जाग्रत्स्वप्नयोरभिमानवतोरिति** ॥ 'ते' इत्यनूद्यार्थमाह- **ते तथाविधा इति** ॥ तद्विवरणम्- **शीतेति** ॥ अभिमानसहितास्सन्त इति वाऽर्थः॥ **सुप्त्यादाविति** ॥ सुप्तिमोहासम्प्रज्ञातसमाधिष्वित्यर्थः। दाप्रत्ययस्य कालेऽनुशासनेऽप्यत्र कालोपलक्षितावस्था ग्राह्येतीयमुक्तिः।

अन्वयव्यतिरेकावुक्तौ। तत्र व्यतिरेको नास्तीति शङ्कते- **नन्विति** ॥ ज्ञानमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानकारणकत्वं मत्वा चेयं शङ्का॥ **अधिकृतमिति** ॥ शीतोष्णशब्दे लक्षितलक्षणाङ्गीकारेण विषयसाक्षात्कारग्रहणात् प्रकृतमित्यर्थः। नन्वेवं सुप्त्यादावपि तृणादिज्ञानं स्यादेव। तत्र अभिमानाभावेन सुखादिहेतुभूतविषयानुभवानङ्गीकारेऽपि उदासीनतृणादिज्ञाने प्रतिबन्धाभावात्। विषयेन्द्रियसम्बन्धस्येन्द्रियमनस्सन्निकर्षस्याऽत्ममनस्संयोगस्य वाऽभावेन न तृणादिविषयानुभव इति तु पूर्वटीकयैव परिहृतमिति चेत्, उच्यते। विषयेष्वत्यन्तशोभनाध्यासनिमित्तस्नेहादिलक्षणस्य शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशय-

---

* कृष्णाचार्यटिप्पणी- मनसो रश्मिविशेषेणाऽत्मदक्षिणाक्षिसन्निहितत्वाच्छिरस्स्थत्वश्रुतिरप्युपपद्यते। एतेन 'कण्ठस्थानागमो यदा' इत्युक्तेः कण्ठस्थस्य तैजसस्य 'मनस्यन्तस्तु तैजसः' इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मन्दिरे मणिमालेतिवत् कण्ठे मनस्तत्र तैजस इत्येवं कण्ठस्थितमनस्स्थत्वं कल्पनीयम्। ततश्च मनसो हृदयस्थत्वे उक्तश्रुतार्थापत्तिविरोध इत्यपास्तम्। स्वप्नकाले मनसः कण्ठे सन्निधानविशेषाङ्गीकारात्।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **केवलाः** अभिमानेन विना कृता इत्यर्थः।

हेतुकाविवेकरूपस्य स्वात्मन्यनन्याधीनस्वातन्त्र्यभ्रमरूपस्य च त्रिरूपस्याप्यभिमानस्य सुखदुःखहेतुसाक्षात्कारजनकता। विषयाभिमानान्यस्य शरीरेन्द्रियाद्युक्तलक्षणस्य मानसज्ञानसामान्यहेतुताऽभिमता । एवं च सुप्तावुक्तलक्षणस्य विषयाभिमानान्यस्याभिमानस्याभावेन सामग्र्यभावात् तत्र तृणाद्युदासीनज्ञानाभावो युक्तः । 'अभिमानहीनेऽपि' इति टीकायां विषयाभिमान एव त्याजितः । न त्वितरः । पूर्वोत्तरग्रन्थपर्यालोचनायां तथा प्रतीतेः । फलबलेनैवं कल्पनेति ।

केचित्तु, सुप्तौ तृणादिज्ञानसामग्री यद्यपि टीकोक्तरीत्याऽस्ति । तथाऽपि सा सामग्री सुप्त्या प्रतिबद्धा कल्प्यते । मानसं हि ज्ञानं तत्राऽपादनीयम् । मनस्तूपरतं तदेत्यप्रतिबद्धसामग्र्यभाव इत्याहुः । तन्न । 'न हि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरति' इत्यादिग्रन्थास्वारस्यात् । करणसामग्र्याः प्रतिबन्धादेव सुप्तौ तदापादनानुपपत्तेः । अभिमानस्य कारणकोटौ निवेशो वक्तव्य इति सिद्धान्तासिद्ध्यापाताच्चेति ।*

ताम्रपर्णीयम्- 'अतो यतो मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव ते सन्ति' इत्यत्र टीका- 'नन्वेवं अभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिस्तृणादौ दृश्यते । सत्यं सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानमत्राधिकृतमित्यदोषः' इति ॥ शोभनत्वाध्यासनिमित्तस्नेहारित्वाध्यासनिमित्तद्वेषलक्षणाभिमानरहितेऽत्युदासीने तृणादावपि ज्ञानोत्पत्तिर्दृश्यते। कथमभिमानाभावे शीतोष्णोपलक्षितज्ञानाभावः? व्यतिरेकव्यभिचारादिति चेत्, उच्यते। सुखदुःखहेतुभूतज्ञानस्योत्पत्तावुक्तविधो विषयाभिमानः शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकाविवेकलक्षणः करणाभिमानश्चेति द्वयं कारणम्। तत्र तृणादौ विषयाभिमानाभावेन सुखदुःखहेतुभूतज्ञानानुत्पत्तावपि करणाभिमानवशेन ज्ञानमात्रोत्पत्तिर्युक्ता। सुखदुःखहेतुभूतज्ञानस्योभयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् इह प्रकृतम्। तत्र विषयाभिमानराहित्येऽपि ज्ञानोत्पत्तिदर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारचोदनमयुक्तमिति भावः।

ननु सुधायां 'कार्यजातं धर्माधर्माभ्यामुपजायत इति तावदविवादम्। ततश्च

अनुवृत्तम्...

भाष्यम्

आत्मनश्च तैः विषयविषयिभावसम्बन्धादन्यः[1] सम्बन्धो नास्ति। नचाऽगमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणापि[2] नित्यत्वमस्ति। सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह- **अनित्या इति ॥**

अनुवर्तते

धर्माधर्माभ्यामुपजातं तृणादिदर्शनं स्वयमसुखदुःखात्मकं यदि सुखं दुःखं वा तत्साधनं वा न जनयेत् तदा धर्माधर्मयोर्वैयर्थ्यमेव। श्रुत्यादेश्चाप्रामाण्यमापद्यते। ततस्तृणादिदर्शनेनापि सुखदुःखादिकं किञ्चिदुपजनयितव्यम् । सत्यम् । तृणादिदर्शनस्य फलं सर्वथाऽप्यव्यक्तमिति न दोषः' इति तृणादिदर्शनस्य फलोक्तेः कथं तस्य सुखदुःखहेतुत्वाभाव इति चेत्, व्यक्तफलस्य विषयाभिमानकार्यत्वाभ्युपगमेनाव्यक्तस्य तदभावेऽप्युपपत्तेरित्यस्य पठितसुधात एवावगमात्। अत एवोक्तम्- 'तृणादिदर्शने किञ्चित् फलवत्त्वं निगद्यते' इति युक्तिपादीयानुव्याख्याने।

ननु सुखदुःखादिरूपं फलं ज्ञातैकसत्। कथम् अव्यक्तं फलं तृणादिदर्शनस्येति चेत्, न तृणादिदर्शनं साक्षात् सुखदुःखे जनयति। तथा सत्युदासीनज्ञानत्वायोगात् । किन्तु तृणादिकमीश्वररचितमित्येवमाकारेण यदि ज्ञातं तदा धर्ममापादयति। यदीश्वरकार्यत्वानवगाहि न तदा धर्ममिति तृणादिदर्शनजन्याभ्यां धर्माधर्माभ्यां काले सुखदुःखे। तथा च दर्शनफलस्य धर्मादिरतीन्द्रियत्वात् तत्फलस्य सुखादेस्तदानीमव्यक्तत्वाददोषः।

ननु सम्प्रज्ञातसमाधियुक्तानामभिमानोऽस्ति न वा। आद्ये समाध्ययोगः। द्वितीये जगज्ज्ञानायोग इति चेन्न। अस्त्येव तेषां द्विविधोऽभिमानः ईशदत्तस्वाम्यबुद्धिलक्षणः। अतो न दोषः।

---

१. ब. विषयविषयिसम्बन्धादन्यः। २. ब. प्रवाहरूपत्वेन।

अत आत्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव [1]सुखदुःखकारणम्। अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं न भवति। अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व ॥ १४ ॥

प्रमेयदीपिका

इतश्चाभिमान एवाऽत्मन उपप्लव इत्याह- **आत्मनश्चेति** ॥ अत्र तैरिति ज्ञानसुखदुःखपरामर्शः। आत्मनो ज्ञानादिभिः सम्बन्धो नास्ति। तेषां मनोवृत्तित्वात्। तथाचान्यगतधर्माः कथमन्यस्य विक्रियाहेतवो, विनाऽभिमानात्। प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहदाहो देवदत्तं दुःखा(खी)करोतीति। ज्ञानादिभिरात्मनः सम्बन्धाभावे कथमुक्तं शीतोष्णाद्यनुभव आत्मन इत्यादीत्यत उक्तम्- **विषयेति** ॥ मनोवृत्तिरूपाणि ज्ञानादीनि विषयभूतानि। आत्मा च विषयी। साक्षिचैतन्यस्य तद्विषयत्वात्। एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्याऽत्मनो ज्ञानमित्यादिव्यवहारः। उपलक्षणं चैतत्। ईश्वराधीनं स्वामित्वमपि ग्राह्यम्। तादात्म्यसमवायनिरासे तात्पर्यात्।

नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं, न केवलानामित्युपपादितमेतत्। ततोऽनित्या इति व्यर्थमिति चेन्न। आगमापायित्वस्यैवानेन व्याख्यानात्। व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमित्यत आह- **नचेति** ॥ आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते। यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यम्। यथा गङ्गोदकम्। तदेकमागमापायीत्युच्यते। यस्य तु प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते, यथा किंशुककुसुमानां, तदपरमिति। तत्राऽगमापायिशब्दादुभयप्रतीतौ आगमापायित्वेऽपि, आगमापायिशब्दार्थत्वेऽपि यत् प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विवक्षितं नास्ति न भवति। मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःख-

१. ब. सुखशब्दो न पठ्यते।

दत्वे तदसम्भवात्। प्रकृतानुपयोगाच्च। किन्तु द्वितीयमेव। सुस्यादावभावेन सम्भवादुक्तरीत्या प्रकृतोपयोगादित्येतदनित्या इत्यनेनाऽऽह भगवानित्यर्थः। प्रलयो मूर्च्छा। आदिपदेनासम्प्रज्ञातसमाधेर्ग्रहणम्। नन्वनित्यपदमप्यनेकार्थमेव। सत्यम्। तथाऽपि पुनः प्रयत्नाद्यालोचनादेतत्सिद्धिः। एतदपि विशेषणोपसंक्रातं विशेषणम्। आगामिव्याख्यानमपेक्ष्य भाष्यकृताऽयमर्थः प्रागुपन्यस्त इति ज्ञेयम्।

उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसंहरति- **अत इति**॥ उक्तप्रकारेण देहादावात्मनो ममैवैतद् इत्यादिभ्रम एव। भ्रमसहिता एव मात्रास्पर्शा इत्यर्थः। ततः किमित्यतः चतुर्थपादं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह- **अत इति**॥ तद्विमुक्तस्य भ्रमविमुक्तस्य। बन्धुमरणादिदुःखं यत् प्राक् शङ्कितम्। नहि सामग्रीकार्यमेकदेशेन भवतीति भावः। ततः किमित्यतः चतुर्थपादं व्याख्याति- **अत इति**॥ तितिक्षस्व विफलीकुर्विति भावः। ननु तानिति मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्तः। तत् कथं 'शीतोष्णादीन्' इत्युक्तम्। मैवम्। शीतोष्णादिहेतूनां मात्रास्पर्शानामेव तच्छब्देनोपलक्षणात्। ॥ १४ ॥

भावदीपिका

॥ उपप्लव इति॥ ज्ञानद्वारा दुःखादिपीडाहेतुरित्यर्थः। ननु सम्बन्धाभावेऽपि विक्रियाहेतवः कथं स्युरित्यत आह - **तथा चेति**॥

ननु अभिमानस्यापि दुःखाद्याकारेण परिणामरूपविक्रियाहेतुत्वं कुत इत्यत आह - **प्रसिद्धं चेति**॥ **स्वाभिमतगृहेति**॥ स्वकीयाभिमानविषयगृह इत्यर्थः ॥ **दुःखीकरोतीति** ॥ अभूततद्भावे, 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः'। सम्पद्यतेर्धातोर्यःकर्ता तद्वाचिनः शब्दात् च्विप्रत्ययो भवति। कृञ् करणे भू सत्तायामस भुवीत्येतैर्धातुभिर्योगे अतथाभूतस्य तथाभावे गम्ये 'अस्य च्वौ'

अवर्णस्य ईत् स्यात्, च्वौ परेऽव्ययत्वं च। अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णीकरोति। अब्रह्म ब्रह्म सम्पद्यते तद्भवति ब्रह्मीभवति। अगर्गो गर्गः सम्पद्यते सोऽस्ति गर्गीस्यादित्युदाहरणम्। एवं प्रकृतेऽपि। दुःखशब्दात् च्विप्रत्यये तस्य सर्वस्य लोपे च्वौ परे अकारस्य ईत्वे च्व्यन्तत्वादव्ययत्वे दुःखीति भवति। तथा चादुःखो दुःखः सम्पद्यते तं करोतीति दुःखीकरोतीत्यर्थः। गृहदाहो देवदत्तं दुःखीकरोतीत्युदाहरणम्। दुःखाकरोतीत्यपि पाठः साधीयानेव। 'दुःखात् प्रातिलोम्ये' प्रातिलोम्यं चित्तपीडा। दुःखशब्दात् प्रातिलोम्ये विवक्षिते डाच्प्रत्ययो भवति। दुःखाकरोति स्वामिनं भृत्यः। तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः। एवं गृहदाहो देवदत्तं दुःखाकरोति तच्चित्तं पीडयतीत्यर्थः। दुःखशब्दात् प्रातिलोम्ये विवक्षिते डाचि डकारचकारयोर्लोपे, आकारमात्रे उर्वरिते खकारस्थस्याकारस्य भस्य लोपे दुःख् आ दुःखेति रूपम्। ततश्च दुःखाकरोतीति युक्तमिति ध्येयम्॥

॥ **अनुभव आत्मन इति** ॥ षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धगर्भत्वादिति भावः। 'इत्यादि' इत्यादिपदेन आत्मनः सुखदुःखे आत्मनो दुःखादिरित्यस्य ग्रहणम्। नन्वात्मनो विषयत्वात् कथं विषयित्वमित्यत आह- **साक्षीति**॥ चेतनस्य ज्ञानवतो भावश्चैतन्यं ज्ञानम्। तथा च साक्षिरूपज्ञानस्येत्यर्थः॥ **तद्विषयत्वादिति** ॥ ज्ञानादिविषयकत्वाद् विषयित्वं युक्तमिति भावः ॥ **एतमेवेति** ॥ विषयविषयिभावमेवेत्यर्थः। नन्वेवं तर्हि अन्यः सम्बन्धो नास्तीत्ययुक्तम्। अभिमानद्वारकविषयविषयिभावसम्बन्धान्यस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य सत्त्वादित्यत आह- **तादात्म्येति** ॥ अयं भावः। अत्र ह्यात्मनोऽभिमानव्यतिरिक्तो ज्ञानसुखदुःखादिरूपविकारकारणीभूतः सम्बन्धो निराक्रियते। तत्र तार्किकरीत्या ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वात् तेषां चाऽत्मना समवायसम्बन्धाङ्गीकारात् तस्यैव विकारहेतुत्वमस्तु। किमभिमानद्वारकसम्बन्धेनेति शङ्कायां तत्सद्भावे मानाभावेन तस्य विकारहेतुता नास्तीति समवायनिराकरणे

तात्पर्यम् । मीमांसकरीत्या ज्ञानादीनामात्माभिन्नत्वेन तादात्म्यरूपसम्बद्ध-स्यैवाऽत्मनो ज्ञानादिविकारहेतुत्वमस्तु किमभिमानेनेति शङ्कायां चेतनस्याऽत्मनो दुःखाद्यचेतनाकारेण परिणामासम्भवेन न तस्य विक्रियाहेतुत्वमिति तादात्म्य-निरासे तात्पर्यं न तु स्वामित्वनिरास इति न दोषः । तथा च विषयविषयिभाव-सम्बन्धादन्य इत्यत्र तादात्म्यसमवायावेव निषेध्यतया ग्राह्यावित्यर्थः ॥ **मात्रा-स्पर्शानामिति** ॥ तस्य मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्यासम्भवात् प्रवाहरूपेण नित्यत्वासम्भवादित्यर्थः । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं न प्रवाहतो नित्यम् । तथात्वे मात्रास्पर्शानां शीतोष्णादिदत्वप्रसङ्गात् । ओमिति चेन्न । सुप्त्यादावभावादिति भावः ॥ **प्रकृतेति** ॥ ज्ञानादिकारणसामग्र्यां मात्रा-स्पर्शरूपायामभिमानस्य निवेशनरूपं यत् प्रकृतं तदुपपादकत्वं नास्ति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वप्रवाहनित्यत्वस्येत्यर्थः । शीतोष्णसुख-दुःखदत्वस्य प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि अभिमानरहितानामेव मात्रास्पर्शानामनुभव-द्वारा सुखादिदत्वसम्भवेनाप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ **सुप्त्यादाविति** ॥ सुप्त्यादौ मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वाभावेन मात्रास्पर्शानां सुखदुःखदत्वस्य स्वरूपतोऽनित्यत्वसम्भवादिति भावः ॥ **उक्तरीत्येति** ॥ मात्रास्पर्शानां सुखदुःखदत्वस्य नित्यत्वे तु केवलानां विषयेन्द्रियसम्बन्धानां सुखदुःखदत्वे तेषां सुप्त्यादावपि सत्त्वेन सुखदुःखदत्वाभावेन व्यभिचारापत्त्याऽभिमान-सहितानामेव तेषां सुखादिदत्वमित्येवमभिमानस्य कारणसामग्र्यां प्रवेशनरूप-प्रकृतोपयोगादित्यर्थः ।

ननु केवलानामेव मात्रास्पर्शानां सुखदुःखदत्वे प्रलयादावपि तेषां सत्त्वेऽपि सुखदुःखदत्वाभावेन व्यभिचारापत्त्या तावन्मात्रस्य कारणत्वासम्भवादभि-मानसहितानामेव कारणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । प्रलये देहाद्यभावेन मात्रास्पर्शानामसत्त्वेनैव सुखाद्यभावसम्भवेन सुखाद्यभावस्याभिमानाभाव-

प्रयुक्तत्वाभावाद् इत्यतः प्रलयपदं व्याख्याति - **प्रलयो मूर्च्छेति** ॥ आगमापायिशब्दस्यानेकार्थत्वात् तत्पदानिवर्त्यशङ्कानिरासाय 'अनित्याः' इत्युक्तमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । अनित्यशब्दस्यापि आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते इत्युक्तरीत्या यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं तदेकमनित्यम् । यस्य प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते तदपरमनित्यमिति सम्भवेन व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमित्युक्तशङ्काया अनिवारणादिति भावेन शङ्कते - **नन्विति** ॥ **पुनः प्रयत्नादीति** ॥ 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायात् 'व्यर्थं सत् किञ्चिज्ज्ञापयति' इति न्यायाद्वेत्यर्थः । यद्यप्यागमापायिपदेन 'न चाऽगमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेण' इत्युक्तप्रयोजनस्यानित्यपदेनाप्यलाभाद् व्यर्थमेवानित्यपदं, तथाऽपि प्रयुक्तम् । तेन ज्ञायते न चेत्युक्ताभिप्रायेण आगमापायिपदव्याख्यानरूपमेवानित्यपदमिति ॥ **एतदपीति** ॥ न केवलमागमापायित्वं, किन्त्वेतदनित्यत्वमपि मात्रास्पर्शानां यच्छीतोष्णसुखदुःखदत्वरूपं विशेषणं तदुपसङ्क्रामतीत्यर्थः ।

नन्वेवं सति आगमापायिशब्दः सुप्त्यादौ प्रवाहविच्छेदादिपरत्वेन गीतायामेवानित्या इति पदेन व्याख्यातो भाष्यकारैरतो यत इत्यादिना पूर्वमेव कस्माद् व्याख्यात इत्यत आह- **आगामीति** ॥ गीतायामनित्या इति पदेन करिष्यमाणेत्यर्थः ॥ **भ्रम एवेति** ॥ विषयेषु शोभनत्वभ्रमनिमित्तकस्नेहरूपः अरित्वादिभ्रमनिमित्तद्वेषरूपश्च योऽभिमानः स एवात्र भ्रमशब्देन गृह्यते । निमित्तेन नैमित्तिकोपलक्षणात् । अन्यथाऽभिमानसाहित्यस्यैव पूर्वमुक्तत्वेनात्र भ्रमसाहित्योक्तौ तद्विरोधापत्तेरिति ध्येयम् ॥ **प्राक् शङ्कितमिति** ॥ तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिनेत्यनेनेत्यर्थः ।

नन्वभिमानविमुक्तस्य मात्रास्पर्शमात्रेणैव बन्धुमरणादिदुःखं कस्मान्न स्यादित्यत आह- **न हीति** ॥ दुःखादीनामभिमानसहितमात्रास्पर्शरूपसामग्रीकार्यत्वादभिमानरहितमात्रास्पर्शरूपसामग्र्यैकदेशमात्रेणेत्यनुपपत्तेः ।

दण्डमात्रेण घटोत्पत्त्यदर्शनादित्यर्थः ॥ **युक्त इति** ॥ कारणानामेव विफलीकरणमुचितं न तु कार्याणाम्। अतः कारणीभूतमात्रास्पर्शानामेव विफलीकरणे वक्तव्ये तत्कार्याणां शीतोष्णाद्यनुभवसुखादीनां तत्कथनमयुक्तमिति भावः। शीतोष्णादिहेतूनाम्। तदनुभवहेतूनां शीतोष्णादीनीति शब्देनेत्यर्थः। लक्षणाबीजसम्बन्धोपपादनाय 'शीतोष्णादिहेतूनाम्' इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ १४॥

भावरत्नकोशः

भाष्ये चशब्दः किञ्चेत्यर्थ इति भावेनाऽह- **इतश्चेति** ॥ **उपप्लवः** विक्रियाहेतुः। 'तैः' इत्यत्र न तावदभिमानपरामर्शः, आत्मना सह तस्य विषयविषयिभावानुपपत्तेः। बहुवचनायोगाच्च। नापि मात्रास्पर्शपरामर्शः। तैस्सहाऽत्मनो विषयविषयिभावानुपपत्तेरित्यत आह- **अत्र तैरितीति** ॥ शीतोष्णपदेन तत्साक्षात्कारलक्षणाभिप्रायेणोक्तम्- **ज्ञानेति** ॥ **ज्ञानादिभिः** ज्ञानसुखदुःखैः। 'एतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेराह- **मनोवृत्तित्वादिति** ॥ **अन्यगताः** मनोगताः। **अन्यस्य** आत्मनः। **विक्रिया** नीचोच्चतालक्षणा। सत्यप्यभिमाने कथमन्यधर्मोऽन्यं विकुर्यादित्यत उपपादयति- **प्रसिद्धं चेति** ॥ अभिमान एवाऽत्मन उपप्लव इति स्फोरणाय 'स्वाभिमत' इत्युक्तम्। अन्यदीयगृहदाहस्यातथात्वनुभवादिति भावः।*

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'आत्मनश्च तैर्विषयविषयिभावादन्यः सम्बन्धो नास्ति' इत्यत्र 'अन्यगतधर्माः कथम् अन्यस्य विक्रियाहेतवो विनाऽभिमानात्' इति टीका। नन्वभिमानोऽपि विषयेषु शोभनत्वाध्यासनिमित्तक इति प्रागुक्तरीत्या भ्रमनिमित्तकस्नेहद्वेषादिरूपो मनोवृत्तिविशेष एव। सोऽपि कथम् अन्यत्र जीवचैतन्ये विक्रियां दद्यात्। प्रत्युत विषयज्ञानसुखदुःखानां नीचोच्चताविक्रियाहेतुत्वं युक्तम्। अव्यवहितत्वादिति चेत्, नात्र विषयाभिमानकरणाभिमानयोः सुखदुःखसहायतया विक्रियाहेतुत्वमुच्यते। किन्तु शीतोष्णसुखदुःखेषु साक्षिणा

अनुवृत्तम्...

॥ दुःखाकरोतीति ॥ 'दुःखात् प्रातिलोम्ये' इति दुःखपदस्य कृञा योगे डाच्प्रत्ययः । पीडयतीत्यर्थः । आत्मन इति षष्ठ्याऽनुभवस्यैवाऽत्मसम्बन्धित्वं प्रतीयत इति न मन्तव्यमिति भावेनाऽदीत्युक्तम् । 'ततश्च सुखदुःखे' इति भाष्यमादिपदार्थः **॥ तद्विषयत्वादिति ॥** मनोवृत्तिरूपज्ञानादिविषयकत्वादित्यर्थः । तथा च पद्धतौ- 'मनस्तद्वृत्तयः कालोऽव्याकृताकाशश्चेत्याद्याः साक्षिणो विषयाः' इति । उक्तं भाष्यविसंवादमुद्धरति- **एतमेवेति ॥** विषयविषयिभावम् **॥ स्वामित्वमिति ॥** स्वस्वामिभावसम्बन्धोऽपि । आत्मनोऽनुभव इत्यादिव्यवहारप्रयोजकत्वादिति भावः । एवं तर्हि कोऽयं व्यावर्त्यः सम्बन्ध इत्यत आह- **तादात्म्येति ॥** आत्मनो मनोवृत्तिरूपैर्ज्ञानादिभिर्न तादात्म्यम् । चेतनस्याचेतनज्ञानाद्यात्मकत्वायोगात् । नापि समवायः । तस्य स्वरूपत एवाप्रामाणिकत्वादित्येवं सम्बन्धद्वयस्य विक्रियाहेतुत्वेन पराभ्युगतस्य निरासे नान्य इति भाष्यस्य तात्पर्यान्नोक्तविरोध इति भावः **॥ इत्युपपादितमेतदिति ॥** मात्रास्पर्शा एव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा न हि । किं नाम? अभिमानसहिता एवेति 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।' इत्यर्धेनोक्ते शङ्कोन्मिषति विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः, येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इति । सेयमागमापायिन इत्यनेन गीतायां

अनुवर्तते

विषयीकृतेषु सत्सु अनात्मीयेष्वात्मीयत्वज्ञानरूपफलाभिमान एव नीचोच्चतारूपविक्रियाहेतुः । फलज्ञानमात्रस्यैवोच्चतादिहेतुत्वे परकीयेऽपि सुखे बुद्ध्या उच्चतादिरूपविक्रियोत्पादापत्तेः । न च फलाभिमानोऽपि भ्रमरूप एवेति मनोवृत्तिविशेष एव । स कथमन्यत्र विक्रियाहेतुरिति वाच्यम् । साक्षिणा सुखादिबोधानन्तरं तस्येशदत्ते स्वाम्ये सत्यपि तदवरुध्य केवलं तत्र स्वामित्वभ्रमं मनो जनयति । तस्मिंश्च भ्रमे धर्म्युपनायकत्वं साक्षिणः । सति चैवं चैतन्यसहकारेणायं जायमानो भ्रमश्चैतन्य एवाभिमानशब्दितभ्रममेव विकारमासञ्जयति । स चाभिमानो नीचोच्चतारूपविकारहेतुरिति सर्वमनवद्यम् ॥

परिहृता। तत्परिहारप्रकारश्च 'कुतः? आगमापायित्वात्' इत्यादिना 'अन्यः सम्बन्धो नास्ति' इत्यन्तेन ग्रन्थेन भाष्यकृतोपपादितमित्यर्थः। **ततः** पूर्वविशेषणेन शङ्कायाः परिहृतत्वात्। **व्यक्तिरूपेण** प्रवाहित्वेन। 'आगमापायित्वेऽपि' इति भाष्यपदमनूद्यार्थमाह- **आगमापायिशब्दार्थत्वेऽपीति ॥**

नन्वागमापायिनामपि कालांशक्षणलवादीनां प्रवाहरूपेण नित्यत्वमस्तीति कथं नास्तीति भाषणमित्याशङ्क्योक्तम्- **तदत्र विवक्षितं न भवतीति ॥** न हि वयं प्रवाहेण नित्यं वस्तु नास्तीति ब्रूमः। येनोक्तदोषः। किन्तु शीतोष्णसाक्षात्कारजन्यसुखादेः प्रवाहरूपेण न नित्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यत इति वदाम इत्यर्थः। तत्कुत इत्यत आह- **मात्रास्पर्शानामिति ॥** सुप्त्यादौ सुखदुःखप्रवाहविच्छेदेन प्रवाहनित्यत्वस्यासम्भवादित्यर्थः॥ **प्रकृतेति ॥** आगमापायिन इति विशेषणं हि प्रकृतस्य अभिमानोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणसामग्र्यां निवेशनीय इति प्रमेयस्य समर्थनाय प्राप्तम्। तत्र यदि प्रवाहतो नित्यत्वं तच्छब्दार्थतयाऽभिमतं स्यात् तर्ह्युक्तप्रमेयेऽनुपयोगः स्यादित्यर्थः। मात्रास्पर्शानामेव विषयानुभवजननद्वारा सुखदुःखादिप्रदत्वस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वे सुप्तौ व्यभिचारोक्त्ययोगाद् अभिमानव्यतिरेके ज्ञानादिव्यतिरेक इत्यस्यानेनासमर्थनादिति भावः। द्वितीयं किंशुककुसुमानामिव प्रवाहविच्छेदरूपमागमापायित्वं विवक्षितमिति योज्यम्। **अभावेन** प्रवाहस्य। **उक्तरीत्या** 'जाग्रदादावेव ते सन्ति नान्यदा' इत्यादिभाष्योक्तरीत्या। व्यक्तिरूपेण नित्यत्वं तु न कस्यापि सम्मतमिति भाष्ये 'प्रवाहरूपेणापि' इत्यपिशब्दः। अभिमानेन विना कृतानां मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं न भवति। प्रलये व्यभिचारादिति भाष्याभिप्रेतमयुक्तम्। महाप्रलये मात्रास्पर्शानामेवाभावादित्यतो व्याचष्टे- **प्रलयो मूर्छेति ॥***

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'न चाऽगमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणापि नित्यत्वमस्ति। सुप्तिप्रलयादौ' इत्यत्र 'प्रलयो मूर्छा' इति टीका। ननु मूर्छायां दुःखानुभवाद् अभिमानाभावे कथमनुभव इति चेन्न। ततः पूर्वमेवाभिमानसहितविषयसम्बन्धेन जातं दुःखं

अनुवृत्तम्...

॥ **असम्प्रज्ञातेति** ॥ न विद्यते सम्प्रज्ञातं सम्प्रज्ञानं बाह्यार्थज्ञानं यस्मिन् सोऽयमसम्प्रज्ञातः समाधिः । आगमापायिशब्दादुभयप्रतीतावेकतरनिर्धारणायानित्यपदं व्याख्यानरूपमित्युक्तम् । अनित्यपदस्यापि गङ्गोदके किंशुककुसुमे च प्रयोगदर्शनेनान्यतरनिर्धारणानुपपत्तिरिति शङ्कते- **नन्वनित्येति** ॥ **पुनः प्रयत्नादीति** ॥ आगमापायिशब्देनानित्यत्वे सिद्धेऽपि यत् पुनरनित्या इत्यनित्यपदं गीताकृत् प्रयुङ्क्ते तेनानित्या एव, न केनाऽपि रूपेण नित्या इति नियमेनानित्यत्वं विज्ञायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायात् । तेन प्रवाहतोऽप्यनित्यत्वसिद्धिः । प्रयत्नादीत्यादिपदेनानित्यपदव्युत्पत्तिपरिग्रहः । नित्यपदं तावत् 'त्यब्नेर्ध्रुवे इति ध्रुवार्थम् । अनित्यपदं च ध्रुवभिन्नार्थकम् । न च यथाकथञ्चिद् ध्रुवभिन्नत्वं विवक्षितुं युक्तम् । ध्रुवस्यापि तत्त्वसम्भवात् । ततः सर्वथाऽपि ध्रुवभिन्नत्वे वाच्ये सर्वप्रकारेणानित्यत्वसिद्धिः । यद्वा, आदिपदेन प्रकृतोपयोगपरिग्रहः । तथा च प्रकृतोपयोगपर्यालोचनया च विवक्षितार्थसिद्धिरिति व्याख्येयम् । एवंरूपेणोपपत्त्यनुसन्धानेन विनाऽभिप्रेतार्थो न लभ्यत इत्यत 'आलोचनात्' इत्युक्तम् ।

अनुवर्तते

तदाऽनुभूयत एव केवलम् । न तु विषयानुभवेन तदोत्पद्यते । अत एव 'दुःखमात्रप्रतिस्मृतेः' इत्युक्तं सूत्रभाष्ये । ननु तदानी मदीयं दुःखमित्येवंरूपफलाभिमानाभावे कथं नीचतोत्पाद इति चेत्, मनसस्तत्रोपरत्यभावाद् विषयाभिमानाभावभावेनास्य वाक्यस्य प्रवृत्तत्वात् । 'मात्रास्पर्शाः' इत्यत्र काका विना योजनोक्ता नरहरितीर्थीये । शीतोष्णानामिंद्रियैः सम्बन्धा एवाऽत्मनः शीतोष्णाद्यनुभवमुत्पाद्य सुखप्रदा भवन्ति । न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादि सम्भवति । न च विषयसम्बन्धा एवाऽत्मनः स्वरूपानुबन्धिनः । सुप्तावभावात् । कार्यस्य साक्षात्कारस्य क्वाप्यदर्शनात् । तदेतदुक्तम्- **आगमापायिन इति** ॥ विषयसम्बन्धानामागमापायित्वमेवाऽत्मनि तेषां स्वाभाविकत्वं वारयति तदा किमु वक्तव्यं नित्यत्वं निवारयतीतीत्याह - **अनित्या इति** ॥ अतो विषयसम्बन्धानामात्मनो देहाद्यभिमानद्वारैव दुःखादिहेतुत्वादभिमानं परित्यज्य तान् विषयसम्बन्धांस्तितिक्षस्वेति ।

नन्वत्र यत् प्रवाहतोऽपि विच्छेदवत् तदेवानित्यशब्दार्थतया विवक्षितम्। न चैतद् युक्तम्। सुप्तावपि स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयतया प्रवाहविच्छेदाभावेन मात्रास्पर्शानामनेन विशेषणासम्भवात्। 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति वचनादित्यत आह- **एतदपीति** ॥ 'सविशेषणे विधि-निषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात्। शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवच्छीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामतीति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तदनित्यमिति मात्रास्पर्श-विशेषणोपसङ्क्रान्तितात्पर्यकमनित्या इति विशेषणमित्यर्थः। न केवलमागमापायिन इति विशेषणमित्यपिशब्दः। तथा च सुप्त्यादावपि सुखदुःखप्रवाहविच्छेदानु-भवादनित्या इति विशेषणं सम्भवतीति भावः।

ननु तर्हि अनित्यशब्दस्य प्रवाहविच्छेदवदर्थकत्वे 'अतो यतः' इत्यादिभाष्येण सुप्त्यादौ प्रवाहविच्छेदार्थकतया आगमापायिशब्दः कथं व्याख्यात इत्यत आह- **आगामीति** ॥ अनित्यपदेन करिष्यमाणमागमापायिशब्दव्याख्यानमित्यर्थः। **उक्तमर्थं** त्रिपाद्योक्तमर्थम्। **पिण्डीकृत्य** सङ्गृह्य। पिण्डीकरणं च बुद्ध्यारोहायेति भावः। देहादावित्यत्राऽदिशब्देनेन्द्रियान्तःकरणयोर्विषयाणां च ग्रहणम्। ममैत इत्यादीत्यादिपदेन विषयेषु शोभनत्वारित्वादिग्रहः। तत्र शरीरेन्द्रियान्तः-करणेष्वात्मनो ममैतदिति भ्रमः। विषयेषु शोभनत्वादिभ्रमनिमित्तस्नेहद्वेषौ भ्रमशब्दार्थ इति विवेक्तव्यम्। अनेन देहाद्यात्मभ्रम इत्यत्र देहादावात्मीयत्वभ्रम इत्यर्थ उक्तो भवति। तथा च प्राचीनटीका- 'देहादावात्मीयत्वेऽभिमान एव' इति। देहात्मैक्यभ्रमस्तु स्वरूपत एवान्यत्र निरस्तः।

नन्वभिमान एव यदि सुखदुःखादिकारणं तर्हि मात्रास्पर्शाभावेऽपि सुखादिकं स्यात्। किञ्चाभिमानसहिता एव विषयसम्बन्धाः सुखादिहेतव इति गतः पक्ष इत्यत आह- **भ्रमसहिता एवेति** ॥ अत्र 'भ्रमशब्दोऽभिमानपरो वर्णनीयः' इति प्राचीनटीका।

अव्यवहितत्वादपि फलत्वेन प्राधान्यात् सुखदुःखपरामर्शे प्रकृतासामञ्जस्यमित्यतस्तच्छब्दार्थमाह- **भ्रमेति** ।। अप्रसक्तत्वे प्रतिषेधोऽनुपपन्न इत्यत उक्तम्- **यत् प्राक् शङ्कितमिति** ।। 'तथाऽपि तद्दर्शनाभावादिना शोकः' इति भाष्ये प्रसक्तमित्यर्थः । विमुक्ताभिमानस्यापि मात्रास्पर्शसम्भवेन तैर्दुःखं स्यादेवेत्यत आह- **नहीति** ।। अभिमानसहितमात्रास्पर्शकार्यं दुःखादि मात्रास्पर्शरूपैकदेशेन भवतीत्येतन्मानबाह्यमित्यर्थः । **विफलान्** शीतोष्णसुखदुःखलक्षणविकाराहेतून् । अभिमानत्यागे विद्यमाना अपि मात्रास्पर्शा न विकारहेतव इति प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहदाहो देवदत्तं दुःखाकरोतीति प्रागेवोपपादितमिति भावः ।। **युक्त इति** ।। शीतादीनां प्रातिपदिकैकदेशार्थत्वेनाप्रधानत्वाद् विशेषणद्वयेन तेषामेवानुसन्धानेन प्राधान्याच्चेति भावः । तच्छब्देन शीतोष्णादीनितिशब्देनोपलक्षणात् । भाष्ये लक्षणाबीजं शक्यसम्बन्धं दर्शयितुमुक्तम्- **शीतोष्णादिहेतूनामिति** ।। शीतोष्णाद्यनुभवद्वारा सुखादिहेतूनामित्यर्थः ।

नन्वत्र शीतोष्णशब्दाभ्यां सर्वविषयोपलक्षकाभ्यां तत्साक्षात्कारो लक्ष्यते । आदिशब्दो हेत्वर्थः । एवं च शीतोष्णादिसाक्षात्कारहेतुभूतान् मात्रास्पर्शान् तितिक्षस्व विफलीकुर्विति भाष्यव्याख्यानं किमिति टीकायां न कृतमिति चेत्, उच्यते । तानित्येतच्छीतोष्णादीनिति व्याख्यायत इति प्रतीतिस्तावत् स्वरसप्राप्ता । तत्राऽदिशब्दस्य हेत्वर्थत्वमस्वरसम् ।

किञ्च 'तांस्तितिक्षस्व' इत्येतावतैव पूर्तौ 'शीतोष्णादीन्' इति भाषणमप्रयोजनम् । अपि च व्याख्येयव्याख्यानभावाविवक्षायां शीतोष्णादींस्तांस्तितिक्षस्वेत्येव भाषणं स्यान्न तु यथान्यासम् । नचाऽदिशब्दस्य मुख्यवृत्तिर्गुणः । बहुदोषसन्निपाते एकस्य गुणस्यास्वरसप्रतीतस्य त्याज्यत्वात् । लक्षणायां प्रयोजनं च मात्रास्पर्शापादितशीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यहीनो भवेदिति ज्ञापनमिति ।

गीताक्षरार्थस्तु- यद्यपि बान्धवादीनां हानिर्भविष्यतीति धिया शोको न युक्तः । उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधिलाभात् । तथाऽपि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया शोकः समुत्पतितः । कथम्?

प्रेमास्पदानां हि दर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुः। तेषु मृतेषु तद्देहदर्शनाद्यभावात् सुखहानिः। तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावाप्तिश्चेत्यत उच्यते- **मात्रास्पर्शा इति ॥** मीयन्त इति मात्राः विषयाः। तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः। तु शब्द एवार्थे। 'शीतोष्णसुखदुःखदाः' इत्यत्र शीतोष्णशब्दौ शीतस्पर्शोष्णस्पर्शशब्दितविषयविशेषवाचिनौ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दलक्षणसकलविषयोपलक्षकौ। विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति तत्र लक्षितलक्षणा। तुशब्दात् परा काकुश्चात्राभिसंहिता। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयाणां घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्ररूपैरिन्द्रियैर्ये सन्निकर्षास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः उक्तसर्वविषयसाक्षात्कारजन्यसुखदुःखप्रदाः। तत्रेष्टविषयसाक्षात्कारात् सुखं भवति। अनिष्टविषयसाक्षात्काराद् दुःखं भवति। तुशब्दात् परया च काक्वाऽभिमानसाहित्यं मात्रास्पर्शानां लभ्यते। अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्णसुखदुःखदाः? न हि। किं नाम? अभिमानसहिताः, इत्युक्तं भवति। अभिमानो नामात्र 'विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तः स्नेहः अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च। शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकोऽविवेक इत्यादिः' इति टीकातोऽवसेयः। विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः? येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इत्यत उक्तम्- **आगमापायिन इति ॥** यत इत्यध्याहारः। प्रयोजनान्तराभावाद् हेत्वर्थगर्भं वा विशेषणम्। 'सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामागमापायित्वं विशेषणं भवच्छीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामति। मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तदागमापायीत्याशयः।

इदमुक्तं भवति। यदि मात्रास्पर्शा अभिमानमनपेक्ष्याऽऽत्मनः सुखदुःखदाः स्युः, तर्हि सुप्तिमूर्च्छासम्प्रज्ञातसमाधिष्वपि स्युः। नहि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरति। नच वाच्यं सुप्त्यादौ विषयेन्द्रियसम्बन्ध एव नास्तीति। स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात्। अत एव शीतोष्णग्रहणं कृतम्। एतेनेन्द्रियमनस्सन्निकर्षाभावोऽपि प्रत्युक्तः। नचाऽऽत्ममनस्सन्निकर्षाभावः। मनसः कदाऽप्यात्मवियोगाभावस्य 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा' इत्यागम-

सिद्धत्वात्। अतो मात्रास्पर्शाः नाऽत्मनः स्वयमेव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्ति। किन्त्वभिमानसहिता एव। जाग्रत्स्वप्नयोरभिमानवतोरेव मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वानुभवाद् अभिमानरहिते सुस्यादौ तदननुभवादिति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्याभिमानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादभिमानोऽपि कारणसामग्र्यां निवेशनीयः।

नन्वभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिस्तृणादौ दृश्यते। सत्यम्। सुखदुःखदं ज्ञानमत्राधिकृतमित्यदोष इति। नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं न केवलानामित्युपपादितमेतत्। ततोऽनित्या इति व्यर्थमिति चेन्न। आगमापायित्वस्यैवानेन व्याख्यानात्। व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते। आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते। यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं, यथा गङ्गोदकम्। तदेकमागमापायीत्युच्यते। यस्य तु प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते, यथा किंशुककुसुमानाम्। तदपरमिति। तत्राऽगमापायिशब्दादुभयप्रतीतौ यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यं तदत्र विवक्षितं न भवति। मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वे तदसम्भवात् प्रकृतानुपयोगाच्च। किन्तु द्वितीयमेव। सुस्यादावभावेन सम्भवात्। उक्तरीत्या प्रकृतोपयोगादित्येतदनित्या इत्यनेनाऽह- **भगवानिति**॥ अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् मात्रास्पर्शान् तितिक्षस्व। सामग्रीकार्यस्यैकदेशेनासम्भवाद् विफलान् कुर्विति तात्पर्यमिति॥ १४॥

भगवद्गीता

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ १५॥

भाष्यम्

अतः प्रयोजनमाह-**यं हीति**॥ यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति। पुरिशयमेव सन्तम्। शरीरसम्बन्धाभावे सर्वेषामपि व्यथाभावात्

पुरुषमिति विशेषणम्। कथं न व्यथयन्ति ? समदुःखसुखत्वात्। तत् कथम्? धैर्येण ॥ १५ ॥

प्रमेयदीपिका

अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतो भवत्प्रयोजनमाह- **अत इति** ॥ दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव सम्भवात् किं (कृत्वा)तत् कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावायाभिमानत्यागेन इत्येतदाशङ्कापरिहारायेति शेषः। पूर्वश्लोके तितिक्षस्वेति पदं सहस्वेति कैश्चिद् व्याख्यातम्। तदसत्। तदनुवादेऽत्र विफलीकरणस्यैव प्रतीतेरिति भावेनाऽग्रपादं व्याख्याति- **यमिति** ॥ न व्यथयन्ति न चालयन्ति। न शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। स्त्रीणामप्येवंविधानां मैत्रेयीप्रमुखानाममृतत्वश्रवणात् पुरुषमिति विशेषणमयुक्तमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे- **पुरीति** ॥ शरीरसम्बन्धिनमेव सन्तम्। शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थः। एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत आह- **शरीरेति** ॥ सुप्त्यादौ सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। ननु यस्य देहादावभिमानो नास्ति तस्य दुःखं सुखं च नास्तीत्युक्तम्। तस्य कथं 'समदुःखसुखम्', 'धीरम्' इति विशेषणद्वयम्। अस्य पूर्वकक्ष्यागतत्वादित्याशङ्क्य तदुपायप्रदर्शनार्थं पूर्वावस्थानुवादोऽयमिति क्रमेण पृच्छापूर्वकमाशयमाह- **कथमिति** ॥ येनाभिमानत्यागेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति स कथम्? केनोपायेन भवतीत्यर्थः। दुःखं यथाऽनुपादेयमपुरुषार्थत्वात्, तथा वैषयिकं सुखमप्यमृतत्वविरोधित्वादनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः। एवम्भावे च कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणः तद्विरोधिषु द्वेषलक्षणोऽभिमानः स्यादिति भावः। तत् समदुःखसुखत्वमेव कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः॥ **धैर्येणेति** ॥ सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकेन प्रयत्नेनेत्यर्थः। ॥ १५ ॥

भावदीपिका

॥ **कृत्वेति** ॥ युद्धमिति शेषः ॥ **न चालयन्तीति** ॥ व्यथ भयसञ्चलनयोरिति धातुव्याख्यानादिति भावः । ननु पूर्वश्लोके च तितिक्षस्वेत्यनेन चलनाभावस्यानुक्तत्वात् कथमस्य तदनुवादरूपत्वमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह - **न शीतोष्णेति** ॥ **एवंविधानां** शीतोष्णसुखदुःखलक्षणरहितानाम् ॥ **अमृतत्वश्रवणादिति** ॥ 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च' इत्यारभ्य 'सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यादिना बृहदारण्यके श्रवणादित्यर्थः । ननु सुप्तानामपि शरीरसम्बन्धित्वेन मात्रास्पर्शकृतव्यथाभावसद्भावेनामृतत्वं स्यादित्यत आह - **शरीरदर्शनवन्तमिति** ॥ सुप्तस्य तु शरीरसम्बन्धे सत्यपि तद्दर्शनं नास्तीति भावः ॥ **प्राकृतानामपीति** ॥ मूर्खाणामपीत्यर्थः । **कक्ष्या**ऽवस्था । अत एव पूर्वावस्थेत्युत्तरग्रन्थः । समदुःखसुखवतो धीरस्यैव ह्यभिमानत्यागोऽन्यथा तदनुपपत्तेरित्येव समदुःखसुखत्वधीरत्वयोरभिमानत्यागापेक्षया पूर्वावस्थागतत्वादभिमानत्यागवत इदं विशेषणद्वयं कथमित्यर्थः ॥ **तदुपायेति** ॥ अभिमानत्यागोपायेत्यर्थः ॥ **पूर्वावस्थेति** ॥ अभिमानत्यागापेक्षया पूर्वावस्था समदुःखसुखत्वादिरूपा तदनुवाद इत्यर्थः । सुखदुःखयोर्विलक्षणत्वात् कथं साम्यमित्यत आह- **दुःखं यथेति** ॥ अमृतत्वविरोधित्वादपुरुषार्थभूतं ततश्चानुपादेयमिति योज्यम् । तथा चानुपादेयत्वेन तयोः साम्यमिति भावः । समदुःखसुखत्वस्याभिमानत्यागे हेतुत्वं दर्शयति - **एवम्भावे चेति** ॥ समदुःखसुखत्वे सतीत्यर्थः । **उत्सेकः** उच्चत्वम् । **विषादो** नीचता ॥ १५ ॥

भावरत्नकोशः

उपसंहारत्वभ्रमनिरासाय भाष्यस्थातःपदमनूद्य तदर्थं वदन् प्रयोजनमित्यत्राध्याहार्यमाह- **अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतो भवदिति** ॥ 'आह' इति भाष्यपदमनूद्यातःपरं वाक्यमध्याहरति- **आह दुःखाभावस्येत्यादि** ॥

क्वचिदाहेत्यनन्तरमत इतीति पाठः। तत्राऽहेत्यनन्तरम् इत्याहेति शेषः। किं **तत् कृत्वा** युद्धं कृत्वा? 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः ॥ **अनुवाद इति** ॥ यच्छब्दयोगादिति भावः । **अत्र** प्रथमपादे । ननु पूर्वश्लोके अभिमानत्यागे विषयसम्बन्धाः विषयानुभवद्वारा दुःखादिहेतवो न भवन्तीत्युक्तम्। अत्र पादे व्यथाशब्दितदुःखमात्राहेतुत्वं प्रतीयते। तत् कथमयं तस्यानुवाद इत्याशङ्क्याऽह- **न चालयन्तीति** ॥ नान्यथयन्तीत्यर्थः। एवमपि प्रकृतोपयोगाय तत्तात्पर्यमाह- **न शीतोष्णेति** ॥ गीताभाष्ययोः व्यथधातुर्विषयानुभवद्वारकसुखदुःखादिवैषम्यपर इत्युक्तानुवादत्वमुपपन्नमिति भावः । **एवंविधानां** मात्रास्पर्शकृतचलनहीनानां समदुःखसुखानां धीराणां चेत्यर्थः । **श्रवणात्** बृहदारण्यके । **विशेषणं** पुरुषशब्देन यच्छब्दार्थस्याधिकारिणः स्त्र्यादिभ्यो व्यावर्तनम्। **अन्यथा** पुरुषत्वरूपधर्मोपस्थापनमन्तरा देहसम्बन्धित्वप्रकारेण। तथा चात्र स्त्रीणामपि ग्रहणे न दोष इति भावः। सुप्त्यादौ शरीरसम्बन्धे सत्यपि व्यथाऽप्रसक्तेर्निषेधायोग इत्यत आह- **शरीरदर्शनवन्तमिति** ॥*

भाष्ये शरीरसम्बन्धशब्देन तत्कार्यबाह्यज्ञानं लक्षयित्वा तस्याभावः शरीरिणोऽवस्थाविशेष एव विवक्षित इति भावेनाऽह- **सुप्त्यादाविति** ॥ सुप्तिमूर्च्छाऽसम्प्रज्ञातसमाधिष्वित्यर्थः। अमृतत्वप्रसक्तिरित्याद्येव शेषोक्तिः। प्रथमपादं तात्पर्यतोऽनुवदन्नुत्तरभाष्यमवतारयितुं शङ्कते- **ननु यस्येति** ॥ देहादौ देहेन्द्रियान्तःकरणविषयेषु। 'इत्युक्तम्' इत्यनन्तरं तथा सतीति शेषः। **तस्य** अभिमानत्यागवतः। **अस्य** समदुःखसुखत्वस्य। अभिमानत्यागहेतुत्वेन पूर्वकक्ष्यागतत्वाद् अभिमानत्यागपूर्वभावित्वात्। धैर्यस्य च समदुःखसुखत्वं प्रति पूर्वभावित्वात्। **तदुपायप्रदर्शनार्थम्** अभिमानत्यागोपायप्रदर्शनार्थं समदुःखसुखत्वोपाय-

* ताम्रपर्णीयम्- 'पुरिशयमेव सन्तम्' इत्यत्र 'शरीरदर्शनवन्तम्' इति टीका। ननु शरीरदर्शनस्याभिमानसाध्यत्वाच्छरीरदर्शनवन्तमप्यभिमानाभावेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्तीत्ययुक्तम्। यद्यात्मनः स्वतःस्युरित्यत्राभिमानस्य विषयानुभवमुत्पाद्य तद्द्वारा सुखादिकारणत्वस्योक्तत्वादिति चेन्न। कारणाभावेन शरीरज्ञाने सत्यपि विषयाभिमानाभावेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्तीत्युपपत्तेः।

प्रदर्शनार्थं च ॥ **पूर्वावस्थानुवाद इति** ॥ अभिमानं त्यक्ष्यतो धीरता समदुःखसुखता चावश्यम्भाविनीति अभिमानत्यागपूर्वभाविसाधनानुवाद इत्यर्थः । यावद् दुःखं तावत् सुखं यस्य सोऽयं समदुःखसुखस्तत्त्वादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय कृतपृच्छापरिहाराय च भाष्यभावमाह- **दुःखं यथाऽनुपादेयमिति** ॥ दुःखहेतुषु सुखाभावहेतुषु, तदुभयव्याप्यहेतुषु चानुगतद्वेष्यतावच्छेदकसम्पादनाय दुःखहेतुष्वित्यनुक्त्वा 'तद्विरोधिषु' इत्युक्तम् ।* 'तत् कथम्' इति भाष्ये तत्पदमनूद्य तदर्थमाह- **तत् समदुःखसुखत्वमेवेति** ॥ **उत्सेकविषादयोः** उच्चत्वनीचत्वयोः ।

गीताक्षरार्थस्तु- दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव सम्भवात् किं तत् कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावायाभिमानत्यागेनेत्येतदाशङ्कापरिहाराय मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतो भवत् प्रयोजनमुच्यते- **यं हीति** ॥ एते मात्रास्पर्शाः पुरुषं पुरिशयमेव सन्तं शरीरदर्शनवन्तं शरीराभिमानिनमिति यावत् । एतच्च विशेषणं सुप्त्यादौ सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यं हि न व्यथयन्ति न चालयन्ति शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं न कुर्वन्ति । येनाभिमानत्यागेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति स एव केनोपायेन भवतीत्यत उक्तम्- **समदुःखसुखमिति** ॥ दुःखं यथाऽनुपादेयमपुरुषार्थत्वात् तथा वैषयिकसुखमप्यमृतत्वविरोधित्वादनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । एवम्भावे च कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणः तद्विरोधिषु द्वेषलक्षणोऽभिमानः स्यादिति भावः । समदुःखसुखत्वमपि केनोपायेन भवतीत्यत उक्तम्- **धीरमिति** ॥ धैर्यवन्तं सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः यः स्तम्भकः प्रयत्नः स धैर्यशब्देन विवक्षितः । स चैवम्भूतः अमृतत्वाय कल्पते मुक्तो भवतीति ॥ १५ ॥

---

* उमर्जीयम्- दुःखहेतुषु सुखाभावहेतुषु चानुगतद्वेष्यतावच्छेदकलाभाय दुःखहेतुष्वित्यनुक्त्वा 'तद्विरोधिषु' इत्युक्तम् । नतु सुखविरोधित्वेनैव दुःखहेतुषु द्वेषोत्पादप्रदर्शनार्थम् । दुःखस्य द्वेष्यत्वेन तद्धेतुत्वेनैव तत्र द्वेषोत्पादसम्भवादिति बोध्यम् ।

भगवद्गीता

नासतो विद्यतेऽभावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

भाष्यम्

नित्य आत्मेत्युक्तम् । किमात्मैव नित्य आहोस्विदन्यदपि । अन्यदपि । तत् किमिति । आह- **नासत इति** ॥ असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते । 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इति वचनाद् विष्णुपुराणे । पृथक् 'विद्यते' इत्यादरार्थः । असतः कारणत्वं च-

'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः' इति भागवते ।[1]

'असतस्सदजायत' इति च । अव्यक्तेश्च ।

सम्प्रदायतश्चैतत् सिद्धमित्याह- **उभयोरपीति** ॥ अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

प्रमेयदीपिका

'नत्वेवाहम्' इत्यत्र भगवान् कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे निक्षिप्तः स आक्षेप्तुं प्रसक्तिं दर्शयति- **नित्य इति** ॥ उक्तमनादित्वेन हेतुनाऽनुमितम् । ततः किमित्यत आह- **किमिति** ॥ अनादिश्चेत्यपि ग्राह्यम् । आद्ये दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवः । द्वितीयस्त्वप्रामाणिकत्वादशक्योपन्यास इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः । विदिताभिप्रायः सिद्धान्ती किमृजावन्वये सम्भवति वक्रेण

१. ब. श्रीभागवते ।

व्यतिरेकेणेति मन्यमानो द्वितीयं पक्षमुपादत्ते- **अन्यदपीति** ॥ उक्ताभिप्रायेण पृच्छति- **तदिति** ॥ इति। शङ्कायामिति शेषः। दुर्गमार्थत्वात् पूर्वार्धं व्याचष्टे- **असत इति** ॥ कारणस्य प्रकृतेः। अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च। कुत एतदित्यतो भाष्यकारस्तावत् प्रमाणमाह- **प्रकृतिरिति** ॥ पुरुषः परमात्मा ब्रह्मशब्दोक्तः। अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः। नन्वसतः सतश्चाभावो न विद्यत इत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथक् प्रतिषेधे- नेत्यत आह - **पृथगिति** ॥ विद्यत इति वाक्यद्वयग्रहणम्। असतोऽभावो न विद्यते सतश्चाभावो न विद्यत इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेध आदरार्थ इति योज्यम्। आदरश्चानुमानव्याप्तिसद्भावे। अत एवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम्। ननु सतो ब्रह्मण इत्यस्तु 'सदेव सोम्य' इत्यादिप्रयोगात्। असतः कारणस्येति तु कथमित्यत आह- **असत इति** ॥ असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं च भागवतेऽभि- हितमित्यर्थः। असतः असच्छब्दस्य, कारणत्वं कारणार्थत्वमिति वा। सद- सद्रूपया कार्यकारणरूपया। 'असतः' इति श्रुतेरनेकार्थत्वादत्रोदाहरणम्। कारणस्याव्यक्तेश्चासच्छब्दार्थत्वम्। गत्यर्थस्य सदेः क्विबन्तस्य कर्मणि हि सदिति रूपम्। 'असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम्' इति वचनात्। अत्रार्थे भगवता प्रमाणमुच्यते- उभयोरिति। तदसत्। अन्यदर्शनस्य अन्यान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादित्याशङ्क्य दर्शनमूलकः सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह- **सम्प्रदायतश्चेति** ॥ चशब्दो भाष्य- कारोदितप्रमाणसमुच्चये। आगमो ग्रन्थनिबद्धं वाक्यम्। सम्प्रदायस्तूपदेश- परम्परामात्रमिति भेदः। एतत् प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वम्। केचिदपि- शब्दस्य भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य तेन सूचितं प्रमाणं प्रागुदाहृतमिति वर्णयन्ति। नन्वन्तो विनाशादिः परिच्छेदोऽत्र तत्त्वदर्शिभिर्दृष्ट इत्युच्यते। तत् कथं न विरोध इत्यत आह- **अन्त इति** ॥ निर्णयः अनादिनित्यत्वावधारणम्। अपव्याख्यानं त्वन्यत्र निराकृतम्॥ १६॥

भावदीपिका

॥ **पक्षे निक्षिप्त इति** ॥ तस्य भगवदनादिनित्यताया असम्मतेरिति भावः। एतदकथने दृष्टान्तसम्भवेन वक्ष्यमाणाक्षेपायोगादिति ज्ञेयम्॥ **आक्षेप्तुमिति** ॥ किमात्मैवेत्यत्र दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवेनानुमानाप्रवृत्तिरित्याक्षेप्तुमित्यर्थः। ननु पूर्वमात्मनो नित्यत्वं 'न त्वेवाहम्' इत्यनादित्वहेतुनाऽनुमितमेव। नाऽगमेन साधितमत उक्तमित्यनुवादः कथमित्यत आह- **उक्तमिति** ॥ परार्थानुमानस्य वचनात्मकत्वादुक्तमित्युक्तमिति भावः। अनुवादे न्यूनतां परिहरति - **अनादिश्चेत्यपीति** ॥ **आद्य इति** ॥ जीवो नित्योऽनादित्वादित्यनुमान इति शेषः। **विदिताभिप्रायः** एवं विदितपूर्वपक्षाभिप्रायः। ननु द्वितीयपक्षोपादानं किमर्थम्? आद्यपक्षमङ्गीकृत्य तत्र च घटादेर्व्यतिरेकदृष्टान्तस्य सम्भवेन व्याप्तिग्रहसम्भवादत उक्तम्- **ऋजाविति** ॥ ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण च साधनायोगादिति भावः ॥ **उक्ताभिप्रायेणेति** ॥ अप्रामाणिकत्वादात्मव्यतिरिक्तमनादिनित्यमशक्योपन्यासमित्युक्ताभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **दुर्गमार्थत्वादिति** ॥ असतः शशविषाणादेरभावस्य सतो घटादेश्चाभावस्य सत्त्वेन निषेधायोगेन वाक्यार्थस्य दुर्गमत्वादित्यर्थः। कारणस्य ब्रह्मणो वाऽन्योन्याभावस्य सत्त्वेन निषेधायोगाद् व्याचष्टे- **अभाव इति** ॥ असतः सतश्चाभावः प्रागभावो न विद्यत इत्यनेनाऽनादित्वमुक्तम्। असतः सतश्चाभावः प्रध्वंसो न विद्यत इत्यनेन नित्यत्वमुक्तमिति ज्ञेयम्। 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इति गीतायां भगवता प्रमाणस्योच्यमानत्वाद् **भाष्यकारस्तावदित्युक्तम्** । ननु कारणस्य प्रकृत्यादेरभावो नास्ति इत्यत्रेदं प्रमाणं भवतु। ब्रह्मणोऽभावो नास्तीत्यत्र तदप्रमाणम्। अत्र पुरुषशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यत आह- **पुरुष इति** ॥ ब्रह्मणश्चेत्यस्माभिर्ब्रह्मशब्दोक्त एव परमात्मा प्रमाणे पुरुषशब्देनोक्त इत्यर्थः। न्यूनतापरिहारायाऽह- **अनादित्वेऽपीति** ॥ प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वेऽपि 'गौरनाद्यन्तवती', 'अनादिः परमेश्वरः' इत्यागमो द्रष्टव्यः। ननु पृथग् विद्यत

इति कथं प्रतीकग्रहणम्? गीतायामेतत्पदाभावादित्यत आह- **विद्यत इति** ॥ 'नासतो विद्यतेऽभावः' इत्येकं वाक्यं, 'नाभावो विद्यतेऽसतः' इत्यपरमिति वाक्यद्वयम्, पृथगित्यनूद्याभावप्रतिषेधेनेति व्याख्यानम् ॥ **अत एवेति** ॥ अनुमानमूलभूतव्याप्तावादरस्य सूचनीयत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अनेकेति** ॥ प्रकृति-पुरुषरूपानेकेत्यर्थः । अत्र पुरुषशब्दो मूलरूपपरः ॥ **इति तु कथमिति** ॥ असच्छब्दस्य कारणार्थकत्वे मानाभावादिति भावः ॥

नन्वसच्छब्दस्य कारणार्थकत्वेऽसत इति श्रुत्युदाहरणमयुक्तम् । 'देवानां पूर्वे युगेऽसतः सदजायत' इति 'ब्रह्म वा असत्, सद् वाव प्राणः' इति श्रुत्या 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' इति सूत्रकारैश्चासच्छब्दस्य ब्रह्मपरतया व्याख्यातत्वादित्यत आह- **असत इति** ॥ **श्रुतेरिति** ॥ यत्रान्यवाच-कत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति नियमेनात्र प्रकृत्यादिरूपात् कारणात् कार्यं प्रजायते, इत्यर्थकथने बाधकाभावेन असच्छब्दस्य प्रकृत्यादिकारणार्थकत्वे एतच्छ्रुत्युदाहरणं नासङ्गतमिति भावः । असच्छब्दस्याव्यक्तार्थत्वमुपपादयति- **गत्यर्थस्येति** ॥ षद्लृ विशरणगत्यवसाद-नेष्विति धातुव्याख्यानाद् गत्यर्थस्येत्युक्तम् । ज्ञानार्थस्येत्यर्थः । क्विपः सर्वात्मना लोपो द्रष्टव्यः । तदन्तत्वं प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति ध्येयम् ॥ **कर्मणीति** ॥ साद्यते व्यक्तमवगम्यते यत् तत् सत् । न सत् असदित्यर्थः ॥ **अत्रार्थ इति** ॥ ईश्वर-स्यानादिनित्यत्वे प्रकृतेरपि अनादिनित्यत्व इत्यर्थः । अन्यदर्शनस्य तत्त्वदर्शिनां प्रत्यक्षस्य । लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनाय 'दर्शनमूलक' इत्युक्तम् ।

नन्वितः पूर्वमत्रार्थे गीताकारेण प्रमाणस्यानुक्तत्वाच्चशब्दो व्यर्थ इत्यत आह- **चशब्द इति** ॥ 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ' इति भाष्यकारोदितं प्रमाणम् । ननु सम्प्रदायस्याप्यागमत्वात् समुच्चयायोगः । भिन्नयोरेकक्रियासम्बन्धो हि समुच्चयो नाम । देवदत्तः समागतो यज्ञदत्तश्चेति यथा । न हि भवति वसिष्ठः समा-

गतोऽरुन्धतीपतिश्चेति। तत्राऽह - **आगम इति**॥ **उपदेशोति**॥ अनिर्णीतमूलकं वाक्यमित्यर्थः॥ **केचिदिति**॥ नरहरितीर्थाः॥ **उभयोरपीति**॥ गीतागतापि-पदस्योभयोरनयोरनादिनित्यत्वयोर्निर्णयो दृष्टोऽपीति भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य, न केवलं तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टः, किन्तु 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इत्यागमसिद्धोऽपी-त्येवमपिशब्दसूचितं 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' इति प्रमाणं भाष्यकारैरादावुदाहृतमिति वर्णयन्तीत्यर्थः। तर्ह्येतद्व्याख्यानसमयेऽत्रैवापिशब्दसूचितप्रमाणस्य वक्तव्यतया आदौ तत्कथनमसङ्गतमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितो द्रष्टव्यः। 'विनाशादिः' इत्यादिपदेन प्रागभावग्रहणम्॥ **विरोध इति**॥ पूर्वार्धे प्रकृतिब्रह्मणोरभावो नास्तीति प्रतिपाद्योत्तरार्धे तत्रैव प्रमाणं वाच्यम्। तद्विहाय दृष्ट इत्यभावसद्भाव एव प्रमाणमुच्यत इति विरोध इत्यर्थः। ननु सत्कार्यवादपरत्वं सदसद्वैलक्षण्यपरत्वं वा परोक्तरीत्यैतच्छ्लोकार्थः कस्मान्न स्यादित्यत आह- **अपव्याख्यानं त्विति**॥ अन्यत्र गीतातात्पर्ये॥ **निराकृतमिति**॥ 'नचाविद्यमान-विद्यमानयोः' इत्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः॥ १६॥

भावरत्नकोशः

॥ यं प्रति पक्षे निक्षिप्त इति ॥ 'ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति तान् प्रति यथाश्रुतैव योजना' इति पूर्वमेतद्व्याख्यानावसर एव टीकायामुक्तम्। यस्य तु पुरुषस्य कृष्णेऽपि नित्यत्वसन्देह इत्यर्थः। अनुमान-दोषस्योच्यमानत्वात् पूर्वत्रानुमानस्यैव प्रस्तुतत्वात् 'उक्तम्' इत्येतदनूद्यार्थमाह- **उक्तम् अनादित्वेनानुमितमिति**॥ अहं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः, चेतनत्वे भावत्वे वा सत्यनादित्वात् इत्यनुमानेनावगतमित्यर्थः। नित्यत्वं विनाशा-भावः। स च ध्वंसेऽस्ति। तथा च सपक्षे सति तत्रावर्तमानः पक्षमात्रवृत्तिश्चेतनत्वे सत्यनादित्वहेतुरिति न तेनानुमानं युक्तमिति तु प्रागेव परिहृतम्। 'न त्वेवाहं जातु नाऽसम्' इत्यनादित्वस्याप्यात्मनि तत्राभिप्रेतत्वादाह- **अनादिश्चेत्य-**

पीति ॥ आद्ये आत्मैवानादिनित्यो नान्य इति पक्षे। **द्वितीयः** अन्यदप्यस्त्यनादि-नित्यमिति पक्षः।

ननु प्रकृतानुमाने निश्चितसाध्यस्यान्वयव्याप्तिग्रहणस्थलस्याभावेऽपि साध्याभावस्वरूपस्य साधनाभावेन सम्बन्धरूपव्यतिरेकव्याप्तौ घटादिरेव दृष्टान्त इति न व्याप्तिग्रहासम्भवः। एवं च दृष्टान्तसम्पत्तये प्रकृत्यादेर्नित्यत्वोक्तिर्गीताया-मयुक्तेत्याशङ्क्य गीताभावमाह- **सिद्धान्तीति** ॥* नात्र गीताचार्यस्य घटादौ गृहीता व्यतिरेकव्याप्तिरभिप्रेता। साक्षादनुमित्यनङ्गत्वेन तस्या वक्रत्वात्। किन्तु दृष्टान्तस्यान्यस्य भावेन साक्षादनुमित्यङ्गभूतान्वयव्याप्तिरेवेत्यभिप्रेत्याह- **किमृजा-वित्यादि ॥ उक्ताभिप्रायेण** अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेण। 'इति' इति भाष्य-पदमनूद्य ततः पूरणीयमाह- **शङ्कायामिति** ॥ असच्छब्दस्यात्यन्ताभाव-प्रतियोगिपरत्वे शून्यस्य भावः सत्ता नास्तीति प्रकृतानुपयोगः। अभाव इति छेदे व्याघातः। सतो विद्यमानस्याभावो नास्तीति प्रमाणविरोधश्च। घटादेरभावोप-लब्धेः। अतः सदसच्छब्दावन्यार्थौ व्याख्येयौ। तौ चार्थौ न सुगमाविति भावेन 'दुर्गमार्थत्वात्' इत्युक्तम्। कारणतया प्रसिद्धस्य दण्डादेरनादिनित्यत्वाभावाद् वक्ष्यमाणप्रमाणमनुरुध्य प्रकृतार्थमाह- **प्रकृतेरिति** ॥ अभावशब्देनान्योन्याभाव-ग्रहणे स प्रकृतेर्नास्तीति प्रमाणबाधितम्। पुरुषस्यैव तदन्योन्याभावप्रतियोगि-त्वात्। अत्यन्ताभावपरिग्रहे दृष्टान्ते साध्यसाधनोपदर्शनालाभ इत्यत आह- **अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चेति** ॥ अनेन दृष्टान्ते साधनमनादित्वं साध्यं नित्यत्वं चोपदर्शितं भवति। 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इति गीताकारः प्रमाणं वक्ष्यतीति **तावच्छब्दः**। 'सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः' इति तृतीयभाष्ये 'पुरिशयनात् पुरुषो जीवः' इत्यष्टमे भाष्ये च वक्ष्यमाणत्वात् प्रसिद्ध्या नरार्थत्वाच्च जीवप्रतीतिव्युदासायाऽह- **पुरुषः परमात्मेति** ॥ सच्छब्देन ब्रह्माभिहितं भाष्ये। पुराणे तु परमात्मा नित्य उच्यत इति शङ्कानिवर्तनायोक्तम्- **ब्रह्मशब्दोक्त**

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- सिद्धान्ती गीताकार इत्यर्थः।

इति ॥ तथा च भाष्यपुराणयोर्न विसंवाद इति भावः ।*

अनेन दृष्टान्ते साध्यानुगतिसिद्धावपि न साधनानुगतिसिद्धिरित्यत आह- **अनादित्वेऽपीति** ॥ 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादिरागमः प्रकृत्यादेरनादित्वे द्रष्टव्य इत्यर्थः । 'आदरार्थः' इति पुल्लिङ्गं घटयन्नाह- **अभावप्रतिषेध इति** ॥ प्रागभावप्रध्वंसप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ **अनुमानेति** ॥ अनादित्वानुमानस्य नित्यत्वेन व्याप्तिरस्तीत्यत्र पृथक् प्रतिषेधस्तात्पर्यं ज्ञापयतीत्यर्थः । अत्रोपष्टम्भकमाह- **अत एवेति** ॥ प्रकृतिब्रह्मरूपानेकेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिशब्देन 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इत्यादिप्रयोगग्रहः । असतः कारणत्वमित्ययुक्तम् । निस्स्वरूपस्य पूर्वकालावस्थितिरूपकारणत्वस्य प्रमाणबाधितत्वादित्यत आह- **असदिति** ॥ **असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं** कारणस्यासच्छब्दार्थत्वमित्यर्थः । **कारणार्थत्वं** कारणाभिधायकत्वम् । असच्छब्दस्य कारणवाचित्वं कथमित्याकाङ्क्षाशान्तय इतो योजनान्तरम् । उक्तार्थप्रमापकत्वाय प्रमाणार्थमाह- **कार्येति** ॥

ननु 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इत्यधिकरणे असच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तदुक्तं भाष्ये- 'असच्छब्दो ब्रह्मवाची' इति 'ब्रह्म वा असत्' इति च । तथा 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' इत्यत्र असदादिशब्दानां ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तिरित्यभिहितम् । तथा चात्र कथं प्रकृत्यर्थत्वमित्यत आह- **असत इति श्रुतेरिति** ॥ उक्तस्थले असच्छब्दस्य परममुख्यवृत्त्या प्रवृत्तावपि प्रकृतिशब्दिते कारणेऽपि मुख्यवृत्त्या वृत्तिरनुमतेति प्रकृते कारणार्थकासच्छब्दघटिताया अस्याः श्रुतेरुदाहरणं नानुचितमिति भावः । 'अव्यक्तेश्च' इत्यत्र प्रकृतं कारणपदं संयोज्यमिति भावेनोक्तम्- **कारणस्येति** ॥ प्रकृतेरित्यर्थः । असच्छब्दार्थत्वमुपपन्नम् ।

---

* उमर्जीयम्- भाष्यपुराणयोरेकार्थत्वायाऽह- **ब्रह्मशब्दोक्त इति** ॥ पुराणे पूर्वं ब्रह्मशब्देन परमात्मनः प्रकृतत्वात् पुरुषशब्देन तद्ग्रहणं युक्तमिति भावेनोक्तम्- **ब्रह्मशब्दोक्त इतीत्यप्याहुः** ॥

अव्यक्तिरसच्छब्दवाच्यतावच्छेदिकेत्युपपादयति- **गत्यर्थस्येति** ।। ननु सदिति सदे रूपमस्तु । तथाऽपि कथमसच्छब्दस्याव्यक्त्यर्थत्वमित्यत उक्तम्- **गत्यर्थस्येति** ।। 'गत्यर्थाश्चावगत्यार्थाः' इति अव्यक्तेरनवगतेः परमसूक्ष्मत्वादित्यर्थ उक्तो भवति। क्विपः कर्तरि निष्पादने असच्छब्दादव्यक्तिकर्मत्वं न लभ्यत इत्यत उक्तम्- **कर्मणि क्विबन्तस्येति** ।। सम्पदादिलक्षणः क्विप्। तस्य सर्वापहारिणि लोपेऽपि 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वं युक्तमिति भावः। अव्यक्तिरसच्छब्दप्रयोगप्रयोजिकेत्येतत् कुतो वेदितव्यम्? इत्यतो नवम-भाष्याभिहितं प्रमाणं स्वयमाह- **असदव्यक्तरूपत्वादिति** ।। **अत्रार्थे** प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वे । लक्षणायां सम्बन्धं दर्शयितुमुक्तम्- **दर्शनमूलक इति** ।। **प्रमाणसमुच्चये** 'प्रकृतिःपुरुषश्च' इति प्रमाणसमुच्चये । ननु सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूप आगम एव । विष्णुपुराणादिवचनान्यप्यागमाः । तत् कथं 'सम्प्रदायतः' इति शब्दान्तरेण व्यवहारश्चशब्दश्चेत्यत आह- **आगमो ग्रन्थनिबद्धमिति** ।। एतेन 'वचनाद् विष्णुपुराणे' इति भाष्ये 'वचनात्' इत्येतदागमादिति व्याख्यातं भवति। व्याख्याने प्रयोजनं च वचनस्य पौरुषेयत्वेऽपि नानादरणीयत्वम् । 'निर्दोषः शब्द आगमः' इत्युक्तलक्षणागमस्यैवात्र ग्राह्यत्वादिति सूचनम् । अत एव प्राक् 'अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः' इति टीकायामागमशब्दः। न केवलं युक्त्याऽऽगमसिद्धोऽपीति प्राचीनटीकायां 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इति वचनमागमशब्देनोपात्तम् । 'भाष्ये च सम्प्रदायशब्द आगममेवाऽऽह । तथा च कथं चशब्दः' इति शङ्कायामागमसम्प्रदायशब्दौ भिन्नार्थौ व्याख्यायेते, इति व्याख्यानं तु नातीव कुशलम्। एतदिति नपुंसकलिङ्गेन 'असतः कारणत्वं च' इति भाष्ये सन्निहितं कारणत्वमुपस्थितम् । तच्चोभयोरिति वचनार्थासंस्पर्शि। 'अभावो न विद्यते' इति गीताभाष्योपात्ताभावस्तु पुल्लिङ्गेन परामर्ष्टव्य इत्यत आह- **एतत् प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वमिति** ।। अभावशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि तदर्थभूतस्यानादिनित्यत्वस्य नपुंसकलिङ्गेन एतच्छब्देन परामर्शो नानुचित इति भावः।

केचित्तु नरहरितीर्थश्रीमच्चरणाः । **भिन्नक्रमत्वं** तत्त्वदर्शिभिरपीत्यन्वयम् । तथा च नरहरितीर्थभट्टारकाः- प्रकृतिपुरुषयोरभावो न विद्यत इति प्रतिज्ञातार्थमुभयोरपीत्यनेन साधयता भगवता, अपिशब्देन स्वप्रतिज्ञातार्थस्य युक्त्यादिसिद्धत्वं सूचितम् । तत्र तावज्जगत्कारणत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिसिद्धत्वं किमात्मैव नित्य इत्यादिशङ्काभाष्येणैवार्थादुक्तम् । अधुनैष प्रतिज्ञातार्थ आगमसिद्धोऽपीत्याह- **प्रकृतिः पुरुषश्चैवेति** ॥ उत्तरार्धयोजनां सूचयति 'सम्प्रदायतश्च' इत्युत्तरभाष्येण । न केवलमुक्तयुक्त्यागमसिद्धोऽनयोरुभयोर्निर्णयः । किन्तु तत्त्वदर्शिभिरपि दृष्ट इति भावः' इति । न केवलं प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्यैव । किन्तु तयोरुभयोरप्यनादिनित्यत्वनिर्णयो दृष्ट इति यथाश्रुतान्वयपक्षे 'पृथग् विद्यते' इति भाष्यरीत्या अनुमानमूलभूतव्याप्तावादरः सूचितो भवति । सदसतोःपृथगुभयत्र साध्यसाधनवत्त्ववचनेनैवात्र पृथगुभयत्र प्रमाणदर्शनेनाप्यादरसूचनसम्भवात् । सति चैवं भिन्नक्रमत्वाश्रयणं नातीव मनोहरमित्यनुशयं सूचयितुं केचिदित्युक्तम् । अत एव प्राक् टीकायामुभयोरपीति यथाश्रुतप्रतीक एव गृहीतः । केचित्तु 'अपिःपदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु' इति सूत्रे- अपि सिञ्च, अपि स्तुहीत्युदाहरणे सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थ इत्यङ्गीकारादत्रापि अपि दृष्ट इत्यस्य दृष्टश्चेत्यर्थाङ्गीकारे यथाश्रुतक्रमो न दोषमावहतीति स्वाभिप्राय इत्याहुः ।

॥ **विनाशादिः परिच्छेद इति** ॥ 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यनुपदमेवान्तशब्दस्य विनाशादिपरिच्छेदार्थताया अभिधास्यमानत्वादिति भावः । **न विरोधः** पूर्वार्धेन । तत्राभावो न विद्यत इत्यविनाशो ह्यभिहित इति भावः । ततश्च कथमुक्तदोषपरिहारः । यादृशतादृशनिर्णयस्तु प्रकृतानुपयोगीत्यतो भाष्यमनुवदन्नभिप्रेतार्थमाह- **निर्णयोऽनादिनित्यत्वावधारणमिति** ॥ दृष्ट इत्येतत् टीकास्थावधारणशब्दानुसारात् कृतमिति यावदिति वा दर्शनमूलकोपदेशपरम्परया प्रापितमिति वा व्याख्येयम् ।

ननु 'नासतः' इति श्लोको 'न त्वेवाहम्' इति श्लोकोक्तेनानादित्वेन हेतुना

आत्मनो नित्यत्वानुमानेऽनेकदृष्टान्तप्रदर्शनार्थ इति यद् भाष्यकारीयमवतारणं तदयुक्तम्। तथात्वे तच्छ्लोकानन्तरमस्य श्लोकस्य सन्निवेशापातात्। किन्तु ननु तथाऽपि शीतोष्णादिकमतिदुःखकरं कथं सोढव्यम्? अत्यन्तं तत्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्य तत्त्वं विचारयतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याह- नासतो विद्यते भाव इत्यवतारणीयः। प्रकृतानुगुणत्वात्। तथा चासतः प्रागविद्यमानस्य शीतोष्णादेः आत्मनि भावः उत्पत्तिर्न विद्यते। सतो विद्यमानस्य अभावो नाशो न विद्यते। एवमुभयोस्सदसतोः अन्तो निर्णयो दृष्टः। कैः? तत्त्वदर्शिभिः वस्तुयाथात्म्यवेदिभिः। त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च त्यक्त्वा शीतोष्णादीन् सहस्वेत्यभिप्राय इति श्लोकार्थः। यद्वा, असतः भावः भानं ख्यातिः न विद्यते । सतः अभावः बाधो न विद्यते। अतस्तदुभयवतो भ्रमविषयस्य सुखदुःखादिप्रपञ्चस्यार्थापत्त्या सदसद्विलक्षणत्वमेतेन श्लोकेनोच्यत इति यत् शङ्करादिकृतमस्य श्लोकस्यापव्याख्यानं तत्तु 'न चाविद्यमानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोऽयं श्लोकः। प्रत्यक्षविरोधात्। सदिति व्यवह्रियमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राक् नाशोत्तरं च नास्तीति हि सर्वो लोको व्यवहरति। न च सदसद्विलक्षणं किञ्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्' इत्यादिना भगवत्पादैर्गीतातात्पर्यनिर्णये प्रागसतोऽपि पश्चात् सत्त्वस्य प्राक् सतोऽपि पश्चादसत्त्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्त्या सदसद्वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकत्वोक्त्या च दूषितमित्यर्थः। न चैवं व्याख्याने 'न त्वेवाहम्' इति श्लोकादस्य श्लोकस्य व्यवधानं दोष इति वाच्यम्। परपक्षेऽपि 'तांस्तितिक्षस्व भारत' इत्यनन्तरमेवास्य सङ्गतत्वेन 'यं हि न व्यथयन्ति' इत्यनेन व्यवधानस्य समत्वात्। बहुव्यवधानं भवत्पक्षे, अस्मत्पक्षे तु न तथेति तु वैषम्यमात्रमित्युक्तमेव व्याख्यानमादरणीयमिति हृदयम्।

एतेन यदत्र केषाञ्चिद् भाष्यम्- 'देहस्य स्वाभाविकनाशशालित्वादात्मनश्च नित्यत्वाच्छोकानिमित्तं यद् 'गतासूनगतासून्' इत्यनेनोक्तं तदुपपाद्यते- **नासत इति ॥** असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते। सतश्चाऽत्मनः असद्भावो न विद्यते।

उभयोर्देहात्मनोस्तत्त्वदर्शिभिर्निर्णय उपलब्धः। किमिति? देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपमात्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपम्' इति तदपि निरस्तम्। मम मते प्रकृतेरसच्छब्दवाच्यत्वे ब्रह्मणः सच्छब्दवाच्यत्वे च श्रुतिपुराणादेरिव तव मते देहस्यासच्छब्दवाच्यत्वे चेतनस्य सच्छब्दार्थत्वे च श्रुत्यादिरूपप्रमाणस्याभावात्। किञ्च देहस्य भावो न विद्यत इत्ययुक्तम्। प्रत्यक्षेणैव तत्सत्ताया गृह्यमाणत्वात्। अत एव देहस्याचिद्वस्तुनो सत्त्वमेव स्वरूपमित्याद्यप्यसदेवेति।

तात्पर्यनिर्णये तु असतः असत्कर्मणः सकाशाद् भावः सुखं न विद्यते। सतः सत्कर्मणः सकाशाद् अभावो दुःखं न विद्यत इति सदसच्छब्दौ भाव इति छेदमङ्गीकृत्य भावाभावशब्दौ चानेकार्था गीतेति दर्शयितुमुक्तरीत्या सप्रमाणकमर्थान्तरपरौ व्याख्याताविति न तद्विसंवादः। तत्र तत्र एवमेव रामानुजव्याख्याननिरसनं तात्पर्यनिर्णयविसंवादनिरसनं च द्रष्टव्यम्।*

गीताक्षरार्थस्तु- एवं तावदनादित्वेन हेतुना देहव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति साधितम्। इदानीं 'न त्वेवाहम्' इत्यत्र भगवान् कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे निक्षिप्तस्तं प्रति अनादित्वेन नित्यत्वानुमाने दृष्टान्तं दर्शयितुमुच्यते- **नासत इति**॥ असतः 'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः' इति भागवतप्रयोगात्, 'असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि कथ्यते' इति शास्त्राच्च कारणस्य प्रकृतेः अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च न विद्यते। सतः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः परिकीर्तितः' इत्यादिशास्त्राद् ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते। नन्वत्रासतः सतश्चाभावो न विद्यत इत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथक् प्रतिषेधेन? इति चेन्न। असतः अभावो न विद्यते, सतश्च अभावो न विद्यत इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेध उक्तानुमाने व्याप्तिसद्भावे आदरप्रदर्शनार्थ इति भाष्यादौ तात्पर्याभिधानात्। अत एव 'अविनाशि तु' इत्यादावनेकदृष्टान्तप्रदर्शनं

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अपव्याख्यानमिति**॥ सत्कार्यपरत्वसदसद्वैलक्षण्यपरत्वादिरूपापव्याख्यानं तु तात्पर्ये निरस्तमित्यर्थः।

भविष्यति। अत्र दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं 'नासतो विद्यतेऽभावः' इत्येतावत्येव वक्तव्येऽपि यद् ब्रह्मणोऽप्यनादिनित्यत्ववर्णनं तत् त्वदादयो जनाधिपाः नित्याः, भावत्वे चेतनत्वे वा सत्यनादित्वाद् यथाऽहमिति प्रयोगे स्वात्मरूपदृष्टान्ते साध्य-साधनानुगतिविभावनार्थम् । अत्रार्थे प्रमाणमुच्यते- **उभयोरपीति** ॥ असतस्सतश्चेत्युभयोरनादित्वे नित्यत्वे चेत्युभयोः अन्तो निर्णयस्तु अनादिनित्यत्वावधारणं तत्त्वदर्शिभिः साक्षात्कृतपरापरतत्त्वैः पुरुषैः दृष्टः । अन्यदर्शनस्यान्यान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादत्र दर्शनमूलः सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूपो लक्षणया प्रमाणत्वेनोपन्यस्त इति द्रष्टव्यम् । प्राचीनटीकायां तु- अपिशब्दस्य तत्त्वदर्शिभिरपीति भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य तेन 'प्रकृतिःपुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इति भाष्यकारोदाहृतागमः समुच्चीयत इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

भगवद्गीता

अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

भाष्यम्

किं बहुना । यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव वेदाद्यन्यदपि इत्याह- **अविनाशीति** ॥ नापि शापादिना नाश[1] इत्याह- **विनाशमिति** ॥ अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

प्रमेयदीपिका

'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य नित्यत्वमुच्यते। तत् प्रकृतानुपयुक्त-मित्याशङ्क्य पूर्वार्धं तावत् प्रकृतोपयोगं सूचयन् व्याचष्टे- **किं बहुनेति** ॥ वाक्यानामुपासनार्थत्वात् सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात् प्रकृतिब्रह्मणोश्च

---

१. ब. विनाशः ।

स्वरूपस्यैवासिद्धेः जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावात् पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य किं बहुना प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन। किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेन। यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेवेत्येकसङ्ग्राहक-सङ्गृहीतं वेदादिकं जीवादन्यदप्यस्ति। तद्व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यतीत्याह भगवानित्यर्थः। वेदशब्देन वर्णा गृह्यन्ते। आदिपदेनाऽकाशादयः। एतेषां च प्रत्यभिज्ञानादिना नित्यत्वसिद्धिः। ननु कालावयवाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः। सत्यम्। नह्यत्र व्याप्तिरुच्यते। किन्तु बहूक्तिपरिहारायोप-लक्षणमात्रमिति। तुशब्दार्थ एवेति। तथाऽप्युत्तरार्धः पुनरुक्त इत्यत आह- **नापीति ॥** पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः। अविनाशीति ताच्छीलिक-प्रत्ययात्। अत्रतु नैमित्तिकः। कश्चित् कर्तुं नार्हतीति वचनात्। प्रागनुक्तस्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवाद इत्यत आह- **अव्ययश्चेति ॥** विधानमेवेदं कैमुत्येन शापादिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः ॥ १७॥

भावदीपिका

॥ **प्रकृतेति** ॥ जीवानादिनित्यत्वेत्यर्थः। ननु कुतो व्याप्त्यसिद्धिः? जीवादन्यस्यानादिनित्यस्य सत्त्वादित्यत उक्तम्- **जीवादिति** ॥ ननु प्रकृत्यादेः सत्त्वात् कथं तदभाव इत्यतः प्रकृतिब्रह्मणोरित्युक्तम्। ननूक्तं सम्प्रदायात् तत्सिद्धिरित्यत उक्तम्- **सम्प्रदायस्य चेति** ॥ ननु 'प्रकृतिः पुरुषश्च' इति वाक्यमेव मूलमित्यत उक्तम्- **वाक्यानामिति** ॥ तथा चोपासनार्थमविद्यमानमेव नित्यत्वादिकं प्रकृत्यादेः कथ्यत इति न स्वार्थे प्रामाण्यमिति भावः। ननु क्रमविशेषविशिष्टवर्णानां वेदत्वेन तस्य चास्मदादिबुद्ध्युपाधिकस्य सादित्वादनित्यत्वाच्च कथं दृष्टान्तत्वमित्यत आह- **वेदशब्देनेति** ॥ जहत्स्वार्थ-लक्षणयेति भावः। आकाशशब्देनाव्याकृताकाशं ग्राह्यम् ॥ **प्रत्यभिज्ञानादि-नेति** ॥ पूर्वं गकारं श्रुतवतः पुनस्तच्छ्रवणे 'स एवायं गकारः' इति तावत् प्रत्यभिज्ञा

जायते। सा च श्रुतश्रूयमाणगकाराभेदं गोचरयन्ती उच्चारणजन्यत्वं निरुणद्धि। नहि प्राक्तनस्येदानींतनेनोत्पत्तिर्युज्यते। एवं पूर्वं पूर्वतरमित्यनादिनित्यतैव वर्णानां प्रत्यभिज्ञया सिद्ध्यतीति तत्त्वनिर्णयोक्तप्रकारेण वर्णानां प्रत्यभिज्ञयाऽनादि-नित्यतासिद्धिः। आदिपदेन 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' 'अनादिर्वा अयमाकाशः' इत्याद्यागमेनानादिनित्यतासिद्धिर्द्रष्टव्या।

॥ **न नित्या इति** ॥ तथा च व्यभिचार इति भावः ॥ **उपलक्षणमात्रमिति** ॥ हेतुसाध्याधिकरणपदार्थनिष्ठधर्ममात्ररूपसङ्ग्राहकमात्रं बहूक्तिपरिहारायोक्त-मित्यर्थः। तथा च देशतोऽनन्तस्य नित्यत्वं प्रायिकमित्यत्र तात्पर्यम्। अन्ये तु साध्याधिकरणतावच्छेदकरूपं धर्ममात्रमित्यर्थ इत्याहुः। तन्न। क्षणादावतिप्रसक्तत्वेनानवच्छेदकत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **तुशब्दार्थ एवेतीति** ॥ 'नित्यमेव' इत्येवशब्देन 'अविनाशि तु' इति गीतागततुशब्दार्थ उक्तो भवतीत्यर्थः ॥ **पुनरुक्त इति** ॥ तत्रापि विनाशाभावस्यैवोक्तेरित्यर्थः ॥ **ताच्छीलिक-प्रत्ययादिति** ॥ इनिप्रत्ययादित्यर्थः। अविनाशीत्यस्य विनाशशीलो न भवतीत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **कश्चिदिति** ॥ पुरुषादिनिमित्तश्रवणादित्यर्थः ॥ **कथमनुवाद इति** ॥ वेदादीनामव्ययत्वस्य प्रागनुक्तत्वादव्ययस्यास्येत्यनुवादो न सम्भवतीत्यर्थः। कैमुत्येनेति ॥ अव्ययमित्यस्यायमर्थः। 'अय पय गतौ' इति धातोः विविधेन प्रकारेण अयो गतिर्गमनं नाश इति यावत्, यस्यास्ति स व्ययः, न व्ययः अव्ययः। तथा च केनापि प्रकारेण यस्य नाशो नास्ति सोऽव्ययशब्देनोच्यत इत्यर्थः। एवं चेत् तादृशाव्ययत्वोपेतो वेदादिः, तदा शापादिना नाशो नास्तीति किमु वक्तव्यम्? कैमुत्येनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **प्रकृतानुपयुक्तमिति** ॥ उक्तानुमानस्य व्याप्तिसिद्धये दृष्टान्त उपदर्शनीय इति प्रकृतिपुरुषरूपदृष्टान्ते अनादिनित्यत्वं हि पूर्वश्लोके प्रकृतम्। न चात्र सर्वगतस्य नित्यत्ववचनमुपयुज्यते। न चान्यस्य ससाध्यकस्य दृष्टान्तस्याभिधानम्।

'अविनाशि' इत्यत्र क्रियत इति वाच्यम्। पूर्वेणैवेष्टसिद्धेरस्याप्रयोजनत्वादिति भावः। 'येन सर्वमिदं ततम्' इत्यस्य 'यद् देशतोऽनन्तम्' इति 'अविनाशि तु' इत्यस्य 'नित्यमेव' इति व्याख्यानादाह- **व्याचष्ट इति** ॥ व्याचक्षाण एवावतारयतीत्यर्थः। पूर्वश्लोके प्रस्तुतानुमाने प्रकृतिपुरुषौ दृष्टान्त इत्यभिधाय तत्स्वरूपासिद्धिशङ्कापरिहाराय यानि 'सदेव सोम्य' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी' इत्यादीनि श्रुतिस्मृत्यादिरूपाणि वाक्यान्यभिसंहितानि तानि 'योषितमग्निं ध्यायीत' इत्यादीनीवोपासनार्थानि। यश्च सम्प्रदाय उक्तस्सोऽपि मूलानिश्चयादप्रमाणम्। न च दर्शनं तन्मूलम्। परदर्शनस्यास्माभिः सम्प्रदायमूलत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतो वाक्यसम्प्रदाययोः प्रकृतिपुरुषस्वरूपनिर्धारणासामर्थ्यादन्यस्य दृष्टान्तस्याभावादनुमाने व्याप्त्यनिश्चय इत्यभिप्रेत्याऽऽह- **वाक्यानामित्यादि** ॥ 'किं बहुना' इत्यनन्तरं शेषमाह- **प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेनेति** ॥ तदेवाऽवर्त्य किमित्यनन्तरं चशब्दं भाष्योक्तबहुभावं विवृण्वन् बहुनेत्यनन्तरं प्रत्येकमुक्तेनेत्येतच्चाध्याहृत्य योजयति- **किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेनेति** ॥ 'अन्यदपि' इति भाष्ये प्रकृतिपुरुषयोः प्रस्तुतत्वेन प्रतियोगित्वप्रतीतिं व्युदस्य जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावाद् व्याप्त्यसिद्धिरिति कृतचोद्यपरिहारायाऽऽह- **जीवादिति** ॥

ननु 'अविनाशि' इत्यत्र वेदादेरनादित्वमप्यभिप्रेतम्। दृष्टान्तत्वेनाभिमते वेदादौ साध्यवत् साधनानुगतेर्वक्तव्यत्वात्। अन्यथा साधनवैकल्यापत्तेः। न च वेदस्यानादित्वं युक्तमङ्गीकर्तुम्। क्रमविशेषविशिष्टवर्णानामेव वेदत्वात् क्रमस्य च बुद्धिघटितत्वेन तज्जन्यत्वावश्यम्भावादित्यत आह- **वेदशब्देनेति** ॥ क्रमविशेषविशिष्टवर्णा वेद इति क्रमपरित्यागेन विशेष्यभूता वर्णा लक्षणया वेदयन्ति ज्ञापयन्तीति योगेन वाऽत्र ग्राह्या इत्यर्थः। तेषां चानादित्वान्नित्यत्वाच्च साध्यसाधनानुगतिः सम्भवतीति त एव व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यन्तीति भावः।

ननु नात्र वेदशब्देन वर्णा ग्राह्याः। मुख्यार्थानुपपत्तेरभावेन लक्षणाया अयोगात् योगाद् रूढेर्बलवत्त्वेन योगायोगाच्च। न च क्रमविशेषविशिष्टवर्णा एव वेदः। क्रमश्च बुद्ध्युपाधिको जन्य इति न तस्यानादित्वम्। ततश्च साधनवैकल्यमिति

बाधकेन मुख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । 'नित्या वेदाः पुराणाद्याः' इति तत्त्वसङ्ख्यानटीकायां 'नित्यत्वं नाम कूटस्थतयाऽऽद्यन्तशून्यत्वम् । तच्च वेदानां 'नित्या वेदास्समस्ताश्च' 'अनादिनिधना' इत्यादिप्रमाणसिद्धम्' इत्युक्तत्वात् । युक्तं चैतत् । क्रमस्य सदेश्वरबुद्धिस्थत्वात् । अत एवोक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये- 'सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात्' इति । एवं चानादित्वसिद्धेर्न साधनवैकल्यशङ्का । एतेनैव विनशिष्णुक्रमवतो वेदस्यानित्यत्वावश्यम्भावात् साध्यवैकल्यं स्यादित्यतो वेदशब्देन वर्णग्रहणमित्यपास्तम् । वेदनित्यत्वस्योक्तटीकाद्यभिप्रेतत्वात् । किञ्च वेदस्यानित्यत्वमयुक्तम् । क्रमविशिष्टवर्णा एव हि वेदः । क्रमश्च बुद्धिनिमित्तक एव न स्वतः । ततश्च सर्वेषां सर्वथा वर्णविषयविवक्षितक्रमोपाधिभूतबुद्ध्युपरम एव वेदे विनाशो वक्तव्यो न तु घटादाविवापरः । न चेश्वरस्य तथाविधबुद्ध्युपरमो युज्यते । तस्य सदा सर्वज्ञत्वात् । तथा च न साध्यवैकल्यशङ्का च । नापि भाष्ये 'यद् देशतोऽनन्तम्' इति दैशिकानन्त्यमुच्यमानं न वेदे । मानाभावात् । वर्णेषु तूपपद्यत इति वेदशब्देन वर्णग्रहणमिति वाच्यम् । 'यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्' इति श्रुतौ ब्रह्मतुल्यत्वेन वेदानां वाक्छब्दितानां सर्वदेशकालव्यापितयाऽवस्थानाभिधानात् । तस्माद् वेदशब्देन रूढ्या मुख्यार्थग्रहणेऽनुपपत्त्याभावान्न लक्षणादिना वर्णा ग्राह्या इति चेत् ।

अत्र वदन्ति । क्रमविशेषविशिष्टानां वर्णानां वेदत्वान्नित्यानां सर्वगतानां च तेषां वर्णानां स्वतः क्रमस्यायोगेनाभिव्यक्तिगतस्यैव तस्य वक्तव्यत्वादभिव्यक्तेश्च जन्यत्वेन तद्गतक्रमस्यापि जन्यत्वाज्जन्यक्रमविशिष्टवर्णस्वरूपस्य वेदस्य नानादित्वं मुख्यमस्ति । यथोक्तं तर्कताण्डवे 'आनादित्वश्रुतिर्न वेदस्वरूपानादित्वपरा । बाधात् । किन्त्वानुपूर्व्या अनन्यथात्वपरा' इति । न चैवं वेदस्यापौरुषेयत्वं कथमिति वाच्यम् । क्रमस्य कृतकत्वेऽप्याधुनिकाध्यापकेन स्वबुद्धिस्थपूर्वपूर्वदिवसीयक्रमानुसारेणैवोत्तरोत्तरदिवसेष्विवेश्वरेणापि स्वबुद्धिस्थप्रवाहानादिपूर्वपूर्वकल्पीयक्रमानुसारेणैवोत्तरोत्तरकल्पेष्वपि वेदस्योच्चारितत्वेन रचनीयत्वाभावेऽप्यनियतानुपूर्वीरहितत्वरूपस्य स्वप्रतिपाद्यगोचरज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतानाश्रयत्वस्य वा । स्वप्रतिपाद्यगोचरयथार्थज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता-

प्रतियोगिककार्यतानाश्रयत्वरूपस्य वाऽपौरुषेयत्वस्य वेदेऽङ्गीकृतत्वात्। अत एव सुधायां 'नियतैकप्रकारकत्वमपौरुषेयत्वम्' इत्युक्तम्। एवंविधापौरुषेयत्वरूपमनादित्वमभिसन्धायैव 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा' 'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः', 'अनादिनित्या सा' इत्यादीनि प्रमाणानि प्रवृत्तानि। गायत्र्यधिकरणे च गायत्रीरूपवेदस्यानादित्वात् तत्स्वभावस्य गानत्राणकर्तृत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य नेशाधीनत्वमिति शङ्का 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता। तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतन्त्रता॥ अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं चास्तीश्वरस्य यत्। सामर्थ्यं तेन तत् तन्त्रमनाद्यपि च सादिवत्' इति समाधानं न उक्तापौरुषेयत्वरूपानादित्वाभिप्रायेणैव प्रवर्तितम्। एवं च क्रमविशिष्टवर्णात्मके वेदे स्वरूपानादित्वाभावात् तद्ग्रहणे साधनवैकल्यं स्यादेवेति स्वरूपत एवानादिस्वभावा वर्णा एव वेदशब्देन ग्राह्या इति टीकायां साधूक्तमिति।

आकाशादय इत्यत्राऽकाशशब्देनाव्याकृताकाशो ग्राह्यः। न तु भूताकाशः। तत्र 'न हि देशकालाभ्यां परिच्छिन्नस्य' इति सुधया 'अनन्तत्वं कथं तिष्ठेद् भूतेऽन्तत्रयसंयुते' इति चन्द्रिकया च देशपरिच्छेदस्य विभावितत्वात्। 'अव्याकृताकाशादयः' इति पाठे न काऽप्यनुपपत्तिः। आदिशब्देन प्रकृतिमहालक्ष्मीश्वरकालप्रवाहा ग्राह्याः। **एतेषां च वर्णादीनाम्॥ प्रत्यभिज्ञानेति॥** पूर्वं गकारं श्रुतवतः पुनस्तच्छ्रवणे स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा जायते। सा च प्रत्यभिज्ञान्तरवत् सोऽयमिति तत्तेदन्ताधिकरणाभेदावगाहिनी उच्चारणजन्यत्वं निरुणद्धि। न हि प्राक्तनस्येदानीन्तनेनोत्पत्तिर्युज्यते। एवं पूर्वं पूर्वतरमित्यनादिनित्यतामेव वर्णानामवगमयति। अन्यथा तत्तद्वादिभिस्तत्तद्वस्तुनः स्थायित्वे प्रमाणत्वेन प्रत्यभिज्ञा न वक्तव्या स्यादिति तया वर्णानामनादिनित्यत्वं सिद्ध्यति। आदिशब्देन वर्णो नित्यः ध्वनिशब्दत्वव्याप्यभिन्नत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्, श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वान्मनोवदित्याद्यनुमानग्रहः। ध्वनौ शब्दत्वव्याप्ये तारत्वादौ चाव्यभिचाराय ध्वनिशब्दत्वव्याप्यभिन्नत्वे सतीति हेतुविशेषणम्। इतरानुमाने नित्यद्रव्यं वर्ण एवेति तेनापि वर्णनित्यत्वसिद्धिः। आकाशस्य च 'अनादिर्वा अयमाकाशः', 'आकाशवत्

सर्वगतश्च नित्यः', 'स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः' इत्यादिप्रमाणैरवकाशोपादान-प्रागभावयोर्बुद्ध्यनारोहादियुक्तिभिः कूटस्थनित्यतावगाहिसाक्षिणा चानादि-नित्यत्वसिद्धिः। प्रकृतिमहालक्ष्मीश्वरकालप्रवाहाणां 'अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति। न ह्येतानि कदाचनोत्पद्यन्ते न विलीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा कालः' इति वियदधिकरणोदाहृतप्रमाणेन तत्रापीश्वरस्य 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इत्यधिकरणे अनुत्पत्तिः, 'नाऽत्माऽश्रुतेः' इत्यधिकरणे विनाशाभावश्च वर्णित इति ताभ्यां चानादिनित्यत्वसिद्धिः। उदाहृतश्रुतावात्म-परमात्मपुरुषादिपदैर्जीवचैतन्यप्रकृतिस्वरूपकालप्रवाहा उच्यन्ते। तदभिमानिनी प्रकृतिश्चेति टीका ॥ **नित्यत्वसिद्धिरिति** ॥ अनादिनित्यत्वसिद्धिः। यद्यपि तत्त्वसङ्ख्याने 'पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च। नित्यानित्यम्' इति कालप्रकृत्योः पुराणतुल्यकक्ष्यतया नित्यानित्यत्वमुक्तम्। तथाऽपि सक्षणाद्यवयवकालस्य सविकारायाश्च प्रकृतेरेव तत्र नित्यानित्यत्वमभिप्रेतम्। 'एषां विकारोऽनित्यःस्यात्' इत्युक्तेः। अत्र तु कालप्रवाहस्य प्रकृतिस्वरूपस्यैवानादिनित्यत्वमभिसंहितम्। तथा चानुव्याख्याने- 'कालप्रवाह एवैको नित्यः' इति। तत्त्वप्रकाशिकायां च 'अविकृतप्रकृतिरेव प्रकृतिस्वरूपशब्देन गृहीता' इति। 'यद् देशतोऽनन्तं तन्नित्यम्' इत्यत्र सर्वगतत्वेन नित्यत्वं विजिज्ञापयिषितमिति मत्वा चोदयति- **ननु कालेति** ॥* नात्र सर्वगतत्वेन हेतुना नित्यत्वं ज्ञातव्यम्। किन्तु प्रमाणान्त-

---

* उमर्जीयम्- क्षणादीनां सर्वगतत्वं नित्यत्वाभावं च साधयितुं कालावयवा इत्युक्तम्। अयमर्थः। कालस्तावदखण्डो न भवति। किन्तु प्रवाहरूप एव। तस्य च क्षणादयः प्रवाहिणः। ते यदि न सर्वगतास्तर्हि तत्प्रवाहरूपस्य महाकालस्यापि सर्वगतत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। कालाकाशेश्वरादिषु परिमाणोत्कर्षानन्त्यमिति सिद्धान्तविरोधात्। अतः सर्वगता एव। एवं कालावयवत्वादेव क्षणादीनां नित्यत्वं न सम्भवति। नित्यत्वं ह्यविनाशित्वम्। तच्चोत्तरोत्तरकालसम्बन्धित्वव्याप्यम्। न च क्षणादीनामुत्तरोत्तरकालसम्बन्धित्वं क्षणिकत्वादेः। अन्यथा तदेकदेशत्वरूप-कालावयवत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्। ततश्चोत्तरोत्तरकालसम्बन्धित्वरूपव्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनित्यत्वनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीति कालावयवत्वेनानित्यत्वसिद्धिरिति ॥

रेण। तच्चोदाहृतं प्रत्यभिज्ञादि। आनन्त्याभिधानं तु काकवद् देवदत्तगृहमित्यत्र देवदत्तगृहे काक इव व्यावृत्तिप्रत्यायकमात्रमित्याह- **सत्यमित्यादिना** ।। इमौ च शङ्कापरिहारौ गीताभाष्यारूढौ कुर्वन्नाह- **इति तुशब्देति** ।। इति शङ्कापरिहारौ सूचयन् गीतास्थतुशब्दः एवकारेण भाष्ये व्याख्यात इत्यर्थः। तुशब्दार्थ एवेतीति वाक्यान्तरमित्यप्याहुः।

जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावादनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरिति शङ्कासमुत्साद-नाय 'अविनाशि' इति श्लोकः। तत्र पूर्वार्धो यद्यपि वर्णाव्याकृताकाशादिव्याप्ति-ग्रहणस्थलप्रदर्शनार्थोऽस्तु। तथाऽपि 'विनाशमव्ययस्य' इत्युत्तरार्धः पूर्वार्धो-क्तार्थाविशेषात् पुनरुक्तिरूप इति भावेन शङ्कते- **तथाऽपीति** ।। स्वाभाविको नाश इति कथं विज्ञेयम्? विनाशोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्यये विनाशवत्त्वमात्रप्रतीतेरित्यत आह- **ताच्छीलिकेति** ।। नात्र तद्धित इनिरिति शक्यं वक्तुम्। न विद्यते विनाशो यस्येति बहुव्रीहिणैवोक्तलाभात्। अत इतरस्मिन् प्रत्यये निष्पादनीयेऽन्यस्यासम्भवाण्णिनिर्निष्पाद्यः। स च 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति सूत्रविहित इति ताच्छीलिकः। तस्माच्च प्रत्ययान्न विनष्टुं शीलमस्येत्यविनाशीति स्वाभाविकविनाशो निषिद्ध इति ज्ञायत इत्यर्थः।

नन्वजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति, तत्स्वभावतायां गम्यमानायामिति सूत्रं व्याकुर्वता वृत्तिकृता पुनः सुबुक्तिः प्रादिनिवृत्त्यर्थेत्युक्तम्। उदाहृतं चोष्णभोजीत्यादि। तत् कथमत्र वीत्युपसर्ग उपपदे नशेर्णिनिः। अत एव 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि' इत्यत्र सुपीत्यनुवृत्ता-वुपसर्गोक्त्या ज्ञायते, अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति वैयाकरणा इति चेन्न। भाष्ये सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्? अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्। इदं तु सुम्मात्रे यथा स्यात्। उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इति भाषणाद् भाष्यकार-मतेनात्रोक्तार्थकणिन्युपपत्तेः। तथा च 'स बभूवोपजीविनाम्', 'न्यषेधि शेषोऽप्य-नुयायिवर्गः', 'पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः' इत्यादिप्रयोगाः मनोरमाया-मुक्ताः। **अत्र तु** उत्तरार्धे। **नैमित्तिकः** शापादिहेतुजन्यः। नाशो निषिद्ध इति वर्तते।

ननु 'अव्ययस्य' इति किमनुवादो विधानं वा। नाऽद्यः। प्रागनुक्तत्वात्। न च 'अविनाशि' इत्यनेनेदमुक्तमिति वाच्यम्। उक्तप्रत्ययेन स्वाभाविकाविनाशस्य तत्रोक्तत्वेनाव्ययपदोक्तह्रासादिरूपाविनाशस्य तेनानुक्त्याऽनुवादायोगात्। न द्वितीयः। अनुवादकेदंशब्दसामानाधिकरण्यायोगात्। विधाने प्रयोजनाभावाच्चेत्याशङ्क्य विधानपक्ष एवाभ्युपगम्यते। हेत्वर्थगर्भं चेदम्। अस्य प्रकृतस्य वेदादेरव्ययत्वम् अव्ययत्वाच्चास्य नाशं कर्तुं कोऽपि न शक्नोतीत्युक्तौ यत्नगौरवमिति तल्लाघवाय सामानाधिकरण्यमस्येत्यनेनाव्ययपदस्य, तत्र च यदाऽव्ययशब्दितं ह्रासमपि कश्चित् कर्तुं नार्हति तदा किमु वक्तव्यं शापादिना स्वरूपविनाशं कर्तुं नार्हतीति कैमुतिकन्यायेन विनाशाभावसाधनं विधानप्रयोजनमिति भावेन 'अव्ययं च तत्' इति भाष्यमवतारयति- **प्रागनुक्तस्येत्यादिना ॥** तत्तु वेदादि न केवलमविनाशि, किन्त्वव्ययं चेति भाष्यार्थः स्पष्ट इति नोक्तः। केचित्तु 'कैमुत्येन' इत्यत्र अव्ययशब्दस्य 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्' इत्यादावविकारिणि प्रयोगाद् व्ययं विकारमपि कर्तुं नार्हति किमुत शापादिना स्वरूपनाशमिति कैमुतिकन्यायेनेत्यर्थ इत्याहुः। अव्ययशब्दस्य नाशसामान्याभावार्थकत्वाद् यदा नाश-सामान्यमपि कर्तुं नार्हति तदा स्वरूपनाशादिरूपं तद्विशेषं न कर्तुमर्हतीति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्येनेत्यर्थ इत्यप्यपरे।

गीताक्षरार्थस्तु- 'प्रकृतिःपुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादिवाक्यानामुपासनार्थत्वात् सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात् प्रकृतिब्रह्मणोः स्वरूपस्यैवासिद्धेर्जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावात् पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य, किं बहुना प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन। किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेन। यद् देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेवेत्येवं सङ्ग्राहकसङ्गृहीतं वर्णादिकं जीवादन्यदप्यस्ति। तद् व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यतीति भावेनोच्यते- **अविनाशि त्विति ॥** येन वर्णाव्याकृताकाशप्रकृतिमहालक्ष्मीश्वरकालप्रवाहरूपेण वस्तुना इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमर्थजातं ततं व्याप्तम्, यद् देशतोऽनन्तं तत् न विनष्टुं शीलमस्येत्यविनाशि स्वाभाविकनाशशून्यं तु

नित्यमेव । अनादीत्यपि ग्राह्यम् । त्वं विद्धि विजानीहि । ननु स्वाभाविकविनाशाभावेऽपि शापादिरूपकारणविशेषेण नाशः किं न स्यादित्यत्रोक्तम्- **विनाशमिति** ।। अस्य प्रकृतस्य वर्णादेः विनाशं शापादिनाऽपि ध्वंसं न कश्चित् कर्तुमर्हति । यदा विकाररूपं ह्रासरूपं वा व्ययमपि कर्तुं नार्हति तदा नाशं न कर्तुमर्हतीति किमु वक्तव्यमिति भावेनोक्तम्- **अव्ययस्येति** ।। अव्ययं चेदं वर्णादि। ततोऽपि न नाशशङ्केति। एतेन जीवादन्यस्यानादिनित्यस्य साध्यसाधनसबन्धग्रहणस्थलस्याभावादुक्तानुमाने व्याप्त्यसिद्धिरिति शङ्का निरस्तेति ।।१७।।

भगवद्गीता

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ।। १८ ।।

भाष्यम्

भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वमिति । नेत्याह- **अन्तवन्त इति** ।।

अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह- **नित्यस्येति** ।। 'शरीरिणः' इति ईश्वरव्यावृत्तये । नच नैमित्तिकनाश[1] इत्याह- **अनाशिन इति** ।। कुतः? अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात् । नह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाशः सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः । चित्त्वात् । नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति ।

'प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया ।
चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिम्बकः ।।'

इति भगवद्वचनात् ।। १८ ।।

---

१. व. नैमित्तिक इत्याह ।

प्रमेयदीपिका

देहानामन्तवत्त्वं प्रागुक्तं किमर्थमुच्यत इत्यत आह- **भवत्विति ॥** आत्मनित्यत्वानुमानस्य प्रतिपक्षं वक्तुं स्वाभिप्रेतस्य हेतोः सिद्धान्तिनाऽप्य-भ्युपगतत्वं दृढीकुर्वता पूर्वपक्षिणा देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वं भवतु किमिति पृष्टे नेत्याहेत्यर्थः । सिद्धार्थतापरिहाराय कस्यचिदित्युक्तम् । नन्वतिप्रसङ्गोऽयं कस्मान्न भवति । कस्यचिदिति विशेषणवैय्यर्थ्यात् ।[२] 'नित्यस्य' इत्यात्म-नित्यत्वं पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह- **अस्त्विति ॥** एवं देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सिद्धं कृत्वा तर्हि प्रतिबिम्बस्याऽत्मन उपाधेर्देहस्य नाशात् नाशोऽस्तु । दर्पणनाशान्मुखप्रतिबिम्बस्येवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽभिहिते तत्प्रतिषेधायेदमाहेत्यर्थः । अनेन 'तथाऽप्यात्मा नित्यः' इति वाक्यवृत्तिः सूचिता । अनुवादे प्रयोजनाभावात् । ये देहा अनित्या न तेषामुपाधित्वम् । यस्य चोपाधित्वं नासावनित्य इति भावः । तदिदमुक्तम्- **'इमे' इति ॥** व्यक्तीकरिष्यते चैतत् । ननु 'शरीरिणो देहाः' इति व्यर्थम् । अशरीरस्य देहाभावादित्यत आह- **शरीरिण इति ॥** नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्यापि अन्तवत्त्वं प्रसज्यते । तद्व्यावृत्त्यर्थं 'शरीरिणः' इति विशेषणम् । 'जन्तुजन्युशरीरिणः' इत्यभिधानात् शरीरिशब्दस्य जीवे प्रसिद्धेः । तथाऽपि 'अनाशिनः' इति पुनरुक्तिरिति । अत्र केचिदेतत्परिहाराय 'विनाशिनः' इति पाठान्तरं कुर्वन्ति । तदसत् । 'अन्तवन्त' इत्यनेन पुनरुक्तितादवस्थ्यात् । कथञ्चित् समाधाने अन्यत्रापि तत् समम् । किमन्यथा-पाठेनेत्याशयवानाह- **नचेति ॥** उपाधिनाशेन नाशाभावेऽपि उपाधिबिम्ब-सन्निधिनाशान्निमित्तात् प्रतिबिम्बस्याऽत्मनो नाशो भविष्यति । नचा-सिद्धिः शङ्क्या । परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्वसम्भवेन सन्निधिनाशध्रौव्यादिति

---

२. ग. विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

पुनः प्रतिपक्षिते तत्प्रतिषेधायेदमिति भावः । 'अप्रमेयस्य' इत्यसम्भवि विशेषणम्, व्यर्थं चेत्यतः तन्निवर्त्यामाशङ्कां दर्शयित्वा व्याचष्टे- **कुत इति** ॥ नहि प्रतिपक्षो वाङ्मात्रेण निषेद्धुं शक्यत इति भावः । अप्रमेयेत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरसिद्धिमाचष्टे । नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः । किन्त्वीश्वरस्य । स चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिसन्निधिनाश इति । ननु कथमिदं लभ्यते । अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति प्रसिद्धमेव । नच सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भवः । तदधीनसारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वात् । तदिदमुक्तम्- **सरूपत्वादिति** ॥ ननु वक्तव्यं सर्वमुक्त्वोपसंहारः क्रियते । तत् किमात्मनित्यत्वविषये सर्वशङ्कोद्धारो जातो येन 'तस्माद् युध्यस्व' इत्युपसंह्रियत इत्यतो जात इत्याह- **नहीति** ॥ उपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे सति, प्रदर्शके आदर्शे उपाधौ, बिम्बे चाविनष्टे प्रतिबिम्बनाशो नह्यस्ति । उपपादितश्चात्र त्रयस्यानाश इति भावः । ननु विनाशिनां देहानामनुपाधित्वात् कोऽत्रोपाधिरित्यत आह- **स्वयमेवेति** ॥ उपाध्युपाधिमद्भावो विशेषबलेनेति भावः । लोकेऽदृष्टमिदं कथमङ्गीकार्यमित्यत आह- **चित्त्वादिति** ॥ जडेष्वयावद्वस्तुभावित्वात् सर्वत्र भेदाभेदौ । चित्स्वरूपे तु यावद्वस्तुभावित्वादभेद एवेति भावः । स्वस्यैवोपाधित्वे मुक्तावात्मनिवृत्तिः स्यात् । उपाधिनिवृत्तिलक्षणत्वान्मुक्तेरित्यत आह- **नित्यश्चेति** ॥ द्विविध उपाधिरात्मनः । नित्योऽनित्यश्च । तत्र नित्यस्यावस्थानमन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति । कुत एतदित्यत आह- **प्रतिपत्ताविति** ॥ प्राप्तौ सत्याम् । युतस्तिष्ठतीति शेषः । ननूपाध्येति कथम् । क्विप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गतानियमात् । तर्हि इषुधिर्द्वयोः कथम् । प्रयोगदर्शनादपवादः । यथाऽऽह 'लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति । समं प्रकृतेऽपि । स्वः आत्मा रूपं यस्याः सा स्वरूपा । चिद्रूपत्वात् स्वरूपत्वम् । स्वरूपत्वान्नित्यत्वम् ॥ १८ ॥

भावदीपिका

॥ प्रतिपक्षं वक्तुमिति ॥ प्रतिबिम्बभूत आत्मा न नित्यः । अनित्यदेहाख्योपाधिमत्त्वात् इति सत्प्रतिपक्षम्, 'अस्तु तर्हि' इत्यादिना वक्तुमित्यर्थः । ननु देहस्य नित्यत्वं भवत्वित्येव प्रश्नः क्रियतां कस्यचिदिति व्यर्थमित्यत आह - **सिद्धार्थतेति ॥** प्रश्नस्येति शेषः ॥ तथा च देहो नित्यो भवत्वित्येव प्रश्नो न सम्भवति । प्रसिद्धदेहेष्वनित्यत्वस्य प्रमिततया एककोटिनिश्चयस्य विद्यमानत्वेन नित्यत्वानित्यत्वकोटिकसन्देहासम्भवात् । तदसम्भवे च तन्मूलकः प्रसिद्धदेहनित्यत्वविषयकः प्रश्नो न सम्भवति । अनित्यत्वेन सिद्धार्थो यो देहस्तद्विषयकत्वादित्यर्थतः कस्यचिदित्युक्तम् । प्रसिद्धदेहविलक्षणस्य कस्यचिद् देहस्य नित्यत्वं भवत्वित्यर्थ इति भावः । सिद्धार्थतायाः प्रश्नदोषत्वं च 'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च नैष्फल्यं ततः स्यात् तत्त्वनिर्णयः' इत्यनुव्याख्याने भगवत्पादैरेव प्रतिपादितमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

ननु भवत्विति वाक्यस्योक्त एवाभिप्रायः कुत इत्याशङ्कते - **अतिप्रसङ्ग इति ॥** यद्यात्मा नित्यः स्यात् तर्हि परिदृश्यमानो देहोऽपि नित्यः स्यात् । पदार्थत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गरूपः प्रतिकूलतर्क एवास्तु । न च प्रसिद्धदेहेषु नाशस्यैव प्रमाणसिद्धत्वेन तदभावापादने प्रमाणबाधः स्यादिति वाच्यम् । आपादने तस्यालङ्कारत्वेन दोषत्वाभावादित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति ॥** अतिप्रसङ्गपक्षे कस्यचिदिति विशे[illegible]र्थ्यमित्यर्थः ॥ **प्रतिपक्ष इति ॥** प्रतिबिम्बभूत आत्मा नित्यो न भवति । अनित्यदेहाख्योपाधिमत्त्वात् । दर्पणनाशेन नश्यमानमुखप्रतिबिम्बवदिति प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ **अनेनेति ॥** यद्यपीमे परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्तस्तथाऽप्यात्मा नित्य इति वाक्यवृत्तिर्वाक्यव्याख्यानं सूचितमित्यर्थः । ननु नित्यस्याऽत्मनो देहा अन्तवन्त इत्यनुवादः कस्मान्न स्यादित्यत आह - **अनुवाद इति ॥**

ननु कथमनेन शङ्कापरिहार इत्यत आह- **ये देहा इति**॥ देहाख्योपाधेरनित्यत्व-विशेषणमसिद्धमिति भावः। विशेषणासिद्धिर्गीतासूचितेत्याह - **तदिदमुक्त-मिति**॥ **इम इतीति**॥ तथा च इमे परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्त इति तेषामन्तवत्त्वोक्त्या एतेषां प्रतिबिम्बघटकोपाधित्वं नास्तीत्युक्तमित्यर्थः। ननु यस्य चोपाधित्वं नासौ अनित्य इत्येतदयुक्तं तादृशोपाधेरभावादित्यत आह - **व्यक्तीकरिष्यत इति**॥ 'स्वयमेवात्र प्रदर्शकः' इत्यादिनेत्यर्थः॥ **शरीरिणो देहा इति व्यर्थमिति**॥ इति वाक्यविन्यासे शरीरिण इति पदं व्यर्थम्। नित्यस्य देहा इति वचनेनैव शरीरवत्त्वसिद्धेरिति भावः॥ **ईश्वरस्यापीति**॥ नित्यस्येत्युक्त्या ईश्वरस्यापि प्राप्तिरिति भावः। ननु कथमनेनेश्वरव्यावृत्तिस्तस्यापि शरीरवत्त्वादित्यत आह- **जन्तुजन्विति**॥ 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यु-शरीरिणः' इत्यभिधानात् शरीरिशब्दो जीवे रूढ इत्यर्थः॥ **पुनरुक्तिरिति**॥ नित्यस्येत्यनेनैव तल्लाभादिति भावः।

॥ **विनाशिन इतीति**॥ प्रथमाबहुवचनान्तमेतत्। ननु देहा नान्तवन्त इत्यनेन स्वाभाविकनाशः प्रतिपाद्यते विनाशिन इत्यनेन तु नैमित्तिक इति न पुनरुक्तिरित्यत आह - **कथञ्चिदिति**॥ **तत्सममिति**॥ अनाशिन इति यथास्थितपाठेऽपि नित्यस्येत्यनेन न पुनरुक्तिः। स्वाभाविकनैमित्तिकनाशाभावप्रतिपादनार्थत्वादिति भावः॥ **नाशाभावेऽपीति**॥ एतद्देहानामुपाधित्वाभावादिति भावः॥ **नाशो भविष्यतीति**॥ तथा च प्रतिबिम्बभूत आत्मा न नित्यः उपाधिबिम्ब-सन्निधिनाशप्रयुक्तनाशवत्त्वादित्येवमनुमास्यत इत्यर्थः॥ **असिद्धिरिति**॥ ईश्वरस्यापरिच्छिन्नत्वेन उपाधिबिम्बसन्निधिनाशस्यैवाभावेन तत्प्रयुक्तनाशस्य जीवेऽभावादसिद्धिरित्यर्थः॥ **प्रतिबिम्बसम्भवेनेति**॥ प्रतिफलनसम्भवेने-त्यर्थः। यदा जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमङ्गीकृतं तदा बिम्बस्य परिच्छिन्नत्वमेवाङ्गीकृतं स्यात्। परिच्छिन्नस्यैव प्रतिफलनसम्भवेनापरिच्छिन्नस्य तदसम्भवात्।

परिच्छिन्नस्य क्रियावतः कुत्रचिद् गमने बिम्बोपाधिसन्निधिनाशप्राप्त्या प्रतिबिम्बभूतजीवनाश आवश्यक इति नासिद्धिरिति भावः ।। **तत्प्रतिषेधायेति** ।। एवं नैमित्तिकनाशप्रसक्तिपरिहारायानाशिन इति विशेषणमित्यर्थः ।। **असम्भवीति** ।। सर्वगतत्वरूपाप्रमेयत्वस्याणौ जीवेऽसम्भवादित्यर्थः ।। **घटादेरिति** ।। येन परिच्छिन्नस्य घटादेर्बिम्बस्योपाधिसन्निधिनाशेन प्रतिबिम्बात्मनाशः शक्येतेति भावः ।। **इदमिति** ।। अप्रमेयस्येति पदात् सारूप्यमित्यर्थः । उत्तरमाह - **अतद्भाव इति** ।। तदात्मकत्वाभावेऽपीत्यर्थः । तत्सामानाधिकरण्यम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरित्यर्थः ।। **प्रसिद्धमेवेति** ।। सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इत्यादावित्यर्थः ।। **प्रतिबिम्बेति** ।। प्रतिफलनेत्यर्थः ।। **तदधीनसारूप्यस्येति** ।। तदधीनत्वे सति तत्सारूप्यस्येत्यर्थः । **प्रतिबिम्बत्वात्** प्रतिबिम्बशब्दार्थत्वात् । तथा च सर्वगतस्य प्रतिफलनरूपप्रतिबिम्बासम्भवेऽपि तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपप्रतिबिम्बसम्भवान्नोक्तदोष इति भावः ।। **तत्सरूपत्वादिति** ।। मूले तदधीनत्वे सति इति पूरणीयमिति भावः । जात इत्याहेत्यत्र सर्वशङ्कोद्धार इति वर्तते ।। **बिम्बेति** ।। अनेन भाष्ये 'सति च' इति चशब्दः प्रदर्शके चेत्यन्वितो बिम्बसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ।

ननु प्रकृते उपाधिबिम्बसन्निधेरुपाधेर्बिम्बस्य चानाशः कथम्? येन न प्रतिबिम्बनाशः स्यादित्यत आह - **उपपादितश्चेति** ।। **अत्रेति** ।। गीतायामेवेत्यर्थः । 'अप्रमेयस्य' इत्यनेन बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशः, 'नित्यस्य' इत्यनेनोपाध्यनाशः, 'नत्वेवाहम्' इत्यादिना बिम्बानाशश्चोपपादित इत्यर्थः । नन्वेकस्यैवोपाध्युपाधिमत्त्वं न सम्भवति । तस्य भेदगर्भत्वादित्यत आह- **उपाधीति** ।। विशेषस्याभेदेऽपि भेदकारितयैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति भावः ।। **अदृष्टमिदमिति** ।। एकस्यैवोपाधित्वमुपाधिमत्त्वं चेत्यर्थः । मुखप्रतिबिम्बादावदर्शनादिति भावः । ननु चित्त्वेऽपि उपाधिप्रतिबिम्बयोरत्यन्ताभेदः कुत इत्यप्रयोज-

कताशङ्कां परिहरति- **जडेष्विति** ॥ जडेषूपाधिषु प्रतिबिम्बेषु च सर्वत्र प्रतिबिम्बानामुपाधिपरिणतत्वेनायावद्वस्तुभावित्वाद् भेदाभेदौ। चिद्रूपे उपाधौ प्रतिबिम्बे च सर्वत्र जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य यावत्स्वरूपभूतदेहाख्योपाधि-भावित्वादत्यन्ताभेद इत्यर्थः। चशब्दसूचितं द्वैविध्यं दर्शयति- **द्विविध इति** ॥ यथोक्तम्-

'उपाधिर्द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपं बाह्य एव च।
बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः।
स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पना' इति।

प्रतिपत्तावुपासनायामित्यन्यथाप्रतीतिवारणाय तदर्थमाह - **प्राप्तौ सत्यामिति** ॥ **उपाध्येति कथमिति** ॥ स्त्रीलिङ्गप्रयोगः कथमित्यर्थः। कुत इत्यत आह - **किप्रत्ययान्तस्येति** ॥ डु धाञ् धारणपोषणयोरिति धातोः 'दाधाघ्वदाप्' दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसञ्ज्ञा स्युरिति घुसञ्ज्ञायाम्, 'उपसर्गे घोः किः' उपसर्गे उपपदे घुसञ्ज्ञकस्य धातोः किप्रत्ययः स्यादिति। उप आङित्युपसर्गपूर्वकस्य धाधातोः किप्रत्ययान्तत्वमिति द्रष्टव्यम्॥ **पुल्लिङ्गतानियमादिति** ॥ 'कुघोः किः प्रादितोऽन्यतः' इत्यभिधानग्रन्थे किप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गत्वानुशासनादि-त्यर्थः। अत एवोपाधिः, परिधिः, जलधिः, प्रणिधिरित्युदाहरणेषु किप्रत्ययान्तेषु पुल्लिङ्गतैव दृष्टेति ध्येयम्। सिद्धान्ती प्रतिबन्ध्योत्तरमाशङ्कते। यदि किप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गतानियमस्तर्हि इषुधिशब्दः स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गरूपोभयलिङ्गवान् कथम्? तस्यापि धारूपत्वेन घुसञ्ज्ञायां 'कर्मण्यधिकरणे च' इति सूत्रेण इषवो धीयन्तेऽत्रेति अधिकरणे किप्रत्यये सति निष्पन्नस्येषुधिशब्दस्यापि पुल्लिङ्गता-नियम एव स्यात्। न चेष्टापत्तिः। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोर्लिङ्गयोः प्रयुज्यते' इत्युक्तमयुक्तं स्यादिति भावः। 'इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरकोशकारवचनं कथमिति तदर्थः। अत्र पूर्वपक्षी उत्तरमाह - **प्रयोगेति** ॥ इषुधीर्युगपच्चकर्तेत्यादि-स्त्रीलिङ्गप्रयोगदर्शनेन किप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गतानियमस्यौत्सर्गिकत्वादपवाद

इत्याशयेनेषुधिर्द्वयोरित्युक्तमिति भावः । अत्र लिङ्गानुशासनसम्मतिमाह - **यथाऽऽहेति** ॥ पाणिनिरिति शेषः । तथा च लिङ्गविधिः सार्वत्रिकः कदेत्याशङ्कायामुक्तम्- **विशेषैरिति** ॥ यदि विशेषैर्विशेषप्रयोगादिरूपापवादकप्रमाणैरबाधितः स्यादित्यर्थः । तथा च किप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गताविधानेऽपि सर्वत्र किप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गत्वमेवेति न नियमः । स्त्रीलिङ्गप्रयोगरूपापवादकप्रमाणसद्भावादिषुधिशब्दस्योभयलिङ्गवत्त्वं युक्तमिति अवधेयम् । सिद्धान्ती साम्यमुत्तरमाह- **सममिति** ॥ भगवद्वचनत्वेनास्यापि विशेषप्रमाणत्वेनैतद्बलान्न किप्रत्ययान्तस्याप्युपाधिशब्दस्य पुल्लिङ्गतानियमोऽतो 'नित्योपाध्या' इति युक्तमिति भावः । ननूपाधेर्नित्यत्वं कुत इति पृष्टेऽत्र को हेतुरुक्तः इत्यत आह- **चिद्रूपत्वादिति** ॥ चिद्रूपया स्वरूपया नित्योपाध्येति पदानां हेतुहेतुमद्भावेन योजना द्रष्टव्येत्युक्तं भवति ॥ १८ ॥

भावरत्नकोशः

प्रागुक्तं 'तथा देहान्तरप्राप्तिः' इत्यत्र जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपीति भाषणादुक्तप्रायम् ॥ **प्रतिपक्षं वक्तुमिति** ॥ 'अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः' इत्यत्रेति शेषः । नाऽत्मा नित्यः । अनित्यस्वभावदेहरूपोपाधिकत्वात् । यस्यानित्योपाधिकत्वं तस्यानित्यत्वम् । यथा दर्पणोपाधिकप्रतिबिम्बस्येति । प्रतिपक्षे हेतोरसिद्धिरिति न शङ्कनीयम् । कश्चिद् देहोऽपि नित्यः किं तव मते । नहि नहि । किन्तु सर्वोऽप्यनित्य एवेति तवापि मतमिति सिद्धान्तिनाऽपि हेतोरभ्युपगतत्वं द्रढयन् पूर्वपक्षी पृच्छति- **भवत्विति** ॥ 'अन्तवन्तः' इत्यनेन नित्यत्वमसम्मतमित्याह भगवानिति शङ्कोत्तरभाष्याभ्यामुच्यत इति न पुनरुक्तेर्वैयर्थ्यशङ्केति भावः । ननु नायं प्रश्न उपपद्यते । सन्देहमूलत्वात् प्रश्नस्य । न चात्र सन्देहो युक्तः । प्रसिद्धदेहेष्वनित्यत्वस्य निश्चितत्वेन तत्र नित्यत्वानित्यत्वकोटिकसन्देहस्योत्पत्त्यनुपपत्त्या प्रश्नस्य प्रसिद्धदेहेषु सिद्धार्थत्वलक्षणदोषप्रसङ्गात् । तदुक्तं 'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता

च वैफल्यम्' इतीत्याशङ्क्योक्तदोषं परिहर्तुं प्रसिद्धानित्यताकदेहव्यावर्तकविशेषणमुपात्तं भाष्य इत्याह- **सिद्धार्थतेति** ॥

ननु नासौ प्रश्नः। तत्सूचककिमादिपदाभावात्। किन्त्वात्मनित्यत्वानुमाने यद्यात्मा नित्यः स्यात् तर्हि देहोऽपि नित्यः स्यात्। अविशेषात्। भवति चानित्यो देहः। तस्मादात्माऽपि न नित्य इति प्रतिकूलतर्कोऽनेनाऽशङ्क्यत इति किमिति न भाष्यं योजितमिति शङ्कते- **नन्विति** ॥ तर्कत्वे तत्राऽपाद्ये प्रमाणबाधस्यालङ्कारत्वेन प्रमितानित्यताकदेहव्यावर्तकस्य कस्यचिदित्यस्य वैयर्थ्यापातात् प्रसङ्गो न भवतीत्याह- **कस्यचिदिति विशेषणवैयर्थ्यादिति** ॥ किंशव्दाभावेऽपि योग्यतया तस्याध्याहारः कर्तव्यो भाष्य इति हृदयम्। 'न चैव न भविष्यामः' इति प्रागुक्तत्वात्- **पुनरिति** ॥ **कस्मा इति** ॥ प्रयोजनायेति शेषः। **तर्हि** देहस्यानित्यत्वे। **प्रतिबिम्बस्य** ईश्वरप्रतिबिम्बस्य। **प्रतिपक्षे** अनित्योपाधिकत्वरूपसत्प्रतिपक्षे। नित्यस्येत्यनेन कथं प्रतिप्रक्षप्रतिक्षेप इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ यद्यपि परिदृश्यमाना देहा अनित्या इति ममापि सम्मतम्। तथाऽपि आत्मा नित्य इति वचनव्यक्तिः सूचितेत्यर्थः। प्रागुक्तत्वादनुवादः किं न स्यादित्यत आह- **अनुवाद इति** ॥* विधानपक्षे सत्प्रतिपक्षप्रतिक्षेपः प्रयोजनम्। न चैवं प्रयोजनमनुवादपक्ष इत्यर्थः। अतः सप्रयोजनत्वाय विधानमेवेदमिति भावः। ननु प्रतिपक्षो न वाङ्मात्रेण प्रतिक्षेप्तुं शक्य इत्यतो हेतुदोषं वक्तुमाह- **ये देहा इति** ॥ **न तेषामुपाधित्वमिति** ॥ जीवे प्रतिबिम्बनाशप्रयोजकत्वमित्यर्थः। तेन द्विविध उपाधिरात्मन इति भाविग्रन्थाविरोधः। नन्वेवमात्मनः प्रतिबिम्बत्वमपि न स्यात्। प्रतिबिम्बत्वस्योपाधिमत्त्वव्याप्यत्वात्। देहस्य चोपाधित्वानभ्युपगमादिति चेन्न। वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योपाध्यङ्गीकारेण प्रतिबिम्बत्वोपपत्तेः। तस्याप्यनित्यत्वे पुनरात्मनाशानुमानमप्रत्यूहमिति चेन्न। प्रतिबिम्बताप्रयोजकोपाधेरनित्यत्वाभावादित्याह- **यस्य चेति** ॥ तथा चानित्योपाधिकत्वादिति हेतोर्देहस्यानु-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- कुतो नित्यस्येत्यस्य विधेयपरतेत्यत आह-**अनुवाद इति** ॥

पाधित्वाद् विशेष्यासिद्धिः, उपाधित्वेन सम्मतस्य चानित्यत्वाभावाद् विशेषणासिद्धिरिति दूषणाभावान्न तस्य प्रतिपक्षत्वमिति भावः। प्रतिबिम्बत्वघटक उपाधिरन्योऽस्ति, स च नित्य इत्येतद् गीताभिमतमित्याह- **तदिदमिति** ॥ अन्यनित्योपाध्यभावे इम इति विशेषणं व्यर्थमिति भावः। ननु कश्चिदुपाधिर्नित्योऽस्तीत्येतत् कुत इत्यतः, आत्मनो नित्योपाधिसद्भावे तस्य मोक्षो न स्यात्; उपाधिनिवृत्तिलक्षणत्वान्मोक्षस्येत्यतो वाऽह- **व्यक्तीकरिष्यत इति** ॥ द्विविध उपाधिरात्मनो नित्योऽनित्यश्च। तत्र नित्यस्यावस्थानमन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति 'नित्यश्चोपाधिः' इति भाष्ये व्यक्तीकरिष्यत इत्यर्थः।

ननु शरीरिण इति देहविशेषणं न युक्तम्। राज्ञः पुरुष इत्यादौ पुरुषस्येतरपुरुषव्यावर्तनाय राज्ञ इति विशेषणस्येवेह विशेषणस्य व्यभिचाराभावेनाव्यावर्तकत्वात्। 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति वचनादिति भावेन शङ्कते- **ननु शरीरिण इति** ॥ नित्यस्येत्येतद् विधेयसमर्पकतया सार्थकमित्युक्तम्। सहश्रुतनिखिलपदानां च सम्भूयकारित्वस्य व्युत्पन्नतया नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्यन्वये ईश्वरदेहस्याऽप्यनित्यत्वापत्त्या व्यभिचारादस्ति विशेषणस्य सार्थकत्वमित्याह- **नित्यस्येत्यादि** ॥ ईश्वरस्यापि चिदानन्दशरीरशालित्वात् कथं तेन तद्व्यावृत्तिरित्यतो नात्र शरीरिशब्दो यौगिकः। येनेश्वरस्यापि समः स्यात्। किन्तु रूढ इति भवति तेन तद्व्युदास इत्याह- **जन्तुजन्त्विति** ॥ 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः' इत्यभिधानाद् जीवे रूढेरित्यर्थः। न ह्यबाधे प्रसिद्धस्त्यक्तव्य इति भावः॥ **परिहारायेति** ॥ प्रथमाबहुवचनान्तमेतद् विनाशिन इति पदमिति न पौनरुक्त्यमित्यभिमानः।* तं खण्डयति- **अन्तवन्त इतीति** ॥ ननु 'अन्तवन्तः' इति स्वाभाविको नाशः। 'विनाशिनः' इति नैमित्तिको विवक्षित इति व्याख्याने न पौनरुक्त्यमित्यत आह- **कथञ्चिदिति** ॥ 'अन्तवन्तः' इति परिच्छेदवत्त्वं 'विनाशिनः' इति ध्वंसोऽभिधित्सित इति परिहारः सम्भवतीति कथञ्चिदित्युक्तमिति केचित्। **अन्यत्रापि** 'अनाशिनः' इति प्रसिद्धपाठेऽपि।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **एतत्परिहारायेति** ॥ पौनरुक्त्यपरिहारायेत्यर्थः।

नित्यस्येति स्वाभाविकनाशाभावः । 'त्यब्नेर्ध्रुवे' इति नित्यशब्दस्य ध्रुवेऽनुशासनात् । अनाशिन इति नैमित्तिकनाशशून्यत्वमभिसंहितमिति समाधानं सममित्यर्थः।

नन्वेवं समाधानसम्भवेऽपि किमनाशिन इति पदप्रयोजनम् । येनास्यात्र निवेशः। उपाधिनाशनिमित्तकनाशोऽपि नित्यस्येत्यनेन प्रतिक्षिप्त इत्यत उक्तम्- **उपाधीति** ।। यद्यप्युपाधिनाशनिमित्तनाशः प्रतिषिद्धः तथाऽपि निमित्तान्तरनाशान्नाशः शङ्क्यत इत्युच्यते- **उपाधिबिम्बेति** ।। प्रतिबिम्ब आत्मा नाशवान् नश्यदुपाधिबिम्बसन्निधिकत्वात् । यथा दर्पणमुखसन्निधिनाशेन नश्यन्मुखप्रतिबिम्ब इति प्रयोगोऽत्राभिमतः। उपाधिबिम्बसन्निधिनाश एव नेति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य निषेधति- **न चेति** ।। जीवस्य प्रतिबिम्बत्वं बिम्बाविनाभूतत्वम् । न ह्यपरिच्छिन्नस्य गगनादेः प्रतिबिम्बो नाम सम्भवतीति तद्बिम्बभूतस्य मूर्तत्वमेव वक्तव्यम् । मूर्तस्य च क्रियावतः क्वचिद् गमने बिम्बोपाधिसन्निधिनाशोऽवश्यम्भावीति नासिद्धिरिति भावेनाऽह- **परिच्छिन्नस्यैवेति** ।।* अपरिच्छेद्यत्वरूपाप्रमेयत्वस्याणौ जीवे सर्वथाऽसम्भवादाह- **असम्भवीति** ।। 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' इति व्याख्यानव्यावर्त्याशङ्केयम्।। **व्यर्थं चेति** ।। इयं चाप्रमेयत्वरूपविशेषणलब्धहेत्वसिद्धिलक्षणप्रयोजनव्यावर्त्याशङ्का वेदितव्या। शङ्कितुर्हृदयमाह- **नहीति** ।। असिद्धिमुपपादयति- **नायमिति** ।। **घटादेरिति** ।। परिच्छिन्नस्येत्यर्थः। सर्वशास्त्रप्रमेयस्येश्वरस्य कथमप्रमेयत्वमित्याशङ्क्य नात्र प्रमागोचरत्वाभावोऽप्रमेयत्वं, किन्त्वन्यदेवेत्याह- **सर्वगत इति** ।। इदं सरूपत्वम्। उत्तरम्- **अतद्भाव इति** ।। तदैक्याभाव इत्यर्थः। **सामानाधिकरण्यं** शरीरिणोऽप्रमेयस्येति समानविभक्तिकशब्दवाच्यत्वम्। **प्रसिद्धमेव** सिंहो माणवक इत्यादौ 'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्तरेणापि वर्तिं वत्यर्थं गमयति' इति पण्डितपामरसाधारण्येन प्रसिद्धमित्यर्थः। प्रतिपक्षिणैतद्दोषपरिजिहीर्षया परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बसम्भव

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **पुनः प्रतिपक्षित इति** ।। प्रतिबिम्बात्माऽनित्यः । अनित्यबिम्बोपाधिसन्निधिकत्वात्। मुखप्रतिबिम्बवदिति प्रतिपक्षित इत्यर्थः ।। **इति भाव इति** ।। कुत इति शङ्कितुरिति योज्यम्।

इत्युक्तम् । तन्निषेधति- **नचेति** ॥* नह्यत्र दर्पणालक्ष्यप्रतिमुखादाविव प्रतिबिम्बत्वं जीवे, किं नामान्यदेवेत्याह- **तदधीनेति** ॥ **प्रतिबिम्बत्वात्** प्रतिबिम्बशब्दार्थत्वात् । उक्तं प्रतिबिम्बत्वं भाष्यारूढमित्याह- **तदिदमिति** ॥ प्रस्तावादप्रमेयेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति वक्तव्येऽपि यद् गीतायां परत्र परशब्दं प्रायुङ्क्त भगवांस्तत्तात्पर्यं च सरूपत्वादिति भाषितं तदिदं तदधीनसारूप्यमेवात्र प्रतिबिम्बत्वमभिसंहितमिति वक्तुमिति भावः । 'सति च प्रदर्शके' इति भाष्ये

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' इत्यत्र 'नच सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भवः । तदधीनसारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वात्' इति टीका । यद्यपि 'हृदयस्था हरेर्मूर्तिर्जीवो यत्प्रतिबिम्बकः' इत्यत्र हृदिस्थाणुरूपस्याङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकस्य बिम्बत्वं जीवस्य च 'प्रतिबिम्बत्वमायाति मध्योच्चादिविभेदतः' इति सूत्रभाष्ये प्रतिफलितो भवतीति तत्त्वप्रकाशिकायां 'प्रतिबिम्बकरत्वमायाति' इति तत्त्वप्रदीपिकायां च प्रतिफलनरूपतया प्रतिबिम्बत्वमुक्तम् । अन्यथोपाधिप्रभृतिकल्पनावैयर्थ्यं च । तथाऽपि 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् यावान् वाऽयमाकाशः ।', 'बहिश्च विद्यमानत्वादप्रतिष्ठो जगद्धरिः' इत्युक्तरीत्या तस्यैव सर्वगतत्वात् त्यागो न सम्भवति । 'व्याप्तत्वान्निरवद्यत्वात् तस्यास्त्यागः कथं भवेत्' इति भावेन गीताभाष्ययोः सर्वगतत्वमुक्तम् । टीकायां तु तदधीनसारूप्यमात्रेणापि प्रतिबिम्बत्ववाचो घटनाद् इदमपि प्रतिबिम्बत्वं जीवस्येति दर्शयितुमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं न्यायविवरणे- 'जीवानां सामान्यत आभासत्वेऽपि विशेषाददृष्टाद् वैचित्र्योपपत्तेः' इति ।

ननु नित्योपाधिर्हि स्वरूपान्तःकरणम् । तत्र जीवस्य प्रतिबिम्बभावे स्वयमपि प्रतिबिम्बितं न वा । नेति पक्षे जीवस्वरूपं सर्वं प्रतिबिम्बितमिति गतः पक्षः । तद्धस्तपादचक्षुरादिवत् तन्मनसोऽप्येकदेशत्वात् । आद्ये न स्वस्यैव स्वयमुपाधिर्भवति । निर्विशेषाभिन्नत्वात् । तस्य स्वनिर्वाहकत्वे जीवस्यैवोपाधित्वोपहितत्वयोः सम्भवादन्तःकरणस्योपाधित्वकल्पनावैयर्थ्यादिति चेन्न । स्वरूपमनसः स्वच्छज्ञानात्मकद्रव्यत्वेन तस्यान्योपाधिं विना स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः । इतरांशे तु तदुपाधानेनैव स्वरूपक्लृप्तेरीश्वरनियतत्वादिति ।

प्रदर्शनकर्तृपुरुषप्रतीतौ प्रकृतानुपयोगादादर्श इत्युक्त्वा प्रतिबिम्बोपाधिमात्र-ग्रहणायाऽऽह- **उपाधाविति** ।। तत्र चशब्दस्य प्रदर्शके चेति भिन्नक्रमत्वमुपेत्य बिम्बसमुच्चायकत्वमिति भावेनोक्तम्- **बिम्बे चेति** ।।* सतीत्यावृत्तस्य विद्यमान इत्यर्थकस्य विवक्षितार्थोक्तिः- **अविनष्ट इति** ।। ननु उपाधिबिम्बसन्निध्यनाशः उपाध्यनाशः बिम्बानाशश्च भाष्योक्तः कुतोऽवगन्तव्यः । येन सर्वशङ्कोद्धारो जात इति गीतायां तस्मादित्युपसंहारो युक्त इत्यत आह- **उपपादितश्चात्र त्रयस्येति** ।। अप्रमेयस्येति बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशः नित्यस्येत्युपाध्यनाशः अप्रमेयपदेनैव बिम्बानाशश्च ग्राह्यः । अप्रमेयपदस्य सर्वगतार्थत्वात् सर्वगतस्य च 'अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' इत्यविनाशित्वाद् हेत्वर्थगर्भेण तेन बिम्बानाशस्योपपादितत्वान्नित्यपदेनाभिप्रेतस्योपाधिनित्यत्वस्य अनित्या इमे देहा अन्यस्तु नित्योऽस्तीति ज्ञापनेनोपपादितत्वान्नित्य उपाधिर्बिम्बश्च सर्वगत इत्यप्रमेयपदेनैव बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशस्याप्युपपादितत्वाच्च 'अन्तवन्तः' इति श्लोक एव त्रयस्याप्यनाश उपपादित इति सर्वशङ्कोद्धाराद् युक्त उपसंहार इति भाष्यतात्पर्यमिति भावः । 'नाभावो विद्यते सतः' इति बिम्बस्य 'अन्तवन्तः' इति नित्योपाधिसूचनादुपाधेरनाशिन इति प्रतिबिम्बोपाधिसन्निधेश्चानाशः 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इति 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' इति च प्रमाणोक्त्या गीतायामुपपादित इति स्वामिनः ।

---

* भावबोधः- **बिम्बे चेति** ।। अनेन भाष्ये 'सति च' इति चशब्दः प्रदर्शके चेत्यन्वितो बिम्बसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति । अत्र यद्यपि बिम्बोपाधिसन्निध्यनाश एव प्रतिबिम्बानाशप्रयोजकः । सम्बन्धानाशे सम्बन्ध्यनाशस्य स्वत एव सिद्धत्वात् । तथाऽपि सन्निध्यनाशहेतुत्वेन 'सति च प्रदर्शके' इति बिम्बोपाध्योरनाश उक्त इति ज्ञेयम् । यद्वा, 'सति च प्रदर्शके' इत्यनेन प्रतिबिम्बानाशप्रयोजकत्वेन बिम्बोपाध्यनाशोक्तावपि तत्सन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्का स्यादेवेति तत्परिहारार्थ-मुपाधिबिम्बसन्निध्यनाश इत्युक्तम् । अत एव गीतायां नित्यस्यानाशिन इति तयोरनाशमुक्त्वा अप्रमेयस्येति पश्चात् तत्सन्निध्यनाश उक्त इत्यवधेयम् ।

ननु बिम्बोपाधिसन्निध्यनाशस्यैव प्रतिबिम्बानाशप्रयोजकत्वान्न ह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाश इत्येव भाषणीयम्। न तु 'सति च प्रदर्शके' इति बिम्बोपाध्यनाशावपि भाष्ये वक्तव्यौ। सन्निध्यनाशे सन्निधिमतोरनाशस्य नान्तरीयकत्वादिति चेत्, अत्राऽहुः। प्रतिबिम्बनाशो हि उपाधिनाशाद् बिम्बनाशादुपाधिबिम्बसन्निधिनाशाद् वा वक्तव्यः। तत्रोपाधिबिम्बसन्निधिनाशशङ्का अप्रमेयपदेन निरस्ता। इतरौ द्वौ स्वतः सिद्धावपि सम्भावनामात्रेणोपाधिबिम्बसन्निधिनाशसमकक्षतया समाशङ्क्य 'सति च प्रदर्शके' इति भाष्येण परिहृतौ। अयं च परिहार उपसंहारोपयोगिसर्वशङ्कोद्धारप्रदर्शनार्थः॥ यद्वा, यच्छङ्कितमुपाधिनाशादस्तु प्रतिबिम्बनाश इति यच्च बिम्बनाशान्नाशो भविष्यतीति शङ्कितुमर्हं तदुभयमपि 'सति च प्रदार्शके' इति प्रतिक्षिप्तं भाष्ये। एवं चोक्तानुवादपूर्वकमुपाधिबिम्बसन्निधिनाशस्याप्यसम्भावितत्वं वक्तुं 'नह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रतिबिम्बनाशः' इत्युक्तमिति शङ्काक्रमाद् भाष्यं प्रवर्तनीयमिति नाऽनर्थक्यशङ्का। अयं च शङ्काक्रमो नित्यस्येति अनाशिन इति अप्रमेयस्येति च गीतापदक्रमात् सूचित इति। बिम्बोपाधिसन्निध्यनाश एव कुतः? बिम्बस्योपाधेर्वा नाशे सन्निधिनाशध्रौव्यादित्याशङ्क्य सन्निध्यनाशप्रयोजकत्वेन 'सति च प्रदर्शके' इति बिम्बोपाध्योरविनाशो भाषित इत्यपि भावबोधकृतः। अत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे स्वयमेव जीव एव प्रदर्शक उपाधिरिति भाष्यार्थमभिप्रेत्य एकस्यैवोपाधि-(त्वमुपाधिमत्त्वं च)त्वं प्रतिबिम्बत्वं च घटयति- **उपाधीति**॥ 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः। विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः' इत्युक्तलक्षणविशेषबलेन उपाधिरिति उपाधिमानिति च भेदव्यहार उपपन्न इत्यर्थः। **लोके** दर्पणमुखप्रतिबिम्बादौ। इदम् उपाधिप्रतिबिंबयोरेकत्वम्। अस्तु चित्त्वं माऽस्तु चाभेद इत्यप्रयोजकत्वशङ्कां परिहर्तुं प्रयोजकभेदमाह- **जडेष्विति**॥ जडभूतेषु दर्पणाद्युपाधिषु मुखप्रतिबिम्बादिषु च सर्वत्र प्रतिबिम्बानामुपाधिपरिणामत्वेन तन्तुपरिणतपटादीनामिव यावदुपाधिभावित्वाभावात् 'खण्डिते भेद ऐक्यं च' इत्याचार्योक्त्या युक्तो भेदसहिष्णुरभेदः। चित्स्वरूपे

तूपाधौ प्रतिबिम्बस्य सर्वत्र नित्यतया जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य यावत्स्वरूप-देहाख्योपाधिभावित्वाद् 'यावद्वस्तु न भेदवत्' इत्याचार्यवचनादुपाध्युपाधि-मतोरैक्यमेव युक्तमिति नाप्रयोजकत्वमिति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः। न केवलमनित्यः नित्यश्चास्तीति चशब्देन समुच्चयोक्तेराह- **द्विविध इति**॥ 'अनित्यश्च' इत्यनेन ये देहा अनित्या न तेषामुपाधित्वमिति प्राक्तनटीकया यथा न विरोधस्तथोक्त-मधस्तात्। 'जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च। बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः' इति वचनादाह- **तत्र नित्यस्यावस्थानमन्यस्य निवृत्तिरिति**॥ एतत् मुक्तौ नित्योपाधिसत्त्वम्। प्रतिपत्तिशब्दस्य ज्ञानाद्यर्थत्वे प्रकृतानुपयोगात् तदर्थं वदंस्ततः परं सत्यामिति शेषं युत इत्यस्यान्वयाय शेषं चाऽऽह- **प्राप्तौ सत्यां युतस्तिष्ठतीति शेष इति** ॥ **किप्रत्ययान्तस्य पुँल्लिङ्गतानियमादिति** ॥ पाणिनीये लिङ्गानुशासने पुँल्लिङ्गाधिकारे 'क्यन्तो घुः' इति सूत्रेण 'घोः किः प्रादितोऽन्यतः' इत्यमरेण च पुँल्लिङ्गताया अनुशासनेन तन्नियमादित्यर्थः। 'दाधाघ्वदाप्' इति घुसञ्ज्ञकः किप्रत्ययान्तो यः शब्दः स पुमानिति सूत्रार्थः। प्राद्युपसर्गादन्यस्माद् वा परो यो घुसञ्ज्ञको धातुः तस्माद् यः किप्रत्ययः तदन्तः पुँल्लिङ्ग इत्यमरार्थः। उपाधिशब्दश्च 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययान्त इति न तस्य स्त्रीलिङ्गत्वं युक्तमिति भावः। यद्येवं किप्रत्ययान्तस्य पुँल्लिङ्गत्वनियमस्तर्हि 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरेण किप्रत्ययान्तस्यापीषुधिशब्दस्य स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च कथमनुशिष्टमिति शङ्कते- **तर्हीषुधिर्द्वयोः कथमिति**॥ तत्र सिद्धान्ती समः समाधिरिति वक्तुं परमुखेन समाधिं वाचयति- **प्रयोगेति**॥ तत्रामरसम्मतिः- **यथाऽऽहेति** ॥ पूर्वमनुक्तस्य लिङ्गस्य विधिर्लिङ्गशेषविधिः। स 'घोः किः प्रादितोऽन्यतः' इत्यादिरूपः। 'इषुधिर्द्वयोः' इत्यादिविशेषवचनैः प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च 'शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः' इति शिष्टप्रयोगरूपविशेषवचनेन च यदि न बाध्येत तर्हि काण्डत्रयस्य व्यापकः उत्सर्गत्वादित्यर्थः ॥ **सममिति** ॥ उपाध्येति शिष्टप्रयोगोऽपवादक इति समः समाधिः। अत एव वचनादिति वक्तव्ये शिष्टतमप्रयोगत्वस्फोरणाय 'भगवद्वच-नात्' इत्युक्तमिति भावः।

ननु कथमत्र स्वशब्दे पुँल्लिङ्गता? यावता 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः आत्मवाचकं स्वशब्दं नपुंसकलिङ्गमभ्यधत्त। सुभूतिचन्द्रोऽपि रूपभेदादात्मनि क्लीबमभिधाय तत्र 'स्वो ज्ञातावात्मनि क्लीबे' इति रभसवचनमुदाजहार। नैषधव्याख्याताऽपि 'श्रिया स्वयोग्याऽहमिति स्वमीक्षितुम्' इति प्रथमे 'प्रियातिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यति' इति नवमे च स्वं स्वेनेत्येतयोर्दमयन्तीपरत्वेऽपि नपुंसकत्वममरवचनादित्युक्तवानिति। मैवम्। सुबोधिनीकारेण 'स्वो ज्ञातावात्मनि' इति पदत्रयस्यैकवाक्यत्वे सत्यात्मन्यपि पुल्लिङ्गत्वमेवेत्यमरवचनं व्याख्याय तत्र संवादित्वेन 'ज्ञात्यात्मनोः स्वः स्वं स्वार्थे स्वं स्वः स्वात्मीयमात्रके' इति नानार्थरत्नकोशाभिधानस्योदाहृतत्वेन पुल्लिङ्गत्वावगमात्। अत एव 'लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासाँल्लतावधूसम्प्रयुजोऽधिवेलम्। द्रुमानसौ नीरदनीलभासो बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म' इति माघकाव्ये पुल्लिङ्गस्याऽऽत्मवाचकस्वशब्दस्य प्रयोगः। यत्त्वत्र स्वान् स्वकीयान् विग्रहानित्यर्थः। एवं चानपुंसकता निर्व्यूढा। आत्मार्थत्वे नपुंसकत्वममरवचनात् स्यादेवेति तद्व्याख्याता आह। तन्न। उक्तरीत्याऽमरवचनस्य सावकाशत्वात्। विग्रहपदाध्याहारदोषात्। चोलपालितः स्वात्मन्यपि पुल्लिङ्गत्वमाहेति हरिदीक्षितवचनात्। मनोरमायाम्- आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वमेव। न च तत्र प्रमाणाभावः। 'विभाषा जसि' इति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात्। तथा च हेमचन्द्रः 'द्यौःस्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इत्याह। मेदिनीकारेणापि 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने' इत्युक्तत्वाच्च। श्रूयते चाध्वर्युशाखायां न हि स्वः स्वं हिनस्तीति। न ह्यात्माऽऽत्मानं हिनस्तीति हि तत्र भट्टभास्करः। अत आत्मनि साधुरेव स्व इति पुल्लिङ्गप्रयोगः। नित्योपाधिसत्त्वं कुत इति हेतुप्रश्नस्योत्तरमाह- **चिद्रूपत्वादिति**॥ चिद्रूपया स्वरूपया नित्योपाध्येति पदत्रयस्योत्तरोत्तरं हेतुहेतुमद्भावेनान्वयादुक्तप्रश्नपरिहार इति भावः।

गीताक्षरार्थस्तु- पूर्वश्लोके दृष्टान्ताभावादात्मनित्यत्वानुमानस्य व्याप्त्यसिद्धि-

रिति शङ्का निरस्ता। अत्र तु तस्यानुमानस्य प्रतिपक्षो निरस्यते। स्वधर्मश्च न त्याज्य इत्यभिधीयते। अनित्योपाधिकत्वादिति स्वाभिप्रेतस्य वक्ष्यमाणहेतोः सिद्धान्तिनाऽभ्युपगतत्वं दृढीकुर्वता पूर्वपक्षिणा देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वं भवतु किमिति पृष्टे नेत्युच्यते- **अन्तवन्त इति** ॥ यद्यपि परिदृश्यमाना देहा अन्तवन्तः अनित्याः 'धातुरस्य त्वनित्यः' इत्यादावुक्ताः। तथाऽप्यात्मा नित्यः। पुनरात्म-नित्यत्वं किमर्थमुच्यत इति चेत्, एवं देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सम्मतं चेत्, तर्हि प्रतिबिम्बस्याऽत्मन उपाधिभूतदेहनाशान्नाशोऽस्तु दर्पणनाशान्मुखप्रति-बिम्बस्येवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽभिहिते तत्प्रतिषेधायेदमिति ब्रूमः । ये देहा अनित्याः न तेषामुपाधित्वम् । यस्य चोपाधित्वं नासावनित्यः । तदिदमुक्तम्- **इम इति** ॥ इमे देहा अनित्याः। नित्यदेहरूपश्चोपाधिःकश्चिदस्तीति।

ननु शरीरिणो देहा इति व्यर्थम्। अशरीरस्य देहाभावादिति चेन्न। नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्याप्यन्तवत्त्वं प्रसज्यते। तद्व्यावृत्तये शरीरिण इति विशेषणात्। 'जन्तुजन्युशरीरिणः' इत्यभिधानाज्जीवस्येत्यर्थः। उपाधिनाशेन नाशाभावेऽपि उपाधिबिम्बसन्निधिनाशान्निमित्तात् प्रतिबिम्बस्याऽत्मनो नाशो भविष्यति। न चासिद्धिः। परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बसम्भवेन सन्निधिनाशध्रौव्यादिति पुनः प्रतिपक्षिते तत्प्रतिषेधायोक्तम्- **अनाशिन इति** ॥ नैमित्तिकनाश-शून्यस्येत्यर्थः । नहि प्रतिपक्षो वाङ्मात्रेण निषेद्धुं शक्यत इत्यतोऽप्रमेयस्येत्यु-क्तम्। हेत्वर्थगर्भं चेदम्। अप्रमेयेश्वरसरूपत्वादित्यर्थः। अनेन च विशेषणेन प्रतिपक्षहेतोरसिद्धिमाचष्टे। नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः, किन्त्वी-श्वरस्य। स चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिसन्निधिनाश इति। अप्रमेयपदस्य तत्सरूपार्थत्वम् अपरिच्छिन्नस्यापि प्रतिबिम्बसम्भवश्च टीकातोऽवसेयः । तस्मादुपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे उपाध्यनाशे बिम्बानाशे च सति प्रतिबिम्बनाश-स्याकारणकस्यानाशङ्कनीयतया आत्मनित्यत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वाद् 'युध्यस्व भारत' इत्यर्जुनं समबोधयद् भगवानिति। ॥ १८ ॥

भगवद्गीता

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

भाष्यम्

व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह - य एनमिति ॥ कुतः । उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते। नहि प्रतिबिम्बस्य क्रिया। स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान्। 'ध्यायतीव' इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

प्रमेयदीपिका

'य एनम्' इति पुनरात्मनित्यत्वं किमित्युच्यत इत्यतो नास्य नित्यत्व-प्रतिपादने तात्पर्यम्। किन्तु निष्टङ्कितं चेदात्मनो नित्यत्वं तर्हि का गतिः तद्धननव्यवहारस्येत्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इत्याह- **व्यवहा-रस्त्विति ॥** व्यवहारोऽत्र ज्ञानम्। तथाऽपि 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न । ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य स्वपक्षसाधकानामेवोक्तहेतूनामेतद्बाध-नेऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वादस्येत्याह- **कुत इति ॥** नन्वत्र हननमेकमेव। तत् कथमुभाविति। कथञ्च 'नायं हन्ति न हन्यते' इति। अथैकस्या अपि क्रियायाः कारकभेदादेवमुक्तिः तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यत इति। उच्यते। आत्मनो नित्यत्वमिव अस्वातन्त्र्यमपि प्राक् प्रतिपादितम्। यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये । तत्र हननव्यवहारवत् स्वातन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति 'उभौ' इत्याद्युपपद्यते । अत एव भाष्यकारो व्यवहारस्त्विति सामान्येनाऽह। नतु हननव्यवहार इति निष्कृष्य।

ननु नित्यत्वे बिम्बनित्यत्वादयो हेतव उक्ताः । अस्वातन्त्र्ये तु न

कोऽपि। तत् कथमुक्तहेतुभ्य इत्युक्तमिति चेन्न। प्रतिबिम्बत्वस्योक्तत्वात्। तस्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह- **नहीति**॥ क्रियेति वदता 'हन्तारम्' 'हन्ति' इति पदद्वयमुपलक्षणार्थमिति सूचितम्। ननु प्रतिबिम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते। जीवस्य च क्रियाभावे 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यादिविरोध इत्यत आह- **स हीति**॥ बिम्बक्रियया बिम्बाधीनक्रियया। तथाच पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति ज्ञातव्यम्। ननूपाधिक्रिययाऽपि प्रतिबिम्बे क्रिया भवति। तत् कथमुच्यते बिम्बक्रिययैवेति। मैवम्। स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्। जीवस्य पृथगुपाध्यभावाच्च। जीवस्येश्वराधीन-क्रियावत्त्वे श्रुतिं चाऽह- **ध्यायतीवेति**॥ ईश्वरो जीवं ध्याययतीत्यर्थः। इवशब्दोऽल्पार्थे॥ १९॥

भावदीपिका

ननु गीताभाष्ययोर्विरोधः। गीतायां 'नायं हन्ति' इत्यादिनाऽर्थाभावेन ज्ञानस्य भ्रमत्वोक्तेर्भाष्ये तु व्यवहारस्य भ्रमत्वोक्तेरत आह - **व्यवहारोऽत्रेति**॥ **पुन-रुक्तिरिति**॥ 'न विजानीतः' इति ज्ञानस्य भ्रमत्वोक्त्यैवार्थाभावसिद्धौ पुनरर्थाभाववचनं पुनरुक्तमित्यर्थः। अर्थाभावनिश्चयरूपबाधप्रतिपादनायेति शेषः॥ **स्वपक्षसाधकानामिति**॥ नित्यस्येत्यादिनोक्तानां जीवनित्यत्वरूपस्वपक्ष-साधकानामुपाधिबिम्बतत्सन्निधिनाशाभावानामित्यर्थः॥ **एतद्बाधनेऽपीति**॥ आत्महननादिरूपविनाशाख्यपरपक्षबाधनेऽपीत्यर्थः॥ **हननमेकमेवेति**॥ तथा च हननरूपैकधर्मावच्छिन्नात्मविषयकभ्रान्तिमतां पुरुषाणां समुदायविवक्षा चेदेकवचनं भवेत्। पुरुषव्यक्तिबाहुल्यापेक्षा चेत् बहुवचनापत्तिरत उभाविति द्विवचनं कथमित्यर्थः॥ **कथञ्चेति**॥ हननज्ञानस्य भ्रमत्वोपपादनायार्थाभाव-निश्चयरूपबाधप्रतिपादनस्योक्तहेतुभ्यो न हन्यत इत्येतावतैव सिद्धेर्नायं हन्तीति व्यर्थमित्यर्थः। **एकस्याः** हननरूपायाः। **कारकभेदात्** कर्तृकर्मरूपकारक-

भेदादित्यर्थः । **एवमुक्तिः** नायं हन्तीति कर्तृकारकोक्तिः, न हन्यत इति कर्मकारकोक्तिरित्यर्थः ॥ **करणाधिकरणोक्तिरपीति** ॥ अत्र हतमनेन हतमित्यपि वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । हननक्रियायां सम्प्रदानापादानयोः प्रसक्त्यभावादनुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **यथोक्तमिति** ॥ यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेत्यादिना तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्वेत्यनेनाविनाशि त्वित्यादिश्लोकार्थतया ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यं जीवस्यास्वातन्त्र्यं चोक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनोच्यत इति** ॥ तथा च य एनं जीवं स्वातन्त्र्येण हननादिकर्तारं वेत्ति यश्चैनं जीवं हतमनित्यं वेत्ति तावुभौ तत्त्वं न विजानीतः । भ्रान्ताविति यावत् । कुतो बाधकादिति चेत् , यतस्तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वरूपास्वातन्त्र्याद्धेतोर्नायं हन्ति स्वातन्त्र्येण हननादिकर्ता न भवति, यतश्च बिम्बनित्यत्वादिहेतुभ्यो न हन्यते न विनश्यतीति स्वातन्त्र्यानित्यत्वरूपार्थाभावनिश्चयलक्षणबाधोऽस्तीति श्लोकार्थो द्रष्टव्यः ॥ **अत एवेति** ॥ हननव्यवहारस्वातन्त्र्यव्यवहारयोरुभयोरपि भ्रान्तत्वप्रदर्शनरूपं प्रयोजनमस्ति यतोऽत एवेत्यर्थः ।

ननु गीतायां हन्तारं हन्तीति हननक्रियायामेवास्वातन्त्र्योक्तेस्तदनुसारेण भाष्येऽपि न हि प्रतिबिम्बस्य हननक्रियेति वाच्ये क्रियेति सामान्योक्तिः कुत इत्यत आह - **क्रियेति वदतेति** ॥ क्रियामात्रे जीवस्य स्वातन्त्र्यप्रतिषेधाय क्रियान्तरोपलक्षकं गीतायां हन्तारं हन्तीति पदद्वयमभिप्रेत्याऽचार्यैः क्रियेत्युक्तमिति भावः ॥ **पदद्वयमिति** ॥ विनिगमनाविरहादुभयोरपि लक्षकत्वमिति भावः ॥ **प्रतिबिम्बस्यापीति** ॥ सूर्यकादेरित्यर्थः । तथा च तद्दृष्टान्तेन प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य क्रिया वक्तव्यैवेति नहीति निषेधो न युक्त इति भावः । इतरत्र दर्शनेऽपि जीवाख्यप्रतिबिम्बे सा माऽस्त्विति चेत्, तर्हि सूत्रकारवचनविरोध इत्याह - **जीवस्य चेति** ॥

ननु बिम्बक्रियाया बिम्बनिष्ठत्वात् तया जीवस्य क्रियावत्त्वोक्तिरयुक्ता इत्यत आह- **बिम्बाधीनेति** ॥ ननु न हीति पूर्ववाक्ये प्रतिबिम्बे क्रिया नास्तीत्युक्तम् । इदानीं तु शास्त्रवैयर्थ्यपरिहाराय जीवस्य क्रियाऽस्तीत्युच्यते अतः पूर्वोत्तरविरोध इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ न हीति वाक्येन पूर्वं कृतः क्रियाप्रतिषेधः स्वातन्त्र्याभावापेक्षयेत्यर्थः ॥ **भवतीति** ॥ जलाद्युपाधिचलनेन सूर्यकादौ चलनदर्शनादित्यर्थः ॥ **स्वातन्त्र्येति** ॥ प्रतिबिम्बे स्वातन्त्र्येण नास्तीति स्वातन्त्र्यप्रतिषेध एवैवकारस्य तात्पर्यं न तूपाध्यधीनक्रियानिषेध इत्यर्थः ॥ **पृथगुपाधीति** ॥ अन्यत्र प्रतिबिम्बक्रियां प्रति उपाधिक्रियाया हेतुत्वेऽपि प्रकृते उपाधिप्रतिबिम्बयोरभेदेन प्रतिबिम्बातिरिक्तोपाधेरभावेनोपाधिक्रियाया हेतुत्वासम्भवात् बिम्बक्रियाया एव हेतुत्वमिति भावेन बिम्बक्रिययैवेति प्रकृताभिप्रायेणैवोक्तमिति भावः । ननु 'ध्यायतीव' इति श्रुतिर्जीवस्येश्वराधीनक्रियावत्त्वे प्रमाणमित्ययुक्तम् । ध्यायतीवेतीवशब्दाज्जीवस्येश्वराधीनक्रिया नास्तीति प्रतीतेरित्यत आह- **इवशब्द इति** ॥ दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक् स्वल्पभोजनादिति प्रयोगदर्शनादिति भावः । एवं चेश्वरो जीवमल्पमेव स्वस्वरूपं ध्यायति न सम्पूर्णमिति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

भावरत्नकोशः

॥ किमित्युच्यत इति ॥ किं पुनरुक्तेः प्रयोजनमित्यर्थः ॥ भ्रान्तत्वमिति हननज्ञानस्य भ्रमत्वोक्तौ नित्यत्वप्राप्तेरवर्जनीयत्वादिति भावः । **तस्य** व्यवहारशब्दितस्य ज्ञानस्य । व्यवहारशब्दस्य प्रसिद्ध्या अभिलापार्थत्वे वेत्ति मन्यते विजानीत इति ज्ञानवाचिपदप्रयोगो गीतायामयुक्तः स्यादित्यत आह- **व्यवहारोऽत्रेति** ॥ रूढ्याऽभिलपनार्थस्यापि व्यवह्रियते अनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानार्थत्वं भ्रान्तपदसन्निधानादिति भावः । **तथाऽपि** त्रिपाद्या अन्यतात्पर्यकत्वेन पुनरुक्तित्वपरिहारेऽपि ॥ **पुनरुक्तिरेवेति** ॥ हननव्यवहारभ्रमत्वस्य पादत्रयेणाभिधानादन्त्यपादो 'न त्वेवाहम्' 'नित्यस्यानाशिनः' इत्यादिना पुनरुक्त

इत्यर्थः। एवेति वदतो न किमपि प्रयोजनमस्येत्यभिमानः। प्रयोजनोक्त्याऽभिमानं खण्डयितुं शङ्कामुत्थापयति- **ज्ञानानामिति** ।। ननु कथं बाधकैकापोद्यत्वादिति। यावता 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति सूत्रं 'विशेषणं विशेष्येण' इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं कृतम्। अत एवैकवैयाकरण इत्युदाहरणे एकशब्दस्य पूर्वनिपातः। यावता च 'वदस्सुपि क्यप् च' इति अनुपसर्गे सुप्युपपदे भावेऽर्थे वदतेः क्यब्विहितः। तथा चोदाहरन्ति सत्योद्यमिति। अत्र कित्त्वाद् वस्य सम्प्रसारणम्। प्रत्युदाहरन्ति च। सुपि किम्? वाद्यम्। अनुपसर्ग इत्येव। प्रवाद्यमिति। अत्र चापशब्द उपसर्गः। क्यप् च कर्मणि। अत एकबाधकापवाद्यत्वादिति प्रयोक्तव्यमिति। उच्यते- 'दोषैकदृक् पुरोभागी' 'ह्लादैकमयीम्' इत्यादिदर्शनात् सङ्ख्यार्थस्यैकशब्दस्य पूर्वनिपातो न केवलार्थस्य। अत्र केवलार्थ एकशब्दः। यच्च वदेरनुपसर्ग एव क्यबिति, सत्यमेवैतत्। अयं चापशब्द उपसर्गप्रतिरूपकमव्ययान्तरं नोपसर्गः। सम्प्रसारणं तु कित्त्वात्। यदपि भाव इति तदपि न। सिद्धान्तकौमुद्यां 'कर्मण्यपि प्रत्यय इत्येके' इत्युक्तत्वात्। अतो यथान्यासमेव प्रयोगः साधुरिति।

अस्य प्रामाण्यस्य। **भ्रान्तत्वं** भ्रान्तिविषयत्वम्। कल्प्यमिति शेषः।। **स्वपक्षेति** ।। आत्मनित्यत्वं स्वपक्षः। तत्साधकानां बिम्बनित्यत्वोपाधिनित्यत्वबिम्बोपाधिसन्निधिनित्यत्वरूपाणाम्, नित्यस्येत्यादिनोक्तानां हेतूनामित्यर्थः। **एतद्बाधनेऽपि** हननादिरूपात्मविनाशज्ञानप्रामाण्यबाधनेऽपि। व्यापारोऽत्र सामर्थ्यम्। **अस्य** चतुर्थपादस्य ।। **एकमेवेति** ।। हन्तारं हतमिति पदद्वयेऽपि प्रकृतेरेकत्वेन तदर्थभूतं हननमेकमेव। तथा चैकस्मिन् विषये भ्रान्तिमतां जात्यपेक्षयैकवचनम्, व्यक्तिविवक्षया बहुवचनं युक्तम्। उभाविति द्विवचनं त्वयुक्तमिति भावः ।। **कथं चेति** ।। 'न विजानीतः' इति हननज्ञानस्य यद् भ्रमत्वमुक्तं तद्धननरूपार्थाभावनिश्चये हि स्यात्। तन्निश्चयश्च 'न हन्यते' इत्येकेनैव वाक्येनोत्पादयितुं शक्यत इति न हन्तीति व्यर्थमिति भावः। **कारकभेदात्** तिपः कर्तरि यकश्च कर्मण्यनुशासनात् कर्तृकर्मरूपकारकभेदादित्यर्थः ।। **करणा-**

धिकरणेति ।। हननक्रियायाः सम्प्रदानापादानकारकशून्यत्वेन तदुक्त्यप्रसङ्गेऽपि अनेन करणेनास्मिन् देशे हन्यत इत्यप्युक्तिप्रसङ्गः । क्रियामात्रस्यानेककारक-साध्यत्वादिति भावः । प्राक् 'अविनाशि तु' इत्यत्र । नन्वत्र जीवास्वातन्त्र्यं न भाष्यतः प्रतीयत इत्यत आह- **यथोक्तं तात्पर्यनिर्णय इति ।।** 'यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथाऽपि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्' इत्यादौ 'तस्मादना-शिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्व तत्प्रसादाधीनत्वाद् दुःखनिवृत्तेः' इत्यन्तेन गीतातात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः ।*

तत्र हि 'सातिशयत्वेऽपि कुतस्तत्पूजा कर्तव्येत्यत उक्तम्- तदिति ।। न केवलं सर्वप्रकारेणाविनाशित्वात् तत्पूजाऽत्र कर्तव्येत्युच्यते । अपि तु सर्वप्रकारेणा-विनाशित्वात् स एव स्वतन्त्रः । ततश्च तदधीनत्वं मुक्तेः युद्धादिस्वकर्मणाऽऽरा-धितश्चेश्वरो मोक्षं ददात्यतस्तत्पूजा कर्तव्येत्येवाभिप्रेतम्' इति 'अविनाशि तु' इति श्लोके स्वकर्मणाऽऽराधितेश्वराधीनमुक्तिभागितया जीवस्यास्वातन्त्र्यमभिमतमिति भावः । **अनेन** 'य एनम्' इति श्लोकेन । इत्यादीत्यादिपदेन 'नायं हन्ति' इत्यादि तुरीयपाद-ग्रहः । स्वातन्त्र्यप्रतीतेः भ्रान्तित्वं भाष्यकृत्सम्मतमित्यत्रोपष्टम्भकमाह- **अत एवेति ।। नित्यत्वे** प्रतिबिम्बभूतजीवनित्यत्वे **।। बिम्बेति ।।** बिम्ब-नित्यत्वम्, उपाधिनित्यत्वं, बिम्बोपाधिसन्निधिनित्यत्वं चेति त्रयो हेतवः 'अन्तवन्तः' इत्यत्रोक्ता इत्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बनित्यत्वे बिम्बनित्यत्व-मुपाधिनित्यत्वं च न हेतुः । तथात्वेऽपि तदुभयसन्निधिनाशेन प्रतिबिम्ब-नाशोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । किन्तु तत्सन्निधिनित्यत्वमेव । तत् कथं त्रयोऽपि हेतवः? मैवम् । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तत्समानधर्मेति वक्ष्यमाणव्याप्तिबलेन बिम्बभूतेश्वरनित्यत्वे तत्समानधर्मावच्छिन्ने प्रति-बिम्बेऽनित्यत्वशङ्कायोगात् । एवमुपाधिनित्यत्वेऽपि नाप्रयोजकत्वशङ्का । उपाधेः स्वरूपत्वेन तन्नित्यत्वे जीवनित्यत्वावश्यम्भावात् । न चैवं साध्याविशिष्टयम् । उपाध्युपाधिमद्भाववद् विशेषबलेन साध्यसाधनभावस्याप्युपपत्तेरित्याशयः । **न**

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **यथोक्तं तात्पर्यनिर्णय इति ।।** गीतेत्यादौ योज्यम् ।

कोऽपि हेतुरुक्तः। **उक्तत्वात्** 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' इत्यत्र। गीतायां हन्तारं हन्तीति हननक्रियायामेव कर्त्रुक्तेर्भाष्येऽपि न हि प्रतिबिम्बस्य हननक्रियेति वाच्येऽपि क्रियेति सामान्योक्तेरस्ति प्रयोजनमिति भावेनाऽऽह- **क्रियेति वदतेति** ॥ इति पदद्वयमिति वदता अस्वातन्त्र्यमात्रप्रतिपादनस्य प्रस्तुतत्वात् स्वातन्त्र्यभ्रमापादकतिङन्ततृजन्तपदमेवोपादातव्यम्, न तु हन्यते हतमिति पदमपीति सूचितम्।

॥ **उपलक्षणार्थमिति** ॥ क्रियामात्रे जीवस्य स्वातन्त्र्यप्रतिषेधाय जीवगत-सर्वक्रियोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ **दृश्यत इति** ॥ तीरस्थवृक्षप्रतिबिम्बे जलचलनेन चलनक्रियोपलभ्यत इत्यर्थः। किञ्च जीव एवात्र प्रतिबिम्बः। स च क्रत्वनुष्ठानादि-क्रियावान्। तस्य तदनङ्गीकारे सूत्रादिविप्रतिषेध इत्याह- **जीवस्य चेति** ॥ ज्ञो जीवः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् विधिनिषेधरूपशास्त्रस्यार्थवत्त्वात्। अन्यथा शास्त्र-सार्थक्यं न स्यात्। जडेशमुक्तानां तदविषयत्वादिति सूत्रार्थः। बिम्बक्रियायाः बिम्बनिष्ठतया, तया प्रतिबिम्बः कथं क्रियावान् स्यादित्यत आह- **बिम्बाधी-नेति** ॥* ननु पूर्ववाक्ये प्रतिबिम्बे क्रिया प्रतिषिद्धा। अत्र तु क्रियोच्यत इति विप्रतिषेध इति मन्दाशङ्कां तात्पर्योक्त्या परिहरति- **तथा चेति** ॥ जलादिक्रियया वृक्षप्रतिबिम्बे क्रियादर्शनादाह- **ननूपाधीति** ॥ प्रतिबिम्बे स्वतन्त्रक्रिया

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान्' इति भाष्यम्। ननु बिम्बे चलति सन्निधिनाशेन प्रतिबिम्बनाशः बिम्बस्योत्तरदेशसंयोगे दर्पणभागान्तरे सन्निधिलाभेन प्रतिबिम्बान्तरोत्पादोऽनुभूयते। कथं प्रतिबिम्बे क्रियेति चेत्। परिणत एव प्रतिबिम्बे मुखादौ बिम्बस्याक्षिपक्ष्मजिह्वाचलनादिना चलनक्रियोत्पाद-स्यानुभवसिद्धत्वात्। न च तत्र शुद्धदर्पणे क्रिया प्रतीयते। किन्तु प्रतिबिम्ब एवेति नानुपपत्तिः। प्रतिबिम्बे नासामण्यादिसन्निधानेन विशिष्टाकारोत्पत्तिवत् क्रियावैशिष्ट्ये बाधकाभावादिति भावः। प्रतीत्यपेक्षया प्रतिबिम्बस्य क्रियोक्ति-रित्येके।

नास्तीत्यत्रैव तात्पर्यमेवकारस्य न तूपाध्यधीनक्रियानिषेधेऽपीति भावेनाऽह- **स्वातन्त्र्येति** ॥

किञ्च अस्तु सूर्यकादावुपाधिक्रिययाऽपि क्रियावत्त्वं, न प्रकृतप्रतिबिम्बे। तत्रोपाधिप्रतिबिम्बयोरभेदात् प्रतिबिम्बातिरिक्तोपाधेरभावेनोपाधिक्रियाया हेतुत्वासम्भवाद् बिम्बक्रियाया एव तत्र क्रियावत्त्वे निमित्तत्वात् प्रकृताभिप्रायेणैवकारो भाष्यकारीय इति भावेनाऽह- **जीवस्येति** ॥ जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे तत्प्रतिबिम्बत्वस्य हेतोरुपपादितत्वादाह- **श्रुतिं चेति** ॥

नन्वियं श्रुतिरीश्वरस्य ध्यातृत्वमाह न जीवस्य। 'आत्मैवास्य ज्योतिः' इत्यात्मशब्दितेश्वरस्यैव प्रकृतत्वात्। तच्चायुक्तम्। तस्य नित्यसिद्धज्ञानत्वेन ध्यानाभिध्यानायोगात्। किञ्च जीवस्येश्वराधीनक्रियावत्त्वलाभाय हि एतच्छ्रुत्युदाहरणम्। न चैतया तल्लाभ इत्याशङ्क्य ण्यर्थान्तर्भावमभिप्रेत्य व्याचष्टे- **ईश्वर इति** ॥ 'स्वातन्त्र्याद् ध्यायतीवासौ ध्याययञ्जीवमञ्जसा' इति बृहद्भाष्योक्तेरिति भावः। ननु 'प्रज्ञाचक्षुः पश्यतीव' इत्यादौ वस्तुतो न पश्यति इति प्राप्नोतीति ध्याययतीवेत्यत्रापि वस्तुतो नेश्वराधीनध्यानादिक्रियाऽस्तीति स्यादित्यत आह- **इव शब्द इति** ॥ 'उपमार्थे तथाऽल्पत्वेऽपीवशब्दः प्रयुज्यते' इति बृहदारण्यकभाष्योक्ताभिधानात्। 'ध्याययतीव' इत्यत्रेवशब्दबोध्याल्पत्वस्य योग्यतया जीवकर्तृकध्यानेऽन्वये जीवमल्पध्यानयुक्तं करोति। अल्पमेव स्वस्वरूपं जीवं प्रति प्रकाशयतीत्यर्थो लभ्यते। 'दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक् स्वल्पभोजनात्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यधिकरणचन्द्रिकायां तु- राज्ञा कारिते कर्मणि यथा देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यं न तथा जीवस्य भगवत्कारिते ध्यानादावितीवशब्दार्थ इति व्यासतीर्थश्रीमच्चरणव्याख्यानानुसारेण 'ध्यायति लेलायतीव' इत्यादिश्रुताविवशब्दोऽप्यस्वातन्त्र्यादितीवशब्दार्थ उक्तः।

गीताक्षरार्थस्तु- ननु निष्टङ्कितं चेदात्मनो नित्यत्वं तर्हि का गतिस्तद्धननव्यवहारस्येत्यतस्तस्य भ्रान्तत्वमनेन 'य एनम्' इति श्लोकेनोच्यते। यः पुमान्,

एनम् अन्वादेशे एनादेशः । पूर्वप्रकृतं जीवं हन्तारं स्वातन्त्र्येण हननकर्तारं वेत्ति। यश्चैनं हतम् अनित्यं वेति। तावुभौ तत्त्वम् न विजानीतः, भ्रान्ताविति यावत्। कुतो बाधकादिति चेद् यतस्तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वाख्यप्रतिबिम्बत्वरूपाद्धेतोर्नायं हन्ति हननक्रियायां स्वतन्त्रो न भवति, यतश्च बिम्बनित्यत्वादिहेतुभ्यो न हन्यते न नाश्यते, तस्मादित्येवं स्वातन्त्र्यानित्यत्वरूपार्थाभावलक्षणबाधोऽस्तीति। ॥ १९ ॥

भगवद्गीता

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

भाष्यम्

अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह- **न जायत इति ॥** नचेश्वरज्ञानवद् भूत्वा भविता । तद्धि 'तदैक्षत',

'देशतः कालतो योऽसौ अवस्थातः स्वतोऽन्यतः ।
अविलुप्तावबोधात्मा'

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धम्। कुतः? अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्। शाश्वतः सदैकरूपः। पुरं देहमणतीति पुराणः। तथाऽपि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥२० ॥

प्रमेयदीपिका

तथाऽपि 'न जायते' इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य नेदं भगवद्वाक्यं, किन्तूक्तार्थे

सम्मतित्वेन मन्त्रवर्णोऽयमुदाह्रियत इत्याह- **अत्रेति** ॥ ननु जीवः स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितैव। तत् कथमुच्यते भूत्वा भविता नेतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे- **नचेति** ॥ जीवो न जायते चेत् तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासादिवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचिन्त्यशक्त्या भूतमिति व्यवहारावलम्बनं तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्निमित्त इति पृच्छायां नेत्यनेनोच्यत इत्यर्थः। नन्वीश्वर-ज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वा भवनं कुतः सिद्धम्? येन जीवस्य तथाभावा-सम्भावनायोदाह्रियत इत्यत आह- **तद्धीति** ॥ तत् ईश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वाभवनं श्रुतिस्मृतिसिद्धं हीति सम्बन्धः। 'तदैक्षत' इति भवनमुच्यते। देवदत्तोऽपश्यदितिवत्। 'देशतः' इति वृद्धिह्रासादिराहित्यम्। नन्वीश्वरवदि-त्येव कस्मान्नोक्तम्। नैवं शङ्क्यम्। लोकदर्शनस्याधिकस्य तत्रोत्पादात्। 'अजो नित्यः' इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्यामाशङ्कामुक्त्वाऽन्यथा व्याचष्टे- **कुत इति** ॥ 'न जायते म्रियते' इत्येतत् कस्मात् कारणादित्यर्थः। अजादीत्यनेन 'अजो नित्यः शाश्वतः' इति व्याख्यातम्। 'शाश्वतः' इत्येतत् ' नित्यः ' इत्यनेन गतार्थमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे- **शाश्वत इति** ॥ तथाच 'अजो नित्यः' इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ 'शाश्वतः' इत्यनेनोपाधि-बिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति। तथाऽपि 'अजः' इत्युक्तत्वात् 'पुराणः' इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न। भूत्वा भविता वा नेत्युक्तम्। तत् कुतः किन्निमित्तश्च तर्हि जननव्यवहार इत्याशङ्क्य देहाद् देहान्तरप्राप्तिरस्यास्तीत्यनेनोच्यत इत्याह- **पुरमिति** ॥ एवमपि 'न हन्यते' इति पुनरुक्तिरिति चेन्न। यदि पुराणस्तर्हि उपाधिभूतदेहनाशाद् दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बवदा[1]त्मनाशः स्यादित्याशङ्काऽत्र पूर्वाभिप्रायेण परिह्रियत इति भावेनाऽह- **तथापीति** ॥ पुराणत्वेऽपि।　　॥ २० ॥

१. ग. प्रतिबिम्बनाशवत्।

भावदीपिका

॥ **स्वरूपेण भूत्वेति** ॥ स्वरूपेण विद्यमान एवेत्यर्थः । **वर्जितं भूत्वा** वर्जितं सद् विद्यमानमेव । **कयाचित्** लोकविलक्षणया । **तन्निमित्तः** अचिन्त्यशक्ति-निमित्तः । **उक्तप्रकारं** वृद्धिह्रासवर्जितसद्विद्यमानत्वस्यैवाचिन्त्यशक्तिनिमित्त-कत्वरूपम् । **कुतः** प्रमाणात् ॥ **तथाभावेति** ॥ भूत्वाभवनेत्यर्थः ॥ **भवन-मिति** ॥ सर्वदा ज्ञानवत ईश्वरस्य 'ऐक्षत' इति यज्ज्ञानस्य भवनमुच्यते भूतं जातमित्युच्यते इति तत् सदा विद्यमानस्येदं कादाचित्कं भवनमचिन्त्यशक्तिं विना नोपपद्यत इत्यर्थः । ऐक्षतेति लङा ज्ञानस्य भूतत्वमेवोच्यते न त्विदानीं भवनम् । अत एतदर्थे 'तदैक्षत' इति श्रुत्युदाहरणमयुक्तमित्यतो लङन्तादपि वर्तमानार्थः प्रतीयते, इत्यत्रोदाहरणमाह - **देवदत्त इति** ॥ **लोकदर्शनस्येति** ॥ ईश्वरज्ञानापेक्षयाऽधिकस्य तत्राविद्यमानस्य लोककर्तृकहरिकर्मकप्रत्यक्षस्येश्वरे उत्पादनादित्यर्थः । तथाचेश्वरवदित्युक्तेऽन्यथासिद्धिशङ्का स्यात् । अचिन्त्य-शक्त्यभावेऽपि 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इत्यादिप्रमाणानुसारेणेश्वरजननव्यवहारस्य प्रादुर्भावेन लोकप्रत्यक्षत्वाभिप्रायेणापि सम्भवेनेश्वरजननव्यवहारस्याचिन्त्य-शक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वाभावात् । नच जीवेऽपि लोकप्रत्यक्षत्वाभिप्रायेण भवन-प्रसक्तौ तन्निषेधः क्रियत इति वाच्यम् । देहोत्पत्त्या लोकदर्शनस्यात्रापि सत्त्वेनेष्टापत्त्या तन्निषेधायोगात् । ईश्वरज्ञाने तु लोकप्रत्यक्षाप्रवृत्त्या तत्र जननव्यवहारस्याचिन्त्यशक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वमेव वक्तव्यमिति भावः । यथोक्तम्- 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इति ॥ **पुनरुक्तमिति** ॥ 'न जायते म्रियते' इत्यनेन पुनरुक्तमित्यर्थः ॥ **अस्तीति** ॥ तथाच तन्निबन्धन एव जननव्यवहारः इति भावः ॥ **पुनरुक्तिरिति** ॥ 'न म्रियते' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ **पूर्वाभिप्रायेणेति** ॥ यो देह उपाधित्वेनाङ्गीक्रियते नासौ नाशवान् यश्च नाशवानयं परिदृश्यमानो देहो नासावुपाधिरित्यर्थः ॥ २० ॥

भावरत्नकोशः

तथाऽपि पूर्वश्लोके प्राप्तायाः पुनरुक्तिशङ्कायाः नास्य नित्यत्वे तात्पर्यं, किन्त्वात्महननप्रतीतेर्भ्रान्तित्ववर्णन एवेति परिहारेऽपि । **उक्तेऽर्थे** आत्मनित्यत्वे । अनेन 'अत्र' इति भाष्यार्थ उक्तः । **मन्त्रवर्णो** वेदः । **स्वरूपेण भूत्वा** स्वरूपेण सन्निति यावत् । **तन्निमित्तः** अचिन्त्यशक्तिनिमित्तः । **अनेन** भूत्वा भविता नेत्यनेन । **उक्तप्रकारं** वृद्धिह्रासोत्पत्त्यादिवर्जितम् । **उदाह्रियते** भूत्वाभवनवत्तया । ईश्वरज्ञानं दृष्टान्तत्वेनोच्यते । 'तद्धि' इत्यत्र तदित्यस्यार्थं वदन् हिशब्दसम्बन्धं च दर्शयति- **तदीश्वरज्ञानस्येत्यादिना** ॥ भवनमुच्यत इत्ययुक्तम् । धातुना दर्शनक्रियामात्राभिधानात् । ईक्ष दर्शन इति वचनात् । लङा चातीतत्वप्रतीतेः । 'अनद्यतने लङ्' इति स्मृतेः । भवनस्य च न बोधकः शब्द इति तत्राऽह- **देवदत्तोऽपश्यदितिवदिति** ॥ 'साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धने' इति वचनात् सर्वत्र धातुभागेन साध्यत्वोपेता क्रियोच्यते । साध्यत्वावस्थैव भवनमिति 'ऐक्षत' इति दर्शनं भूतमित्यर्थो लभ्यत इत्युक्तं युक्तमिति भावः । 'वृद्धिह्रासादि' इत्यत्राऽदिशब्देनोत्पत्त्यादिग्रहः । अनया च स्मृत्या यथा देशकालावस्थादिभिरस्मदाद्यवबोधस्य विलोपो न तथेश्वरावबोधस्येति प्रतीत्याऽर्थाद् वृद्धिह्रासादिराहित्यमवगन्तव्यमिति भावः *॥ **ईश्वरवदिति** ॥ ईश्वरवद् भूत्वा भविता न भवति जीव इत्येवानुक्त्वा तज्ज्ञानं किमित्युदाहृतमित्यर्थः ।** परिहरति- **नैवमिति** ॥ तत्र हेतुः- **लोकदर्शनस्येति** ॥ प्राथमिकी

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'देशतः कालतो योऽसौ' इत्यत्र देशतः कीकटदेशवासादिना देशव्यवधानेन वा, कालतः बहुकालव्यवधानेन कलिकालाद्यभिमानेन वा, अवस्थातः कौमाराद्यवस्थातः स्वप्नादितो वा, स्वतः कर्मणा, अन्यतः शापादेरित्यर्थः ।

** ताम्रपर्णीयम्- नन्वीश्वरज्ञानादिके शक्तिव्यक्त्यङ्गीकारात् 'आगमिष्यत् सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु । तच्चाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमितीव च'

अनुवर्तते..

लोकानां दृष्टिर्हीश्वरस्यावतारः । तथा च सदा विद्यमानस्यापि रामकृष्णादेः 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म' इति जनदृग्विषयत्वरूपस्य जन्मनो जातादिव्यवहारालम्बनस्य भूत्वा भवनादधिकस्य तत्रेश्वरविषये उत्पादाङ्गीकारेण तस्याचिन्त्यशक्तिमात्र-निर्वाह्यत्वाभावादीश्वरवदिति नोक्तमिति भाव इति सुधीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणाः ।

॥ **अजो नित्य इति** ॥ 'न जायते' इत्युक्तेरज इति पदं पुनरुक्तम् । 'न म्रियते' इत्युक्तत्वान्नित्य इति पदं पुनरुक्तमित्यर्थः । प्रागभावाप्रतियोगित्व-ध्वंसाप्रतिपयोगित्वयोरजनित्यपदार्थयोः 'न जायते' इत्यादिनोक्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ नात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा विधातुमिदं पदद्वयम् । येनोक्तरीत्या पुनरुक्तिशङ्का । किन्तु न जायते न म्रियते इत्येतदेव कुतो हेतोः प्रतित्तव्यमिति चोद्यपरिहाराय अजपदमजप्रतिबिम्बत्वं नित्यपदं नित्यप्रतिबिम्बत्वं च प्रतिपादयितुं हेत्वर्थगर्भमिति प्रकारान्तरेण व्याचष्टे भाष्य-कृदित्यर्थः । उक्तगतार्थताशङ्कानिरासाय भाष्यभावमाह- **तथा चेति** ॥ **बिम्बोत्पत्तीति** ॥ अजशब्देन बिम्बोत्पत्तिनिमित्तकोत्पत्तिः नित्यशब्देन बिम्बनाशनिमित्तनाशश्च निषेध्यत इति विवेकः ॥ **पुराण इति पुनरुक्ति-रिति** ॥ अजशब्देनानुत्पत्तिर्ह्युच्यते, पुराणशब्देन पुरातनत्वं कारणपश्चाद्भावित्व-लक्षणप्रागभावप्रतियोगित्वविरोध्यभिधीयत इति पुनरुक्तिरित्यर्थः । नेत्यनन्तरं यत इति शेषः । **तर्हि** भूत्वा भविता न चेत् । **अनेन** पुराणपदेन । पुराणशब्दस्य पुरातनार्थत्वे ह्युक्तशङ्का । मैवम् । किन्तु भाष्योक्तयोग एवाऽत्र विवक्षित इति भावः ॥ **न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति** ॥ विनाशाभावो ह्यनेनोच्यते । स च

इत्युक्तन्यायेन ज्ञानेऽचिन्त्यशक्त्या समाधानं कुतः क्रियते? इति चेन्न । घटोऽस्ती-त्यादिज्ञानस्य सर्वदैकप्रकारत्वे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गेनैव ज्ञानस्य भविष्यत्य-भवदस्त्यभूदित्याद्याकाराणां शक्तिव्यत्यङ्गीकारेऽपि सृष्ट्यर्थमुपादानादिकम् 'ऐक्षत' इत्युक्तप्रकृतिसूक्ष्मादीक्षणस्य सर्वदैकप्रकारत्वेन तत्राकारशक्तिव्यक्ति-पूर्वकाभावात् ।

'न म्रियते' इत्यनेनोक्त इति पुनरुक्तिरित्यर्थः । अत्रापि नेत्यनन्तरं यत इति शेषः । **पूर्वाभिप्रायेण** उपाधिद्वयाभिप्रायेण ।* 'तथाऽपि' इति भाष्यपदार्थः- **पुराणत्वेऽपीति ॥** देहाद् देहान्तरप्राप्तिमत्त्वेऽपीत्यर्थः । तर्हि मया हतांस्त्वं जहीत्यादिप्रयोगस्य का गतिरित्याशङ्काया देहवियोगाभिप्रायं हननवचनमिति परिहारं वक्तुं 'हन्यमानेऽपि देहे' इत्युक्तमिति भाष्यभावः स्फुटत्वान्नोक्तः ।

गीताक्षरार्थस्तु- उक्ते आत्मनित्यत्वरूपेऽर्थे **सम्मतित्वेन मन्त्रवर्णोऽय-मुदाह्रियते- न जायत इति ॥** अयं जीवः स्वरूपेण न जायते न म्रियते न नश्यति च । वाशब्दश्चशब्दार्थः । जीवो न जायते चेत् तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासादिवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचिन्त्यया शक्त्या भूतमिति व्यवहारालम्बनं भवति तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्निमित्त इति पृच्छायामिदमुक्तं भवति- **अयमिति ॥** अयं जीवः स्वरूपेण भूत्वा कयाचिच्छक्त्या ईश्वरज्ञानवद् भविता न भवति । न जायते न म्रियत इत्युक्तौ स्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावौ जीवस्य कुत इत्यत उक्तम्- **अजो नित्यः शाश्वत इति ॥** 'अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्' इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणत्रयम् । अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं हि गमयति । तत्राजो नित्य इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ शाश्वत इत्यनेनोपाधि-बिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ च जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति । 'भूत्वा भविता वा न' इत्युक्तम् । तत् कुतः ? किंनिमित्तश्च तर्हि जननव्यवहार इत्याशङ्क्योभयत्र देहाद् देहान्तरप्राप्तिर्निमित्तमिति भावेनोक्तम्- **पुराण इति ॥** पुराणि देहानणति गच्छतीति पुराणः शरीरयोगवानित्यर्थः । यदि पुराणस्तर्हि उपाधिभूतदेहनाशाद् दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः स्यादित्याशङ्क्य नित्यानित्योपाधिद्वयाङ्गीकाराभिप्रायेण परिह्रियते- **न हन्यत इति ॥** अनित्य-देहनाशेऽपि नित्योपाधिसद्भावात् तस्य च नाशाभावान्नात्मनाशशङ्कावकाश इति भाव इति ॥ २० ॥

*राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **पूर्वाभिप्रायेणेति ॥** 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यत्रेमे इत्युक्तिसूचितेन नित्योपाधिः कश्चिदस्तीत्यादिनोक्तनित्योपाध्यभिप्रायेणेत्यर्थः ।

भगवद्गीता

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

भाष्यम्

अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हन्ति वा? अविनाशिनं नैमित्तिकनाशरहितम्, नित्यं स्वाभाविकनाशरहितम् । अथवाऽविनाशिनं दोषयोगरहितम्, नित्यं सदा भाविनम् इति सर्वत्र विवेकः । दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥ २१ ॥

प्रमेयदीपिका

'वेदाविनाशिनम्' इति पुनरात्मनोऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यत इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह- **अत इति** ॥ उक्तैः प्रमाणैः । एवम् अविनाशित्वादिरूपम् । कं घातयति हन्ति वा इत्येवम्भावं[1] करोतीत्यर्थः । जीवस्यानित्यत्वादिकं मन्यमानो न जानातीत्युक्तम् । इदानीं तु ज्ञानी नैवं मन्यत इत्युच्यत इति । 'अविनाशिनम्', 'नित्यम्', इति पुनरुक्तिमाशङ्क्य द्वेधाऽर्थभेदमाह- **अविनाशिनमिति** ॥ नैमित्तिकः बिम्बनाशादिनिमित्तकः । स्वाभाविकः कालकृतः । 'दोषयोगरहितम्' इत्यनेन 'मात्रास्पर्शाः' इत्यत्र यदुक्तमाभिमानिकमेवाऽत्मनो दुःखादिकं नतु स्वगतमिति तस्यानुवादः क्रियते । एवं व्याख्यानप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति- **इति सर्वत्रेति** ॥ **विवेकः** शब्दार्थयोः । अविनाशिनं दोषयोगरहितमिति कुतो लभ्यत इत्यत आह- **दोषेति** ॥ अनेकार्थत्वाद् धातूनामिति भावः ॥ २१ ॥

---

१. ग. भावं न करोतीत्यर्थः ।

भावदीपिका

अविनाशित्वादिनाऽऽत्मानं यो वेद स कं कथं घातयति? न कथमपीत्यन्यथाप्रतीतिं वारयितुमाह - **एवं भावमिति** ।। अविनाशित्वादिनैनं यो वेद स पुरुषोऽयमन्येन कमेनं घातयति स्वयं कं हन्तीत्येवं भावं कथं कुर्यात् न करोति जीवानित्यत्वास्वातन्त्र्यविषये भ्रान्त्यभावादित्यर्थः । असङ्गतमेतत् किमर्थमुच्यते, 'य एनम्' इति पुनरुक्तं चेत्यत आह- **जीवस्येति** ।। इत्युक्तं 'य एनम्' इति श्लोकेन ।। **इत्युच्यत इति** ।। तथा च न तेनास्य पुनरुक्तिरिति भावः । दोषयोगरहितमिति व्याख्यानमयुक्तम् । अत्राविनाशिनं वेदेत्यादिना पूर्वोक्तस्यैवानुवादः क्रियते । तत्र दोषयोगराहित्यस्य पूर्वमनुक्तत्वेनानुवादायोगादित्यत आह- **दोषयोगरहितमित्यनेनेत्यादिना** ।। **इत्यनेन** एतदर्थकेनाविनाशिनमिति पदेनेत्यर्थः ।। **इतीति** ।। तथा चाभिमानपरित्यागः कार्य इति यदुक्तं तस्याभिमानादिदोषयोगरहितत्वस्य पूर्वमुक्तस्यानुवादः क्रियत इत्यर्थः । ननु नष्टशब्दाद् दोषयुक्तत्वप्रतीतिः कथम्? 'णश अदर्शने' इति धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये निष्पन्नस्य नष्टशब्दस्यादृष्ट इत्यर्थकत्वात् । दोषस्य णशधात्वर्थत्वाभावादित्यत आह- **अनेकार्थत्वादिति** ।। नष्टशब्दस्य दुष्टशब्दसमानार्थकत्वादित्याशयः । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति वचनाददर्शनवद् दोषयोगोऽपि णशधात्वर्थ इति भावः ।। २१ ।।

भावरत्नकोशः

।। पुनरिति ।। 'अनाशिनः' इत्यविनाशित्वस्य 'नित्यस्योक्ताः' इति नित्यत्वस्य 'नत्वेवाहम्' इत्यादिनाऽजत्वस्य 'अव्ययस्यास्य' इत्यव्ययत्वस्य चोक्तत्वादिह पुनस्तद्वचनं न प्रयोजनवदित्यर्थः । 'अतः' इति भाष्यस्यार्थः- उक्तैरिति ।। अनादिभावत्वनित्यबिम्बकत्वादिरूपैः प्रमाणैरित्यर्थः । 'एवम्' इति भाष्यपदार्थः- **अविनाशित्वादिरूपमिति** ।। 'कथं कं घातयति हन्ति

वा' इति भाष्यतात्पर्यमाह- **घातयति हन्ति वेत्येवं भावं करोतीत्यर्थ इति ॥** कथं करोतीति भाष्येणान्वयः। न करोतीति पाठे त्वयमर्थः। ननु गीतायां यः अविनाशित्वादिरूपं आत्मानं वेद स वेदिता पुरुषः कथं घातयति हन्ति वा? न कथं घातयति हन्ति वा, न कथञ्चित् कमपि वेति ज्ञानिन एव स्वातन्त्र्याक्षेप-प्रतीत्या अज्ञानिनः स्वातन्त्र्यमस्तीति विज्ञायते । न चैतद् युक्तम् । ज्ञान्यज्ञानिसाधारणजीवमात्रे स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वादिनिषेधस्य प्रकृतत्वेन प्रकरणविरोधादित्यतो भाष्यभावमाह- **एवं भावं न करोतीति ॥** जीवस्वातन्त्र्यानित्यत्वादिभावनां न करोति। तद्विषये भ्रान्तिमान्न भवतीत्यर्थः इति । ननु स्वातन्त्र्यादिभावनां न करोतीत्यत्र 'वेदाविनाशिनम्' इत्यस्य तात्पर्यमिति व्याख्यानान्नित्यत्वाद्युक्त्या पुनरुक्त्यभावेऽपि 'उभौ तौ न विजानीतः' इत्युक्त्याऽस्त्येव सा, उभयत्र तथा ज्ञाननिषेधप्रतीतेरित्याशङ्क्य तद्वाक्यतात्पर्यं वदन्नेतद्वाक्यतात्पर्यमाह- **जीवस्येति ॥ इत्युक्तम्-** 'य एनम्' इति श्लोकेन। इत्युच्यत इत्यनन्तरं तात्पर्यमिति शेष इत्याहुः।

नैमित्तिकश्चासौ नाशश्चेत्यादिरूपेण विग्राह्यत्वान्नैमित्तिकः स्वाभाविक इति विच्छिद्य व्याख्याति- **नैमित्तिक इत्यादि ॥** 'बिम्बनाशादि' इत्यत्राऽदि-शब्देनोपाधिनाशतत्सन्निधिनाशौ गृह्येते। 'य एनम्' इति यच्छब्दश्रवणादनुवादो ज्ञायते। अनुवादश्चोक्तस्यैव। न च दोषयोगराहित्यं प्रागुक्तम्। येनाविनाशिन-मिति तदनुवाद इत्यत आह- **दोषयोगेति ॥** मात्रास्पर्शा अभिमानसहिता एव दुःखादिप्रदा इति व्याख्यातत्वादुक्तम्- **आभिमानिकमेवेति ॥ स्वगतम्** अनागन्तुकम् ॥ **अनुवाद इति ॥** न चाव्ययत्वस्येतः पूर्वमात्मन्यनुक्तेः कथं तस्यानुवाद इति वाच्यम् । स्वाभाविकनैमित्तिकनाशनिषेधस्योक्तत्वेन नाशसामान्याभावरूपस्याव्ययत्वस्याप्युक्तिलाभेनानुवादोपपत्तेः। 'नत्वेवाहम्' इत्यादावुक्तरूपाव्ययत्वस्योक्तत्वाद् युक्तोऽनुवाद इत्यप्याहुः । **शब्दार्थयोः** अविनाशिशब्दार्थस्य नित्यशब्दार्थस्य च । तेन, शब्दश्चार्थश्चेति विग्रहे अविनाशिशब्दनित्यशब्दयोर्द्वित्वात् तदर्थानां चातुर्विध्याद् द्विवचनानुपपत्तिरिति

दूषणमलग्नकम्। शब्दयोः शब्दत्वेनार्थयोरर्थत्वेनैक्यं विवक्षित्वा द्विवचनं प्रायुङ्क्तेति केचित्। विनाशिशब्देन दोषयोगी न प्रत्येतुं युक्तः। नश्यतेरदर्शनार्थत्वेन दोषोपस्थापनाशक्तेरित्यत आह- **अनेकेति**॥ नश्यतेरदर्शनमिवेह दोषयोगोऽप्यर्थो ग्राह्य इत्यर्थः।

गीताक्षरार्थस्तु- जीवस्यानित्यत्वादिकं मन्यमानो न जानातीत्युक्तम्। इदानीं ज्ञानी नैवं मन्यत इत्युच्यते- **वेदाविनाशिनमिति**॥ यः पुमान् एनम् अन्वादेशे एनादेशः। प्रकृतं जीवम् अविनाशिनं बिम्बनाशादिनिमित्तकनाशरहितं नित्यं कालकृतनाशहीनम्, यद्वा 'मात्रास्पर्शाः' इत्यत्रोक्ताभिमानादिदोषयोगरहितं नित्यं सदाभाविनमित्यर्थः। अजम् उत्पत्तिवर्जितम्, अव्ययं स्वरूपविकारशून्यम् उक्तैः प्रमाणैः वेद जानाति। स पुरुषः कं पुरुषं कथं घातयति कथं कं वा हन्ति? घातयतीति हन्तीत्येवं भावं करोतीत्यर्थ इति॥ २१॥

भगवद्गीता

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्य-
न्यानि संयाति नवानि देही॥ २२॥

भाष्यम्

देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टान्तमाह- **वासांसीति**॥ २२॥

प्रमेयदीपिका

[1]'देहानामपगमोपगमयोरप्येक एवायमात्मेत्येतत् 'देहिनोऽस्मिन्' इत्यत्रैव

---

१. ग. देहानामागमापगमयोः।

सदृष्टान्तमुक्तम्। अतो वासांसीति व्यर्थोऽयं श्लोक इत्यत आह- **देहेति ॥** कौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विवेको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टमनुभवारूढो भवतीति भावः। दृष्टान्तं पूर्वोक्ताद् विलक्षणमिति शेषः। दृष्टान्तमित्युपलक्षणम्। दार्ष्टान्तिकस्यापि कथितत्वात् ॥ २२ ॥

भावदीपिका

॥ **अतिभिन्नत्वाभावादिति** ॥ अभेदस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ **पूर्वोक्ताद् विलक्षणमिति** ॥ अत्यन्तभेदोपेतमित्यर्थः ॥ **कथितत्वादिति** ॥ उत्तरार्धेनेति शेषः ॥ २२ ॥

भावरत्नकोशः

यथा कौमारमित्याद्युक्तेस्सदृष्टान्तमित्युक्तम्। प्रत्यभिज्ञानेनैकतया सिद्धस्य देहरूपद्रव्यस्यावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तत्परिणामतया विकारदर्शनादुक्तम्- **अतिभिन्नत्वाभावादिति** ॥ आविपालगोपालं देहात्मविवेक आजानसिद्ध इति न स दृष्टान्तेनोपपादनीय इत्याशङ्क्यात्र विवक्षितं विवेकशब्दार्थमाह- **विनाशित्वाविनाशित्वलक्षण इति** ॥ दुर्ग्रहमर्थं बुद्धिमारोहयितुमवश्यं वक्तव्यस्य दृष्टान्तस्य यथा देह इत्युक्तत्वादाह- **पूर्वोक्ताद् विलक्षणमिति** ॥ देहानामपगमोपगमयोरप्येक एवायमात्मेत्येतद् देहिनोऽस्मिन्नित्यत्रैव सदृष्टान्तमुक्तम्। तथाऽपि कौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणो विवेकः स्पष्टमनुभवारूढो भवतीत्यतो दृष्टान्तान्तरेण पूर्वोक्ताद् विलक्षणेनैक एवायमात्मेत्येतत् प्रत्याय्यते- **वासांसीति** ॥ गीताक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥ २२ ॥*

---

* उमर्जीयम्- **अनादित्वादिति** ॥ अवस्थितस्यैव द्रव्यस्यावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तत्परिमाणतया विक्रियमाणत्वादिति भावः। एतच्च सौगतपरीक्षायामभेदेऽपि विशेषणेत्यनुव्याख्यानसुधायां स्पष्टम्।

भगवद्गीता

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

भाष्यम्

स्वतः प्रायोनिमित्तैश्च अविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् ककच्छेदवत्, इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति- **नैनमिति** ॥ २३ ॥

प्रमेयदीपिका

नैमित्तिकनाशस्य प्राक् निरस्तत्वात् किं नैनमिति श्लोकेनेत्यतः तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तात्पर्यमाह- **स्वत इति** ॥ स्वतः कालतः । प्रायः बाहुल्येन। शङ्क्यमाननिमित्तव्यावृत्त्यर्थमेतदव्ययम्। केनचित् शस्त्रादिना। स्याद् विनाश इति शेषः । असम्भावितशङ्काया न पर्यवसानमित्यतो दृष्टान्तमाह- **ककच्छेदवदिति** ॥ यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरश्छेदो न स्वतो जातो नापि वीरभद्रस्याऽयुधेन निमित्तेन । किन्तु यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण तथेत्यर्थः । इत्यतः एवं शङ्कितत्वात्। विशिष्यन्त इति विशेषाः विशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य॥ २३ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रागिति** ॥ 'विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति' इत्यत्रेत्यर्थः । प्रायःशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति- **शङ्क्यमानेति** ॥ केनचिदिति शङ्क्यमानेनेत्यर्थः । प्रायःशब्दाभावे स्वतो निमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि निमित्तविशेषेण नाशः स्यादित्युक्ते विरोधापत्तेरिति ध्येयम्। ननु 'प्रायोनिमित्तैश्च' इत्यत्र प्राय इत्यस्या-

कारान्तशब्दत्वे भिन्नपदत्वे च प्रायैरिति स्यात्। समस्तत्वे तु प्रायनिमित्तैरिति भवेत्। प्रायोनिमित्तैरिति तु कथमित्यत आह- **अव्ययमिति॥ असम्भाविेतेति॥** स्वतः बहुतरनिमित्तैश्चानाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण नाशशङ्का कुत्राप्यदृष्टत्वादसम्भावितेत्यर्थः॥ **नापि वीरभद्रस्येत्यादि॥** यथोक्तं भागवते चतुर्थस्कन्धे -

'शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमनिर्भिन्नत्वचं हरः।
विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम्॥
दृष्ट्वा सञ्ज्ञपने योगं पशूनां स पतिर्मखे।
यजमानपशोः कस्य कायात् तेनाहरच्छिरः'॥ इति।

ननु विशेषनिमित्तानीत्ययुक्तम्। तथात्वे विशेषाणामेव निमित्तताप्राप्त्या प्रकृतासङ्गतेः। निमित्तविशेषानिति वक्तव्यमित्यतः अर्थत ऐक्यमेवेत्याशयेनाऽह- **विशिष्यन्त इति॥** विपूर्वकाच्छिष्लृ विशेषण इत्यस्मात् कर्मणि घञि गुणे च कृते विशेष इति भवति॥ **विशिष्टनिमित्तानि॥** इतरविलक्षणनिमित्तानीत्यर्थः॥ २३॥

भावरत्नकोशः

प्राक् 'अनाशिनः' इत्यत्र 'अविनाशिनम्' इत्यत्र च। उभयत्र तथा भाषणादिति भावः। 'प्रायः' इति भाष्यपदमनूद्य व्याकुर्वंस्तस्य कृत्यमाह- प्रायो बाहुल्येन शङ्क्यमानेति॥ 'नैनम्' इत्यत्र निषेध्यतया यत् केनचिच्छस्त्रादिनेति निमित्तं शङ्क्यते तद्व्यावृत्त्यर्थमुपाधिनाशाद् बिम्बनाशादुपाधिबिम्बसन्निधिनाशाद् वा नाशोऽस्त्वित्यादिरूपैराशङ्कितैर्बहुतरनिमित्तैर्नाशशून्यस्यापि शङ्क्यमानशस्त्रादिरूपनिमित्तविशेषं व्यावर्तयितुमेतत् प्राय इति पदमित्यर्थः। प्रायःपदाभावे कालतो निमित्तैश्चानाशिनोऽपि निमित्तविशेषेण नाशोऽस्त्विति शङ्कैव विप्रतिषिद्धेति भावः।

ननु 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्', 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्यादिप्रयोगात् 'प्रायःस्यात् ताडने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वनिघन्टावुक्तेश्च बाहुल्यार्थः प्रायशब्दोऽयमकारान्तः। तस्माच्च 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीयायां प्रायेणेति स्यात्। समस्तत्वे प्रायनिमित्तैरिति भवेत्। भूमार्थस्य निमित्तपदसामानाधिकरण्यायोगश्चेत्यत आह- **अव्ययमिति**॥ बाहुल्यार्थं प्राय इति पदं सान्तमव्ययमप्यस्ति। 'अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्रुते शनैः' इत्यमरेण सान्ताव्ययैः सहपाठात्। अत उपपन्नं प्रायोनिमित्तैरिति भाषणमिति भावः। **शस्त्रादिना** अस्यनलानिलादिना। एकः कशब्दः प्रजापतिविशेषार्थः। अन्यस्तु शिरोवाचक इति भावेन दृष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे- **यथेति**॥ **नापि वीरभद्रस्याऽयुधेनेति**॥ 'भृगुं बबन्ध मणिमान् वीरभद्रः प्रजापतिम्' इति प्रस्तुतवीरभद्रस्य 'शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमनिर्भिन्नत्वचं हरः' इति तत्र शस्त्रायुधप्रयोगो मोह इत्यभिधानादिति भावः ॥ **यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेणेति**॥ 'विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरम्' इति ध्यानमुक्त्वा 'दृष्ट्वा सञ्ज्ञपने योगं पशूनां स पतिर्मखे। यजमानपशोः कस्य कायात् तेनाहरच्छिरः' इति श्लोके मख इत्युक्तेर्यजमानस्य पशुत्वोक्तेश्च यज्ञपशुभावनारूपमेव ध्यानं योगमुपायमास्थाय शिरो जहारेति विभावनादिति भावः।

ननु भावसाधनो विशेषशब्दः कथं निमित्तशब्देन समानाधिकरणः स्यादित्यतो नासौ भावघञन्तः, किन्तु कर्मणीति भावेनाऽह- **विशिष्यन्त इति**॥ तात्पर्यमाह- **विशिष्टेति**॥ २३॥

भगवद्गीता

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

भाष्यम्

वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्रेत्यत आह- **अच्छेद्य इति**॥

वर्तमानादर्शनाद् युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन। कुतोऽयोग्यता? नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्। 'शाश्वतः' इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम्। स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति। नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम्। अन्यथा पुनरुक्तेः। ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः। युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे।

प्रमेयदीपिका

तर्हि 'अच्छेद्योऽयम्' इत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह- **वर्तमानेति**॥ लट्प्रयोगेण वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधादिदानीं दृश्यमानत्वेनाऽत्मनः प्राग् विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादिति शङ्कायां छेदादियोग्यतैवाऽत्मनो नास्तीति प्रतिपादनायेदमुदितम्। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति कृत्यस्य अर्हार्थत्वस्मरणादिति भावः। तर्हि तेनैवालम्। किमाद्येन श्लोकेनेत्यत आह- **वर्तमानेति**॥ 'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते' इति वचनात् प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदर्शनाच्छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति दर्शयति प्रथमश्लोकेन। एवं तर्हि औत्तराधर्यप्रसङ्ग इति चेन्न। उपोद्घाताभिप्रायेण भगवतोक्तेऽभिप्रायमजानानस्य शङ्कामनूद्यावतारस्य कृतत्वात्। स्वाभिप्रायेण तूपोद्घातमुक्त्वा साध्यमाहेत्यवतारः कर्तव्यः। 'नित्यः सर्वगतः' इत्यादिकं जीवेऽसम्भावितमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे - **कुत इति**॥ वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः छेदाद्ययोग्यतायां किं निश्चययुक्तिः। उत सम्भावनायुक्तिः। नाऽद्यः। कदाचिददृष्टस्यापि पश्चाद् दर्शनात्। द्वितीये तु कुतोऽयोग्यतानिश्चय इति शङ्कार्थः। 'नित्यः सर्वगतः' इति भावप्रधानो निर्देशः। ईश्वरस्य तावत् छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्। नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वात्। नह्येवम्भूतस्य छेदादिकं सम्भवति। अतः तत्प्रतिबिम्बस्यापि

जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः। मन्त्रवर्णे 'शाश्वतः' इति ईश्वरविशेषणमुक्तम्। अत्र 'स्थाणुः' इति। तयोर्भेदमाह- **शाश्वत इति**॥ एकरूपत्वमात्रं सामान्येनान्यथात्वाभावः। तस्य सामान्यप्रकरणत्वात्। स्थाणुरित्यस्य नैमित्तिकनिषेधप्रकरणत्वात्। अस्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्यामः। 'नित्यः' इतीश्वरविशेषणं प्रतिभाति। तदन्यथा व्याचष्टे- **नित्यत्वमिति**॥ भिन्नपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति। सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमिति भावः। द्वयं पृथगीश्वरविशेषणं किं न स्यादित्यत आह- **अन्यथेति**॥ 'अजो नित्यः' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तम्। 'अप्रमेयस्य' इति सर्वगतत्वं च। अतस्ताभ्यां पुनरुक्तेरित्यर्थः। अस्याप्युत्तरत्रोपयोगः।

ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वमत्र बहुवारमुक्तम्। अतः पुनरुक्तिदोष इत्यत आह- **ऐक्येति**॥ जीवेश्वरैक्यविषये न पुनरुक्तिदोषः। कुतः? ऐक्यमात्रस्य पुनःपुनरुक्तावपि पूर्वपूर्वानुक्तानां तत्रतत्रोपयुक्तानामीश्वरविशेषणानामुत्तरत्रोपादानादिति। ऐक्यमत्र गौणं विवक्षितम्। विशेषणभेदाद् विशिष्टभेद इति भावः। नन्वेतदपि नास्ति। 'शाश्वतः' इत्युक्तस्यैव स्थाणुशब्देन ग्रहणादित्याशङ्कानिरासाय 'शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रम्' इत्यादिकः प्राचीनो ग्रन्थः। ननु प्रतिबिम्बत्वं तत्तत्साध्यसिद्धये हेतुत्वेनोक्तम्। नचैकस्यैव हेतोरनेकसाध्यसिद्ध्यर्थं पुनः पुनरुपन्यासे दोषोऽस्ति। तत् कस्य हेतोः? प्रमेयभेदात्। अतः कथमियं शङ्केति। उच्यते। एकत्रोक्तमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायताम्। किं स्वयं वचनेनेति शङ्कितुरभिप्रायः। ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्टशङ्कानिरासासामर्थ्यात् तत्तदौपयिकविशेषणप्रदर्शनार्थं स्वयमुपादानमिति परिहाराभिप्रायः।

नन्वीश्वरस्य नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वादस्त्वच्छेद्यत्वादिकम्। जीवस्य तु कुतः? तथाविधेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति चेन्न। यो यस्य प्रतिबिम्बः

स तद्धर्मेति नियमाभावादित्यत आह- युक्ताश्चेति ।। बिम्बधर्माः बिम्बसमानधर्माः । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति भावः ।

भावदीपिका

।। **लट इति** ।। पूर्वश्लोके 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिलटो वर्तमानार्थकत्वादिति भावः । 'वर्तमाने लट्' इति स्मरणादिति ज्ञेयम् । ननूत्तरत्र नाशशङ्का कस्मान्न भवतीत्यत आह- **इदानीमित्यादि** ।। **इदम्** अच्छेद्य इत्यादिकम् । नन्वनेन छेदादियोग्यताभावः कथं सिद्ध इत्यत आह- **अर्हे कृत्यतृचश्चेति** ।। कृत्यास्तृचश्चार्हार्थे भवन्तीत्यर्थः । कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति ण्वुल्तृचावित्यतः प्राग् विहितानां कृत्यत्वेन यत्प्रत्ययस्यापि तथात्वे, कृत्यत्वाद् यत्प्रत्ययान्तस्याच्छेद्य इत्यस्य छेदाद्ययोग्यत्वमेवार्थः सिद्ध्यतीति भावः ।। **तर्हि तेनैवेति** ।। अच्छेद्य इत्यनेनैव छेदाद्ययोग्यत्वस्य प्रतिपादितत्वान्नैनमिति श्लोकस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । 'प्रसक्तौ' इत्यत्र शस्त्रादिना छेदादेरिति पूरणीयम् ।। **औत्तराधर्येति** ।। उत्तरशब्दः पश्चात्तनार्थकः । अधरशब्दः पूर्वतनार्थकः । तथा च उत्तराधरयोः सम्बन्धि औत्तराधर्यम् । एवं छेदाद्ययोग्यत्वरूपसाध्यप्रतिपादनपरस्य 'अच्छेद्योऽयम्' इत्युत्तरश्लोकस्य पूर्वतनत्वं स्यात् । छेदाद्ययोग्यत्वे हेतुकथनेन युक्तत्वं प्रतिपादयितुं 'नैनम्' इति पूर्वश्लोकस्य पश्चात्तनत्वं स्याद् इत्येवमनयोः श्लोकयोः पौर्वापर्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।। **उपोद्घातेति** ।। अच्छेद्य इत्यनेन छेदाद्ययोग्यत्वरूपसाध्यं वक्तुं तत्र हेतुत्वेन वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्रेति प्राय इत्यादिशङ्कां न कुर्यात् । कृतवांश्च शङ्काम् । तेन ज्ञायते साधनसाध्यकथनाभिप्रायं भगवतो न जानातीति । तथा च तादृशस्य शङ्कां 'वर्तमाननिषेधात्' इत्यादिनाऽनूद्य 'इत्यत आह' इति 'अच्छेद्योऽयम्' इति श्लोकस्य भाष्यकारेणावतारितत्वादित्यर्थः । ननु भाष्यकारैरेव शङ्कामनूद्यावतारितत्वेन तान् प्रति औत्तराधर्यशङ्काया अभावेऽपि भगवतो

गीताकारस्यापि अच्छेद्य इति छेदाद्यभावं पश्चात् प्रतिपादयितुः कोऽभिप्राय इत्यत आह- **स्वाभिप्रायेण त्विति ॥** गीताकाराभिप्रायेणेत्यर्थः । ननु कुतो हेतोः छेदाद्ययोग्यता ज्ञेयेति शङ्का न युक्ता । नैनमित्यनेन वर्तमानछेदाद्यदर्शनस्य हेतुत्वेनोक्तत्वादित्यत आह - **वर्तमानेति ॥ पश्चादिति ॥** तथा च वर्तमानकाले छेदादेरदर्शनेऽपि उत्तरत्र स्यादिति शङ्का स्यादेवेत्यर्थः ।

॥ मन्त्रवर्णे शाश्वत इतीति ॥ ननु मन्त्रवर्णगतपदेन गीतापदस्यैकार्थत्वं गुण एवातः कथमिदमिति चेत्, उच्यते । नात्र मन्त्रवर्णगतशाश्वतपदेन स्थाणुपदस्यार्थभेदकथने तात्पर्यम् । किन्तु उपाधिबिम्बसन्निधिनाश-प्रयुक्तनाशशङ्कापरिहाराय पूर्वमप्रमेयस्येति विशेषणमुक्तम् । तेन मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदं समानार्थम् । तेनापि उपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्काया एव परिहारात् । अतो यस्मिन् गीतागतप्रमेये मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदसम्मतिरूपं तस्याप्रमेयपदस्य स्थाणुपदस्यार्थभेद उच्यते इति ज्ञातव्यम् । एवमुत्तरत्रापि । 'अजो नित्यः' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तमित्युच्यते तस्याप्येवमेवार्थः । 'अजो नित्यः' इति मन्त्रवर्णोऽप्यत्र 'नत्वेव' इत्यत्र सम्मतित्वेनोच्यते । तद्गीतोक्तमेव विशेषणं ग्राह्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ **भेदमाहेति** ॥ अर्थभेदमाहेत्यर्थः ॥ **सामान्येति** ॥ 'अजो नित्यः' इत्यादिसामान्यप्रकरणत्वादित्यर्थः ॥ **नैमित्ति-केति** ॥ 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिनिमित्तनिषेधपरप्रकरणान्तर्गतत्वादित्यर्थः । नन्वेवमर्थभेदकथनस्य कः प्रकृतोपयोग इत्यत आह- **अस्येति** ॥ नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणत्वे नित्यसर्वगतेति समस्तं पदं स्यात् । न ह्येवमस्ति । किन्तु नित्य इत्यसमस्तमेव, अतः कथमेतदित्यत उक्तम्- **भिन्नपदोक्तमपीति ॥ विशिष्टस्येति** ॥ सर्वगतत्वस्थाणुत्वविशिष्टस्येश्वरस्येत्यर्थः । विशेषणं सर्वगतत्वम् ।

ननु स्थाणुत्वविशिष्टस्येदं विशेषणं भवद् विशेषणं स्थाणुत्वमुपसङ्क्रामतीति

कस्मान्न स्यादित्यत आह- **सन्निधानादीति** ।। नित्यः सर्वगत इति शब्दसन्निधानादित्यर्थः ।। **द्वयम्** नित्यत्वं सर्वगतत्वं चेत्यर्थः । ननु नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणत्वकथनस्य कुत्रोपयोग इत्यत आह - **अस्यापीति** ।। नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणस्यापि । ननु क्षणादिरूपकालनिष्ठसर्वगतत्ववदीश्वरनिष्ठ-सर्वगतत्वस्याप्यनित्यत्वे उपाधिबिम्बसन्निधिनाशात् प्रतिबिम्बभूतजीव-नाशोऽस्त्विति शङ्का न निरस्ता स्यात् । अतो नित्यत्वं सर्वगतत्वे विशेषणमि-त्यङ्गीकार्यम् । तथा च तच्छङ्का निरस्ता भवतीत्युत्तरत्र पुनरुक्तिपरिहारे उपयोगो भविष्यतीत्यर्थः ।। **बहुवारमिति** ।। 'अप्रमेयस्य' 'अजो नित्यः' 'सर्वगतः' इति बहुवारमित्यर्थः ।। **जीवेश्वरैक्ये** जीवस्येश्वरेणैक्ये । **तत्रतत्र** प्रमेयविशेषे । जीवस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नत्वात् कथमैक्योक्तावित्युक्तमित्यत आह-**ऐक्यमत्रेति** ।। सारूप्येणेत्यर्थः। कथमनेन पुनरुक्तिदोषपरिहार इत्यत आह-**विशेषणेति** ।। अजत्वादिविशेषणभेदादजत्वादिरूपभिन्नभिन्नविशेषणघटित-सादृश्यरूपप्रतिबिम्बरूपस्यापि भेदान्न पुनरुक्तिरिति भावः । विशेषण-भेदोऽसिद्ध इत्याशङ्कते - **नन्विति** ।। **एतदपि** भिन्नभिन्नविशेषणत्वमपीत्यर्थः ।। **प्राचीनो ग्रन्थ इति** ।। अनेनास्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्याम इत्युक्तं प्रदर्शितं भवतीति द्रष्टव्यम् । तटस्थः शङ्कते- **नन्विति** ।। **तत्तत्साध्येति** ।। छेदाद्ययोग्यत्वादिरूपसाध्यसिद्धय इत्यर्थः । सिद्धान्ती पृच्छति- **तत् कस्येति** ।। अनेकसाध्यसिद्ध्यर्थं पुनः पुनरुपन्यासे कस्मात् पुनरुक्तिदोषो नास्तीत्यर्थः । तटस्थ उत्तरमाह- **प्रमेयेति** ।। छेदाद्ययोग्यत्वादिरूपसाध्य-भेदादित्यर्थः ।। **कथमियं शङ्केति** ।।' प्रतिबिम्बत्वं बहुवारमुक्तम्' इति पुनरुक्तिशङ्कैव कथम्? येनैक्योक्तावित्यादिपरिहारः सङ्गतः स्यादित्यर्थः । नास्याः पुनरुक्तौ भार इत्याशयेनोत्तरम्- **उच्यत इति** ।। **स्वयं वचनेनेति** ।। कण्ठतो गीताकारेण पुनः स्ववचनेन प्रतिपादनं कुत इत्यर्थः ।। **तत्तद्विशिष्ट-शङ्केति** ।। 'कुतश्छेदाद्ययोग्यता' इत्यादिरूपतत्तद्विलक्षणशङ्केत्यर्थः ।। **तत्तदौप-**

यिकेति ॥ तत्तद्विलक्षणशङ्कानिरासोपयुक्तेत्यर्थ : ॥ **स्वयमुपादानमिति** ॥ गीताकारेण कण्ठत उपादानं कृतमित्यर्थः ॥ **परिहारेति** ॥ ऐक्योक्तावित्यादि-परिहारेत्यर्थः ॥ **नियमाभावादिति** ॥ मुखप्रतिबिम्बस्य म्लानत्वेन मुखनिष्ठा-वदातत्वादिधर्मवत्त्वाभावेन व्यभिचारादिति भावः । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदात् कथं बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बे स्युः । अतो व्याचष्टे- **बिम्बसमानेति** ॥ बिम्बधर्म-समानेत्यर्थः ॥ **असति विरोध इति** ॥ प्रतिमुखे चावदातत्वाद्यङ्गीकारे प्रत्यक्ष-विरोधान्न व्यभिचार इति भावः ।

भावरत्नकोशः

'वर्तमाने लट्' इत्यनुशासनादाह- **वर्तमानस्यैवेति** ॥ ननूत्तरत्रेतिवत् पूर्वत्रेति किमिति न शङ्क्यत इत्यत आह- **इदानीं दृश्यमानत्वेनेति** ॥ **इदम्** 'अच्छे-द्योऽयम्' इत्यादिकम् । अनेन छेदाद्ययोग्यत्वं कथं लभ्यत इत्यत आह-**अर्हेति** ॥ कृत्यसञ्ज्ञकाः प्रत्ययास्तृच्प्रत्ययश्चार्हार्थे भवन्तीति सूत्रेण कृत्यप्रत्ययस्यार्हार्थे विधानादत्र च छिदेः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययान्तत्वाद् दहेश्च 'आसुयुव-पिरपिलपित्रपि च मश्चः' इति सूत्रे अनुक्तसमुच्चयार्थकचकारविहित-ण्यत्प्रत्ययान्तत्वादेवमन्यस्मादपि कृत्यप्रत्यये छेद्यादिशब्दैश्छेदादियोग्यताभाव एव ज्ञायत इत्यर्थः । 'वर्तमानापदेशेन' इति भाष्यस्य वर्तमानार्थकलट्-प्रत्ययान्ततिङ्पदेन 'नैनं छिन्दन्ति' इतीत्यादिकेनेत्यर्थः । **प्रसक्तौ** छेदादि-कारणस्य । **एवं तर्हि** साध्यहेतुसमर्पकत्वे ।* **औत्तराधर्यप्रसङ्गः** 'अच्छेद्यः' इत्यस्य पूर्वत्वं 'नैनम्' इत्यस्य पश्चात्तनत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्यकारीयगमनिका-रीत्या 'अच्छेद्यः' इति श्लोकार्थे 'नैनम्' इति श्लोकार्थस्य हेतुत्वप्रत्यायनादिति भावः ॥ **उपोद्घातेति** ॥ अच्छेद्य इत्यनेन छेदाद्ययोग्यत्वरूपं साध्यं विवक्षुस्तत्र हेतुत्वेन वर्तमानछेदाद्यदर्शनं 'नैनम्' इत्यनेनोच्यत इति प्रकृतसिद्ध्युपयोगि-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- श्लोकयोः पौर्वापर्यव्यत्यासः स्यादिति शङ्कते- **एवं तर्हीति** ॥

वर्णनरूपोपोद्धाताभिप्रायेणेत्यर्थः। एवं तर्हि 'वर्तमाननिषेधात् स्यादुत्तरत्र' इति शङ्काभाष्यानवतारः स्यादित्यत आह- **अभिप्रायमजानानस्येति** ॥ उपोद्धात-सङ्गत्या कथनाभिप्रायम्। **शङ्काम्** उक्तभाष्योक्ताम्* ॥ **अवतारस्येति** ॥ यदि भगवता छेदाद्ययोग्यत्वप्रतिपादनाय हेतुरनेनोच्यत इत्यभिप्रायं पूर्वपक्षी जानीयात् तदा वर्तमानेत्यादिशङ्कां न कुर्यात्। कृतवांश्चैताम्। तेन ज्ञायते साधनसाध्यकथनाभिप्रायं न जानातीति। अत इमां शङ्कां वर्तमानेत्यादिनाऽनूद्य 'इत्यत आह अच्छेद्योऽयम्' इत्यवतारितत्वाद् भाष्यकारेणेत्यर्थः।

ननु भाष्यकारं प्रत्यौत्तराधर्यप्रसङ्ग इति शङ्कानवतारेऽपि भगवन्तं गीताकारं प्रति स्यादेवोक्तशङ्केत्यत आह- **स्वाभिप्रायेण त्विति** ॥ भगवद्गीताकाराभिप्रायेण त्वित्यर्थः **॥ **अवतार इति** ॥ अच्छेद्य इति श्लोके आत्मनश्छेदाद्ययोग्यत्व-रूपसाध्यं वक्तुं तत्रोपोद्धातसङ्गत्योपपादकमाह नैनमित्येवमुपोद्धातमुक्त्वा साध्यमाह भगवानच्छेद्य इत्यवतारिका देयेत्यर्थः। ननु वर्तमानादर्शनादिति छेदायोग्यत्वे हेतोरुक्तत्वात् कुतोऽयोग्यतेति पुनर्हेतुशङ्का नावकाशमश्नुत इत्यतोऽभिप्रायमाह- **वर्तमानेति** ॥ **कदाचिदिति** ॥ संसारदशायामननुभूय-मानस्यापि स्वरूपानन्दस्य मुक्तिदशायामनुभवदर्शनादित्यर्थः।*** 'नित्यसर्वगतादि' इति भाष्ये आदिशब्देन स्थाणुरचल इत्यादिविशेषणग्रहः। नित्यसर्वगतेत्यादिकं जीवेऽसम्भावितमिति कृतचोद्यं परिहर्तुं भाष्यभावमाह- **ईश्वरस्येति** ॥ **एवम्भूतस्य** नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणविशिष्टस्य। **छेदादिकं** छेदादिकर्मतार्हत्वम्।

अयमाशयः। 'अच्छेद्योऽयम्' इत्यादौ कृत्यप्रत्ययो हेतुकर्मणि। अर्हमात्रार्थत्वे

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **शङ्कामनूद्येति** ॥ वर्तमाननिषेधादित्यादिनेति भावः।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **स्वाभिप्रायेणेति** ॥ छेदादियोग्यतैव नेति वक्ष्याम इति कृष्णाभिप्रायेणेत्यर्थः।

*** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **भावप्रधान इति** ॥ भाष्य इति ज्ञेयम्।

'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्यवधारणविरोधः । कर्म च चतुर्विधम् 'उत्पाद्यं च विकार्यं च प्राप्यं संस्कार्यमेव च' इति । तत्र न तावदीशस्य प्राप्यत्वरूपं कर्मत्वम् । नित्यसर्वगतत्वेन छिदिक्रियाजन्यप्राप्त्याश्रयत्वरूपप्राप्यकर्मत्वायोगात् । नापि विकार्यत्वरूपं छेदादिकर्मत्वम् । ईश्वरस्य नैमित्तिकान्यथाभावशून्यत्वरूपस्थाणुत्ववत्त्वेन सुवर्णं कुण्डलं करोतीतिवत् क्रियाजन्यविकाराश्रयत्वाभावात् । नापि संस्कार्यत्वरूपं कर्मत्वम् । अचलत्वात् । सक्रियस्यैव दर्पणादेस्संस्कार्यत्वदर्शनात् । नाप्युत्पाद्यत्वरूपं कर्मत्वम् । त्रैकालिकत्वरूपसनातनत्वेन घटं करोतीतिवत् प्रागसतः सत्तायोगित्वरूपस्य तस्यायोगात् । न केवलं यावद्विशेषाभावमात्रेण छेदादिकर्मत्वसामान्याभावः । किन्तु तद्ग्राहकप्रमाणाभावादपि । न तावत् प्रत्यक्षमीश्वरस्य छेदादिकर्मत्वे मानम् । अव्यक्तत्वात् । नाप्यनुमानम् । अतर्क्यत्वरूपाचिन्त्यत्वात् । नाप्यागमः। अविकार्यत्वेन वेदवैदिकग्रन्थैरुच्यमानत्वात् । एवं चेश्वरस्य छेदादिकर्मत्वं न सम्भवतीति सिद्धमिति ॥ **अत इति ॥ तत्प्रतिबिम्बस्यापि** तदधीनसारूप्यस्यापि । तेन सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भव इति चोद्यमनवकाशम् । स्थाणुरितीत्यनन्तरमीश्वरविशेषणमित्यनुवर्त्य 'उच्यते अतः पुनरुक्तिरित्यतः' इति पूरणीयम् ॥ **मन्त्रवर्ण इति** ॥ ननु मन्त्रवर्णस्थपदेन गीतापदस्यैकार्थत्वं गुण एव । मन्त्रवर्णस्योक्तार्थसम्मतित्वात् । तत् कथं पुनरुक्तिशङ्केति चेन्न । एकत्रोक्तस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वस्यान्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् किं पुनर्वचनेनेत्याशयस्याऽकर एव वक्ष्यमाणत्वात् ।

भावबोधकृतस्तु- नात्र मन्त्रवर्णगतशाश्वतपदेन स्थाणुपदस्यागतार्थत्वायार्थभेदकथने तात्पर्यम् । किन्तूपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्कापरिहाराय पूर्वमप्रमेयस्येति यद् विशेषणमुक्तं तेन मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदं समानार्थम् । तेनाप्युपाधिबिम्बसन्निधिनाशप्रयुक्तनाशशङ्काया एव परिहारात् । यथोक्तम्- 'शाश्वत इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तम्' इति । अतो यस्मिन् गीतागताप्रमेयपदे मन्त्रवर्णगतं शाश्वतपदं सम्मतिरूपं

तेनाप्रमेयपदेन स्थाणुपदस्यागतार्थत्वायार्थभेदवर्णने तात्पर्यम् । भाष्ये शाश्वतपदोपादानं तु स्थाणुपदशाश्वतपदयोः स्पष्टमेकार्थत्वप्रतिभासाभिप्रायेणेति युक्ते शङ्कासमाधाने इत्याहुः । एवमेवाजोनित्य इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तमिति वक्ष्यमाणटीकावाक्यं व्याख्येयमित्यप्याहुः ।

केचित्तु उक्तार्थे हि सम्मतिर्मन्त्रवर्णः, न तु वक्ष्यमाणार्थेऽपि । अत्र मन्त्रवर्ण इति भाषणात् । तथा च मन्त्रवर्णस्यापि स्ववचनायितत्वात् तत्रोक्तशाश्वतपदेन स्थाणुपदस्य पौनरुक्त्यशङ्का युक्तेत्याहुः *॥ **सामान्येति** ॥ न जायते अजो नित्य इति सामान्यप्रकरणत्वादित्यर्थः ॥ **नैमित्तिकेति** ॥ 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिनिमित्तनिषेधप्रकरणस्थत्वादित्यर्थः ।

नन्वीश्वरप्रतिबिम्बत्वमनेकसाध्यसिद्धये हेतुत्वेन गीतायामुक्तम् । अतः

---

* ताम्रपर्णीयम्- **मन्त्रवर्णे शाश्वत इतीश्वरविशेषणमुक्तमिति** ॥ प्रमाणेनैकार्थत्वं गीताया गुण एव, कथं पुनरुक्तिशङ्केति चेन्न । उक्तार्थे प्रमाणोक्तौ न पौनरुक्त्यम् । प्रमाणेनैव प्रमेयमुक्त्वा तदनन्तरं स्ववचनेन पुनरुक्तौ तेनैव चारितार्थ्यात् पौनरुक्त्यं दोषकार्येवेत्याशयात् ।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **मन्त्रवर्ण इति** ॥ अजो नित्य इति प्रागुक्तमन्त्रवर्णे । रूपपदस्य भगवद्रूपपरत्वे प्रकृतासङ्गतत्वमसम्भवदुक्तिकत्वं चेत्यतो भाष्यमनूद्यार्थमाह- **एकरूपत्वेति** ॥

ताम्रपर्णीयम्- शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रं सामान्येनान्यथाभाव इति । ननु प्राक् शाश्वत इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजन्मनाशनिमित्तौ जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवतीत्युक्तत्वात् सामान्येनैकरूपत्वमात्रमुक्तमिति कथमुच्यते । स्थाणुशब्देन शस्त्रादिनिमित्तान्यथात्वाभावोक्तिवच्छाश्वत इत्यनेनापि बिम्बोपाधिनिमित्त-कान्यथाभावस्यैव निरस्तत्वादिति चेन्न । सन्निधिनाशनिमित्तकनाशशङ्कायाः सर्वजीवसाधारणत्वसामान्येनोक्तेः शस्त्रादिना छेदादिप्राप्तनाशस्य काचित्कत्वेन सर्वसाधारणत्वाभावान्नैमित्तिकत्वोपपत्तेः ।

प्रमेयभेदेन पुनरुक्तिचोद्यानवकाशादर्थभेदकथनमयुक्तमित्यत आह- **अस्यार्थभेदकथनस्येति** ।। **उत्तरत्र** 'ऐक्योक्तावपि' इत्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरे । नित्यत्वस्य सर्वगतत्वविशेषणत्वे नित्यसर्वगत इति समस्तपदं स्यात्। नह्येवमस्तीत्यत आह- **भिन्नपदोक्तमपीति** ।। **विशिष्टस्येति** ।। सर्वगतो नित्य इति सर्वगतत्वविशेषणयुक्तस्य यन्नित्यत्वविशेषणं तत् 'नित्यस्योक्ताः', 'अविनाशिनं नित्यम्', 'अजो नित्यः' इत्यादिभिरपौनरुक्त्याय विशेष्येनान्वितं सद् विशेषणं सर्वगतत्वमुपसङ्क्रामतीति नित्यसर्वगतत्ववानित्यर्थः । ननु नित्यत्वं विशेषणमुपसङ्क्रामति चेत् स्थाणुत्वं कुतो नोपसङ्क्रमेत्। अविशेषादित्यत आह- **सन्निधानाच्चेति** ।। नित्यः सर्वगत इति शब्दसन्निधानादित्यर्थः । **द्वयं** नित्यत्वं सर्वगतत्वं च। 'अस्याप्युत्तरत्र' इति वाक्यं प्राग्वदेवावतार्य व्याख्येयम्।। **बहुवारमिति** ।। तथा च भाष्यम्- 'अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्' 'अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्' 'नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्' इति। 'ऐक्ये' इति भाष्ये विषयसप्तमीति दर्शयितुं विषय इत्युक्तम्। जीवस्य ब्रह्मणाऽत्यन्तभिन्नत्वात् कथमैक्योक्ताविन्त्याद्युक्तिरित्यत आह- **ऐक्यमत्रेति** ।। तत्र प्रतिबिम्बत्वरूपं सादृश्यमित्यर्थः । तथा च प्राचीनटीका- 'ऐक्यं सारूप्यम्' इति । भाष्ये त्रयोदशे 'जीवस्य हीश्वरैक्यमिति ध्येयम्। तदपि न निरुपाधिकम्। अतो न प्रतिबिम्बत्वविरोध्यैक्यम्' इति च । ईश्वरविशेषणानां भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतिबिम्बत्वमेकमेवेत्यत आह- **विशेषणेति** ।। 'अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्' इत्यादिरूपेण विशिष्टहेतुरपि भिन्न इत्यर्थः ।

विशेषणावच्छिन्नविशिष्टहेतुभेद इत्येतदपि नास्ति । शाश्वतस्थाणुशब्दयोरेकार्थत्वादिति शङ्कते- **एतदपीति** ।। भिन्नभिन्नविशेषणावच्छिन्नमपीत्यर्थः । आदिशब्देन 'अजो नित्यः' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तम् । 'अप्रमेयस्य' इति सर्वगतत्वं च। अतस्ताभ्यां पुनरुक्तिरिति शङ्कासङ्ग्रहः । इत्यादिक इत्यत्र 'नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम्' इति ग्रन्थ आदिपदार्थः । प्राचीनो ग्रन्थ इत्युक्त्या अस्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्याम इत्यस्याप्युत्तरत्रोपयोग इत्युक्त उपयोगः प्रादर्शीति ज्ञातव्यम् । यच्छङ्कानिरासाय प्राचीनग्रन्थः सा शङ्का

कर्तुमनुचितेति शङ्कते- **नन्विति** ।। **तत्तत्साध्येति** ।। छेदाद्ययोग्यत्वरूप-साध्येत्यर्थः *।। **एकस्येति** ।। अन्यथा 'इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात्', 'इदं सत् ज्ञेयत्वात्' इत्यादिप्रयोगो न स्यादिति भावः।

एकत्र उपाधिबिम्बसन्निधिनाशनिमित्तनाशशून्यत्वे ।। **उक्तमीश्वरप्रति-बिम्बत्वमिति** ।। नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः किन्त्वीश्वरस्य। स चाप्रमेयः सर्वगत इति हेतुत्वेनोक्तमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमेव। **अन्यत्रापि** छेदाद्य-योग्यत्वादिरूपसाध्येऽपि । हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायतामित्यर्थः । किमीश्वर-प्रतिबिम्बत्वमात्रं हेतुः? किं वाऽप्रमेयेश्वरप्रतिबिम्बत्वं नित्यसर्वगतेश्वर-प्रतिबिम्बत्वमित्यादिरूपं विशिष्टम्? आद्ये विशिष्टशङ्कानिरासासामर्थ्यम् । अप्रयोजकत्वात्। द्वितीये हेतुविशेषणप्रदर्शनार्थं तानि तान्युपादातव्यानीति मनसि निधायाऽह- **ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्येत्यादि** ।। अच्छेद्यत्वादिकम् अस्त्विति शेषः ।। **तथाविधेति** ।। नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणकेत्यर्थः । तद्धर्मेत्यत्र 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः ।। **नियमेति** ।। मुखप्रतिबिम्बस्यापि प्रतिमुखस्य मुखगतावदातत्वादिधर्माधिकरणतयाऽदर्शनादिति भावः। सिद्धान्ते बिम्बप्रतिबिम्बयोरत्यन्तभेदेन बिम्बधर्माणां प्रतिबिम्बनिष्ठत्वमयुक्तमित्यत आह- **बिम्बसमानेति** ।। बिम्बधर्मसमानधर्मा इत्यर्थः । नन्वेतदपि नास्ति । बिम्बत्वादिसमानधर्माणां प्रतिबिम्बेऽभावादिति शङ्कां निरसितुमविरोध इति भाष्यार्थमाह- **असति विरोध इति** ।। अवदातत्वादेः प्रत्यक्षविरोधान्न प्रतिबिम्बधर्मत्वमिति भावः।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **तत्तत्साध्यसिद्धय इति** ।। 'अनाशिनोऽप्रमेयस्य' इत्यत्र सर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बत्वान्न बिम्बोपाधिसन्निधिनाशान्नाश इति 'अजो नित्यः' इत्यत्र बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तोत्पत्तिनाशौ न स्तः अजमिति नित्येश्वरप्रतिबिम्बत्वा-दिति। नित्यः सर्वगत इत्यत्र तु सर्वगतत्वस्य हरेरनित्यत्वे बिम्बोपाधिसन्निधि-नाशाच्छेददाहादिकृतनाशो जीवस्येति नास्ति । नित्यसर्वगतत्वविशिष्टेश्वर-प्रतिबिम्बत्वादिति भिन्नभिन्नसाध्यसिद्धय इत्यर्थः।

भाष्यम्

तत्ता च 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव'[1], 'आभास एव च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । नचांशत्वविरोधः । तस्यैवांशत्वात् । नचैकरूपैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । नचांशस्य प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यम् । गाध्यादिष्वंशबाहुरूप्यदृष्टेः[2], इतरत्रादृष्टेः।

स्थाणुत्वेऽपि 'ऐक्षत' इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य। उभयविधवाक्यात्। अचिन्त्यशक्तेश्च । नच मायैकम् । 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते' 'न योगित्वादीश्वरत्वात्' 'चित्रं नचैतत् त्वयि कार्यकारणे' इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः ।

प्रमेयदीपिका

स्यादिदं व्याख्यानं यदि जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बता स्यात्। सैव कुतस्सिद्धेत्यत आह- **तत्ता चेति** ।।

ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'ममैवांशः' इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदंशत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिबिम्बो हि बिम्बाद-त्यन्ताभिन्न इति केषाञ्चिन्मतम् । अत्यन्तभिन्न इत्यपरेषाम् । अंशस्तु तदेकदेशस्तेन भिन्नाभिन्नः । यथा पटांशस्तन्तुः पटेन । ततः पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोध इत्यत आह- **नचेति** ।। जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेऽपि न तदंशत्वविरोधः । कुत इत्यत आह- **तस्यैवेति** ।। प्रतिबिम्बत्वस्यैवांश-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ।

---

१. ब. 'बभूव' इति न पठ्यते ।

२. ब. बाहुल्यदृष्टेः ।

अयं भावः। अत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य यदीश्वराधीनतत्सादृश्योपेतत्वं तत्प्रतिबिम्बत्वमुच्यते। अभेदमतस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। तदेव तदंशत्वमिति कुतो विरोध इति। नन्वंशत्वं तदेकदेशत्वम्। तत् कथमुच्यते प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमिति। तत्राऽह- **नचेति ॥ अंशता** अंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। न केवलमेकदेशत्वमंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। अपितु प्रतिबिम्बताऽपीति भावः। अस्तु नाम अनेकार्थत्वमंशशब्दस्य। तथाऽपि 'अंशो नाना' इत्यादौ प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमित्यत्र किं प्रमाणम्। तदेकदेशत्वं किं न स्यादित्यत आह- **प्रमाणश्चेति ॥** जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वं तदंशत्वं च तावदुच्यते। नच परस्परविरुद्धः शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः। तत्रानेकार्थस्यांशशब्दस्य विरुद्धार्थं परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमिति भावः। स्यादेतत्। यथा प्रतिबिम्बत्वमेव तत्त्वमंशशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वचनद्वयविरोधशान्त्यर्थं कल्प्यते तथैकदेशत्वमेव तत्त्वं प्रतिबिम्बशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति कुतो न कल्प्यम्। वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह- **नचेति ॥ अंशस्य** अंशत्वस्यैकदेशत्वस्य। **प्रतिबिम्बत्वं** प्रतिबिम्बशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं न कल्प्यम्। कुत इत्यत आह- **गाध्यादिष्विति ॥** गाध्यादिष्वंशशब्दाभिधेयेष्वंशत्वस्य बाहुरूप्यदृष्टेः। इतरत्र प्रतिबिम्बशब्दाभिधेयेषु सूर्यकादिषु प्रतिबिम्बत्वस्यानेकरूपत्वादृष्टेः।

इदमुक्तं भवति। इन्द्रांशो गाधीत्युच्यते। तत्र विशेष एवांशशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। भेदाभेदादेः प्रमाणबाधितत्वात्। पटांशस्तन्तुरित्यत्रैकदेशत्वम्। सूर्यांशश्चक्षुरित्यत्रात्यन्तभिन्नस्य तदधीनसादृश्यम्। एवमंशशब्दोऽनेकार्थः प्रयोगेषु दृश्यते। तथाचोक्तं 'द्विरूपावंशकौ तस्य' इत्यादि। नचैवं प्रतिबिम्बशब्दस्यानेकं प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते। तथाच सावकाशस्यांशशब्दस्य निरवकाशेन प्रतिबिम्बशब्देन बाधो युक्तः। नतु वैपरीत्यमिति।

नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वं न युज्यते। 'तदैक्षत', 'सोऽकामयत' इत्यादि-कर्तृत्वविरोधादित्यत आह- **स्थाणुत्वेऽपीति** ॥ कुत इति चेत् किं द्वयोः परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनाद् विरोधश्चोद्यते। उत सहादर्शनात्। नाऽद्यः। कर्तृत्वरहितस्य कस्याप्यदर्शनात्। न द्वितीय इत्याह- **उभयेति** ॥ अन्यत्र सहादृष्टं स्थाणुत्वं कर्तृत्वं च कुतो भगवतीत्यत आह - **अचिन्त्येति** ॥

मायावादी तु कर्तृत्वस्थाणुत्वयोरेकं कर्तृत्वं च मायामयम्। स्थाणुत्वं च पारमार्थिकम्। काल्पनिकपारमार्थिकयोश्च गगने नीलत्वनीरूपत्वयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते। तदसदित्याह- **नचेति** ॥ कुत इत्यत आह- **त्वयीति** ॥ 'ब्रह्मणि' 'ईश्वरे' इति सम्पूर्णैश्वर्ये। न योगित्वात्। किन्त्वीश्वरत्वात्। कार्यकारणे सकलकार्योत्पादनसामर्थ्योपेते। 'इत्यादि' इति क्रियाविशेषणम्। विरुद्धानामन्यत्र सहानवस्थितानां धर्माणां भगवत्य-विरोधस्य सहावस्थानस्योक्तेः। तथाच बादरायणीयं मतमवलम्बमानस्यैवं विरोधसमाधानमसाम्प्रदायिकमिति भावः।

भावदीपिका

ननु कुतो विरोध इत्यतः प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेंऽशत्वेन सह विरोधमुपपादयति- **प्रतिबिम्बो हीत्यादिना** ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे स्मृतिसिद्धांशत्वेन विरोधः। अंशत्वाङ्गीकारे च श्रुत्यादिसिद्धप्रतिबिम्बत्वविरोध इत्यर्थः ॥ **ईश्वराधीनेति** ॥ भावप्रधानो निर्देशः। ईश्वराधीनत्वे सति तत्सादृश्योपेतत्वमित्यर्थः। ननु बिम्बेनात्यन्ताभिन्नस्य जीवस्य कथं तदधीनत्वादिघटितं प्रतिबिम्बत्वमित्यत आह - **अभेदमतस्येति** ॥ **तदेवेति** ॥ तदधीनत्वे सति तत्सादृश्यरूपं प्रतिबिम्बत्वमेवेत्यर्थः। जीवे दर्शनादिति भावः ॥ **तत् कथमिति** ॥ भवद्रीत्याऽत्यन्तभेदघटितं प्रतिबिम्बत्वं, भेदाभेदघटितमंशत्वं च कथमेकं स्यादिति भावः। एवकाराभिप्रायमाह - **न केवलमिति** ॥ प्रति-

बिम्बत्वं 'रूपं रूपम्' इत्यादावुच्यते। तदंशत्वम् 'अंशो नाना' इत्यादावुच्यते ॥ **अनेकार्थस्येति** ॥ ततश्च सावकाशस्येत्यर्थः। इदं चोत्तरत्र स्पष्टम्। **तत्त्वम्** अंशत्वम्। **तदेव** प्रतिबिम्बत्वमेव। तत्त्वं, प्रतिबिम्बत्वम्। **तदेव** एकदेशत्वमेव। **बाहुरूप्यम्** अनेकरूपत्वम्॥ **विशेष एवेति** ॥ अभेदभेदकार्यकारी विशेष एव निमित्तमित्यर्थः।

ननु तन्त्वंशे पट इव तदेकदेशत्वरूपं भिन्नाभिन्नत्वमेवांशशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं कस्मान्न स्यादित्यत आह- **भेदाभेदेति** ॥ आदिपदादत्यन्तभेदसङ्ग्रहः। एकदेशत्वं, भेदाभेदसद्भावादिति भावः। चक्षुर्गोलकम्। तदधीनसादृश्यं, 'यमित्यसावादित्यस्तदेतत् त्रिवृत् त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका' इति श्रुत्युक्तं सादृश्यमित्यर्थः ॥ **द्विरूपाविति** ॥ 'द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः। प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च' इति वाक्यशेषेणांशशब्दस्यानेकार्थत्वप्रतीतेरिति भावः ॥ **स्थाणुत्वं न युज्यत इति** ॥ नैमित्तिकान्यथाभावराहित्यं हि स्थाणुत्वम्। तच्च क्रियावेशात्मककर्तृत्वाङ्गीकारे विरुद्धम्। क्रियावेशेनान्यथात्वस्यैव प्राप्तेरित्याशयः ॥ **इत्यादीति** ॥ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितक्रियावेशात्मककर्तृत्वेत्यर्थः। **द्वयोः** स्थाणुत्वकर्तृत्वयोः। परस्परविरहव्याप्यत्वं, परस्परविरहरूपत्वं वेति विकल्पद्वयार्थः। यत्र स्थाणुत्वं तत्र कर्तृत्वाभाव इति परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनादित्येतदयुक्तं कुत इत्यत आह- **कर्तृत्वरहितस्येति** ॥ स्थाणुत्ववत इति शेषः। निरुक्तस्थाणुत्ववतः चेतनस्य कर्तृत्वरहितस्याभावात्। न च वर्णेषु कथमिति वाच्यम्। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिपारिभाषिककर्तृत्वस्य तत्रापि सत्त्वादित्याहुः। **सहादृष्टं** कर्तृत्वेन सहादृष्टं परस्परविरहरूपत्वमित्यर्थः।

ननु यथाकथञ्चिदुभयमपि विरुद्धमिति चेत्, तत्राऽऽह - **काल्पनिकेति** ॥ त्वयीति विशेष्यस्य पृथगभिहितत्वाद् ब्रह्मणीत्येतदपि विशेषणपरमित्यन्यथा-

प्रतीतेर्व्याख्याति- **सम्पूर्णैश्वर्य इति**॥ सम्पूर्णं यदैश्वर्यम् ईश्वरत्वम्, तस्मिन्। विपरीतबहुव्रीहिरयम्। ब्रह्मत्वम् ईश्वरत्वविशिष्टस्य विशेषणं भवद् विशेषणीभूते ईश्वरत्वेऽन्वेति। सम्पूर्णैश्वर्यस्यैवाविरोधघटकत्वादिति ध्येयम्। विशेषणद्वय-वैयर्थ्यपरिहारायैकमेवेदं विशेषणमित्याह- **ब्रह्मणीश्वर इति**॥ इत्यप्याहुः॥ **न योगित्वादिति**॥ 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसम्भवा। नयोगित्वादीश्वर-त्वात् सत्त्वरूपोऽच्युतो विभुः' इति श्लोके मांसमेदोस्थिसम्भवा प्राकृता मूर्तिर्देह-स्तस्य नास्तीत्युक्तार्थे हेत्वाकाङ्क्षायां तत्र योगसामर्थ्यं हेतुः कस्मान्न स्यादित्यत उक्तम्- योगित्वात् प्राकृता मूर्तिर्नास्तीति। किन्त्वीश्वरत्वादेवेति श्लोकार्थः।

नन्वकार्यं प्रति कारणत्वासम्भवात् कारणपदेनैव कार्यकारणत्वलाभात् कार्येति विशेषणं व्यर्थमित्यत आह- **सकलेति**॥ ननु 'इत्यादि' इत्ययुक्तम् इत्यादिनेति वक्तव्यत्वादित्यत आह- **इत्यादीति**॥ इत्यादि यथा भवति तथोक्तेत्यर्थः। नन्वीश्वरे विरुद्धानां कथं तत्रैवाविरोध इत्यत आह- **विरुद्धानामिति**॥ **एवं-विधेति**॥ विरुद्धयोः स्थाणुत्वकर्तृत्वयोर्मध्ये एकं पारमार्थिकमपरं काल्पनिकमिति समाधानमित्यर्थः

भावरत्नकोशः

इदं व्याख्यानं 'नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्' इति व्याख्यानम्। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश' इति श्रुतेरयमर्थः- जीवसमुदायः परमेश्वरस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो भूत्वा वर्तते। तद्बिम्बरूपमस्य मुक्त्यर्थं साक्षात्कारविषयो भवति। स च परमेश्वरः स्वसामर्थ्येनानन्तजीवबिम्बरूपो ज्ञायते। 'अस्यानन्तानि हरिनामकानि रूपाणि व्यूहशस्सन्ति' इति तत्त्वप्रकाशिकोक्तो द्रष्टव्यः। तथा च बृहदारण्यकभाष्यम्- 'भगवतो रूपं रूपं प्रति जीवाख्यः प्रतिबिम्बो बभूव' इति। ज्ञो जीवः आभास एव चेति। आभासः ईशप्रतिबिम्ब एव। मत्स्यादिस्तु न

तथेति सूत्रार्थः ।। **अंशो नानेति** ।। 'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके' इति सूत्रस्यायमर्थः । जीवः परस्यांशः नानाव्यपदेशात् । 'नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति भ्राता' इति श्रुतौ पितापुत्रत्वादिनानाप्रकारेण व्यपदेशात्। 'नासावस्य कुतश्चन नैवांशो न सम्बन्धः' इत्यन्यथा च व्यपदेशात्। एके शाखिनः 'ब्रह्मदाशाः ब्रह्मकितवाः ब्रह्मैवेमे दाशाः' इति जीवस्य ब्रह्माभेदमधीयते। अन्यथा च 'अन्यः परोऽन्यो जीवः' इति भेदं चाधीयते। एवं जीवेशयोः सम्बन्धासम्बन्धोक्त्यन्यथानुपपत्त्या भेदाभेदोक्त्यन्यथा-नुपपत्त्या च जीवस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वैरपि प्रकारैरीश्वरोपजीवकत्वरूपभिन्नांशत्वं ततो न्यूनत्वे सति किञ्चित् तत्सदृशत्वरूपं गौणं भिन्नांशत्वं वा न त्वभेदः । बाधादिति। जीवलोके जीवदेहे जीवभूतो जीवाख्यश्चेतन इति स्मृत्यर्थः। अंशत्वेन प्रतिबिम्बत्वस्य विरोधमुपपादयति- **प्रतिबिम्बो हीति** ।। **पक्षद्वयेऽपीति** ।। प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे स्मृतिसिद्धांशत्वेन विरोधः, अंशत्वाङ्गीकारे सिद्धान्त्यभिमत-प्रतिबिम्बत्वेन विरोध इत्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य बिम्बादत्यन्ताभिन्नत्वपक्षे अत्यन्तभिन्नत्वपक्षे चेति वा ।। **कथं नेति** ।। भिन्नाभिन्नशरीरकांशशब्दार्थस्य प्रतिबिम्बत्वेन विरोधो दुर्वार इत्यर्थः। पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोध इति कृतचोद्यस्य 'प्रतिबिम्बत्वस्यैवांशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्' इत्युक्त्या कथं परिहार इत्यतो भाष्यभावमाह- **अयं भाव इति** ।।

ननु बिम्बेनात्यन्तभिन्नस्य जीवस्य कथं तदधीनसादृश्योपेतत्वरूपं प्रतिबिम्बत्वं घटत इत्यत आह- **अभेदमतस्येति** ।। 'नच प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं पश्यामः' इति भाष्ये निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ।* **तदंशत्वम्** ईश्वरांशत्वम्, स्मृति-विवक्षितमंशत्वमिति वा।। **तत् कथमिति** ।। अत्यन्तभेदघटितं प्रतिबिम्बत्वम्, एकदेशत्वरूपमंशत्वं तु भेदाभेदघटितमिति कथमंशत्वप्रतिबिम्बत्वयोरविरोध

---

* उमर्जीयम्- **निराकरिष्यमाणत्वादिति** ।। नच प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके पश्याम इत्यादिनेति शेषः ।

इत्यर्थः । एवकारलब्धार्थमाह- **न केवलमिति** ॥ तथा चांशता एकरूपा एकदेशत्वरूपा, एकविधैव नेति भाष्यार्थ उक्तो भवति । 'एकदेशत्वम्' इति टीकोक्तेः । 'न चैकदेशतैवांशता' इति भाष्यं च केचित् पठन्ति । **अनेकार्थत्वम्** अनेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम् । **प्रतिबिम्बत्वं** 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव', 'आभास एव च' इत्यादौ । **तदंशत्वम्** 'अंशो नानाव्यपदेशात्' 'ममैवांशो जीवलोके' इत्यादौ । **विरुद्धार्थं** तदेकदेशत्वरूपार्थम् । **अर्थान्तरं** प्रतिबिम्बत्वरूपम् । तत्त्वम् अंशत्वम् । **तदेव** एकदेशत्वमेव । प्रकृतोपयोगाय विवृणोति- **एकदेशत्वस्येति** ॥ **बाहुरूप्यदृष्टेः** अनेकविधत्वदृष्टेः । उक्तशङ्कापरिहारं स्फोरयितुं तात्पर्यमाह- **इदमुक्तमिति** ॥ विशेषः 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः' इति लक्षितः । बाधितत्वादिति खण्डितत्वाभावादिति भावः । एकदेशत्वम् अंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति वर्तते । चक्षुरत्र गोलकम् ॥ **सादृश्यमिति** ॥ 'त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका' इति श्रुतौ चक्षुषः सूर्यमण्डलसाम्योक्त्या तदंशत्वमुच्यते । अत एव तदभिमानोऽपि तदभिमान्यंशत्वम् । तस्य चापभ्रष्टस्य देहदोषलिप्तत्वादंश्यधीनप्रवृत्त्यादिमत्त्वमिति तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्या तत्सादृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ **द्विरूपाविति** ॥ 'द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिबिम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च । प्रतिबिम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः ॥' इति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । आदिपदेन 'स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते' इत्यादिप्रमाणसङ्ग्रहः ॥ **एवमिति** ॥ यथांऽशशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनेकं तथेत्यर्थः । अंशशब्दस्य 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः' इत्यादिवाक्यस्थस्य । प्रतिबिम्बशब्देन 'रूपं रूपं प्रतिरूपः' इत्यादिवाक्यस्थेन ।

प्राचीनटीकायां तु- ननु 'अंशो नानाव्यपदेशात्', 'ममैवांशो जीवलोके' इत्यादावंशत्वोक्तेर्जीवस्य न प्रतिबिम्बतेत्यत आह- **नचेति** ॥ प्रतिबिम्बस्यैव जीवस्य भगवदेकांशत्वान्नांशत्वविरोध इति भावः । ननु देहांशस्य हस्तादेः न देहावयवसाकल्यं, देहप्रतिबिम्बस्य तु तत्साकल्यान्नांशतेत्यत आह- **नचैक-**

रूपैवेति ॥ नचास्माभिः प्रतिबिम्बांशत्वं कल्प्यते। येनेतरांशवैरूप्याद् विरुध्येत। किन्तु वचनादेवाङ्गीक्रियत इत्यत आह- **प्रमाणं चेति** ॥ ननु भगवदंशानां ब्रह्मादीनां भगवत्प्रतिबिम्बत्ववदिन्द्राद्यंशानां गाध्यादीनामपि तत्तत्प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यताम्, अविशेषादित्यत आह- **नचेति** ॥ गांध्यादिषु जीवांशेषु केषाञ्चिदंशानां नरवानराद्याकारवैचित्र्यदर्शनान्न तेषां प्रतिबिम्बत्वम्। न ह्येकवस्तुप्रतिबिम्बनामाकारवैचित्र्यं मिथः सम्भवति। नचायमाकारभेदः शरीरस्यैव नाऽत्मन इति वाच्यम्। 'स एकधा भवति स त्रिधा भवति', 'कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिषु मुक्तावप्येकस्य विचित्रानेकाकारदर्शनात्। न चात्रापि स शरीरोपाधिक इति वाच्यम्। भगवत्प्रसादात् सत्यकामानां तेषां स्वरूपेणैवानेकाकारोपपत्तावौपाधिकत्वोपगमायोगादित्यभिप्रायेणाऽह- **इतरत्रेति** ॥ इति व्याख्यातानीमानि वाक्यानि।

निष्क्रियत्वं स्थाणुत्वमित्यभिमानेन शङ्कते- **नन्वीश्वरस्येति** ॥* नैमित्तिकान्यथाभावशून्यत्वं हि स्थाणुत्वं विवक्षितम्। तच्च क्रियावेशात्मककर्तृत्वावेदकश्रुतिविरुद्धमिति हृदयेनाऽह- **इत्यादिकर्तृत्वेति** ॥ इत्यादिश्रुत्यवगतकर्तृत्वेत्यर्थः। सिद्धान्ते कर्तुर्लकारवाच्यत्वाभ्युपगमेन 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति वैयाकरणैरभिहितत्वेन च 'ऐक्षत', 'अकामयत' इत्या-

---

* ताम्रपर्णीयम्- स्थाणुत्वेऽप्यैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्येत्यत्र। ननु स्थाणुत्वं शस्त्रादिनिमित्तकनाशाभाव इत्युक्तं प्राक्। कथमस्य कर्तृत्वेन विरोधमाशङ्क्य समाधीयत इत्यतः शङ्काबीजमाह- **नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वमिति** ॥ प्राक् जीवस्य स्थाणुत्वं स्थाण्वीश्वरप्रतिबिम्बतया शस्त्रादिनिमित्तेन नाशशून्यत्वमुक्तम्। इहेश्वरस्य स्थाणुत्वं विक्रियाराहित्यलक्षणं न सम्भवति। 'तदैक्षत', 'सोऽकामयत', 'तदपोऽसृजत' इत्यादिना कर्तृत्वाभिनिवेशोक्तेरितीयं शङ्केति भावः। नन्वेवं सति बिम्बत्वं शाश्वतत्वेन गतमिति चेन्न। बिम्बस्य शाश्वतत्वं सर्वगततया सर्वथोपाधिसान्निध्यम्। स्थाणुत्वं पुनर्विक्रियाभाव इति भेदात्।

दावाख्यातेनेक्षणादिकर्तृत्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः । **द्वयोः** स्थाणुत्व-कर्तृत्वयोः । *

॥ **कस्यापीति** ॥ सर्वस्याप्यन्ततस्तिष्ठतीत्यादितिङन्तपदबोध्यत्वात् स्थाणुत्वे क्रियाराहित्यं वक्तव्यमित्यभिमानमात्रमिति भावः । उभयविधवाक्यं स्थाणुत्वप्रतिपादकं कर्तृत्वप्रतिपादकं च तस्मादिति भाष्यार्थः । प्राचीनटीकायां, वाक्योक्तत्वादेव न विरुध्यते । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात् क्वचित्' इति न्यायात् । इतश्चैवमित्याह अचिन्त्यशक्तेरितीति व्याख्यानेऽपि भाष्ये चशब्दाभावात् स्वयमन्यथा योजयति- **अन्यत्रेति** ॥ **अचिन्त्येति** ॥ अघटित-घटनापटीयसी हि सा शक्तिरिति युक्तं तद्बलाद् विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यमिति भावः । त्वयीति विशेष्यस्याभिधानाद् ब्रह्मणीति विशेषणमेव । तच्च 'विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति' इत्युक्तरीत्या ऐश्वर्यविशिष्टस्य विशेषणं भवदैश्वर्यविशेषणमिति भावेनाऽह- **सम्पूर्णैश्वर्य इति** ॥ सम्पूर्णमैश्वर्यं यस्य तस्मिन्निति विग्रहः । हेत्वर्थगर्भं चेदम् । सम्पूर्णैश्वर्यशालित्वात् त्वयि उक्तधर्मद्वयं

---

* ताम्रपर्णीयम्- **कर्तृत्वरहितस्येति** ॥ ननु ज्ञानेच्छादिरूपकर्तृत्वरहितस्य गगनादेः स्थाणुत्वं, स्थाणुत्वरहितस्य जीवस्य कर्तृत्वं परस्परपरिहारेण दृष्टमिति चेन्न । भावानवबोधात् । स्थाणुत्वमिह केनापि प्रकारेण कस्यापि भावस्य विक्रिया-राहित्यम् । तच्च ज्ञानस्य 'देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः । अवि-लुप्तावबोधात्मा' इत्यादिना सिद्धम् । एवमेकप्रकारेक्षणादिमतो न जगदुदयाय 'तदैक्षत' इत्यादिना कुलालस्येवाऽऽगन्तुकतयेक्षणादिक्रियाभिनिवेश इति शङ्का-भिप्रायः । परिहाराभिप्रायस्तु, कथं विरोधः? परस्परपरिहारेण वर्तनात् सहादर्श-नाद्वा । नाऽद्यः । कर्तृत्ववतः स्थाणुत्वरहितस्य कुलालादेर्दर्शनेऽपि उक्तविध-स्थाणुत्ववतः कर्तृत्वरहितस्य कस्याप्यदर्शनात् । चेतनेषूभयभावादचेतनेषु कर्तृत्वराहित्येऽप्युक्तविधस्थाणुत्वादर्शनादिति।

न विरुध्यत इत्यर्थः ।* तथा त्वं न योगित्वात् किन्त्वीश्वरत्वात् । यथा कश्चिदशक्तोऽपि कार्यविशेषमुपायतस्साधयति समर्थोपासनया वा, तथा न, किन्तु स्वसामर्थ्येनेति प्राचीनटीकानुसारेणाऽह- **न योगित्वात् किन्त्वीश्वरत्वादिति** ।।** अप्रयासेन विश्वोद्भवादिकर्तृत्वमपि त्वयि न चित्रमित्यत्र कार्यकारण इति हेतुगर्भं विशेषणमिति वक्तव्यम्। प्रयोजनान्तरादर्शनात्। तत्र च कारण इत्यनेनैव प्रतिसम्बन्धितया कार्यलाभेन तत्पदवैयर्थ्यात्। कारणत्वमात्रस्य व्यभिचारित्वेन हेतुत्वायोगाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह- **सकलेति** ।। 'कार्यमात्रस्वतन्त्रकारणत्वमर्थः' इति प्राचीनटीका।

ननु 'त्वयीश्वरे' इत्यादिवाक्यानां कारकत्वाद् बहुत्वाच्च तत्प्रतिपादके इत्यादिपदे तृतीयाबहुवचने इत्यादिभिरिति स्यादित्यत आह- **क्रियाविशेषणमिति** ।। साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं हि क्रियाविशेषणमिति चतुर्थे वक्ष्यति। अत्र च उक्तिशब्दोक्तवचनक्रियाविशेषणम्। क्रियायाश्च सत्त्वरूपत्वेन करणत्वादिकारकशक्त्यनाश्रयत्वाद् बहुत्वादिसङ्ख्यानाश्रयत्वाच्च तद्विशेषणानामपि तथात्वेन तृतीयाबहुवचनाभावः । एकवचनं तु 'क्रियाव्ययविशेषणानामेकवचनान्तत्वम्' इति वक्तव्यत्वात्। अत एव नपुंसकत्वमपीति भावः। विरुद्धानामविरोधोक्तिरसम्भाविनीत्यत आह- **अन्यत्रेति** ।। विरुद्धधर्मयोरेकस्य मायिकत्वमपरस्य परमार्थत्वमिति यत् परकीयं समाधानं तत्र किं दूषणमुक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह- **तथाचेति** ।।

भाष्यम्

महातात्पर्याच्च। मोक्षो हि महापुरुषार्थः। 'तत्रापि मोक्ष एवार्थः',

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- ब्रह्मणीश्वर इत्यनयोरपौनरुक्त्यायावैयर्थ्याय वा द्वयोर्यौगिकत्वमुपेत्य 'नो विरुध्यते' इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमित्यभिप्रेत्याऽह- **सम्पूर्णेति** ।।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **न योगित्वादिति** ।। ध्यानादिरूपोपायवत्त्वान्नेत्यर्थः। एवं विरोधसमाधानम्, कर्तृत्वस्य मायिकत्वसमाधानमित्यर्थः।

'अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥',

'पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति ।

'वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात् ।',
'तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे',
'तत्प्रसादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः',
'येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः
सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।[1]
ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः[2] श्वसृगालभक्ष्ये ।',

'तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते' ।,
'ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवाः तापत्रयेणोपहता न शर्म ।
आत्मन् लभन्ते भगवन् तवाङ्घ्रिच्छायांशविद्यामत आश्रयेम ॥',
'ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह ।',

'तमेवं विद्वान्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति । लोकप्रसिद्धेः । लोकप्रसिद्ध[3]मविरुद्धमत्राप्यङ्गीकार्यम् ।

---

१. ब. निर्व्यळीकम् ।

२. ब. येषां ममाहमिति न ।

३. ब. लोकसिद्धम् ।

प्रमेयदीपिका

इतश्च तदयुक्तमित्याह- **महातात्पर्याच्चेति** ॥ सकलवेदानां परमेश्वर-गुणोत्कर्षे महातात्पर्यम् । तत्रेक्षितृत्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमित्येतदेव कुत इति चेत् । उच्यते । यस्य हि शास्त्रस्य यत् प्रयोजनं तद् यज्ज्ञानाद् भवति स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथाच तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न भवेत् । वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम् । स च भगवद्गुणोत्कर्ष-ज्ञानादेव भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपादयिष्यन्, सर्व-वेदानां मोक्षः प्रयोजनमित्येवासिद्धम् । 'न स्वर्गादिः फलान्तरम्' इति कैश्चिदङ्गीकृतत्वादित्यतः तत् तावत् साधयति- **मोक्षो हीति** ॥ वेदो हि महच्छास्त्रम् । 'वेदशास्त्रात् परं नास्ति' इति वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षश्च महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुत इत्यत आह- **तत्रापीति** ॥ पुरुषार्थे-ष्वपि । अत्र एवेति निर्धारणेन महत्त्वं गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षेषु । मध्येष्वर्थ-कामेषु । अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मो मोक्षसमः । क्षयिफल-त्वादित्याह- **पुण्येति** ॥ चितः प्राप्तः । अस्त्वेवम्, ततः किमित्यत आह- **स चेति** ॥ मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्वमन्यसाध्यत्वाभावश्चेति द्वे प्रमेये । तत्र यथायोगं वाक्यान्येतानि ज्ञातव्यानि । यदि निर्व्यलीकं छद्मना विना । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण । श्रितपदो[१] भगवान् येषां दययेद् दयां कुर्यात् । तर्ह्येषां श्वसृगालभक्ष्ये देहे ममाहमिति धीर्न भवति । ते देवमायां देवमहिमानं विदन्ति । अतितरन्ति च संसारमित्यर्थः । ऋते सत्ये, यद् यस्मात्, 'ईश' इति सम्बुद्धिः । अतस्तवाङ्घ्रिच्छायामाश्रयेमेति सम्बन्धः । ज्ञानं प्रसादसाधन-

---

१. प. आश्रितपदः ।

मित्यनुपदं वक्ष्यते। अतः 'तमेवम्' इत्याद्युदाहरणम्। ततोऽपि किमित्यत आह- स चेति ॥ विष्णुप्रसादश्च। लोके सत्पुरुषप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः। तद्दृष्टान्तेनानुमानादित्यर्थः। नन्वीश्वरस्यानुमानाविषयत्वात् कथं तत्र लोकप्रसिद्धमङ्गीकार्यम्। अन्यथाऽज्ञानादिकमङ्गीकार्यं स्यादित्यत आह- लोकेति ॥ अन्यथा मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति भावः।

भावदीपिका

॥ **तदयुक्तमिति** ॥ ईक्षणकर्तृत्वादिधर्माणां काल्पनित्वकल्पनमित्यर्थः ॥ **सकलेति** ॥ अनेनेक्षणादिभगवद्गुणजातं न मायामयं वेदमहातात्पर्यविषयत्वात्। ब्रह्मस्वरूपवत्, इत्यनुमानमुक्तं भवति। भगवद्गुणजातस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावादसिद्धिरित्याशङ्कते -**समस्तेति** ॥ भगवद्गुणोत्कर्षो वेदमहातात्पर्यविषयः। तन्मुख्यप्रयोजनीभूतमोक्षसाधनज्ञानविषयत्वात्। इत्यनुमानमेव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह- **यस्य हीति** ॥ अनेन यो यच्छास्त्रप्रयोजनसाधनज्ञानविषयः स तच्छास्त्रविषयः यथा धर्मादिरिति सामान्यव्याप्तिरुक्ता भवति। व्याप्तिसिद्ध्यर्थमनुकूलतर्कमाह- **अन्यथेति** ॥ अन्यथा तत्प्रयोजनसाधनज्ञानविषयस्यापि तच्छास्त्राविषयत्वे। विषयप्रयोजनत्वेनाभिमतयोर्यः सम्बन्धः प्रयोजनस्य तच्छास्त्रविषयविषयकज्ञानजन्यत्वं, विषयस्य तु तच्छास्त्रप्रयोजनकज्ञानविषयत्वमित्येवंरूपः स न स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिं परिहरति- **तथाचेति** ॥ 'ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः' इत्यभियुक्तवचनादिति भावः। इदानीं पक्षधर्मतामुपपादयन्निगमयति - **वेदस्य चेत्यादिना** ॥ हेतुशरीरप्रविष्टस्य मोक्षनिष्ठवेदमुख्यप्रयोजनत्वस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्प्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे - **सर्ववेदानां मोक्ष इत्यादिना** ॥ **तत्रापीति** ॥ 'तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते' इति पृथुं प्रति सनत्कुमारवचनम् ॥ **पुरुषार्थेष्वपीति** ॥

'धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम्' इति पूर्ववाक्ये धर्मादीनां पुरुषार्थानां प्रकृतत्वादिति भावः। अत्र मोक्षस्यार्थत्वमात्रमेवोच्यते। अतः कथं धर्मादिमध्ये तस्य महत्त्वसिद्धिरित्यत आह- **अत्र निर्धारणेति**॥ 'आसां गवां मध्ये कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा' इत्यादौ निर्धारणेन महत्त्वावगमादिति भावः ॥ **अन्ते-ष्विति**॥ नन्वत्र मोक्षस्यैवान्तत्वात् तस्य चैकत्वात् कथमन्तेष्विति बहुवचनम्? कथं चान्तयोरिति द्विवचनम्? धर्मस्याऽदित्वात् कथं च तस्यान्तत्वम्? कामार्थयोर्मध्यत्वात् , तयोश्च द्वित्वात्, तत्रापि मध्येष्विति कथं बहुवचनम्? इति चेत् ,

अत्राऽहुरस्मद्गुरुचरणाः -

धर्ममोक्षव्यक्तीनां बाहुल्यादन्तेष्विति बहुवचनं युक्तम् । एवमेव मध्येष्वित्येतदपि अर्थकामव्यक्तिबाहुल्यादेव अन्तयोरिति द्विवचनं तु समुदायापेक्षं धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्मादित्वेन निर्देशे मोक्षस्यान्तत्ववन्मोक्षादित्वेन निर्देशे धर्मस्याप्यन्तत्वादन्तेष्विति अन्तयोरिति धर्मस्याप्यन्तत्वोक्तिर्युज्यत इति न कश्चिद् दोष इति ॥ **एतावतेति** ॥ 'अन्तेषु रेमिरे' 'अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुः' इति मोक्षसमकक्षतया निर्देशेनेत्यर्थः । ननु मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्व एव वाक्यान्युदाहर्तव्यानि । भगवत्प्रसादान्यसाध्यत्वाभावप्रतिपादकस्य 'वासुदेवमनाराध्य' इत्यस्य 'ऋते' इत्यस्य च वाक्यस्योदाहरणमयुक्तमित्यत आह- **मोक्षस्येत्यादिना**॥ प्रसादादेवेत्येवशब्दार्थमाह- **अन्येति**॥ **यथायोग-मिति**॥ 'वासुदेवमनाराध्य' 'ऋते भवत्प्रसादात्' इति वाक्यद्वयम् अन्यसाध्य-त्वाभावे प्रमाणम्। इतरद् वाक्यजातं प्रसादसाध्यत्वे प्रमाणमित्यर्थः ॥ **छद्मना विनेति** ॥ 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यभिधानादनृतस्यैव छद्मरूपत्वादिति भावः । देवमायाशब्दस्यैवार्थान्तरमाह - **संसारमिति** ॥ 'ऋते यदस्मिन्' इत्यस्योत्तरार्धः 'आत्मन् लभन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिछायांशविद्यामत आश्रयेम' इति। अत्र ऋत इत्यस्य विनेत्यर्थकत्वे, उत्तरत्र 'छायांशविद्यामाश्रयेम' इत्युक्तत्वाद्

यामृते इति वाच्यं स्यात् । यत् छायांशविद्याश्रयणम्, ऋत इत्यर्थकरणेऽपि 'अन्यारादितरर्ते' इति ऋतेयोगे पञ्चमीविधानादत एवोत्तरत्र, 'ऋते भवत्प्रसादात्' इति प्रयोगादत्रापि यस्मादित्येव प्रयोगः स्यात् । 'ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्' इत्यत्र विना च तमित्यादिप्रयोगाद् विनायोग इव ऋतेयोगेऽपि द्वितीया भवत्येवेति सुधोक्तप्रकारस्यागतिकगतित्वात् । नच यद्यस्माच्छायांशविद्याश्रयणादिति विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्या इति वाच्यम् । उत्तरार्धे अत इति श्रवणात् तस्य च यच्छब्दसापेक्षत्वेन यद् यस्मात् कारणादित्यन्वयार्थकत्वस्यैवौचित्यादतोऽत्र ऋत इत्येतन्न विनेत्यर्थकम्, किन्तु 'ऋतं सत्यम्' इत्याद्युत्तरत्र वक्ष्यमाणाभिधानबलात् सत्य इत्यर्थकं सद्भावस्वरूपकथनपरं विशेषणमित्याशयेन व्याचष्टे - **ऋते सत्य इति** ॥ यद् यस्मात् कारणात् । तथाच हे भगवन् ईश यद् यस्मात् कारणात् तापत्रयेणोपहता जीवा ऋते सत्यभूतेऽस्मिन् भवे संसारे आत्मन्नात्मनि शर्म सुखं न लभन्ते, तस्मात् कारणात् तवाङ्घ्रेश्छायांशविद्यामाश्रयेमेति योजना । छायांशविद्याशब्दार्थस्तु 'ब्रह्मविद्या हरेश्छाया' इति तृतीयस्कन्धतात्पर्यानुसारेण द्रष्टव्यः । अतस्तवाङ्घ्रेश्छायांशविद्यामाश्रयेमेति सम्बन्ध इत्येव पाठः । छाया-माश्रयेमेति पाठस्तु विचार्यः । ननु 'तमेवं विद्वान्' इति वाक्ये मोक्षस्य ज्ञानसाध्य-त्वोक्त्या प्रसादसाध्यत्वानुक्तेरसङ्गतं तदुदाहरणमत आह - **ज्ञानमिति** ॥ अनुपदं वक्ष्यते । स चेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **विष्णुप्रसादश्चेति** ॥ उत्तमप्रसाद इत्यर्थः । 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमो ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः' इति प्रमाणादिति ध्येयम् ॥ **अनुमानादिति** ॥ विष्णुप्रसादो गुणोत्कर्ष-ज्ञानसाध्यः, सत्पुरुषप्रसादत्वात्, राजादिप्रसादवत्, इत्यनुमानादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ अनुमानेन लोकप्रसिद्धस्याप्यङ्गीकार्यत्वे ईश्वरोऽज्ञानादिमान्, पुंस्त्वाद् देवदत्तवत्, इत्यनुमानेनाज्ञानादिकमप्यङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **अन्य-थेति** ॥ अविरुद्धस्याप्यनुमानेनानङ्गीकार्यत्वे इत्यर्थः ॥ **मीमांसेति** ॥ युक्त्यनु-सन्धानात्मकमननापरपर्यायत्वान्मीमांसाया इत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

भाष्ये चशब्दश्रवणादाह- **इतश्चेति** ।। **तत्** विरोधसमाधानम् ।*

ईक्षितृत्वादीनां गुणानाम् । **तद्विरोधः** महातात्पर्यविरोधः स्यादिति वदन्, ईक्षितृत्वादयो भगवद्गुणा न मायाकल्पिताः सकलवेदमहातात्पर्यगोचरत्वाद् ब्रह्मस्वरूपवदिति भाष्याभिमतानुमाने यदि महातात्पर्यविषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यात् तर्हि ब्रह्मस्वरूपस्य जीवब्रह्मैक्यस्य च तत् स्यादित्यभिप्रैति । भगवद्गुणोत्कर्षस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावाद्धेतोरसिद्धिरिति शङ्कते- **समस्तवेदानामिति** ।। भगवद्गुणोत्कर्षः वेदमहातात्पर्यविषयः तन्मुख्यप्रयोजनीभूतमोक्षसाधनज्ञानविषयत्वात् इत्यनुमानमेव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तत्र व्याप्तिमाह- **यस्य हीति** ।। यो यच्छास्त्रप्रयोजनसाधनज्ञानविषयः स तद्विषयः यथा धर्मादिरिति सामान्यव्याप्तिसिद्ध्यर्थमनुकूलतर्कमाह- **अन्यथेति** ।। तत्प्रयोजनसाधनज्ञानाविषयस्यापि तच्छास्त्रविषयत्वे । **विषयप्रयोजनयोः** प्रयोजनस्य तच्छास्त्रविषयविषयकज्ञानजन्यत्वं विषयस्य तच्छास्त्रप्रयोजनकज्ञानजनकत्वमित्येवंरूपः सम्बन्धो न स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिं परिहरति- **तथाचेति** ।। 'ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धस्सप्रयोजनः' इति वचनादिति भावः । इदानीं हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयन्निगमयति- **वेदस्य चेत्यादिना** ।। हेतुशरीरप्रविष्टस्य मोक्षसाधनज्ञानप्रयोजनत्वस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्प्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे- **सर्ववेदानामित्यादि** ।। **स्वर्गादि-**

* ताम्रपर्णीयम्- 'महातात्पर्याच्च' इत्यत्र वेदानां मोक्षसाधनप्रसादहेतुगुणोत्कर्षज्ञानाय प्रवृत्तत्वात् 'तदैक्षत' इत्यादेश्च अविद्यमानगुणप्रतिपादकत्वेऽस्योद्देश्यगुणोत्कर्षलक्षणप्रमाणफलेन साकं विरोधात् सत्यगुणप्रतिपादकत्वे फलाख्यतात्पर्यलिङ्गान्नाविद्यमानपरत्वमिति भावः । यद्वा, गुणोत्कर्षो महावाक्यार्थः । अवान्तरवाक्यस्य मिथ्यागुणप्रतिपादकत्वे महावाक्येन विरोधप्रसङ्गेनावान्तरवाक्यत्वायोगादवान्तरवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या सत्यगुणप्रतिपादकत्वमङ्गीकर्तव्यमित्युपपत्तिरनेनोच्यत इति भावः ।

रिति ॥ स्वर्गैहिकफलातिरेकेण मोक्षादिरूपं पुरुषार्थान्तरं नास्तीति कर्म-तन्त्रादिनिष्ठैरङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । 'वेदशास्त्रात्' इत्यत्र वेदश्च तच्छास्त्रं चेति विग्रहः । तेन वेदस्य शास्त्रत्वं सिद्ध्यति ॥ **पुरुषार्थेष्वपीति** ॥ 'धर्मार्थकाम-मोक्षाणां यदत्यन्तविघातकम्' इति पूर्वत्र प्रस्तुतेषु धर्मादिरूपपुरुषार्थेष्वपी-त्यर्थः। 'तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यन्तिकतयेष्यते' इति चतुर्थे पृथुं प्रति सनत्कुमार-वचनम्। तत्र मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमात्रं सिद्ध्यति, न तु तस्य महत्त्वम्। प्रतिज्ञातं च महापुरुषार्थत्वमित्यत आह- **अत्र निर्धारणेनेति** ॥ 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यत्र समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणमिति वैयाकरणैर्व्याख्यानादत्र तेन महत्त्वमाक्षिप्यते। नच 'आत्यन्तिकतयेष्यते' इति वाचनिकमेव महत्त्वमवगम्यत इति वाच्यम् । आत्यन्तिकशब्दस्य निर्धारणहेतुगुणसमर्पकत्वेन महत्त्वानुप-स्थापकत्वात्। 'गोषु कृष्णा गौर्बहुक्षीरा' इत्यत्र कृष्णशब्दस्येव।

किञ्चाऽत्यन्तिकपदसद्भावेऽपि तत्रापीति पदाभावे यथा मोक्षस्यालौकि-कत्वेनाऽत्यन्तिकपुरुषार्थत्वं तथा धर्मादेरप्यलौकिकत्वेनाऽत्यन्तिकपुरुषार्थ-तयेष्यमाणत्वमस्त्विति शङ्कायाः परिहाराभावात् तदर्थं तत्रापीति वक्तव्यम्। तत्र च सप्तमी उक्तशास्त्रप्राप्तेति धर्मादिपुरुषार्थेष्वपि मोक्ष आत्यन्तिकपुरुषार्थ इति धर्मादितोऽपि महत्त्वं निर्धारणसप्तम्या गम्यते। अत एव धर्मादिष्वपि मोक्ष एव महापुरुषार्थ इति कस्मादुच्यते इत्याशङ्क्य 'त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतान्त-भयसंयुतः' इति धर्मार्थकामानां कालात्महरिभ्रूविभ्रमजनितनाशलक्षणभय-शिरस्कत्वेन महापुरुषार्थत्वाभाव उक्त इति ॥ **धर्ममोक्षेष्विति** ॥ प्रतिपुरुषं धर्माणां मोक्षाणां च बहुत्वाभिप्रायेण 'अन्तेषु' इति बहुवचनमिति भावः । धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्मादित्वेन निर्देशे मोक्षस्यान्तत्ववद् व्युत्क्रमेण निर्देशे धर्मस्याप्यन्तत्वमिति हृदयेन धर्मादिमोक्षान्तानां धर्ममोक्षावन्तावित्युक्तं प्राचीनटीकायाम्।* अन्तयोरिति द्विवचनं समुदायाभिप्रायम्।

---

* ताम्रपर्णीयम्- **अन्तेषु धर्ममोक्षेष्विति** ॥ धर्माश्च मोक्षश्च धर्ममोक्षास्तेषु । कर्मक्षयादिरूपेण मोक्षबाहुल्याद् वा।

केचित्तु, धर्ममोक्षयोस्साधनपरिपूर्त्यन्ते भोग्यत्वेनान्तत्वम् । यद्वा, द्वावत्रान्तशब्दौ एकशेषनिर्दिष्टौ । तत्राऽद्यः प्रसिद्धार्थ एव । अन्यस्तु लक्षणया आद्यार्थः। यथा 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र एकस्य प्रथमाशब्दस्य प्रथमा-विभक्त्यर्थत्वमपरस्य द्वितीयाविभक्तिलक्षकत्वमङ्गीकृत्य प्रथमाद्वितीययोरिति व्याख्यानं तद्वत्। तत्र साक्षात् परम्परया वाऽर्थादीनां धर्मप्रयोज्यत्वाद् धर्म आद्यः, मोक्षस्तु धर्मादीनामन्त इति प्रसिद्धमेवेति तदभिप्रायेणाऽद्यन्तत्वं युक्तमित्यन्त-योरित्युक्तमित्याहुः। 'अन्तरं बहिर्योगोपसङ्ख्यानयोः' इत्यत्रान्तरशब्दो मध्यार्थो व्याख्यात इति तत्राऽऽह- **अन्तरं मध्यमिति** ॥ उक्तरूपधर्ममोक्षयोर्मध्ये वर्तनादर्थकामयोर्मध्यत्वम्। 'अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुः' इत्यत्र मोक्षप्राप्तिं सुखमाहुः, धर्मप्राप्तिं सुखसाधनमाहुरिति व्याख्येयम्। दुःखं दुःखसाधनम्। 'अर्थानामार्जने दुःखम्' इत्यादेः । प्राहुरिति सम्बन्धः । **एतावता** 'अन्तेषु रेमिरे धीराः', 'अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुः' इति मोक्षसमकक्ष्यतया निर्देशमात्रेण ॥ **क्षयि-(ष्णु)फलत्वादिति** ॥ 'यावदिन्द्रो यावन्मनुः' इत्यादौ स्वर्गादेः परिमिति-श्रवणादिति भावः। मोक्षस्य वेदमुख्यप्रयोजनत्वसिद्धावपि भगवद्गुणोत्कर्षज्ञान-जन्यत्वासिद्धौ गुणोत्कर्षस्य मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वासिद्धेः पुनर्हेत्वसिद्धिरित्याशङ्का-परिहाराय साधनस्य व्यापारद्वारा कार्यजनकत्वान्मोक्षस्य ज्ञानव्यापारीभूतप्रसाद-साध्यत्वप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतारयति- **अस्त्वेवमिति** ॥ उक्तप्रमाणैर्मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वमस्तु। ततः किं प्रकृत इत्यर्थः।

ननु मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्वे प्रमाणान्युदाहर्तव्यानि। तत्र च 'वासुदेव-मनाराध्य' इत्यादेरतथाविधस्य किमित्युदाहरणमित्यत आह- **अन्यसाध्यत्वा-भावश्चेति** ॥ 'विष्णुप्रसादादेव' इत्येवकारश्रवणादिति भावः ॥ **यथायोग-मिति** ॥ अन्यसाध्यत्वाभावे 'वासुदेवमनाराध्य', 'धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते', 'ऋते भवत्प्रसादाद्धि' इति वाक्यानि । 'तुष्टे तु तत्र' इत्यादीतरवाक्यानि तु विष्णुप्रसादसाधनसाध्यत्व इति यथासम्भवमित्यर्थः। ननु दयाऽपि सत्येव हेतौ स्यात्, अन्यथा वैषम्यादिप्राप्तिरित्यत उक्तम्- **यदि निर्व्यलीकमिति** ॥ 'व्यलीकं

त्वप्रियेऽनृते' इत्यभिधानेनानृतस्य छद्मरूपत्वादाह- **छद्मना विनेति** ॥ डम्भ-फलाभिसन्ध्यादिदोषेण विनेत्यर्थः * ॥ **येषामिति** ॥ 'अधीगर्थदयेशाम्' इति कर्मणि षष्ठी । दययेत् दयेत । अत्र धात्वाख्यातार्थमाह- **दयां कुर्यादिति** ॥ अनेन दयाशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि लिङि दययेदिति रूपमित्युक्तं भवति । यदीति श्रवणादाह- **तर्हीति** ॥ 'श्वसृगाल' इति 'देहः किमन्नदातुर्वा निषेक्तुर्मातुरेव वा' इत्याद्युपलक्षणम् । विशेष्यमध्याहृतं देह इति ॥ **धीर्न भवतीति** ॥ भगवद्दययैव साऽपि निवर्तत इति भावः । यद्यप्यहं देह इति देहात्मभ्रमो नास्ति । यथोक्तम्- 'मम देहोऽहमिति च न देहोऽहमिति भ्रमः' इति । तथाऽपि श्वसृगालभक्ष्ये अहं देह इति धीरज्ञस्यापि यथा नास्ति तथा भगवदनुग्रहयोगिनां मम देह इति स्वातन्त्र्यभ्रमो नास्तीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेनोभयोपादानम् । 'माया तु महिमा प्रोक्ता' इति 'मायेति महिमोच्यते' इति च तृतीयतात्पर्योदाहृत-प्रमाणानुसारेण मायाशब्दार्थमाह- **महिमानमिति** ॥ तथा चोक्तं भगवत्पादैः- 'भगवतो मायां भगवन्महिमानम्' इति । देवमायां विदन्ति संसारमतितरन्ति चेति द्वितीयस्कन्धतात्पर्यानुसारेणाऽह- **अतितरन्ति च संसारमिति** ॥ दैवाधीनां शैवलीं मायां संसारमतितरन्तीति देवमायाशब्दस्यार्थान्तरमिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा चोक्तं तृतीयस्कन्धतात्पर्ये- 'शैवली नाम सा माया जगद्बन्धात्मिका' इति । गुरुपादैस्तु भगवतोपासनायां 'ज्ञेयत्वं दुर्घटस्यापि घटनाधिकशक्तता । अभेद ईश्वरेणापि सृष्ट्यादावन्तरङ्गता । उच्येत यस्याः सा माया हरेरिच्छा' इत्यत्रोक्ततात्पर्यं मनसि निधाय देवमायाशब्दितहरीच्छातरणं कस्यापि न सम्भवतीत्यतो वेदनक्रियायामेवेच्छान्वयोऽतितरणक्रियायां तु तदिच्छाधीनसंसारस्य वा संसारहेतुजीववृत्तिशैवलमायाया देवमायाधीनतया देवमायाशब्दिताया वाऽन्वय इत्याह तात्पर्यकृद् देवमायामिति । संसारस्य देवेच्छाधीनत्वात् ताच्छब्द्यमिति मायाशब्दस्य संसारपरत्वमभ्युपेत्य हरीच्छा-

---

* उमर्जीयम्- **श्रितपद इति** ॥ अनेन सर्वात्मना भगवत्पादाश्रयणं दयाकारण-मुक्तं वेदितव्यम् ।

परत्वमप्युक्तम्। एतेन संसारमित्यध्याहार एव। न तु देवमायाशब्दस्याऽवृत्तिः। तस्या देवसम्बन्धित्वायोगादिति निरस्तम्। तदधीनतया ताच्छब्द्यं देवाधीना च सा माया चेति वा विग्रह इत्यङ्गीकारादिति। अनेन दयाशब्दितप्रसादादेव मोक्ष इत्युक्तं भवति। अलंयोगे तृतीयाविधानादुक्तं धर्मार्थकामैरिति। धर्मः प्रवृत्ति-लक्षणः। अल्पकाः क्षयिष्णुफलकाः। मायामये संसारे शर्मालाभो न दोष इति शङ्कां परिहर्तुम् 'ऋते' इत्युक्तमिति भावेन तदर्थमाह- **सत्य इति**॥ भागवतटीकायां तु बन्धमोक्षोपायभूतपादारविन्दमृते तत्सेवां विनेति व्याख्यातम्। 'नताः स्म ते नाथ पदारविन्दम्' इति पदारविन्दस्य प्रकृतत्वात्। न चात्र पक्षे 'अन्यारादितरर्ते' इति पञ्चमी स्यादिति वाच्यम्। 'ऋते तत्र प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च। ऋते प्रसिद्धा' इत्यादिप्रयोगनिर्वाहाय 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्राद् ऋतेशब्दयोगे द्वितीयेति शब्दकौमुदीशब्दकौस्तुभोक्तरीत्यनुसारेणोपपत्तेः। 'ईश जीवाः' इत्यैकपद्ये प्रमाणाविरोध इत्यत उक्तम्- **ईशेतीति**॥ अणिमादिसम्पूर्णैश्वर्यमूर्तौ सम्बुद्धिः सम्बोधनतात्पर्यकप्रथमैकवचनम्।

ननु 'आत्मन् लभन्ते' इत्यन्तवाक्यस्यान्वयाभावेनाबोधकत्वमित्यतो भागवतवचनशेषेणान्वयं दर्शयन् 'अत आश्रयेम' इत्यत्रत्यमतश्शब्दं व्यत्यस्य योजयति- **अतस्तवाङ्घ्रेश्छायामाश्रयेमेति सम्बन्ध इति**॥ भाष्योपात्त-वचनस्य भागवतवचनशेषेणान्वये भगवच्चरणारविन्दाश्रयणजन्यप्रसादस्य शर्मशब्दितमोक्षहेतुत्वं सिद्ध्यतीति भावः। न चैवं 'ब्रह्मविद्या हरेश्छाया तदंशो हि सुरेष्वपि' इति तृतीयतात्पर्ये छायांशविद्येत्यैकपद्येन व्याख्यानादत्र कथमेवं व्याख्यानमिति वाच्यम्। 'नित्यः सर्वगतस्थाणुः' इत्यत्र तात्पर्यनिर्णये सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेत्यैकपद्येन व्याख्यानेऽपि भाष्ये सर्वगत इति स्थाणुरिति च भिन्नपदत्वाश्रयणेन व्याख्यानवदत्रापि पदभेदाश्रयणेन व्याख्यानोपपत्तेः। एतेन छायां शविद्यामाश्रयेमेत्येव पठितव्यम्। छायामाश्रयेमेति पाठस्तु प्रामादिक इति व्याकुर्वन्नापास्तः। न चैवं शविद्यामित्येतदनन्वितमिति वाच्यम्। शं सुखं तस्य विदनुभवः तं यापयति प्रापयतीति, यातेरन्तर्णीतण्यर्थस्येदं रूपं, येति।

परमसुखानुभवजनिका तां तवाङ्घ्रेश्छायाम् । प्रपन्नतापोपशमातपत्रमिति पूर्वं पादारविन्दं विशेषितमिति तापत्रयोपहताश्छायामाश्रयेमेत्यन्वयोपपत्तेः । तथा च भागवते षष्ठस्कन्धे 'भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारोपशमनीमुपसन्नानाम्' इति । केचित्तु 'शं क्लीबे शास्त्रे श्रेयसि मङ्गले' इति रत्नमालोक्तेः शं श्रेयो मङ्गलं वा वित् ज्ञानं शं च विच्च शविदौ ते अस्याः स्त इति मत्वर्थे यप् । 'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन मत्वर्थे यब्विधानात् । मत्वर्थश्च हेतुत्वम् । तथा च श्रेयोज्ञानजनिकां छायामित्यन्वय इति टीकां व्याकुर्वते । अपरे तु भाष्ये क्वचित् छायां सविद्यामिति पाठात् सविद्यां शविद्यामिति भागवते पाठद्वयमप्यस्तीति पाठद्वयानुसारेण टीकातात्पर्ययोरवतार इत्याहुः ।

ननु 'तमेवम्' इति वाक्यं न प्रकृतोपयोगि, तत्र मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वावेदनेन प्रसादसाध्यत्वस्य प्रसादान्यासाध्यत्वस्य वाऽनावेदनादित्यत आह- **ज्ञानमिति** ॥ **अनुपदं** पदस्य पश्चात् । अव्यवहितोत्तरवाक्य इत्यर्थः ॥ **अतस्तमेवमिति** ॥ यद्यप्यत्र वाक्ये प्रसादान्मोक्षो न भाति । तथाऽपि एवमित्युक्तप्रकारावमर्शः । तत्प्रकारश्च 'सहस्रशीर्षा' इत्यारभ्य पठिते 'अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्', 'उतामृतत्वस्येशानः', 'एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः', 'तस्माद् विराडजायत', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इत्यन्ते वाक्यजाते उत्कृष्टत्वमेवावगम्यते । उत्कर्षज्ञानं च लोकप्रसिद्धेः प्रसादमेव जनयति । प्रसाद एव च पुरुषार्थ इति 'तमेवम्' इत्यस्यापि ज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यकत्वं प्राचीनटीकारीत्याऽवगन्तव्यमिति हृदयम् । आदिपदेन 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिवाक्यग्रहः ।* विष्णुप्रसादस्य कर्मादिनाऽपि सम्भवाज्ज्ञानसाध्यत्वे मानाभावाच्च न ज्ञानं प्रसादहेतुरित्याशङ्क्य

---

* उमर्जीयम्- **इत्याद्युदाहरणमिति** ॥ आदिपदाद् 'ऋते यदस्मिन्' इति वाक्यग्रहणम् ।

मोक्षजनकप्रसादस्य ज्ञानमात्रसाध्यत्वप्रतिपादनपरतया भाष्यमवतार्य व्याचष्टे- **ततोऽपीति** ॥ मोक्षस्य प्रसादसाध्यत्वोपपादनादपीत्यर्थः। विष्णुप्रसादश्च उत्तम इति शेषः। अधममध्यमप्रसादयोः 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः। मध्यमः' इति कर्मादिसाध्यत्वेऽपि ज्ञानमात्रसाध्य उत्तमप्रसाद एव मोक्षहेतुरिति भावः। **अनुमानात्** विष्णुसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः, सत्पुरुष-प्रसादत्वात्, राजप्रसादवदित्यनुमानात् ॥ **अनुमानाविषयत्वादिति** ॥ 'नेन्द्रियाणि नानुमानम्' इत्यादिश्रवणात्। शास्त्रयोन्यधिकारणे तथा स्थितेरिति भावः। **अन्यथा** अनुमानगोचरत्वाङ्गीकारे। ईश्वरोऽज्ञानादियुतः पुरुषत्वाद् देवदत्तवदित्यनुमानेनाज्ञानसंशयाद्यप्यङ्गीकर्तव्यं स्यादित्यर्थः। शास्त्रैकसमधि-गम्यत्वं कथमीश्वरस्येत्यत उक्तं भाष्ये- **अविरुद्धमिति** ॥ अज्ञानादि तु सकल-शास्त्रविप्रतिषिद्धमिति हृदयम्। **अन्यथा** लोकसिद्धस्याविरुद्धस्याप्यनुमाना-गम्यत्वे॥ **मीमांसेति** ॥ 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इत्यादावभिमतस्य ईश्वरः सदाऽवाप्त-समस्तकल्याणगुणः सदा तत्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्। यो यदा यत्र यत्प्रेप्सुत्वे सति यत्र शक्तः स तदा तद्वान्। यथा चैत्रः। ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात्। यो यदा यज्जिहासुत्वे सति यत्त्यागे शक्तः स तदा त्यक्ततद्दोषः। यथा चैत्रः। तत्प्रेप्सादिकं च प्रेक्षावत्त्वादित्यादिरूपस्य मीमांसाशब्दितयुक्त्यनुसन्धानात्मकानुमानस्याऽरम्भानुपपत्तेरित्यर्थः।

भाष्यम्

अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदि-त्युत्कर्षमेव[१] वक्ति। बहुनरकफलो ह्यसौ। 'तस्य लोम च न क्षीयते'[२] इति श्रुत्यन्तराच्च।

---

१. ब. आसीदित्युत्कर्षमेव।

२. ब. न मीयते।

'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्' इति तदुक्तेश्च ।

प्रमेयदीपिका

नन्विन्द्रप्रसादकामः 'अहल्यायै जार' इति तन्निन्दामेव करोति । ततो भग्नव्याप्तिकमिदमनुमानमित्यत आह- अहल्येति ।। अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकं वाक्यमप्युत्कर्षमेव वक्ति । कथम् ? दोषकृतोऽपि ते यस्तत्फलं बहुतरो लेपः स नाऽसीदित्यस्यार्थस्यानेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कुत एतत् ? अत्यन्तालौकिककल्पनादेवं कल्पनस्य ज्यायस्त्वात् । तत्फलं बहुतरो लेप इत्येतत् कुत इत्यत आह- बहुनरकेति ।। असौ परनारीधर्षणदोषः । हीति सकलधर्मशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति । स लेपस्तस्य नाऽसीदित्येतत् कुत इत्यत आह- तस्येति ।। अहल्याधर्षणेन तस्येन्द्रस्य लोमापि न क्षीयत इत्यर्थः ।

भगवत्प्रसादस्तद्गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतन्न केवलमनुमानात् सिद्धम् । किं तर्हि भगवद्वचनाच्चेत्याह- यो मामिति ।। अत्र 'स सर्ववित्' इत्यादिस्तुत्या प्रसादोऽवगम्यते । तदेवं भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यं सर्वागमानामिति प्रमितम् ।

भावदीपिका

अहल्यायै, इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे ।। **भग्नव्याप्तिकमिति** ।। इन्द्रप्रसादे सत्पुरुषप्रसादत्वे सत्त्वेऽपि तस्य निन्दासाध्यत्वेन गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वाभावाद् व्यभिचार इति भावः ।। **दोषकृतोऽपि त इति** ।। अहल्याधर्षणादिदोषकारिणस्तवेत्यर्थः । बहुतरो लेपो नाऽसीदित्युक्त्याऽल्पो लेप आसीदित्यन्यथा प्रतीयते । तदयुक्तम् । इन्द्रस्यापरोक्षज्ञानिन उत्तराघसंश्लेषाभावात् । अहल्याया इन्द्राधमत्वेन तद्धर्षणंस्यादोषत्वाच्चेत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे- **तत्फलमिति** ।। दोषफलं यो बहुतरो लेपो नरकदुःखानुभवः स नाऽसीदित्यर्थः । 'देवास्तु निरयं विना'

'देवानां निरयो नास्ति' इति वचनादिति भावः । एवमेव लेपशब्दार्थ उत्तरत्र द्रष्टव्यः॥ **अत्यन्तेति**॥ प्रसादस्य निन्दासाध्यत्वमत्यन्तं लोकविरुद्धं तत्कल्पनादित्यर्थः ॥ **एवं तत्कल्पनस्येति** ॥ अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकवाक्यस्योक्तरीत्या गुणोत्कर्षप्रतिपादकत्वकल्पनस्येत्यर्थः॥ **सकलेति**॥ तथा हि विराटपर्वणि कीचकं प्रति द्रौपदीवचनम् -

'परदारेषु ते बुद्धिर्नैव कार्या कथञ्चन।
परदाराभिगृध्रो हि नरः पापं समश्नुते ॥'
अयशः प्राप्नुयाद् घोरं महद् वा प्राप्नुयाद् भयम्' इति ॥

तथा भागवते पञ्चमस्कन्धे 'अष्टाविंशतिनरका विविधयातनाभूमयः' इत्युपक्रम्य, 'यस्तु परकलत्राण्यपहरति', 'यस्तु वधित्वा पुरुषं परदारादीन् भुङ्क्ते', 'यस्त्विह वाऽगम्यां स्त्रियमभिगच्छति' इत्यादिना परनारीधर्षणस्य बहुनरकफलत्वमुक्तमस्तीति द्रष्टव्यम्॥ **न क्षीयत इत्यर्थ इति**॥ 'मीयते' इति पाठस्तु 'मीङ् क्षये' इति धातुमनुसृत्येति भावः ।

ननु भगवत्प्रसादस्य गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वाय 'यो मामेवम्' इति गीतोदाहरणमसङ्गतम् । तत्र भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानिनः सर्वज्ञत्वमात्रप्रतिपादनादित्यत आह- **अत्र स सर्वविदिति**॥

भावरत्नकोशः

'अहल्यायै जार' इत्यत्र 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी। अहल्याया इत्यर्थः ॥ **भग्नव्याप्तिकमिति** ॥ सत्पुरुषप्रसादत्वादित्यनुमानमिन्द्रनिन्दासाध्यतया गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वं व्यभिचरतीति नोक्तसाध्यसाधनसमर्थमित्यर्थः । वचनस्य शब्दधर्मत्वाल्लक्षणयाऽत्र वाक्यं ग्राह्यम्। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च तत्र सम्बन्ध इति भावेनाऽऽह- **अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकं वाक्यमिति** ॥ **दोषेति** ॥ नारीधर्षणलक्षणदोषं कुर्वतोऽपि तवेत्यर्थः । बहुतरो लेपो नास्तीति विशिष्टनिषेधेनाल्पो लेपोऽस्तीति प्रतीयेत । ततश्च 'तस्य लोम' इति

वाक्यविरुद्धमित्यतो व्याचष्टे- **यस्तत्फलमिति** ।। फलनिषेध एवात्र क्रियते फलस्वरूपनिरूपणाय तु बहुतरो लेप इत्युक्तमिति भावः ।। **अत्यन्तेति** ।। निन्दायाः प्रसादहेतुत्वं सर्वथा लोकविरुद्धमिति भावः । **एवं कल्पनस्य** अहल्या-जारत्वादिप्रतिपादकमपि वाक्यमुक्तरीत्या गुणातिशयमाहेति कल्पनस्य । जारत्वादिपरामर्शे नपुंसकलिङ्गता स्यादित्यतो दोषः परामृश्यत इत्याह- **असौ परनारीति** ।। अत्र स्वसमाधमानां नार्यः परनार्यो विवक्षिताः न तु स्वोत्तमानां नार्योऽपि । एकादशतात्पर्ये उत्तमनारीधर्षणस्य 'तद्गतिस्सुमहत्तरा' इति सुमहत्तरपातकत्वमभिधाय 'तत्पराणां पातकानां फलमन्धन्तमस्स्मृतम्' इति अन्धन्तमसफलकत्वोक्तेः । परदारधर्षणमपि उपपातकपातकमहापातकभेदात् त्रिविधम् । तथा च तात्पर्ये- 'उपपातकं तद्गतिश्च वर्णबाह्येषु पातकम् । महापातक-सञ्ज्ञं तु पित्रादेर्दारधर्षणम्' इति । तत्फलं 'उपपातकतश्चापि नरकं युगमात्रकम् । चतुर्युगावसानं तु पातकस्य फलं स्मृतम् । महापातकजन्यं च कल्पावधि समीरितम्' इति तत्रैव प्रमाणेन दर्शितम् । तदिदमुक्तम्- **हीति** ।। 'श्रुत्यन्तराच्च' इति भाष्ये चशब्देन तेजीयस्त्वसमुच्चयः । तथा चोक्तम्- 'नान्यदोषस्य लेपस्तेजीयसाम्' इति । प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्यत्र नेदं वाक्यं प्रमाणम् । तत्रोत्कर्षज्ञानिनः सर्वज्ञत्वमात्रावगमादित्यत आह- **स सर्वविदित्यादिस्तुत्येति** ।। भगवान् हि स्वात्मानं पुरुषोत्तमतया जानन्तं सर्वविदिति स्तौति । तथात्वज्ञानिनि प्रसादाभावे स्तवनमेवासौ न कुर्यात् । तेन ज्ञायते प्रसन्न एवास्तौषीदितीति प्रसादोऽनुमीयते इत्यर्थः । इयता ग्रन्थेन साधितमर्थं बुद्ध्यारोहाय निष्कृष्य दर्शयति- **तदेवमिति** ।। **प्रमितमिति** ।। भगवद्गुणोत्कर्षः सर्वागममहातात्पर्यगोचरः । आगमफल-भूतमोक्षजनकज्ञानविषयत्वात् । यो यत्फलजनकज्ञानविषयः स तन्महातात्पर्य-विषयः । यथा सम्प्रतिपन्न इत्यनुमानसद्भावादिति भावः । मोक्षजनकत्वं च प्रसादद्वारेति नानुपपत्तिः ।

भाष्यम्

'सत्यं सत्यं पुनस्सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः ।
विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा ।।

पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा ।
नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः ॥' इति नारदीये।

अन्योत्कर्ष ऐक्यं च

'तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम् ।
को ह्यन्यः[१] पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् भवेत् ॥'

इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि

'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहम् ॥',
'यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः ।',

'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः' इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्धि अग्न्यादेरपि वेदादावस्ति 'त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः', 'विश्वस्माद् इन्द्र उत्तरः' इत्यादिषु ।

प्रमेयदीपिका

ननु ब्रह्मरुद्रादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्धेः विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति। कुतस्तत्र सर्वागमानां महातात्पर्यमिति चेन्न। तत्प्रसिद्धेर्भ्रान्तित्वात्। तत् कुत इत्यत आह- **सत्यमिति ॥** सत्यं वक्ष्यमाणम्। तस्य लेशस्येति सर्वत्र सम्बन्धः। ननु पुराणविरोधाल्लौकिकी प्रतीतिरस्तु भ्रान्तिः। पुराणेष्वेवान्येषां सर्वोत्कर्षो भगवदैक्यं चोच्यते। तत् कथम् ? नहि पुराणस्य पुराणं बाधकम्।

१. 'को ह्यन्यः' इत्येव पठ्यते ।

साम्यादित्यत आह- **अन्येति** ॥ अन्योत्कर्ष ऐक्यं च पुराणेषु प्रतीतमपि महाभारतविरुद्धम् । अतो न ग्राह्यमित्यर्थः । अत्रैक्यं प्रसङ्गादुक्तम् । महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं कुत इत्यत उक्तम्- **तथैवेति** ॥ इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उत्कर्षः सर्वशास्त्रोत्तमत्वं यस्य तत् तथोक्तम् । कथं महाभारतविरुद्धमित्यत आह- **तत्र हीति** ॥ **तत्र** महाभारते । इत्यादि-वाक्येषु वक्ति भगवान् व्यासः । इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं युक्तमित्युक्तम्- **साधारणेति** ॥ कस्सर्वोत्कृष्ट इति साधारणप्रश्नरूपेऽवसरे विष्णुप्रशंसामनुपक्रम्य स्वरूपकथनावसर इति यावत् । पुराणेऽप्येवमेवा-न्योत्कर्षाद्युक्तौ साम्यमेवेत्यत आह- **अन्यत्रेति** ॥ **अन्यत्र** पुराणे । यत्किञ्चिदुक्तावप्यन्योत्कर्षाद्युक्तावपि । असाधारण एवावसरे तत्स्तुति-प्रसङ्गे । तदुक्तमिति शेषः । असाधारणावसरोक्तमपि रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि कुतो दुर्बलमित्यत आह- **तद्धीति** ॥ तत् स्तुतिप्रस्तावोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वम् । वेदादावग्न्यादेरप्यस्ति । तस्यापि ग्राह्यत्वं स्यादित्यर्थः ।

भावदीपिका

भगवद्गुणोत्कर्षो वेदमहातात्पर्यविषय इत्यनुमाने आश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति - **नन्वित्यादिना** ॥ **वक्ष्यमाणमिति** ॥ विष्णुमाहात्म्येत्यादिनेत्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ अनेन विष्णुमाहात्म्यलेशस्य कोटिधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्य पुनश्चानन्तधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्य पुनश्चाप्यनन्तधा विभक्तो यो लेशस्तस्य लेशस्यैकांशसममाहात्म्या नहीति योजना सूचिता भवति ।

ननु पुराणेष्वेवान्येषामुत्कर्ष उच्यत इति शङ्किते तस्यैव महाभारत-विरुद्धत्वादसत्त्वं वक्तव्यम् । ऐक्यशङ्का, तस्य महाभारतविरुद्धत्वेनासत्त्वकथनं चासङ्गतमित्यत आह - **अत्रैक्यमिति** ॥ **विष्णुप्रशंसेति** ॥ यदि तत्प्रशंसोपक्रमः

स्यात् तर्हि अविद्यमानप्रशंसाऽपि सम्भाव्येतेत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** ॥ वास्तवस्वरूपतारतम्येत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** ॥ साधारणप्रश्नावसर एवेत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

उक्तानुमाने आश्रयासिद्धिपरिहारायोत्तरभाष्यमवतारयितुमाह- **नन्विति** ॥ **वक्ष्यमाणं** 'विष्णुमाहात्म्यलेशस्य' इति वक्ष्यमाणं प्रमेयम् । ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षया विष्णोरुत्कृष्टत्वं कोटिसङ्ख्याकैः शपथैः सत्यमिति तात्पर्यद्योतनाय बहुवारमुच्यत इति भावः । तस्येत्यस्यार्थं वदन्नन्वयं दर्शयति- **तस्य लेशस्येति** ॥ **सर्वत्रेति** ॥ विष्णुमाहात्म्यलेशस्य कोटिधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशः तस्य पुनश्चानन्तधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशः तस्यापि लेशस्य पुनश्चानन्तधा विभक्तस्य मध्ये यो लेशस्तस्य लेशस्य श्रीशेषब्रह्मशङ्करा 'नैकांशसममाहात्म्याः' इत्येवं सर्वत्र सम्बद्ध्यत इत्यर्थः ।*

ननु 'सत्यं सत्यम्' इति पुराणवचनमन्योत्कर्षादिप्रतिपादकपुराण-बाधकमस्त्वित्याशङ्क्य तत् कथमित्युक्तमुपपादयति- **नहीति** ॥ 'ऐक्यं च' इत्यैक्यस्य महाभारतविरुद्धत्वेनाग्राह्यत्वभाषणमयुक्तम् । रुद्राद्युत्कर्षस्यैव प्रकृतत्वेनैक्यस्यानुक्तत्वादित्यत आह- **अत्रैक्यमिति** ॥ **प्रसङ्गात्** निषेध्यतया स्मृतत्वात् । ब्रह्मणो रुद्राच्चोत्कर्षं विष्णोर्वक्तुं यस्येति वाक्यम् । 'महान्तं केनापि प्रमाणेन सङ्कोचानर्हम्' इति प्राचीनटीका । **इतोऽपि** साधारणावसर एव महोत्कर्ष-प्रतिपादकत्वादपि । उत्तरत्र भारतादिनिरवकाशत्वस्य स्तुतित्वेनाप्युपपत्त्या पुराण-सावकाशत्वस्य च प्रतिपादनादितोऽपीत्यस्य निरवकाशत्वादपीत्यर्थ इत्यप्याहुः । साधारणप्रश्नावसर एवोक्तत्वेऽपि बाधकत्वप्रयोजकप्राबल्यं कथमित्यत उक्तम्- **विष्णुप्रशंसामिति** ॥ तदुपक्रमे हि स्तुतित्वेनान्यथासिद्धिसम्भावना स्यादपीति

---

*ताम्रपर्णीयम्- 'नैकांशसममाहात्म्याः' इत्यत्र ब्रह्माद्यानन्दसमपरि-माणानन्दस्येश्वरे विद्यमानत्वेऽपीश्वरीयसाम्यं न कस्यापीत्यतो न 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्यादिविरोधः ।

भावः ।। **साम्यमेवेति** ।। तथाच न बाध्यबाधकभाव इति शेषः । बाध्यताप्रयोजक-दौर्बल्योपस्थापनाय भाष्यार्थमाह- **तत्स्तुतीति** ।। तथाच स्तुतित्वेन सावकाशं पुराणं दुर्बलं इति हृदयम् । **तत्** रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि ।

भाष्यम्

तद्ग्रन्थविरोधाच्च । तथाहि स्कान्दे शैवे ।

'यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः ।
यदन्तरं सूर्यसुरेड्यबिम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि ।।
यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि ।
यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ।।
यदन्तरं प्रळयजवारिविप्रुषोर्यदन्तरं[1] स्तम्बहिरण्यगर्भयोः ।
स्फुलिङ्गसंवर्तकयोर्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ।।
अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् ।
माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरितम् ।।',
'तत्समो ह्यधिको[2] वाऽपि नास्ति कश्चित् कदाचन ।
एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम् ।।'

इत्याद्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनं

'संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसि ।' इत्यादि ।

पाद्मे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवान्निषिध्य विष्णोरेव मुक्ति-माह- 'अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दनः'

---

१. ब. विप्लुषोः ।
२. ब. तत्समोऽभ्यधिको ।

इत्यादि। **समब्राह्मविरोधाच्च ।**

वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः। 'यदि विद्यात्' इत्यादिवचनात्। अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कयाऽन्यथा। तत्रापीष्टसिद्धिः। नामवैशेष्यात्। अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वागमानां महातात्पर्यम्।

प्रमेयदीपिका

इतश्च न पुराणोक्तं रुद्रादेरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह- **तद्ग्रन्थेति** ॥ तद्ग्रन्थः[१] शैवपुराणम्। तत् कथमित्यत आह- **तथाहीति** ॥ तद्ग्रन्थेत्युक्तप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम्। 'ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति 'जाह्नवि' इति ह्रस्वः। तत्रैव स्कान्द एव शिवान्मुक्तिं निषिध्य। इतश्च न पुराणोक्तं शिवादेरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह- **समेति** ॥ समं शैववैष्णवपक्षयोः। 'नाहं नच शिवोऽन्ये च' इत्यादि तद्वचनम्।

अस्तु लौकिकी प्रतीतिर्भ्रान्तिः। पुराणं च विप्रलम्भमूलं व्यामोहनार्थम्। तथाऽपि 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदविरोध इत्यत आह- **वेदश्चेति** ॥ सङ्कुचिताद्यर्थो व्याख्यातव्यः। कुत इत्यत आह- **यदीति** ॥ इतिहासाद्यननुरुध्य यथाश्रुतवेदव्याख्यानेऽनिष्टमाह- **अनिर्णयाच्चेति** ॥ न केवलं 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदो विष्णोस्सर्वोत्कर्षस्याविरोधी। किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽस्मदिष्टस्य विष्णोस्सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह- **तत्रापीति** ॥ कुत इत्यत आह- **नामेति** ॥ विष्णोर्नामभिर्वैशेष्याद् विशिष्टत्वात्। रुद्रादिसर्वनामवत्त्वादित्यर्थः। 'महातात्पर्याच्च' इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति- **अत इति** ॥ अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः[२]।

---

१. ग.प. 'तद्ग्रन्थः' इत्यतः परं 'तत्स्तुतिग्रन्थः' इत्यधिकः पाठः।

२. ग.प. प्रामाणिकत्वात् प्रमाणाविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः।

भावदीपिका

'यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि' इत्यत्र प्रमाणे सूर्यशशाङ्कशब्दाभ्यां मण्डलमेव ग्राह्यम् । स्वरूपेण समत्वेन तयोस्तारतम्याभावात् । 'अष्टाशीतिसहस्राणि विस्तीर्णो योजनानि तु । प्रमाणं तत्र विज्ञेयं कलाः' इति चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलाधिक्योक्तेः । अत एव दिवीत्याहेति द्रष्टव्यम् ।

ननु जाह्नविसूर्यकन्ययोरिति कथं ह्रस्वः? जाह्नवीशब्दस्य ङीबन्तत्वेन ईकारान्तत्वाद् जाह्नवीसूर्यकन्ययोरिति वक्तव्यत्वादित्यत आह- **ङ्यापो-रिति** ।। ङीप् च आप् च ङ्यापौ । तदन्तशब्दौ अत्र ग्राह्यौ । तथा ङीबन्त-स्याऽबन्तस्य च शब्दस्य सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । ङ्यन्तस्य सञ्ज्ञायां-रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः । बहुलग्रहणात् क्वचिन्न भवति - नान्दीघोषः, नान्दीकरः, नदीविशालम् । ङ्यन्तस्य छन्दसि - कुमारिदारा । नच भवति - फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीछन्दः । आबन्तस्य सञ्ज्ञायां - शिलग्रहम् । नच भवति - लोमकागृहम्, लोमकाखण्डः । आबन्तस्य छन्दसि - अजक्षीरेण जुहोति । नच भवति - ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति । कुशलिनः पटं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवञ्च प्रकृते जाह्नवीशब्दस्य ङीबन्तत्वेन ङ्यन्तत्वाद् वरुणपत्न्याः सञ्ज्ञात्वाच्च ह्रस्वे जाते, रोहिणिपुत्र इत्यादिवद् जाह्नविसूर्यकन्ययोरि-त्युपपन्नमित्यर्थः ।

।। **नाहमिति** ।। 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युतः' इति ब्राह्मपुराणवचनं भाष्योदाहृतं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।। **सङ्कुचितार्थ इति** ।। विश्वशब्दस्य रुद्राद्यवरपरत्वेन सङ्कोचः । आदिपदेन रुद्रादिपदानां विष्णुपरत्वं ग्राह्यमित्याहुः । विश्वो वायुरधिको यस्य रुद्रस्यासौ विश्वाधिक इति योजना आदिपदेन ग्राह्या, इत्यप्याहुः ।। **विष्णो-रिति** ।। **नामभिः** रुद्रादिनामभिः **विष्णोर्वैशेष्याद्** विशिष्टत्वादित्यन्वयः ।

'विशिष्टत्वात्' इत्यस्य युक्तत्वादित्यर्थमभिप्रेत्याऽह- **रुद्रादीति** ॥ 'अप्रामाणिकत्वात्' इत्यादौ अन्योत्कर्षस्येति शेषः ।

भावरत्नकोशः

शैवपुराणं शिवोत्कर्षप्रतिपादनपरं पुराणम् । **तत्** तदुक्तं न ग्राह्यमित्येत् । स्कान्दस्य शैवत्वमुक्तप्रयोजनं चेत्यतः शिवोत्कर्षाभिधायित्वाच्छैवत्वमित्यभिप्रेत्य तत्पदंप्रयोजनमाह- **इत्युक्तप्रदर्शनायेति** ॥ **व्याघ्रहरीन्द्रयोः** व्याघ्रसिंह-श्रेष्ठयोः । मेरुश्चासौ गिरीन्द्रश्च मेरुगिरीन्द्रः । 'सूर्यसुरेड्यबिम्बयोः' इत्यत्र रविगुरु-बिम्बयोरिति प्राचीनटीका । सूर्यबिम्बगुरुबिम्बयोश्चाधरोर्ध्वभावेन देशव्यधान-परोऽन्तरशब्दः । सुरेड्यबिम्बशब्देनेन्द्रस्वरूपमुच्यत इति व्याख्यानं तु बिम्ब-पदास्वारस्यात् प्राचीनटीकाविसंवादाच्चायुक्तम् । 'सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि' इत्यत्र दिवि प्रकाशे न तु सर्वगुणेषु । समत्वात् सूर्याचन्द्रमसोरिति प्राचीनटीका । केचित्तु, सूर्यशशाङ्कशब्दौ तन्मण्डलपरौ । तन्मण्डलयोश्चान्तरिक्षे व्यवधानं मानान्तर-सिद्धम् । 'अष्टाशीतिसहस्राणि' इति चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलादाधिक्यं वाऽत्रान्तरशब्दार्थ इत्याहुः ।*

ननु जह्नुशब्दादपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीपि च जाह्नवीति भवितव्यम् । तत् कथं जाह्नविसूर्यकन्ययोरिति प्रयोग इत्यत आह-**ङ्यापोरिति** ॥ ङ्यन्तस्य आबन्तस्य च सञ्ज्ञायां छन्दसि च बहुलं ह्रस्वो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र च जाह्नवीत्यस्य गङ्गासञ्ज्ञात्वाद् ह्रस्वः । अत एव ङ्यन्तस्य

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'यदन्तरं सूर्यसुरेड्यबिम्बयोः यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि' इत्यत्र मण्डलविवक्षयैतत् । न तु स्वरूपविवक्षया । मनुष्यदृष्ट्यपेक्षया च दिवीत्य-स्याह्नीत्यर्थः। 'यत्र राजा मध्याह्नार्के समग्रो ग्रसित इव कृतः' इति पण्डिताचार्य-वचनात् । केचित् न सुरेड्यबिम्बशब्देन बृहस्पतिमण्डलं किन्त्वीश्वररूपं विव-क्षितम् । 'यदन्तरं सूर्य' इत्यत्र देशव्यवधानं विवक्षितमित्याहुः ।

सञ्ज्ञायां रेवतिपुत्र इति वृत्तिकार उदाहरदिति भावः । ङ्यापोरिति प्रतीकग्रहणेन सूत्रोपस्थापनसम्भवेऽपि यत् समस्तसूत्रग्रहणं तन्न केवलमत्र सञ्ज्ञात्वाद् ह्रस्वः । किन्तु पुराणस्य छन्दस्तुल्यत्वादपीति युक्तिसूचनार्थम् । सूर्यकन्या यमुना । विप्रुट् उदबिन्दुः । स्फुलिङ्गः अग्निकणः । संवर्तकः प्रलयानलः। रुद्रमहेन्द्रयोरिव ब्रह्मगिरीशयोरिव च विष्णुहिरण्यगर्भयोरप्यन्तरं किं सावधिकमिति जिज्ञासायां नैवमित्युक्तं भाष्ये ॥ **तदन्तरमनन्तकमिति** ॥ तत्र हेतुरनन्तत्वाद् देशतः कालतः गुणतश्चापरिच्छिन्नत्वादिति । तर्हि उदाहरणपूर्वकं किमिति विष्णुहिरण्यगर्भयोरन्तरं तादृशमित्युच्यते तत्राऽह- **माहात्म्येति** ॥ माहात्म्यं सङ्क्षेपेण बुद्धिमारोहयितुमुदाहरणम् । न तु उदाहरणमिवेदमपीयदेवेति वक्तुमित्यर्थः । 'अनन्तत्वात्' इत्युक्तमानन्त्यमस्यैव कुत इत्यत उक्तं भाष्ये- 'तत्समोऽभ्यधिको वाऽपि नास्ति' इति । एवं समाधिकराहित्यं भगवतो जानतो मोक्ष एव महाफलमिति सूचयितुम् 'एतेन' इति वाक्यम् । तद्ग्रन्थेत्युक्तप्रदर्शनाय भाष्ये- 'पाद्मे शैवे' इत्युक्तम् । मुक्तिमिति पदाकर्षं शेषं वा मत्वाऽऽह- **शिवान्मुक्तिमिति** ॥ पुराणोक्तं रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादीति वर्तते । यद् ब्राह्मं पुराणं विष्णुशिवस्कन्दसूर्यविनायकदर्शनानां समानं तत्र 'नाहं नच शिवोऽन्ये च तच्छक्त्येकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युतः' इत्यादिरूपं वचनं तद्विरोधादपि न विष्ण्वन्यस्योत्कर्षादीति प्राचीनटीकां हृदि कृत्वाऽऽह- **समं शैवेति** ॥ विप्रलम्भमूलमिति हेत्वर्थगर्भम् । विप्रलम्भमूलकत्वादित्यर्थः । 'अविरोधेन योज्यः' इति भाष्यं व्याचष्टे- **सङ्कुचिताद्यर्थो व्याख्यातव्य इति** ॥ 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यत्र विश्वशब्दस्य रुद्रावरजगत्परत्वेन सङ्कोचः । आदिपदेन 'विश्वं विष्णुः' इत्यादिविष्णुसहस्रनामसु विश्वशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धो विष्णुरधिको यस्येति 'विश्वो वायुः समुद्दिष्टः पूर्णत्वाज्जीवसङ्गतः' इति बृहद्भाष्यवचननाद् विश्वो वायुरधिको यस्येति वा व्याख्यानं ग्राह्यम् । प्रलये विश्वस्याऽधिं मानसीं व्यथां करोति गुरुत्वेन विश्वाधिं कृन्ततीति वा विश्वाधिकः । डु कृञ् करण इत्यतः कृती छेदन इत्यतो वा कर्तरि डप्रत्ययः । विश्वस्मादधि अधिकं कं सुखं यस्येति विश्वाधिक

इति व्याख्यानमादिपदार्थ इत्यपि केचित्। 'यदि विद्याच्चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः। न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद् विचक्षणः' इति वचने यद्यपीतिहासो नोक्तः। तथाऽपि 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इत्युत्तरवचने इतिहासस्य गृहीतत्वादत्र पुराणपदमुपलक्षणमिति ज्ञातव्यमिति प्रागेव टीकायामुक्तमितीतिहासाविरोधेन योज्य इत्यत्र नेदं प्रमाणमिति चोद्यमनवकाशम्। 'अन्यथा' इति भाष्यपदं व्याकुर्वन्नेवावतारयति- **इतिहासादीति** ॥ अनिष्टमिति वदन् यदीतिहासाद्यननुरोधिना 'विश्वाधिकः' इत्यादिवेदेनोक्तो रुद्रोत्कर्षो ग्राह्यःस्यात् तर्हि 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः', 'सूर्य आत्मा जगतः' इत्यादिवेदेन इन्द्रसूर्यादिरप्युत्कर्षशङ्कनसम्भवेन निर्णयाभावापत्तेर्वेदस्याप्रामाण्यं स्यादिति भाष्ययोजनां सूचयति। भाष्ये न केवलमुक्तवचनात्, किन्त्वनिर्णयापत्तेश्चेति चशब्दार्थः। **तत्र यत्र रुद्रोत्कर्षः शङ्कितस्तत्र॥ रुद्रादीति** ॥ अन्तराद्यधिकरणन्यायेन रुद्रादिसर्वशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णावेव प्रवृत्तत्वेन तस्यैवासङ्कोचेन विश्वाधिकत्वसिद्धिरिति भावः। प्राचीनटीकायां सर्वनामवाच्यत्वेन विष्णोर्वैशेष्यादाधिक्यान्नात्रातिप्रसङ्ग इन्द्रादिशङ्कया शङ्कितुं शक्यत इत्यर्थ इत्यप्युक्तम् ॥ **उक्तमिति** ॥ गुणोत्कर्षज्ञानादेव लौकिकपुरुषप्रसाद इव मोक्षसाधनभगवत्प्रसादोऽपि तद्गुणोत्कर्षज्ञानादेवेति तत्रैव महातात्पर्यं वेदानामित्युक्तमित्यर्थः ॥ **प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेति** ॥ रुद्राद्युत्कर्षस्तु 'नास्ति नारायणसमम्' इत्यादिप्रमाणविरुद्ध इति न तदुत्कर्षे आगमतात्पर्यमिति भावः।

भाष्यम्

तथाऽपि स्वतः प्रामाण्यात् सन्नेवोच्यते। अविरोधात्। नच प्रमाणसिद्धस्यान्यत्रादृष्ट्याऽपह्नवो युक्तः। धर्मवैचित्र्यादर्थानाम्। स्वतःप्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तावप्यदोषत्वं च[1] साधयेदित्यतिप्रसङ्गः।

---

१. ब. स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे च मानोक्तावदोषत्वं च।

अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाम् । 'नारायणपरा वेदाः', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ', 'वासुदेवपरा वेदाः' इति । नचैतद् विरुद्धम् । ईश्वरनियमात् । अनादौ च तत् सिद्धं 'द्रव्यं कर्म च कालश्च'[१] इत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतः सिद्धमेतत् ।

तच्चानन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्व[२] एव युक्तम् । अतो न माया-मयमेकम्।

प्रमेयदीपिका

अस्त्वेवम् । तथाऽपीक्षितृत्वादेर्न मायामयत्वे तद्विरोधः । गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे हि स स्यात् । नच वेदतात्पर्यविषयत्वमात्रेण सत्यता । मोक्षापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुमुक्तस्य राजाद्युत्कर्षस्येवासत्त्वसम्भवात् । संवादाभावेन सत्त्व-निश्चयायोगादित्यत आह- **तथाऽपीति ॥** फलापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुं प्रतिपा-दितत्वेऽपि **स्वतः प्रामाण्यात्** संवादमनपेक्ष्य ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये विषयासत्त्वशङ्का सम्भवति । एवं सति बौद्धाद्यागमविषयस्यापि सत्त्वं स्यादिति चेन्न । प्रसक्तस्यापि तत्प्रामाण्य-ग्रहणस्य बलवद्विरोधेनापोदितत्वात् । नच तथा प्रकृतेऽपीत्याह- **अविरोधा-दिति ॥** नन्वन्यत्र पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात् तद्दृष्टान्तेनेश्वरेऽपि तदभावस्य साधयितुं शक्यत्वादनुमानविरोधोऽस्तीत्यत आह- **नचेति ॥** कालातीत-मनुमानमिति भावः । प्रमाणविरुद्धस्याप्यनुमानत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति- **धर्मेति ॥** धर्मैर्वैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम् । एवमनुमानेऽर्थानां धर्मवैचित्र्यं न स्यादिति भावः । यद्वाऽनेन ग्रन्थेनासम्भावनाविरोधं परिहर्तुं सम्भावनां

१. ब. 'कालश्च' इति न पठ्यते ।

२. ग.प. अनन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्वादेव ।

दर्शयति। भवेदेवं यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रहः स्यात्। तदनङ्गीकारे किमुत्तरमित्यत आह- **स्वत इति**॥ संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारे तु प्रामाण्यनिश्चयाय संवादकमानोक्तौ तस्यादोषत्वं प्रामाण्यमन्यसंवादेन साधयेदित्यनवस्थालक्षणोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोचरस्य भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं शङ्कनीयमित्याह- **अनन्येति**॥ प्रयोजनानपेक्षया चेत्यर्थः। तर्हि तत्परत्वमेव न सिद्ध्येत्। प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत् प्राक् साधितमित्यत आह- **सिद्धमिति**॥ कथमित्यत आह- **नारायणेति**॥ प्रयोजनापेक्षया भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वपक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम्। प्रयोजनानपेक्षापक्षे तु आगमैरेव तत् सिद्धम्। पक्षद्वयं च 'सर्वे वेदास्तु देवार्थाः' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धम्। एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसापेक्षत्वमनपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह- **नचेति**॥ प्रतिपत्तृभेदादिति भावः।

ननु जडस्य वेदस्य 'एतान् प्रत्येवं प्रतिपादयिष्याम्येतान् प्रत्येवम्' इति कथं चेतनवत् प्रवृत्तिरित्यत आह- **ईश्वरेति**॥ अनादिर्वेद इत्युक्तम्। तत्र कथमीश्वरस्य नियमनमित्यत आह- **अनादौ चेति**॥ अनादिपदार्थविषये। नियामकत्वमन्यत्रादृष्टं कथमीश्वरस्येत्यत आह- **प्रयोजकत्वं त्विति**॥ अनादेर्नियामकत्वं त्वीश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तम्। 'अनन्यापेक्षया च' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति- **अत इति**॥ तथा च पक्षद्वयेऽपि महातात्पर्यविरोधान्नेश्वरस्येक्षितृत्वादिकं मायामयमिति भावः।

अप्रामाणिकं च तन्मायामयत्वम्। तथाहि। किं स्थाणुत्वेक्षितृत्वान्यथानुपपत्त्यैतत् कल्प्यत उत प्रमाणान्तरात्। नाऽद्यः। अन्यथैवोपपत्तेरुक्तत्वादित्याह- **तच्चेति**॥ स्थाणोरपीक्षितृत्वम्। अनन्यापेक्षा स्वतन्त्रा। न द्वितीयः तददर्शनादिति भावेनोपसंहरति- **अत इति**॥

भावदीपिका

तद्विरोधः महातात्पर्यविरोधः। **सः** महातात्पर्यविरोधः। ननु गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे, गुणोत्कर्षः सत्यः वेदमहातात्पर्यविषयत्वाद् ब्रह्मस्वरूपवदित्यनुमानमेव मानमस्त्विति चेन्न। अप्रयोजकत्वादित्याह- **नचेति ॥ मोक्षापेक्षया** मोक्षेच्छया। भक्तस्य मोक्षेच्छायाः सत्त्वादिति यावत्। **उक्तस्य** गुणोत्कर्षस्य। कुत इत्यत आह- **संवादाभावेनेति**॥ न तावद् गुणोत्कर्षप्रतिपादकवेदस्य साक्षात् स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादरूपः सजातीयसंवादोऽस्ति। तदर्थस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। नापि स्वनिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादरूपोऽर्थक्रियाख्यविजातीयसंवादोऽस्ति। तस्य फलोत्तरकालं निश्चेयत्वेनेदानीमभावादिति भावः। **ज्ञानग्राहकेणैव** साक्षिणेत्यर्थः। वेदजन्यगुणोत्कर्षादिज्ञानप्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि वेदप्रतिपाद्यगुणोत्कर्षस्यासत्त्वं किं न स्यादित्यत आह- **नहीति**॥ यथावत्स्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपप्रामाण्यस्यार्थसत्त्वघटितत्वादिति भावः ॥ **एवं सतीति** ॥ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व इत्यर्थः ॥ **सत्त्वं स्यादिति** ॥ 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यादिबौद्धाद्यागमजन्यज्ञानं तावत् साक्षिवेद्यम्। तत्र प्रामाण्यं साक्षिगृहीतं न वा ? नेति पक्षे स्वतस्त्वभङ्गः। आद्ये बौद्धाद्यागमविषयस्यापि सत्त्वप्रसङ्गः। विषयसत्त्वघटितत्वात् प्रामाण्यशरीरस्येति भावः। तदिति बौद्धाद्यागमजन्यज्ञानग्रहणम्।

अयं भावः। ज्ञानं गृह्णन् साक्षी प्रामाण्यं गृह्णातीत्युत्सर्गः। बलवद्विरोधे प्राप्ते प्रामाण्यं न गृह्णाति। तदिहापि साक्षी बौद्धवाक्यजन्यज्ञानमात्रं गृह्णन् तत्र बलवद्विरोधरूपाप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या प्रतिबद्धः सन् प्रामाण्यग्रहणाय नेष्टे। यथा स्वयमेव गतिसमर्थो गजो गोक्षुरकादिना प्रतिबद्धो न चलितुं क्षमते, तद्वत्। न च स्वतस्त्वहानिः। अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवहितज्ञानग्राहक-

सामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वशब्दार्थत्वादिति॥ **नच तथेति**॥ गुणोत्कर्षप्रतिपादकवेदजन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणापवादकभूतो विरोधो नास्तीत्यर्थः॥ **अनुमानेति**॥ ईश्वरो न सर्वोत्कृष्टः, चेतनत्वाद् देवदत्तवदित्यनुमानेत्यर्थः॥ **अर्थानां धर्मवैचित्र्यमिति**॥ गवादिरूपाणामर्थानां सास्नादिरूपधर्मैस्तावत् खरादिवैचित्र्यमस्ति। तदपि न स्यात्। तत्रापि, गौः सास्नादिमती न भवति। पशुत्वात्। खरवत्। इत्यनुमानसम्भवादित्यर्थः। पण्डितमूर्खापलापोऽपि द्रष्टव्यः॥ **असम्भावनेति**॥ देवदत्तादावदृष्टं सर्वोत्कृष्टत्वम् ईश्वरेऽप्यसम्भावितमित्यसम्भावनारूपविरोधमित्यर्थः। **दर्शयति** 'धर्मवैचित्र्यात्' इति मूलेनेत्यर्थः। पूर्वैव योजना। तथा च लोकेऽर्थानां धर्मैर्वैचित्र्यदर्शनेनासम्भावनाया अभावादिति भावः॥ **तर्हीति**॥ प्रयोजनापेक्षाया अभावे वेदानां भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वमेव न सिद्ध्येदित्यर्थः। कुत इत्यत आह- **प्रयोजनेति**॥ **प्रागिति**॥ 'मोक्षो हि महापुरुषार्थः' इत्यादिनेत्यर्थः। **तत्साधनं** भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वसाधनम्॥ **वक्ष्यमाणेति**॥ 'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः। नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते॥ एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित्। अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत् तदर्थकम्' इति सप्तमाध्यायान्ते वक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धमिति प्रामाणिकमित्यर्थः। तथा च मध्यमभक्तान् प्रति 'मोक्षो हि' इत्यादिना प्रयोजनेन तत्परत्वसाधनं कृतम्। प्रयोजननिरपेक्षांस्तूत्तमभक्तान् प्रति तु 'नारायणपरा वेदाः' इत्याद्यागमेन तत्परत्वं साधितमिति भावः। कुतो न चेत्यत आचार्याभिप्रेतं हेतुमाह- **प्रतिपत्तृभिरिति**॥ प्रयोजनापेक्षया वेदानां तत्परत्वप्रतिपत्तारो मध्यमाः। तन्निरपेक्षया आगमैरेव तत्परत्वप्रतिपत्तार उत्तमा इति मध्यमोत्तमाधिकारिरूपप्रतिपत्तृभेदान्न विरुद्धमित्यर्थः। **एतान्** मध्यमान् **एवं** प्रयोजनापेक्षया प्रतिपादयिष्यामि गुणोत्कर्षम्, **एतान्** उत्तमान् **एवं** प्रयोजननिरपेक्षया॥ **ईश्वरेतीति**॥ मध्यमान् प्रति प्रयोजनापेक्षया गुणोकर्षप्रतिपादयितुमुत्तमान् प्रति तु प्रयोजननिरपेक्षयेतीश्वरप्रेरणादित्यर्थो द्रष्टव्यः॥ **अन्यत्रेति**॥ अस्मदादावित्यर्थः। प्रयोजकत्वशब्दार्थो नियामकत्वमिति। **पक्षद्वयेऽपीति**॥ प्रयोजनापेक्षया

तदनपेक्षया च गुणोत्कर्षप्रतिपादकत्वं वेदस्येति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ **अन्यथानुपपत्त्येति** ॥ स्थाणुत्वमीक्षितृत्वस्य मायिकत्वं विना नोपपद्यत इति एतदीक्षितृत्वस्य मायिकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **प्रागिति** ॥ 'स्थाणुत्वेऽप्यैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य' इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । मूले स्थाणुत्वेक्षितृत्वयोर्मध्ये एकमीक्षितृत्वं न मायामयमित्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

एवं शिवाद्युत्कर्षस्य रुद्रादिशब्दानां मुख्यवृत्त्या विष्णुपरत्वेन 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिप्रमाणप्रतिपाद्यत्वाभावप्रकारः प्रमाणविरोधप्रकारश्च । गुणोत्कर्षस्य वेदमहातात्पर्यविषयत्वसाधनप्रकारोऽस्त्विति वाऽर्थः ।* **तद्विरोधः** महातात्पर्यविरोधः । गुणोत्कर्षः सत्यः । वेदतात्पर्यविषयत्वात् । ब्रह्मवदित्यनुमानेन सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति- **नचेति** ॥ **मोक्षापेक्षया** मोक्षाकाङ्क्षया । **उक्तस्य गुणोत्कर्षस्य** **॥ **सम्भवादिति** ॥ तथा चोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमिति भावः । कुतोऽसत्त्वसम्भव इत्यत आह- **संवादेति** ॥ गुणोत्कर्षप्रतिपादकवेदवाक्यस्य साक्षात् स्वविषयविषयकमानान्तरगोचरार्थकत्वरूपसजातीयसंवादो न सम्भवति । तदर्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । नापि स्वनिष्ठप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयविषयकमानान्तरगोचरार्थकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वरूपो विजातीयसंवादः । तस्य फलोत्तरकालं निश्चेतव्यत्वेनेदानीं तत्सत्त्वनिश्चयायोगादसत्त्वसम्भवशङ्का स्यादेवेति भावः ।

केचित्तु, यदि गुणोत्कर्षोऽसत्यः स्यात् तर्हि तत्तात्पर्यकवेदजन्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो न स्यात् । प्रामाण्यस्य विषयसत्तामूर्तिकत्वादिति तर्कपराहत-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अस्त्वेवमिति** ॥ प्रामाणिकत्वप्रमाणाविरुद्धत्वोक्तिप्रकारेण महातात्पर्यविषयत्वं गुणोत्कर्षस्यास्त्वित्यर्थः ।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **राजादीति** ॥ राजादितो ग्रामद्रव्यादिफलं प्राप्तुं त्वमिन्द्रश्चन्द्र इत्यादिरूपेण प्रतिपाद्यमानोत्कर्षस्येवेत्यर्थः ।

त्वान्नाप्रयोजकतेत्यत आह- **संवादेति ॥ सत्त्वनिश्चयायोगात्** सत्त्वघटित-प्रामाण्यनिश्चयायोगात्। संवादेन खलु प्रमाणानां प्रामाण्यनिश्चयः। संवादश्च सजातीयेन विजातीयेन वा भवेत्। न चासौ प्रकृत इति प्रामाण्यग्राहकाभावा-दिष्टापादनमेतदिति भाव इत्याहुः। अन्ये तु, असत्त्वसम्भवादित्यनेनोक्तानुमाने किं दूषणमभिहितमित्यतः गुणोत्कर्षो न निश्चितसत्ताकः संवादशून्यत्वात्। शुक्तिरूप्यवदिति प्रतिपक्षपराहतिरिति भावेनाऽह संवादेतीत्यवतारयन्ति।

'स्वतः प्रामाण्यात्' इति भाष्यस्य कृतचोद्यपरिहारपरत्वस्फोरणाय स्वशब्दस्य प्रामाण्याश्रयग्राहकपरत्वं प्रामाण्यशब्दस्य तन्निश्चयपरत्वं चोपेत्य व्याचष्टे- **ज्ञानग्राहकेणैवेति ॥** एवकारव्यावर्त्यमुक्तम्- **संवादमिति ॥** वेदजन्यगुणो-त्कर्षादिज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वेऽपि वेदप्रतिपाद्यगुणोत्कर्षस्यासत्त्वं किं न स्यादित्यत आह- **नहीति ॥** याथार्थ्यरूपप्रामाण्यस्यार्थसत्त्वशरीरकत्वादि-त्याशयः। **एवं सति** प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वे ॥ **सत्त्वं स्यादिति ॥** अयमाशयः। 'अनृतजडविरोधि' इत्यादिबौद्धागमजन्यज्ञानं तावत् साक्षिवेद्यम्। तद्गतप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसाक्षिवेद्यं न वा। नेति पक्षे प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहक-ग्राह्यत्वरूपस्वतस्त्वभङ्गः। आद्ये बौद्धागमविषयोऽपि सन् स्यात्। विषयसत्त्व-मूर्तिकत्वात् प्रामाण्यस्येति। **तत्प्रामाण्यग्रहणस्य** बौद्धागमजन्यज्ञान-प्रामाण्यग्रहणस्य ॥ **अपोदितत्वादिति ॥** ज्ञानं गृह्णन् साक्षी प्रामाण्यं गृह्णाती-त्युत्सर्गः। बलवद्बाधकोपनिपाते तु प्रामाण्यं न गृह्णाति। तदिहापि साक्षी बौद्धवाक्यजनितज्ञानमात्रं गृह्णन्नपि बलवद्बाधकोपनिपातरूपाप्रामाण्यग्राहक-सामग्र्या प्रतिबद्धो न प्रामाण्यग्रहणस्येष्टे। स्वतो गमनसमर्थोऽपि गजो गोक्षुरकेन प्रतिबद्धो न गच्छतीति यथा। न चैवं स्वतस्त्वहानिः। ग्राह्यप्रामाण्यविरोध्यु-पस्थापकसामग्र्यसमवहितज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्य स्वतस्त्वशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ **तथा प्रकृतेऽपीति ॥** यथा बौद्धवाक्यजन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणेऽपवादः तथा सर्वोत्कर्षप्रतिपादकवेदजन्यज्ञानप्रामाण्यग्रहणे प्रबलविरोधोपनिपात इत्यर्थः। प्राचीनटीकायां तु, ननु वेदोक्तयोर्ब्रह्मरुद्रोत्कर्षयोरिदानीमेव निरस्तत्वात् कथं

वेदोक्ते विष्णूत्कर्षे आश्वास इत्यत आह- **अविरोधादिति** ॥ अन्योत्कर्षयोर्भारतादिविरोधादत्राविरोधाद् युक्त आश्वास इति व्यख्यातम्॥**अनुमानेति**॥ ईश्वरो न सर्वोत्कृष्टः पुरुषत्वात्। परिदृश्यमानपुरुषवदित्यनुमानेत्यर्थः। ईश्वरसर्वोत्कर्षस्य अपौरुषेयतया निर्दोषेण वेदेन प्रमितत्वादनुमानं बाधितविषयमिति भाष्यभाव इत्याह- **कालातीतमिति** ॥ **प्रमाणविरुद्धस्यापि** प्रमाणबाधितस्यापि। धर्माणां वैचित्र्यमिति विग्रहे अर्थानामित्यनन्वयः। अर्थानां ये धर्मास्तेषामित्युक्तेऽसामर्थ्येन धर्मवैचित्र्यमिति समासायोग इत्यत आह- **धर्मैरिति** ॥ अर्थानां धर्मवैचित्र्यं गवाश्वादिरूपाणामर्थानां सास्नैकशफादिधर्मैर्महिषादिवैलक्षण्यमस्ति तावत्। तन्न स्यात्। गौरश्वो वा न महिषाद्विलक्षणः। पशुत्वात्। महिषवदित्यनुमानसम्भवादिति भावः। अतिप्रसङ्गाभिधानाभिप्रायत्वे धर्मवैचित्र्यं न स्यादर्थानामित्येव भाषणं स्यान्न तु धर्मवैचित्र्यादितीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह- **यद्वेति** ॥ **अनेन** नच प्रमाणदृष्टस्येत्यादिवाक्यद्वयेन *॥ **असम्भावनेति** ॥ सन्ति हि तेऽप्यर्थाः ये प्रमाणप्रमिता अप्यसम्भावनयाऽपोद्यन्ते। यथा देवगवानामुत्तानानां वहनम्। तथा नच प्रमाणदृष्टस्येति वाक्येन भगवद्गुणोत्कर्षस्य वेदलक्षणप्रमाणावसितस्याप्यन्यत्रादर्शनादसम्भावनयाऽपवादः किं न स्यादित्यसम्भावनया प्रतिहतत्वरूपविरोधं परिहर्तुं धर्मवैचित्र्यादिति वाक्येन निर्दोषाशेषसद्गुणत्वे समतीतक्षराक्षरत्वमिव गुणोत्कर्षे विचित्रधर्मयोगित्वलक्षणं सम्भावकप्रमाणं दर्शयतीत्यर्थः। दूषणसौकर्याय स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकार इत्यस्यार्थं वदन् चशब्दस्तुशब्दार्थ इत्याह- **संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारे त्विति** ॥ अदोषत्वमित्यस्यार्थः- **प्रामाण्यमिति** ॥ विपरीतनिश्चयादिजनकत्वरूपदोषराहित्ये प्रामाण्यध्रौव्यादिति भावः। प्राचीनटीकायां तु भवत्पक्षे वेदानामपौरुषेयत्वेनाऽऽप्तोक्तत्वगुणाभावात् तदुक्तनिश्चयायान्यन्मानं वक्तव्यमित्यत आह- **स्वत इति** ॥ अपौरुषेयत्वेनानाशङ्कितवेदप्रमितेऽपि प्रमाणान्तरोक्तावत एवादोषत्वनिश्चयेऽप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः। अतः स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यमिति भाव इति व्याख्यातम्।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अनेनेति** ॥ धर्मवैचित्र्यादिति ग्रन्थेनेत्यर्थः।

इतोऽपि न केवलं संवादमनपेक्ष्य ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वाद् भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं न शङ्कनीयम्। किन्तु प्रयोजनानपेक्षयोत्कर्षप्रतिपादनादपि। **तर्हि** प्रयोजनापेक्षाभावे। वेदानां भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वमेव न स्यादित्यर्थः। दूरे तु सत्त्वशङ्केत्येवकारार्थः। कुत इत्यत आह- **प्रयोजनेति** ॥ तत् तत्परत्वम्। **प्राक्** मोक्षो हि महापुरुषार्थ इत्यत्र। प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत् साधितमिति कृतचोद्यपरिहारं वक्तुमाह- **प्रयोजनापेक्षयेति** ॥ एकस्य वेदस्य प्रयोजनापेक्षानपेक्षे कुत इत्यत आह- **पक्षद्वयं चेति** ॥ **इत्यादिवक्ष्यमाणेति** ॥ 'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ॥ एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित्। अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत् तदर्थकम् ॥' इति सप्तमभाष्ये वक्ष्यमाणेत्यर्थः। अत्र देवार्थाः देवप्रतिपत्त्यर्थाः। प्रतिपन्ना देवाः नारायणार्थकाः नारायणज्ञानार्थाः। **मोक्षार्थः** मोक्षार्थे ज्ञातव्यः। नान्यार्थः न तद्भिन्नपरमपुरुषार्थार्थः । मध्यमभक्तानां चित्तवृत्तिः । एकान्तानां नियतानामुत्तमभक्तानाम् न कस्यचिदर्थे स एव परमपुरुषार्थ इत्येतदर्थके प्रमाणे 'एवं मध्यमभक्तानाम्' इत्यन्तेनाऽद्यः पक्षः 'एकान्तानाम्' इत्यादिना प्रमाणशेषेण द्वितीयः पक्षः प्रत्येतव्य इति विवेकः ॥ **एकस्यैव वाक्यस्येति** ॥ 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति न्यायेन भगवदुत्कर्षलक्षणैकार्थप्रतिपादकः सर्वो वेद एकमेव वाक्यमिति भावः । **प्रतिपत्तृभेदात्** मध्यमोत्तमरूपज्ञातृभेदात् प्रयोजनापेक्षत्वं तदनपेक्षत्वं च न विरुद्धमित्यर्थः । **एतान् प्रति** मध्यमभक्तान् प्रति। तन्मोक्षार्थं गुणोत्कर्षवन्तं भगवन्तं प्रतिपादयिष्यामि उत्तमभक्तान् प्रति तु प्रयोजनानपेक्षया प्रतिपादयिष्यामीति प्रवृत्तिश्चेतनस्यैव दृष्टा न जडस्येत्यर्थः। ईश्वरस्य जडं प्रत्यपि तथा नियमनाज्जडस्याप्येवं प्रवृत्तिर्युक्तेति भाष्यार्थः *॥ **इत्युक्तमिति** ॥ 'अपौरुषेयत्वात्' इत्यत्र 'अविनाशि तु तद्

* उमर्जीयम्- **एतान् प्रतीति** ॥ मध्यमभक्तान् प्रति तन्मोक्षार्थं गुणोत्कृष्टं भगवन्तं प्रतिपादयिष्यामीति प्रथमवाक्यार्थः। एकान्तान् प्रति स्वाप्रधान्येनैव गुणोत्कृष्टं भगवन्तं प्रतिपादयिष्यामीति द्वितीयवाक्यार्थः।

विद्धि' इत्यादौ चेति योज्यम् । तत्र अनादिपदार्थविषये ।। **कथमिति** ।। अयमाशयः । वेदस्यानादित्वाद् वेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वेदत्वस्यार्थप्रतिपादन-शक्तिरूपस्य वेदस्वभावत्वाद्धर्मिणा सह पराधीनत्वं केन प्रकारेणेति । भाष्ये द्रव्य-शब्देन प्रकृत्यादितत्त्वमुच्यते । कर्मेति धर्माधर्मौ । स्वभावः प्रकृत्यादीनां परिणामादिः । जीव इत्यभिमानीति सुधानुसारेणार्थो द्रष्टव्यः । प्रयोजकत्व-मित्यस्यार्थः- **अनादेर्नियामकत्वमिति** ।। अनादेर्नियोजकत्वं त्विति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।। **ईश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तमिति** ।। अयं भावः । 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता । तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वर-तन्त्रता' । यथा वैशेषिकादिमते गगनादिपरिमाणादीनामनादिनित्यानामपि स्वाश्रयगगनाद्यधीनता, यथा वाऽद्वैतिमतेऽनादेरात्माज्ञानसम्बन्धस्य जीवब्रह्म-विभागादेश्च स्वसम्बन्ध्यज्ञानाद्यधीनता, यथा वा प्राभाकरमते दुःखप्रागभावस्य मोक्षस्य ज्ञानाधीनता, यथा वा मतान्तरे दुरितप्रागभावस्य निषिद्धाकरणाधीनता, तथा वेदस्य तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चोत्पत्त्यभावेऽपि स्थितौ विष्ण्वधीनता ।

किञ्च सादेरप्युत्पत्तावन्यापेक्षायामपि तदनन्तरस्थितावनादितो न विशेषः । तत्र च सादिर्न केवलमुत्पत्तावीशतन्त्रः, किन्तु स्थितावपीति 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः' इति सूत्रकृतैवोक्तत्वादनादेरुत्पत्त्यभावेन तत्रान्यानपेक्षायामपि स्थितावीश्वरापेक्षा किं न स्यात् । दृश्यते हि योगे अन्यापेक्षस्य पराधीनत्ववत् क्षेमेऽपि तदपेक्षस्य तदधीनता । किञ्च 'अकर्तुमन्यथा कर्तुं कर्तुं चास्तीश्वरस्य यत् । सामर्थ्यं तेन तत्तन्त्रमनाद्यपि च सादिवत्' । ईश्वरो हि सर्वत्राप्रतिहतशक्तित्वाद्धटेनेवाव्याकृताकाशादिनाऽपि रहितमतीतादिकालं कर्तुं शक्नोति । सङ्कल्पाभावात् तु तदकरणम् । तदभावश्च कार्योन्नेयः । न च शक्त्यभावादेव तदुपपत्तिः । 'स्वभावजीवकर्माणि' इत्यादितत्त्वप्रकाशिकोदाहृत-श्रुत्यादिविरोधात् । ऐश्वर्यविरोधाच्च । तथा चानादीश्वरेच्छाधीनानादिस्वभावता कथमीश्वरतन्त्रताविरोधिनीति । तदुक्तं 'तादृशत्वात् तु तच्छक्तेः' इत्यनुव्याख्यान-सुधायाम् । तादृशी खल्वीश्वरस्य शक्तिः यन्नित्यानित्यस्वभावसर्वविषया ।

अन्यथेश्वरत्वहानेः। अथ तस्याः शक्तेः किं शक्यमिति चेत्, तत्स्वरूपसत्तैव। अनादिसिद्धा सेति चेत्, सत्यम्। अनादीश्वरशक्त्यैवेति वदाम इति ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** ॥ प्रयोजनानपेक्षया तदपेक्षया च वेदस्य गुणोत्कर्षप्रतिपादकत्वमिति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। **तन्मायामयम्** ईक्षितृत्वादिमिथ्यात्वम्॥ **उक्तत्वादिति** ॥ 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्ध्यते' इति अन्यत्र सहानवस्थितानामपि धर्माणामैश्वर्यबलादेवाविरोधस्य प्रागुक्तत्वेनेक्षितृत्वादेर्मायामयत्वं विनैव पारमार्थिकत्वेनैव सम्भवस्याभिधानादर्थापत्तिर्नोन्मिषतीति भावः । **तददर्शनात्** प्रमाणान्तरादर्शनात्।

भाष्यम्

अचलत्वं तु 'अप्रहर्षमनानन्दम्', 'अदुःखमसुखम्', 'न प्रज्ञम्', 'असद्वै' इत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः ।

'तपो मे हृदयं साक्षात् [1]तनुर्विद्या क्रिया कृतिः' इत्याद्युक्तेः । अतश्च न मायामयं सर्वम् । ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव सम्बोधनाच्च 'तं त्वा भग' इत्यादौ । स्वरूपत्वान्न मायामयत्वं युक्तम् । विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ।',

'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ।',

'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥

प्रमेयदीपिका

प्रकृतमनुसरन् 'अचलः' इत्येतत्पदं यदन्यैः 'परिस्पन्दरहितः' इति

१. ब. क्रतुः ।

व्याख्यातं तदसदिति भावेनाऽह- **अचलत्वं त्विति** ॥ इत्यादिवद् व्याख्येयमिति शेषः । सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्माभ्युपगच्छता यथैतानि वाक्यानि व्याख्यायन्ते 'लौकिकसत्तादिरहितम्' इति तथा 'अचलः' इत्येतदपि लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम् । सर्वथा परिस्पन्दाभावार्थत्वे 'अप्रहर्षम्' इत्यादेरपि सर्वथाऽनानन्दत्वादिकमर्थः स्यात् । अविशेषादिति भावः ।

ननु विषमोऽयमुपन्यासः 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिभिरानन्दरूपत्वादेः प्रमितत्वेन तथा व्याख्यानोपपत्तेरिति चेत् समं प्रकृतेऽपीत्याह- **क्रियेति** ॥ कुतः क्रियादृष्टिरित्यत आह- **तप इति** ॥ तप आलोचनम् । 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यादीनि निरवकाशानि । क्रियावाक्यानि सावकाशानि । सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य मायामयत्वात् । अतः पुनर्वैषम्यमित्यत आह- **अतश्चेति** ॥अत एव महातात्पर्यविरोधादेव । इतश्च नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह- **ऐश्वर्यादीति** ॥ सम्बोधनादीश्वरस्य । अर्शआद्यजन्तोऽयं शब्द इत्येवकारेण व्यवच्छिनत्ति । नियामकाभावेनाश्रुतप्रत्ययकल्पनायोगात् । एवं सम्बोधने तत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्यात्, नत्वमायामयत्वमित्यत आह- **स्वरूपत्वादिति** ॥ अनन्तत्वस्वाभाविकत्वादिवचनाच्च नेश्वरशक्त्यादीनां मायामयत्वम् । मायामयस्यानन्तत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह- **विज्ञानेति** ॥ २४ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रकृतमिति** ॥ 'नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः' इति गीताव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **एतानीति** ॥ क्वचिद् वाक्येऽप्रहर्षमिति श्रूयते । क्वचिदनानन्दमित्यादीत्यत एतानीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **लौकिकसत्तादीति** ॥ लौकिकी या सत्ता जातिः, लौकिकं यदनित्यज्ञानं लौकिकं यदनित्यविषयजन्यसुखादि, तद्रहितमिति हेतोरसदित्याद्युच्यत इत्यर्थः । 'अनानन्दत्वादिकम्' इत्यत्रत्याऽनन्दपदस्य प्रहर्षत्वमर्थः । तथा च 'अप्रहर्षम्' इति

वाक्येऽप्रहर्षमित्यस्य सर्वथा प्रहर्षशून्यमित्यर्थः स्यात् । तथाच 'अनानन्दम्' इति वाक्ये चानानन्दमित्यस्य सर्वथाऽऽनन्दशून्यत्वमर्थः स्यादित्यादि द्रष्टव्यम्॥ **अविशेषादिति** ॥ अचलपदव्याख्यानन्यायस्यात्राप्यविशेषादित्यर्थः ॥ **तथा व्याख्यानेति** ॥ असदित्यादेर्लौकिकसत्तादिरहितमित्यादिप्रकारेण व्याख्यानेत्यर्थः । कुतः ? प्रमाणात्॥ **निरवकाशानीति** ॥ सत्यज्ञानादेस्तत्स्वरूपत्वेन ब्रह्मधर्मत्वाभावादिति ज्ञेयम् । तथाच तत्प्रतिपादितानि सत्यानीति भावः । सावकाशत्वमेव दर्शयति- **सर्वस्येति** ॥ क्रियादेरपि तदन्तर्गतत्वादिति भावः ॥ **अत इति** ॥ क्रियादेः प्रमितत्वाभावादित्यर्थः । मूले सर्वक्रियादीत्यर्थः ॥ **एवकारेणेति** ॥ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव[1] षण्णां भग इतीरणा' इत्यैश्वर्यादिगुणवाचकभगशब्देनैव, नत्वर्शआद्यजन्तेन गुणवद्वाचकेनेत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरैवकारेणेत्यर्थः । ननु भगोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यनेनाच्प्रत्यये भगशब्दो धर्मिवाचकः किं न स्यादित्याशङ्कायामाह - **नियामकेति** ॥ **अश्रुतेति** ॥ भगेत्यत्र प्रत्ययाश्रवणादित्यर्थः । 'स्वाभाविकत्वादि' इत्यादिपदेन परत्वग्रहणम् । ॥ २४ ॥

भावरत्नकोशः

एतानि वाक्यानि 'असद् वै', 'न प्रज्ञम्', 'असुखम्' इत्येतानि वाक्यानि । व्याख्यानप्रकारोक्तिः- **लौकिकेति** ॥ लौकिकी सत्ता परतन्त्रसत्ता । आदिशब्देन लौकिकमनित्यं ज्ञानं लौकिकं विषयजन्यमनित्यं सुखं च गृह्यते । 'सत्यं ज्ञानम्', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यप्रमितसत्ताज्ञानानन्दरूपस्य ब्रह्मणः 'असद् वा इदमग्र आसीत्', 'न प्रज्ञम्', 'असुखम्' इत्यादिवाक्यैर्यदसत्त्वमज्ञानत्वमसुखत्वं च प्रतीयते । तत् तथा न प्रत्येतव्यम् । किन्तु लौकिकसत्तारहितं लौकिकज्ञानरहितं लौकिकसुखरहितं ब्रह्मेत्येव । उक्तनिरवकाशमानादिति भावः ॥ **सर्वथेति** ॥ अनेन 'अदुःखम्' इत्यत्र यथा सर्वदुःखाभावार्थत्वं तथा 'अचलः'

---

१. अत्र 'ज्ञानविज्ञानयोश्चैव' इत्यपि पठ्यते ।

इत्यत्रापि सर्वथा परिस्पन्दाभावार्थत्वमिति दृष्टान्तार्थं भाष्ये 'अदुःखम्' इति वाक्योदाहरणमिति सूचितम् ॥ **अविशेषादिति** ॥ अचलपदव्याख्यानन्यायस्यात्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः । **तथा व्याख्यानोपपत्तेः** असदित्यादेर्लौकिकसत्तादिरहितमित्यादिप्रकारेण व्याख्यानोपपत्तेः । **प्रकृतेऽपि** 'अचलः' इत्यत्रापि । **कुतः** प्रमाणात् । **क्रियादृष्टिः** क्रियावगमः ।

ननु कृच्छ्रचान्द्रायणादिसन्तापस्तप उच्यते- 'तपः कृच्छ्रादिकर्म च' इत्यमरोक्तेः, 'तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः' इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् तप सन्ताप इति धातोश्च । नचाऽऽप्तकामस्येश्वरस्य सन्तापः सम्भवति । अनाप्तकामस्यैव हि लोके सन्तापो दृश्यते । अतस्तपसो भगवद्धृदयत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह- **आलोचनमिति** ॥ 'तप आलोचनं प्रोक्तम्' इति तृतीयतात्पर्योक्तवचनादिति भावः । यद्यपि कर्मनिर्णयटीकायां यस्य तपो ज्ञानस्वरूपं नत्वालोचनात्मकमित्यालोचनात्मकं तपः प्रत्यषेधि । तथाऽप्यज्ञानप्रयुक्तालोचनमेव तत्र दूषितं नतु ज्ञानात्मकालोचनमपि । अज्ञो ह्यालोचयतीति तत्रैव टीकायामुक्तत्वात् । मनःप्रणिधानलक्षणालोचनस्य ब्रह्मादाविवेश्वरेऽभावेऽपि ज्ञानलक्षणमालोचनमनुमतमेवेति । ननु 'तपोभिमानी रुद्रस्तु विष्णोर्हृदयमाश्रितः । विद्यारूपा तथैवोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिता । शृङ्गाराद्याकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासनः' इति प्रमाणमुदाहृत्य तपोभिमानी रुद्रो मम हृदयाज्जातस्तदाश्रितश्च । विद्याभिमानिन्युमा तनोर्जाता तदाश्रिता च । क्रियाभिमानी पाकशासनः आकृतिः शृङ्गाराद्याकारजातः तदाश्रितश्चेत्येवं भगवत्पादैरिदं वचनमन्यथा व्याख्यातमिति कथमेतद् भगवतः क्रियावत्त्वे प्रमाणमिति चेत् ।

अत्राऽहुर्नृहरितीर्थश्रीमच्चरणाः । अङ्गदेवताधर्माणां भगवद्गतत्वस्य समाहारसूत्रसिद्धत्वात् क्रियाऽऽकृतिरित्यस्यात्रोदाहरणमिति । अयं भावः । 'अङ्गैः पराद्ये हि देवा विसृष्टास्तत्तद्गुणान् परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेत' इति समाहारसूत्रभाष्ये न केवलमङ्गेषु तत्तद्देवताभावनया

पूर्यते, किन्तु तत्तदङ्गदेवगुणसमाहारश्च तत्तदङ्गेषु कर्तव्यः। यथा चक्षुर्मनआदिषु सूर्यसोमादिगुणा महाप्रकाशकत्वाह्लादकरत्वादय इति। तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्याऽत्र पालनशासनादिक्रियाणामपि भगवदाकृतौ भावनीयत्वावसायेन भगवतः क्रियावत्त्वे भवतीदं वचनं प्रमाणमिति। केचित्तु, तात्पर्ये प्रमाणेनान्यथा व्याख्यातस्याप्यस्य वचनस्य क्रियावत्त्वे प्रमाणत्वेनात्रोदाहरणम्। आकृतिर्विग्रहः क्रिया क्रियास्वभाव इति तदर्थ इति यथाश्रुतार्थपरत्वाभिप्रायेणेति विभावयितुं टीकायां तपः तपोभिमानी रुद्र इत्यव्याख्याय आलोचनमिति व्याख्यातमित्याहुः॥ **निरवकाशानीति**॥ विज्ञानानन्दादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः। सावकाशत्वोपपादनम्- **सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्येति**॥ गुणक्रियादिरूपस्येत्यर्थः। चशब्द एवार्थ इति भावेन व्याचष्टे- **अत एव महातात्पर्येति**॥ **व्यवच्छिनत्तीति**॥ भगशब्देन केवलेन गुणवाचकेनेत्यर्थसूचनादिति भावः।

ननु 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति सूत्रेण अर्शश्शब्दादिगणेभ्यो मत्वर्थे अच्प्रत्ययस्य विधानात् 'तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा समा भग प्रविश स्वाहा' इत्यादौ भगवन्नित्यर्थे भगेति सम्बोधनं कुतो न भवेदित्यत आह- **नियामकाभावेनेति**॥ 'यशोऽहं भवानि' इति वक्ष्यमाणप्रयोगे यशोभवित्रोरैक्यायोगलक्षणनियामकेन यशस्वीति मत्वर्थीयप्रत्ययस्याश्रुतस्यापि कल्पनं युक्तम्। न प्रकृते। कल्पकाभावादिति भावः। ऐश्वर्यादीनां 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः' इति प्रमाणगृहीतानां षण्णां गुणानामित्यर्थः॥ **स्वरूपत्वादिति**॥ स्वरूपस्यापि मायामयत्वे ज्ञानानन्दादेरपि मायामयत्वं स्यादिति भावः। 'स्वाभाविकत्वादि' इत्यत्राऽदिशब्देन प्रत्येकशो गुणादेर्निस्सीमत्वं, शक्त्यादेः परत्वं च गृह्यते। शक्त्यादीनां शक्तिगुणविग्रहाणाम्। 'नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः। रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मारीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः' इति तृतीयस्कन्धगतब्रह्मवाक्यस्यायमर्थः। इहाम्भसि सतोऽनन्तशक्तेर्यस्य पुंसो नाभिह्रदात् नाभिपद्मादिति यावत्। 'देवाश्च ज्ञानशक्तयः' इति तात्पर्यवचनाद् देवशिखामणितया विज्ञानशक्तिरहं ब्रह्मा आसं

समुदभवम्। अस्य हरेर्विचित्रं रूपं प्रतिमास्थानीयम् इदं विश्वं विवृण्वतः सृजतो मम निगमस्य सम्बन्धिनीनां गिरां वाचां विसर्गो विशिष्टनिश्चयः 'विष्णुरेव सर्वोत्तमः' इत्यादिलक्षणः। मारीरिषीष्ट नष्टो मा भूदिति। 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे। यदासीत् तत एवाऽद्यः स्वयम्भूः समभूदजः' इति षष्ठस्कन्धगतभगवद्वचनस्य तत्त्वोद्योतटीकारीत्या- मयि मम नाभौ। अनन्ते गुणत इति गुणानां प्रत्येकमानन्त्यमुच्यते। यदासीत् पद्मम्। स्वयम्भूरज इति हिरण्यगर्भस्य परमेश्वरादुत्पत्तावागमसम्मतिकथनम्। स्वयंशब्दस्याकारस्य च विष्णुनामत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः। भागवतटीकायां तु मत्सम्बन्धिनाभौ यत् पद्ममाविरासीत् तत एव स्वयम्भूः समभूत्। कोऽसौ स्वयम्भूरित्यत उक्तम्- **अज इति**॥ 'अजा विष्णुहरच्छागा' इत्यतोऽनिर्णय इत्यत उक्तम्- **आद्य इति**॥ जगदादौ भूतश्चतुर्मुख एव 'अजः पितामहो ब्रह्मा' इत्यभिधानात्। कीदृशे मयि? अनन्तगुणे असङ्ख्यातज्ञानादिगुणे गुणतोऽनन्ते प्रत्येकशोऽप्यसङ्ख्याते। यथोक्तम्- 'प्रत्येकशो गुणानां तु निस्सीमत्वमुदीर्यते। अनन्तत्वं तु गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्यया। अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव च' इति। अनन्तविग्रहे असङ्ख्यातरूपे इति व्याख्यातम्। अत्र गुणानामसङ्ख्यत्वं प्रत्येकं निरवधिकत्वं च, ज्ञानबलाभ्यां च सहिता क्रिया ज्ञानबलक्रियेति तच्छक्त्यादिचतुष्टयस्य परत्वं स्वाभाविकत्वं च ज्ञायते। ॥ २४॥

भगवद्गीता

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेनं विदित्वैवं[1] नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५॥

भाष्यम्

अत एवाव्यक्तादिरूपः। ॥ २५॥

१. ब. तस्मादेवं विदित्वैनम्।

प्रमेयदीपिका

ननु भगवान् ज्ञानिभिर्दृश्यते चिन्त्यते च। तत् कथमुच्यते 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' इति। तत्राऽह- **अत एवेति ॥** अचिन्त्यशक्तित्वादेव। यथोक्तम्- 'अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्' इति। ॥ २५ ॥

भावदीपिका

॥ **अतोऽनन्तेनेति** ॥ व्याख्यातमेतद् भाष्यानुव्याख्यानयोः। 'युज्यते च तस्यानन्तशक्तित्वात्', 'अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः' इति ॥ २५ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **चिन्त्यते चेति** ॥ चशब्देन 'विविधावताररूपत्वाद् विक्रियते च' इति प्राचीनटीकारीत्या समुच्चीयते॥ **अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमितीति** ॥ यद्यप्यव्यक्तादिलक्षणेश्वरसरूपत्वादित्येवमव्यक्तादिशब्दो जीवपरो न भगवद्विषयः। जीवप्रकरणविरोधात्। तथाऽपीश्वरे अव्यक्तत्वादिविशेषणाध्यवसायद्वारकत्वाज्जीवविषयत्वस्येत्यभिप्रायेण टीकायामेवमाक्षेपः कृत इत्यदोषः। अव्यक्तस्वभावस्याप्यचिन्त्यशक्तियोगेन व्यक्तत्वमित्यत्र सूत्रसम्मतिमाह- **यथोक्तमिति** ॥ **अतः** अव्यक्तत्वे प्रत्यक्षत्वे च प्रमाणसद्भावात्। **अनन्तेन** अपरिच्छिन्नशक्तिकेनेशेन। तत्प्रसादेनेति यावत्। अव्यक्तस्यापि व्यक्तिर्ज्ञायते। तेनेति वाच्ये अनन्तेनेत्युक्तिः अव्यक्तस्वभावस्य प्रसादेनापि कथं प्रत्यक्षता स्यादिति न शङ्क्यम्। तस्यानन्तशक्तित्वादिति युक्तिं द्योतयितुम्। बलवद्युक्त्या चैवमेतदिति भावेनोक्तम्- **तथा हि लिङ्गमिति** ॥ तथाशब्दः समुच्चये। हिर्हेतौ। 'तस्याभिध्यानात्' इति श्रुत्युक्तमीशप्रसादसाध्यबन्धनिवृत्तिरूपं लिङ्गं च प्रसादहेतुप्रकाशज्ञापकं हि यस्मात् तस्मादप्येतज्ज्ञायते। 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' इति मोक्षस्य दर्शनसाध्यत्वश्रवणात् प्रसादाद् दर्शनं, दर्शनान्मोक्ष इत्यङ्गीकरणीयत्वादिति

सूत्रार्थः। अत्र पुरुषप्रयत्नेनाव्यक्तस्याप्यनन्तशक्तियोगेन प्रत्यक्षताऽपि युज्यत इत्यर्थो विज्ञायते। यथोक्तं भाष्यानुव्याख्यानयोः- 'नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः' इति। 'अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः' इति च। ॥ २५ ॥

गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु- ननु यथा दक्षप्रजापतेः शिरश्छेदो न स्वतो जातः, नापि वीरभद्रस्याऽयुधेन निमित्तेन। किन्तु यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण। तथा स्वतः प्रायोनिमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिच्छस्त्रादिना निमित्तविशेषेण विनाशः किं न स्यादित्यतो विशिष्टनिमित्तान्यपि नात्र सन्तीत्युच्यते- **नैनमिति**॥ अन्वादेशे एनादेशः। 'देही' इति प्रकृतं जीवम्। लट्प्रयोगश्रवणेन वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधाद् इदानीं दृश्यमानत्वेनाऽत्मनः प्राक् विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादित्याशङ्क्य छेदादियोग्यतैवाऽत्मनो नास्तीति प्रतिपद्यते- **अच्छेद्योऽयमिति**॥ अयं जीवः। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययस्य स्मरणात् छेदादियोग्यतैवाऽत्मनो नास्तीति सिद्ध्यति। 'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते' इति प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदर्शनात् छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति पूर्वश्लोकेनोक्तम्। तत्र वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनश्छेदाद्ययोग्यतायां किं निश्चययुक्तिरुत सम्भावना ? नाऽद्यः। कदाचिददृष्टस्यापि पश्चाद् दर्शनात्। द्वितीये तु कुतोऽयोग्यता निश्चेयेत्याशङ्क्य नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणेश्वरसरूपत्वादिति निश्चययुक्तिं वक्तुं प्रतिबिम्बे बिम्बसमानधर्माणामविरुद्धानां सम्भवादिति भावेनोच्यते- **नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यादिना**॥ पुनरुक्तिभयात् सामर्थ्याद् भिन्नपदोपात्तमपि नित्यत्वं विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति। सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमेव नित्यम्। सर्वेषु शस्त्रपावकादिषु स्थितः सर्वगतः। स्थाणुः नैमित्तिकविकाररहितः। अनाद्यनन्तशक्तित्वादचलादिः। ईश्वरस्य तावच्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्। नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणत्वात्। नह्येवम्भूतस्य छेदादिकं सम्भवति। ईश्वरस्यैवम्भावोऽस्तु। जीवस्य तु कुतः? तथाविधेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति

चेन्न। यो यत्प्रतिबिम्बः स तद्धर्मेति नियमाभावादिति। मैवम्। यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तेरत्राभिप्रेतत्वात्। नित्यसर्वगतत्वादिलक्षणेश्वर-सरूपत्वात् प्रतिबिम्बस्य छेदाद्ययोग्यत्वं युक्तमिति भावः।

एवं सर्वशङ्कोद्धारेणाऽत्मनित्यत्वं प्रतिपाद्योपसंहियते- **तस्मादिति** ॥ बिम्बोपाधितत्सन्निधिनाशनिमित्तस्य शापादिनिमित्तस्य शस्त्रादिनिमित्तविशेषकस्य च नाशस्याभावेनाऽत्मनो नित्यत्वादेनं जीवं एवं नित्यत्वादिना विदित्वा नानुशोचितुमर्हसीति। ॥ २५ ॥

भगवद्गीता

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं[1] शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

भाष्यम्

अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं, तथाऽपि देहसंयोगवियोगात्मक-जनिमृती स्त एवेत्यत आह- **अथ चेति**[2]। ॥२६॥

प्रमेयदीपिका

ननु सर्वशङ्कोद्धारेणाऽत्मनित्यत्वं प्रतिपाद्य 'तस्मादेवम्' इत्युपसंहृतम्। तत् किम् 'अथ च' इति पुनरुच्यत इत्यतोऽङ्गीकृत्याऽत्मनित्यत्वं प्रकारान्तरेण शोकशङ्केयमित्याशयवानाह- **अस्त्वेवमिति** ॥ युद्धे च मृतिर्नियता। जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इति शङ्काशेषः। अनेन पूर्वार्धोऽपि व्याख्यातः। अत एव देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती

---

१. ग.प. नैवम्।
२. ब. अथेति।

इत्युक्तम्। अन्यथा देहसंयोगवियोगावित्येव वा जनिमृती इत्येव वा ब्रूयात्। 'स्त एव' इत्यनेन नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तम्। 'अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम्' इति वदता 'आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते' इति मायावादिनोऽपव्याख्यानं निरस्तं भवति। 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इत्युत्तरवाक्यविरोधात्। 'अव्यक्तादीनि' इत्यनेनापि विरोधात्। ॥ २६ ॥

भावदीपिका

'युद्धे च' इत्यतः पूर्वं नित्यस्याप्यात्मन इति शेषः। 'मृतिर्नियता' इत्यत्र साधारणमृतिमतां च जनिरपि नियतेति ग्राह्यम्॥...[1]॥ पूर्वार्धव्याख्यानसूचनार्थमेव पूर्वार्धस्थजनिमृतिशब्दौ देहसंयोगवियोगात्मकेति व्याख्याताविव्यर्थः। एवं व्याख्यानसूचनाभावे इत्थं भगवत्पादैः प्रयोज्यमित्याह- **अन्यथेति ॥** अवधारणार्थो नियमार्थः। 'नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव च' इति शब्दनिर्णये। अत्र तु नियतमिति तात्पर्योक्तेरिति ध्येयम्॥ **इदमुच्यत इति ॥** 'अथ चैनम्' इत्यनेन शोकपरिहार उच्यत इत्यर्थः। 'जातस्य हि ध्रुवः' इत्यादिप्रकाशनादिति तात्पर्यं मनसि निधायाऽह **ध्रुवं जन्मेति ॥** स्वरूपेण स्थितस्यैवाऽत्मनो देहयोगवियोगकथनेन तन्नित्यत्वावगमेनानित्यत्वस्वीकारे तद्विरोधः स्यादित्यर्थः॥ **अव्यक्तादीनीत्यनेनापीति ॥** अत्र नित्यस्यैवाऽत्मनो जननमरणस्वरूपनिरूपणेन तन्नित्यत्वादित्यर्थः। ॥ २६ ॥

भावरत्नकोशः

॥ पुनरुच्यत इति ॥ 'नानुशोचितुमर्हसि' इति समनन्तरश्लोकोक्तस्य 'नैनं शोचितुमर्हसि' इति पुनः श्रवणादिति भावः। 'स्त एव' इत्यनन्तरं किञ्चातः प्रकृते इति शङ्कापरिहाराय शेषं पूरयति- युद्धे च मृतिर्नियतेति ॥ साधारणमृत्यनन्तरं जन्मापि नियतमिति जनिग्रहणम्। अनेन गमनिकाभाष्येण।

---

१. अत्र प्रतीकं त्रुटितम्। 'अत एवेति' इति पाठेन भाव्यमिति भाति।

पूर्वार्धः 'अथ चैनं नित्यजातम्' इति पूर्वार्धः । व्याख्याने उपष्टम्भकमाह- **अत एवेति** ॥ जातमृतपदयोर्व्याख्यातव्यत्वादेवेत्यर्थः । तद्व्याख्यापरत्वाभावे बाधकमाह- **अन्यथेति** ॥ श्लोकावतारमात्राभिप्रायत्वे । निरासे युक्तिमाह- **ध्रुवमिति** ॥ 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इत्युत्तरवाक्ये मरणं प्रति यो धर्मी तस्यैव जन्मोक्त्या नित्यत्वावगमेन तद्विरोधादनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो न युक्त इत्यर्थः ॥ **अव्यक्तादीनीत्यनेनापीति** ॥ अव्यक्तं प्रधानमादिर्देहोत्पत्तिकारणं येषां तान्यव्यक्तादीनि । अव्यक्ते प्रधाने निधनं देहलयो येषां तान्यव्यक्तनिधनानी- त्यत्र देहयोगलक्षणं जन्म तद्वियोगलक्षणं मरणं चोच्यते । आत्मानित्यत्वे च स्वरूपोत्पत्तिविनाशसम्भवेन देहयोगवियोगलक्षणोत्पत्तिमरणकथनविरोधश्च स्यादित्यर्थः । ॥ २६ ॥

भगवद्गीता

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

भाष्यम्

कुतोऽशोकः ? नियतत्वादित्याह- **जातस्येति** ॥ ॥२७॥

प्रमेयदीपिका

अनेनैवाभिप्रायेणैतदेकवाक्यतयोत्तरं श्लोकद्वयं क्रमेणावतारयति- **कुत इति** ॥ शङ्कामनूद्य 'तथाऽपि त्वं न शोचितुमर्हसि' इत्युक्तम् । तत्र को हेतुरित्यर्थः । ॥ २७ ॥

भावदीपिका

॥ **अनेनैवेति** ॥ आत्मनित्यत्वाङ्गीकाराभिप्रायेणैवेत्यर्थः ॥ **शङ्का- मनूद्येति** ॥ 'अथ चैनम्' इति श्लोके पूर्वार्धेनेत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** ॥ उत्तरार्धेने- त्यर्थः । ॥ २७ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **अनेनैवेति** ॥ 'अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम्' इत्यात्मनित्यत्वमङ्गीकृत्यैव प्रकारान्तरेण शोकशङ्केत्युक्ताभिप्रायेणैवेत्यर्थः ॥ **एतदेकवाक्यतयेति** ॥ उक्तार्थे हेतुसमर्पकतया 'नानुशोचितुमर्हसि' इत्यनेनैकवाक्यतयेत्यर्थः। अनूद्य 'अथ चैनम्' इत्यर्धेन। भाष्ये अशोकः कुतः प्राप्त इत्यत उक्तम्- **तथाऽपि त्वमिति** ॥ ॥२७॥

भगवद्गीता

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना[1] ॥ २८ ॥

भाष्यम्

तदेव स्पष्टयति- **अव्यक्तादीनीति** ॥ ॥ २८ ॥

प्रमेयदीपिका

स्पष्टनं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन। ॥ २८ ॥

भावदीपिका

स्पष्टनम् अशोकस्पष्टनम्॥ **जन्ममरणेति**॥ अनेनाव्यक्तं प्रकृतिरादिर्देहकारणं येषां तान्यव्यक्तादीनीति प्राकृतशरीरप्राप्तिलक्षणं जननम्। व्यक्तं प्रकृतिकार्यं शरीरं मध्यं सुखदुःखभोगे हेतुर्येषां तानि व्यक्तमध्यानीति स्थितिः। अव्यक्ते प्रकृतौ निधनं देहलयो येषां तान्यव्यक्तनिधनानीति मरणमिति जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेनेत्यर्थः। ॥२८॥

---

१. परिदेवना।

भावरत्नकोशः

॥ जन्ममरणेति ॥ अव्यक्तं कारणीभूतं शरीरमादिर्येषां तानि तथा। व्यक्तं कार्यं शरीरं मध्यं मध्यप्राप्तं येषां तानि तथा। पूर्वं कारणीभूतलिङ्गशरीरविशिष्टान्येव भूतानि सृष्ट्यादौ कार्यदेहयुक्तानि भवन्तीति यावत्। अनेन देहयोग एव जन्मेति निरूपितम् । अव्यक्ते कारणीभूतशरीर एव निधनं कार्यदेहलयो येषामिति मृत्युशब्दितदेहवियोगलक्षणमरणस्वरूपं निरूपितमिति विवेकः*। ॥ २८ ॥

तथाचायं गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थः- अस्तूक्तरीत्या आत्मनो नित्यत्वम् । तथाऽपि देहयोगवियोगरूपजन्ममृती तस्य स्त एव । युद्धे च मृतिर्नियता । जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इति शङ्कित्वा परिह्रियते- **अथ चेति ॥** शङ्कान्तरद्योतको निपातसमुदायः । 'नित्यं नियतमेव च' इति वचनान्नित्यशब्दो नियमशब्दितावधारणार्थः । एनं प्रस्तुतं जीवं देहयोगरूपजनिमन्तमेव नित्यं मृतं देहवियोगरूपमृतिमन्तमेव मन्यसे जानासि चेत्, तथाऽपि हे महाबाहो त्वं, हन्ताऽहमेतेषां मयेमे हन्यन्त इति एनं जीवम् अनुशोचितुं नार्हसि। ॥ २६ ॥

कुतो हेतोरशोक इति चेन्नियतत्वादित्युच्यते- **जातस्येति ॥ हि** यस्माद् **ध्रुवो** नियतः **मृत्युर्**मृतिः, **तस्माद्** जन्ममृत्योर्नियतत्वाद् **अपरिहार्येऽर्थे** मया युद्धाकरणमात्रेण तन्निमित्तशोकाभाव इति परिहर्तुमनर्हेऽर्थे। ॥ २७ ॥

जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन नियतत्वमेव विशदीक्रियते- **अव्यक्तादीनीति ॥** अव्यक्तं प्रधानमादिर्देहकारणं येषां तानि तथा। व्यक्तं प्राकृतं कार्यं शरीरं मध्यं मध्यमिव येषां तानि तथा। अनेन पूर्वं कारणीभूतलिङ्गशरीरविशिष्टानां भूतानां सृष्ट्यादौ कार्यदेहयोगरूपजन्माभिहितम्। अव्यक्ते निधनं लयो येषामिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एवेति नियतत्वम् । तत्र नियतजन्ममरणग्रस्तेषु **का परिदेवना?** को वा प्रलापः? शोको न कार्य इति यावदिति । ॥ २८ ॥

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- अव्यक्तं प्रधानमादिः उत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि । भूतानि जीवशरीराणि ।

भगवद्गीता

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद नचैव कश्चित् ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

भाष्यम्

देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वात् सर्वथाऽनाशान्न शोकः कार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति- **आश्चर्यवदिति** ॥ दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्धि आश्चर्यं लोके । दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात् सूक्ष्मत्वाच्चाऽत्मनस्तद्द्रष्टा । ॥ २९-३० ॥

प्रमेयदीपिका

'आश्चर्यवत्' इति श्लोकस्य न प्रकृतसङ्गतिर्दृश्यते। तदुत्तरश्लोकश्च पुनरुक्त इत्यत आह- **देहयोगेति** ॥ द्वन्द्वैकवद्भावोऽयम्॥ **सर्वथेति** ॥ बिम्बनाशाभावादिभिः सर्वैःप्रकारैः। **इत्युपसंहर्तुम्** उत्तरेण श्लोकेन॥ ईश्वरसरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्याशङ्कापरिहारहेतुत्वादुपसंहर्तुमित्युक्तम्। 'अप्रमेयस्य' इत्यादिना प्रागुक्तत्वात् पुनरिति। एनं यः कश्चित् पश्यति स [१]आश्चर्यवदित्याद्युक्त्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं क्रियते। तं व्याचष्टे- **दुर्लभत्वेनेति** ॥ दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः। तत् कथमित्यत आह- **तद्धीति**॥ 'आश्चर्य-

---

१. ग. आश्चर्य इत्याद्युक्त्वा ।

मनित्ये' इत्यादिस्मृतिं हिशब्देन सूचयति। सर्वेषामात्मद्रष्टृत्वात् कथमात्मद्रष्टा दुर्लभोऽपि येनाऽश्चर्य इत्युच्यत इत्यत आह- दुर्लभोऽपीति ॥ ईश्वरसरूपत्वा-दिनाऽऽत्मद्रष्टा दुर्लभ इति भावः। अनेनाऽश्चर्य एवाश्चर्यवदित्युच्यत इत्युक्तं भवति। यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टाऽपि दुर्लभः किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीय-मितीश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनम्। 'देहयोगवियोगस्य' इत्यादिना 'देही नित्यम्' इति श्लोको व्याख्यातः। 'स्वधर्मम्' इत्यादयः श्लोका अतिरोहितार्थत्वान्न व्याख्याताः। एवमुत्तरत्रापि। ॥ २९-३० ॥

भावदीपिका

॥ **तदुत्तरश्लोकश्चेति** ॥ 'देही नित्यम्' इति श्लोकश्चेत्यर्थः। आत्मनित्यतायाः पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति भावः। ननु देहयोगवियोगयोरिति वक्तव्यम्। देहयोग-वियोगस्येति तु कथम्? इत्यत आह- **द्वन्द्वेति** ॥ 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति वचनात् द्वन्द्वैकवद्भावो नपुंसकत्वं चेत्यर्थः।

ननु जीवनित्यत्वोपसंहारायेश्वरप्रतिबिम्बत्वमेव वक्तव्यम्। ईश्वरसामर्थ्य-वचनस्य कथमुपयोगः। येन तद्वचनस्योपसंहर्तुमित्युपसंहारार्थत्वमुच्यत इत्यत आह- **ईश्वरसरूपत्वेऽपीति** ॥ इश्वरप्रतिबिम्बत्वेऽपीत्यर्थः। **परिहारहेतुत्वाद्** ऐश्वरसामर्थ्यवचनस्येति शेषः।

॥ **आश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति** ॥ अनेनैनं जीवं यः कश्चित्तु पश्यति वदति शृणोति स आश्चर्यवद् आश्चर्य एवेत्युक्ते जीवद्रष्टृत्वादिमति आश्चर्य-शब्दप्रवृत्तौ किन्निमित्तमित्याकाङ्क्षायामीश्वरप्रतिबिम्बत्वादिना जीवद्रष्टृत्वादिमतो दुर्लभत्वेन दुर्लभत्वप्रतिपादनार्थमभाव उच्यते। दुर्लभं हि नास्तीत्युच्यत इति गीतार्थ इति भाष्याभिप्राय इत्युक्तं भवति। अत्र सर्वत्रापि विशिष्टद्रष्टृविशेषणं दुर्लभत्वादिकं विशेषणीभूतदर्शनविशेषणमिति ज्ञेयम्। श्रवणमननयोर्दर्शनार्थत्वात्

प्राधान्येन द्रष्टृत्वस्यैव भाष्ये टीकायां च ग्रहणमिति च ज्ञातव्यम्। मूले 'तद्धि' इत्यस्य दुर्लभं हीत्यर्थः ॥ **आश्चर्यमनित्य इति** ॥ पूर्वमदृष्टत्वेनाग्रे चाभावित्वेन निमित्तेनानित्यशब्दवाच्येऽर्थे आश्चर्यशब्दो निपात्यत इति सूत्रार्थः ॥ **सर्वेषा-मिति** ॥ मामहं जानामीति स्वात्मनः साक्षिसिद्धत्वात् परात्मनोऽपि चेष्टालिङ्गैरवगतत्वादित्येवं सर्वेषामप्यात्मज्ञानित्वादित्यर्थः ॥ **दुर्लभोऽपीति** ॥ आश्चर्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदुर्लभत्ववानपि कथमित्यर्थः। आश्चर्यशब्दप्रतिपाद्यत्वं त्वनाश्चर्यस्यापि सम्भवतीति भावः। 'ईश्वरसरूपत्वादिना' इत्यादिपदेन सूक्ष्मत्वादित्युक्ताणुत्वसङ्ग्रहः ॥ **इत्युच्यत इति** ॥ नत्वाश्चर्य इव विद्यमान आश्चर्यवदित्युच्यत इत्यर्थः। तथाच स्वार्थे वतिरिति भावः।

ननु कथमनेनैश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनमित्यत आह- **यत्प्रतिबिम्बस्येति** ॥ ईश्वरप्रतिबिम्बस्येत्यर्थः ॥ **व्याख्यात इति** ॥ वधाभावः शोकाभावस्य निमित्तमिति कथनेनेत्यर्थः ॥ **एवमिति** ॥ ये श्लोका न व्याख्यातास्ते सर्वेऽप्यतिरोहितार्था द्रष्टव्याः। ॥२९-३०॥

भावरत्नकोशः

॥ **प्रकृतेति** ॥ आत्मनित्यत्वं हि प्रकृतमशोच्यत्वं वा। तत्राऽश्चर्यवद् दर्शनवन्दनश्रवणकर्मत्वादेरनाकाङ्क्षितत्वादसङ्गतिरित्यर्थः। तदुत्तरः 'देही नित्यः' इति श्लोकः ।* अवध्यत्वस्याशोच्यत्वस्य च बहुशः प्रागुक्तत्वात् पुनरुक्त इत्यर्थः। 'देहयोगवियोगस्य' इति कथम्? यावता योगश्च वियोगश्चेतीतरेतरयोग-द्वन्द्वे द्विवचनापत्तिरित्यत आह- **द्वन्द्वैकेति** ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वे 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति समस्यमानयोरेकवद्भावादेकवचनं युक्तमित्यर्थः। 'प्रकारवचने थाल्' इति स्मरणादाह- **बिम्बनाशाभावादिभिः सर्वैः प्रकारै-रिति** ॥ आदिपदेन बिम्बोपाधिसन्निधिनाशाभावः शस्त्रपावकाबादिनिमित्तक-

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- तदुत्तरः चतुर्थः पादः।

नाशाभावश्च ग्राह्यः। उत्तरश्लोक एव तस्मादिति श्रवणादुक्तम्- **उत्तरेणेति ॥** ननु सर्वथा नाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंहारे कर्तव्ये ईश्वरसरूपत्वाख्य-तत्प्रतिबिम्बत्वमेव वक्तव्यम्। ईश्वरसामर्थ्यवचनस्य क्वोपयोगः। भाष्ये च सामर्थ्यवर्णनस्योपसंहारं प्रति प्रयोजकत्वं वक्तुमुपसंहर्तुमिति तुमुन्प्रत्ययः। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति क्रियाफलकक्रियावाचिशब्द उपपदेऽनुशिष्ट उपात्तः। तत् कथं भगवत्सामर्थ्याभिधानमुपसंहारे प्रयोजकमित्यत आह- **ईश्वर-सरूपत्वेऽपीति ॥** परिहारहेतुत्वाद् ईश्वरसामर्थ्योक्तेरिति शेषः। अनेन पूर्वोक्तेश्वरसरूपत्वहेतोरन्यथासिद्धिशङ्कापरिहाराय तस्मादिति गीतापदस्य एतादृशसामर्थ्योपेतेश्वरप्रतिबिम्बत्वादित्यप्यर्थो द्रष्टव्य इत्युक्तं भवति।* पश्यति वदति शृणोति चेति वक्तव्ये श्रवणवचनयोर्दर्शनार्थतया दर्शनस्य प्राधान्याभिप्रायेण पश्यतीत्येवोक्तम्। भाष्ये च- **द्रष्टेति ॥ आश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति ॥** दुर्लभत्वेनाऽऽश्चर्यवदुच्यत इति गीतार्थ इति भाष्यार्थ इत्यर्थः।

इदमुक्तं भवति। एनं जीवं यः कश्चित् पश्यति वदति शृणोति स आश्चर्य एवेत्युक्ते तत्राऽऽश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामीश्वरप्रतिबिम्बत्वादिप्रकारेण जीवद्रष्ट्रादेर्दुर्लभत्वेन दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति वक्तुम् एनं जीवं कश्चिच्छ्रुत्वाऽपि न वेदेति ईश्वरप्रतिबिम्बत्वलक्षणधर्मावच्छिन्नजीव-द्रष्टुर्दुर्लभत्वप्रतिपादनाभिप्रायेण निषिध्यते। दुर्लभं हि निषेधमर्हति विद्यमानम-पीति। 'तद्ध्याश्चर्यं लोके' इति भाष्ये यद् दुर्लभमिति योज्यम्॥ **आश्चर्यमनित्य इतीति ॥** पूर्वमदृष्टत्वेनोत्तरत्राभावित्वेन हेतुनाऽनित्यशब्दलक्षितेऽद्भुतेऽर्थे आश्चर्यशब्दो निपात्यत इति पाणिनिसूत्रार्थः। 'चरेराङि चागुरौ' इति यत्प्रत्यये निपातनात् सुडिति वृत्तिकारः। अनित्यशब्दार्थाद्भुतत्वमेवाऽऽकस्मिकत्वापरपर्यायं दुर्लभत्वमत्र विवक्षितमिति न प्रकृतासङ्गतिशङ्केत्याहुः। आदिशब्देन 'विस्मयोऽद्भुत-

---

* उमर्जीयम्- नच साक्षात् प्रयोजकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य परम्परया तत् सम्भवतीत्याह- **ईश्वरसरूपत्वेऽपीति ॥**

माश्चर्यम्' इत्यादिकोशसङ्ग्रहः ।* ॥ **सर्वेषामिति** ॥ स्वं स्वमात्मानं सर्वेऽपि पश्यन्तीति तद्दर्शनस्य विश्वजनीनत्वादिति भावः ॥ **दुर्लभोऽपीति** ॥ आश्चर्य-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तदुर्लभत्ववानपि कथमित्यर्थः । 'ईश्वरसरूपत्वादिना' इत्यत्राऽदि-शब्देनाणुत्वरूपसूक्ष्मत्वग्रहः । आत्मद्रष्टा दुर्लभ इति व्याख्यानं गीताक्षराननु-गुणम् । तत्राऽश्चर्यवदिति दुर्लभसाम्याभिधानादित्यत आह- **अनेनेति** ॥ 'दुर्लभः' इति भाष्येणेत्यर्थः** ॥ **एवेति** ॥ 'विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति वचनात् स्वार्थिकोऽत्र वतिर्व्याख्येय इति भावः । एतेनाकस्माद् दृश्यमानमाश्चर्यम् । तेन तुल्यमाश्चर्यवदिति परभाष्यं निरस्तम् । 'आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्योऽस्य ज्ञाता' इति काठकश्रुतौ भगवज्ज्ञानिनो दुर्लभत्वोक्तिवदिहापि भगवदीयत्वज्ञानिनो दुर्लभत्वोक्तेरुचितत्वात् । जीवस्य दुर्विज्ञेयत्वमत्रोच्यत इति त्वयाऽवतारितत्वाच्चेति । ईश्वरसामर्थ्यं दर्शयतीति भाषितम् । कथमत्र श्लोके ईश्वर-सामर्थ्यप्रदर्शनं दृश्यत इत्यत आह- **यत्प्रतिबिम्बस्येति** ॥ **द्रष्टाऽपीति** ॥ अनेनापिशब्दस्य स्वस्थान एवान्वय इत्युपेत्य कथमात्मद्रष्टा दुर्लभोऽपीत्युक्तं प्राक् । इदानीं तद्द्रष्टाऽपि दुर्लभ इत्यन्वय इति प्राक् टीकारीत्या द्रष्टेत्यनेनाऽप्यन्वय इत्युक्तं भवति *** । ॥ २९ ॥

---

* उमर्जीयम्- **आश्चर्यमनित्य इतीति** ॥ अनित्यशब्देनानित्यविशेषोऽद्भुतं गृह्यते । तस्मिन्नाश्चर्यमिति निपात्यत इति सूत्रार्थो ज्ञेयः । यद्यप्येवं सति दुर्लभत्वस्य नाऽश्चर्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वलाभ इत्यसङ्गतमेतत् । तथाऽप्यद्भुतत्वमाकस्मि-कत्वम् । तथा मनोरमायामुणादिवृत्तौ स्पष्टप्रतीतेः । आकस्मिकत्वं च दुर्लभत्वमेवेति प्रकृतसङ्गतिरिति भावः ।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अनेनेति** ॥ 'श्रुत्वाऽप्येनम्' इत्युपपादनेनेत्यर्थः । एनं जीवं ईश्वरसरूपत्वादिना पश्यति वदति शृणोति स आश्चर्यवद् आश्चर्य एव दुर्लभ इत्यर्थ इत्युक्तं भवति ।

*** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- द्रष्टाऽपीत्युपलक्षणम् । वक्ता श्रोता चेत्यपि ध्येयम् ।

गीताक्षरार्थस्तु- एनं पूर्वप्रकृतं जीवं यः कश्चिदीश्वराधीनत्वसूक्ष्मत्वादिना पश्यति स द्रष्टा पुमानाश्चर्यवद् आश्चर्य एव। अन्यो यः कोऽपि तथैव उक्तप्रकारेणैव वदति। अन्यो यः कोऽपि उक्तरूपेणैव शृणोति च। स आश्चर्यो दुर्लभ एव। सर्वेषामात्मदर्शनादिसद्भावात् कथमात्मदर्शनादिमान् दुर्लभ इत्यत उक्तमुपपाद्यते- **श्रुत्वाऽपीति** ॥ दृष्ट्वा उक्त्वाऽपीति ग्राह्यम्। सामान्यतो दर्शनादिसद्भावेऽपि ईश्वराधीनत्वादिना कोऽपि जीवं सम्यङ् न वेत्तीति हेतोरुक्तमुपपन्नम्। यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टाऽपि दुर्लभः किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्यमनेन दर्शितं भवति । तेन चेश्वरसरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्याशङ्का परिहृता वेदितव्येति। ॥ २९ ॥

॥ **व्याख्यात इति** ॥ देहयोगवियोगयोर्नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपतया सर्वथा नाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युपसंह्रियते- **देहीति** ॥ हे भारत यस्मादयं जीवः देहे बाध्यमानेऽपीति शेषः। देही देहयोगवान् इत्येतत् नित्यं नियतम्। तथाऽपि सर्वस्य - षष्ठी तृतीयार्थे - बिम्बनाशाभावादिना सर्वेण प्रकारेणावध्यश्च। तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि प्रति जनिमृतिनिमित्तं दुःखं मदीयानां भविष्यतीति बुद्ध्या शोचितुं नार्हसीत्येवं व्याख्यात इत्यर्थः। अनेनैव यत् परैः कैश्चिच्च सर्वस्य देवादिदेहिनः प्राणिजातस्येति भाषितं तदयुक्तम्। देहिन इति व्याख्याने प्रयोजनाभावात्। देह इत्यनेनैव देहिन इति लाभादिति। भाष्ये सर्वस्य सर्वथा इति व्याख्यातमित्युक्तं भवति। 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये' इत्यत्र साङ्ख्यशब्दार्थो भाष्यते- **ज्ञानमिति** ॥ ततः प्राक्तनाः 'स्वधर्मम्' इत्यादयः कतिचन श्लोकाः कुतो न व्याख्यायन्त इत्यत आह- **स्वधर्ममित्यादय इति** ॥ अतिरोहितार्थत्वात् अगूढार्थत्वात्। ॥ ३० ॥

भगवद्गीता

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते॥ ३१॥

भावरत्नकोशः

तथाचाष्टश्लोक्या अयमक्षरार्थः- यदुक्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि', 'वेपथुश्च शरीरे मे' इत्यादि तत्रोच्यते- **स्वधर्ममिति** ॥ अपि च हे भारत स्वधर्मं विष्णुद्विट्-तदनुबन्धिनिग्रहरूपमलौकिकश्रेयस्साधनम् अवेक्ष्यावलम्ब्य विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि। यच्च 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि' इत्युक्तं तत्रोच्यते- **धर्म्याद्धीति** ॥ धर्मादन-पेतात् न्याय्याद् युद्धाद् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य न विद्यते। हिशब्देन शास्त्रेषु कर्तव्यतया प्रसिद्धत्वमाह। ॥ ३१ ॥

भगवद्गीता

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

भावरत्नकोशः

किञ्च महति श्रेयसि स्वयमेवोपनते तत्र विकम्पोऽनुचित इत्युच्यते- **यदृच्छ-येति** ॥ भगवदिच्छया उपपन्नं प्राप्तम् अपावृतम् अपगतावरणम् स्वर्गद्वारम् उद्घाटितपारलौकिकसुखद्वारम् ईदृशं धर्म्यम् युद्धं ये लभन्ते ते क्षत्रियाः सुखिनः। अतिशायिनिक इनिः। अतिशयितसुखशालिनः। एतेन 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इति यदुक्तं तन्निरस्तम्। ॥ ३२ ॥

भगवद्गीता

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं[1] सङ्ग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

---

१. ब. त्वं धर्म्यमिमम्।

भावरत्नकोशः

युद्धाकरणे अनर्थप्राप्तिप्रतिपादनमुखेनापि तत्कर्तव्यतोपदिश्यते- **अथ चेदित्यादि** ।। इमं यदृच्छया पारलौकिकश्रेयस्साधनत्वेनोपपन्नं धर्म्यं धर्मादनपेतं सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततः स्वधर्माकरणात् न केवलमुभयोर्हानिः पापमवाप्स्यसि च। ।। ३३ ।।

भगवद्गीता

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।। ३४ ।।

भावरत्नकोशः

अपि च अकीर्तिं भूतानि कथयिष्यन्ति । अव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीम् । कथयन्तु नामेत्यत उक्तम् । सम्भावितस्य शौर्यधैर्यादिगुणशालीत्येवं बहुमतस्य । अतिरिच्यते अधिका भवति । सम्भावितस्य पुरुषस्य अकीर्तेर्मरणमेव वरमिति। ।। ३४ ।।

भगवद्गीता

भयाद् रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ।। ३५ ।।

भावरत्नकोशः

दयालुत्वादुपरतोऽयं युद्धादिति कीर्तिमेव किं न वदेयुरित्यत उच्यते- **भयादिति** ।। भयात् कर्णदुर्योधनादिभ्यः रणाद् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ति चिन्तयिष्यन्ति। महारथाः कर्णदुर्योधनप्रभृतयः। के मंस्यन्ते? येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतः बहुभिः शौर्यवीर्यादिगुणैः मतः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति षष्ठी। बहुमतः

सम्भावितो वा भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम्। शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयाद् ऋते बन्धुस्नेहादयो वा युद्धादुपरतौ न निमित्तमिति तत उपरतस्य लाघवमेव वदेयुरिति। ॥ ३५ ॥

भगवद्गीता

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

भावरत्नकोशः

किञ्च तवाहिताः शत्रवः अनेकप्रकारान् अवाच्यवादान् अवक्तव्यशब्दान् वदिष्यन्ति। कीदृशाः? तव सामर्थ्यं पराक्रमं निन्दन्तः कुत्सयन्तः। ततो निन्दाश्रवणात् दुःखतरं नु किं? न किमपि अतिशयितं कष्टम्। ॥ ३६ ॥

भगवद्गीता

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

भावरत्नकोशः

यच्चोक्तं 'नचैतद् विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति। तत्र पक्षद्वयेऽप्यहानिरित्युच्यते- हतो वेति॥ शत्रुभिर्हतश्चेत् स्वर्गं प्राप्स्यसि। शत्रून् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे। उभयथाऽपि तव लाभ एव। यत एवं तस्मात् कृतनिश्चयः अवश्यानुष्ठेयमिदं स्वधर्मरूपं युद्धमिति निश्चयवान् युद्धायोत्तिष्ठ सन्नद्धो भव। स्वधर्मरतायाः कुन्त्याः पुत्रस्य तवेदं युक्तमिति कौन्तेयेति सम्बुद्धिः। ॥ ३७ ॥

भगवद्गीता

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

भावरत्नकोशः

यच्चोक्तं 'पापमेवाऽश्रयेदस्मान्', 'मित्रद्रोहे च पातकम्' इत्यादि तत्रोच्यते-**सुखदुःख इति** ॥ यथा दुःखमनुपादेयं तथा वैषयिकं सुखमप्यनुपादेयमिति सुखदुःखे तुल्ये कृत्वा तथा लाभालाभौ जयाजयौ समौ कृत्वा तत्राऽस्थामविधाय भगवत्पूजारूपोऽयं स्वधर्म इति बुद्ध्या युज्यस्व युङ्क्ष्व घटस्व। एवं भगवद्भक्तिपूर्वं युद्धाचरणे पापं नावाप्स्यसीति स्वामिन इति॥ **उत्तरत्रापि** ॥ ये श्लोका भाष्य-कृता न व्याख्याता तत्रापि इति योज्यम्। ॥ ३८ ॥

भगवद्गीता

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

भाष्यम्

साङ्ख्यं ज्ञानम्। 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनाद् व्यासस्मृतौ। योग उपायः।

'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद् भागवते। नेतरौ साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित्

सामस्त्येन । 'कर्मयोगः' इत्यादिप्रयोगाच्च । निन्दितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या । वेदानां त्वेकार्थत्वान्न विरोधः । पार्थक्यं तु साङ्ख्याद्यपेक्षया युक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च । एवमेव सर्वत्र साङ्ख्ययोगशब्द उपादेयवाचको वर्णनीयः[१] । युक्तेश्च । ज्ञानं हि जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुद्ध्यतेऽनयेति बुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुद्ध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः ।　　॥ ३९-४० ॥

प्रमेयदीपिका

पूर्वप्रकारेणोपसंहारपूर्वकं[२] तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भप्रतिज्ञार्थम् 'एषा तेऽभिहिता' इत्युक्तम् । तत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ कापिलपातञ्जलशास्त्रवचनाविति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे - **साङ्ख्यमिति** ॥ प्रतीतार्थावेव किं न स्यातामित्यत आह - **नेतराविति** ॥ इतरौ शास्त्रलक्षणौ । कुत्रचिदागमे । एतौ तूपादेयौ । 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यादिवचनात् । अतो न तावत्र विवक्षिताविति वाक्यशेषः । प्रकृतिपुरुषविवेकादेस्तदुक्तस्योपादेयत्वात् कथमेतदित्यत उक्तम्- **सामस्त्येनेति** ॥ एकदेशस्योपादेयतया तदुपादेयत्वे सौगतादेरपि तत्प्रसङ्ग इति भावः । इतोऽपि न योगः पातञ्जलं शास्त्रमित्याह- **कर्मेति** ॥ अस्मिन्नेव योगे 'कर्मयोगो विशिष्यते' इत्यादिप्रयोगाच्च । नहि शास्त्रे कर्मयोगशब्दोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वाभावान्नेतराविह विवक्षितौ । किन्त्वित्यत आह- **निन्दितत्वाच्चेति** ॥ कथं निन्दितत्वमित्यत आह- **भिन्नेति** ॥

---

१. साङ्ख्ययोगशब्दार्थ उपादेयो वर्णनीयः ।

२. ग.प. पूर्वकरणोपसंहारपूर्वकम् ।

'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा ॥ '

इति साङ्ख्यादीनां भिन्नमतत्वमुक्त्वा,

'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद् विशिष्यते ॥'

इति पञ्चरात्रस्तुत्या। विरुद्धानाम् एकस्तुतिरपरनिन्दां गमयतीति प्रसिद्धमेवेति भावः। एवं तर्हि वेदारण्यकस्यापि निन्दा स्यादित्यत आह- **वेदानां त्विति** ॥ एकार्थत्वात् पञ्चरात्रेण। 'ज्ञानान्येतानि भिन्नानि' इति पार्थक्योक्तेः कथमेकार्थत्वमित्यत आह- **पार्थक्यं त्विति** ॥ युक्तमित्यनेन तेषामेव प्रकृतत्वादित्यभिप्रैति। तथाचाऽद्यवाक्ये वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये च पञ्चरात्रपदेन वेदारण्यकमुपलक्ष्यत इति भावः। वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वं कुत इति चेत्, उदाहृतमोक्षधर्मवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या तावत्। अपरं च प्रमाणमाह- **तत्रैवेति** ॥ मोक्षधर्म एव।

'ये हि ते यतयः ख्याताः सप्तचित्रशिखण्डिनः।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्।
वेदैश्चतुर्भिःसमितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ '

इत्यादिना चित्रशिखण्डिशास्त्रस्य वेदैक्योक्तेश्च। असङ्गतमेतदित्यत आह- **पञ्चरात्रेति** ॥ पञ्चरात्रमूलकस्येत्यर्थः। एतच्च वैखानससंहितोपक्रम एव प्रसिद्धम्। अत एतद्व्याख्यानं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्', 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः' इत्यादावप्यतिदिशति- **एवमेवेति** ॥ शब्द इति जात्यभिप्रायमेकवचनम्। इतोऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानोपायवाचिनावित्याह- **युक्तेश्चेति** ॥ तामेव युक्तिं दर्शयति- **ज्ञानं हीति** ॥ अत्रोक्तवक्ष्यमाणयोरर्थयोः साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रयुक्तौ। उक्तवक्ष्यमाणार्थौ च ज्ञानोपायावेवेति तदर्थावेतौ

युक्ताविति ॥ **जैवं ज्ञानमिति** ॥ जीवस्य तत्त्वमित्यर्थः । यद्यपीश्वरतत्त्वं चोक्तम् । तथाऽपि तादर्थ्येनेत्यदोषः ।

ननु बुद्धिर्ज्ञानम् । तदुत्पाद्यत एव । नत्वभिहितम् । नापि श्राव्यते । तत् कथमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिरभिहिता, योगे त्विमां श्रुणु' इति । तत्राऽह- **बुद्ध्यत इति** ॥ वागिति शेषः । ननु साङ्ख्यं न वाचोऽधिकरणम् । तत् कथं सप्तमी । किमर्थं च प्रसिद्धवाक्छब्दपरित्यागेनाप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानमित्यत आह- **साङ्ख्येति** ॥ साङ्ख्यं चासौ विषयश्च । अनेन विषयसप्तमीयमित्याह । नाविशदं वाङ्मात्रमुक्तम् । किन्तु तव बोधो यथोत्पद्यते तथेत्यप्रसिद्धपदोपादानप्रयोजनमित्युक्तं भवति । ॥ ३९-४० ॥

भावदीपिका

॥ **भाष्ये प्रयोगादिति** ॥ चतुर्थस्कन्धप्रयोगादिति भावः । पृथुं प्रति भूम्या वचनमिदम् ॥ **एतौ त्विति** ॥ गीतोक्तौ तु साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितावित्यर्थः । कुत इत्यत आह - **बुद्ध्येति** ॥ यया साङ्ख्ययोगविषयिण्या बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसीति कर्मबन्धलक्षणसंसारहानिसाधनबुद्धिविषयत्वोक्तेरुपादेयावेव विवक्षितावित्यर्थः ॥ **तदुपादेयत्व इति** ॥ तयोः साङ्ख्ययोगशास्त्रयोरुपादेयत्व इत्यर्थः ॥ **सौगतादेरिति** ॥ 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः' इत्यभिधानात् सुगतो बुद्धस्तन्निमित्तं शास्त्रं सौगतं तदादेरित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यस्य पञ्चस्कन्धातिरिक्ताकाशस्थायित्वस्य च तदुक्तस्योपादेयत्वादिति भावः ॥ **अस्मिन्नेव योग इति** ॥ 'योगे त्विमां श्रुणु' इति प्रतिज्ञात एव योगे इत्यर्थः ॥ **प्रयोगादिति** ॥ कर्मलक्षणयोग उपाय इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **ज्ञानानीति** ॥ ज्ञानसाधनानि शास्त्राणि भिन्नानि परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानीत्यर्थः ।

ननु पञ्चरात्रस्तुत्या कथमितरयोर्निन्दितत्वं गम्यत इत्यत आह - **विरुद्धा-**

नामिति ।। पार्थक्योक्तेरिति ।। वेदारण्यकस्य पञ्चरात्रविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वोक्तेरित्यर्थः। ननु कुतः साङ्ख्याद्यपेक्षया विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वरूपपार्थक्यम्? पञ्चरात्रापेक्षयेति किं न स्यादित्यत आह - **युक्तमित्येनेनेति ।। प्रकृतत्वादिति ।।** 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि उताहो एक एव तु' इति जनमेजयप्रश्नवाक्ये साङ्ख्यादीनामेव प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

ननु तर्हि पूर्वश्लोके पञ्चरात्रस्याप्रकृतत्वात् 'ज्ञानेष्वेतद् विशिष्यते' इत्युक्तिः कथम्? किं तर्हि वेदारण्यकस्यैव स्यादित्यत आह- **तथाचेति ।।** ननु तर्हि पूर्वं प्रकृतस्यापि वेदारण्यकस्योत्तरश्लोके ग्रहणात् पञ्चरात्रस्तुत्या वेदारण्यकस्यापि निन्दा कृतेति किं न स्यादित्यत आह- **उत्तरवाक्ये चेति ।।** तयोरैक्यादिति भावः **।। वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति ।।** वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वाभावे 'साङ्ख्यम्' इति पूर्वश्लोके वेदारण्यमेव गृहीतं न पञ्चरात्रमिति 'पञ्चरात्रस्य' इत्युत्तरश्लोके पञ्चरात्रस्तुतिरसङ्गता स्यादिति वाक्यार्थस्यान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । सप्तमी षष्ठ्यर्थ इति भावेनाऽऽह- **चित्रशिखण्डिशास्त्रस्येति ।। असङ्गतमिति ।।** अनेन वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वालाभादित्याशयः । अत्रापि सप्तमी षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रेत्याऽऽह- **पञ्चरात्रमूलकस्येति ।।** तथाच यदा पञ्चरात्रमूलकस्य वेदैकार्थत्वेन वेदैक्यं तदा मूलभूतपञ्चरात्रस्यापि वेदैक्यं सिद्धान्ते । अन्यथा तन्न स्यादिति भावः । ननु तत्तद्वाक्यस्थितानां साङ्ख्यशब्दानां योगशब्दानां च बहुत्वाच्छब्द इत्येकवचनं कथमित्यत आह- **शब्द इतीति ।।** सिद्धान्ते अनुगतजातेरभावाज्जातिपदं समुदायपरमिति मन्तव्यम् ।

।। अत्रेति ।। 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इत्यत्रेत्यर्थः । नन्वनादिनित्यत्वेश्वरप्रतिबिम्बत्वरूपं जीवसम्बन्धितत्त्वमेवोक्तं नतु जीवविषयकं ज्ञानं तत् कथं जैवं ज्ञानमित्युक्तमित्यत आह- **जीवस्य तत्त्वमिति ।।**

ज्ञानविषयत्वेन ज्ञानशब्दवाच्यं जीवसम्बन्धितत्त्वमित्यर्थः ॥ **तादर्थ्येनेति** ॥ जीवस्यानादिनित्यत्वे दृष्टान्तत्वादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **नत्वत्रेति** ॥ अभिधानविषयत्वं वाच एव न ज्ञानस्येति भावः ॥ **श्राव्यत इति** ॥ येन विषयिणी बुद्धिर्नाम ज्ञानं तत्र श्राव्यत इत्यर्थः ॥ **किमर्थमिति** ॥ कस्मै प्रयोजनायेत्यर्थः ॥ **अविशदमिति** ॥ तथाच वागभिहितेत्युक्ते तत्र बोधजनकरूपं वाङ्मात्रमिति प्रतीयेत। तथा नोक्तमित्यर्थः ॥ **बुद्धिशब्देति** ॥ **करणसाधनेत्यर्थः।** ॥ ३९-४० ॥

भावरत्नकोशः

भाष्यस्य सङ्गतत्वाय गीतामवतारयति- **पूर्वेति** ॥ **तत्र** गीतायाम्। **प्रतीतिनिरासाय** सप्रमाणकमिति शेषः। भागवते चतुर्थस्कन्धे पृथुं प्रति भूमिवचने प्रयोगाद् योगशब्देनोपाय उच्यत इति भाष्यार्थः। 'तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान् पूर्वदर्शितान्' इत्यनन्तरोपरितनार्धे तानिति पूर्वप्रकृतयोगान् परामृश्य तत्रोपायशब्दप्रयोगादिति भाष्यकृतो हृदयम्। **शास्त्रलक्षणौ** कापिलपातञ्जलशास्त्रलक्षणौ। 'कुत्रचिदागमः' इत्यनन्तरम् अपि तु हेयत्वेनैव 'अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हैतुकाः' इति 'सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह' इति तत्र तत्रेति प्राचीनटीकायां भाष्यं व्याख्यातम्। **एतौ तु** गीतोक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दितौ ज्ञानतदुपायौ तु। तुशब्दसूचितवैशेष्ये युक्तिमाह- **बुद्ध्या युक्त इत्यादीति** ॥ यया साङ्ख्ययोगविषयिण्या बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसीति कर्मबन्धशब्दितसंसारनिवृत्तिसाधनत्वप्रतिपादनात् तावेवोपादेयाविति भावः। सम्प्रतिपन्नभागदृष्टान्तेन तदितरभागस्याप्यस्तूपादेयत्वानुमानमित्यतो भाष्यभावमाह- **एकदेशस्येति** ॥ सौगतादेः बुद्धजिनादिशास्त्रस्य प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यस्याऽऽकाशस्थायित्वस्य 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यादेस्तदुक्तस्योपादेयत्वादिति भावः। **अस्मिन्नेव** प्रस्तुते ज्ञानोपायरूपे ॥ **नहीति** ॥ किन्तु योगशब्द एवेति भावः। 'इतरयोः' इति भाष्यस्य शास्त्रलक्षणयोरित्यर्थः। 'वेदारण्यकम्' इत्यत्र वेदाश्चाऽऽरण्यकानि च तत्समाहारो वेदारण्यकम्। आरण्यकपदेनारण्येऽधीयमानो

वेदभाग उच्यते। कुरुपाण्डववदयं निर्देशः। प्रमाणे ज्ञानानि ज्ञानसाधनानि। उक्त्वेत्यस्य स्तुत्येत्यनेनान्वयः। तस्य च निन्दितत्वाच्चेत्यनेनान्वयः। अयं हि मोक्षधर्मे क्रमः 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च। ज्ञानान्येतानि भिन्नानि उताहो नेति चोच्यताम्॥ साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च। ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा॥ साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिस्स उच्यते। प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन॥ हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता चैव चतुर्मुखः। उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः॥ उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः। पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्। ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद् विशिष्यते' इति तत्त्वप्रदीपोक्तः। **ज्ञानेषु** ज्ञानसाधनेषु। तथाऽपि कथं निन्दितत्वमितरयोरित्यत आह- **विरुद्धानामिति**॥ धर्मबहुत्वान्मोक्षधर्मेष्विति बहुवचनम्। उक्तशङ्कां निरसितुमेकार्थत्वादित्यत्र शेषमाह- **पञ्चरात्रेणेति**॥ 'पञ्चरात्रस्य' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या वेदानामप्युपलक्षणीयत्वाद् विशिष्यत इत्युक्तवैशिष्ट्यमेव लभ्यत इति न निन्दितत्वप्रसङ्ग इति भावः। **भिन्नानि** विरुद्धार्थानि।

ननु कुतः साङ्ख्ययोगपाशुपतापेक्षया विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वरूपं पार्थक्यम्? पञ्चरात्रापेक्षयैव तत्त्वं किं न स्यादित्यत आह- **युक्तमित्यनेनेति**॥ **प्रकृतत्वात्** 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतम्' इति प्रश्नवाक्ये साङ्ख्ययोगपाशुपतानामेव प्रकृतत्वादित्यर्थः। ननु तर्हि 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य' इत्यत्र प्रकृतपञ्चरात्रस्य 'एतद् विशिष्यते' इति वैशिष्ट्यकथनमयुक्तम्। प्रश्नवाक्ये तस्याप्रकृतत्वादित्यत आह- **तथाचेति**॥ **आद्यवाक्ये** प्रश्नवाक्ये। **उत्तरवाक्ये** 'पञ्चरात्रस्य' इतिवाक्ये॥ **उपलक्ष्यत इति**॥ एकार्थत्वमुपलक्षणे सम्बन्ध इति भावः। अनेन प्रश्नवाक्ये वेदारण्यकपञ्चरात्रयोर्विवक्षितत्वात् परिहारवाक्ये पञ्चरात्रवेदारण्यकयोर्विवक्षितत्वाच्च न प्रश्नप्रतिवचनयोर्व्यधिकरणतेति चोद्यावकाश इति विभावितं भवति॥ **वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति**॥ 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य' इति वाक्ये 'एतद् विशिष्यते' इति पञ्चरात्रं स्तूयते। अयं चार्थो नोपपद्यते। 'साङ्ख्यं योगः' इति

पूर्वश्लोके पञ्चरात्रस्याप्रकृतत्वात्। पञ्चरात्रस्येति सिद्धवन्निर्देशेन स्तवनेन च तस्यापि प्रकृतत्वमेष्टव्यमिति वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमपि ग्राह्यम्। तद्ग्रहणं च लक्षणया। वेदारण्यकपदमुख्यार्थत्वाभावात्। लक्षणा चैकार्थत्वरूपसम्बन्धाभावेऽनुपपन्नेति तदर्थं वेदारण्यकपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वमुक्तान्यथानुपपत्त्या स्वीकर्तव्यमित्यर्थः। विभावितश्चायमर्थः शास्त्रयोनिसूत्रभाष्यटीकाचन्द्रिकयोः । * यतयः प्रयत्नशीलाः । हिशब्देन 'सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः' इति कोषप्रसिद्धिप्रकाशनादत्र मरीच्याद्या ग्राह्याः। **भूत्वा** मिलित्वा। **मेरौ** महामेरौ। यत् प्रोक्तं शास्त्रं तदुत्तमम्। कुतः? यतो वेदैश्चतुर्भिस्समितमित्यन्वयः। मोक्षधर्मस्यैव वेदैक्योक्तिं प्रत्यधिकरणत्वात् तत्र सप्तमी युक्ता। चित्रशिखण्डिशास्त्रं तु वेदैक्ये प्रतिसम्बन्धिमात्रमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्रयोगे प्रतिपत्तिसौकर्यमिति टीकायां चित्रशिखण्डिशास्त्रस्येति षष्ठी। प्रतिसम्बन्धिनोऽप्यधिकरणत्वविवक्षया भाष्ये सप्तमी। स्वयं षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानात् पञ्चरात्रमूलकस्येत्युक्तम्। **एतच्च** चित्रशिखण्डिशास्त्रस्य पञ्चरात्रमूलकत्वम्। शब्दव्यक्तिबाहुल्याच्छब्दा इति साङ्ख्यं च योगश्च तयोश्शब्दाविति वा भाषणीयम्। 'साङ्ख्ययोगशब्दः' इति तु कथं भाष्ये प्रयोग इत्यत आह- **शब्द इतीति**॥ जात्यभिप्रायमिति परमतेन। स्वमतेन तु जातेरप्यनेकत्वात् समुदायाभिप्रायमिति व्याख्येयम्। **ज्ञानोपायवाचिनौ** ज्ञानं चोपायश्च तद्वाचिनावित्यर्थः। **अत्र** 'एषा तेऽभिहिता' इत्यत्र। **ज्ञानोपायौ** ज्ञानं चोपायश्च। **तदर्थौ** साङ्ख्ययोगार्थौ। जीवविषयज्ञानस्य प्रागनिरूपणात् कथं जीवसम्बन्धिज्ञानमुक्तमित्यत आह- **जीवस्य तत्त्वमिति** ॥ ज्ञायत इति

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति** ॥ 'साङ्ख्यं योगः' इति वाक्येऽनिर्दिष्टपञ्चरात्रस्य 'ज्ञानेष्वेतेष्वेतद् विशिष्यते' इत्याधिक्यकथनं साङ्ख्यादित्रयेणैकार्थ्येन वा वेदारण्यकेनैकार्थ्येन वा निर्वाह्यम्। अन्यथाऽसङ्गतेः। तत्राऽद्ये साङ्ख्यादेर्वेदादाधिक्यमुक्तं स्यात्। नच तद् युक्तम्। वेदविरोधेनालब्धप्रामाण्यस्य तस्य वेदादाधिक्यासिद्धेः। वेदारण्यकैकार्थ्यपक्षे तु तदाधिक्यकथनं सङ्गतमिति पञ्चरात्राधिक्यरूपवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः॥

ज्ञानम्। तत्त्वं अनारोपितस्वरूपमित्यर्थः। **तादर्थ्येन** तत्प्रमितिशेषत्वेन। जीवनित्यत्वादिनिर्वाहकतया तत्र दृष्टान्ततया प्रतिबिम्बत्वसिद्ध्यर्थतया च प्रागीश्वरतत्त्वस्याप्यभिधानादिति भावः। नतु नापीति वदन् शब्दस्यैवाभिलापकर्मत्वाच्छ्रोतव्यत्वाच्चेत्यभिप्रैति। तेन बुद्धिर्ज्ञानम् अभिहिता उक्तम्। इमां अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृण्विति परेषां भाष्यमयुक्तमित्युक्तं भवति। करणव्युत्पत्त्या बुद्धिशब्देनात्र वागुच्यत इति प्राचीनटीकां 'यया वाचा' इति भाविभाष्यं च हृदि कृत्वाऽऽह- **वागिति शेष इति ॥ विषयसप्तमीति ॥** 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यत्र औपश्लेषिकः सामीपिको विषयो व्याप्तिश्चेत्याधारश्चतुर्धेति औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधेति वा वैयाकरणोक्तेर्विषयरूपाधारे च 'सप्तम्यधिकरणे च' इति विहितसप्तमीविभक्तिरित्यर्थः।

गीताक्षरार्थस्तु- पूर्वप्रकरणोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भः प्रतिज्ञायते- **एषा तेऽभिहिता साङ्ख्य इति ॥** हे पार्थ ते साङ्ख्ये शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानविषये। तदुत्पादयितुमिति यावत्। एषा 'नत्वेवाहं जातु नाऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यादिरूपा बुद्धिः बुद्ध्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या बोधजनिका वाक् अभिहिता उक्ता। योगे युज्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या उपाये उपायज्ञानार्थम् इमां 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यारभ्याऽध्यायसमाप्तेर्वक्ष्यमाणां वाचं शृणु। विनाऽपि विधिना श्रवणमात्रस्य सम्भवाच्छ्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु। आदरजननाय योगः प्रशस्यते 'बुद्ध्या' इति सार्धश्लोकेन। यया बुद्ध्या वाग्जन्यया युक्तः तदनुष्ठानद्वारा प्राप्तब्रह्मसाक्षात्कारः सन् कर्मबन्धं संसारं प्रकर्षेण हास्यसि मुक्तो भविष्यसि। किञ्च इह वक्ष्यमाणे योगशब्दिते ज्ञानोपाये विष्ण्वाराधनरूपनिवृत्तकर्मविषये अभिक्रमस्य उपक्रमस्य नाशः निष्फलता नास्ति। निवृत्तधर्मानुष्ठानोपक्रममात्रमपि न निष्फलम्। उपक्रान्तविष्णुधर्माचरणवतस्ततोऽन्यधर्माकरणे प्रत्यवायो न विद्यते। अस्य धर्मस्य विष्णुपूजात्मकस्य स्वल्पमप्याचरणं महतो भयात् संसारात् त्रायते। तस्मात् तत्र निष्ठां कुर्विति। ॥ ३९-४० ॥

भगवद्गीता

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

भाष्यम्

'योग इमां बुद्धिं शृणु' इत्युक्तम्। बह्वचो हि बुद्धयो मतभेदात्। तत् कथमेकत्र निष्ठां करोमीत्यत आह- **व्यवसायात्मिकेति ॥** सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः। ॥ ४१ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु व्यवसायात्मिकेति श्लोके न प्रतिज्ञातो योग उच्यते। नापि 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यादिवत् तत्प्रशंसा। तत् किमर्थोऽयमित्यत आह- **योग इति ॥** ज्ञानोपायविषयामिमां वक्ष्यमाणां वाचं शृणु। श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्युक्तमित्यर्थः। श्रवणमात्रस्य विधिना विनापि सम्भवात्[१]। बह्वचो बुद्धयो ज्ञानोपायविषया वाचः परस्परविरुद्धास्सन्ति। कथम्। मतभेदात्। एकं मतमवलम्बमानाः किञ्चिज्ज्ञानसाधनमाचक्षते। अपरं मतमाश्रिताः तत्प्रतिषेधेनान्यदाहुः। तत्र चेदमेव तत्त्वं नेदमिति विनिगमकं नास्ति। तत् तस्मात् कथमेकत्र त्वदीयायामेव वाचि निष्ठां विश्वासं करोमि। ननु सर्वाण्यपि मतानि व्यवसायात्मकान्येव। स्वेस्वेऽर्थे सर्वेषां सन्देहाभावात्। अतः कथमुच्यते व्यवसायात्मिका एकाऽव्यवसायिनां बुद्धयः इति। तत्राऽह- **सम्यगिति ॥** युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमुच्यते। प्रमाणेन निर्णीतत्वमेवात्र व्यवसायशब्दार्थो न निश्चयमात्रमित्यर्थः। प्रामाणिकमेव मतं ग्राह्यम्। तत्र च न काचिद्[२] विप्रतिपत्तिः। यतस्तवैकत्र निष्ठाभावः। अप्रामाणिकेषु विद्यमानाऽपि विप्रतिपत्तिः किं करिष्यतीति भावः। ॥ ४१ ॥

---

१. ग.प. विनाऽसम्भवात्। २. ग.प. न कदाचित्।

भावदीपिका

तत्कथमेकत्र निष्ठां करोतीति भाष्यानुसारेणाऽह- **श्रुत्वेति** ॥ ननु शृण्वित्यस्य श्रवणमात्रमेवार्थः किं न स्यात्। निष्ठाकरणं कुतो विधेयमित्यत आह- **श्रवणमात्रस्येति** ॥ **विधिना विनेति** ॥ श्रवणमात्रं शृण्विति लोड्रूपविधिना विनाऽपि सम्भवति। तत्र निष्ठाकरणं तु न विधिना विना सम्भवतीति शृण्वित्युक्तविधिनैव तत्र निष्ठाकरणे तात्पर्यं ज्ञापितमिति भावः। **स्वे स्वे** स्वप्रतिपादिते। **सर्वेषां** वादिनाम्। केषाञ्चिन्मतानां प्रत्यक्षागमाभ्यामपि निर्णीतत्वाद् युक्तिग्रहणमयुक्तमित्यत आह- **युक्तिरितीति** ॥ **यत इतीति** ॥ यस्माद् विप्रतिपत्तिरूपात् कारणात् सन्देहोत्पत्त्येत्यर्थः। अभिप्रायमाह- **अप्रामाणिकेष्विति** ॥ अत इति शेषः। ॥ ४१ ॥

भावरत्नकोशः

अयं 'व्यवसाय' इति श्लोकः। 'योग इमां बुद्धिम्' इति भाष्यपदानामर्थानाह- **ज्ञानोपायविषयामिमां वक्ष्यमाणां वाचमिति** ॥ शृण्वित्येतत् श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्विति कुतो व्याख्यातव्यमित्यत आह- **श्रवणमात्रस्येति** ॥ भाष्यमनूद्यार्थमाह- **बह्वय इति** ॥ ज्ञानोपायविषयत्वे सर्वास्ताः श्रोतव्या एवेत्यतो भाष्यभावमाह- **परस्परेति** ॥ मतभेदमुपपादयति- **एकमिति** ॥ 'तत् कथमेकत्र' इत्यादिभाष्यं विवृणोति- **तत् तस्मादिति** ॥* प्रत्यक्षागमाभ्यामपि निर्णीतत्वस्य निश्चये सम्भवाद् भाष्ये कथं युक्तिमात्रग्रहणमित्यत आह- **युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमिति** ॥** त्वदीयायामेव वाचि कथं निष्ठेति कृतचोद्यं व्युदसितुं भाष्यभावमाह- **प्रामाणिकमिति** ॥ **तत्र च** प्रामाणिके सिद्धान्ते। **यतः** यया। प्रमाणनिर्णीते विप्रतिपत्त्यभावेऽपि अप्रामाणिकेऽर्थे एकं मतमवलम्बमानाः

---

* उमर्जीयम्- **व्यवसायात्मकानीति** ॥ व्यवसायमूलकान्येवेत्यर्थः।

** उमर्जीयम्- **प्रमाणेन निर्णीतत्वमेवेति** ॥ प्रमाणजन्यनिर्णय एवेत्यर्थः।

किञ्चिद्विज्ञानसाधनमाचक्षते, अपरं मतमाश्रितास्तत्प्रतिषेधेनान्यदाहुरिति स्यादेव विप्रतिपत्तिरित्यतः प्रामाणिकसिद्धान्तग्रहणाविरोधित्वादकिञ्चित्करी सेत्याह- **अप्रामाणिकेष्विति** ॥

गीताक्षरार्थस्तु- ननु ज्ञानोपायविषयवाचः परस्परं विरुद्धा बह्व्यः सन्ति । तत् कथं त्वदीयायामेव वाचि विश्वासं करोमीत्यत उच्यते- **व्यवसायात्मिकेति** ॥ प्रमाणनिर्णीतार्थतत्त्वनिश्चयजनिका बुद्धिर्वाक् एकोपायविषयैव । इह वेदे वैदिके च । अव्यवसायिनां तु प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरहितानां बुद्धयः उपायविषया वाचः बहुशाखाः विरुद्धनानार्थविषयाः बहुभेदाः पुरुषभेदादनन्ताश्च । मदीया बुद्धिः व्यवसायात्मिकेति तत्रैव निष्ठा तव युक्तेति । ॥ ४१ ॥

भगवद्गीता

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताःपार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भाष्यम्

स्युरवैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मकानि, नतु वैदिकानि । तेऽपि हि केचित् कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाऽहुरित्यत आह- **यामिमामिति** ॥ यामाहुस्तयेत्यन्वयः । मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तां

वाचं प्रवदन्ति। वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः[१]। वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः। नान्यदस्तीति वादिन ः। 'परोक्षविषया वेदाः', 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः', 'मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्' इत्यादिभिः पारोक्ष्येण[२] प्रायो भगवन्तं वदन्ति। भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति। तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः। तेषां सम्यग्युक्ति-निर्णयात्मिका बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते। सम्यङ्-निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं सम्यग् भवति। तद्धि मोक्ष-साधनम्। उक्तं चैतदन्यत्र। 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद् वरीयसीरपि वाचः समासन्। स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्॥' इति। ॥ ४४ ॥

प्रमेयदीपिका

'यामिमां' इति श्लोकत्रयस्य प्रकृतोपयोगादर्शनात् सङ्गतिमाह- **स्युरिति॥** ननु वैदिकान्यव्यवसायात्मकानि। ततः किं प्रकृत इत्यत उक्तम्- **तेऽपीति॥** व्यवसायात्मकं मतं वैदिकमवलम्बमाना अपि केचिद् वैदिकान्यपि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गफलान्याहुः[३]। भवांस्तु काम्यार्थान्येव कर्माणि स्वर्गादिफलानि। [४]निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानीत्य-भिप्रैति। तथाच त्वद्वचने निष्ठानुपपत्तिस्तदवस्थेति भावः। आह- तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामिति शेषः। भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात् 'तया'

---

१. ब. कर्मादिवाचकवेदरताः।

२. ब. पारोक्ष्येण हि।

३. स्वर्गादिफलान्याहुः।

४. निष्कामनया।

इति तत्परामर्शभ्रान्तिं वारयति - **यामिति** ॥ अन्यथा यच्छब्दः साकाङ्क्षोऽनन्वितः स्यादिति भावः । वाचः पुष्पितत्वं कथमित्यत आह- **मोक्षेति** ॥ अत्यल्पत्वेनोपमा। 'वेदवादरताः' इत्येतत् कथं निन्दावचनमित्यत आह- **वेदेति** ॥ कथमेतदस्मात् पदाल्लभ्यते। कथं चैषाऽपि निन्देत्यत आह- **वेदैरिति** ॥ वादशब्दोऽत्राऽऽपाततः प्रतिपादने वर्तते । वक्ष्यते चात्राभिधानम् । आपाततः प्रतिपाद्यं च कर्मादि। सावधारणं च तत्। अब्भक्षो वायुभक्ष इति यथेत्यर्थः । सावधारणत्वं कुत इति चेदुत्तरपदबलादिति तानि पठति- **नान्यदिति** ॥ आपाततः प्रतीतार्थादन्यस्य सद्भावे भवेदेषा निन्दा। कोऽसौ कुतश्चेत्यत आह- **परोक्षेति** ॥ क्वचित् प्रकटवचनात् 'इव' इत्युक्तम्। अत एव 'प्रायः' इत्याह। देवा वेदाभिमानिनः तत्प्रकारसूचनार्थं 'मां विधत्ते' इत्याद्युदाहृतम्। वदन्ति वेदाः । गतिशब्दस्यावगतिरप्यर्थः प्रतीयते । अत आह- **भोगेति** ॥ अन्यथाऽसदनुवादत्वप्रसङ्गादिति भावः । एषाऽपि कथं निन्देत्यत आह- **तत्प्राप्तीति** ॥ मोक्षं वेदफलं न मन्यन्त इत्यर्थः। 'तयाऽपहृत' इत्यादेरप्रतीतिनिरासायार्थमाह - **तेषामिति** ॥ तेषां बुद्धिः मनोवृत्तिः व्यवसायात्मिका सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका न भवति । तत एवेश्वरे सम्यक्समाधानार्थं न विधीयत इत्यर्थः । सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मकत्वाभावे कुतः समाध्यभाव इत्यत आह - **सम्यगिति** ॥ अनेन समाधिशब्दार्थोऽपि विवृतो भवति। किमीश्वरे मनस्समाधानेन। येन तदभावो निन्दा स्यादित्यत आह- **तद्धीति** ॥ मोक्षाभावश्च महानिन्देति वक्ष्यति । 'सम्यङ्निर्णीतार्थानाम्' इत्युक्तं न केवलमानुभाविकम्। किन्तु पुराणेऽप्युक्तमित्याह- **उक्तश्चेति** ॥ वरीयसीः वरीयस्यः । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना जसः पूर्वसवर्णः । वाचो वेदवाचः । स्वप्ने निरुक्त्या स्वप्नप्रतीतार्थदृष्टान्तेन हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम्। इदमेव हि सम्यङ्निर्णीतार्थत्वं यत् हेयोपादेयविवेकेन हेयहानम् उपादेयोपादानं च। तद्धि मोक्षसाधनमित्येतच्छ्रुत्यादिप्रसिद्धमेव ॥४२-४४॥

भावदीपिका

॥ **प्रकृतेति** ॥ योगनिरूपणेत्यर्थः । तेऽपीत्यस्यार्थमाह- **व्यवसायात्मकमित्यादि** ॥ **अभिप्रैतीति** ॥ 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति कर्मरूपयोगस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या तज्जनकज्ञानहेतुत्वमप्यभिप्रेतमिति भावः । स्पष्टं तथाऽनुक्तेरभिप्रैतीत्युक्तम् ॥ **अन्यथेति** ॥ 'तयाऽपहृतचेतसाम्' इत्यत्र तच्छब्देन वाचं विहाय भोगैश्वर्यगतिपरामर्शे 'याम्' इति वाचि यच्छब्दोऽनन्वितः स्यादित्यर्थः । प्रसिद्धपुष्पफलयोरिव स्वर्गमोक्षयोरपि जन्यजनकभावेन तदुपमत्वमिति भ्रान्तिं वारयति- **अत्यल्पत्वेनेति** ॥ यथा फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वमेवं मोक्षापेक्षया स्वर्गस्यात्यल्पत्वात् पुष्पत्वोपमेत्यर्थः ॥ **एषाऽपीति** ॥ कर्मादिवाचकवेदरतताऽपीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चात्रेति** ॥ 'वादो विषयकृत्त्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्' इत्यनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र मुखतो वचनमित्यापाततः प्रतिपादनस्योक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु कथमनेन निन्दा गम्यत इत्यत आह- **सावधारणमिति** ॥ तत्रैवेत्यवधारणकरणेन निन्दा गम्यत इति भावः ।

॥ **कोऽसौ** अर्थः । **कुतः** प्रमाणात् ॥ **अत एवेति** ॥ क्वचित् प्रकारवचनाभिप्रायेण प्रयुक्तश्रौतेवशब्दव्याख्यानसूचनार्थमेवेत्यर्थः । ननु देवानां परोक्षप्रियत्वे वेदानां किमायातमित्यत आह - **देवा इति** ॥ **तत्प्रकारेति** ॥ वेदानां परोक्षार्थप्रतिपादकत्वप्रकारेत्यर्थः । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन' इति अस्य श्लोकस्यायमर्थः । कर्मविधात्री श्रुतिर्मां प्रत्येव विधत्ते । इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्ते । 'चत्वारि वाक्' इत्यादिश्रुत्याऽहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः । 'न सुरां पिबेत्' इत्यादिश्रुत्याऽहमेवाप्रियादपोह्यः । एवम्भूताया अस्याः श्रुतेरभिप्रायमहमेव वेद । न मत्तोऽन्य इति। ॥ ४२ ॥

॥ **अन्यथेति** ॥ अन्यथा गतिशब्दस्यावगत्यर्थकत्वे । कर्मणो भोगैश्वर्यरूप-

स्वर्गसाधनत्वस्यैव न स्वर्गादिः फलान्तरमिति वदद्भिरङ्गीकृतत्वेन भोगैश्वर्यज्ञान-साधनत्वानङ्गीकारादसदनुवादत्वं स्यादिति भावः। केचित्तु, कर्मणो भोगैश्वैर्याव-गतिसाधनत्वमित्यर्थाङ्गीकारे उत्तरत्र 'भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्' इत्यस्यासदनु-वादत्वप्रसङ्ग इत्यर्थ इत्याहुः ॥ **एषाऽपीति** ॥ भोगैश्वर्यगतिं प्रतीत्युक्तिरपी-त्यर्थः। अवधारणोक्त्या निन्दा गम्यत इत्यभिप्रायेणेक्तम्। भाष्ये 'तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्ति' इति। तत्रैवकारार्थमाह- **मोक्षमिति**॥ ॥ ४३ ॥

पूर्वं बुद्धिशब्देन करणव्युत्पत्त्या वाचो गृहीतत्वादत्रापि तत्परत्वभ्रान्तिं वारयति- **बुद्धिर्मनोवृत्तिरिति**॥ ज्ञानमिति यावत्॥ **सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मकेति** ॥ समीचीनप्रमाणनिर्णीतार्थविषयिणीत्यर्थः॥ **अनेनेति**॥ 'मनस्समाधानम्' इति वचनेनेत्यर्थः। ईश्वरे मनस्समाधानस्य मोक्षसाधनत्वेऽपि तदभावस्य कथं निन्दात्वमित्यत आह - **मोक्षाभावश्चेति**॥ ईश्वरे मनस्समाधानं तावन्मोक्ष-साधनत्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धम्। तत्रेश्वरे मनस्समाधानानङ्गीकारे च मोक्ष एवानङ्गीकृतप्रायः स्यात्। मोक्षाभावाङ्गीकारश्च महानिन्देत्याशयः। भाष्ये 'उक्तं च' इत्यत्र तद्धि मोक्षसाधनमित्येतत्परामर्शो प्रमाणेऽस्यार्थस्य प्रतिपादनादर्शनाद् व्याचष्टे- **सम्यगित्यादिना**॥ उक्तं चेत्यत्रत्यचशब्दार्थमाह - **न केवलमिति**॥ ननु वरीयसीत्यस्यवाग्विशेषणत्वाद् 'वरीयस्यः' इति भवेत्। वरीयसीरिति द्वितीयाबहुवचनं कथमित्यत आह- **वरीयसीरिति**॥ **सुपामिति**॥ 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' सुश्च लुक् च पूर्वसवर्णश्च आ च आत् च शे च या च डा च ड्या च याच्च आल् च ते सुलुक्पूर्वसुवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः। ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते जसः सुः। आर्द्रे चर्मन्। चर्मणीति प्राप्ते लुक्। मती। मत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। सखाया, सखायाविति प्राप्ते औकारस्य आ। नतात् ब्राह्मणम्। नतमिति प्राप्ते अम आत्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती नयुष्मे वाजबन्धवः। वयं यूयमिति प्राप्ते जसःशे। यूयवयादेशाभावश्छान्दसत्वात्।

उरुया। उरुणेति प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः। नाभाविति प्राप्ते डा। अनुष्टचा जयामसि। अनुष्टुभा इति प्राप्ते ड्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। वसन्ता यजेत, वसन्ते इति प्राप्ते आल् च इत्युदाहरणानि। अत्र वरीयसी जस् इति स्थिते जकारलोपे वरीयसी अस् इति जाते, यणादेशे वरीयस्यस् इति जाते रुत्वे विसर्गे च वरीयस्य इति भवति। प्रकृते च वरीयसी अस् इत्यत्र यणादेशाभावे जसः जस्प्रत्ययान्तर्गतस्य अकारस्य पूर्वसवर्णः पूर्वं विद्यमानो य ईकारः स एव जातः। तथाच वरीयसीस् इति जाते रुत्वे विसर्गे च वरीयसीरित्येव जसि रूपं भवतीति वाच इत्येतद्विशेषणत्वं वरीयसीरित्यस्योपपन्नमित्यर्थः। ननु प्रमाणे सम्यङ्निर्णयस्य मोक्षसाधनत्वं न प्रतीयतेऽत आह- **इदमेव हीति**॥ ननु 'तद्धि मोक्षसाधनम्' इत्यत्र प्रमाणानुक्तेरप्रमाणिकं तदित्यत आह- **तद्धीति** ॥४४॥

भावरत्नकोशः

॥ **प्रकृतेति** ॥ योगेत्यर्थः। अवैदिकानि प्रमाणानिर्णीततत्त्वार्थकानीति भाष्यार्थः। नतु वैदिकानीत्यनूद्य तत्रानुवर्त्यमाह- **अन्यवसायात्मकानीति**॥ **प्रकृते** एकत्र निष्ठायाः कर्तव्यत्वे।* ॥ **अभिप्रैतीति**॥ कर्मबन्धं प्रहास्यसीति कर्मयोगस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्या मोक्षसाधनज्ञानजनकत्वमभिप्रैतीत्यर्थः। **,*** **प्रकृतत्वात्**, अव्यवधानेनेति शेषः। वाचः प्रकृतत्वेऽपि व्यवधानाद्

---

* उमर्जीयम्- **स्वर्गादिफलानीति**॥ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति, न स्वर्गादिः फलान्तरम्, 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्' इत्याद्युक्तेरिति तेषां भावः।

राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **इत्यभिप्रैतीति॥ 'बुद्ध्या युक्तो यया' इत्यर्धे कर्मयोगस्य ज्ञानद्वारा कर्मबन्धहानिरूपमोक्षहेतुत्वोक्तेरिति भावः।

***उमर्जीयम्- **अभिप्रैतीति**॥ 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्', 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इति व्यामिश्रोक्त्यन्यथानुपपत्त्या काम्यानि स्वर्गफलानि। अकाम्यानि ज्ञानार्थानि। ज्ञानं विना महाभयरूपसंसारनिवर्तक-त्वायोगादिति उक्तार्थद्वयावगमादभिप्रैतीत्युक्तम्।

बुद्धिविपरितवृत्तिभङ्ग इति भावः॥ **अन्यथेति**॥ 'तयाऽपहृतचेतसाम्' इत्यत्रत्य-तच्छब्देन 'आनन्तर्यमचोदना' इति न्यायेन भोगैश्वर्यगतेरेव परामर्शाङ्गीकार इत्यर्थः। **यच्छब्दः** 'यामिमाम्' इति यच्छब्दः। 'यामाहुः' इति भाष्ये प्रवदन्तीति पदमाहुरिति व्याख्यातम् ॥ **कथमिति** ॥ 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इति पुष्पशब्दादितच्प्रत्यये पुष्पितशब्दो निर्व्यूढः। पुष्पं च वृक्षादेर्नतु वाच इति तत्र पुष्पितत्वोक्तिः कथं युज्यत इत्यर्थः। 'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानोऽन्तरेणापि वतिं वत्यर्थं गमयति' इति न्यायेनापुष्पे स्वर्गादौ पुष्पशब्दः पुष्पमिवेत्यर्थकः। तत्रेवशब्दबोध्योपमा केन गुणेनेति तत्राऽऽह- **अत्यल्पत्वेनेति**॥ यथा फलापेक्षया पुष्पस्यात्यल्पत्वं तथा मोक्षापेक्षया स्वर्गादिरत्यल्पत्वेन गुणेन सादृश्यं द्रष्टव्यमि-त्यर्थः ।* तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामाहेत्युक्तम्। तदाक्षिपति-**वेदेति** ॥ **इत्यत आहेति** ॥ इत्यतो 'वेदवादरताः' इत्यनूद्य 'कर्मादिवाचक-वेदवादरताः' इति व्याख्यातीत्यर्थः। **एतत्** 'कर्मदेवतादिप्रतिपादकवेदवादरताः' इत्येतत्। **अस्मात्** 'वेदवादरताः' इत्यस्मात्। आपाततः प्रतिपादनमुपक्रमादि-तात्पर्यलिङ्गाननुगृहीतप्रतिपत्तिर्वाद इति कुत इत्यत आह- **वक्ष्यते चेति**॥ 'वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्' इत्यत्र मुखतो वचनमापाततः प्रतिपादनं वाद इति वक्ष्यत इत्यर्थः। कथं चैषा निन्देति कृतचोद्यपरिहारायाऽऽह- **सावधारणं चैतदिति** ॥ अश्रुतमप्यवधारणं क्व नामान्वयप्रतियोगिसमर्पकं दृष्टमित्यतो निदर्शनमाह- **अब्भक्ष इति** ॥ प्राणभृन्मात्रस्याब्भक्षणे समानेऽपि तापसे अम्मात्रभक्षणेनाब्भक्ष इति यथा व्यवहारः, यथा चोरगे वायुमात्राहारेण वायुभक्ष इति प्रवादः तथाऽत्रावधारणमभिप्रेतमित्यर्थः।** उदकेतराभक्षणस्य प्रत्यक्षादि-प्रमाणसिद्धत्वादब्भक्ष इत्यादाववधारणतात्पर्यकत्वेऽपि प्रकृते कस्माद्धेतोस्तत्तात्पर्य-कत्वावसाय इत्याक्षिपत्युत्तरभाष्यमवतारयितुम्- **सावधारणत्वमिति** ॥ वेद-

---

* उमर्जीयम्- ननु पुष्पफलवत् स्वर्गमोक्षयोर्जन्यजनकत्वाभावात् कथमुपमेत्यत आह- **अत्यल्पत्वेनेति** ॥

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **सावधारणं चेति**॥ वेदवाद एव रता इत्येवमर्थ इत्यर्थः।

वादरता इत्यस्यानन्तरपादमुत्तरश्लोकान्त्यपादं च गृह्णत आचार्यस्य 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इत्येते अपि विशेषणे अवधारणतात्पर्यं गमयत इत्यभिसंहितमिति भावेनोक्तम्- **तानि पठतीति** ।। **कोऽसौ** आपातप्रतीतादन्योऽर्थः कः । **कुतः** कस्माच्च प्रमाणादधिगन्तव्य इत्यर्थः । **परोक्षविषयाः** परोक्षः अत्यन्तगूढः विषयो भगवल्लक्षणो येषां ते तथा । अत एव भाष्ये 'भगवन्तम्' इत्युक्तिः । **अत एव** श्रौतेवशब्द उक्तविधया व्याख्येय इत्यभिसन्धानादेव । वेदानां परोक्षार्थरुचित्वे प्रस्तुतप्रमेये कथमिदं वचनं प्रमाणम्? असङ्गतेरित्यत आह- **देवाः वेदाभिमानिन इति** ।। तथाच प्रकृतोपयोग इति भावः । ननु श्रुतेः परोक्षार्थत्वमित्यत्र 'मां विधत्ते' इति वाक्यं न प्रमाणम् । तत्र श्रुतिः मां भगवन्तमभिधत्त इत्युक्त्या परोक्षार्था वेदा इत्यप्रतिपादनादित्यत आह- **तत्प्रकारेति** ।। वेदानां परोक्षार्थप्रतिपादकत्वप्रकारे-त्यर्थः । भगवानेव हि परोक्षोऽर्थ इति भावः । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन' इति भागवतवचनार्थः । कर्मविधात्री श्रुतिः मां प्रत्येव तद् विधत्ते । इन्द्राद्यभिधात्री मामभिधत्ते । 'चत्वारि वाक्' इत्यादिश्रुत्या अहं विविधरूपत्वेन कल्प्यः । 'न सुरां पिबेत्' इत्यादि-श्रुत्याऽहमेवाप्रियादपोह्यः । एवम्भूताया अस्याः श्रुतेरित्यभिप्रायमहमेव वेद । न मत्तोऽन्य इति समन्वयसूत्रटीकातोऽवगन्तव्यः । मूले प्रतीता अप्यविपश्चितो न कर्तृत्वेनात्रान्विता इति भावेन 'वदन्ति' इति भाष्यमनूद्य तत्र शेषमाह- **वदन्ति वेदा इति** ।। प्रातीतिकावगत्यर्थत्वे दोषमाह- **अन्यथेति** ।। 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इति भोगाकुलचित्तत्वस्य स्वर्गे परपुरुषार्थत्वाभिमानस्य च प्रतीत्या तन्मात्रस्यैव तैरुक्त्या भोगैश्वर्यावगतिसाधनत्वस्यावादेन तदुक्तौ असदनुवादत्वा-पातादित्यर्थः । 'भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्' इति तत्प्राप्तिरेवोच्यत इत्यनुवादेनात्राव-गत्यर्थत्वोक्तावसदनुवादत्वप्रसङ्गादिति वाऽर्थः । निन्दात्वस्फोरणाय भाष्याव-धारणतात्पर्यमाह- **मोक्षं वेदफलमिति** ।। आपाततोऽर्थानवबोधादाह- **अप्रतीतीति** ।। 'बुध्यतेऽनयेति बुद्धिर्वाक्' इति प्राग् भाष्ये व्याख्यानादत्र तत्परत्वं न मन्तव्यमिति व्याख्याति- **बुद्धिर्मनोवृत्तिरिति** ।। भाष्ये व्याख्येयं समर्पयति- **व्यवसायात्मिकेति** ।। युक्तिशब्देन प्रमाणसामान्यमुच्यत इत्युक्तत्वात् परीक्षित-

प्रमाणनिर्णीतार्थविषयिणीति। भाष्ये नञाकर्षणेन वाक्यान्तरत्वं ज्ञातव्यमिति भावेनाऽह- **सम्यग्युक्तीति ॥ तत एवेति ॥** अव्यवसायात्मकत्वादेव। **अनेन** 'मनस्समाधानम्' इति भाष्येण। 'समाधौ' इति गीतास्थसमाधिशब्दः समाधानार्थक इति व्याख्यात इत्यर्थः। उक्तशङ्कानिरासससमुच्चयार्थोऽपिशब्दः। **तदभावः** मनस्समाधानाभावः। तदभावे कथं निन्देत्यत आह- **मोक्षाभावश्चेति ॥** ईश्वरे मनस्समाधानं तावन्मोक्षसाधनम्। 'मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः' इति मनस्समाधानस्य 'शान्तिं निर्वाणपरमाम्' इति मोक्षसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। साधनाभावे च साध्याभावो नियतः। मोक्षाभावश्च 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' इति षोडशे निन्दित इति मोक्षाभावो निन्देति वक्ष्यतीत्यर्थः। 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः' इत्यादिना बहुप्रकारेण निन्दनान्महानिन्देत्युक्तम्। 'कृपणाः फलहेतवः' इत्यत्र वक्ष्यतीत्यन्ये। सर्वातिशयितसुखरूपस्य मोक्षस्याभावाङ्गीकारे परे अज्ञाने मग्नस्य तस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत् किम्? भवेदेवेति। 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत्' इति भाष्यकारो निन्दां वक्ष्यत्यस्मिन्नेवाध्याय इति तु स्वामिनः। 'उक्तं चैतत्' इति भाष्ये एतच्छब्देन मोक्षसाधनपरामर्शे पुराणे तदनुक्तेर्व्यवहितवाक्योपात्तस्य मनस्समाधानं सम्यग् भवतीत्यस्य परामर्श इति भावेनाऽह- **सम्यगिति ॥** न केवलमिति चशब्दार्थः। आसन्निति क्रियां प्रति कर्तृसमर्पकं वाच इति पदम्। अन्यस्यादर्शनात्। वरीयसीरिति तु द्वितीयाबहुवचनान्तं कथं तद्विशेषणमिति तत्राऽह- **वरीयसीरिति ॥**अपौरुषेयतया निर्दोषतया प्रशस्ता इत्यर्थः। अलाक्षणिकमिति शङ्कां परिहरति- **सुपामिति ॥** 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' इति सूत्रस्य सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युरित्यर्थः। तथाच वाच इति प्रथमान्तविशेषणत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ **हेयत्वेनानुमानमिति ॥** गृहमेधिसौख्यं हेयम्। आशुतरविनाशित्वात्। स्वप्नप्रतीतार्थवदित्यनुमितमित्यर्थः। पुराणे सम्यङ्निर्णयस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थो न प्रतीयत इत्यतस्तदुपदर्शनार्थमाह- **इदमेव हीति ॥ तद्धि** हेयहानमुपादेयोपादानं

च। हिशब्दार्थविवरणम्- **श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति**।। 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ। अमृतस्यैष सेतुः' इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धमेवेत्यर्थः। **तद्धि** ईश्वरे मनस्समाधानं 'तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इत्यादिप्रमाणे मोक्षसाधनं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः। तथाच सम्यग् युक्तिनिर्णीतार्थानां हीश्वर इत्याद्यर्थे 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' इति प्रमाणोपन्यास इव ईश्वरे मनस्समाधानं मोक्षसाधनमित्यत्र किमिति न प्रमाणोपन्यास इति चोद्यानवकाश इति भाव इति तु स्वामिनः।

गीताक्षरार्थस्तु- नन्वस्त्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेन तत्राऽश्वासायोगः। व्यवसायात्मकं मतं वैदिकमवलम्बमाना अपि केचिद् वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः। भवांस्तु काम्यार्थान्येव स्वर्गादिफलानि निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानीत्यभिप्रैति। तथाच त्वद्वचने निष्ठानुपपत्तिस्तदवस्थेति शङ्कित्वा तेषां वैदिकाभासतप्रदर्शनाय निन्दा क्रियते- **यामिमामित्यादिश्लोकत्रयेण**।। वेदवादरताः वेदैः यन्मुखत उच्यते आपाततः प्रतिपाद्यते कर्मादि तत्रैव रताः नान्यदस्तीति वादिनः आपाततः प्रतीतार्थादन्यार्थो मोक्षब्रह्मस्वरूपादिरूपोऽर्थो नास्तीति वादनशीलाः। कुतः? अविपश्चितः वेदतात्पर्यार्थानभिज्ञानिनः। कामात्मानः काम्यफलासक्तमनस्काः। स्वर्गः परः परमपुरुषार्थो येषां ते तथा। जन्मकर्मफलप्रदां वहुसंसारफलदामित्यर्थः। क्रियाविशेषबहुलां सन्ततकर्मविशेषप्रतिपादिकाम् यामिमां पुष्पितां सञ्जातपुष्पाम् मोक्षापेक्षयाऽल्पत्वेन पुष्पोपमस्वर्गादिफलप्रतिपादिकां वाचं वेदात्मिकां भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति प्रवदन्ति। भोगानामैश्वर्याणां च प्राप्तिमुद्दिश्यैव वेदाः प्रवर्तन्त इति वदन्तीत्यर्थः। तया वाचा अपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तत्राऽसक्तचित्तानां व्यवसायात्मिका सम्यक्प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरूपा बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते। सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं मोक्षसाधनं सम्यग् भवति। नान्येषामिति। ॥ ४२-४४ ॥

भगवद्गीता

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥ ४५॥

भाष्यम्

तां योगबुद्धिमाह 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यादिनेतरदपोह्य। वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादि प्रतीतितोऽर्थ इव भाति। परोक्षवादी वेदोऽयम् इति ह्युक्तम्। अतः प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कुर्वित्यर्थः।

'वादो विषयकत्वं[1] च मुखतो वचनं स्मृतम्'

इत्यभिधानम्। नतु वेदपक्षो निषिध्यते।

'वेदे रामायणे चैक-पुराणे भारते तथा।
आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते॥'
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति',
'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।'
'आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचिरेव च[2]॥'
'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः'

इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः। तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मत्वोक्तेश्च[3]। ॥ ४५ ॥

१. ब. विषयकृत्त्वं च।	२. ब. आत्मनस्तुष्टिरेव च।
३. चशब्दो न पठ्यते।

प्रमेयदीपिका

यथैषा चतुश्श्लोकी न प्रतिज्ञातं योगमाह तथा 'त्रैगुण्य' इत्येतदपीति प्रतीतिनिरासायाऽह- **तामिति** ।। प्रतिज्ञाताम् । आदिग्रहणेनाऽषष्ठपरिसमाप्तेरिति सूचयति । सप्तमोपक्रमे पुनः प्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव कुतो नावोचदिति मन्दाशङ्कानिरासायोक्तम्- **इतरदिति** ।। स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणमेवमपोद्येदानीं प्रतिज्ञातमाह । अन्यथा तत्प्रतिबन्धेनास्यावसराभावादिति[1] भावः । अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेधा वृत्तिमनेनाऽचष्टे 'कैश्चिद् वाक्यैरितरद् योगविरुद्धमपोद्य कैश्चिद् योगमाह' इति । यद्वा 'बहूनि मे व्यतीतानि' इत्यादि प्रासङ्गिकं विहायान्यद् योगविषयं ज्ञातव्यम् । तथाच वक्ष्यति- 'साधनं प्राधान्येनोक्तम्' इति । 'वेदाः त्रैगुण्यविषयाःत्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव' इत्यनेन वेदपरित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **वेदानामिति** ।। 'त्रिगुणसम्बन्धि' इत्यनेन तस्येदमित्यर्थे तद्धितोऽयं ष्यञ् । 'विचित्रा हि तद्धितगतिः' इति वचनादिति सूचयति । सम्बन्धि कार्यम् । प्रतीतितः आपातप्रतीतितः । अर्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च । वेदानां परोक्षार्थत्वं कुत इत्यत आह- **परोक्षेति** ।। यत एवं भ्रान्तिरतः प्राप्तिसद्भावात् प्रसक्तां भ्रान्तिं मा कार्षीः । कथमेतदनेन लभ्यत इत्यत आह- **वाद इति** ।। 'वेदवादरताः' इत्यत्राप्येतदेवाभिधानम् । प्रतीत एवार्थोऽस्त्वित्यत आह- **नन्विति** ।। पक्षः परमसिद्धान्तः । उत्तानार्थो वेदो निषिध्यत एव योगविरुद्धत्वादित्यतः 'पक्षः' इत्युक्तम् । कुत इत्यत आह- **वेद इति** ।। धर्ममूलं धर्मज्ञप्तेः कारणम् । तद्विदां वेदविदां मन्वादीनाम् । स्मृतिर्ग्रन्थः । शीलं मनोगतिः। आचारो धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठानम् । आत्मनो मनसो रुचिर्विकल्पविषये । प्रणिहितो विहितः । तद्विपर्ययः प्रतिषिद्धः । विवक्षितयोगविरोधे

---

१. ग.प. अनवसरादिति ।

हि वेदसिद्धान्तो[1] निषेध्यः स्यात्। नचैवम्। प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः। धर्मशब्दोऽत्र निवृत्तिधर्मपरः। ॥ ४५ ॥

भावदीपिका

॥ **प्रतिज्ञातामिति** ॥ 'योगे त्विमां श्रुणु' इति प्रतिज्ञातामित्यर्थः। कथं सूचनमित्यत आह- **सप्तमेति** ॥ **प्रतिज्ञानादिति** ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः। उत्तरैः षड्भिः भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाऽहेति प्रमेयान्तरकथनस्य पुनःप्रतिज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ **मन्दाशङ्केति** ॥ चतुःश्लोक्याः सम्यग् व्याख्यातत्वाद् बुद्धिमतां शङ्कानुदयादित्यर्थः। इतरदित्यस्यार्थमाह- **स्वोक्ताविति** ॥ **एवमिति** ॥ 'व्यवसायात्मिका' इति श्लोकचतुष्टयेन। प्रतिज्ञातमाह- **त्रैगुण्येत्यादिनेति** ॥

'बह्वचो बुद्धयः' इत्यादिशङ्काप्रतिबन्धेन योगनिरूपणेऽवसराभावाच्छ्लोकचतुष्टयेन तच्छङ्कानिरासे सत्येवावसरसङ्गत्या प्रतिज्ञातयोगनिरूपणं सम्भवतीत्याशयः। **वृत्तिं** व्याख्यानम्। इतरदपोद्येत्यस्यार्थः- **प्रासङ्गिकं विहायेति** ॥ अन्त्यव्याख्यानद्वये ज्ञापकमाह- **तथाचेति** ॥ प्राधान्येनेत्युक्त्या बहूनीत्यादेः प्रासङ्गिकत्वं सूचितमित्यर्थः ॥ **तद्धितोऽयमिति** ॥ तथाच त्रिगुणशब्दात् 'तस्येदम्' इति सम्बन्धार्थे ष्यञ्प्रत्यये षकारञकारयोर्लोपे ञित्त्वादिकारस्य ऐकाररूपवृद्धौ सत्यां त्रैगुण्येति भवति। ननु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति भावे कर्मणि वा ष्यञो विधानात् त्रिगुणानां भावः कर्म वा त्रैगुण्यमिति स्यात्। नतु सम्बन्धार्थे ष्यञ् विहितः। अतः 'तस्येदम्' इत्यर्थे तद्धितोऽयमिति कथमित्यत आह- **विचित्रा हीति** ॥ तथाच तद्धितगतेर्विचित्रत्वात् सम्बन्धार्थेऽपि ष्यञ् युक्त इति भावः ॥ **कार्यमिति** ॥ कार्यकारणभावः षष्ठ्यर्थः

---

१. वेदे सिद्धान्तः

सम्बन्ध इति भावः। मूले 'स्वर्गादि' इत्युक्तादिपदार्थतया धर्मादिकमभिप्रेतम्। तदनुसारेणार्थः प्रतिपाद्यमित्युक्तम्। 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति गीताव्याख्यानपरस्य 'अतः' इति भाष्यस्यार्थमाह- **अत इति** ॥ **प्राप्तीति** ॥ धर्माधर्मस्वर्गनरकादेर्विषयप्रयोजनतया प्राप्तीत्यर्थः॥ **कथमेतदनेन लभ्यत इति**॥ त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादिप्रतीतार्थ इत्येतत् 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' इति वाक्येन कथं लभ्यत इत्यर्थः ॥ **वाद इतीति**॥ वादो विषयकत्वं च इति पदाभ्यां मुखतो वचनं प्रतिपाद्यतया स्मृतमित्यर्थः। गीतायां तु विषयकृत्त्वार्थकविषयशब्दोऽस्ति। विषयकारित्वं हि विषयकृत्त्वशब्दार्थः। त्रैगुण्यविषया इत्यत्रापि विषयशब्देन बहुव्रीहिणा त्रैगुण्यविषयका इत्यर्थलाभेन मुखतस्त्रैगुण्यवचना इत्यर्थः प्राप्नोत्येवेति द्रष्टव्यम् ॥ **एतदेव चेति** ॥ अनेन 'वक्ष्यते चात्राभिधानम्' इत्युक्तं प्रदर्शितं भवति ॥ **प्रतीत एवार्थ इति** ॥ वेदपरित्यागविधिरूपः ॥ **उत्तानार्थ इति** ॥ अनेन प्रागुक्त अर्थ इवेतीवशब्दो वेदमुख्यार्थत्वाभिप्रायेणेत्युक्तं भवति। ननूत्तानार्थोऽपि कथं निषेधार्ह इत्यत उक्तम्- **योगविरोधित्वादिति**॥ सर्ववेदानां विष्णुपरत्ववर्णनं वेदविहितधर्माचरणं निषिद्धधर्मत्यागश्च योगस्तद्विरोधीत्यर्थः। 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति वचनेन बन्धकत्वावगमान्मोक्षोपायविरोधित्वमिति द्रष्टव्यम्। 'धर्ममूलम्' इत्यत्र धर्मोत्पादकमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- **धर्मज्ञस्तेरिति**॥ **मनोगतिरिति**॥ 'धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् यो यो देवमनोगतः। स एव धर्मो विज्ञेयो नह्येते लोकसम्मिताः', 'प्रायः सतां न मनः पापमार्गे गच्छेत्' इत्यादिवचनादिति भावः। देहयात्राद्यर्थं सद्भिरनुष्ठितस्य लशुनभक्षणादेर्धर्मत्वाभावाद् धर्मबुद्ध्येत्युक्तम्।

॥ **विकल्पविषय इति** ॥ युगपदनुष्ठानाद्ययोग्यधर्मयोर्मध्ये यत्र स्वमनसो रुचिस्तदेव कार्यमिति मनसो रुचिरेव धर्ममूलमित्यर्थः। ननु वेदविहितस्य वेदपरमसिद्धान्तत्वे प्रवृत्तधर्मस्यापि वेदपक्षत्वं प्राप्तमत आह- **धर्म इति** ॥ ४५॥

भावरत्नकोशः

एषा भाष्यकृद्व्याख्याता ॥ चतुश्श्लोकीति ॥ यद्यपि 'योगे त्विमां भृणु' इत्यनन्तरं 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इत्यादयः पञ्च श्लोका लक्ष्यन्ते । तथाऽपि 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यर्थ इव 'नेहाभिक्रम' इति श्लोकोऽपि योगप्रशंसार्थत्वात् पूर्वशेष इति भावेन 'व्यवसायात्मिका' इत्येकः श्लोकः 'यामिमाम्' इत्यादिश्लोकत्रयं चेति चतुश्श्लोकीत्युक्तम् । व्यवसायेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मतान्तरनिन्दाकरणस्य निष्ठाहेतोः पूर्वभावित्वावश्यम्भावान्मन्दाशङ्केत्युक्तम् ।* इतरदित्यस्यार्थः- **स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणमिति ॥ एवं** चतुश्श्लोकीगमनिकाभाष्यक्रमेण । **तत्प्रतिबन्धेन अस्य** योगनिरूपणस्य । **द्वेधा वृत्तिं** द्वेधा व्याख्यानम् । **अनेन** इतरदपोद्येति भाषणेन । तदेवाऽह- **कैश्चिदिति ॥ अन्यद्** वाक्यजातम् । **वक्ष्यति** सप्तमोपक्रमे । प्राधान्येनेति भाषमाणस्य प्रासङ्गिकार्थवर्णनमस्तीत्यभिसंहितमिति भावः ॥ **तद्धितोऽयमिति ॥** ष्यञ्प्रत्ययः तद्धितसञ्ज्ञ इत्यर्थः ।**

ननु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति भावे कर्मणि च ष्यञ्प्रत्ययो विहितः । नचात्र भावः कर्म वाऽभिप्रेतम् । प्रत्युत 'तस्येदम्' इति सूत्रेणोक्तार्थे अणेव विहितः । तत् कथमत्र ष्यञ्प्राप्तिरित्यत उक्तम्- **विचित्रेति ॥** तद्धित-प्रत्ययवृत्तिरभिमतेऽर्थे भवतीति वैयाकरणवचनस्यार्थः । अत एव तद्धितेत्यन्वर्थ-सञ्ज्ञेति भावः । 'सम्बन्धि' इति भाष्ये कार्यकारणभावः सम्बन्धोऽभिप्रेत इति भावेनोक्तम्- **कार्यमिति ॥** गुणत्रयजन्यं स्वर्गपशुपुत्रादीत्यर्थः । **स्वर्गादिफल-**

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **मन्दाशङ्केति ॥** 'योगे त्विमां भृणु' इति प्रतिज्ञातनिवृत्त-कर्माख्यज्ञानोपाये निष्ठाजननाय 'नेह' इति श्लोकेन तत्प्रशंसाकरणस्य व्यवसाये-त्यादिश्लोकचतुष्टयेन मतान्तरनिन्दाकरणस्य निष्ठाहेतोः पूर्वभावित्वावश्यम्भावस्य स्फुटत्वान्मन्दाशङ्केत्युक्तम् । उमर्जीयम्- **मन्दाशङ्केति ॥** चतुश्श्लोक्या व्याख्यातत्वात् तत्पर्यालोचनायां बुद्धिमतां शङ्कानुदयादिति भावः ।

** उमर्जीयम् - **तद्धितोऽयमिति ॥** ष्यञ्प्रत्यय इत्यर्थः ।

साधनीभूतो धर्म आदिपदार्थः। अवमर्शप्रतीतावपि स्वर्गादिः प्राप्तौ 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा' इति मोक्षार्थत्ववचनविरोध इत्यतो भाष्यं व्याचष्टे- **आपातप्रतीतित इति** ॥ आदिशब्देन विषयस्याप्यभिप्रेतत्वात् तदानुकूल्यायाऽह- **प्रतिपाद्यं प्रयोजनं चेति** ॥ इवेति भगवतो मुख्यप्रतिपाद्यत्वं मोक्षस्य महाप्रयोजनत्वं च भाष्यकृदभिप्रैति। भाष्ये इति ह्युक्तम्- 'परोक्षविषया वेदाः' इत्यादौ। **भ्रान्तिः** भगवति मुख्यप्रतिपाद्यत्वस्य, मोक्षे महापुरुषार्थत्वस्य च साधनाद् धर्मस्वर्गादौ प्रतिपाद्यत्वादिप्रतीतिर्मिथ्याध्यवसायरूपेत्यर्थः। 'अतः' इति भाष्यस्य प्रतियोगि समर्प्य तदर्थमाह- **यत इति** ॥ 'मा कुरु' इति भाष्ये निषेधार्थकमाशब्दोऽयम्। न माङ्। तेन लोडुपपत्तिरिति भावेन तदर्थमाह- **मा कार्षीरिति लुङ** ॥ **कथमेतदनेनेति** ॥ त्रैगुण्यं त्रिगुणकार्यं स्वर्गादि विषयो येषामिति बहुव्रीहिणा तद्विषयकत्वमात्रलाभेऽपि आपाततः प्रतिपादनं कथं लभ्यत इत्यर्थः। विषयकत्वमापाततः प्रतिपादनम्। स्वार्थे कन्प्रत्ययः। केचित्तु, विषयकृत्त्वमिति पाठमभ्युपगम्य विषयकृत्त्वं विषयीकरणमित्यर्थ इत्याहुः। 'वक्ष्यते चात्राभिधानम्' इत्युक्तम्। तदिदानीमाह- **वेदवादरता इत्यत्राप्येतदेवेति** ॥ **अभिधानम्** अनुसन्धातव्यमिति योज्यम्। **प्रतीत एव** वेदपरित्यागविधिरूप एव। पक्षपदप्रयोगस्वारस्यमाह- **उत्तानेति** ॥ अविचारप्रतीतार्थ इत्यर्थः। वेदार्थः कथं निषेधार्ह इत्यत उक्तम्- **योगेति** ॥ योगाविरोधिन एव मुख्यतो वेदपरिग्राह्यत्वादिति भावः। वेदादेः कः परमसिद्धान्त इत्यत उक्तं भाष्ये- **वेद इति** ॥ पुराणे पुराणेषु। वेदादौ सर्वत्र विष्णुरेव गीयत इत्यस्य विवरणम्- **आदावन्ते च मध्ये चेति** ॥ आमनन्ति परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपादयन्ति। 'तपांसि च यत् प्रतिवदन्ति। तत् ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये' इति वाक्यशेषेणान्वयः। धर्मं प्रति कारणत्वाभावादाह- **धर्मज्ञप्तेरिति** ॥ धर्मशब्देन तज्ज्ञप्तिर्लक्ष्येति भावः। अतीतज्ञानं स्मृतिरिति प्रतीतिवारणायार्थमाह- **स्मृतिर्ग्रन्थ इति** ॥ 'शुचौ तु चरिते शीलम्' इत्यमरोक्तेराचार इत्यनेनापौनरुक्त्यायाऽह- **शीलं मनोगतिरिति** ॥ शील समाधान इत्यतो भावे घञ्। समाधानं च मनोवृत्तिविशेष एवेत्युक्तार्थलाभ इति हृदयम्। तथा-

चाऽहुः 'धर्मस्वरूपचित्रत्वाद् यो यो देवमनोगतः। स एव धर्मो विज्ञेयो नह्येते लोकसम्मिताः' इति। देहरक्षणाद्यर्थं महद्भिरनुष्ठितस्याभक्ष्यभक्षणस्य धर्मत्वाभावाद् धर्मबुद्ध्येत्युक्तम्। निषिद्धविषये रुचिव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्- **विकल्पेति** ॥ 'आसूर्यदर्शनात् तिष्ठेत् ततस्तूपविशेत वा' इत्युक्तोत्थानोपवेशादिवैकल्पिकाचार-विषय इत्यर्थः। धर्मज्ञप्तिकारणमिति सर्वत्रान्वयः। वेदेन प्रकर्षेण निहित इत्यन्यथा-प्रतीतिनिरासायाऽह- **विहित इति** ॥ अत एव 'तद्विहितस्य' इति भाष्यमिति भावः। एतावता वेदपक्षः कुतो न निषिध्यत इत्यस्य किमुत्तरमित्यत आह- **विवक्षि-तेति** ॥ भगवदाराधनार्थं कर्मानुष्ठानरूपज्ञानोपायविरोधे हीत्यर्थः। **तदनुगुण** एव वेदसिद्धान्त इति वर्तते। ननु वेदविहितस्य वेदपरमसिद्धान्तत्वे प्रवृत्तधर्मस्यापि तद्विहितत्वात् तथात्वं स्यादित्यत आह- **धर्मशब्दोऽत्रेति** ॥ फलाभिसन्धिरहितो भगवत्तोषायानुष्ठीयमानो धर्मो निवृत्तधर्मः। प्रवृत्तधर्मस्तु न योगानुकूलः। प्रत्युत बन्धक इति न तस्य वेदपक्षत्वमिति भावः।

गीताक्षरार्थस्तु- 'योगे त्विमां शृणु' इति योगोपदेशं प्रतिज्ञाय तत्राऽदरजननाय 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यादिसार्धश्लोकेन योगं प्रशस्य 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः' इति स्वोक्तौ निष्ठापादनाय 'बहुशाखाः' इत्यवैदिकमतानामग्राह्यत्वमुक्त्वा वैदिकमतेष्वप्यापातप्रतीतार्थानां मतानां 'यामिमाम्' इत्यादिश्लोकत्रयेण विनिन्दनं विधाय चेदानीं प्रतिज्ञातो योगशब्दित उपाय उपदिश्यते 'त्रैगुण्यविषयाः' इत्यादिना आषष्ठाध्यायसमाप्तेः। त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं त्रयाणां गुणानां सत्त्वरजस्तमसा-मिदमिति सम्बन्धार्थे तद्धितः ष्यञ्प्रत्ययः। त्रिगुणसम्बन्धि त्रिगुणकार्यम्। विषयः आपाततः प्रतीतोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः। आपातप्रतीतस्वर्गादिफलकर्मादि-प्रतिपादका वेदा इत्यर्थः। यत एवं ततो हे अर्जुन त्वं तु निस्त्रैगुण्यः निष्क्रान्तः त्रैगुण्याद् अल्पफलस्वर्गादिबुद्धितो निर्गतो भव। आपातप्रतीतार्थे भ्रान्तिं मा कार्षीरित्यर्थः। किञ्च निर्द्वन्द्वः सुखदुःखयोरुत्सेकानुत्सेकहीनः द्वन्द्वसहिष्णुरिति वा नित्यं साधुगुणोपेतत्वात् सत्त्वे विष्णौ तिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थः सन्ततविष्णु-स्मरणवान्। अप्राप्तप्राप्तिर्योगः। प्राप्तपरिरक्षणं क्षेमः। ततो निर्गतो निर्योगक्षेमः।

विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः आत्मवान् परमात्मा मम स्वामीति ज्ञानवान्। सत्त्वस्थपदेनैवास्यार्थतः प्राप्तत्वात् किं पुनरुक्त्येति चेन्न। सन्ततविष्णुस्मरण-विधावैक्येनापि तत्स्मरणं प्राप्यते। अत आत्मवत्त्वकथनेन तन्निवार्य यथा-वत्स्मरणप्रकार उच्यत इति तात्पर्यात्। भवेति सर्वत्रान्वय इति। ॥ ४५ ॥

भगवद्गीता

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

भाष्यम्

तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह- **यावानर्थ इति ॥** यथा यावानर्थःप्रयोजनमुदपाने कूपे भवति, तावान् सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव, एवं सर्वेषु वेदेषु यत् फलं तद् विजानतोऽपि[1] ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति। ब्रह्म अण-तीति ब्राह्मणोऽपरोक्षज्ञानी। स हि ब्रह्म गच्छति। 'विजानतः' इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति। ॥ ४६ ॥

प्रमेयदीपिका

योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपयोग इत्यत आह - **तथाऽ-पीति ॥** 'यामिमां' इत्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता। 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति च तत्त्यागो विहितः। तत्र प्रष्टव्यं किन्निमित्तमेतदिति। ननूक्तं काम्य-कर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्मोक्षो न भवतीति। अत्रेदमुच्यते। यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति। तथाऽपि तन्निन्दादि नोपपद्यते। यतः

---

१. ब. अपिशब्दो न पठ्यते।

काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवतीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमाक्षेपे सत्याहेत्यर्थः । केचिदस्य श्लोकस्य कर्ममात्रत्यागे तात्पर्यमाहुः । अपरे तु यत्कर्मसमुच्चितं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मपर[१] एव वेदभागोऽधिगन्तव्यः । नतु समस्तवेदाभ्यासेनायुः समापनीयमित्यत्र । तन्निरासाय व्याचष्टे - **यथेति** ।। सामर्थ्याद् यथैवंशब्दयोरध्याहारः । 'यावान्' 'तावान्' इत्येतयोरावृत्तिश्च ।। **सर्वेषु वेदेष्विति** ।। तदुक्तकाम्यकर्मिणामित्यर्थः । 'ब्राह्मणस्य' इति न क्षत्रियादिव्यावृत्तिः शङ्क्येति भावेनाऽह- **ब्रह्मेति** ।। वर्णविपर्ययो निरुक्तत्वात् । एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुक्तवाची स्यात् । नच मुक्तस्य फलमस्तीत्यत आह- **अपरोक्षेति** ।। तदुपपादयति- **स हीति** ।। तर्हि 'विजानतः' इति पुनरुक्तिरिति चेन्न । तस्य परोक्षज्ञानिवाचित्वात् । उभयग्रहणमनुपपन्नमित्यत आह- **विजानत इति** ।। तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च स्वरूपकथनम् । यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणश्चान्योन्यफलाभावः । तथाऽपि ज्ञानिनः फलं महासमुद्रोदकमिव महत् । कर्मिफलं तु कूपोदकमिवात्यन्ताल्पम् । अतः कुतस्तयोः साम्यम् ।[२] तथाचाल्पास्थिरफलकर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं युक्तमेवेति भावः । अपव्याख्यानं तूक्तवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तम् । ।। ४६ ।।

भावदीपिका

।। **यत्कर्मेति** ।। यावत्कर्मेत्यर्थः । ननु गीतायां यथैवंशब्दयोरभावात् कथं 'यथा यावान्', 'एवं सर्वेषु' इति भाष्ये कथं च पूर्वार्धे द्वितीयपादे तावानिति उत्तरत्र यावानिति भाष्यत इत्यत आह- **सामर्थ्यादिति** ।। अर्थाबाधरूपयोग्यता-

---

१. ग. तावत्कर्मपर एव ।

२. ग.प. अतस्तयोर्न साम्यम् ।

प्राप्तेरित्यर्थः॥ **आवृत्तिश्चेति**॥ पूर्वार्धे द्वितीयपादे तावानिति उत्तरार्धे आद्यपादे च यावानिति ग्राह्यम् । अध्याहारावृत्त्योरभावेऽसङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ **शङ्कचेति**॥ 'विशेषोक्तिः शेषनिषेधं गमयति' इति न्यायादिति भावः। ननु ब्रह्म अणतीति निर्वचने सवर्णदीर्घे ब्रह्माण इति स्यादित्यत आह- **वर्णविपर्यय इति**॥ ब्रह्मेत्युत्तरत्र स्थितो दीर्घः पूर्वाक्षरस्य ब्रकारस्य परो द्रष्टव्यः। तथाच ब्राह्मण इति भवतीति ध्येयम्। किमत्र नियामकमित्यत आह - **निरुक्तत्वादिति**॥ 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥' इति। 'भवेद् वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम्॥' इत्याद्युदाहरणानि च द्रष्टव्यानि॥ **एवं तर्हीति**॥ अण पण गतौ। गतिश्च प्राप्तिः। तथाच ब्राह्मणो ब्रह्मप्राप्त इत्याशयेनेयं शङ्केति ध्येयम्॥ **स हीतीति**॥ तथाचात्र ब्रह्मप्राप्तो न विवक्षितः। किन्तु ब्रह्मप्राप्तियोग्यः। तादृशश्चापरोक्षज्ञान्येवेति भावः।

अपरे तु प्राप्त्यभिप्रायेण शङ्का, गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वमभिप्रेत्य परिहारः। तदर्थं च गच्छतीत्यस्यावगच्छतीत्यर्थो द्रष्टव्य इत्याहुः ॥ **अनुपपन्नमिति**॥ 'ज्ञानादेव स्वर्गः' इति श्रुत्याऽपरोक्षज्ञानस्य यथा सर्वफलकत्वं यथा वा मोक्षाख्यमहाफलकत्वं तथा न परोक्षज्ञानस्येत्युभयोः समकक्ष्यतया ग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः। नन्वपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वं प्रसिद्धमेवेतीह कस्माद् वक्तव्यमित्यत आह - **एतच्चेति**॥ नन्वनेन तथाऽपीत्यादिना कृता साम्यशङ्का कथं परिहृतेत्यत आह - **यद्यपीत्यादिना**॥ **अन्योन्येति**॥ ज्ञानिफलं न कर्मिणः। कर्मिफलं च न ज्ञानिन इत्यन्योन्येत्यर्थः।

॥ **अपव्याख्यानं तूक्तवक्ष्यमाणन्यायेति**॥ ज्ञानिनः कर्ममात्रत्यागोऽत्र श्लोके प्रतिपाद्यत इति व्याख्यानं गीतायामेव ज्ञानिनमर्जुनं प्रत्येव 'तस्माद् युद्ध्यस्व' इत्याद्युक्तन्यायेन 'कर्मण्येवाधिकारस्ते', 'तस्मात् कर्म समाचर'

इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तम्। द्वितीयापव्याख्याने तु लिङ्गभङ्गरूप-मोक्षस्य समुच्चयसाध्यत्वांशः 'स हि धर्मः सुपर्याप्तः' इत्युक्तन्यायेन 'अपरोक्षेश-दृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इति वक्ष्यमाणन्यायेन च भाष्ये निरस्तः। कर्म-सङ्कोचांशस्तु 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च', 'कर्तव्यानीति मे पार्थ' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन गीतायामेव निरस्त इत्यर्थः। ॥ ४६ ॥

भावरत्नकोशः

विजानत इति श्रवणादाह- **ज्ञानेति** ॥ **एतत्** काम्यकर्मनिन्दनम्, काम्यत्यागविधानं च। **उक्तम्** 'समाधौ न विधीयते' इत्येतद्भाष्ये। तन्निष्कृष्य दर्शयति- **काम्यकर्मिणामिति** ॥ तथाऽपीत्येतत् सप्रतियोगिकमिति तदाह- **यद्यपीति** ॥ ज्ञानफलं मोक्षः। निन्दादीत्यादिपदेन काम्यत्यागविधानं ग्राह्यम्। तथाऽपीत्यनन्तरं साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुसमर्पकं भाष्यं साध्याहारं योजयति- **यत इति** ॥ आक्षेपे न नियमेन योगोऽनुष्ठातव्यः। सर्वफलानापादकत्वादित्याक्षेप इत्यर्थः। *, ** अध्याहाराभावे पूर्वार्धपादद्वयार्थस्य मिथो विप्रतिषेधः, उत्तरार्धस्य प्रकृतार्थासङ्गतिश्च स्यात्। नहि कूपादेः सर्वतः सम्प्लुतोदकत्वम्। न वा तटाकादौ भवत्स्नानपानादिव्यवहारो वेदेषु भवतीत्यतोऽध्याहारेण वाक्यार्थो वर्णनीय इति भावः ॥ **आवृत्तिश्चेति** ॥ अत एव भाष्ये 'फलम्' इति फलशब्दश्चार्थशब्दार्थ-प्रयोजनार्थः। तावच्छब्दश्च यावच्छब्दाध्याहारसापेक्षः। यावान् सर्वेषु वेदेष्वर्थः तावान् ज्ञानिनो भवतीति गीताक्षरार्थो योजनीय इति नोक्तदोष इति भावः। *** सर्वेषु वेदेषु ज्ञानिनो यत् फलं तत् फलं ज्ञानिनः फलेऽन्तर्भवतीत्युक्ति-

---

* उमर्जीयम्- **सामर्थ्यादिति** ॥ अर्थाबाधरूपसामर्थ्यादित्यर्थः।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **सामर्थ्यादिति** ॥ अन्वययोग्यताबलादित्यर्थः। अन्यथाऽनन्वयापात्तेरित्यर्थः।

*** भावबोधः- **आवृत्तिश्चेति** ॥ पूर्वार्धे 'तावान्' इति उत्तरार्धे 'यावान्' इति च ग्राह्यमित्यर्थः। अत एव गीतायामेकैकत्रैकैकमुक्तमिति भावः।

रयुक्तेत्यत आह- **तदुक्तकाम्यकर्मिणामिति** ॥ 'ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणः' इति भाषणमयुक्तम्। 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति ब्रह्माण इति प्राप्त्या ब्राह्मण इति निर्देशायोगादित्यत आह- **वर्णविपर्यय इति** ॥ दीर्घव्यत्यास इत्यर्थः। अलाक्षणिकत्वं व्युदस्यति- **निरुक्तत्वादिति** ॥ 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च तथा परौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' इति वैयाकरणवचनादित्यर्थः । एवं तर्हि ब्रह्माणतीति निर्वचने ॥ **फलमस्तीति** ॥ अवाप्तकामत्वादिति भावः। **गच्छति** अवगच्छति अपरोक्षयतीति भाष्यार्थः। **तस्य** विजानत इति पदस्य ॥ **उभयग्रहणमिति** ॥ अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षफलकत्वं न परोक्षज्ञानस्येति तयोरुभयोरपि समकक्ष्यतया ग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः। तस्येत्यनूद्यार्थमाह- **अपरोक्षज्ञानस्येति** ॥ योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपयोग इति कृतचोद्यं परिहरति- **एतच्चेति** ॥ अपरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानसाध्यत्ववर्णनं, अन्तर्भावितसर्वफलकत्ववर्णनं चेत्यर्थः। तथाऽपि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां भवतीति साम्यमेवेति शङ्कामनूद्य भाष्यभावं वदन् परिहरति- **यद्यपीत्यादिना** ॥ **अपव्याख्यानमिति** ॥ ज्ञानिनः कर्ममात्रत्यागतात्पर्यकत्वव्याख्यानम्, मोक्षहेतुकर्मसमुच्चितवेदभागो ज्ञातव्यो नापर इति व्याख्यानं चेत्यर्थः ॥ **उक्तवक्ष्यमाणेति** ॥ तत्राऽद्यं ज्ञानिनमेवार्जुनं प्रति 'तस्माद् युद्धयस्व भारत' इत्युक्तेन विष्णुद्वेषिनिग्रहरूपयुद्धप्रेरणन्यायेन 'कर्मण्येवाधिकारस्ते', 'कार्यं कर्म समाचर', 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तम्। द्वितीयेऽपि लिङ्गभङ्गरूपमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वांशः 'स हि धर्मः सुपर्याप्तः' इति समुच्चयनिरासकभाष्योक्तन्यायेन 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इति वक्ष्यमाणन्यायेन च निरस्तः। कर्मसङ्कोचांशस्तु 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन निरस्त इत्यर्थः।

गीताक्षरार्थस्तु- 'यामिमाम्' इत्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता। 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति च तत्त्यागो विहितः। तत्र प्रष्टव्यं किन्निमित्तमेतदिति। ननूक्तं काम्य-

कर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावान्मोक्षो न भवतीति। अत्रेदमुच्यते। यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति। तथाऽपि तन्निन्दादिकं नोपपद्यते। यतः काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवतीति ज्ञानकर्ममार्गयोस्साम्यमेवेति योगो न नियमेनानुष्ठातव्य इत्याक्षेपे सत्युच्यते- **यावानर्थ इति** ॥ उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं कूपादि। तस्मिन् यावानर्थः स्नानादिरूपं प्रयोजनं यथा भवति तावानर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके समुद्रेऽन्तर्भवति। एवं सर्वेषु वेदेषु सर्ववेदोक्त-काम्यकर्मिणामिति यावत्। यावानर्थः स्वर्गादिरूपं फलं तावानर्थो विजानतः परोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनो भवत्येव। तस्य मोक्षफले महानन्दरूपे क्षुद्रानन्दरूपफलमन्तर्भवति। अत्र 'विजानतः' इति पदोक्तपरोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानं प्रति साधनत्ववर्णनं स्वरूपकथनमिति। ॥ ४६ ॥

भगवद्गीता

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

भाष्यम्

कामात्मनां निन्दा कृता कथमेषाम्? 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह - **कर्मण्येवेति** ॥ 'ते' इत्युपलक्षणार्थम्। तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता। किम्वन्येषाम्। नत्वस्ति केषाञ्चित् न तेऽस्तीति। स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च। मोहादिस्त्वभिभवादेः। यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याद् ज्ञानं, कान्येषाम्? उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम्। 'पार्थार्ष्टिषेण' इत्यादिज्ञानिगणनाच्च।

कामनिषेध एवात्र। फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति। नहि

कर्मफलानि[१] कर्माभावे यत्नतो[२] भवन्ति। भवन्ति च काम्यकर्मिणो [३]विपर्ययत्नेऽप्यविरोधे।

प्रमेयदीपिका

ज्ञानिनां[४] कर्माभावमुक्त्वा इदानीमज्ञानिनः कर्म चोच्यत इत्यन्यथा-व्याख्याननिरासायाऽह- **कामात्मनामिति**॥ एषां कर्मिणाम्। सकामतया कर्म कुर्वतां या निन्दा कृता 'यामिमां' इत्यादिना सा न युक्तेत्यर्थः। कुतः? 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनवत् स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात्। नहि विहितं कुर्वतां निन्द्यत्वम्। तथात्वे यजनस्यापि निन्द्यत्वप्रसङ्गादिति वदन् विशिष्टविधित्वं मन्यते पूर्वपक्षी। 'ते' इत्येतदर्जुनमात्रविषयमित्यन्यथा-प्रतीतिनिरासायाऽह- **त इति**॥ सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणमर्थः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम्। वक्तर्यायत्ते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यताम्। किं लक्षणयेत्यत आह- **तवेति**॥ फलकामः कर्तव्यो यस्यासौ तथोक्तः। तस्य भावः तत्ता। फलकामस्य कर्तव्यता तव कर्तुरिति वा। कृतोऽपि फलकामो न ज्ञानि-नोऽत्यन्तबाधकः। तत्प्रतिबन्धनीयस्य ज्ञानस्याऽसत्वात्। मोक्षस्य च नियत-त्वात्। तथाऽपि मोक्षविलम्बहेतुत्वात् तवापि न कर्तव्यः। किम्वन्येषा-मज्ञानिनामिति प्रदर्शनायोपलक्षकपदप्रयोग इति भावः। ननु 'कर्मण्येवाधि-कारो मा फलेषु' इति द्वयमुक्तम्। तत् कथं न फलकामकर्तव्यतेत्येकस्यैव ग्रहणम्? उच्यते। फलकामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात्। 'कर्मण्य-धिकारः' इति हि तदर्थोऽनुवादः। तथाऽपि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम्। मैवम्। अधिकारभावाभावयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसमर्थनार्थ-

---

१. ब. न हि फलानि। २. ब. यत्नतोऽपि।
३. ब. विपर्ययप्रयत्ने। ४. ग. ज्ञानिनः।

मुक्तत्वेन साध्यस्यैवोपादानात्। तथाच वक्ष्यति। 'ते' इत्युपलक्षणार्थमित्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह- **नत्विति** ॥ केषाञ्चित् फलकामकर्तव्यताऽस्ति, केवलं ते नास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः। 'कामान् यः कामयते' इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः। नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे स्यादिदम्। तदेव कुत इत्यत आह- **स हीति** ॥ हिशब्दसूचितां प्रमाणप्रसिद्धिमेव दर्शयति- **नरांश इति** ॥ कथं तर्हि 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्' इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते। कथं च प्रश्नकरणमित्यत आह- **मोहादिस्त्विति** ॥ बलवता प्रारब्धकर्मादिना ज्ञानस्याभिभवान्मोहः, विशेषज्ञानाद्यर्थः प्रश्न इति भावः। नन्विन्द्रादीनामेव कुतो ज्ञानित्वमित्यत आह- **यदीति** ॥ सत्त्वं हि ज्ञानकारणम्। 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं' इति वचनात्। देवाश्च शुद्धसत्त्वाः। अतः कारणसद्भावाद् युक्तं तेषां ज्ञानम्। अन्यथा न कस्यापि स्यात्। इतश्चेन्द्रादयो ज्ञानिन इत्याह- **उपदेशेति** ॥ 'एतदुहैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाच' इत्यादिरुपदेशः। आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् । अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह- **पार्थेति** ॥ ज्ञानिषु गणनात्। एतेनापव्याख्यानमपि निरस्तम्।

नन्वत्र 'मा फलेषु' इति फलविषयो निषेधः कृतः। तत् कथमुक्तं फलकामेति। तत्राऽह- **कामेति** ॥ फलशब्देन तद्विषयकं काममुपलक्ष्य तद्विषयो निषेधोऽत्र क्रियते। न फलविषय इत्यर्थः। कुतो लक्षणाश्रयणमित्यत आह- **फलानि हीति** ॥ यत्र हि पुरुषस्य कर्तुमकर्तुं वा स्वातन्त्र्यं तत्रैव निषेधो नान्यत्र। प्रसक्तेरभावात्। नच फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति। अतो मुख्ये बाधकाल्लक्षणाश्रयणमित्यर्थः। कथमस्वातन्त्र्यमित्यतः करणे तावदाह- **नहीति** ॥ अकरणेऽपि तदाह- **भवन्ति चेति** ॥ चोऽवधारणे। अविरोधे ब्रह्मदर्शनादितद्विरोध्यभावे। तदनेन 'ते' इति 'फलेषु' इति च पदद्वयं व्याख्यातम्।

भावदीपिका

ननु 'यजेत' इति यजनस्यैव विवक्षितत्वात् स्वर्गकामस्यापि कथं विहितत्वं वदतीत्यत उक्तम्- **विशिष्टेति**॥ 'सोमेन यजेत' इत्यादिवत् स्वर्गकामविशिष्टं यजनं कर्तव्यमिति विधीयत इत्याशयः ॥ **किं लक्षणयेति** ॥ लक्षणायां किं प्रयोजनमित्यर्थः । फलकामः कर्तव्यो यस्यासौ फलकामकर्तव्यो ज्ञानी तस्य भावः फलकामकर्तव्यतेति बहुव्रीहिमभिप्रेत्य व्याख्याय प्रकारान्तरेण व्याचष्टे - **फलकामस्येति**॥ तवेत्यनूद्य तस्यार्थमाह- **तव कर्तुरिति**॥ कर्मकर्तुरित्यर्थः । कर्तरीयं षष्ठी । कर्मकर्तुर्ज्ञानिनस्तव फलकामस्य कर्तव्यता नास्ति । कर्ममात्र-करणेऽधिकारिणा ज्ञानिना त्वया फलकामो न कर्तव्य इति यावत् । ननु मोक्ष एव प्रतिबन्धनीय इत्यत आह- **मोक्षस्य चेति नियतत्वादिति**॥ अपरोक्षज्ञानिनो मोक्षो नियत एव। 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इति वचनादिति भावः ॥ **मोक्षविलम्बेति** ॥ काम्यकर्मकरणे तत्फलभोगस्याऽवश्यकत्वेन मोक्षविलम्ब इति भावः ॥ **तत् कथमिति** ॥ तथा च गीतानुसारेण भाष्ये ज्ञानिनोऽपि ते न तत्फलकामकर्तव्यता किन्तु कर्मण्येवाधिकार इत्यपि वक्तव्यमित्यर्थः । तर्हि 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्युक्तिर्गीतायां किमर्थेत्यत आह- **कर्मणीति** ॥ **तदर्थः** फलकामकर्तव्यतानिषेधार्थः । **अनुवादः** कथनमि-त्यर्थः । त्वया फलकामो न कर्तव्य इत्युक्तौ कुत इत्यपेक्षायां यतस्तव कर्मण्येवाधिकार इति फलकामनिषेधार्थमेव कर्मण्यधिकार उच्यत इत्यप्राधान्यं कर्माधिकारकथनस्येति ज्ञापयितुं तन्नोक्तम् । किन्तु प्राधान्यात् फलकामनानिषेध एवोक्त इति भावः । ननु गीतायां 'मा फलेषु' इत्यत्राधिकार इत्यस्यानुवृत्तेस्तदनु-वादपरे भाष्ये न फलकामनाधिकार इत्येव वाच्यम् । कर्तव्यताग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कते- **तथाऽपीति**॥ **साध्यस्यैवेति**॥ अत्र गीतायां कर्मैव कर्तव्यं फलकामो न कर्तव्य इति कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपं साध्यद्वयमभिप्रेतम् । कुतस्तयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वे? इत्याशङ्कायां तत्र हेतुत्वेन यतस्तव कर्मण्येवाधिकारभावो

फलेषु तदभाव इति अधिकारभावाभावौ गीतायां कण्ठतः कथितौ। भाष्ये **न च फलकामकर्तव्यता** इत्यनेन गीताभिप्रेतकर्तव्यत्वरूपं साध्यमेवोक्तमित्यर्थः। अधिकारभावाभावयोरपि को हेतुरित्यत आह- **तथा चेति**॥ **वक्ष्यति** अतः कर्मण्येवाधिकार इत्यनेनेत्यर्थः। यद्वा, गीतायां साध्यस्यैवोपादानादित्येतत् कुत इत्यत आह- **तथा चेति**॥ अतस्तदेव कार्यमित्यनेनेत्यर्थः। **केषाञ्चिज्ज्ञानिनाम्**॥ **केवलं त इति**॥ ज्ञानिनस्तवैवेत्यर्थः॥ **निषेधादिति**॥ 'स कामभिर्जायते तत्र तत्र' इति बन्धकत्वोक्त्या निषिद्धत्वमभिप्रेतमिति ज्ञातव्यम्। नरशब्दार्थस्तु 'विष्णोर्वीर्योरनन्तस्य त्रिभिरंशैर्नरः स्मृतः' इति प्रमाणानुसारेण ज्ञेयः। मूलगतादिशब्दार्थमाह- **कथञ्चेति**॥ **प्रश्नेति**॥ तस्य सन्देहमूलकत्वाज्ज्ञानिनोऽर्जुनस्य सन्देहाभावादिति भावः। 'प्रारब्धकर्मादिना' इत्यत्राऽदिपदेन भूसम्बन्धमानुषान्नोपभोगादिसङ्ग्रहः। 'विशेषज्ञानात्' इत्यत्राऽदिपदेन ज्ञातस्य स्थिरीकरणं ग्राह्यम्। 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय च। पृच्छन्ति साधवो यस्मात् तेन पृच्छसि पाण्डव' इति वचनादिति भावः। अनेनाऽद्यादिपदेन प्रश्नस्य ग्रहणम्। द्वितीयादिपदेन चाप्राप्तविशेषज्ञानप्राप्तज्ञानस्थिरीकरणयोर्ग्रहणमिति ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति॥ **इन्द्रादीनामेवेति**॥ आदिपदेन नरग्रहणम्। येन तदंशत्वेनार्जुनस्यापि ज्ञानित्वं स्यादिति भावः॥ **कारणेति**॥ ज्ञानकारणेत्यर्थः॥ **एतदु हैवेन्द्र इति**॥ इन्द्रस्याज्ञानित्वे ऋषिं प्रत्युपदेशासम्भवादिति भावः॥ **प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमिति**॥ 'इन्द्रो ह वै देवानां प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रति प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः-ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः। तौ ह प्रजापतिरुवाच' इत्यादिनेन्द्रस्य प्रजापतौ चतुर्मुखे ब्रह्मचर्यं तदुपदेशश्च श्रूयते। यदि चेन्द्रो न ज्ञानी स्यात् तदा चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वं न स्यात्। ज्ञानिनामेव चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वादतः सिद्धमिन्द्रस्य ज्ञानित्वमिति भावः।

नच प्रजापतिना 'अथ एषोऽन्तरक्षिणि' इत्यादिना विरोचनं प्रत्यप्युप-

दिष्टत्वात् तस्यापि ज्ञानित्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अत्र समीचीनोपदेशस्य योग्यतायाश्च विवक्षितत्वात् । यथोक्तम् - 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्' इति ।। **अर्जुनस्येति** ।। पूर्वमिन्द्रादीनां ज्ञानित्वात् तदंशभूतस्यार्जुनस्यापि ज्ञानित्वमित्युक्तम् । इदानीं तु साक्षादर्जुनस्यैव ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाहेत्यर्थः । ज्ञानिभिर्गणनादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह- **ज्ञानिष्विति** ।। 'वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः । पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनबर्हिऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ।। इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्द-विदेहगाधिपृथ्वम्बरीषसगरा गयनाहुषाद्याः । मान्धात्रलर्कशतधन्वनरन्ति-देवदेवव्रता बलिरमूर्तिरयो दिलीपः ।। सौभर्युदङ्कशिबिदेवलपिप्पलाद्याः सारस्व-तोद्धवपराशरभूरिषेणाः । येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्ताः पार्थार्ष्टिषेण-विदुरश्रुतदेवभूपाः ।। ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायाम्' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणा नारदं प्रति ज्ञानिगणनकालेऽर्जुनस्य ज्ञानित्वप्रतिपादनेनाज्ञानिनः कर्मात्रोच्यत इत्यपव्याख्यानं निरस्तमित्यर्थः ।। **कुत इति** ।। मुख्ये बाधा-भावादित्यर्थः ।। **करण इति** ।। फलसम्पादन इत्यर्थः ।। **अकरणे** ।। फलासम्पादने इत्यर्थः ।। **तद्विरोधीति** ।। काम्यफलविरोधीत्यर्थः । भाष्ये विपर्ययप्रयत्नशब्देन वैराग्यविषयप्रयत्नो ग्राह्यः । काम्यं कर्म कृत्वा एतत्फलं मम माऽस्त्विति वैराग्ये कृतेऽपि काम्यकर्मफलमैश्वर्यादिकं तस्य भवत्येवेति अकरणेऽपि न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । इदं च ब्रह्मदर्शनादिविरोध्यभावदशायामेव । तत्सद्भावे तु अनिष्टकाम्यकर्मणः फलमदत्त्वैव सञ्चितवन्नाशाङ्गीकारादिति ज्ञेयम् । आदिपदेन विष्णुवैष्णववाक्यसङ्ग्रहः ।

भावरत्नकोशः

कथमित्याक्षेपार्थः ।। सा नेति ।। कामस्यापीत्यपिपदेन यजनस्यापि ग्रहणे कामस्य यजनस्य च विधौ वाक्यभेद इत्यत उक्तम्- विशिष्टेति ।। स्वर्गकामविशिष्टो

यागः कार्य इति विशिष्टविधित्वमित्यभिमान इत्यर्थः । 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ विशिष्टविधिदर्शनादिति हृदयम् । कस्योपलक्षणमिति न ज्ञायते । अत आह- **सर्ववर्णेति** ॥ लक्षणया सर्ववर्णाश्रमप्रतिपादकमित्यर्थः । उपलक्षणायेदमिति चतुर्थीसमासोऽपि शक्यो वक्तुम् । ब्राह्मणार्थं पय इति यथा । सत्यम् । प्रकारान्तरमेतत् । भाष्ये 'त इति' इत्यनन्तरपदमिति शेषः । 'वाक्यं वक्तर्यधीनं हि' इति महाभाष्यप्रयोगात् 'वक्तरि' इति सप्तम्युपपन्ना *॥ **किं लक्षणयेति** ॥ लाक्षणिकपदप्रयोगे किं प्रयोजनमित्यर्थः । फलकामे हि कर्तव्यता प्रसक्ता । न च तत्र तव ज्ञानिन इत्यन्वितमित्यतो व्याचष्टे- **फलकाम इति** ॥ फलकाम एव कर्तव्यतान्वयमङ्गीकृत्यापि तवेत्येतत् घटयितुं प्रकारान्तरमाह-**फलकामस्येति** ॥ तवेत्यनूद्यार्थमाह- **कर्तुरिति** ॥ कर्मानुष्ठातुरित्यर्थः ।** कर्मकर्तुर्ज्ञानिनस्तव फलकामस्य कर्तव्यता नास्ति । किमुक्तं भवति । कर्ममात्रकरणेऽधिकारिणा ज्ञानिना त्वयाऽपि फलकामो न कर्तव्य इति । लाक्षणिकपदप्रयोगे किं प्रयोजनमिति चोद्यपरिहाराय भाष्यभावमाह- **कृतोऽपीति** ॥ **तत्प्रतिबन्धनीयस्य** फलकाम-प्रतिबन्धनीयस्य ॥ **नियतत्वादिति** ॥ 'अनियमः सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु' इत्यादौ तथा स्थितत्वादिति भावः ।*** **तस्यापि**

---

* उमर्जीयम्- **वक्तर्यायत्त इति** ॥ आयतत इत्यायत्तः । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । तथाच आयत्तपदप्रकृत्यर्थक्रियाश्रयं शब्दप्रयोगरूपं कर्तारं प्रति वक्तुरधिकरणत्वाद् वक्तरीति सप्तम्युपपन्नेति बोध्यम् ।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- तवेति पदं कर्तृमात्रपरमिति मत्वाऽऽह- **तव कर्तुरिति** ॥

*** ताम्रपर्णीयम्- 'तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता' इत्यत्र 'तथाऽपि मोक्षविलम्बहेतुत्वात्' इति टीका । ननु ज्ञानिकामः कथं मोक्षविलम्बकः । देहान्तरापादनेनेति चेन्न । ज्ञानकाले क्लृप्तदेहादिना तदुत्तरभाविसाधनेन प्राप्तव्याभावात् । तत्प्राप्तेः प्रारब्धफलत्वात् । 'अश्लेषविनाशौ' इत्यत्रोत्तरभाविनो देहान्तरापादकत्वाभावस्य स्पष्टत्वादिति चेदुच्यते । एकस्मिन् जन्मनि प्रारब्धवशेन त्रिंशद्वर्षायुष्यकस्य महता कारणेन तदुपमर्देन त्रिंशद्वर्षायुष्यप्राप्तौ कामाख्योत्तेजकस्योपमर्दोपमर्दकत्वेन विलम्बहेतुत्वोपपत्तेः । प्रारब्धसूचकत्वोपपत्तेश्च ।

ज्ञानिनोऽपि। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी। **न कर्तव्यः** फलकामः। **तदर्थः** निषेधार्थः। **अनुवादः** कथनम्, अनुकूलो वादो हेतुकथनमिति वा। ननु 'मा फलेषु कदाचन' इत्यत्राधिकार इत्यनुवृत्तेस्तदनुवादपरे भाष्ये न फलकामनाधिकार इत्येव वक्तव्यम्। तत् कथं फलकामकर्तव्यतेति भाषितमिति शङ्कते- **तथाऽपीति** ॥ एकस्यैव ग्रहणं कथमिति चोद्यपरिहारेऽपीत्यर्थः। फलकामेति वदन् फलशब्दः फलकामोपलक्षणमित्यभिप्रैति ॥ **समर्थनार्थमुक्तत्वेनेति** ॥ त्वया कर्म कर्तव्यम्। तत्राधिकारित्वात्। फलकामो न कर्तव्यः। तत्रानधिकारित्वादिति साधनार्थमुक्तत्वेनेत्यर्थः। **साध्यस्यैव** फलकामो न कर्तव्य इति साध्यस्यैव। तत्कुत इत्यतस्तत्रोपष्टम्भकमाह- **तथा चेति** ॥ अतस्तदेव कार्यमित्यत्रेति शेषः। **केषाञ्चित्** अज्ञानां ते ज्ञानिनस्तव॥ **निषेधादिति** ॥ 'स कामभिर्जायते तत्र तत्र' इति वाक्यशेषे जन्मोपलक्षितक्लेशोक्त्या कामनिन्दनेन सर्वेषां कामनिषेधावगमादित्यर्थः। 'विष्णोर्वायोरनन्तस्य त्रिभिरंशैर्नरः स्मृतः' इति शास्त्रसिद्धनरांशवत्त्वादिन्द्रावतारत्वाच्चार्जुनो ज्ञानीति भाष्यार्थ इति भावेन तदवतारयति- **हिशब्देनेति** ॥ 'नरांशयुक्तेन्द्रत्वेन ज्ञानित्वावगमः' इति तु प्राचीनटीका। **प्रश्नकरणं** 'बुद्धिं मोहयसीव मे। तदेकं वद निश्चित्य' इत्यादिप्रश्नकरणम्। 'बलवता प्रारब्धकर्मादिना' इत्यत्राऽऽदिशब्देन प्रबलविकर्मग्रहः। सुधायां प्रबलविकर्मणो ज्ञानाभिभावकत्वोक्तेः। विशेषज्ञानाद्यर्थ इत्यत्राऽऽदिपदेन प्राप्तज्ञानस्थिरीकरणं गृह्यते। 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा। पृच्छन्ति' इत्यादेः।* इन्द्रादयो ज्ञानिनो भवितुमर्हन्ति।** ज्ञानसामग्रीसम्पन्नत्वादिति भाष्याभिप्रेतानु-

---

* भावबोधः- **विशेषज्ञानाद्यर्थ इति** ॥ अनेन आद्यादिशब्देन प्रश्नस्य द्वितीयादिशब्देनाप्राप्तविशेषज्ञानप्राप्तज्ञानस्थिरीकरणयोर्ग्रहणमित्युक्तं भवति।

** ताम्रपर्णीयम्- 'मोहादिस्त्वभिभवादेः' इत्यत्र ननु 'कालकर्मतो रुद्धं पुनरध्यगमत् विभुः। अत्रोक्तं विस्मृतम्' इति वचनात् कथं 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव' इति गीतोक्तज्ञाने पुनर्मोहाभावोक्तिः। कृष्णवाक्यस्यालीकत्वापत्तेरिति चेन्न। 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव' इत्युक्तत्वेनैतज्ज्ञानानन्तरं विषयविशेषे मोहेऽपि पूर्वस्मिन् मोहाभावस्य विवक्षितत्वात्।

मानेऽसिद्धिमुद्धर्तुमाह- **सत्त्वं हीति** ।। अत्र विपक्षे बाधकतर्कमाह- **अन्यथेति** ।। अत एव भाष्ये यदिस्याच्छब्दौ तर्कलिङ्गे इति भावः । भाष्ये चशब्दादाह- **इतश्चेति ।। एतदु हैवेन्द्र इति** ।। पादान्त्यप्राणाधिकरणन्यायेनेन्द्रशब्दस्य भगवत्परत्वेऽपि मुख्यवृत्त्या शचीपतिरपि प्रतिपिपादयिषित इति भवत्येवायमिन्द्रोपदेशः ।। **ब्रह्मचर्यमिति** ।। ब्रह्मज्ञानाय चरणम् । ग्राह्यमिति शेषः । 'इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्' इत्यारभ्य 'तौ हा संविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः । तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः' इतीन्द्रस्य चतुर्मुखे ब्रह्मचर्यं श्रूयते । समापादितब्रह्मचर्याणां ज्ञानिनामेव चतुर्मुखोपदेशयोग्यत्वं नाज्ञानिनामितीन्द्रस्यैतदन्यथानुपपत्त्याऽपि ज्ञानित्वं निश्चीयते । विरोचने ब्रह्मचर्ये विरिञ्चोपदेश्यत्वे च सत्यपि तत्त्वज्ञानानुकूलब्रह्मचर्यं योग्यत्वं च विवक्षितमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः ।। **अर्जुनस्येति** ।। पूर्वं नरांशत्वेनेन्द्रावतारत्वेन चार्जुनस्य ज्ञानित्वमित्युक्तम् । इदानीमर्जुनमधिकृत्यैव ज्ञानित्वमित्यत्र प्रमाणमाहेत्यर्थः । उक्तानुमानमपेक्ष्योक्तम्- **प्रमाणान्तरमिति** ।। ज्ञानिभिर्गणनादित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **ज्ञानिष्विति** ।। 'येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्ताः पार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतसेनभूपाः । ते वै विदन्त्यतिरन्ति च देवमायाम्' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणा नारदं प्रति ज्ञानिगणनावसरेऽर्जुनस्य ज्ञानिषु गणितत्वादित्यर्थः । सप्तमीति योगविभागात् समास इति भावः ।। **एतेनेति** ।। ज्ञानिन एवार्जुनस्य 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति कर्माभिधानेनात्राज्ञानिनः कर्मोच्यत इत्यन्यथाव्याख्यानं निरस्तमित्यर्थः ।* तथा च शङ्करः- 'प्राग् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन त्वया कर्म कर्तव्यम्' इति । सप्तम्यर्थो विषय इति ।। **फलकामेतीति** ।। न फलकामकर्तव्यतेत्यनेन कामनिषेधः कृत इति कथं भाषितमित्यर्थः । भाष्योक्तमुपपादयितुमाह- **यत्र हीति ।। प्रसक्तेरिति** ।। अप्रसक्तस्य प्रतिषेधो न युक्तः । 'नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः' इत्यादि तु मीमांसकैर्व्याख्यातमिति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।। **न च फलेषु स्वातन्त्र्य-**

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अपव्याख्यानमिति** ।। न केवलं कैमुत्यसूचनमित्यपेरर्थः ।

मिति ॥ कर्तुमकर्तुं वेत्यनुषङ्गः । कथमस्वातन्त्र्यमित्यत्रापि फलेषु कर्तुमकर्तुं वेत्यनुषङ्गः । **करणे** फलसम्पादने ।* **आह** अस्वातन्त्र्यम् ॥ **तद्विरोधीति** ॥ काम्यफलप्राप्तिविरोधीत्यर्थः । काम्यकर्मानुष्ठाय न ममैतत् कर्मफलमस्त्विति वैराग्ये यत्नतः कृतेऽपि भगवदपरोक्षज्ञानाभावे काम्यकर्मफलमैश्वर्यादिकमनुष्ठातुर्भवत्येवेति फलानापादनेऽपि पुरुषस्य न सामर्थ्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । अनेन 'ते इत्युपलक्षणार्थम्' इत्यादिना 'अविरोधः' इत्यन्तेन । अर्जुनस्य ज्ञानित्वोपपादनाय फलशब्देन फलकामो लक्षणीय इत्युपपादनाय चेतरद् भाष्यमिति भावेनोक्तम्- **पदद्वयमिति** ॥ यद्यपि 'कामनिषेध एवात्र' इति भाष्येण माशब्दोऽपि व्याख्यात इति पदत्रयमिति वक्तव्यम् । तथाऽपि पदद्वयव्याख्यान इव न माशब्दव्याख्याने भाष्यकारस्यातिप्रयत्न इति भावेनैवमुक्तम् ।

भाष्यम्

अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायो नतु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलाप्राप्तौ । अतः कर्मण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । नतु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः । कामवचनानां तात्पर्यं भगवतैवोक्तं 'रोचनार्थं फलश्रुतिः', 'यथा भैषज्यरोचनम्' इत्यादौ भागवते । अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । नतु कामी भूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात् । वक्ष्यमाणेभ्यश्च । 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः । स मा भूः । तर्हि न करोमीत्यत आह- **मा त इति** ॥ कर्माकरणे स्नेहो माऽस्त्वित्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि[1] मत्प्रसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता । 'वृणीमहे

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अकरणेऽपीति** ॥ फलानिष्पादनेऽपीत्यर्थः ।

१. ब. अन्यथाफलाभावेऽपि ।

ते परितोषणाय' इति महदाचारात्। अनिन्दनाद् विशेषत इतरनिन्दनाच्च। सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धं 'सर्वान् आनय, नैकं मैत्रम्' इत्यादौ। अतो 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्' ,'भक्तिमन्विच्छन्तः', 'ब्रह्मजिज्ञासा', 'विज्ञाय प्रज्ञां', 'द्रष्टव्यः' इत्यादिवचनेभ्यः। स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः। किं ददामीत्युक्ते सेवादियाचकं प्रति बहुतरस्नेह इति लोकन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्येति सिद्धम्। ॥ ४७ ॥

प्रमेयदीपिका

स्यादेतत्। 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कर्तव्यतयोच्यते। अतो न कामात्मनां निन्दोचितेति शङ्कायां किमेतत् 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्यसङ्गतमुच्यते। यश्च कर्मवत् कामनाया अपि कार्यतां मन्यते, कुतस्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः। 'फलेषु' इति लाक्षणिकपदप्रयोगे च किं निमित्तमित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे- **अत इति**॥ अत इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः परेण 'इत्यर्थः' इत्यनेनान्वयः। अत उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वे सतीत्यर्थः श्लोकार्धस्य सम्पद्यत इति शेषः। तत्र तावत् कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणां, न फलकामनायाम् इत्युक्तेऽर्थद्वये हेतुद्वयमाह- **कर्माकरण एवेति**॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्युक्त्वा 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इत्युक्तत्वात् कर्माकरण एव प्रत्यवायोऽनिष्टप्राप्तीष्टाप्राप्तिलक्षणः। नत्वकामनया प्रत्यवायः। प्रमाणाभावात्।

ननु कामाभावे तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत उक्तम्- **फलाप्राप्ताविति**॥ काम्यफलाप्राप्तावपि न प्रत्यवाय इत्येतदुपपादनायोक्तम्- **ज्ञानादिना वेति**॥ वाशब्द उपमायाम्। यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं

गच्छतः स्वर्गाद्यलाभो न खेदहेतुः । महाफललाभेऽल्पहानेरकिञ्चित्कर-त्वात् । तथाऽकामनया फलाप्राप्तावपि न खेदः । निष्कामेन कर्मणा महा-फलस्य ज्ञानादेर्लाभादिति भावः । ततः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य गीतोक्तं साध्यद्वयमाह- **अत इति ॥** 'नतु फलकामनायाम्' इति च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यवायोऽतः कर्मण्येवाधिकारः । यतः कामाकरणे न प्रत्यवायोऽतो न कामेऽधिकार इत्यर्थः। ततः किं प्रकृत इत्यतः परमसाध्यद्वय-माह- **अत इति ॥** यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्तदेव कार्यम् । विधिविषय इत्यर्थः । यतः कामे नाधिकारोऽतः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्तये काम इति यावत्, न कार्यः । तत्र दृष्टान्तो ज्ञानादिनिषेधेन वेति । अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथे-त्यर्थः । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः । यदि कर्मैव विधिविषयो न कामः तर्हि 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्यानां किं तात्पर्यमित्यत आह- **कामवचना-नान्त्विति ॥** अनादिविषयवासनावासितान्तःकरणा न सहसा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्तयितुं शक्यन्ते । अतस्तेषां कर्मण्यभिरुचिजननार्थं 'स्वर्गकामः' इत्यादिफलश्रुतिः प्रवृत्ता । कर्मणि प्रवृत्तांस्तु शनैः कामं त्याजयिष्यामी-त्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोभ्य बालानां भैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः। अस्त्वेवं तात्पर्यं,योजना तु कथमित्यत आह- **अत एवेति ॥** यत एवं न्यायेन कर्मण एव कार्यत्वं न कामस्येति प्राप्तमतः 'कामी यजेत' इत्येव श्रुतेरर्थः । कामानुवादेन यजनं विधीयत इति यावत् । एवशब्दव्यावर्त्यमाह-**नत्विति ॥** कामविशिष्टयजनविधानं तु नेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । विशिष्टविधानशङ्कायां नेदं विशिष्टविधानं किन्तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमत्राध्याहार्यम् । तत् कुत इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात् कामस्य तदभावादिति हेतुवचनं चोपस्कर्तव्यम् । तदपि

कुत इत्यपेक्षायां कर्मण्येवाधिकारो न फलकाम इति गीतोक्तयोः हेत्वोरुपस्थानम् । एतदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मकामाकरणयोः प्रत्यवायभावाभावयोः हेत्वोरध्याहारः । एतदुपपादनाय लाक्षणिकफलशब्दोपादानमिति ।

भास्करस्त्वाह । नित्यनैमित्तिकान्येव कर्माणि मुमुक्षुणा निष्कामतया कर्तव्यानि । नतु ज्योतिष्टोमादीनि कामाधिकारे विहितानि । तेषां निष्कामतया करणे प्रमाणाभावात् । अतोऽसदिदं व्याख्यानमिति । तत्राऽह- **निष्काममिति** ।। यज्ञादिकमेव प्रक्रम्य तस्य निष्कामतयाऽनुष्ठानवचनाद् युक्तमिदं व्याख्यानम् । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च । नचैतानि नित्यनैमित्तिकविषयाणि । तत्र कामप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः । किञ्च नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकस्य यज्ञस्य फलकामनया विना विधानाच्च । ज्योतिष्टोमस्यैवायं गुणविधानायानुवाद इति तु न सम्मतम्[१] । आदिपदेन 'विश्वजिता यजेत' इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदाध्याहारो निर्णीत इति चेत्, सत्यम् । कामिनां तु तथा । स्ववचनेनानुक्तौ तु कारणमिहोक्तमिति ।

ननु पूर्वार्धेनैव शङ्काया निरस्तत्वात् किमुत्तरार्धेनेत्यतः क्रमेण पादद्वयोपयोगमाह- **अत इति** ।। फलकामस्याकर्तव्यत्वात् । कर्मफलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति निषिध्यत इत्यत आह- **कर्मफलमिति** ।। शाकपार्थिवादिवत् तत्कृतिपदलोपोऽत्रेति भावः ।। **तर्हीति** ।। यदि फलं नाऽकाङ्क्ष्यमित्यर्थः । न करोमि स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः । अकर्मशब्दस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गशब्दस्य चानेकार्थत्वात् प्रकृतोपयुक्ततया व्याचष्टे- **कर्मेति** ।। सोपपत्तिकमाक्षिप्ते कथमिदमुत्तरमित्यतो भगवदभिप्रायमाह- **अन्येति** ।। प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमुपलक्ष्यते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमि-

१. ग. इति चेत् सत्यम् ।

त्युक्तं स्यात्। नच तद् युक्तम्। कामस्य निन्दितत्वात्। अन्यथा स्वर्गादि-कामनाया अप्यनिषिद्धत्वप्रसङ्गात्। अतो नेदं भगवदभिप्रायवर्णनं युक्तमित्यत आह- **इच्छा चेति** ।। ते तव परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमह इति महदाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात्।

नन्वकर्तव्यतायामपि कामनिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह- **अनिन्दनाद् विशेषत इति** ।। यथा महदाचारो विशेषविषयो न तथा कामनिन्दावचनम्। किन्तु सामान्यविषयमेव। अतो महदाचारेण बाध्यत इति भावः। तर्हि तद्वत् स्वर्गादिकामनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राऽह- **विशेषत इति** ।। चशब्देन प्रमाणाभावं समुच्चिनोति। अस्त्वाचारो विशेषविषयः। कामनिन्दावचनं च सामान्यविषयम्। तथाऽपि कुतो बाध्यबाधकभाव इत्यत आह- **सामान्यमिति** ।। सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ। चशब्दाद् विरोधे सति। उक्तं प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यप्यत्राऽह- **अत इति** ।। एकात्मतां सायुज्यम्। अस्यैव विशेषोऽयम्- 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इति। ननु ब्रह्मजिज्ञासाशब्दो न ज्ञानेच्छापरः। किन्तु विचारस्योपलक्षकः। सत्यम्। तथाऽपि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते। अन्यथा सम्बन्धाभावात्। लोकसिद्धन्यायाल्लोकसिद्धव्याप्तिकानुमानात्। ।। ४७ ।।

भावदीपिका

।। **कथं प्रत्यवायाभाव इति** ।। इष्टाप्राप्तिरूपः प्रत्यवायोऽस्तीति भावः। खेदः इष्टाप्राप्तिरूपः प्रत्यवायः ।। **उक्तस्य हेतुद्वयस्येति** ।। कर्माकरणे प्रत्यवायरूपस्य कामनाकरणे प्रत्यवायाभावरूपस्य हेतुद्वयस्येत्यर्थः। ननु कृतिविषयत्वरूपकार्यत्वस्य कर्मणीव कामनायामपि सत्त्वात् कथं कर्मैव कार्यं न कामनेत्युच्यत इत्यत आह - **कार्यं विधिविषय इति** ।। तत्र फलप्राप्तये कामो न कार्य इत्यत्र ।। **ज्ञानादिकं परित्यज्येति** ।। ज्ञानादिसाधनीभूतं निष्काम-

कर्माकृत्वेति यावत्। तथा च निष्कामकर्माकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादि-फलसम्पादनं यथा प्रेक्षावता न क्रियते, तथा ज्ञानिनाऽपि ज्ञानादिसाधनं निष्कामकर्माकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिफलं न सम्पाद्यमित्यर्थः। कर्मैव कार्यं कामना तु न कार्येति यदि तर्हि कामितफलाप्राप्त्या खेदः स्यादित्यत आह - **पूर्वोक्त एवेति**॥ अकामनया फलाप्राप्तावपि न खेदः। निष्कामकर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्लाभात्। महाफललाभेनाल्पहानेरकिञ्चित्करत्वादिति पूर्वोक्त एवाभिप्राय इत्यर्थः॥ **कर्मणि** निवृत्ते॥ **योजनेति**॥ 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्यानाम्॥ **कामानुवादेनेति**॥ अङ्गेषु कामस्य सिद्धत्वेन यः कामी स यजेतेति कामस्यानुवाद्यत्वमेव न विधेयत्वम्। तयोर्विरोधादित्याशयः॥ **एवशब्देति**॥ अत इत्येवार्थ इति भाष्यस्थैवशब्देत्यर्थः। ननु स्यादेतदित्या-दिनोक्तशङ्कात्रयपरिहारः 'अतः कर्माकरण एवेत्यारभ्य भूत्वा' इत्यर्थ इत्यन्तेन भाष्येण कथं जात इत्यत आह - **एतदुक्तं भवतीति**॥ **फलेष्विति**॥ लाक्षणिक-शब्दोपादानप्रयोजने दर्शयति- **एतदुपपादनायेति**॥ काम्यफलरूपेष्टानवाप्ति-रूपप्रत्यवायाभावरूपप्रयोजनोपपादनायेत्यर्थः। उपपादनप्रकारस्त्वित्थम्। फलेष्वित्यनुक्त्वा कामनायामित्येवोक्तौ फलानुपस्थित्या कामनायामधिकाराभावे हेतुतयाऽकरणे प्रत्यवायाभावोक्तौ काम्यफलरूपेष्टानवाप्तिलक्षणप्रत्यवाय-सद्भावशङ्कानुदयेनेवेत्यनेन तदभावप्रदिपादनसम्भवादिति॥ **नित्यनैमित्ति-केति**॥ यदकरणे प्रत्यवायो ब्राह्मण्यादिकं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं तन्नित्यम्। यथा सन्ध्यावन्दनादि। यदकरणे प्रत्यवायः पितृमरणाद्यागन्तुकं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं तन्नैमित्तिकम्। यथा पितृश्राद्धादि।

॥ **कामाधिकारेति**॥ कामिनमधिकारीकृत्य विहितानीत्यर्थः॥ **यज्ञादिक-मेवेति**॥ कामाधिकारविहितं ज्योतिष्टोमादिकमेवेत्यर्थः॥ **प्रक्रम्येति**॥ प्रमाण इत्यर्थः॥ **अनुष्ठानवचनादिति**॥ 'निवृत्तं सेवमानस्तु' इत्यनुष्ठानवचनादित्यर्थः

॥ **कामप्रसक्तीति** ॥ 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया' इति वचनादिति भावः ॥ **तत्प्रतिषेधेति** ॥ निष्कामं सङ्गं त्यक्त्वेति क्रियमाणप्रतिषेधेत्यर्थः ॥ **गुणविधानायेति** ॥ ज्योतिषेत्यनेन नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति न्यायेन ज्योतिषां स्तोमरूपो ज्योतिष्टोमयागोऽनूद्यते। तथा च ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यत् तद् वसन्त इति वसन्तकालरूपो गुणो विधीयत इत्ययमपि कामाधिकारविहित एवेति भावः ॥ **न सम्मतमिति** ॥ 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः' इत्यादौ 'शब्दान्तरात् कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वाद्' इति जैमिनीयद्वितीयाध्याये द्वितीयपादे शब्दभेदेन कर्मभेदस्य निर्णीतत्वात् ज्योतिष्टोमज्योतिषोरपि शब्दभेदेन भिन्नयागत्वावगमाज्ज्योतिष्टोमानुवादेन गुणविधानमत्रेति मीमांसकानां न सम्मतमिति भावः। नामैकदेशन्यायस्त्व-गतिका गतिरिति ध्येयम् ॥ **विश्वजितेति** ॥ अयं तु यागः फलकामनां विनैव विहितः। नापि कामाधिकारविहितं विश्वजिद्यागानुवादेनात्र गुणविधानं शङ्क्यम्। तदभावादिति भावः।

नन्वयं यागः कामाधिकारविहित एवेत्याशङ्कते- **तत्रापीति** ॥ **निर्णीत इति** ॥ ननु ज्योतिषेत्यनेन ज्योतिष्टोममनूद्य वसन्तकालाख्यो गुणो विधीयत इत्यत आह - **ज्योतिष्टोमेति** ॥ **न सम्मतमिति** ॥ अनेन प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽय-मिति सूचयति- **निर्णीत इति** ॥ 'विश्वजिद्यागेन भावयेत्' इत्युक्ते 'किं भावयेत्' इत्याकाङ्क्षायाः फलमन्तरेणापूर्तेरवश्यं फले कल्पनीये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गफलं कल्प्यते। न चार्थकल्पनामात्रेणाऽकाङ्क्षानिवृत्तिः। किन्तु शब्दकल्पनयैव। 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव शाम्यति' इति न्यायात्। अथ फलवाचिशब्दोऽध्याहार्यः। न च तावताऽपि पूर्तिः। निरधिकारिकत्वेन यागाननुष्ठानप्रसङ्गात्। अतोऽधिकारि-समर्थकस्वर्गकामपदाध्याहार एवेत्यर्थः।

'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र किं नियोज्योऽध्याहार्यो न वेति सन्देहे द्वारं द्वारमि-

त्यादौ क्रियया विना कार्याभिधानापर्यसानाद् युक्तोऽध्याहारः। इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते, उच्यते । अत्राप्यभिधेय-पर्यवसानद्वाराऽभिधानपर्यवसानमेव। कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यम्। न नरव्यापाररूपा च प्रकृतिः । सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या एवं स्वाश्रय-नरनिरूप्या। तदेवं प्रकृतेः कर्ताऽपि कार्ये कृतिद्वारा सम्बन्धित्वेन निरूपक इति तमन्तर्भाव्यैव विनियोगधीः । न चासावबुद्ध्वा आत्मनः कार्येण सम्बन्धं स्वतस्तेन सम्बद्ध्यते। स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा च नियोज्य इति सोऽध्याहार्य इति । तत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः पूर्वमीमांसायां जैमिनिना निर्णीत इत्यर्थः ॥ **कामिनां तु तथेति** ॥ कर्मणि षष्ठी। कण्ठतः फलकामोऽस्ति येषां तान् प्रति स्वर्गकामपदाध्याहारः क्रियत इत्यर्थः ।

ननु यद्यभिमतोऽध्याहारस्तर्हि 'मा फलेषु' इति कामनाया अकर्तव्यत्वं कस्मात् प्रतिपादितमित्यत आह - **स्ववचनेनेति** ॥ 'विश्वजिता यजेत' इति वेदेन साक्षात् कामना कस्मान्नोक्तेति शङ्कायां कामनायाश्चाकर्तव्यत्वादिति हेतुरध्याहार्यः। तदपि कुत इत्यतः कामनाया अकर्तव्यत्वेऽधिकारप्रत्यवायाभावरूपं कारणं 'मा फलेषु' इत्यनेन गीतायामुक्तमित्यर्थः ॥ **शङ्काया इति** ॥ 'कामात्मनां निन्दा कृता कथमेषाम्' इति शङ्काया इत्यर्थः॥ **अप्रसक्तमिति** ॥ नह्यर्जुनस्य कर्मफलहेतुत्वं प्रसक्तं येन 'मा कर्म फलहेतुर्भूः' इति निषेधः सङ्गतः स्यादित्यर्थः। ननु तर्हि मा कर्मफलतत्कृतिहेतुर्भूरिति गीतायां स्यादिति चेत्, तत्राऽह- **शाकपार्थिवादि-वदिति** ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इत्यत्र यथा प्रियपदलोप एवं तत्कृतिपदलोपोऽत्रेत्यर्थः। तथा च मध्यमपदलोपी समास इति भावः । **न करोमि** कर्मेति शेषः। क्लेशरूपत्वात् कर्मण इति शेषः॥ **अनेकार्थत्वादिति**॥ सम्बन्धाद्यनेकार्थत्वादित्यर्थः।

मूले स्नेहो माऽस्त्वित्यस्य कर्म न करोमीत्यासक्तिराग्रहविशेषो माऽस्त्वित्यर्थो

द्रष्टव्यः ।। **सोपपत्तिकमिति** ।। फलस्यानाकाङ्क्षत्वे क्लेशरूपं कर्म न कर्तव्यमिति सोपपत्तिकमित्यर्थः । भक्तिमन्विच्छत इति वक्ष्यमाणानुरोधादाह- **प्रसादशब्देनेति** ।। **प्रसङ्गादिति** ।। कर्तव्यताप्रसङ्गादित्यर्थः । कामत्वाविशेषादिति भावः । मूले तस्याधिकारिणो भवत्प्रसादेच्छायुक्तेत्यर्थः ।। **महदाचारेणेति** ।। आचारप्रतिपादकं वाक्यमाचार इति व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्रापि । 'बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च' इत्यत्र तत्त्वप्रकाशिकायामाचारप्रतिपादकं वाक्यमाचार इति व्याख्यानात् । तथाच 'यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदाऽनुवृत्त्या । आर्या ह्यनार्याः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनुकम्पयैव । यन्नः सुतप्तं तप एतदीदृशं निरन्धसा कालमदभ्रमप्सु । सर्वं तदेतत् पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय' इति महतां दशप्रचेतसां भगवन्तं प्रति प्रार्थनारूपाचारप्रतिपादकचतुर्थस्कन्धभागवतवाक्येनेत्यर्थः ।। **भगवत्परितोषणस्येति** ।। भगवत्प्रीतिकामनाया इत्यर्थः ।

।। **तदकर्तव्यतायामपीति** ।। भगवत्प्रीतिकामनाया अकर्तव्यतायामपीत्यर्थः ।। **कामनिन्दावचनमिति** ।। सामान्यतः कामनिन्दापरं 'कामन् यः कामयते' इत्यादिवचनमस्ति । तच्च सङ्कोचे कारणाभावात् सर्वविषयमित्यर्थः ।। **विशेषविषय इति** ।। असाधारण्येनापि भगवत्प्रीतिकामनायाः कर्तव्यताज्ञापक इत्यर्थः ।। **न तथेति** ।। भगवंत्प्रीतिकामनाया अकर्तव्यताप्रतिपादकं न भवतीत्यर्थः ।। **सामान्येति** ।। अविशेषितकामनिन्दाप्रतिपादकमित्यर्थः ।। **बाध्यत इति** ।। भगवत्प्रीतिकामनेतरकामनिन्दापरत्वेन सङ्कोच्यत इत्यर्थः । **तद्वत्** भगवत्प्रसादकामवत् ।। **स्वर्गादीति** ।। कामित्वाविशेषादित्यर्थः ।। **विशेषत इतीति** ।। भाष्ये विशेषत इति पदं देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तरवाक्ययोः सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति ।। **प्रमाणाभावमिति** ।। स्वर्गादिकामनायाः कर्तव्यत्व इति शेषः ।। **वृणीमह इति** ।। भगवत्प्रसादकामनायाः कर्तव्यत्व इव स्वर्गकामनायाः कर्तव्यत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।

ननु विशेषवचनस्य सामान्यवचनबाधकत्वे पुरोवस्थितपृथुबुध्नोदराकारवति पदार्थे प्रवृत्तयोः 'इयं पृथिवी', 'अयं घटः' इति वाक्ययोरपि बाध्यबाधकभावः स्यादित्यत आह- **विरोधे सतीति** ॥ पृथिवीघट इत्यनयोर्न विरोधः । प्रकृते त्वस्ति विरोध इति भावः ॥ **उक्तमिति** ॥ 'वृणीमहे' इति प्रमाणं भगवत्प्रीतिकामनाकर्तव्यताप्रतिपादनपरत्वे बाधकपरिहारेणोपपादितमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ भगवत्प्रसादेच्छायाः कर्तव्यत्व इत्यर्थः । ननु देवहूतिं प्रति भगवता कपिलेनोक्ते 'नैकात्मताम्' इति वाक्ये भगवत्प्रीतिभक्तिज्ञानाद्यन्यतरेच्छाकर्तव्यताया अनुक्तत्वात् प्रकृतासङ्गतमित्यत आह- **अस्यैवेति** ॥ 'नैकात्मताम्' इत्यस्यैवेत्यर्थः ।

'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित् मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सम्भाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ पश्यन्ति मे रुचिराण्येव सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः । हृतात्मनो हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥' इति वाक्यशेषे भक्तिमन्विच्छत इति भक्तीच्छाया कर्तव्यतोक्तेः । ननु तर्हि 'नैकात्मताम्' इत्येतत् किमुदाहृतमिति चेत्, भक्त्यपेक्षां विना यदा सायुज्यापेक्षा नास्ति तदा किमु वाच्यं स्वर्गादीतरपुरुषार्थापेक्षा नास्तीति कैमुत्येन स्वर्गादिकामनाभावप्रदर्शनार्थमेव तदुदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ **जिज्ञासाशब्द इति** ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति सन्नन्तो जिज्ञासाशब्द इत्यर्थः ॥ **न ज्ञानेच्छेति** ॥ इच्छाया अविधेयत्वादिति भावः ॥ **विचारस्योपलक्षक इति** ॥ तथाच विचारस्यैव विधिविषयत्वेन काम्यत्वप्राप्त्या ब्रह्मज्ञानेच्छायाः कर्तव्यत्वं न प्राप्तमित्याशयः ॥ **तत्पूर्वक इति** ॥ इच्छापूर्वको ज्ञानसाधनांशभूतश्चेत्यर्थः । 'ब्रह्मज्ञानं मे भूयात्' इति इच्छायां सत्यां विचारे सति पश्चाद् ब्रह्मज्ञानं भवतीति विचारो ज्ञानसाधनीभूतेच्छासाध्यश्चेति

ज्ञानेच्छान्तर्णीत एव विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते । अतो ज्ञानेच्छा-साध्यविचारस्यैव विशिष्टस्य विधेयत्वाज्ज्ञानेच्छाया अपि कर्तव्यत्वं लब्धमि-त्याशयः । ननु विचारमात्रस्यैव लक्ष्यत्वमस्तु । किं तत्पूर्वकविचारस्य लक्ष्यत्ववचनेन। येनोक्तार्थसिद्धिरित्यत आह- **अन्यथेति ॥** ज्ञानेच्छापूर्वकत्व-परिहारेण विचारमात्रस्यैव लक्ष्यत्वे लक्षणाबीजसम्बन्धाभावाद् विचारलक्ष-णाऽनुपपन्ना स्यादतो ज्ञानेच्छासाध्यस्यैव विचारस्य लक्ष्यत्वं वाच्यम्। ततश्च विवक्षितार्थसिद्धिरिति भावः। अत एवोक्तं सुधायाम् - 'ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते' इति। 'विज्ञाय प्रज्ञाम्', 'द्रष्टव्यः' इत्यत्र ज्ञानादिविध्यन्य-थानुपपत्त्या ज्ञानेच्छायाः कर्तव्यत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम्॥ **लोकसिद्धव्याप्ति-कानुमानादिति ॥** विष्णुदास्यादिरूपभक्तिगुणोत्कर्षज्ञानादिकं स्वर्गाद्य-नपेक्ष्यैव वैष्णवैः प्रार्थनीयम्। परमप्रीतिसाधनत्वात्। यद् यत्परमप्रीतिसाधनं तदेव तदीयैः प्रार्थनीयम्। यथा राजादिभृत्यैः राजसेवादिकम्। इत्यनुमाना दित्यर्थः। ॥४७॥

भावरत्नकोशः

विशिष्टविधित्वं मन्यते पूर्वपक्षीति प्रागुक्तं विवृण्वन्नुत्तरभाष्यमवतारयति- **स्यादेतदिति ॥** पूर्वमेतद्वाक्यार्थस्यानुक्तत्वान्न तदुपसंहारार्थातःशब्दो युक्त इत्याशङ्क्य सप्तम्यन्तादेतच्छब्दात् 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तसिप्रत्यय इति भावेन भाष्यमनूद्य व्याचष्टे- **अत उक्तन्यायेनेति ॥ पदद्वयस्य** अत इति पदस्य, फलपदस्य च । सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणत्वेन, फलकामोपलक्षणत्वेन च लक्षणया प्रतिपादकत्वे सतीत्यर्थः । 'इत्यर्थः' इति भाष्यानन्तरं पूरणीयमाह- **श्लोकार्थस्येति ॥** त इत्यस्योपलक्षितार्थोक्तिः- **सर्ववर्णाश्रमिणामिति ॥** 'मा फलेषु' इत्यस्य लक्षितार्थोक्तिः- **न फलकामनायामिति ॥** अर्जुनादिसर्व-वर्णाश्रमिणां कर्मण्येवाधिकारः कर्माकरणे प्रत्यवाय इत्यर्थो हि विवक्षितः । न चासौ युक्तः। ज्ञानिनां पापलेपाभावात्। ज्योतिष्टोमाद्यननुष्ठाने प्रत्यवायायोगाच्चेत्यत

आह- **अनिष्टप्राप्तीष्टाप्राप्तीति** ।। अज्ञानिनः स्वोचितकर्माकरणे प्रागुत्तरपाप-बाधरूपानिष्टप्राप्तिः, ज्ञानलक्षणेष्टाप्राप्तिश्च । तथाचोक्तमीशावास्यटीकायाम्- 'शतं समाः शतवर्षाणि इह मानुषादिजन्मनि यज्जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् तत् कर्माणि स्वोचितानि कुर्वन्नेव आमरणं भगवत्पूजात्मकान्यसङ्कल्पितफलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् । एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते स्वोचितेनासङ्कल्पितफलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तमल्पाधिकारिणमपि प्रागुत्तराणि पापानि न बाधन्ते । ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवतीति यावत् । इतः कर्मकरणादन्यथा स्वोचितकर्माकरणे कर्म न लिप्यत इति नास्ति । भगवत्पूजामकुर्वन्तं पापानि बाधन्त एव । ततश्चासौ ज्ञाने नाधिक्रियते । अतः कर्माणि कार्याणि' इति । ज्ञानिनोऽपि मौक्तानन्द-ह्रासरूपानिष्टप्राप्तिः, यावत्स्वरूपाविर्भावरूपेष्टप्राप्तिश्चास्ति । तथाच तत्त्व-प्रकाशिकायाम्- 'एवं कर्मकरणे त्वयि कर्म न लिप्यते । इतोऽन्यथा अकरणे नरे ज्ञानिन्यपि त्वयि पापकर्म न लिप्यत इति नास्ति' इति । एवं च ज्ञान्यज्ञान्युभय-परत्वमस्य मन्त्रस्येति भावेनास्योदाहरणमुपपन्नमिति ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानिनां पापलेपाभावादिति प्रत्युक्तम् । फलाप्राप्तावित्यत्रोपस्कर्तव्यमाह- **काम्य-फलेति** ।। प्रत्यवायः इष्टप्राप्तिलक्षणः । 'वा विकल्पोपमानयोः' इत्यभिधानादाह- **वाशब्द इति** ।। 'उपमायाम्' इत्येतद् विवृणोति- **यथेति** ।। **खेदहेतुः** अनलम्बुद्धि-हेतुः । **उक्तहेतुद्वयस्य** प्रत्यवायभावाभावरूपहेतुद्वयस्य । भाष्येऽनुक्तेर्गीतोक्तस्य 'मा फलेषु' इति साध्याभिधानस्य तात्पर्यं वदन् शेषमाह- **नन्विति** ।। 'अतः' इति भाष्यमावर्तयन् तत्प्रतियोग्याह- **यत एवमिति** ।। प्रकृते स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कार्यतयोच्यत इति कृतचोद्ये । **तदेव** कर्मैव । कार्यं करणीयमिति व्याख्याने कृतिकर्मत्वस्य कामनायामपि साम्येन प्रकृतासामञ्जस्यादाह- **विधि-विषय इति** ।। लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारैर्विहितहेतुतया बोधनीय इत्यर्थः ।। **यतः कामे नाधिकार इति** ।। कामे कामनायां यतोऽधिकारो नेत्यन्वयः । कामाकर्तव्यत्वे हेतोरुक्तत्वात् कामो न कार्य इति भाषणीये कामेन फलप्राप्तिरिति कथं साध्यनिर्देश इत्यत आह- **फलप्राप्तये काम इति यावदिति** ।। स्वर्गप्राप्तये यागो यथा साधनत्वेनेष्यते न तथा फलप्राप्तये काम एष्टव्य इत्यर्थः ।। **ज्ञानादिक-**

मिति ।। ज्ञानादिसाधनीभूतं निष्कामकर्माकृत्वेत्यर्थः ।। निवृत्तकर्माण्यननुष्ठाय केवलकाम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिसम्पादनं यथाऽप्रेक्षापूर्वकारिणा क्रियते तथा प्रेक्षावता ज्ञानादिसाधननिष्कामकर्माकृत्वा काम्यकर्मकरणेन स्वर्गादिफलं न सम्पाद्यमिति भावः । कर्मैव कार्यं कामना तु न कार्येति यदि तर्हि कामितफलाप्राप्त्या खेदः स्यादित्यत आह- **पूर्वोक्त एवेति** ।। कामनया स्वर्गाद्यलाभो न खेदहेतुः । महाफललाभेऽल्पफलहानेरकिञ्चित्करत्वादिति पूर्वोक्त एवाभिप्राय इत्यर्थः * ।। **इत्यादिवाक्यानामिति** ।। तैः स्वर्गकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कार्य-तयोच्यत इति वचनव्यक्त्यभ्युपगमादिति भावः ।। **अनादीति** ।। अनादिकालतो वृत्ता या विषयवासना तया वासितमनुषक्तमन्तःकरणं येषां पुंसां ते तथा। कर्मणि अनभिसंहितफले निवृत्तलक्षणे । रोचनार्थमित्यस्यार्थः- **कर्मण्यभिरुचि-जननार्थमिति** ।। 'फलश्रुतिः' इत्यत्र सोपस्कारं शेषमाह- **स्वर्गकाम इत्यादि-फलश्रुतिः प्रवृत्तेति** ।। श्रुतितात्पर्यं विशदयति- **कर्माणीति** ।। अभिप्रायवती सा श्रुतिः प्रवृत्तेति वर्तते । **भैषज्यरोचनम्** औषधेऽभिरुचिजननम् ।। **न्याये-नेति** ।। यत एवं कर्माकरणे प्रत्यवायः अतः कर्मण्येवाधिकारः । यतः कामाकरणे न प्रत्यवायः अतो न कामेऽधिकार इति प्रागुक्तन्यायेनेत्यर्थः । कार्यत्वं विधिविषय-त्वम् । विशिष्टविधित्वभ्रान्तिनिरासाय भाष्यभावमाह- **कामानुवादेनेति** ।। **एवशब्देति** ।। एतेन 'अत एव' इति भाष्यस्थैवशब्दो यजेतेत्येवार्थ इति सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति । स्यादेतदित्यादिना कृतचोद्यत्रयस्य निरासं गीतारूढं दर्शयितुं भाष्यभावमाह- **एतदुक्तमिति** ।। **कामानुवादेन यजनस्यैवेति** ।। विधानमित्युपस्कर्तव्यम् । फलकामस्य रागशब्दितस्य विषयसौन्दर्यलभ्यस्य पुरुषेषु स्वतस्सिद्धस्य न विधिविषयत्वम् । 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तथा च यः कामी स यजेतेति कामस्यानुवाद्यत्वमेव । अनुवाद्यत्वविधेयत्वे च विरुद्धे । अतः कामस्यानुवादेन यजनस्यैवाप्राप्तस्य विधिविषयत्वमित्यर्थः ।

---

* उमर्जीयम्- ननु फलप्राप्तिर्न क्रियते यथेत्ययुक्तम् । फले पुरुषस्य कर्तुः स्वा-तन्त्र्याभावेन कार्यत्वाप्रसक्तेस्तन्निषेधायोगादित्यत आह- **पूर्वोक्त एवेति** ।। यथा प्रेक्षावता फलप्राप्तये ज्ञानादिपरित्यागो न क्रियत इत्यभिप्राय इत्यर्थः ।

ननु 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेन भावयेत्' इति वचनव्यक्तिः। तत्र 'किं भावयेत्' इति भाव्याकाङ्क्षायां 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्येनोत्पत्तिवाक्यप्राप्तसोमयागानुवादेन स्वर्गलक्षणफलसम्बन्धमात्रं विधीयते। 'ज्योतिष्टोमनामकेन यागेन स्वर्गं भावयेत्' इति हि मीमांसकप्रक्रिया। तत्कथं यजनस्यैव विधानमित्युक्तमिति चेत्, उच्यते। क्रिययैव सह विधेरन्वय इति नियमात् क्रियोपरक्ता भावना विधेया। एवञ्च प्रतीतितो विशिष्टविधिः, फलतस्तु फलविधिरिति न मीमांसकप्रक्रियाविरोधः। कामस्यानुवाद्यत्वमनन्तरमेवोक्तमिति। तत् कुतः? न कामो विधेयः, किन्तु यजनादिकर्मैव विधेयमिति कस्माद् हेतोरवगन्तव्यमित्यर्थः। **तदपि कर्मण एव कार्यत्वं कामस्य तदभाव इत्येतदपि। कर्मकामाकरणयोः** कर्माकरणकामाकरणयोः। **प्रत्यवायभावाभावयोः** कर्माकरणे प्रत्यवायभावात् कामाकरणे प्रत्यवायाभावादिति हेत्वोरित्यर्थः॥ **एतदुपपादनायेति**॥ काम्यफलाख्येष्टानवाप्तिरूपप्रत्यवायाभावलक्षणप्रयोजनोपपादनाय 'फलेषु' इति गीतायां लाक्षणिकफलशब्द उपात्त इत्यर्थः। उपपादनप्रकारस्तु- फलेष्वित्यनुक्त्वा कामनायामित्येवोक्तौ फलानुपस्थित्या कामनायामधिकाराभावे हेतुतयाऽकरणे प्रत्यवायाभावोक्तौ काम्यफलरूपेष्टानवाप्तिलक्षणप्रत्यवायसद्भावशङ्कानुदयेन तदभावप्रतिपादनानवकाशः। फलेष्वित्युक्तौ फलोपस्थित्योक्तशङ्कोदयेन 'फलप्राप्तौ ज्ञानादिना वा' इति भाष्येण तदभावप्रतिपादनसम्भव इति। कर्मकामसम्बन्ध्यकरणकरणनिमित्तप्रत्यवायभावाभावहेतुककर्माधिकारकामनाधिकारसाधनकर्मकार्यत्वाकार्यत्वकारणकयजनविधानाकामाविधाने इत्येवं प्रणाड्युपपादनायेत्यर्थ इति तु स्वामिनः॥ **नित्यनैमित्तिकानीति**॥ यदकरणे प्रत्यवायो ब्राह्मण्यादिकमेव निमित्तीकृत्य विहितं तन्नित्यम्। यथा सन्ध्यावन्दनादि। यदकरणे प्रत्यवाय आगन्तुकं निमित्तीकृत्य विहितं तन्नैमित्तिकम्। यथोपरागस्नानादीति नित्यनैमित्तिकानि विविच्य ज्ञातव्यानीति। कामाधिकारे विहितानि कामिनमधिकारिणं प्रति विहितानीति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम्। यज्ञादिकमेव कामाधिकारविहितज्योतिष्टोमादिकमेवेत्युक्तम्। अस्य वचनस्य 'एतान्यपि तु कर्माणि' इत्यादिवचनानां च नित्यादि-

विषयत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति- **नचैतानि नित्येति** ॥ तत्र कामपदरहित-नित्यनैमित्तिककर्मसु । फलश्रवणाभावस्य तत्त्वेनैव सिद्धत्वादिति भावः । 'वसन्ते' इत्यादिभाष्ये चशब्दादाह- **किञ्चेति** ॥ अयं च निपातसमुदायो युक्त्यन्तरद्योतकः । तस्य विवरणम्- **नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकस्य यज्ञस्य फलकामनया विनाऽभिधानाच्चेति** ॥ मुमुक्षुणा निष्कामतयाऽनुष्ठेयं ज्योतिरादिकर्मास्तीति विज्ञायत इति युक्तमिदं व्याख्यान-मिति सम्बन्धः । नचेदं सन्ध्यावन्दनादिवदवश्यानुष्ठेयम् । प्रत्यवायाश्रवणादिति भावः । कामाधिकारविहितज्योतिष्टोमवाक्यैकवाक्यत्वादस्य कामनया विना विहितत्वमेव नास्तीति शङ्कते- **ज्योतिष्टोमस्येति** ॥ एवशब्देन नात्र यज्ञान्तरं विधित्सितमित्यभिप्रैति । ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यत् तद्वसन्त इति वसन्तकाललक्षणगुणविधानाय । अयं ज्योतिश्शब्दः अनुवादः । तथाचैतदपि कामाधिकारविहितमेवेति भावः ॥ **न सम्मतमिति** ॥ अन्यथा वीप्सा न स्यादिति भावः ॥

नन्वानन्दमयाधिकरणसुधायां 'ज्योतिष्टोमाधिकारे ''वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'' इति कालविशेषविधिपरे वाक्ये ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमस्याभिधायकः' इत्यादिनैकदेशोत्कीर्तनेन ज्योतिश्शब्देन ज्योतिष्टोमानुवादमङ्गीकृत्य वसन्तकाल-लक्षणगुणविधानाभ्युपगमेन तद्विरोध इति चेन्न । कामिनः प्रति ज्योतिष्टोमवाक्यैक-वाक्यतया वसन्तवाक्यं योजनीयमिति सुधाभिप्रायः । मुमुक्षून् प्रति तु ज्योतिष्टोमवाक्यैकवाक्यतया न योजनीयम् । किन्तु विशिष्टक्रियान्तरविधायकमिति व्याख्येयमित्येतट्टीकाभिप्राय इत्यविरोधेन सुधाप्रमेयदीपिकयोर्नेतव्यत्वात् । तथाच वक्ष्यति- 'कामिनां तु तथा' इति । अत एव 'न सम्मतम्'इति प्रतितन्त्र-सिद्धान्तत्वाभ्युपगमं सूचयति ॥ **निर्णीत इति** ॥ पूर्वतन्त्रे 'विश्वजिता यजेत' इत्यादौ यत्र फलाश्रवणं तत्र कामिनियोज्यान्वयाय स्वर्गकामपदाध्याहारः । 'स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यधिकरणे जैमिनिना सिद्धान्तित इत्यर्थः । तथा अध्याहारेण कामाधिकारनिर्णयः । मुमुक्षूणां तु न कामपदाध्याहार इति तुशब्दः ।

ननु यदि स्वर्गकामपदाध्याहारो वेदाभिप्रेतः स्यात् तर्हि गीतायां 'मा फलेषु' इति फलकामनिषेधोऽनुपपन्नः स्यात्। वेदाभिप्रायस्य निषेधानर्हत्वादित्यत आह- **स्ववचनेनेति** ॥ 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इतिवत् 'विश्वजिता स्वर्गकामो यजेत' इति वेदेनाध्याहारमन्तरा स्ववचनेन साक्षात् फलाकथने निष्कामतया भगवत्पूजात्मकत्वेन कर्मकर्तव्यत्वलक्षणं कारणमिह 'कर्मण्येवाऽधिकारः' इति गीतायां भगवतोक्तमित्यर्थः ।*

शङ्कायाः 'कामात्मनां निन्दा कृता कथमेषाम्' इति शङ्कायाः । अत इत्यस्यार्थोक्तिः- **फलेति** ॥ **अप्रसक्तमिति** ॥ नहि कर्मफलं स्वर्गादिकं प्रति कर्ता साधनमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनुपयुक्त इति भावः । नन्वेवं समासाभिप्राये तत्कृतिपदमपि श्रूयेतेत्यत आह- **शाकपार्थिवादिति** ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इत्यत्र यथा प्रियपदलोपस्तथाऽत्र समासे तत्कृतिपदलोप इत्यर्थः । यद्यपि समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिके तत्पुरुष एवोत्तरपदलोप उक्तो न बहुव्रीहौ। प्रकृतश्च बहुव्रीहिः। तथाऽपि शरणदेवेन 'साक्षतपात्रहस्ता' इत्यत्र साक्षतपात्रयुक्तो हस्तो यस्या इति विगृह्य 'शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः' इत्युक्तत्वेन तत्पुरुष एवेति नियमस्य त्याजितत्वादिहापि तदुपपत्तिः।

केचित्तु, 'शाकपार्थिवादिवत्' इति लोपमात्रे दृष्टान्तः। अत्र लोपश्च 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति शास्त्रेण। न चेदं वर्णलोपशास्त्रं न समुदायलोपशास्त्रम्, 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इत्याद्युक्तेरिति वाच्यम्। जीवनं जलं मूतं बद्धं येन स जीमूत इत्यत्र वनमिति समुदायलोपस्य वैयाकरणैरभ्युपगमादित्याहुः। बहुलग्रहणाद् बहुव्रीहावप्युत्तरपदलोप इत्यन्ये। तत्कृतौ कर्मानुष्ठान इति भाष्यार्थः। तेनाप्रसक्तप्रतिषेध इति शङ्का निरस्तेति ज्ञातव्यम्। **सोपपत्तिकं** स्वयं क्लेशरूपत्वादित्युपपत्तिसहितं यथा भवति तथेत्यर्थः । 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इत्युपरिभाष्ये, 'भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्या' इत्युपसंहारभाष्ये, 'ज्ञानभक्ती हरेस्तृप्तिं विना विष्णोरपि

* उमर्जीयम्-**कारणमिति** ॥ काम्यस्यापि कामनां विना कर्तव्यत्वरूपमित्यर्थः ।

क्वचित्। नाऽकाङ्क्ष्यम्' इत्यन्यत्र च ज्ञानादेरपि प्रार्थनीयत्वोक्तेराह- **प्रसाद-शब्देनेति** ॥ आदिपदेन वैराग्यग्रहः। **कामस्य** इच्छायाः। निन्दितत्वात् 'मा फलेषु' इत्यादौ। **तस्य** भगवत्प्रसादादे**रिच्छा** तत्कर्मकेच्छेति भाष्यार्थः स्फुट इति प्रमाणार्थमाह- **तवेति** ॥ 'स्वकृतसुकृतजातमनूद्य तत्सर्वं तव परितोषणाय वृणीमहे' इति प्राचीनटीकामनुरुन्धान आह- **सकलं कर्मेति** ॥ **महदाचारेणेति** ॥ 'यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदाऽनुवृत्त्या। आर्या ह्यनार्याः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्य(नुकम्पयैव)नसूययैव ॥ यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरन्धसां कालमदभ्रमप्सु। सर्वं तदेतत् पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय' इति चतुर्थस्कन्धे निरन्धसां निरन्नानाम् अप्सु अनल्पं कालं 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया। यत् तपस्सुतप्तं तप आदिकमाचीर्णं तत् सर्वं भगवत्परितोषणायेति महतां प्रचेतसां भगवत्परितोषणप्रार्थनरूपाचार-प्रतिपादकवचनेनेत्यर्थः। **अकर्तव्यतायामपि** भगवत्परितोषणस्येति वर्तते। **कामनिन्दावचनं** 'यामिमाम्' इत्यादिकम्।

भगवत्परितोषणं न कर्तव्यमिति विशेषतो निन्दावचनाभावादिति भाष्याक्षरार्थ इति भावेन तदभिप्रायमाह- **यथेति** ॥ **तद्वत्** भगवत्परितोषणकामनावत् ॥ **विशेषत इतीति** ॥ अनेन विशेषत इति पदमुभयत्र सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति। 'स्वर्गपराः', 'नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इति विशिष्य स्वर्गादिनिन्दावचनादिति भाष्यार्थ इति भावः। **प्रमाणाभावं** स्वर्गादिकामनायाः कर्तव्यत्व इति शेषः। ननु सङ्कोचार्हार्थत्वं बाध्यत्वं, सङ्कोचकत्वं बाधकत्वं प्रसिद्धम्। तद् द्वयं शब्दनिष्ठम्। नार्थगतम्। किञ्च यत्र विरुद्धयोर्मध्येऽन्यतरस्याप्रामाण्यं तत्रार्थसङ्कोचोऽपि नास्तीत्यत आह- **सामान्य-विशेषशब्दाविति** ॥ **प्रमाणेति** ॥ प्रमाणभूतशब्दधर्मावेवात्र बाध्यत्वबाधकत्वे विवक्षिते इति नोक्तदोष इति भावः।

ननु सामान्यविशेषविषयकशब्दयोर्बाध्यबाधकभावे 'इयं पृथिवी', 'घटोऽयम्' इति शब्दयोरपि बाध्यबाधकभावापत्तिरित्यत आह- **विरोधे सतीति** ॥ इति

समुच्चीयत इति शेषः। अत्र भगवत्परितोषणकामनाकर्तव्यत्वे। ऐक्यार्थत्वभ्रमं निरस्यन्नर्थमाह- **सायुज्यमिति** ॥ एक आत्मा देहो ययोः परमात्मसायुज्यभाजोस्तावेकात्मानौ । तयोर्भाव एकात्मतेति विग्रहे सायुज्यमेव लभ्यत इति भावः। तथाच तात्पर्यम्- 'नेच्छन्ति सायुज्यमपि' इति। 'नैकात्मताम्' इति सामान्यतः कामनिषेधवचनोदाहरणस्य प्रकृतोपयोगसिद्ध्यर्थं भाष्ये 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इत्युक्तमिति भावेनाऽऽह- **अस्यैव विशेषोऽयमिति** ॥ तथा च अनेन 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इति विशेषशास्त्रेण 'न स्पृहयन्ति' इति कामनानिषेधसामान्यशास्त्रस्य बाध इति भावः। यद्यपि 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः। येऽन्योन्यतो भागवताःप्रसज्य सम्भाजयन्ते मम पौरुषाणि॥ पश्यन्ति मे ते रुचिराण्यम्ब सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि। रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति॥ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः। हृतात्मनो हृतप्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवचने उक्तलक्षणैः स्वस्वरूपैर्हृतमनसस्तद्विषयकसर्वेन्द्रियचेष्टस्य भक्तिमेवान्विच्छतोऽपि पुंसःप्रसन्नोऽहमण्वीमतिसूक्ष्मां गतिं सायुज्यलक्षणां ददामीति षष्ठ्येकवचनान्त एव पाठः स्पष्टमालक्ष्यते। व्याख्यातश्चायमेव पाठो विजयध्वजतीर्थश्रीचरणैः। तथाऽपि 'नैकात्मताम्' इत्यत्रापि भक्तिमन्विच्छत इति पदं विभक्तिवचनविपरिणामेनाऽऽकृष्य योजनीयमिति भावेन भाष्यटीकयोरेवमुक्तम्।

यद्वा, 'अङ्गानि हरिसेवायां भक्तिस्त्वेका विमुक्तये' इत्यादौ सेवाशब्दस्य भक्त्यर्थकत्वदृष्टेरभिरतिशब्दस्य चाभिलाषापरपर्यायेच्छावाचकत्वान्मत्पादसेवाभिरता इति पदमेव भाष्यटीकयोरर्थतोऽनूदितं 'भक्तिमन्विच्छन्तः' इतीत्यभियुक्ताः।

केचित्तु 'हृतात्मनो हृतप्राणाश्च भक्तिमन्विच्छन्तः' इत्येव मूलकोशपाठः। य एवंविधास्तेषां गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त इत्यन्वयस्वारस्यात्। एकवचनान्तपाठपक्षे बहुवचनान्तशब्देन प्रकृतानामेकवचनान्तेन परामर्शः कर्तव्य इति वैरूप्यप्रसङ्ग इति भावेनैवमुक्तमित्याहुः।

अन्ये तु 'तस्यैव शेषोऽयम्' इत्येव टीकापाठः । नतु विशेषोऽयमिति । भक्तिमन्विच्छन्तो महानुभावाः सायुज्यमपि नेच्छन्तीति भागवते प्रकृतोपयोगाय शेषं पूरितवान् भाष्यकार इत्यर्थ इति व्याकुर्वते।

नेदं सूत्रं ज्ञानकामनाकर्तव्यतायां प्रमाणमित्याशङ्कते- **ननु ब्रह्मजिज्ञासेति** ।। ज्ञातुमिच्छा हि जिज्ञासा। 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति स्मरणात् । सा च न कर्तव्येति युज्यते । इच्छायाः स्वातन्त्र्याविषयत्वेन विधातुमशक्यत्वादिति भावः ।। **विचारस्येति** ।। युक्त्यनुसन्धानात्मकस्य मननापरनामकस्येत्यर्थः ।। **सत्यमिति** ।। अयं चाभ्युपगमवादः । सुधायां 'जिज्ञासाशब्दो मीमांसाशब्दवत् विचार एवोपसङ्ख्यायते' इति स्वमताभिधानेन जिज्ञासाशब्दस्योक्तविधविचाराभिधायकत्वावगमात् । जिज्ञासाशब्दस्य विचारेऽभिधावृत्तिश्च 'जिज्ञासाशब्दतो हीच्छामज्ञात्वैव विजानते । विचारं लौकिकास्तेन तत्रायं रूढ इष्यते।। अन्यथा मण्टपादीनां गृहादौ स्यान्न रूढता। गङ्गाशब्दात् तु तीरादि तद्धीपूर्वं प्रकाशते' इति चन्द्रिकायां विभाविता। **तत्पूर्वकः** इच्छापूर्वकः।

ननु केवलविचारस्यैव लक्ष्यत्वमस्तु। किमिच्छापूर्वकस्य तस्य लक्ष्यत्ववचनेनेत्यत आह- **अन्यथेति** ।। इच्छोपस्थित्यभावे लक्षणाबीजस्य शक्यसम्बन्धस्यैवाभावात् तत्पूर्वकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति परमात्मदर्शनानुवादेन तत्साधनतया 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधीयन्त इति ज्ञानस्यैष्टव्यत्वमिव विचारस्यैष्टव्यत्वं वक्तुं सूत्रमुदाहृतम्।* 'स्वार्थसेवकम्' इत्यादिना व्याप्तिरेव लोकसिद्धाऽनूद्यते।

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र **तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यत इति** ।। ननु तत्त्वप्रकाशिकायां जिज्ञासाशब्दस्य विचारवाचकत्वे 'जिज्ञासितं सुसम्पन्नम्' इति प्रयोगस्य प्रदर्शितत्वेन तद्विरोध इति चेन्न। जिज्ञासाशब्दस्य मनने प्रयोगेऽपि श्रवणनिदिध्यासनयोरप्रयोगात् तल्लाभाय छत्रिन्यायस्य वा मननवाचकेनाजह-

अनुवर्तते...

लक्षणया तत्कार्यकारणश्रवणनिदिध्यासनयोर्लक्षणाया वा स्वीकारेऽपि ज्ञानेच्छा-वाचकेन जिज्ञासाशब्देनैव तदनन्तरभाविनां ज्ञानात् पूर्वभाविनां श्रवणादित्रया-णामपि लक्षणा लघीयसीति भावेनास्य ग्रन्थस्य ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो लक्ष्यत इति सुधाग्रन्थस्य च प्रवृत्तत्वात्। समुदायरूपेण लक्ष्यत्वमेकदेशेन वाच्यत्व-मित्यविरोध इति ज्ञेयम्। नन्वत्र ब्रह्मज्ञानेच्छायाः कर्तव्यत्व इदं सूत्रं प्रमाणमस्तु। अनेकार्थत्वेन सूत्रभाष्यविरोधाभावात्। नचेच्छाया अविधेयत्वाद् विचारोप-लक्षकत्वमुचितमिति वाच्यम्। 'अनिन्दनाद् विशेषत इतरनिन्दनाच्च' इति भाष्यटीकायां 'नन्वकर्तव्यतायामपि कामनिन्दावचनं प्रमाणमस्ति' इत्युक्त्या यथेच्छायाः कर्तव्यतायां महदाचारोऽस्ति तथाऽकर्तव्यतायामपीति प्राप्तत्वात्। 'तर्हि तद्वत् स्वर्गादिकामनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राऽह' इति चोक्त्या भक्ति-ज्ञानादीच्छायाः कर्तव्यत्वे तद्वत् स्वर्गादिकामस्याऽपि कर्तव्यत्वप्रसङ्ग इति लब्धत्वे-नेच्छाया विधिनिषेधविषयत्वस्योक्तत्वात्।

किञ्च 'न देवपदमन्विच्छेत्' इतीच्छानिषेधस्य 'सर्वान् वेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुः' इत्यादाविच्छाविधेश्च दर्शनात्। नच तत्राऽपि ज्ञानेच्छान्त-र्णीतविचारलक्षणा। 'वेदानधीत्य' इति श्रवणादेर्मुखत उक्तत्वात्। 'अकामि-नोऽवाग्गतिमेव दद्यात्' इत्यादौ भगवत्प्रसादकामस्य विहितत्वात्। 'भक्ति-ज्ञानादिप्रार्थना कार्येति सिद्धम्' इति भाष्य एवात्र स्पष्टमुक्तत्वाच्चेति चेत्, अत्र ब्रूमः। 'कार्यता च न काचित् स्यादिष्टसाधनतां विना' इत्युक्तरीत्या या इष्ट-साधनतालक्षणा कार्यता सा इच्छायामस्त्येव। तद्विवक्षया चेच्छायाः कर्तव्यत्व-परवाक्यानां प्रवृत्तिः। तत्त्वप्रकाशिकादाविच्छाया अविधेयत्ववचनं प्रवर्तकज्ञान-विषयीभूतकृतिसाध्यताविशेषितेष्टसाधनत्वाभावपरम्। इच्छायाः कृत्यविषय-त्वात्। अत एव भगवत्पादैः 'इच्छा च तस्य युक्ता' इतीष्टसाधनत्वमुक्तमिति ज्ञेयम्। जिज्ञासासूत्रं तु शास्त्रे प्रवर्तयितुं प्रवृत्तं कृतिसाध्येष्टसाधनत्वरूपकार्यता-परम्। न साक्षादिष्टसाधनत्वमात्रपरमिति भावः।

न तु न्यायः। अत आह- **लोकसिद्धन्याप्तिकेति** ॥ विष्णुभक्त्यादिकं वैष्णवैः प्रार्थनीयम्। तत्परमप्रीतिसाधनत्वात्। यद्यत्परमप्रीतिसाधनं तत्तदीयैः प्रार्थनीयम्। यथा राजभृत्यै राजसेवादिकमित्यनुमानादित्यर्थः। स्वप्रयोजनमुद्दिश्य राजानं सेवमाने भृत्ये राज्ञो न तादृशी प्रीतिः यादृशी त्वत्सेवातस्त्वत्प्रीतिरेव ममास्त्विति निरुपाधिकसेवाकारिणि पुरुष इति भाष्यार्थः। यदाहुः- 'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्। स वै भृत्यः स वै स्वामी गुणलुब्धौ न कामुकौ' इतीति स्फुटत्वान्नोक्तः।

गीताक्षरार्थस्तु- सकामतया कर्म कुर्वतां 'यामिमाम्' इत्यादिना या निन्दा कृता सा न युक्ता। कुतः? 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनवत् स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात् । न विहितं कुर्वतां निन्द्यत्वम्। तथात्वे यजनस्यापि निन्द्यत्वप्रसङ्गात्। नच यजनकामनयोर्द्वयोरपि विधौ वाक्यभेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्। स्वर्गकामविशिष्टयागविधिरिति पूर्वपक्ष्यभिमानात्। दृश्यते हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ विशिष्टविधित्वमित्यत उच्यते- **कर्मण्येवेति** ॥ त इति श्रवणाद्धे पार्थ ते त्वदादिरूपस्य ब्राह्मणादिसर्ववर्णाश्रमयुक्तस्य ज्ञानिनोऽपि कर्मण्येवाधिकारः योग्यता। फलेषु फलकामनासु माऽधिकारः कदाचनेति मुमुक्षोः सर्वथा फलकामो मोक्षविलम्बहेतुत्वादकर्तव्य इत्याह। ननु त इति सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणमिति किमर्थमुच्यते? वक्तर्यायत्ते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यताम्। किं लक्षणयेति चेदुच्यते। कृतोऽपि कामो न ज्ञानिनोऽत्यन्तबाधकः। तत्प्रतिबन्धनीयस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात्। मोक्षस्य नियतत्वात्। तथाऽपि मोक्षविलम्बहेतुत्वाज्ज्ञानिनाऽपि न कर्तव्यः, किम्वन्येषामज्ञानिनाम्? इति प्रदर्शनायोपलक्षकपदप्रयोग इति। एवमेव फलपदे लक्षणाश्रयणे प्रयोजनं टीकायामुक्तमनुसन्धेयम्। अतः कर्मैव कार्यम्। तदकरणे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्युक्त्वा 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति प्रत्यवाय इव कामनाया अकरणे प्रत्यवायो न श्रूयत इति नासौ कर्तव्या। नच वाच्यं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं कर्म कार्यतयोच्यत इति कथमकर्तव्यत्वं तस्या इति। कामानुवादेन यागविधेरेव तत्राङ्गी-

कारेण विशिष्टविधेरनभ्युपगमात् । अत एवं कामनाया विध्यविषयत्वात् कर्मफल-हेतुः कर्मफलं कर्मफलाभिसन्धानं तत्कृतौ कर्मानुष्ठाने हेतुर्यस्य पुरुषस्य स मा भूः । तर्हि स्वयं क्लेशरूपत्वात् कर्मैव न करोमीत्यत उक्तम्- **मा त इति** ।। ते तव त्वादृशस्य सर्वस्यापि ज्ञानिनः अकर्मणि फलाभावेऽपि कर्माकरणे सङ्गः स्नेहः माऽस्तु न कार्यः । स्वर्गादिरूपाल्पास्थिरफलाभावेऽपि मोक्षरूपस्थिरमहापुरुषार्थ-साधनज्ञानभक्तिवैराग्यभगवत्प्रसादाख्यफलभावात् । ज्ञानभक्त्यादिकामनाया अनिन्दितत्वात् । प्रत्युत 'वृणीमहे ते परितोषणाय' इति विहितत्वाच्च तस्या एव कर्तव्यत्वं न फलकामस्येति तात्पर्यादिति । ।। ४७ ।।

भगवद्गीता

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।। ४८ ।।

भाष्यम्

पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति- **योगस्थ इति** ।। योगस्थः[१] उपायस्थः । सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः । ।। ४८ ।।

प्रमेयदीपिका

'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्थः' इत्यस्य गतार्थतापरिहारार्थमाह- **पूर्वेति** ।। निष्कामतादिविशिष्टानि कर्माण्येव योगः । अतो 'योगस्थः' इत्यनेनैव लब्धं पुनः 'कुरु कर्माणि' इति किमर्थमुच्यत इत्यत आह- **योगस्थ इति** ।। ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्नित्यर्थः । 'कर्मसम्बन्धं त्यक्त्वा कर्माणि कुरु' इत्येतद् व्याहतमित्यत आह- **सङ्गमिति** ।। 'ईश्वरो मे प्रसीदतु' इत्यभि-सन्धिमपि त्यक्त्वेति व्याख्यानं पूर्वमेव निरस्तम् । 'तत एव' इति परामर्श-

१. ब. 'योगस्थः' इति न पठ्यते ।

सौकर्याय त्यक्त्वेत्यनुवादः कृतः। 'सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इत्येकस्यैव ग्रहणमयुक्तम्। तथा सति सङ्गत्यागस्यायोगत्वप्रसङ्गादित्यत आह- तत एवेति ।। सङ्गत्यागादेव । एतयोः कार्यकारणभावात् कार्ये गृहीते कारणमर्थाद् गृहीतमेवेति भावः ।

ननु समत्वयोगयोर्भेदः केन शङ्कितः? येन 'समत्वं योग उच्यते' इति तयोरैक्यमुच्यत इत्यत आह- स एव चेति ।। 'योगस्थः' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः। मन्दास्तु पृथगेव ते विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षयेदमुदितमिति भावः । स एव यत् समत्वमिति शेषः। योगैकदेशे योगशब्दः। ।। ४८ ।।

भावदीपिका

।। **कर्माण्येव योग इति** ।। तं कुर्वाणो योगस्थ इत्युच्यत इति शेषः ।। **लब्धमिति** ।। पूर्वश्लोकोक्तस्पष्टनं लब्धमित्यर्थः ।। **पूर्वमेवेति** ।। 'इच्छा च तस्य युक्ता' इत्यादिना भगवत्प्रसादकामनायाः कर्तव्यताप्रतिपादनादित्यर्थः। ननु त्यक्त्वेत्यस्य व्याख्यानाभावात् किमर्थं भाष्ये तदनुवाद इत्यत आह- **तत एवेतीति** ।। अन्यथा सङ्गत्यागादेवेति वक्तव्यत्वप्राप्त्या गौरवापत्तेरिति भावः। **तथा सति** एकस्य ग्रहणे सति । **एतयोः** समत्वसङ्गत्यागयोः ।। **को योग इति** ।। ज्ञानोपायः क इत्यर्थः ।। **पृथगेव त इति** ।। सङ्गत्यागः समभवनं च योगस्थत्वरूपविशेषणापेक्षया पृथक् स्वतन्त्रं विशेषणान्तरमेव, नतु योगस्वरूप-व्याख्यानरूपमिति मन्दाः कल्पयिष्यन्तीत्यर्थः । सङ्गत्यागसमभवनयोरेव वस्तुगत्या योगत्वाद् 'योगस्थः सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इत्यनयोः पुनरुक्तिपरिहाराय व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणे सङ्गत्यागसमभवन-योर्योगत्वं सुमतयः कल्पयिष्यन्तीति सिद्धत्वान्मन्दा इत्युक्तम्। यत् समत्वं स

एवेति 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवद् द्रष्टव्यम् । ननु निष्कामनादिविशिष्टकर्मकरणस्यैव ज्ञानोपायरूपयोगत्वादत्र च सङ्गत्यागसमभवनयोरेवोक्तत्वेनाङ्गिनः कर्मकरणस्यानुक्तेः कथं स एवेत्युक्तमित्यत आह- योगैकदेश इति। ॥ ४८ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **गतार्थतेति** ॥ उपायस्थः ज्ञानोपायभूतं कर्माधिकुर्वन् इत्यस्य 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्यनेनार्थातिशयाभावादिति भावः । 'परिहारायार्थमाह' इति पाठे परिहारायेत्यनन्तरमवतारं वदन्निति शेषः । फलाभिसन्धिं विना मत्प्रसादाद्युद्देशेनैव कर्म कुर्विति 'कर्मण्येव' इति पूर्वश्लोके यदुक्तं तदेवानेन 'योगस्थः' इति श्लोकेन स्पष्टयतीति भाष्यार्थः स्पष्टत्वान्नोक्तः । 'निष्कामतादि' इत्यादिशब्देन फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वस्येश्वरार्पणस्य च ग्रहः । योगस्य पुरुषं प्रत्यधिकरणत्वाभावात् तात्पर्यमाह- **ज्ञानोपायमिति** ॥ योगशब्दस्योपायमात्रार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य योग्यतया सम्बन्ध इति भावेन ज्ञानोपायमित्युक्तम् । 'कुरु कर्माणि' इति 'सङ्गं त्यक्त्वा' इति कर्मणां सन्निधानात् सङ्गशब्दितसम्बन्धप्रतियोगित्वमिति मन्यमान आह- **कर्मसम्बन्धमिति** ॥ 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्यादौ फलसङ्गस्यैव त्याज्यत्वावेदनादत्रापि सङ्गशब्देन फलस्नेह एव ग्राह्य इति भाष्ये फलेत्युक्तमिति भावः । तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वेति शङ्करभाष्यमनुवदति- **ईश्वर इति** ॥ पूर्वेणैव 'इच्छा च तस्य युक्ता' इति भगवत्प्रसादकामनायाः कर्तव्यताप्रतिपादनेनैवेत्यर्थः । त्यक्त्वेति गीतापदं भाष्ये किमित्यव्याख्यायानूद्यत इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह- **तत एवेति** ॥* **एकस्यैव** समत्वस्यैव । **तथा सति** समत्वस्यैकस्यैव ग्रहणे सति । **एतयोः** समत्वसङ्गत्यागयोः । **कार्ये** समत्वे ।

---

* भावबोधः- अन्यथा सङ्गत्यागादेवेति वक्तव्यम् । तच्च शब्दतो गुर्विति भावः । उमर्जीयम्- त्यागमात्रपरामर्शे यत्किञ्चित्त्यागस्यापि समभवनहेतुत्वं भाति । तच्चायुक्तम् । अननुभवादित्यत आह- **सङ्गत्यागादेवेति** ॥

कारणं सङ्गत्यागः। **को योगः** ज्ञानोपायः क इत्यपेक्षायामित्यर्थः। मयेत्यस्यार्थो- **भगवतेति**॥ **मन्दास्त्विति**॥ 'योगस्थः' इति व्याख्येयं पदम्। 'सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा' इति पदद्वयं तद्व्याख्यानमिति वक्तव्यम्। अन्यथा सङ्गत्यागसमभवनयोर्योगत्वेन पुनरुक्त्यापत्तेरिति पर्यालोचने सङ्गत्यागसम- भवनयोर्योगत्वं प्रेक्षावतां सिद्धमेवेत्यतो 'मन्दाः' इत्युक्तम् *॥ **पृथगेवेति**॥ योगस्थत्वं कर्म कुर्वतो यद् विशेषणं तस्मादिति शेषः। एते सङ्गत्यागसमभवने योगस्थत्वादन्ये एव विशेषणे कर्म कुर्वत इति कल्पयिष्यन्तीत्यर्थः। इदं 'समत्वं योग उच्यते' इत्येतत्॥ **यत् समत्वमिति**॥ 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इतिवदिदं ज्ञातव्यम्।

ननु निष्कामतादिविशिष्टकर्माण्येव योगः। सङ्गत्यागसमभवने तु तदेकदेश- भूते। अतः कथं 'समत्वं योग उच्यते' इत्यत्र यत् समत्वमिति स एव योग इत्युक्तिरित्यत आह- **योगैकदेश इति**॥ 'योगस्थः' इत्यत्र योगो नाम क इत्यपेक्षायां सङ्गत्यागसमभवने एव योगशब्दार्थत्वेनात्र विवक्षिते। नतु विशेष्यभूत- कर्माण्यपि। तथाच 'योगस्थः योगैकदेशसङ्गत्यागसमभवननिष्ठस्सन् कर्माणि कुरु' इति भगवतोऽभिसन्धिरिति भाष्याभिप्राय इति भावः। अनेन 'योगस्थः कुरु कर्माणि' इति किमर्थमुच्यत इति कृतचोद्यं परिहृतं भवति। यत्तु 'योगो हि सङ्गत्यागसमभवनरूपतया भगवतैव व्याख्यात इत्युक्तम्। तत्र द्वयं योग उच्यत इति वक्तव्ये समत्वं योग इति कथमुच्यत इत्यत आह- **योगैकदेश इति**' इत्यव- तारणं, तत्तु 'कार्ये गृहीते कारणमर्थाद् गृहीतम्' इति टीकाननुगुणम्।

गीताक्षरार्थस्तु- कर्मण्येवेत्यनेनोक्तं स्पष्टीक्रियते- **योगस्थ इति**॥ योग उपायः। ज्ञानोपायमनुतिष्ठन् सङ्गं फलस्नेहं त्यक्त्वा तत एव फलरागत्यागत एव

---

* भावबोधः- **मन्दास्त्विति**॥ त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेन समभावापेक्षया फलस्नेह- त्यागस्य पूर्वकालीनत्वप्रतीत्या कार्यकारणभावसिद्धौ न तयोः पृथग् विशेषणत्वं बुद्धिमन्तः कल्पयिष्यन्तीति भावः। उमर्जीयम्- 'सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कर्माणि कुरु' इत्युक्ते सङ्गत्यागसमभवनयोः कर्माङ्गत्वं ज्ञायते। क्त्वाप्रत्ययात्। कर्माङ्गस्य च योगत्वं सुमतीनां सिद्धमेवेत्यतो मन्दा इत्युक्तम्।

सिद्ध्यसिद्ध्योः स्वर्गादिफलप्राप्त्यप्राप्त्योः समः उन्नाहमनुन्नाहं चाप्राप्नुवन् केवलमीश्वरप्रसादाय कर्माणि स्वविहितधर्मान् कुरु। 'योगस्थः' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः। मन्दास्तु पृथगेवैते विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षयेदमुच्यते- **समत्वमिति** ।। कार्ये गृहीते कारणमर्थाद् गृहीतमेवेति त्यागहेतुकसमभवनमेव योग उच्यते ज्ञानिभिरिति। ।। ४८ ।।

भगवद्गीता

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।। ४९ ।।

भाष्यम्

इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह- **दूरेणेति** ।। बुद्धियोगाज्ज्ञान-लक्षणादुपायात्। दूरेण अतीव। अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम्। फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः। ।। ४९ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु योगोपदेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धियोगादवरत्वं किमर्थमुच्यत इत्यत आह- **इतश्चेति** ।। युज्यस्व प्रयतस्व। 'यावानर्थः' इति कर्मफलस्य ज्ञान-फलापेक्षयाऽल्पत्वात् 'योगाय युज्यस्व' इत्युक्तम्। अत्र तु तत्रैव हेत्वन्तर-मुच्यते। बुद्धियोगादिति षष्ठीसमासप्रतीतिनिरासायाऽह- **बुद्धियोगा-दिति** ।। लक्षणशब्दः स्वरूपार्थः। पुरुषार्थसम्बन्धिना कर्मणा सह निर्देशे तथाभूतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः। उपायात् पुरुषार्थस्य। दूरशब्दो विप्रकर्षवाची। तस्यात्र कथमन्वय इत्यत आह- **दूरेणेति** ।। उक्तं ज्ञानात् कर्मणोऽतीवावरत्वमिदानीमुपपादनीयम्। तद् विहाय किमिदं तृतीय-पादेनोच्यत इत्यतः साध्यनिर्देशोऽयमिति सूचयन् व्याचष्टे- **अत इति** ।।

ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्षणाम्। फलहेतूनां कृपणत्ववर्णनमनुपयुक्तमित्यत आह- फलमिति॥ ॥ ४९ ॥

भावदीपिका

॥ **उपक्रम्येति** ॥ 'योगे त्विमां शृणु' इत्युपक्रम्येत्यर्थः ॥ **कर्मफलस्येत्यादि** ॥ काम्यकर्मफलस्य स्वर्गादेर्ज्ञानफलापेक्षयाऽल्पत्वेन काम्यकर्मणो निन्द्यत्वेन ज्ञानोपायाय युज्यस्वेत्युक्तम्। अत्र तु **तत्रैव** काम्यकर्मणो निन्द्यत्व एव तत्कर्तॄणां कृपणत्वादिरूपं हेत्वन्तरमुच्यत इत्यर्थः। 'ज्ञानलक्षणात्' इति मूले ज्ञानस्य यल्लक्षणमसाधारणो धर्म इति प्रतीतिवारणाय लक्षणशब्दार्थमाह- **लक्षण इति** ॥ ननु बुद्धेर्योगादिति षष्ठीसमासत्वेऽपि ज्ञानोपायरूपनिवृत्तकर्मापेक्षया काम्यकर्मणोऽतीवावरत्वेन प्रकृतोपयोगसद्भावात् किमर्थं बुद्धिश्चासौ योगश्चेति कर्मधारयाश्रयणमित्यतोऽभिप्रायमाह- **पुरुषार्थसम्बन्धिनेति** ॥ स्वर्गरूपपुरुषार्थसम्बन्धिना काम्यकर्मणेत्यर्थः। **तथाभूतस्य** मोक्षरूपपुरुषार्थसाधनस्य।

अयमर्थः। स्वर्गमोक्षौ द्वावेव पुरुषार्थौ प्रसिद्धौ। तत्र 'अवरं कर्म बुद्धियोगात्' इति सहनिर्देशात् स्वर्गरूपपुरुषार्थसाधनकर्मापेक्षया मोक्षरूपपुरुषार्थसाधनस्य ज्ञानस्यैव कथनं सङ्गतम्। उभयोः पुरुषार्थसाधनत्वसाम्याद्। इदं च कर्मधारयसमास एव घटते न षष्ठीसमासे। यदि च स्वर्गमोक्षाविव ज्ञानमपि स्वतः पुरुषार्थः स्यात् तदोक्तरीत्या षष्ठीसमासमङ्गीकुर्मः। नचैवमिति। **विप्रकर्षो** देशव्यवधानम् ॥ **तस्यात्रेति** ॥ कर्मणोऽवरत्वे कथं देशतो विप्रकर्षरूपदूरत्वसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **तदुपाययोगानुष्ठानेति** ॥ ज्ञानोपायभूतनिवृत्तकर्माख्ययोगानुष्ठानेत्यर्थः ॥ **अनुपयुक्तमिति** ॥ कृपणशब्दस्य दीनपर्यायत्वात् 'फलहेतवः कृपणाः' इति फलकारणानां कर्मणां दीनत्वकथनमयुक्तम्। पुरुषाणामेव दीनत्वाख्यकृपणत्वकथनौचित्यादिति भावः ॥ **इत्यत आहेति** ॥ फलहेतुशब्देन बहुव्रीहिणा पुरुषा एव गृह्यन्तेऽतस्तेषां कृपणत्वकथनं युक्तमित्याशयेनाऽहेत्यर्थः। ॥ ४९ ॥

भावरत्नकोशः

उपक्रम्य 'योगे त्विमां शृणु' इत्यनेन। अवरत्वमित्यनन्तरं प्रकृतासङ्गत्तमिति शेषः। युज्यस्वेति युज समाधावित्यस्य रूपम्। श्यन्प्रयोगात्। समाधिश्च चित्तवृत्तिनिरोधः। ततश्च समाधेर्योगरूपत्वाद् योगाय युज्यस्वेत्ययुक्तमित्यतो व्याचष्टे- **प्रयतस्वेति ॥** अस्मादपीत्यर्थकेन 'इतश्च' इत्यनेन प्रागेको हेतुरुक्त इति सूचितम्। तं हेतुं विवृण्वन्नाह- **यावानर्थ इतीति ॥** श्लोक इति शेषः। योगाय युज्यस्व ज्ञानोपायाय प्रयतस्व। **अत्र तु** 'दूरेण' इति श्लोके। हेत्वन्तरं कर्मरूपस्य पुमर्थोपायस्य ज्ञानरूपोपायादधमत्वरूपं हेत्वन्तरम् ॥ **प्रतीति-निरासायेति ॥** उक्तसमासाश्रयणे योगशब्दस्योपायोऽर्थः। बुद्धेर्योऽय-मुपायः कर्मलक्षणः। 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति श्रुतेः। तस्मात् कर्मणः कर्म-णोऽवरत्ववर्णनमयुक्तमिति भ्रान्तिं निरस्यन् कर्मधारयमाह भाष्यकार इत्यर्थः। भाष्ये ज्ञानस्य यल्लक्षणमसाधारणो धर्म इति प्रतीतिनिरासायाऽह- **लक्षणशब्द इति ॥*** षष्ठीसमासपक्षेऽपि ज्ञानोपायरूपनिवृत्तकर्मापेक्षया काम्यकर्मणोऽतीवा-वरत्वरूपप्रकृतसिद्धेः किं कर्मधारयाश्रयणेनेत्यतोऽभिप्रायमाह- **पुरुषार्थेति ॥** पुरुषैरर्थ्यमानो हि पुरुषार्थः। स च द्विविधः। स्वर्गो मोक्षश्चेति। तत्र बुद्धियोगादवरं कर्मेति सहनिर्देशात् स्वर्गरूपपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तकर्मापेक्षया मोक्षरूपपुरुषार्थ-साधनज्ञानस्यैव बुद्धियोगशब्देन ग्रहणं युक्तम्। तच्च कर्मधारयसमास एव घटते। न षष्ठीसमासपक्षे। यदि च स्वर्गमोक्षाविव ज्ञानमपि स्वतः पुरुषार्थः स्यात् तदा षष्ठीसमासः स्यादपि। नचैवमिति भावः। **विप्रकर्षवाची** देशव्यवधान-वाची। **तस्य** देशतो व्यवधानरूपदूरत्वस्य। **अत्र** कर्मणोऽवरत्वरूपेऽर्थे। नात्र दूरशब्दो देशव्यवधानार्थोऽभिप्रेतः। येनानन्वयशङ्का। किन्त्वतिशयेनाऽत्यन्तिकत्व-लक्षणेनेत्यर्थ इति 'अतीव' इति भाष्यार्थ इति भावः। ज्ञानस्य ज्ञानिस्थितिं प्रत्यनधिकरणत्वादाह- **तदुपायेति ॥** ज्ञानोपायभूतनिवृत्तकर्मेत्यर्थः। बुद्धौ 'शरणमन्विच्छ' इति प्रकृतार्थासङ्गतत्वादाह- **अनुपयुक्तमिति ॥ फलमि-**

* उमर्जीयम्- ज्ञानस्योपायासाधारणधर्मत्वाभावादाह- **लक्षणशब्द इति ॥**

तीति ॥ फलं फलाभिसन्धानं कर्मनिर्वर्तने हेतुः कारणं येषां पुरुषाणां ते फलहेतवः पुरुषाः कृपणाः दीना यतः अतो ज्ञानादतीवावरं कर्मेति कर्मणो ज्ञानादतीवावरत्ववर्णने तुरीयपादो हेतुसमर्पक इति भाष्याभिप्राय इति न प्रकृतासङ्गतिरिति भावः।

गीताक्षरार्थस्तु- ज्ञानोपायाय यतस्वेत्युक्तार्थे कर्मफलस्य ज्ञानफलादल्पत्वादित्येको हेतुः 'यावानर्थः' इत्यत्रोक्तः। अत्र तु कर्मरूपस्य पुरुषार्थोपायस्य ज्ञानरूपपुमर्थोपायादधमत्वरूपं हेत्वन्तरमुच्यते- **दूरेणेति** ॥ बुद्धियोगाद् ज्ञानलक्षणात् पुमर्थोपायात् कर्म दूरेणावरं अतीव निकृष्टम् हि यतः अतो बुद्धौ ज्ञानलक्षणोपाये शरणं तदुपयोगानुष्ठानलक्षणां स्थितिम् अन्विच्छ कुर्विति यावत्। कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावरत्वमित्यत उक्तम्- **कृपणा इति** ॥ फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते तथा। काम्यकर्मिणः कृपणाः दीनाः। 'इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इति हि श्रुतिः। अतो दूरेणावरमिति। ॥ ४९ ॥

भगवद्गीता

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०॥

भाष्यम्

ज्ञानफलमाह- **बुद्धियुक्त इति** ॥ सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं[1] जहाति। न बृहत्फलमुपासनादिजनितम्[2]। 'नहास्य[3] कर्म क्षीयते', 'अविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्रा-

१. ब. मानुष्यादि जहाति।

२. ब. न बृहत्फलमप्युपासनादिनिमित्तम्।

३. ब. न तस्य।

ण्यन्तवदेवास्य तद् भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः कर्मक्षयश्रुतिर-ज्ञानिविषया सर्वत्र । उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया । नहीष्टपुण्यक्षये किञ्चित् प्रयोजनम् । नचेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः । इष्टाश्च केचिद् विषयाः । 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति', 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये', 'यशोऽहं भवानि[1] ब्राह्मणानां', 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा', 'अस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत् कामयते तत्तत् सृजते', 'कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्', 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बहुत्वेऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात् कर्मसुखे न विरोधः । अनुभवशक्तिश्चेश्वरप्रसादात् । श्रुतेश्च । नच शरीरपातात् पूर्वमेव तत्[2] । 'स तत्र पर्येति', 'एतमानन्दमय-मात्मानमुपसङ्क्रम्य' इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात् ।

प्रमेयदीपिका

बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान् काम्यं सुकृतं दुष्कृतं च जह्यादिति योगस्वरूप-निरूपणपरतां निराकर्तुमाह- **ज्ञानेति ॥** कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावर-त्वमित्यतः काम्यकर्मिणः कृपणा दीनाः, 'इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इत्युक्तेरित्युक्तम् । तथाऽपि कथं दूरेणावरमित्यपेक्षायां, कर्मफलाद् विलक्षणं ज्ञानफलमाहेत्यर्थः । प्रतीतार्थेऽनुपपत्तिं तूत्तरत्र दर्शयिष्यति । अत्र दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि सर्वात्मना हानं प्रतीयते । तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे- **सुकृतमपी-ति ॥** अप्रियं सुकृतं कीदृशमित्यत आह- **मानुष्यादीति ॥** व्यावर्त्यमाह-**नेति ॥** बृहत् प्राङ् मुक्तेः ज्ञानादिगुणविवृद्धिलक्षणं, तदनन्तरं चाऽनन्द-

---

१. ब. भवामि ।

२. ब. पूर्वमेतत् ।

वृद्धिरूपं फलं यस्य तद् बृहत्फलम्। तथाभूतं सुकृतमेव नास्ति, कारणाभावादित्यत आह- **उपासनेति**॥ आदिपदेन निवृत्तं कर्म। कुतः सङ्कोच इत्यत आह- **न हास्येति**॥ यजते ददाति। तप्यतेऽनेन[१]। अत्रापि 'अविदित्वा' इति विशेषणाज्ज्ञानिनः सुकृताक्षयः प्रतीयते। उत्तरत्र वाऽस्याः[२] श्रुतेरुपयोगः।

ननु 'नास्त्यकृतः कृतेन' इत्यादिश्रवणात् सत्प्रतिपक्षा एताः श्रुतय इत्यत आह- **अत इति**॥ विशेषश्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः। श्रुतिः श्रवणम्। 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति ज्ञानिनोऽपि कर्मक्षयः प्रतीयत इति चेन्न। निरवकाशश्रुतिविरोधेनास्य दुष्कृतविषयत्वात्। 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय' इति ज्ञानिनोऽप्युभयक्षयश्रुतिरस्तीत्यत आह- **उभयेति**॥ उक्तैव युक्तिः। युक्तिविरुद्धं च ज्ञानिनः सर्वसुकृतहानम्। तथा हि। उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनः किमिष्टमुतानिष्टम् । आद्ये किं तत्तदिच्छया क्षीयत उत ज्ञानस्वभावात्। आद्यं दूषयति- **नहीति**॥ येन ज्ञानी तत्क्षयमिच्छेदिति शेषः। द्वितीयं निराकरोति- **नचेति**॥ ज्ञानस्यापुरुषार्थताप्रसङ्गादिति भावः। नान्त्यः। अनिष्टत्वे कारणाभावात्। निष्फलत्वादनिष्टमित्यत आह- **इष्टाश्चेति**॥ केचिदित्यलौकिकाः। मुक्तौ अलौकिका विषया इष्टा भवन्ति। तत्प्राप्तिः सुकृतफलमिति भावः। मुक्तो विषयानिच्छतीत्येतत् कुत इत्यत आह- **स यदीति**॥ यशः यशस्वी। ब्राह्मणानां सकाशात्। मुक्तो यद्यत् कामयते तत्तत् कर्म अस्मात् परमात्मनः सृजते। इष्टविषयप्राप्तिः सुकृतफलमित्येतदप्यनया श्रुत्योच्यते। उपासनादिकमेव ज्ञानी न करोति। कृतेन वा सुकृतं न जायत इत्येतदप्यनया निराकृतम्।

---

१. प. अनेनेति शेषः।

२. ग.प. चास्याः।

ननु मुक्तः किमर्थं विषयानिच्छेत्। न तावत् सुखार्थम्। ज्ञानेनाऽवरण-रूपाविद्यानिवृत्तावात्मस्वरूपसुखस्य व्यक्तत्वात्। पृथक् सुखस्यानङ्गीकारात्। नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम्। अविद्यानिवृत्त्यैव तत्सिद्धेरिति। मैवम्। नाविद्यैवाऽत्मस्वरूपावरणम्। किन्त्वीश्वरेच्छाऽपि। तथाच वक्ष्यति। तथाच ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषानिष्टनिवृत्तिर्भवति। स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते। नतु सर्वम्। ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरो मुक्तौ विषयानुत्पाद्य तद्भोगेन ज्ञानानभिव्यक्तमपि स्वरूपसुखं व्यक्तीकरोति। अत्र च भाष्यकृतैव तत्रतत्र प्रमाणान्युक्तानि। अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यादिषु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वं चोच्यते।

ननु ज्ञानमात्रसाध्यं यत् स्वरूपसुखं तदेव बहुतरमस्ति। अतः कर्मसाध्य-विषयभोगव्यङ्ग्यसुखाङ्गीकारः किमर्थमित्यत आह- **बहुत्वेऽपीति** ॥ कर्मसुखे अङ्गीकृत इति शेषः। शरीरेन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयानुभवे शक्तिरित्यत आह- **अनुभवेति** ॥ तदुक्तं 'ब्राह्मेण जैमिनिः' इति। किञ्च 'कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिलीलाविग्रहग्रहणश्रुतेश्च मुक्तस्य विषयानुभवो युज्यत इत्याह- **श्रुतेश्चेति** ॥ ननु यदेतदुदाहृतासु श्रुतिषु विषयेच्छादिकं श्रूयते तच्चरमशरीरपातात् पूर्वकालीनं किं न स्यादित्यत आह- **नचेति** ॥ 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय स तत्र पर्येति', 'अस्माल्लोकात् प्रेत्य', 'एतमानन्दमयमात्मानम्' इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात्। इत्यादीति क्रियाविशेषणम्।

भावदीपिका

बुद्धियुक्त इत्यस्य व्याख्यानम्- **प्रेक्षावानिति** ॥ परोक्षज्ञानीत्यर्थः ॥ **योग-स्वरूपेति** ॥ काम्यकर्मदुष्कृतयोस्त्यागोऽपि योग एवेत्यर्थः। **दीनाः** दुःखिनः। कुतो दीनत्वमवगम्यत इत्यत आह- **इममिति** ॥ क्षयिफलश्रवणादिति भावः ॥ **तथाऽपीति** ॥ काम्यकर्मिणां कृपणत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **कथमिति** ॥ ज्ञानिनामपि

कृपणत्वसम्भवेन साम्यस्यापि सम्भवादिति भावः । **कर्मफलात्** काम्यकर्मफलात्। ननु योगस्वरूपरूपः प्रतीतार्थ एव किं न स्यादित्यत आह- **प्रतीतार्थ इति ॥ उत्तरत्रेति ॥** 'अतो योगाय' इत्यादिना तृतीयपादव्याख्यानेत्यर्थः । अस्यार्धस्यास्मद्रीत्या ज्ञानफलकथनपरत्वे तस्माद् ज्ञानस्यैव महाफलकत्वाज्ज्ञानोपायाय युज्यस्वेति तृतीयपादः सङ्गच्छते । बुद्धियुक्तः प्रेक्षावानित्युक्तरीत्या स्वरूपनिरूपणपरत्वे तु बुद्धियुक्तः सुकृतदुष्कृते जह्यात्। 'तस्माद् योगाय युज्यस्व' इत्यसङ्गतम् । सुकृतदुष्कृते जह्यादिति योगस्य विहितत्वेन तस्मादिति पुनर्विधानस्यासङ्गतत्वात् । किञ्च यद्युक्तः सन् यज्जहाति तदुपायार्थमेव यतेतेति विधानमेव सङ्गतमित्युत्तरत्र प्रदर्शयिष्यतीति द्रष्टव्यम् । मूले मानुष्यादिफलं मानुष्यादिफलकमित्यर्थः । अत्र सुकृतदुष्कृतशब्दावदृष्टपरौ ज्ञातव्यौ ॥ **व्यावर्त्यमिति** ॥ अप्रियमिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाहेत्यर्थः ॥ **तथाभूतं सुकृतमिति** ॥ आनन्दाभिवृद्ध्यादिफलकं पुण्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह- **कारणेति** ॥ तादृशपुण्यजनकसाधनाभावादित्यर्थः ॥ **न ह्यस्येतीति** ॥ ज्ञानात् पूर्वं कृतस्य ज्ञानाभिवृद्धिजननद्वाराऽक्षयत्वं ज्ञानोत्तरस्य तु मुक्तावानन्दाभिवृद्धिहेतुत्वेनेति द्रष्टव्यम्। जुहोति यजतीति पदयोः पुनरुक्तिपरिहारायाऽह - **ददातीति** ॥ यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेष्विति धातोरिति भावः। 'तपस्तप्यते' इति श्रुतौ तपनं तप इति न भावव्युत्पत्तिः । किन्तु तप्यते येन पुमानिति व्युत्पत्त्या तपःशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं ग्राह्यम् ॥ **तप्यतेऽनेनेति** ॥ कृच्छ्रादिरूपं तपोऽनेन पुंसा तप्यते आर्ज्यते क्रियत इत्यर्थः ।

ननु तप्यतेऽनेनेति कथमुक्तम्? 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' । 'तप सन्तापे' इति धातोः कर्ता कर्मवद् भवति । स च कर्मवद्भावस्तपःकर्मकस्यैवेति सन्तपनकर्तुः कर्मसञ्ज्ञायां 'कर्मणि यक्' इति यक्प्रत्यये तप्यत इति रूपं सम्पद्यते । तथाच तापसः स्वर्गीयसन्तपनरूपं तपः तप्यते, आर्जयतीत्यर्थः । तस्य कर्तुः कर्म-

वद्भावोऽत्र विधीयते। 'तप्यते तपस्तापसः' इत्युक्तं काशिकायाम्। तथोत्तरत्र गीतायामपि 'तप्यन्ते ये तपो जनाः' इत्युक्तम्। एवं च प्रकृतेऽपि तपस्तप्यते इत्यत्र कर्मभूतस्य सन्तपनरूपस्य तपसस्तप्यत इति तिङाऽभिहितत्वं यदा प्राप्तं तदा सन्तपनकर्तुरपि कर्मसञ्ज्ञात्वेन कर्मत्वसद्भावात् तिङाऽभिहितत्वं प्राप्तमेवेति 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तिङाद्यनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीयाया विहितत्वात्, रामेण बाणेन हतो वालीत्यत्र वालिन इव कर्तुस्तापसस्य तप्यत इति तिङा परम्परयाऽभिहितत्वात् प्रथमैव युक्तेति चेन्न। तपस्तप्यत इत्यत्र तपःशब्देन न सन्तपनरूपं तपो गृह्यते। येनोक्तसूत्रेण सन्तपनकर्तुः कर्मवद्भावेन तिङाऽभि-हितत्वात् तृतीया न स्यात्। किन्तु सन्तपनकारणीभूतं कृच्छ्रादिकमेव। तथाचानेन सूत्रेण सन्तपनकर्तुरेव कर्मवद्भावविधानेन तपनकारणीभूतकृच्छ्रादिकर्तुः कर्म-वद्भावाविधानात् तपोरूपकर्मण एव तिङाऽभिहितत्वेन कर्तुस्तापसस्य रामेण बाणेनेतिवत् तिङाऽनभिहितत्वात् तृतीया युक्तेति। अनेनैवाभिप्रायेण भावबोधे तप्यत इत्यत्र कर्तुस्तिङाद्यनुक्तेरनेनेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम्।

ननु ज्ञानिकृतस्याक्षयफलवत्त्वस्याश्रवणादेतच्छ्रुत्युदाहरणमसङ्गतमत आह- **अत्रापीति**॥ 'विशेषनिषेधः शेषविध्यनुज्ञापकः' इति न्यायादिति भावः। अत एवास्वरसादाह- **उत्तरत्र वेति**॥ अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्रेत्युत्त-रत्रोच्यते। तत्र काऽसौ कर्मक्षयश्रुतिरित्यपेक्षायामियमुदाहृतेत्यर्थः॥ **नास्त्यकृतः कृतेनेति**॥ अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्युक्त्या सम्पादितस्य सुकृतस्य क्षयोऽर्थात् प्रतीयत इति सत्प्रतिपक्षा अकर्मक्षयश्रुतय इत्यर्थः ॥ **विशेषश्रुते-रिति**॥ 'न हास्य' इति श्रुतेर्ज्ञानिकृतकर्माक्षयत्वप्रतिपादनपरत्वेन विशेषवचनतया समबलत्वाभावे न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः। ननु सर्वत्रेत्यस्य वाक्येष्वित्यर्थत्वात् श्रुतिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह- **श्रुतिरिति**॥ ज्ञानिनोऽपि 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति वाक्यशेषात् तस्मिन् दृष्टे सति अस्य कर्माणि क्षीयन्त इति ज्ञानिनः

कर्मक्षयवचनात् पुनः सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **निरवकाशश्रुतीति** ॥ 'न हास्य' इति श्रुतेरर्थान्तरे घटनाभावेन निरवकाशत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तैवेति** ॥ 'न हास्य' इति निरवकाशश्रुतिविरोधाद् दुष्कृतस्य सर्वात्मना नाशः पुण्यस्य चानिष्टस्यैव नाश इति सङ्कोचः कार्य इति भावः ।

॥ **तदिच्छयेति** ॥ इष्टमपि सुकृतं क्षीयतामिति ज्ञानीच्छयेत्यर्थः ॥ **अपुरुषार्थतेति** ॥ इष्टविघातित्वेनेत्यर्थः । कारणमाशङ्कते- **निष्फलत्वादिति** ॥ अर्शआद्यजन्तत्वमभिप्रेत्याऽऽह- **यशस्वीति** ॥ **परमात्मनस्तदनुग्रहात्** ॥ **अनया श्रुत्येति** ॥ 'यद्यत् कामयते तत्तत् कर्म सृजते' इति स्पष्टमुक्तेरिति भावः ॥ **अनयेति** ॥ अस्माद्ध्येवेत्यस्मात् पूर्वं 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्युपासनोक्तेः, 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते' इति उपासनाजनितसुकृतस्यानाशवचनादिति भावः । **ज्ञानेन** अपरोक्षज्ञानेन ॥ **आवरणेति** ॥ स्वगुणाच्छादिकेत्यर्थः । अज्ञानाविद्यापदाभ्यां लिङ्गशरीरं विवक्षितम् ।

ननु मुक्तानां जन्यसुखसद्भावात् तदर्थं विषयानिच्छन्तीति चेत्, तत्राऽऽह- **पृथक् सुखस्येति** ॥ स्वरूपसुखभिन्नसुखस्येत्यर्थः । जन्यसुखस्येति यावत् । यदर्थं विषयभोगोऽपेक्षितः स्यादिति भावः ॥ **अविद्येति** ॥ लिङ्गशरीरस्यैव दुःखापादकत्वादिति भावः । नन्वीश्वरेच्छाया आवरणत्वमप्रामाणिकमित्यत आह- **तथाचेति** ॥ 'योगी तावन्न मुक्तः स्यात्' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणे ईश्वरेच्छारूपावरणान्न मुक्तः स्यादित्यर्थस्य विवक्षितत्वेनेश्वरेच्छाया अप्यावरणत्वं गम्यत इत्याहुः । तथाच ज्ञानेनेत्यनन्तरं 'क्षीणकर्मणां कार्यात्यये तदध्यक्षेण सह गतानां गुणत्रयात् परतः स्थितायां विरजायां स्नानेन' इति शेषः ॥ **अशेषेति** ॥ ज्ञानेन लिङ्गशरीरस्य दग्धपटवज्जातत्वात् 'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः' इत्युक्तेर्विरजास्नानेन दग्धपटवत् स्थितस्यापि तस्य नाशेऽशेषानिष्टनिवृत्तिर्जातैवेत्यर्थः । व्यज्यत इत्यनन्तरं प्रलये भगवदुदरे स्थितानामिति शेषः । परमेश्वर

इत्यनन्तरं सृष्टयनन्तरं श्वेतद्वीपाविर्भावे सति तत्रत्यभगवद्दर्शनानन्तरमिच्छा-रूपावरणमपसार्येति शेषः ॥ **विषयानिति** ॥ मुक्तानां विषयभोगार्थं शुद्ध-सत्त्वावस्थानस्य 'तत्र सत्त्वं केवलं स्यात्' इति प्रमाणमितत्वेन विषयान् मुक्तानां भोगायोत्पादयतीति सम्प्रदायविदः।

ततश्चायं सङ्ग्रहः। येऽपरोक्षज्ञानानन्तरं क्षीणकर्माणोऽर्चिरादिपथा वैकुण्ठगतं भगवन्तं सत्यलोकगतं हिरण्यगर्भं च प्राप्तास्ते, ये च ब्रह्माण्डलये स्वोत्तमप्रवेशेन त्यक्तदेहाः स्वोचितेन पथा पुन्नामकं हिरण्यगर्भं च प्राप्तास्ते सर्वेऽपि पुन्नामकेन हिरण्यगर्भेण सह विरजास्नानेन भिन्नलिङ्गशरीरा अत्यन्तनिवृत्तानिष्टा महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा बहुतरमभिव्यक्तं स्वरूपसुखं भुञ्जानाः पुनः सृष्टौ भगवल्लोकाविर्भावे सति श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापरोक्षज्ञानोत्तरानुष्ठितसत्कर्मणा चापगतभगवदिच्छावरकाः ज्ञानोत्तरकृतकर्मजनितभगवत्प्रसादानुसारेण प्राप्तशुद्धसत्त्वजन्यविषयभोगेन सम्यगभिव्यक्तस्वरूपसुखाः सन्तः स्वक्लृप्त-स्थानेषु व्यवतिष्ठन्त इति।

॥ **अत्र चेति** ॥ ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिर्ज्ञानोत्तरकृतकर्मणा च स्वरूपसुखाभि-व्यक्तिरित्याद्यर्थे 'सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि। उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चाऽनन्दचित्रता' इत्यादीनि प्रमाणानि तत्र तत्र ब्रह्मसूत्रभाष्यादावुदा-हृतानि द्रष्टव्यानीत्यर्थः। नन्वेवं सति 'तमेवं विद्वान्' इत्यादौ मुक्तेर्ज्ञानमात्र-साध्यत्वं 'विद्यां चाविद्यां च' इत्यादौ ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वं चोच्यते। तद्विरोधः स्यादित्यत आह - **अनेनैवाभिप्रायेणेति** ॥ बहुतरसुखाभिव्यक्ति-सहिताशेषानिष्टनिवृत्तेः स्वोत्तरकर्मानपेक्षज्ञानमात्रसाध्यत्वमीश्वरेच्छावृत-ज्ञानानभिव्यक्तस्वरूपसुखांशस्य ज्ञानोत्तरकर्मसाध्यत्वमित्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **कर्मसुख इति** ॥ ज्ञानोत्तरकृतकर्मसाध्यविषयभोगव्यङ्ग्यसुखेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः॥ **अनुभवेतीति**॥ प्रसन्नश्चेश्वरः स्वदेहमेव भोगाय प्रयच्छतीत्यर्थः। अत्र सूत्रं प्रमाणयति- **तदुक्तमिति** ॥ **ब्राह्मेणेति** ॥ सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः

सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान् भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते। 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिसृज्य ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवति' इति माध्यन्दिनायनश्रुतावुपन्यासात्। 'आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्टचैव पश्यति। गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेत्' इति स्मृतेरिति सूत्रार्थः। सायुज्यभाजामेवं भोगेऽपि सर्वेषामपि मुक्तानां कथमनुभवे शक्तिरित्यत आह- **किञ्चेति** ॥ रूपशब्दो देहपरः। स्वेच्छया गृहीतरूपीत्यर्थः ॥ **पूर्वकालीनमिति** ॥ जीवन्मुक्त्यवस्थायामेव भोगो न परममुक्ताविति भावः ॥ **इत्याद्युत्तरत्रेति** ॥ अनेनोत्तरत्रेत्येतत् चरमशरीरपातादुत्तरत्रेति व्याख्यातं भवति। चरमशरीरपातानन्तरं परममुक्तौ विषयभोगादिकमित्येतत् 'स तत्र पर्येति', 'एतमानन्दम्' इति श्रुत्योर्न प्रतीयत इत्यतो 'अस्माच्छरीरात्', 'अस्माल्लोकात्' इत्यादिश्रुत्योः पूर्ववाक्यमुदाहृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ **क्रियाविशेषणमिति** ॥ तथाचेत्यादिश्रवणादित्यन्वयो द्रष्टव्य इति भावः।

भावरत्नकोशः

अन्यथाप्रतीतिं दर्शयितुमुक्तम्- **प्रेक्षावानिति** ॥ परोक्षज्ञानीत्यर्थः। ज्ञानफलकथनस्य प्रकृतोपयोगसिद्ध्ये भाष्यभावमाह- **कथं कर्मण इति** ॥ 'फलहेतवः' इत्यस्य फलितार्थः- **काम्यकर्मिण इति** ॥* ननु कार्पण्यमनौदार्यं, दृश्यते च काम्यकर्मिणामौदार्यमिति कथं ते कृपणा इत्यत आह- **दीना इति** ॥ एवमपि कथमवरत्वलाभ इत्यतो दीनशब्दतात्पर्यमाह- **इममिति** ॥ 'देवेभ्य उत्तमं विष्णुं राजवद् यस्तु मन्यते। याजी स मानुषं याति साम्यहीनत्ववित्तमः' इति वचनात्। अयं वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थोऽवगन्तव्यः। तथाचोक्तविधं कृपणत्वमवरत्वे प्रयोजकमिति भावः। ज्ञानिनामपि लौकिकदुःखानुभवदर्शनेन कृपणत्वं सममिति भावेनाऽऽक्षिपति- **तथाऽपि कथमिति** ॥ अवरं कर्मेति शेषः। योग-

---

* भावबोधः- **काम्यकर्मिण इति** ॥ 'फलहेतवः' इत्यनेनोक्ता इत्यर्थः। अनेनास्योपयोगोऽप्युक्तो भवति।

स्वरूपनिरूपणमत्रेति प्रतीतार्थे किं बाधकमित्यत आह- **प्रतीतार्थ इति** ।। पूर्वार्ध-स्यास्मद्रीत्या ज्ञानफलप्रदर्शनपरत्व एव ज्ञानस्यैवं महाफलत्वाज्ज्ञानोपायाय युज्यस्वेति तृतीयपादः सङ्गच्छते । बुद्धियुक्तः प्रेक्षावानिति पूर्वोक्तविधया योगस्वरूपनिरूपणपरत्वे तु 'बुद्धियुक्तः सुकृतदुष्कृते जह्यात्' इति योगस्य विहित-त्वेन 'तस्माद् योगाय युज्यस्व' इति पुनर्विधानमसङ्गतं स्यादित्यनुपपत्तिमाचार्यः 'अतो योगाय युज्यस्व' इति तृतीयपादव्याख्यावसरे दर्शयिष्यतीत्यर्थः ।* मूले भाष्ये च सुकृतदुष्कृतशब्दौ पुण्यपापपरौ । अन्यथा तथाभूतकर्मणामाशुतर-विनाशिनां ज्ञाननाश्यत्ववर्णनमयुक्तं स्यादित्याहुः । 'प्रतीयते' इत्यतः परं 'तदयुक्तम् । न हीष्टपुण्यक्षये' इत्यादिना 'निराकरिष्यमाणत्वादित्यत' इति वाक्यशेषः ।** 'मानुष्यादि' इत्यादिपदेन राज्यभोगादिपरिग्रहः । व्यावर्त्यम्

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **उत्तरत्र दर्शयिष्यतीति** ।। 'न हीष्टपुण्यक्षये' इत्यादिनेति भावः । यद्वा, 'अतो योगाय युज्यस्व' इति तृतीयपादसङ्गत्युक्त्यवसरे प्रतीतार्थे तृतीयपादासङ्गतिरूपानुपपत्तिं दर्शयिष्यतीत्यर्थः ।

** ताम्रपर्णीयम्- 'सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलम्' इत्यत्रापरोक्षज्ञानिनः सुकृतत्यागो नाम करणकाले इष्टत्वेऽप्यन्ततोऽनिष्टस्य राजादित्वाद्यापादकस्य काम्यकर्मणोऽश्लेष इत्युक्त्वा अप्रियपदव्यावर्त्यमुच्यते 'न बृहत्फलमुपासनादि-निमित्तम्' इति । तस्य च मुक्तेः पूर्वं ज्ञानादिगुणाभिवृद्धिहेतोः अनन्तरम् आनन्दवृद्धिहेतोरुपासनानिवृत्तकर्मजन्यस्यापूर्वस्याश्लेषो नेत्यर्थः । ननूपासनायाः शास्त्राभ्यासरूपिण्याः साक्षाज्ज्ञानहेतुत्वाद् ध्यानरूपाया अपरोक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमपूर्वद्वारा हेतुत्वमिति चेन्न । साक्षात् दृष्टफलस्यादृष्टद्वारा कालान्तरे ज्ञानादेरुपपत्तेरुभयाविरोधात् । नचाप्रियशब्देन निवृत्तकर्मणः व्यावर्त्यत्वे काम्यस्य सर्वथा श्लेषो नास्तीति प्राप्तम् । तदयुक्तम् । 'अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः' इति सूत्र एव ज्ञापनात् कृतस्य काम्यस्य विप्रेयस्त्वाद्यापादकस्येष्टकर्मणः श्लेषोक्त्या तस्यापि व्यावर्त्यत्वादिति चेन्न । कृतस्य काम्यत्वेऽपि पश्चाद् ज्ञानापादकतया निवृत्ततुल्यत्वेन निवृत्तग्रहणेन तद्ग्रहणस्येह विवक्षितत्वात् ।

अप्रियमिति विशेषणव्यावर्त्यम्। **ज्ञानादिगुणः** ज्ञानभक्तिवैराग्यलक्षणगुणः। **तदनन्तरं** मुक्त्यनन्तरम्। **तथाभूतं** ज्ञानादिगुणवृद्धिफलकमानन्दवृद्धिफलकं च ॥ **कारणाभावादिति** ॥ 'सुहृदः साधुकृत्यम्' इत्यादौ ज्ञानिनः सुकृतादृष्ट-प्रापककर्मादिकारणाभावावेदनादित्यर्थः। **सङ्कोचः** सुकृतशब्दोऽपि प्रियसुकृतपर इति सङ्कोचः। 'न हास्य' इत्यतः पूर्वं 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते' इत्यत्र 'जानाति च' इति तत्त्वप्रकाशिकोक्तेः 'कारणेन कार्योपलक्षणम् - पश्यतीत्यर्थः' इति सुधोक्तेश्च ज्ञानिनः कर्म उपासनादिनिमित्तं सुकृतं प्राङ्मुक्तेर्ज्ञानादिगुणवृद्धि-फलकं तदनन्तरं चाऽनन्दवृद्धिफलकमिति फलपर्यवसायित्वात् तत्फलस्य चानन्त-त्वान्न नश्यतीत्यर्थः। 'जुहोति' इत्यत्र धात्वर्थभूतहोमस्य देवतोद्देशेन द्रव्यपरि-त्यागात्मकत्वाद् यजिधात्वर्थोऽपि स एवेति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य तत्परिहाराय व्याचष्टे- **यजते ददातीति** ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेष्विति धातोर्यजतिरत्र दानार्थो विवक्षित इति नोक्तपुनरुक्तिशङ्केति भावः। यद्यपि देवतोद्देशेन द्रव्यपरित्यागो यागः। तथा त्यक्तस्य वह्नौ प्रक्षेपो होम इति मीमांसकैर्यागहोम-योर्भेदोऽभ्युपगत इति न पुनरुक्तिः। तथाऽपि होमान्तर्गतत्वेन यागस्य लाभाद् यजतिर्दानार्थो व्याख्यात इत्यभियुक्ताः। 'देवांश्च याभिर्यजते ददाति च', 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्', 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इत्यादिषु यागस्येव दानस्यापि पाठादत्रापि दानं ग्राह्यम्। एवञ्चाज्ञानिनो दातुरपि सुकृतमन्तवदेवेति ज्ञापितं भवतीति भावेन श्रुतौ शेषमाह- **ददातीति** ॥ मीमांसकैश्च शब्दान्तराधिकरणे यजति ददाति जुहोतीत्युदाहृत्य यजिधात्वर्थोपरक्तभावनया जुहोत्यर्थोपरक्तभावनया च ददातिधात्वर्थोपरक्ता भावनाऽपि भिन्नैवेत्युक्तमिति केचिद् व्याचक्षते। अन्ये तु यज देवपूजेति धातोर्यजेरत्र देवपूजार्थत्वे प्रीतिहेतुक्रियायाः पूजारूपत्वाद्धोमतपसोरपि देवताप्रीतिहेतुतया तत्पूजारूपत्वात् सङ्गतिकरणयोः प्रकृतानुपयोगेनाविवक्षितत्वाज्जुहोति तप्यत इत्येताभ्यां यजत इत्यस्य न विशेषार्थ-समर्पकत्वमित्याशङ्क्य नायं धातुरुक्तार्थः, किन्तु दानार्थ इति भावेन यजत इत्येतद् ददातीति व्याख्यातमित्याहुः। तप्यत इत्यत्र कर्तुस्तिङाऽनुक्तेश्चैत्रेणौदनः पच्यत इत्यत्रेव कर्तरि तृतीयेति भावेनाऽह- **तप्यतेऽनेनेति** ॥

ननु 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' तपःकर्मकस्यैव 'तप सन्तापे' इति धातोः कर्ता कर्मवद् भवति । तेन यागादि तप्यते तपस्तापस इति वैयाकरणैरभिधानात् 'अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः' इति गीतायाभिधास्यमानत्वाच्च कर्मकर्तर्येवायं लकारः । तत्र च कर्तुस्तिङोक्तत्वान्नानभिहिताधिकारविहिता तृतीयोचिता। किन्तु प्रथमैवेति तापस इत्येव शेषपूरणं युक्तम्। नत्वनेनेत्यध्याहार इति चेदत्राऽहुः। 'तपस्तप्यते' इत्यत्र न सन्तपनरूपं तपो गृह्यते। येनोक्तसूत्रेण सन्तपनकर्तुः कर्मवद्भावविधानेन तिङाऽभिहितत्वात् तृतीया न स्यात्। किन्तु सन्तपनकारणीभूतं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकमेव। तथाचानेन सूत्रेण सन्तपनकर्तुः कर्मवद्भावविधानेऽपि सन्तपनकारणीभूतकृच्छ्रादिकर्तुः कर्मवद्भावाविधानात् तपोरूपकर्मण एव तिङाऽभिहितत्वेन कर्तुस्तिङाऽनभिहितत्वात् तृतीया युक्ते-त्यनेनेत्यध्याहृतं टीकायामिति। केचित्तु, कर्मण्वेवायं लकारः। न कर्मकर्तरि। नचोक्तसूत्रेणात्र कर्मवद्भावः । आतिदेशिकमनित्यमिति तस्यानित्यत्वात् । नचाऽतिदेशिकस्यानित्यत्वे ज्ञापकाभावः। 'यत्तदेतेभ्यः' इति निर्देशस्यैव ज्ञापक-त्वात् । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इत्युक्तेः एतेभ्य इति वक्तव्ये 'यत्तदेतेभ्यः' इति निर्देशः 'प्रावृट्शरत्कालदिवां जे' इति सूत्रे 'अपो योनियन्मतुषु' इति वार्तिकं च प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशिककार्यस्यानित्यत्वं ज्ञापयति। तच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षयाऽऽश्रीयत इति आतिदेशिककार्यमात्रमनित्य-मिति विज्ञायते। अत एव दुर्घटवृत्तौ उक्तपरिभाषायाः सामान्यापेक्षामाश्रित्य बहवः प्रयोगाः समर्थिता इति। तस्मादनेनेत्यध्याहारो युक्त इति समादधते। अन्ये तु शाब्दिकानां विवक्षाप्रधानत्वात् कर्तुः कर्मवद्भावाविवक्षायामुक्ताध्याहारोपपत्ति-रित्याहुः।

यत्तु, सूत्रे एवकारेणेतरकर्मव्यावृत्तिर्विवक्ष्यते । प्रकृते च तपस इव बहूनि वर्षसहस्राणीति कालस्यापि कर्मत्वाभ्युपगमेन केवलतपःकर्मकत्वाभावाद् युज्यते अनेनेति शेषपूरणमिति। तन्न। अत्र सूत्रे व्यर्थ एवकार इति वैयाकरणसिद्धान्त-व्याकोपापातात्। कालस्येह कर्मत्वाभावाच्च। द्वितीया तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'

इति शास्त्रादाधारेऽपि युक्ता। 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसञ्ज्ञक इति वाच्यम्' इति वार्तिकात् कालस्य कर्मत्वमिति तु गर्भस्रावेणैव गतम् । जुहोत्यादेस्सकर्मकत्वात् । अपरे तु यजते ददाति तप्यते अनेनेत्यत्र अनेनेत्यस्य एवं यागादिसर्वकर्मप्रत्यायकवाक्योदाहरणेन सुकृताक्षयः प्रतीयते इत्यन्वय इत्याहुः।* **अत्रापि** न केवलं 'न हास्य' इति वाक्ये। 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिल्लोके जुहोति' इत्यादिना तत्राज्ञानिकृतहोमयागतपसामन्त-वत्त्वोक्त्या तेषामेव ज्ञानिकृतानामनन्तत्वमवगम्यते । अन्यथा अविदित्वेति विशेषणवैयर्थ्यादिति प्राचीनटीकामनुसृत्याऽह- **अविदित्वेति ।। विशेषणा-दिति ।।** सुकृताक्षयः यागदानतपआदिजनितसुकृतेषु न कस्यापि सुकृतस्य क्षय इत्ययमर्थः सर्वसुकृतप्रत्यायकवाक्योदाहरणेन प्रतीयते। अन्यथा 'अनेवंविन्महत् पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव' इति वाक्यमेवोदाहृत्य भाष्यकारः कृती स्यात्। उदाहरच्चानेकक्रियापदघटितं वाक्यम्। तेनोक्तार्थः प्रत्येतव्य इति ज्ञायत इति व्याकुर्वन्तो व्याकरणविसंवादं पर्यहरन्।

नन्वत्र वाक्ये ज्ञानिनः सुकृताक्षयप्रतीतिरार्थिकी, नतु श्रौतीत्यतः पक्षान्तर-माह- **उत्तरत्रेति ।।** न केवलं 'न हास्य कर्म क्षीयते' इत्युक्तेऽर्थे उक्तरीत्योप-योगः। किन्तु 'अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्र' इत्युत्तरवाक्ये च काऽसौ कर्मक्षयश्रुतिरित्यपेक्षायामियं श्रुतिरुदाहर्तव्येत्युपयोगो ज्ञातव्य इत्यर्थः।। **नास्ती-ति ।।** अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा न सिद्ध्यतीत्यर्थः। सत्प्रतिपक्षाः प्रतिरुद्धाः अबाधितार्थनिर्धारणाक्षमा इत्यर्थः । कर्मणो मोक्षप्रवेशः क्वचित्, क्वचित् तस्य तत्राप्रवेश इति प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।। **विशेषश्रुतेरिति ।।** 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति कर्मसामान्यं क्षयिष्णु श्रुतम् । 'नहास्य कर्म' इति ज्ञानिकृतं कर्माक्षयिष्णु च। नच विरुद्धं द्वयमपि प्रमाणं भवितुमर्हतीति तत्रैकेनान्यस्य बाधे वक्तव्ये ज्ञानिकृतसुकृतस्याक्षयं वदन्ती श्रुतिर्विशेषविषयत्वाद् बलवती निरवकाशा चेति तयैव 'अन्तवदेवास्य तद् भवति', 'तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव' इत्यादि-

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- तप्यत इत्यत्र कर्तारमाह- **अनेनेति ।।**

श्रुतिरज्ञानिकृतसुकृतपरतया योजनीयेति भावः। ननु सर्वत्रेत्यस्यार्थान्तरासम्भवाद् वाक्येष्वित्यर्थः। नच वाक्यानां श्रुतिं प्रत्यधिकरणत्वं युक्तमित्यत आह- **श्रुतिः श्रवणमिति** ॥ तत्रतत्र वाक्येषु प्रतिपाद्यमानः कर्मक्षय इति यावदिति भावः। 'तस्मिन् दृष्टे' इति श्रवणाद् ज्ञानिनोऽपीत्युक्तम् ॥ **निरवकाशेति** ॥ 'न हास्य' इत्यादिश्रुतेरन्यपरताया वक्तुमशक्यत्वेन निरवकाशत्वमिति भावः।* **अस्य** 'क्षीयन्ते चास्य' इति कर्मक्षयश्रवणस्य ॥ **दुष्कृतेति** ॥ अप्रारब्धदुष्कृतेत्यर्थः। कुतः सङ्कोच इत्यत आह- **उक्तैवेति** ॥ 'क्षीयन्ते चास्य' इति दुष्कृतस्य सर्वात्मना हानावेदनात् 'न हास्य' इति निरवकाशश्रुतिविरोधादनिष्टस्यैव सुकृतस्य नाशो व्याख्येय इत्यत्र निरवकाशश्रुतिविरोधरूपा युक्तिरुक्तैवेति युक्तः सङ्कोच इति भावः। **तत्** सुकृतम्। **तदिच्छया** इष्टमपि सुकृतं मे हीयतामिति ज्ञानीच्छया। **द्वितीयं** ज्ञानस्वभावाद्धीयत इति द्वितीयकल्पमित्यर्थः। ज्ञानिन इत्युक्तितात्पर्यमाह- **ज्ञानस्येति** ॥ स्वतोऽपुरुषार्थस्यापि ज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनतया पुरुषार्थतोपचारः। **अन्त्यः** उतानिष्ट इति पक्षः। कारणं शङ्कमान आह- **निष्फलत्वादिति** ॥ 'यद्यत् कामयते' इति प्रमाणे वीप्सया प्रचुरविषयाणामिष्टत्वावगतेः कथं केचिदिष्टा इत्युक्तिरित्याह- **अलौकिका इति** ॥ 'निष्फलत्वात्' इति कृतचोद्यं भाष्यभावोक्त्या व्युदस्यति- **मुक्तावलौकिका इति** ॥ **इष्टाः** इच्छाविषयभूताः। 'पितृलोककामः' इत्यत्र लोकशब्देनावलोकनं विवक्षितम्। स ब्रह्मज्ञानी पितृलोककामः पितृदर्शनेच्छावान् भवति। अस्य ज्ञानिनः सङ्कल्पादिच्छामात्रादेव पितर उपस्थापिता भवन्तीति भाष्यार्थः। 'प्रजापतेः ब्रह्मेशादीनां प्रजानां पत्युः विष्णोः सभां वेश्म सभागृहं सभां वेश्म वा प्रपद्ये प्राप्नुयाम्' इति प्राचीनटीका।** 'छन्दांसि दृष्टानुविधिः'

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **निरवकाशेति** ॥ 'अविदित्वा' इति प्रागुक्तश्रुतिविरोधेनेत्यर्थः। यद्वा, 'न हास्य' इति श्रुतीत्यर्थः।

** ताम्रपर्णीयम्- 'प्रजापतेः सभाम्' इति चतुर्मुखवाक्यमेतत्। प्रजापतेर्विष्णोरित्यर्थस्तु तद्भाष्ये व्यक्तः।

इति विनिप्रत्ययलोप इति भावेनाऽह- **यशःयशस्वीति** ।। 'धर्मधर्मिभेदाभावादेव मुक्तिः' इति तु प्राचीनटीका । अर्शआद्यजन्तोऽयं शब्द इति भावेनाऽह- 'यशस्वीति' इति केचित् । तन्न । यशस इति प्रयोगापत्तेः । अर्शोऽस्यास्तीत्यर्शस इति हि तत्रोदाहरणम् । यथाश्रुते ब्राह्मणानां यशसः स्वस्मिन्नाशासनानुपपत्तिं मनसि निधाय शेषं पूरयति- **सकाशादिति** ।। 'ब्राह्मणादिसर्ववर्णानां मध्ये अहं यशो भवेयम्' इति तु प्राचीनटीका । प्रपञ्चितश्च 'आकाशो हवै नाम' इत्येतत् खण्डार्थे । 'यशोऽहं सर्ववर्णानां मतोऽन्येषां यशो भवेत्' इत्यादिछान्दोग्ये अष्टमाध्याये तद्भाष्यटीकादौ च ।। **अस्मात् परमात्मन इति** ।। स्वसन्तोषित-परमात्मप्रसादद्वारेत्यर्थः । तथा च तत्त्वप्रकाशिका । 'स मुक्तो यद्यत् कामयते तत्तत् परमात्मप्रसादद्वारा कर्म सृजति' इति । सुधा च- 'स विद्वान् मुक्तो यद्यत् कामयते तत्तत् कर्मास्माद्ध्येवाऽत्मनः अस्याऽत्मनः प्रसादेन सृजति' इति । **इत्येतदपीति** न केवलं मुक्तो विषयानिच्छतीत्येतत् कामयत इत्यनयोच्यत इत्य-पेरर्थः । एतच्छ्रुत्युदाहरणेनान्यदपि सिद्धं प्रयोजनमित्याह- **उपासनादिक-मेवेति** ।। आदिपदेन निवृत्तं कर्म । ज्ञानीति वदन् 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते' इत्यत्र 'जानाति च' इति तत्त्वप्रकाशिकारीत्या पूरणीयत्वेनेयं श्रुतिरपरोक्षज्ञानि-विषयाऽपि भवतीति न प्रकृतासङ्गतिरित्यभिप्रैति- **अनयेति** ।। 'अस्माद्ध्येव' इत्यतः पूर्वं 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्युपासनां विधाय 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते' इत्युपासनाजनितसुकृतस्याक्षयवचनादिति भावः । 'स एकधा भवति स दशधा' इत्यादिना भूमोपासकस्य फलत्वेन यथा-कामं मुक्तौ क्रीडोच्यत इति प्राचीनटीका । एवं मुक्तस्य विषयकामोऽस्तीति समर्थितम् । तदाक्षिप्य तस्य विषयभोगप्रकारं समर्थयते- **नन्वित्यादिना** ।। **ज्ञानेन** स्वयोग्यबिम्बापरोक्षज्ञानेन । **पृथक्सुखस्य** मनोवृत्तिरूपस्य बाह्यसुखस्य ।। **नापि दुःखेति** ।। इष्टप्राप्तेरिवानिष्टनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वादिति भावः । आवरणनिवृत्तौ स्वरूपसुखं व्यज्यत इति । आवरणं तु नाविद्यैव, किन्त्वन्यदप्यस्ति । तदपसरणं च न ज्ञानेन । अपितु ज्ञानानन्तरभाविनिवृत्तकर्माराधितभगवत्प्रसादेनैवेति भावेन परिहरति- **मैवमिति** ।। ईश्वरेच्छाया आत्मस्वरूपावरणत्वे प्रमाणमाह- **तथाच**

वक्ष्यतीति ॥ सप्तमे 'नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति' इति श्लोकव्याख्यानावसरे 'योगेन सामर्थ्योपायेन' इति स्वोक्तार्थे 'आत्मनःप्रावृतिं चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् । स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः' इति प्रमाणमुदाहरन् भाष्यकार ईश्वरेच्छाऽप्यात्मस्वरूपावरणमिति वक्ष्यतीत्यर्थः । ज्ञानेनेत्यनन्तरं क्षीणकर्मणां कार्यात्यये तदध्यक्षेण सह गतानां गुणत्रयात् परतः स्थितायां विरजायां स्नानेनेति शेषः ॥ **अशेषेति** ॥ विरजास्नानेन 'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः' इति पूर्वमेव दग्धपटायमानस्य लिङ्गशरीरस्य सर्वथा नाशे अशेषानिष्टनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । भवतीत्यनन्तरं प्रलये भगवदुदरं प्रविष्टानामिति शेषः । परमेश्वर इत्यनन्तरं सृष्ट्यनन्तरं श्वेतद्वीपाविर्भावे सति तत्रत्यभगवद्दर्शनानन्तरं स्वेच्छारूपावरणमप्यपसार्येति शेषः ॥ **विषयानुत्पाद्येति** ॥ 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोस्सत्त्वं च मिश्रम्' इति शुद्धसत्त्वसद्भावावेदनात् तेन मुक्तानां भोगाय विषयानुत्पादयतीत्याहुः ॥ **ज्ञानानभिव्यक्तमिति** ॥ नचैवं 'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्' इति सूत्रविरोधः, तत्राग्निहोत्रादिव्यङ्ग्यसुखस्य तत्कार्यपदेन ज्ञानकार्यत्वाभिधानादिति वाच्यम् । ज्ञानानभिव्यक्तपदेन केवलज्ञानानभिव्यक्तत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ **अत्र चेति** ॥ 'ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायाम्' इत्याद्युक्तेऽर्थ इत्यर्थः । तत्र ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिरित्यत्र । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥', 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवाऽत्मनीश्वरे ॥' इति काठकभागवतवचने अनुव्याख्यान उदाहृते प्रमाणे- 'हृदयग्रन्थिरविद्या' इति सुधायां व्याख्यानात् । 'ज्ञानेनाशेषानिष्टनिवृत्तिः' इत्यत्र अनिष्टपदेन पापानामनिष्टपुण्यानां च ग्रहणे 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्युदाहृतवचनद्वयं प्रमाणम् । सांसारिकदुःखग्रहणे तु 'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति', 'सर्वदुःखनिवृत्तिश्च ज्ञानिनो निश्चितैव हि' इति सूत्रभाष्य उदाहृतं प्रमाणम् । 'स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते' इत्यत्र 'ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु । आनन्दो ह्रसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वा तु वर्धते । ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम्' इति वचनं प्रमाणम् ।

आद्ये उत्तरार्धपर्यालोचनायां मोक्षो भवत्येवेत्यस्य बहुतरं स्वरूपसुखं व्यज्यत इत्यावेदनात्। द्वितीये 'सुखिनः परम्' इत्युक्तेः। 'ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरः' इत्यत्र 'स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा। स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः' इति वचनं प्रमाणम्। 'मुक्तौ विषयानुत्पाद्य' इत्यत्र 'अस्माद्ध्येवाऽत्मनो यद्यत् कामयते तत्तत् सृजते' इति वाक्यं प्रमाणम्। 'तद्योगेन' इत्याद्यवशिष्टार्थे 'ब्रह्मादिपदादप्यधिकं सुखं मोक्षः' इत्यग्रिमभाष्योक्तरीत्या प्रमाणमुन्नेयमित्यादि विवेक्तव्यम्।

नन्वेवं कर्मणः सम्पूर्णमोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे कर्मैव मोक्षे प्रधानसाधनमित्युक्तं स्यात्। नच तद् युक्तम्। 'तमेवं विद्वान्', 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते', 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' इत्यादिश्रुतिषु 'विद्यया च विमुच्यते', 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इत्यादिस्मृतिषु 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यादिसूत्रेषु च मोक्षस्य ज्ञानमात्रसाध्यत्वोक्तेः। 'सहकारित्वेन च' इत्यादिसूत्रे कर्मण आरादुपकारकत्वोक्तेश्चेत्यत आह- **अनेनैवेति**॥ ज्ञानादेवाविद्याद्यशेषानिष्ट-निवृत्तिविशिष्टबहुतरस्वरूपसुखाभिव्यक्तिर्भवतीत्यभिप्रायेणैवोक्तश्रुत्यादि-प्रवृत्तिः। ज्ञानानभिव्यङ्ग्यमुक्तिगतविषयभोगव्यङ्ग्यस्वरूपसुखवैचित्र्यस्य ज्ञानोत्तरकालसमनुष्ठेयवैचित्र्यानुकूलभगवत्प्रसादसम्पादकशुद्धभागवतधर्म-साध्यत्वमित्यभिप्रायेणैव च। 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण चेति', 'एतमात्मनमभिपश्यञ्छान्तो भवेद् दान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्', 'तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्', 'विहित-त्वाच्चाऽश्रमकर्मापि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रादिप्रवृत्तिरिति ज्ञानमेव मोक्षहेतुः कर्म तु तत्रातिशयाधायकमिति न कोऽपि विरोध इति भावः।* 'ज्ञानकर्मसमुच्चय-

---

* उमर्जीयम्- **श्रुत्यादिष्विति**॥ 'ज्ञानेनैवामृतीभवति', 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण चेति' इत्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः। आदिपदेन 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते। तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्' इत्यादिस्मृतिग्रहणम्।

साध्यत्वम्' इत्यत्र समुच्चयशब्दोऽपि सम्पूर्णमोक्षसिद्ध्यर्थमवश्यं कर्मानुष्ठेयमित्येवमभिप्रायको व्याख्येयः। न पुनर्ज्ञानकर्मणी स्वर्गं दर्शपूर्णमासाविव समप्रधानतया समुच्चित्यापवर्गं साधयत इत्यभिप्रायेण प्रयुक्तः। 'सहकारित्वेन च' इति सूत्रभाष्यटीकादौ समुच्चयवादस्य निरस्तत्वेन ज्ञानमेव मोक्षे प्रधानसाधनं, कर्म तु तत्रातिशयमादधानं प्रयाजादिकमिवाऽऽरादुपकारकाङ्गमित्यर्थस्य स्थितत्वात्। कर्मसाध्यं विषयभोगव्यङ्ग्यसुखमिति विग्रहः। ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा साध्यं विषयभोगव्यङ्ग्यसुखं कर्मसुखमिति प्रकरणेन सुज्ञानमिति तदनूद्यानन्तरं शेषमाह- **कर्मसुख इति**॥ किमर्थमिति चोद्यं तु 'पुनरिष्टत्वात्' इति भाष्य एव परिहृतमिति भावः॥ **कथमिति**॥ लोके तद्वत एव विषयानुभवसामर्थ्यानुभवादिति भावः। शरीरेन्द्रियपरित्यागेन मुक्तस्य देहाभावेऽपि परमात्मानं प्रविष्टस्य तद्देहेनैव ग्रहवद् भोगशक्त्युपपत्तिरिति भाष्याभिप्राय इति। तत्र सूत्रं प्रमाणयति- **तदुक्तं ब्राह्मेणेति**॥ ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना देहेन मुक्तस्य ग्रहवद् भोगोऽस्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते। कुतः? 'ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवति' इति श्रुतौ तथोपन्यासात्। आदिपदस्य 'आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति' इत्यादिस्मृतेः 'गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या च दर्शनम्' इत्यादिपूर्वस्मरणात् 'मुक्तस्यैतद् भविष्यति' इति स्मृत्युक्तयुक्तेश्चेत्यर्थः। श्रुतौ ब्राह्मदेहानुक्तेः स्मृत्युक्तिः। स्वयं देहहीनस्य कथमन्यदेहेन भोग इत्यतो युक्त्युक्तिरिति सूत्रार्थः। यद्यप्यत्र सूत्रे मुक्तो ब्रह्मसम्बन्धिना देहेन भोगान् भुङ्क्त इत्येव उच्यते, न पुनरीश्वरप्रसादादनुभवशक्तिरिति। तथाऽप्येतदधिकरणीयभाष्योदाहृते 'ब्राह्मेणैवेदं सर्वमनुभवति', 'यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिताः' इत्यादिप्रमाणे ईश्वरानुग्रहस्य भोगकारणत्वोक्तेः ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिप्रसादेन भोगान् भुङ्क्त इत्यपि सूत्राभिप्रेतत्वादत्रैतत्सूत्रोदाहरणं युक्तमित्याहुः। अत्रैतत्सूत्रोदाहरणेन 'ईश्वरप्रसादात्' इति भाष्यस्य ईश्वरप्रसादलब्धेश्वरदेहप्राप्तेरित्यर्थो व्याख्येय इत्याहुः।* सायुज्यभाजामेवं भोगशक्तिसमर्थनेऽपि

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्-**तदुक्तमिति**॥ सूत्रकृतेत्यर्थः। सूत्रं पठति- **ब्राह्मेणेति**॥ ब्रह्मशरीरेणानुभवति मुक्त इत्यर्थः।

तदितरमुक्तानां कथं भोगशक्तिरित्यतः 'श्रुतेश्च' इति भाष्यं प्रवृत्तमिति भावेन तत्र चशब्दश्रुती विवृणोति- **किञ्च कामेति** ॥ श्रुतिगतकामरूपशब्दार्थो- **लीलाविग्रहेति** ॥ **पूर्वकालीनं** जीवन्मुक्तिदशापन्नम् । भाष्योदाहृतश्रुति- द्वयस्यापि परममुक्तिविषयत्वं यथा स्यात् तथा तत्पूर्ववाक्यद्वयं पठति- **अस्माच्छरीरात् अस्माल्लोकादिति** ॥* **उत्तरत्र** चरमशरीरपातादुत्तरत्र । परममुक्तिदशायामित्यर्थः ।** **क्रियाविशेषणं** श्रवणक्रियाविशेषणम् । धात्वर्थमात्रविशेषणमित्यर्थः ।

भाष्यम्

नचैकीभूत एव ब्रह्मणा सः । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किन्नु[1] दुःखतरं भवेत्' इत्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे । परिहारे पृथग् भोगाभिधानाच्च । शुकादीनां पृथग् दृष्टेश्च । 'जगद्व्यापारवर्जम्' इत्यैश्वर्यमर्यादो- क्तेश्च । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य[2] मम साधर्म्यमागताः' इति च । उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य । नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । 'आसं दुःखी, नाऽसम्' इति ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य । अनेन रूपेणेति च । भेदाभावात् ।

प्रमेयदीपिका

अद्वैतवादिनस्त्वाहुः । ब्रह्मैकमेव तत्त्वम् । तदेवोपाधिभेदभिन्नं जीवभावं

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'उत्तरत्र श्रवणात्' इत्यत्र कस्मादित्यवध्यपेक्षायां देहत्यागा- दुत्तरत्रेति भावेन पूर्ववाक्योक्तिपूर्वं तद्वाक्ये आह-**अस्माच्छरीरादित्यादि** ॥

*** भावबोधः-**उत्तरत्रेति** ॥ अनेन स्वरूपाविर्भावादुत्तरत्रेति व्याख्यानं भवति ।

१. ब. किं न ।

२. ब. ज्ञानमपाश्रित्य ।

प्रतिपद्यते। गगनमिव घटाद्युपाधिभिन्नं घटाकाशादित्वम्। तत्र यस्य जीवस्य ज्ञानमुत्पन्नं स ब्रह्मणैकीभवति। घटनाशे घटाकाश इव महाकाशेनेति। तत्रैके जीवब्रह्मभेदस्योपाधेश्च मिथ्यात्वं मन्यन्ते। अन्ये च सत्यत्वम्। यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतः तदा सकलस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य भेदस्य प्रविलयात् कुतो विषयभोगः? यदर्थं सुकृतस्यावस्थानमिति। तद् दूषयति-**नचेति**॥ एवशब्देन भेदाभेदौ निराकरोति -

'परमात्मानमासाद्य तद्भूता यतयोऽमलाः।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभोः॥'

इति भीष्मेण तस्मिन्[१] भूताः तद्भूता इत्यभिप्रायेणोक्ते मुक्तास्तद्ब्रह्मैव भूता इत्यर्थान्तरमाशङ्क्य युधिष्ठिरेण -

'आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत नवाऽनघ'

इति विकल्प्य पृष्टं यदि ज्ञानिनो मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवन्ति तदैवं वाच्यम्। किं ते संसारेऽनुभूतं दुःखं स्मरन्त्युत नेति। आद्यस्य दूषणमुक्तम्-

'मोक्षे दोष महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन्।
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे॥'

इति। पूर्वं सिद्धिं गतान् ऋषीन् प्राप्य परेऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ, विज्ञाने विज्ञानेन, प्रागनुभूतदुःखस्य स्मरणेन युक्ता वर्तन्ते, तर्हि मोक्षे महानेष प्रसिद्धो दोषः। दोषं च भाष्यकार एव स्फुटीकरिष्यति। द्वितीयोऽपि दूषितः॥ **मग्नस्य हीति**॥ पूर्वानुभूतस्मरणाभावे परेऽज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत् किं, भवेदेवेति। तदेवं मोक्षधर्मेऽस्य पक्षस्य निन्दितत्वान्न ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः।

---

१. ग. तस्मात्।

ननु पूर्वपक्षस्थेन युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि कथं भीष्मेणाऽचार्येणोक्त-मसत् स्यात् । परिहारे तदुक्तदोषस्योद्धारसम्भवादित्यत आह- **परिहार इति ॥** न मयैतदुक्तम् । किन्तु त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितवानसीत्याशयेन परिहारे, भीष्मेण परमात्मनःपृथक्त्वेन मुक्तानां भोगाभिधानाच्च न ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । तथाहि भीष्मवचनम्-

'तथाऽपि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ् मयेरितम् ।
इन्द्रियाणि च बुद्ध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।
करणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥'

इति । यद्यपीदं दुर्बोधं, तथाऽपि स्वः स्वरूपभूतो देहः यस्य तं स्वदेहं पर-मात्मानं, मुक्तान् अन्यान् देहिनो, विषयांश्च मुक्तस्येन्द्रियाणि बुद्ध्यन्ते । किं तानि कर्तॄणि? नेत्याह 'करणानि' इति । कस्तर्हि पूर्वार्धस्यार्थ इत्यत आह- 'सूक्ष्मः' इति । इतश्च न ज्ञानिनो ब्रह्मैक्यमित्याह- **शुकादीना-मिति ॥** अनेन वाक्यत्रयेण मुक्तानां ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षानुमाना-गमा उपन्यस्ताः । तत्र प्रत्यक्षं न बाधकम् । शुकादयोऽपि यद्यपि ज्ञानिनः । तथाऽपीदानीमविनष्टोपाधित्वात्, तन्निमित्तभेदवत्तया दृश्यन्ते । प्रारब्धकर्म-क्षयादुपाधिनाशे ब्रह्मैव संवृत्ता न पृथग् दृश्यन्त इत्यत आह- **उपाधीति ॥** जीवास्तावद् ब्रह्मणः प्रतिबिम्बा इति समर्थितम् । तत्र यदि तदीयस्योपा-धेर्नाशोऽङ्गीक्रियते तदा तेषां नाशः प्रसज्यते । दर्पणाद्युपाधिनाशे मुखादि-प्रतिबिम्बनाशदर्शनादित्यर्थः । यच्चोक्तं शुकादयोऽविनष्टोपाधित्वाद् ब्रह्मणः पृथग् दृश्यन्त इति तदप्यसदित्याह- **नचेति ॥** वस्तुत एकीभूतस्योपाधिनाऽपि पृथग्ज्ञाने न मानं पश्यामः । गगनादिदृष्टान्तस्यासम्मतत्वात् । सत्योपाधि-भेदमतस्य चेदं दूषणम् ।

किञ्चौपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेदो वास्तवं त्वैक्यमिति वदन् प्रष्टव्यः ।

किं ब्रह्म निर्दुःखं स्वरूपमेवानुसन्धत्ते न जीवगतं दुःखम्। तत्तु जीव एवानुसन्धत्त इति पक्षः। उत तदपीति। आद्यं दूषयति- **नचैकीभूतस्येति** ॥ हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदर्शनादिति भावः। द्वितीयं निराकरोति- **आसमिति** ॥ लङत्र सर्वकालोपलक्षणार्थः[१]। जीवरूपेण दुःख्यासं स्वरूपेण तु नेति व्यवस्थयाऽनुसन्धानान्न विरोध इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ इति च न युक्तमिति शेषः। कुत इत्यत आह- **भेदेति** ॥ उपाधेरभेदकत्वस्योक्तत्वादिति भावः।

अपरे तु ब्रह्मणैक्यमापन्नस्य मुक्तस्य पूर्वदुःखानुस्मरणमस्ति नवा। नेति पक्षे 'मग्नस्य हि' इत्युक्तो दोषः। आद्ये किमसौ पृथक् स्मरत्युत ब्रह्मात्मक एव। प्रथमस्य दूषणम् - **नचैकीभूतस्येति** ॥ द्वितीयस्य 'आसम्' इत्यादीति व्याचक्षते। अनेन 'मोक्षे दोषो महानेषः' इत्युक्तो दोषः प्रदर्शितो भवति।

भावदीपिका

॥ **उपाधिभेदेति** ॥ अविद्यान्तःकरणाद्युपाधिविशेषेत्यर्थः। **एके** मायावादिनः। **अन्ये** भास्कराः। विषयभोगो मुक्ताविति शेषः। **प्रविलयात्** प्रविलयस्योभाभ्यामप्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **निराकरोतीति** ॥ तथा च स जीवो ब्रह्मणा एकीभूत एव न भिन्नाभिन्न इति मायिमतं च न चेत्यर्थः ॥ **स्फुटीकरिष्यतीति** ॥ आसं दुःखीत्यादिनेत्यर्थः। **परे** निबिडे। **आचार्येणोक्तम्** 'परमात्मानमासाद्य तद्भूताः' इत्युक्तमैक्यम्। युधिष्ठिरोक्तदूषणेनासदेवेति चेत्, तत्राऽह- **परिहार इति** ॥ **आशयेनेति** ॥ तथा च त्वदीयं दूषणं ममापि सम्मतमिति भावः। 'मोक्षे दोषः', 'मग्नस्य हि' इत्यादिना युधिष्ठिरकृतशङ्कापरिहारार्थं परिहारवाक्ये तथाऽपीत्युक्तम्। तत्साकाङ्क्षमित्यत आह- **यद्यपीदमिति** ॥

---

१. ग.प. सर्वलकारोपलक्षणार्थः।

'परमात्मानमासाद्य' इत्यनेन यन्मयोक्तं तदिदं दुर्बोधमित्यर्थः। स्वदेहशब्दस्य योगेनार्थद्वयमाह- **परमात्मानं मुक्तमिति**॥ देहिन इत्युपलक्षणमित्याशयेनाऽह- **विषयांश्चेति**॥ **कस्तर्हीति**॥ पूर्वार्धे बुद्ध्यन्ते जानन्तीति इन्द्रियाणां कर्तृत्व-प्रतीतेरिति भावः॥ **सूक्ष्म इतीति**॥ तथाच स सूक्ष्मो जीवस्तैः पश्यतीत्युक्त्या करणेषु कर्तृत्वोपचार इत्याशयेन पूर्वार्धे तथोक्तमिति भावः ॥ **अनेनेति**॥ शुकादीनामिति वाक्यत्रयेणेत्यर्थः। तत्र शुकादीनामित्यनेन प्रत्यक्षं, 'जगद्व्यापार-वर्जम्' इति मुक्तानामैश्वर्यमर्यादोक्त्या विरुद्धधर्माधिकरणत्वानुमानं 'इदं ज्ञानम्' इति गीतारूप आगमश्चोक्ता इत्यवधेयम्। तदुपपादयति- **शुकादयोऽपीति**॥ **अविनष्टेति**॥ अधुनाऽपि प्रारब्धकर्मानाशादिति भावः।

ननु निरंशतयैकमेव गगनं घटाद्युपाधिभिन्नं सत् पृथग् ज्ञायते तद्दृष्टान्तेनैक-मेव ब्रह्मोपाधिवशाद् भिन्नं सत् शुकादिभावेन ज्ञास्यत इति चेत्, तत्राऽह- **गगनादीति**॥ उपाधेर्विद्यमानभेदज्ञापकत्वेनाविद्यमानभेदकारकत्वानङ्गीकारेण गगनादौ च स्वाभाविकप्रदेशाङ्गीकारेण विद्यमान एव प्रदेशभेदः उपाधिभिर्ज्ञायत इत्यङ्गीकृतम्। नह्येवं ब्रह्मण्यङ्गीक्रियते। तस्य स्वतो निरंशत्वादिति भावः। ननु मायिनाऽविनष्टोपाधित्वाच्छुकादयो ब्रह्मणः पृथग् दृश्यन्त इति न शङ्कितुं शक्यते। तन्मते ज्ञानेन जगद्बाधाङ्गीकारात्। 'तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धी-जन्ममात्रतः। अविद्या सह कार्येण नाऽसीदस्ति भविष्यति' इत्युक्तेः। तथाच शुकादीनामैक्यसाक्षात्कारेणोपाधेर्बाधितत्वेन प्रविलयात् कथमविनष्टोपाधित्वम्? भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिश्चाविद्यासंस्कारादित्यङ्गीकृतम्। अतः कथमिदं दूषणं तन्मते? इत्यत आह- **सत्येति** ॥ **तदिति** ॥ जीवगतं दुःखमपि ब्रह्मैवानुसन्धत्त इत्यर्थः ॥ **हस्तपादादीति**॥ वस्तुतः जीवेन एकीभूतस्य ब्रह्मण उपाधिभेदेन पृथग् ज्ञाने पृथगनुसन्धाने जीवगतदुःखानुसन्धानाभावे न मानं पश्यामः। स्वाभाविकैक्ये सति उपाधिभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वं नास्तीति यावत्। कुतः? हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरनुसन्धातुरैक्यदर्शनादित्याशयः।

नन्वत्र जीवगतदुःखेनाहं सदा दुःखी नाहं दुःखीत्येव वक्तव्यम्। नतु आसं नाऽसमिति भूतार्थकलङ्वचनम्। तेन पूर्वं दुःख्यासं पूर्वं दुःखी नाऽसमित्येव प्राप्त्या वर्तमानानागतकालीनतादृशज्ञानालाभादित्यत आह- **लङ्त्रेति** ॥ **सर्वकालेति** ॥ वर्तमानानागतकालेत्यर्थः। तथाचाऽसं दुःखी, नाऽसं दुःखी, दुःख्यस्मि, नास्मि दुःखी, भविष्यामि दुःखी, न भविष्यामीति सार्वकालीनज्ञानप्राप्त्या विरोध इति ध्येयम् । जीवरूपेणेत्यादि अनेन रूपेणेत्यस्यार्थकथनम्। **स्वरूपेण ब्रह्मरूपेण** ॥ **भेदेतीति** ॥ जीवस्वरूपब्रह्मरूपयोर्भेदाभावादिति मूलार्थः। ननूपाधिभेदाद् भेदोऽस्त्वित्यत आह- **उपाधेरिति** ॥ **उक्तत्वादिति** ॥ 'नचैकीभूतस्य' इत्यनेनेत्यर्थः। पृथक् स्मरतीति ब्रह्मभिन्नं स्मरतीत्यर्थः॥ **अनेनेति** ॥ आसं दुःखीत्यनेनेत्यर्थः। यदि मुक्तो ब्रह्मणैकीभूतः पूर्वानुभूतं च दुःखादिकं स्मरति तर्हि मोक्षे सदा दुःखी न दुःखी चेत्यनुभवप्रसङ्ग इति दोषः प्रदर्शितो भवति। दोषं च भाष्यकारः स्फुटीकरिष्यतीत्युक्तमनेन प्रदर्शितं भवति। अत एव मोक्षे दोष इत्यस्याऽसं दुःखीत्यनेनैकार्थत्वात् पक्षत्रयं विकल्प्य तत्परिहारत्वेन भाष्यं नरहरितीर्थश्रीचरणैर्योजितमित्यभिप्रेत्य 'अपरे तु' इत्यादिना तद्व्याख्यानं लिखितमित्यवगन्तव्यम्।

भावरत्नकोशः

'नचैकीभूत एव' इत्याद्युत्तरभाष्यं प्रकृतार्थेन सङ्गमयितुमाह- अद्वैतेति ॥ तत्त्वस्यैकत्वे कथं जीवावभास इत्यत उक्तम्- तदेवेति ॥ उपाधिः अविद्यान्तःकरणादिः। घटाकाशादित्वं प्रतिपद्यत इति वर्तते। 'उत्पन्नम्' इत्यनन्तरं तेनैवोपाधिनाश इत्युपस्कर्तव्यम्। एवं परमतानुवादस्य फलमाह- यदा चेति ॥ प्रविलयात् प्रविलयाङ्गीकारात्। विषयभोगः मुक्ताविति शेषः। भाष्यस्योद्गीतत्वं परिहर्तुमाह- यदर्थं सुकृतस्येति ॥ अभिभवति सर्वानतिक्रम्य वर्तत इत्यभिभूः सर्वोत्तमः। 'मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति डुप्रत्ययः। तस्मान्न निवर्तन्ति। छान्दसं परस्मैपदम्। न निवर्तन्ते। विकल्पं विशदयति- यदीति ॥ 'आजन्म-

मरणम्' इत्येतत् संसारेऽनुभूतमिति व्याख्यातम्। श्लोकं व्याख्याति- **पूर्वमिति** ॥ 'विज्ञाने' इति सप्तमी तृतीयार्थेति तदर्थं वदंस्तद्विवक्षितार्थमाह- **विज्ञान इत्यादि** ॥ **दोष इति** ॥ आद्यस्य दूषणमुक्तमिति सम्बन्धः। कोऽसावनेन प्रसिद्धो दोष उक्त इत्यत आह- **दोषं चेति** ॥ 'नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः' इत्यत्र एकीभावव्याहृतेर्दुःखादिस्मरणवत्तया जीवस्य ब्रह्मपार्थक्येन स्वज्ञानमस्तीत्यत्र न प्रमाणमिति स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः। तथाच वक्ष्यति- अनेन 'मोक्षे दोषो महानेषः' इत्युक्तदोषः प्रदर्शित इति। **द्वितीयोऽपि** **सांसारिकदुःखं न स्मरन्तीति** पक्षोऽपि। 'परेऽज्ञाने मग्नस्य सर्वथा ज्ञानशून्यस्य' इत्युक्त्या जडस्यापि प्राप्तावाह- **चेतनस्येति** ॥ **भवेदेवेति** ॥ अन्धादौ दर्शनात्। नच दुःखं युक्तम्। अतोऽस्त्येव पूर्वानुभूतस्मरणरूपज्ञानमिति भाव इति दूषित इत्यन्वयः॥ **पूर्वपक्षस्थेनेति** ॥ निन्दितत्वमात्रस्यासत्त्वप्रयोजकत्वे शून्यवादिदूषितस्य ब्रह्मणोऽप्यसत्त्वं स्यात्। सिद्धान्तनिन्दितत्वं तु न प्रकृतेऽस्तीति भावः। **एतदुक्तम्** ऐक्यमुक्तम्। **अन्यथा गृहीत्वा** ब्रह्मैव भूता इत्यर्थान्तरमाशङ्क्य॥ **पृथक्त्वेनेति** ॥ अनेन 'पृथग्भोग' इति भाष्यं पृथगिति भिन्नं पदं स्वीकृत्य अनुसंहितपरमात्मपृथग्भावानां मुक्तानां भोगस्याभिधानादिति व्याख्यातं भवति। 'मयेरितम्' इत्यनन्तरं 'बुद्धिं च परमां यत्र कापिलानां महात्मनाम्' इत्यर्धः प्राचीनटीकारीत्या पठितव्योऽपि पृथग्भोगाभिधानादिलक्षणप्रकृतप्रमेये नात्यन्तमुपयोगमावहतीति न पठितः। तत्र 'तथाऽपि' इत्येतस्य साकाङ्क्षत्वात् तत्पूरणायाऽऽह- **यद्यपीति** ॥ इदं 'परमात्मानमासाद्य तद्भूताः' इत्येतत्। श्रीमत्कपिलोक्तविदां महात्मनामुपास्यं परमं तत्त्वं वासुदेवाख्यं तद्बुद्धिं च परमां शृणु। यत्र परमे तत्त्वे स्थितस्य मुक्तस्य इन्द्रियाणि बुध्यन्ते पश्यन्ति। कं बुध्यन्ते? स्वदेहम्। अस्यार्थद्वयमाह- **परमात्मानं मुक्तमिति** ॥ मुक्तानिति क्वचित् पाठः। देहिन इत्येतद् विशिनष्टि- **अन्यानिति** ॥ देहिनश्चेति चशब्दान्वयमुपेत्य' तस्य प्रकृतोपयोग्यर्थमाह- **विषयांश्चेति** ॥* आख्यातेन

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- स्वदेहमित्युपलक्षणं मत्वाऽऽह- **मुक्तानन्यानिति** ॥ देहिन इत्युपलक्षणमुपेत्योक्तम्- **विषयांश्चेति** ॥

कर्तुरभिधानात् प्राप्ताशङ्कामाह- **किं तानीति** ।। **करणानीतीति** ।। अवान्तर-क्रियाविवक्षया चाऽख्यात इति भावः । **पूर्वार्धस्य** 'इन्द्रियाणि च' इति पूर्वार्धस्य । **सूक्ष्मः** स्थूलदेहरहितः । प्राचीनटीकायां तु, यत्र परमतत्त्वे स्थितस्य मुक्तस्य देहिन इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते । तेषामपि चिन्मात्रत्वात्, नतु संसार इव तैरात्मैव बुध्यते । कं स्वदेहं स्वात्मकं देहम् । देहस्यापि चिन्मात्रत्वात् स्वरूपभूतदेहत्वात् सुतरामभौतिकदेहत्वात् स्वतन्त्रदेहत्वाच्च । स्वदेहं स्वःस्वात्मा तं ददातीति स्वदा तादृशी ईहा यस्य तं स्वदेहं विष्णुमपि बुध्यन्त इति व्याख्यातम् । अत्र परमात्मनः पृथक्त्वेनानुसन्धीयमानस्वरूपदेहस्य मुक्तस्येन्द्रियैर्विषयभोगाभिधानान्न तस्य ब्रह्मैक्यमिति प्रतीयत इति विभावितं भवति ।* ।। **क्रमेण प्रत्यक्षेति** ।। जीवन्मुक्ताः शुकादयः स्वात्मनः परमात्मनो भेदेन पश्यन्ति । दृश्यन्ते चेतरैर्भेदेनेति महतां प्रत्यक्षं 'शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च' इति वाक्येनोपन्यस्तम् । सृष्ट्यादिजग-द्व्यापारवर्जं कामं मुक्त आप्नोति । नतु सर्वान् कामानिति सूत्रे मुक्तस्यैश्वर्य-मर्यादाभिधानान्न निर्मर्यादैश्वर्येण मुक्त एकीभवितुमर्हतीति विरुद्धधर्माधि-करणत्वरूपमनुमानं 'जगद्व्यापार' इति वाक्य उपन्यस्तम् । 'इदं ज्ञानम्' इति भगवद्वाक्यलक्षण आगम उपन्यस्तः । अत्राऽगमे मुक्तस्य ब्रह्मसारूप्यमुक्तम् । नहि सरूपयोरैक्यं निर्विशेषाभेदवादिनस्तव मतेऽस्तीति प्रत्यक्षानुमानागमैर्न मुक्तस्य ब्रह्मणैक्यमित्यर्थः । इति भगवद्वचनाच्चेति शेषः । तत्र प्रत्यक्षमुपपादयन्नेव दूषयति- **तत्रेति** ।। प्रमाणत्रय इत्यर्थः । **संवृत्ताः** सम्पन्नाः । ब्रह्मभूता इत्यर्थः ।। **समर्थितमिति** ।। 'युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे । तत्ता च । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" , इत्यादिना प्रागेवेति शेषः ।। **नाशदर्शनादिति** ।। तथा चाऽत्मनाशे मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादुपाधिनाशवादो न युक्त इति भावः ।**

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम् - **वाक्यत्रयेणेति** ।। 'शुकादीनाम्' इत्युपरितनवाक्य-त्रयेणेत्यर्थः । 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति सूत्रे ऐश्वर्यमर्यादोक्त्या मुक्तानां न निर्मर्यादै-श्वर्येणेश्वरेणैकीभाव इत्यर्थः । विरुद्धधर्मवत्त्वरूपमनुमानमनेनोक्तं भवति ।

* उमर्जीयम्- **उपाधिनाऽपि पृथग्ज्ञान इति** ।। उपाधिकृतं पृथक्त्वं यत्तज्ज्ञान इत्यर्थः ।

ननु वस्तुत एकमेव गगनं घटाद्युपाधिभिन्नं सद् घटाकाशो मठाकाश इति ज्ञायते। तद्दृष्टान्तेन चैकमेव ब्रह्मोपाधिवशाच्छुकादिभावेन ज्ञायते। तथाच प्रयोगः- ब्रह्म उपाधिकृतभेदवत्। एकत्वात्। यथा गगनमिति। तथाचानुमानसद्भावान्मानं न पश्याम इत्यसदित्यत आह- **गगनादीति** ॥ तत्रापि स्वाभाविकप्रदेशाङ्गीकारेण भेदस्य तत्प्रतिनिधिविशेषस्य चोपाधिज्ञाप्यत्वेऽपि तत्कृतत्वमसम्मतम्। तथा चोक्तम्- 'खेऽपि देशान्तरस्य सः। ज्ञापको विद्यमानस्य' इति। तथाचानुमाने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमिति भावः। ननु नेदं मायावादिनो दूषणं, तेनाङ्गुल्यवष्टम्भादिना मिथ्याभूतचन्द्रभेदाध्यासाङ्गीकारेण चन्द्रदृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि उपाधिना मिथ्याभेदावभासानुमानसम्भवात्। यदाहुः- 'भ्रान्तिभेदप्रतीतिरुपाधिमात्राद् युज्येत चन्द्रभेदप्रतीतिवत्' इतीत्यत आह- **सत्योपाधीति** ॥ चशब्द एवार्थे। सत्यं, मिथ्योपाधिभेदवादिमते वस्तुत एकीभूतस्याप्युपाधिवशाद् भेददर्शनं सम्भवतीति। तथाऽपि सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादिमते वस्तुत एकीभूते उपाधिकृतभेदस्य ज्ञानमस्तीत्यत्र मानं न पश्याम इत्युक्तेनोक्तशङ्कावसर इति भावः।

केचित्तु, मायावादिमतेऽविनष्टोपाधित्वाच्छुकादयो ब्रह्मणः पृथग् दृश्यन्त इति न शङ्कितुं युक्तम्। तन्मते ज्ञानेन विश्वबाधाङ्गीकारात्। 'तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्या सह कार्येण नाऽसीदस्ति भविष्यति' इत्युक्तेः। तथाच शुकादीनामैक्यसाक्षात्कारेणैवोपाधेर्बाधात् प्रविलयात् कथमविनष्टोपाधित्वम्? भिक्षाटनादिकं च तेषां वासनावशादित्यभ्युपगतम्। अतः कथमिदं दूषणं तन्मते? इत्यत आह- **सत्येति** ॥ इदं च दूषणमिति चशब्दसम्बन्ध इति व्याचक्षते। अन्ये तु, भाष्ये नाशशब्दप्रयोगान्मिथ्योपाधिभेदमते भेदासत्त्वेऽपि भेदज्ञानसम्भवान्न तन्मते इदं दूषणमित्यत आह- **सत्येति** ॥ इत्यवतारयन्ति।* एवं यस्य ज्ञानमुत्पन्नं स ब्रह्मणैकीभवतीत्ययमंशो दूषितः। इदानीं ब्रह्मैकमेव तत्त्वम्। तदेवोपाधिना जीवभावमापन्नमिति यदुक्तं तदपि दूषयितुमिदमेव भाष्यमिति भावेनाऽह- **किञ्चेति** ॥ **तदपि** जीवगतं दुःखम्। अनुसन्धत्त इति वर्तते।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- वक्ष्यमाणदूषणघटनायाऽह- **सत्योपाधीति** ॥

पृथग्ज्ञाने जीवात् पृथक्त्वेन दुःखानुसन्धान इति भाष्यार्थः। उपाधिभेदोऽप्यननुसन्धानप्रयोजको न भवतीत्येतदुपपादयति- **हस्तपादादीति** ॥ यदि भेद औपाधिकः अभेदस्तु वास्तव इत्यभिमानः तर्हि हस्तपादादिगतसुखाद्यनुसन्धातुरेकत्वानुभवाद् ईश्वरस्य जीवैक्यवतो जीवगतदुःखाद्यनुभवः स्यात्। स च युगपद् विरुद्ध इति भाष्यार्थ इति भावः। 'आसं ब्रह्मभावेन न पुनर्जातु दुःख्यासम्' इतीश्वरानुभवविरोधाज्जीवगतं दुःखमपीश्वरोऽनुसन्धत्त इति पक्षो न युक्त इति भाष्ये परोक्तस्य वास्तवैक्यस्य सदातनत्वात् तदनङ्गीकारे अनुसन्धानमपि सदातनमेष्टव्यम्। अतः कथं भूतार्थलङ्प्रयोग इत्यत आह- **लङत्रेति** ॥ भूतवर्तमानभविष्यत्कालोपलक्षणार्थः। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्यनुशासनादित्यर्थः। सर्वलकारोपलक्षणार्थ इति क्वचित् पाठः। तत्र लकारार्थोऽनद्यतनत्वादिः। जीवरूपब्रह्मरूपयोर्भेदाभावादिति भाष्यार्थः। तत्रौपाधिकभेदभावाद् भेदाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याऽह- **उपाधेरभेदकत्वस्येति** ॥ **उक्तत्वात्** 'नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने' इत्यत्र। **अपरे** नरहरितीर्थश्रीमच्चरणाः ॥ **नेति पक्ष इति** ॥ तथाचोक्तम्- 'अथ न स्मरति पूर्वानुभूतं दुःखं तर्हि दुःखमेव महत्तरं किं न भवेत्। अभीष्टस्वपरविषयानुभवाद्यभावात्' इति। मुक्तो ब्रह्मणः पृथगेवातीतं जानाति तद्रूपेण वा। न तावदाद्य इत्याह- **नचेति** ॥ नापि द्वितीय इत्याह- **आसमिति** ॥ 'एकीभूतस्यैवेशस्याहं दुःख्यासं न कदाचिद् दुःख्यासमिति ज्ञानविरोधादित्यर्थः' इति प्राचीनटीकां निष्कृष्यानुवदति- **आसमित्यादि** ॥ अत्र पक्षे आसमिति लङो नोपलक्षकत्वम्। प्रतीतार्थ एव सामञ्जस्यादिति ज्ञातव्यम्। अस्मिन् व्याख्याने अन्यदप्यनुकूलमित्याह- **अनेनेति** ॥ 'नचैकीभूतस्य' इत्यादिभाष्येणेत्यर्थः ॥ **प्रदर्शित इति** ॥ प्रदर्शनप्रकारस्तु प्रागेवोक्तोऽस्माभिः।

भाष्यम्

नच प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके[1] पश्यामः। उपाधिनाशे मानं

१. ब. लोके इति न पठ्यते।

वा। 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च। 'यावदात्मभावित्वात्' इत्युपाधिनित्यताभिधानाच्च। अतोऽन्यवचनं[१] प्रतीयमानमप्यौपचारिकम्।

प्रमेयदीपिका

ननु 'उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य' इति यदुक्तं तदसत्। भेदे हि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेतत् स्यात्। नचैवम्। किन्तु बिम्बमेव प्रतिबिम्बम्। तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात्।

'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥'

इति स्मृतावुद्यदादाविव वारिस्थप्रतिबिम्बेऽप्यादित्यशब्दप्रयोगात्। भेदस्तु दर्पणाद्युपाधिकृतः। तथाचोपाधिनाशे भेद एव नश्यति। प्रतिबिम्बस्य कुतो नाशः। एवं जीवस्यापीत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं तावदसिद्धमित्याह- **नचेति**॥ न पश्यामो न प्रत्यभिजानीमः। प्रत्युत प्रत्यक्पराग्भावादिना तयोर्भेदमेव पश्याम इति चार्थः। यच्चोक्तं जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोरौपाधिको भेद इति तन्नास्माकमनिष्टम्। किन्तु परस्यैव। जीवोपाधिनाशे प्रमाणाभावेन नित्यत्वात्। तन्निमित्तस्यापि भेदस्य मुक्तौ स्थितेरित्याशयवानाह- **उपाधीति**॥ 'न पश्यामः' इत्यनुवर्तते। न केवलमुपाधिनाशे प्रमाणाभावः। किन्तु तन्नाशाङ्गीकारे बाधकश्चास्तीत्याह- **मग्नस्येति**॥ उपाध्यभावे स्मरणादिविलोपात्। न केवलमेतावत्। उपाधिनित्यत्वे प्रमाणं चास्तीत्याह- **यावदिति**॥ अस्तु तर्ह्युदाहृतं स्मृतिवाक्यं बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये प्रमाणमित्यत आह- **अत इति**॥ प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात्। प्रतीयमान-

---

२. ग. अनन्यवचनम्।

मपीत्यनेन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनस्वरूपे न विवादोऽस्तीत्याह । वारिस्थमिति च न[1] परस्य मुख्यं सम्भवति । अनौपचारिकैः सहपाठेऽपि बाधकवशादौपचारिकत्वं 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ दृष्टमिति ।

भावदीपिका

एतत् प्रतिबिम्बत्वघटकोपाधिनाशेन प्रतिबिम्बनाश इत्येतत् ॥ **नचैवमिति** ॥ विम्बप्रतिबिम्बयोः स्वाभाविको भेदो नचेत्यर्थः ॥ **तदेवेदमिति** ॥ यत् स्वलक्षणं मुखं ग्रीवायां प्रतिपन्नं तदेवाऽदर्शे प्रत्येमीति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः ॥ **उद्यदादाविवेति** ॥ उदयं गच्छत्यादित्ये यथा तथेत्यर्थः । तर्हि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्विच्छेदप्रतीतिः कथमित्यत आह - **भेदस्त्विति** ॥ **एवमिति** ॥ जीवस्यापि ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वात् तन्नाशेन भेदस्यैव नाशाज्जीवस्य कुतो नाश इत्यर्थः ॥ **मुक्तौ स्थितेरिति** ॥ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वघटकोपाधेः स्वरूपत्वात् तन्निबन्धनभेदस्य स्वाभाविकत्वपर्यवसानेन मुक्तौ स्थितिसम्भवादिति भावः ॥ **स्मरणादीति** ॥ मुक्तौ देहेन्द्रियाद्युपाध्यभावे कारणाभावेन पूर्वस्मरणादिकं न स्यात् । स्वरूपोपाधेश्चानङ्गीकारादिति भावः ।

॥ **यावदिति** ॥ 'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' इति । सूत्रार्थस्तु- यावत् परमात्मा तिष्ठति अनाद्यनन्तत्वेन एवं जीवोऽपि नित्यः 'परो नित्यो जीवोऽनित्यास्तस्य धातवः' इत्यादिभाष्यानुसारेण द्रष्टव्यः ॥ **न विवाद इति** ॥ प्रत्यभिज्ञानस्वरूपं यथा न सिद्धमेवं न वचनस्वरूपम् । किन्तु सर्वेषामपि सम्मतमित्यर्थः । न केवलमस्मन्मत एवौपचारिकत्वम् । किन्तु परमतेऽपीत्याह- **वारिस्थमितीति** ॥ गगनस्थस्य बिम्बस्य वारिस्थत्वं न साक्षाद् युक्तम् । किन्तु प्रतिबिम्बस्य वारिस्थत्वात् तदैक्येन यद् बिम्बेऽपि वारिस्थत्वकथनं

---

१. प. इति च वचनम् ।

तदौपचारिकमिति त्वया वक्तव्यमेवेत्यर्थः । ननु वारिस्थप्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतादित्यभेदाभावे अनौपचारिकैः साक्षादादित्यशब्दवाच्यैरुद्यदादिभिः सहपाठो बाधितः स्यादित्यत आह - **अनौपचारिकैरिति** ॥ यथा 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा । अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ' इति वाक्ये साक्षान्मुक्तिजनकत्वेन ब्रह्मज्ञानेन सहपठितानामपि प्रयागमरणादीनां मुक्तिजनकत्वोक्तेः प्रशस्तत्वादिब्रह्मज्ञानसादृश्येनौपचारिकत्वमेवं साक्षादादित्यशब्दवाच्यैरुद्यदादिभिः सहपठितेऽपि वारिस्थे बिम्बसादृश्येन निमित्तेनाऽदित्यशब्दस्यौपचारिकत्ववचनमुपपन्नमित्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

एतत् उपाधिनाशे प्रतिबिम्बनाश इत्येतत् ॥ **तदेवेदमिति** ॥ यल्लक्षणं ग्रीवास्थं मुखं तल्लक्षणमेव दर्पणस्थं प्रतिमुखमित्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्यक्षे विवदमानं प्रत्यागमं बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये प्रमाणयति- **नेक्षेतेति** ॥ अतश्चशब्दाभावः । **उपरक्तं** स्वर्भानुग्रस्तम् । नभसो मध्यं गतमादित्यमित्यन्वयः । तर्हि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्विच्छेदप्रतीतिः कथमित्यत आह- **भेदस्त्विति** ॥ नश्यति इत्यस्त्विति शेषः । प्रत्यभिज्ञायाः शङ्कितत्वादाह- **न प्रत्यभिजानीम इति** ॥ 'पश्यामः' इत्यस्य यथाश्रुतार्थत्वमपीति भावेनाऽह- **प्रत्युतेति** ॥ 'प्रत्यक्पराग्भावादिना' इत्यादिपदेन न्यूनाधिकपरिमाणत्वचलत्वाचलत्वोपाधिसंयुक्तत्वासंयुक्तत्वत्वगादिग्राह्यत्वाग्राह्यात्वादिधर्मग्रहः । **जीवब्रह्मणोः** जीवब्रह्मरूपयोः । **जीवोपाधिनाशे** जीवघटकोपाधिनाशे । **नित्यत्वात्** उपाधेः ॥ **मुक्तौ स्थितेरिति** ॥ स्वरूपस्यैव जीवोपाधितया तन्निमित्तस्य भेदस्य स्वाभाविकस्यावस्थितेरित्यर्थः । सत्त्वादिति वाच्ये यत् 'स्थितेः' इत्याह तत् 'जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपं बाह्य एव च । बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः' इति प्रमाणं सूचयितुम् ॥ **स्मरणादीति** ॥ देहेन्द्रियाद्यभावे पूर्वानुभूतस्मरणादौ कारणान्तरानिरूपणात् तदभावे 'किं न दुःखतरं भवेत्' इति

मानोक्तदुःखात्मकत्वमेव चेतनस्य स्यादिति भावः। **एतावत्** जीवोपाधिनाशे प्रमाणाभावमात्रम्। इत्यनन्तरं किन्त्विति पदाध्याहारः ॥ **यावदितीति** ॥ ज्ञस्येत्यनुवर्तते। ज्ञस्य जीवस्य तदुपाधेश्च यावत्परमात्मावस्थायित्वात्। सोऽनादिना पुण्येनाऽबद्ध इत्यनादिकर्मसम्बन्धबोधकश्रुत्यप्रामाण्यदोषो न। कुतः ? तद्दर्शनात्। 'नित्यः परो नित्यो जीवः' इति श्रुतेः। 'जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्यः' इति स्मृतेश्च। 'उपाधेश्चैव नित्यत्वान्नैव जीवो विनश्यति। स्वरूपत्वादुपाधेश्च न भिन्नोपाधिकल्पनम्' इति वचनाच्च। अनाद्यनन्तत्वाज्ज्ञस्य न दोष इति वाच्ये यावदित्याद्युक्तिः बिम्बोपाधितत्सन्निधीनां त्रयाणामप्यन्तवत्त्वं नास्ति। येन ज्ञस्य तथात्वं स्यादिति सूचयितुमिति 'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' इति सूत्रार्थः। अत्र जीवप्रतिबिम्बत्वघटकोपाधेर्नित्यत्वं व्यवस्थापितमिति भावः ॥ **तर्हीति** ॥ यदि प्रत्यभिज्ञानमुक्तरीत्या दूषितमित्यर्थः। **स्मृतिवाक्यं** 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इति स्मृतिवाक्यम्। अव्यवहितप्रकृतोपाधिनित्यत्वपरामर्शेऽनन्वयाद् व्यवहितस्य प्रत्युत भेदमेव पश्याम इत्यस्य परामर्श इति भावेन 'अतः' इति भाष्यार्थमाह- **प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वादिति** ॥ इमे चैत्रतच्छाये भिन्ने इतिवदिमे चैत्रतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इत्येव पार्श्वस्थेन ग्रहणात् स्वेनापि स्वकरतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इत्येव ग्रहणाच्चेत्यर्थः। अपिशब्दं संयोजयन् भाष्यस्वारस्यमाह- **प्रतीयमानमिति** ॥ सम्मतमित्यर्थः ॥ **मुख्यं सम्भवतीति** ॥ वारिणि सूर्यान्तराभावाद् गगनस्थस्य च वारिस्थत्वायोगादिति भावः । अनेन औपचारिकत्ववर्णनं परस्यापि समानं नास्माकमेवेति भावितं भवति।

ननु वारिस्थप्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतादित्याभेदाभावे मुख्यत आदित्यशब्दवाच्योद्यदादिभिस्सहपाठोऽनुपपन्नः स्यात्। संस्कारकर्मप्रायपाठाद्धि गोदोहनं संस्कारकर्मैवेत्युक्तं पूर्वतन्त्र इत्यत आह- **अनौपचारिकैरिति** ॥ 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा। अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ' इत्यत्र साक्षान्मुक्तिजनकब्रह्मज्ञानसहपाठेऽपि प्रयागमरणादेः प्रशस्तत्वेन ब्रह्मज्ञान-

सादृश्यात् ‘प्रयागमरणेन वा’ इत्यादेरौपचारिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादौपचारिकत्वमेव। आदिशब्देन ‘चित्रितः सिंहः’ इति लोकव्यवहारे ‘यथा दारुमयी योषा यथा चर्ममयो मृगः’ इत्यादिस्मार्तव्यवहारे चेति गृह्यते। गोदोहनादौ तु नैवं बाधकमिति भावः। प्राचीनटीकायां तु ‘नेक्षेत’ इति स्मृतावुद्यदादाविवोदकस्थेऽप्यादित्यशब्दप्रयोगदर्शनेन सत्यप्युपाधौ बिम्बप्रतिबिम्बैक्यावगमान्न जीवोपाधिनित्यत्वेऽपि बिम्बैक्यविरोध इत्यत आह- **अत इति**॥ यतो यावदुपाधिप्रतिबिम्बस्य बिम्बत्वं प्रतीयते अत ऊर्ध्वं नश्यत्येवाऽदित्यादिप्रतिबिम्बम्। अतस्तस्य प्रतिबिम्बस्य स्मृत्या प्रतीयमानमपि बिम्बत्वं प्रतिमादाविवौपचारिकं व्याख्येयमिति ‘अतः’ इत्यादिभाष्यं व्याख्यातम्।

भाष्यम्

दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन। प्रतिशाखं च ‘स एकधा’ इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते। विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम्। युक्तयश्चात्रोक्ताः ‘मग्नस्य हि’ इत्यादयः। अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः। उक्तं च ‘यथोदकं शुद्धे शुद्धं’, ‘यथा नद्यः’, इत्यादौ। तत्राप्यन्योन्यात्मकत्वे वृद्ध्यसम्भवः। अस्ति चेषत् समुद्रेऽपि द्वारि। महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः।

‘ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः’ इति महाकौर्मे समर्थानां भेदज्ञानाच्च।

‘नैव तत् प्राप्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः। यत् ते पदं हि कैवल्यम्’॥ इति निषेधाच्च नारदीये।

सविचारश्च निर्णयःकृतो मोक्षधर्मेषु। बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात्। अतो ‘यत्र नान्यत् पश्यति’ इत्याद्यपि तदधीन-

सत्तादिवाचि । अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात् । नच तन्मायामय-मित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव 'स एकधा' इत्यादि ब्रूयात् ।

प्रमेयदीपिका

एवं शुकादीनामित्युक्तं प्रत्यक्षमुपपादितम् । अधुनाऽऽस्तां तावदुप-पादनसापेक्षं प्रत्यक्षम्। तन्निरपेक्षं चास्तीत्याह- **दृष्टाश्चेति** ।। ते निवृत्तसकल-कर्माणो मुक्ताः । एतच्च मोक्षधर्मे स्पष्टमुक्तम्। प्राङ्मुक्तेश्वरभेदे स्मृतिरुदा-हृता। श्रुतिं चोदाहरति- **प्रतिशाखश्चेति** ।। ननु भेद इवाभेदेऽपि 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इत्यादिवाक्यानि सन्ति। तत् कथं निर्णय इत्यतः सामान्य-न्यायं तावदाह- **विरोधे त्विति** ।। बलवद्विरोधेन दुर्बलं बाध्यत इति भावः। ततः किं प्रकृत इत्यत आह- **युक्तयश्चेति** ।। अत्र भेदपक्षे। उपलक्षणमेतत्। प्रत्यक्षानुकूल्यं च भेदवाक्यानां प्राबल्याय ग्राह्यम्। तर्हि 'एकीभवन्ति' इत्यस्य का गतिरित्यत आह- **अत इति** ।। उभयत्र एकीभावशब्देन तद्वादिवाक्यं गृह्यते । स्थानैक्यविषयमैक्यवाक्यमित्यर्थः । इयं च रूढलक्षणेति न प्रयोजनमन्वेषणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः। न केवलमियं गतिर्न्यायप्राप्ता। किन्तु श्रौती चेत्याह- **उक्तं चेति** ।। उदकेऽप्यैक्यादसम्मतो दृष्टान्त इत्यत आह- **तत्रापीति** ।। नास्त्येव समुद्रे वृद्धिरनुपलम्भादित्यत आह- **अस्ति चेति** ।। समुद्रेऽपि वृद्धिरिति शेषः। अनुपलम्भस्यासिद्धिमाह- **द्वारीति** ।। नदीनां द्वारि। दृश्यते चेति शेषः। अन्यत्र कुतो न दृश्यत इत्यत आह- **महत्त्वा-दिति** ।। सामुद्रोदकस्य महत्त्वात्। न केवलं वृद्धिलिङ्गकादनुमानादुदके भेदसिद्धिः। किं तर्हि प्रत्यक्षादपीत्याह- **ता एवेति** ।। या इन्द्रकमण्डलोरादाय स्वकमण्डलूदके क्षिप्तास्ता एवापस्तस्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौर्म-वचनात् समर्थानां वसिष्ठादीनां जलभेददर्शनाच्च। भेदादर्शने विभज्य कथं दद्यादिति। इतश्च मुक्तभेदवाक्यमेव प्रबलम्। अभेदनिषेधात्मकत्वादित्याह-

नैवेति ॥ कैवल्यं सर्वोत्तमत्त्वम्। इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्तुमाह- **सविचारश्चेति ॥** पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ताविचारः। निर्णयो जीवेश-भेदावधारणम्। 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन्' इत्यादिनेति शेषः। नहि भिन्नयोर्मुक्तावभेदः सम्भवतीति भावः। ततः किमित्यत आह- **बलवांश्चेति ॥** निर्णयश्चेति सम्बन्धः। वाक्यमात्रादेकीभवन्तीत्यादेः। कथं तर्हि 'यत्र' इत्यादि भूम-लक्षणमुच्यत इत्यत आह- **अत इति ॥** सविचारनिर्णयविरोधादेव विद्यमान-स्याप्यन्यस्य भगवदधीनसत्तादिवाचि। इतश्चैवमित्याह- **अन्यथेति ॥** यद्यन्यदेव न स्यात्, तर्हि कथमीश्वरस्य सर्वेश्वरत्वसार्वज्ञ्यादिकं श्रुत्यादिसिद्धं स्यात्। मायामयमेव तच्छ्रुत्यादावुच्यत इत्यत आह- **नचेति ॥** बाधकान्तर-माह- **अन्यथेति ॥** यदि भूमाऽद्वितीयः स्यात् तर्हि कथं तज्ज्ञानान्मुक्तस्य, 'स एकधा' इत्यादि भेदेनावस्थानं श्रुतिर्ब्रूयात्। न तद् भूमज्ञानफलम्। किन्तु सगुणविद्योपासनफलमित्यत उक्तम् - **तत्रैवेति ॥** भूमप्रकरण एव।

भावदीपिका

प्रत्यक्षम् अस्मदादीनाम्॥ **तन्निरपेक्षमिति ॥** शङ्कानास्पदतया उपपादन-निरपेक्षं नारदस्य प्रत्यक्षमपि मुक्तानां ब्रह्मणा भेदसाधकमस्तीत्याहेत्यर्थः ॥ **मूले स एकधेत्यादिष्विति ॥** 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा पुनश्चैकादश स्मृतः। शतं च दश चैकं च सहस्राणि च विंशतिः' इति छान्दोग्ये भूमज्ञानेन मुक्तानां भूम्नः सकाशादनेकरूपत्वोक्तेः। तथा 'स पञ्चधा सप्तधा दशधा भवति शतधा च सहस्रधा च स गच्छति स मुच्यते' इति पाराशर्यायणश्रुतौ। तथा 'अथैक एव सन् गन्धवद् व्यतिरिच्यते। अथैकी-भवति। अथ बह्वीभवति। तं यथा यथेश्वरः कुरुते तथा तथा भवति। सोऽचिन्त्यः परमो गरीयान्' इति शाण्डिल्यश्रुतौ चेति प्रतिशाखं मुक्तानां भगवदिच्छया अनेकरूपत्वोक्त्या भगवता भेदेन मुक्ताः प्रतीयन्त इत्यर्थः।

बलवत्त्वेऽपि किमायातमित्यत आह- **बलवदिति** ॥ मुक्तेश्वरभेदवाक्यानां युक्तिमत्त्वेनैव न प्राबल्यम्। किं नामेत्यत आह- **प्रत्यक्षेति** ॥ नारदादिप्रत्यक्षेत्यर्थः। एकीभाववाक्यस्य का गतिरिति शङ्किते जले जलैकीभाववन्मुक्तेश्वरयोरेकीभाव इत्यनयोरैक्यकथनमयुक्तमित्यत आह- **उभयत्रेति** ॥ दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चेत्यर्थः ॥ **तद्वादीति** ॥ तत्प्रतिपादकेत्यर्थः ॥ **स्थानैक्येति** ॥ तथा च यथा जलं जलेनैकीभूतमिति ऐक्यवचनं एकस्थानस्थितत्वनिमित्तमेवं मुक्तानामपि भगवदैक्यवचनं क्षिराब्ध्याद्येकस्थानस्थितत्वनिमित्तं स्थानगतमैक्यं स्थानिषूपचर्यत इत्याशयः ॥ **दृष्टान्तोक्तिरिति** ॥ यथा जलं जलेनैकीभूतमिति वचनं स्थानैक्यनिमित्तं लाक्षणिकम् । सा च रूढलक्षणा । अतस्तत्र न प्रयोजनं मृग्यते। एवं प्रकृतेऽपीति दर्शयितुं दृष्टान्तोक्तिरित्यर्थः। **इयं गतिः** गतिर्गमनिका स्थानैक्यनिमित्तकं व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **न्यायेति** ॥ लौकिकदृष्टान्तोक्तिरेव न्याय इत्यर्थः।

॥ **मूले यथोदकं शुद्धे शुद्धं यथा नद्य इत्यादाविति** ॥ 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति काठकवाक्यस्य, यथा शुद्धे उदके शुद्धमुदकमासिक्तं तादृगेव तेन सहैकस्थानस्थितमेव भवति। नतु तदेव। एवं विजानतां मुनीनामात्मा स्वामी हिरण्यगर्भोऽपि मुक्तः सन् तादृगेव भवति। किम्वन्ये मुक्ता इत्यर्थः। 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति नामरूपेऽविहाय। तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इत्याथर्वणवाक्यम्। यथा स्यन्दमानाः प्रस्रवन्त्यः नद्यः स्वकीये नामरूपेऽविहाय अपरित्यज्य समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनं गच्छन्ति, मिश्रीभूयैकस्थानस्थिता भवन्ति। तथा विद्वान् षोडशकलाभिमानिदेवतावर्गः नामसहिताद् रूपाद् विमुक्तोऽमुक्तस्तत्सहित एव परात् परं दिव्यं पुरुषमुपैतीत्यर्थः। आदिपदात्

'यथेमाः स्यन्दमानाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। भिद्येते चाऽसां नामरूपे। पुरुष इत्येवं प्रोच्यते' इति षट्प्रश्नवाक्यसङ्ग्रहः ॥ **अनुपलम्भस्येति** ॥ समुद्रे वृद्ध्यभावसाधकस्येत्यर्थः ॥ **नदीनां द्वारीति** ॥ गङ्गादिनदीनां समुद्रेण सङ्गमस्थले तु समुद्रप्रवेशायातितीव्रेणाऽगच्छमानानां नदीजलानामेव किञ्चिन्महत्त्वात् तत्र वृद्धिर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ **वृद्धिलिङ्गकेति** ॥ समुद्रोदकादि स्वप्रविष्टनद्युदकाद् भिन्नं, वृद्धिमत्त्वात्। पात्रादिस्थोदकवत्। इत्यनुमानादित्यर्थः । ननु दानमात्रेण कथं जलभेददर्शनसिद्धिरित्यत आह- **भेदादर्शन इति** ॥ **अभेदनिषेधेति** ॥ भगवत्सर्वोत्तमत्वप्राप्तेरेव तदभेदरूपत्वादिति भावः। **वक्तुम्** बलवांश्चेत्यत्र ॥ **बहवः पुरुषाः ब्रह्मन्नित्यादिनेति** ॥ 'बहवः पुरुषाः ब्रह्मन् उताहो एक एव तु'। यदि बहवस्तर्हि, 'को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः तं भवान् वक्तुमर्हति' इति जनमेजयप्रश्ने 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव' इति पुरुषैक्यपक्षं निषिध्य बहुत्वपक्षमङ्गीकृत्य तत्र श्रेष्ठपुरुषस्य 'बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्' इति वैशम्पायनेन प्रतिज्ञायोक्तत्वादित्यर्थः।

ननु बहव इत्यादिसविचारनिर्णयेन संसारे भेदसिद्धावपि न मुक्तौ भेदसिद्धिरित्यत आह- **नहीति** ॥ यथोक्तमनुव्याख्याने- 'नहि भिन्नमभिन्नताम्' 'गच्छेद् दृष्टं क्वचित्' इति। 'यतो न दृष्टं यदभून्न पूर्वं पश्चात् तदासेति कुतश्च किञ्चित्' इति च ॥ **यत्रेत्यादीति** ॥ 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति, नान्यद् विजानाति, स भूमा' इति छान्दोग्ये यत्र मुक्तिरूपतुरीयावस्थायां यः स्वान्यन्न पश्यतीत्यादिस्वभिन्नस्याभावादेव स भूमा तन्निर्गुणं ब्रह्मेति भूमनाम्नो निर्गुणब्रह्मणोऽद्वितीयत्वलक्षणं कथ्यमानमनुपपन्नं स्यात् यदि मुक्ता ब्रह्मणो भिन्नाः स्युरित्यर्थः। ननु भगवदन्यस्यैवाभावात् , कस्य तदधीनसत्तादिवाचि

स्यादित्यत उक्तम् - **विद्यमानस्येति** ॥ सिद्धमित्यनन्तरमुपपन्नमिति शेषः । ततः सर्वेश्वरत्वादिभेदेन भूम्नः सकाशात्॥ **भूमप्रकरण एवेति** ॥ 'यत्र नान्यत्' इत्यादिना खण्डद्वयेन भूम्नो महिमानमुक्त्वा तज्ज्ञानिनः 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्य' इत्यादिना प्राणाशादिप्राप्तिरूपं फलमुक्त्वा तत्र 'तदेष श्लोकः' इति सम्मतिं चोक्त्वा पुनर्भूमज्ञानिन एव 'स एकधा' इत्यादि फलं कथ्यते । नह्यत्र प्रकरणे त्वदभिमतसगुणवार्ताऽप्यस्तीत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

॥ **उपपादनसापेक्षमिति** ॥ 'उपाधिनाशः' इत्यादिना उपपादितत्वं व्याख्यानानुसारेण द्रष्टव्यमिति भावः । ननु नारददृष्टानां मुक्तत्वमेव कुतः? येन त इति तेषां परामर्शो युक्तः स्यादित्याशङ्क्य मोक्षधर्मे तद्दृष्टेषु 'गतसर्वपापाः' इति विशेषणप्रयोगादिति भावेन त इत्यनूद्य तदर्थमाह- **ते निवृत्तेति** ॥ ननु नारदस्य मुक्तौ भेदप्रत्यक्षमस्तीत्येतत् कुतोऽवगन्तव्यमित्यत आह- **एतच्चेति** ॥ तथाहि मोक्षधर्मे श्रीभीष्मः 'प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः । ददर्श तानेव नराञ्श्वेतांश्चन्द्रप्रभाञ्शुभान्' इति मुक्तान् दृष्ट्वा स्तुत्वा देवं च ददर्शेत्याह। 'एवं स्तुतस्स भगवान् गुह्यैस्तस्योच्चनामभिः । तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक्' इत्यादि । तथा तत्रैव 'अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनस्ते। श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापाश्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम्', 'जिह्वाभिर्ये विश्वं वक्त्रं लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम्। भक्त्या देवम्' इति। अत्र नारदः श्वेदद्वीपदर्शनानन्तरं तत्र परमात्मानं भक्त्या श्रद्धादिभिः स्तुवतोऽनेकविशेषणयुक्तान्मुक्तांश्च ददर्शेत्युच्यते। तेन मुक्ता भगवद्भिन्नत्वेन नारदेन दृष्टा इति गम्यते। न हि भेदाभावे देवं भक्त्या लेलिह्यन्त इत्युक्तस्तुतिरुपपन्नेति भावः। स्मृतिः 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इति स्मृतिः । 'स एकधा भवति स त्रिधा भवति' इत्यादिभूमोपासकस्य मुक्तावैश्वर्यम् । आदिशब्देन 'सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्। कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्यादिश्रुतिपरिग्रह इति प्राचीनटीका।

निर्णयः मुक्तौ भगवतो भिन्ना मुक्ता इति निर्णयः। किं बलवत्त्वेनेत्यत आह- **बलवद्विरोधेनेति** ॥ बलवत्त्वादेः प्रकृतस्य परामर्शे प्रकृतानन्वयाद् बुद्धिस्थ-मुक्तभेदपरामर्श इत्याह- **अत्र भेदपक्ष इति** ॥ ननु 'युक्तिमताम्' इति बहुवचनाद् भेदश्रुतीनां बहुत्वेन प्राबल्यमभिप्रेतम्। तच्च न वाक्यबाहुल्येन। अभेदश्रुतीनामपि बाहुल्येनाप्राबल्यनिर्णयायोगात्। किन्तु भेदग्राहिप्रमाणान्तरसाहित्येन। नच युक्तिसाहित्यमात्रोक्तौ बहुत्वं सिद्ध्यतीत्यत आह- **उपलक्षणमेतदिति** ॥ युक्तिसाहित्यवर्णनमित्यर्थः। प्राबल्यं युक्तिसाहित्येनेव प्रत्यक्षसाहित्येनापि ज्ञातव्यमिति भावेनाऽह- **उपलक्षणमिति** ॥ इति वा। मुक्तानां जगद्व्यापाराराहित्यं ब्रह्मसारूप्यम् 'आसं दुःखी नाऽसम्' इतीश्वरज्ञानान्यथानुपपत्तिः प्रतिबिम्बाना-मुपाधिनाशेऽपि ब्रह्मैक्यादर्शनं स्वरूपानाशश्च उपाधिनित्यत्वमित्याद्या अभेद-बाधिका भेदसाधिकाश्चाऽदिशब्दोक्ता युक्तय इति प्राचीनटीका। **इत्यस्य** एकीभाव-प्रतिपादकवाक्यस्य। वाक्यगतिकथनप्रस्तावे अर्थयोस्साम्यकथनमसङ्गतमित्यत आह- **उभयत्रेति** ॥ भाष्ये 'जलैकीभाववदेकीभावः' इति दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चेत्यर्थः। अनेन का गतिरुक्तेत्यत आह- **स्थानैक्येति** ॥ यथा जलं जलेनैकी-भूतमिति वाक्यम् एकस्थानस्थितत्वनिमित्तकम् एवं 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इति मुक्तानां भगवदैक्यमपि क्षीराब्ध्यादिरूपैकस्थानस्थितिनिबन्धनम्। 'सायं गोष्ठे गाव एकीभवन्ति' इत्यत्र स्थानैक्यस्य स्थानिषु प्रयोगदर्शनादिति भावः। लौकिकदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाह- **इयं चेति** ॥ **गतिर्गमनिका**। 'तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति काठके। 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणास्समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति नामरूपेऽविहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद् विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इत्यादावैक्यवाक्यस्यान्यार्थत्वमेवेत्येतद् 'उक्तं च' इति भाष्यार्थः ॥ **अनुपलम्भस्येति** ॥ 'नास्त्येव समुद्रे वृद्धिरनुप-लम्भात्' इति पूर्ववाद्युक्तहेतोरित्यर्थः। 'कौर्मे च' इत्यनन्तरं शेषोक्तिः- **वचना-दिति** ॥ जलभेददर्शनमसिद्धमित्याशङ्क्याऽह- **भेदादर्शन इति** ॥ प्राचीनटीकायां तु 'महापोऽपि परस्परमेकीभूय पुनर्वियुज्य समुद्रं गच्छन्ति न केवलं पुनर्विश्लेषात्

पूर्वं भेदानुमानम् । किन्तु तदाऽपि भेदं पश्यन्ति केचिदित्याह- **समर्थानामिति** ॥ इति वाक्यभेदेन व्याख्यातम् । **इतश्च** अपवादरूपत्वाच्च । निषेधस्य प्राप्त्यपेक्षया बलवत्त्वादिति भावः ।* लिङ्गशरीरादिविनिर्मुक्तत्वं प्रतीयमानं प्रकृतासङ्गतमित्यतस्तद् व्याचष्टे- **सर्वोत्तमत्वमिति** ॥ अभेदे कैवल्यस्यापि प्राप्तव्यत्वेन 'नैव प्राप्नुवन्ति' इति निषेधायोग इति भावः । केचित्तु, 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण' इत्यमरोक्तेः कैवल्यं मोक्षः । नच ब्रह्मादयो मोक्षं न प्राप्नुवन्तीति युक्तम् । तन्मोक्षस्य प्रमितत्वात् । नच 'ते पदम्' इति विशेषणादीश्वरस्वरूपभूतं मोक्षं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इति वाच्यम् । न प्राप्नुवन्तीत्यत्र पदं हीत्यस्य हेतुत्वेन विशेषणत्वाभावादित्यत आह- **सर्वोत्तमत्वमिति** ॥ तथाऽपि कथमभेदनिषेधात्मकत्वलाभः । इत्थम् । अभेदो नाम तादात्म्यम् । तच्च प्रतियोगितावच्छेदको धर्म इति पदार्थविदः । तथाच ब्रह्मादय ईश्वरो नेति प्रतीयमाने भेदे सर्वोत्तमत्वरूपेश्वरत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तन्निषेधे अभेदनिषेध एव कृतो भवतीति व्याचक्षते । **इतोऽपि** निरवकाशत्वादपि ।** विचारशब्दस्य जिज्ञासासूत्रादौ

---

* उमर्जीयम्- 'नैव तत्प्राप्नुवन्ति' इति वाक्यं मुक्तावेव ब्रह्मादीनां सर्वोत्तमत्वप्राप्तिनिषेधकं तत्रैव तत्प्रसक्तेः । ब्रह्मादीनां समष्टिजीवत्वेन परमते मुक्तत्वाच्चेति भावेनोक्तम्- **मुक्तभेदेति** ॥ अत्र मुक्तपदप्रयोगात् 'नैव' इति वाक्यं मुक्तपरमिति सूचितम् । तेन तस्यापवादत्वसिद्धिः । 'परेऽव्यये' इत्यस्य मुक्तावैक्यप्रतिपादकत्वेन तत्रैव भेदप्रतिपादकस्य 'नैव' इति वाक्यस्य तदपवादत्वावश्यम्भावादिति । ननु 'नैव' इति वाक्यस्य न प्रतिप्रसवविधित्वेनापवादत्वम् । निषेधकत्वेन विधायकत्वाभावादित्यत आह-**अभेदनिषेधात्मकत्वादिति** ॥ नन्वभेदनिषेधात्मकत्वादभेदवाक्यात् प्रबलमित्ययुक्तम् । 'अयं घटः' इत्याप्तवाक्यानन्तरभाविनि 'नायं घटः' इत्यनाप्तवाक्येऽनैकान्त्यादिति चेन्न । अपवादत्वेनात्र प्राबल्यसाधनात् ।

** उमर्जीयम्- **इतोऽपीति** ॥ निरवकाशत्वादपीत्यर्थः । ऐक्यनिषेधपूर्वकं भेदप्रतिपादकत्वेन 'बहवः' इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यस्य निरवकाशत्वमेव । वृत्त्यन्तरेण वाऽनेकार्थत्वेन वा विषयान्तरपरत्वाभावस्यैव निरवकाशशब्दार्थत्वादिति भावः ।

निर्णयार्थत्वाभ्युपगमात्, 'सनिर्णयो निर्णयः' इत्यनन्वितमित्यतो विचारनिर्णय-शब्दार्थौ विवक्षितावाह- **पूर्वोत्तरेति** ।।* निर्णयोऽत्रावधारणमिति वक्तव्येऽपि प्रकृताभिप्रायेण जीवेशभेदेत्युक्तम्। मननापरनामकयुक्त्यनुसन्धानजनितार्थ-निर्धारणमित्यर्थः। 'इत्यादिना' इत्यादिशब्देन 'उताहो एक एव तु। को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति। वैशम्पायन उवाच- नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह। बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥ तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्' इति वचनं गृह्यते। तत्र हि 'बहवः पुरुषाः ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु'। यदि बहवस्तर्हि 'को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति' इति जनमेजयप्रश्ने 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकम्' इति पुरुषैक्यपक्षं प्रतिक्षिप्य बहुत्वपक्षमङ्गीकृत्य सकलपुरुषकारणस्य पूर्णस्य गुणाधिकस्य श्रेष्ठपुरुषस्य वैशम्पायनेन प्रतिज्ञपूर्वं भेदो निर्धारित इति भावः। ननु 'बहवः पुरुषाः' इत्यादेः संसार एव भेदप्रतिपादकत्वान्मुक्तौ किमायातमित्यत आह- **नहि भिन्नयो-रिति** ।। **किमिति** भेद इवाभेदेऽपि 'परेऽव्यये' इत्यादिवाक्यसत्त्वात् कथं निर्णय इति चोद्ये किमुत्तरमित्यर्थः ।। **इति सम्बन्ध इति** ।। 'सविचारो निर्णयश्च वाक्यमात्राद् बलवान्' इति भाष्यं योजनीयमित्यर्थः।

यद्येवं भेदपक्षस्य बलवत्त्वान्मुक्तस्य ब्रह्मभेद इष्यते तर्हि 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा' इति छान्दोग्ये तुरीयावस्थायां स्वभिन्न-स्याभावादेव खल्वन्यदर्शनश्रवणाद्यभाव आवेद्यते ब्रह्मभावमापन्नस्य मुक्तस्य। तदिदमद्वितीयत्वं यन्निर्गुणब्रह्मलक्षणं तत् कथमुपपन्नम्? मुक्तजीवेन सद्वितीयत्व-प्राप्त्याऽसम्भवप्रसङ्गादिति भावेन शङ्कते- **कथं तर्हीति** ।।** भाष्य-

---

* उमर्जीयम्- ननु सविचारो निर्णयः कृत इत्यनेन विचारः कृत इत्युच्यते। विचारश्च युक्त्यनुसन्धानम्। नचात्र युक्तिरभिधीयत इत्यत आह- **पूर्वोत्तरेति** ।।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'यो वै भूमा तत् सुखम्' इति पूर्वशेषे प्रकृतत्वादाह- **यत्रेत्यादिभूमलक्षणमिति** ।।

गतातश्शब्दार्थमाह- **सविचारेति** ॥ अन्यस्यैवाभावात् कस्य भगवदधीनसत्तादि स्यादित्यत उक्तम्- **विद्यमानस्यापीति** ॥ सविचारनिर्णयावसरे ब्रह्मभिन्न-बहुजीवानां सद्भावावेदनेन 'यदधीनं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति कथञ्चन। स भूमोक्तोऽभिपूर्णत्वात्' इति प्रमाणेनैवं श्रुतिर्व्याख्यातेति। यत्र यस्मिन् वस्तुनि ज्ञाते अन्यत् स्वातन्त्र्येण न पश्यति। किन्तु भगवदधीनमेव विद्यमानं चेतन-जातमिति पश्यतीत्यादिरूपेण भगवदधीनसत्त्वादियोगित्वं 'यत्र नान्यत्' इति वाक्यं वक्तीत्येव व्याख्यानं युक्तमित्यर्थः। 'इतश्च' इति चशब्दो 'अतः' इति पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः। एवं स्वतन्त्रमन्यन्नास्तीत्येतदर्थकमित्येवं वाक्यं व्याख्येयमिति योज्यम्। **अन्यदेव** ईशितव्यज्ञेयादिकमेव ॥ **तर्हि कथमिति** ॥ ईशितव्याभावे ईश्वरत्वस्य ज्ञेयाद्यभावे ज्ञातृत्वादेश्चायोगादिति भावः। **तत्** सर्वेश्वरत्वादि। 'इत्युक्तम्' इति भाष्ये 'नच माययैकम्' इत्यादाविति शेषः। अन्यथेत्येतद् विवृणोति- **यदीति** ॥ **स एकधेत्यादीति** ॥ 'स एकधा भवति स त्रिधा भवति' इत्यादौ मुक्तस्य नानाभावेन भोग उच्यते। स च न ब्रह्माभेदेन निर्वाह्यः। भूमज्ञानी भूमैव संवृत इति श्रवणापातात्। नापि विशेषबलेन। निर्विशेषब्रह्मवादिमते विशेषेण तन्निर्वाह इत्यस्य व्याहतत्वात्। किन्तु ब्रह्मभेदमङ्गीकृत्य ब्रह्मप्रसादायत्तविचित्रशक्तिशब्दितविशेषबलेन नानाभावेन भोगनिर्वाहः कर्तव्य इति भेदेनावस्थानं श्रुतिस्तात्पर्यतः कथं ब्रूयादित्यर्थः। **तत्** भेदेनावस्थानम् ॥ **भूमप्रकरण एवेति** ॥ 'यत्र नान्यत् पश्यति' इत्यादिखण्डद्वयेन भूम्नो महिमानमुक्त्वा तज्ज्ञानिनः 'तस्य ह वा एतस्य एवंविदः' इति प्राणादिप्राप्तिरूपं फलमुक्त्वा तत्र 'तदेष श्लोकः' इति सम्मतिं चोक्त्वा पुनर्भूमज्ञानिन एव 'स एकधा' इत्यादिफलं उच्यते। नह्यत्र प्रकरणे सगुणवार्ताऽस्तीति भावः।

भाष्यम्

नच 'नहवै सशरीरस्य' इत्यादिविरोधः। वैलक्षण्यात् तच्छरी-राणाम्। अभौतिकानि हि तानि नित्योपाधिविनिर्मितानीश्वर-शक्त्या। तथाचोक्तम्-

'शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव च'

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे[1]। वदन्ति च लौकिकाद् वैलक्षण्येऽभाव-शब्दम् 'अप्रहर्षमनानन्दम्', 'सुखदुःखबाह्यः' इत्यादिषु। निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि। तथाहि श्रुतिः- 'अशारीतीँ तच्छरीर-मभवत्' इति। नहि तानि शीर्णानि भवन्ति।

'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रळये न व्यथन्ति च'

इत्यादिवचनात्। साम्यात् प्रयोगः। प्रयोगाच्च-

'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दास्सुगन्धिनः',
'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्'

इत्यादि दृष्टदेहेष्वेव।

प्रमेयदीपिका

ननु नारदेन ये श्वेतद्वीपे भगवतो भिन्ना दृष्टास्ते मुक्ता एव न भवन्ति। सशरीरत्वात्। सशरीराणामपि मुक्तत्वाङ्गीकारे 'नहवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह- **नचेति**॥ कुतो नेत्यत आह- **वैलक्षण्यादिति**॥ किं तदस्मदादिशरीरेभ्यस्तेषां वैलक्षण्य-मित्यत आह- **अभौतिकानीति**॥ अजडानीत्यर्थः। तर्हि किमात्मकानी-त्यत आह- **नित्येति**॥ विकारित्वाद् विनाशः स्यादित्यत उक्तम्- **ईश्वर-शक्त्येति**॥ कुत एतदित्यत आह- **तथाचेति**॥ नित्योपाधिरेव षोडशी कला।

एतदुक्तं भवति। यच्छुतौ सशरीरस्य दुःखानपहतिवचनं तत्कर्माधीन-

[1]. व. नारायणरामकल्पे।

जडशरीराभिप्रायम् । श्वेतद्वीपे नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि चिन्मयानि । जडान्यपि न कर्माधीनानि । अतो न दुःखकारणानि । तथाच न तेषां सशरीराणामपि मुक्तत्वे श्रुतिविरोध इति । यदि मुक्ताः सशरीरास्तर्हि कथं तेषु 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।' इति शरीराभाववचनमित्यत आह- **वदन्ति चेति** ।। लौकिकाद् वैलक्षण्ये सति । तद्वदत्रापीति शेषः । इतश्चाशरीरत्वोक्तिर्युक्तेत्याह- **निरुक्तीति** ।। निरुक्तिलभ्यार्थस्य तत्राभावादित्यर्थः । कोऽसौ निरुक्तिरित्यतः प्रक्रियासम्पादनगौरवपरिहाराय श्रुतिमेव तत्परां दर्शयति- **तथाहीति** ।। अशारि शीर्णमभवत् । इति हेतोः तच्छरीरशब्दमभवदित्यर्थः । कथं निरुक्तिलभ्योऽर्थः तेषु नास्तीत्यत आह- **नहीति** ।। एवं तर्हि कथं तेषु 'शरीरं जायते तेषाम्' इति शरीरशब्दप्रयोग इत्यत आह- **साम्यादिति** ।। अस्मदादिशरीरैः करचरणादिमत्त्वसाम्याद् गौण इत्यर्थः । कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः । सर्वथा विग्रहराहित्यमेव किं न स्यादित्यत आह- **प्रयोगाच्चेति** ।। नारदादिभिः दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेषु एतद्वाक्य-द्वये देहाभावप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धो न केवलं सम्भावना-मात्रेणेति चार्थः । इत्यादीति क्रियाविशेषणं 'प्रयोगात्' इत्यनेन सम्बद्ध्यते ।

भावदीपिका

।। **श्रुतिविरोध इति** ।। सशरीरत्वे प्रियाप्रियोपहतिर्नियता । 'नहवै सशरीरस्य' इत्यादिश्रुतेः । प्रियाप्रियोपहतिमतां च मुक्तत्वं विरुद्धमित्यर्थः । ननु माऽस्तु मुक्तशरीराणां भौतिकत्वम् । प्राकृतत्वं किं न स्यादित्यत आह- **अजडानीति** ।। ननु षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरस्य नष्टत्वान्मुक्तानां शरीरं षोडशकलया जायत इति कथमुक्तमित्यत आह- **नित्योपाधिरेवेति** ।। स्वरूपोपाधिरित्यर्थः । भाष्ये तेषां स्वरूपं जायते व्यज्यत इत्यर्थः । संसारे लिङ्गशरीरावृतत्वाद् जीवस्वरूप-मल्पतेजो ह्यल्पपरिमाणमवतिष्ठते । मुक्तौ तु तदपगमे ईश्वरः स्वशक्त्या विशेष-

बलात् तदेव महत् करोति कार्पासवत्। यथोक्तं बृहद्भाष्ये- 'अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ। तदेव सुमहत् तेजः करोतीशो महत् तदा' इति। ततो नात्रानुपपत्तिरिति सम्प्रदायविदः। **दुःखानपहतिवचनं** दुःखवत्त्ववचनमित्यर्थः।

ननु नारदेन दृष्टानि चिन्मयानीति कुतः? 'भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात्' इति सूत्रे 'स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित्। स्वीकृत्य जागरितवद् भुक्त्वा त्यागः कथञ्चन' इति प्रमाणे च मुक्तानां चिच्छरीरव्यतिरिक्तजडशरीरग्रहणस्याप्युक्तेर्जडशरीराण्येव दृष्टानीति किं न स्यादित्यत आह- **जडान्यपीति॥ न दुःखकारणानीति॥** 'ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः। भुञ्जते सुसुखान्येव न दुःखादीन् कदाचन। तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते पुण्यपापादिवर्जिताः' इत्यादिवचनादिति भावः। ननु शब्दधर्मभूतायाः निरुक्तेः प्रसिद्धशरीरेष्वप्यभावात् किं विशिष्योच्यते मुक्तशरीरेषु 'निरुक्त्याभावान्न तानि शरीराणि' इत्यत उक्तम्- **निरुक्तिलभ्यार्थस्येति॥ प्रक्रियासम्पादनेति॥** शॄ हिंसायामित्यस्मादौणादिके ईरन्प्रत्यये नकारलोपे ऋवर्णस्य गुणे, तस्य च रपरत्वे शरीरेति भवतीत्यौणादिकप्रक्रियाकल्पनेत्यर्थः। **तत्परां** शरीरशब्दनिरुक्तिपराम्॥ **तच्छरीरशब्दमिति॥ तत्** शीर्णं वस्तु शरीरशब्दवाच्यमभवदित्यर्थः। **अयं** लोकविलक्षणदेहसद्भावः।

ननु प्रयोगादित्यनेन किं प्रमाणमुक्तमित्यत उक्तम्- **अन्यथानुपपत्त्येति॥** 'दृष्टदेहेषु' इत्युक्त्या देहवत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धमित्युक्तम्। अनिन्द्रिया इत्यादिवाक्यद्वये च देहाभाव उच्यते। तथाच प्रत्यक्षशब्दाख्यप्रमाणद्वयविरोधस्य लोकविलक्षणदेहाकल्पनेऽनुपपत्तेर्लोकविलक्षणो देहोऽस्तीत्ययमर्थः सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरूपं प्रमाणमनेनोक्तमित्यर्थः। चशब्दार्थमाह- **न केवलमिति॥**

भावरत्नकोशः

'दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन' इत्युक्तमाक्षिपति- **नन्विति** ।। **सशरीरत्वादिति** ।। अन्यथा दर्शनमेव न स्यादिति भावः । सशरीरत्वहेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्याऽऽह- **सशरीराणामपीति** ।। **श्रुतिविरोध इति** ।। प्रियाप्रियोपहतस्य च मुक्तत्वं व्याहतमित्यर्थः । भौतिकत्वाभावेऽपि प्राकृतत्वं किं न स्यादित्यत आह- **अजडानीति** ।। **ईश्वरशक्त्येतीति** ।। नित्योपाधिविनिर्मितत्वेन विकारित्वेऽपि ईश्वराचिन्त्यशक्त्या विनाशाभाव इति भाष्याभिसन्धिरिति भावः । अत्रायमभियुक्तानां पन्थाः । प्राङ्मुक्तौ चाणुस्वरूपस्यापि जीवस्य मुक्तौ महत्त्वेन निर्मितत्वं 'नित्योपाधिविनिर्मितानि' इति भाष्येणोच्यते । तत्र च 'शरीरं जायते तेषाम्' इति वाक्यं प्रमाणम् । निराकारस्य जीवस्य शरीराकारेण निर्माणमत्रोच्यत इत्यस्तु । महत्त्वेन निर्मितत्वं तु कुत इति चेन्न । 'अकृत्रिमत्वात् तस्य देहस्यानपगमात्' इति न्यायविवरणरीत्या प्रागपि देहाकारस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । 'अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । तदेव सुमहत्तेजः करोति भगवान् महत्' इति बृहद्भाष्यस्थस्पष्टप्रमाणसद्भावाच्च । अत्र च 'सुमहत्तेजः' इति तेजसा महत्त्वमुक्त्वा पुनर्महदित्युक्त्या परिमाणतोऽपि महत्त्वमवगम्यत इति ।* ननु भाष्यप्रमाण-

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'नित्योपाधिविनिर्मितानीश्वरशक्त्या' इत्यत्र 'मुक्तानां वालाग्रशतभागस्य' इत्युक्त्याऽणुतरचैतन्येन भूरिभोगायोगात् 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इति वाजसनेयोक्तरीत्या ईश्वरः अणुचैतन्यमेव स्थूलं करोति स्थूलभावश्च न तूलस्येव तत्तदवयवशैथिल्येन, किन्त्वतिदृढतया परिणामेन । तत्र चोपादानं स्वरूपान्तःकरणमेव । तस्यैव ब्रह्मप्रतिबिम्बनादिपरिणामेन । तस्य चोपादानत्वमुपाधितया 'यावदात्मभावित्वात्' इत्यादिसूत्रसिद्धस्य मुक्तौ चैतन्यविकासेऽप्युपादानत्वोपपत्तेः । नचाविकारस्य विक्रिया विरुद्धा । अचिन्त्येश्वरशक्त्योपपत्तेरिति । अत एव 'तथाचोक्तम्' इत्यत्र नरहरितीर्थीये चशब्दात् 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इति श्रुतावप्युक्तमिति सूचयतीत्युक्तम् । चिद्रूपोपाधिनिर्मितत्वादेतद्देहस्य ज्ञानात्मकत्वं चितिमात्रेण तदात्मकत्वात् ।

योर्विसंवादः। यतो मुक्तशरीरं भाष्ये नित्योपाधिना विनिर्मितमुच्यते। प्रमाणे तु षोडश्या कलया निर्मितमितीत्यत आह- **नित्योपाधिरेवेति** ।। 'आत्मैवास्य षोडशी कला' इति बृहदारण्योक्तेर्जीवस्वरूपमेवेत्यर्थः।* कथमनेन 'ननु नारदेन' इत्यादिना कृतचोद्यस्य परिहार इत्यतो भावमाह- **एतदुक्तं भवतीति** ।।** 'लौकिकवैलक्षण्ये' इति भाष्यं कर्मधारयभ्रमं वारयन् सोपस्करं व्याख्याति- **लौकिकादित्यादि** ।। ननु शब्दधर्मस्य निरुक्तेः प्रसिद्धशरीरेष्वप्यभावात् किं विशिष्याभिधीयते मुक्तशरीरेषु निरुक्त्यभावान्न तानि शरीराणीति? इत्यत आह- **निरुक्तीति** ।। निरुक्तिलभ्योऽर्थः शीर्णत्वम् ***।। **प्रक्रियेति** ।। शॄ हिंसाया-मिति धातोरौणादिके ईरन्प्रत्यये गुणे रपरे शरीरशब्दनिष्पत्तिरिति प्रक्रियेत्यर्थः। **तत्परां** शरीरशब्दनिरुक्तिपराम् । शरीरशब्दमिति बहुव्रीहिः । शरीरशब्द-वाच्यमित्यर्थः। **अशरीरशब्दस्य** 'अशरीरं वाव सन्तम्' इति श्रुतिगताशरीर-शब्दस्य। 'दृष्टदेहेषु' इति भाष्यं दर्शनकर्तृसापेक्षमिति तानाह- **नारदादिभि-रिति** ।। **एतद्वाक्यद्वये** 'अनिन्द्रायाः', 'देहेन्द्रियासु' इति वाक्यद्वये। प्रथमवाक्येऽपि इन्द्रियाद्यभावस्य देहाभावव्याप्तत्वात् तदभावेन देहाभावानुमानाद् देहाभावप्रतिपादकता ज्ञेया।**** ।। **अन्यथानुपपत्त्येति** ।। अनेन 'दृष्टदेहेषु'

---

* उमर्जीयम्- **नित्योपाधिरेवेति** ।। जीवस्वरूपमेवेत्यर्थः । 'योऽयमेवंवित् पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकलात्मैवास्य षोडशी कला' इति बृहदारण्यकोक्तरीत्या जीवस्वरूपदेहस्य षोडशकलात्वमवधातव्यम् । 'नच ध्रुववद् देह उच्यते' इति तद्भाष्ये जडदेहस्य षोडशकलात्वोक्तिविरोध इति वाच्यम् । चन्द्रसम्बन्धिध्रुवकला-साम्योक्त्यन्यथानुपपत्त्या देहपदेन चिन्मयदेहस्यैव ग्राह्यत्वात् । जडदेहस्य विनाशित्वेन ध्रुवत्वायोगादिति दिक् ।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **मुक्तत्वे श्रुतिविरोध इति** ।। 'नहवै सशरीरस्य' इति श्रुतिविरोधो नेत्यर्थः ।

*** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **काऽसौ निरुक्तिरिति** ।। निरुक्तिलभ्योऽर्थः क इत्यर्थः ।

**** राघवेन्द्रतीर्थीयम्-'प्रयोगाच्च' इति चशब्दार्थं व्यनक्ति देहाभाव इत्यादिना।

इति देहविषयकप्रत्यक्षमुक्त्वा 'प्रयोगात्' इत्यनेन देहाभावप्रमाणोक्तेर्व्याघात इति न शङ्कनीयम्। प्रमाणद्वयविरोधरूपार्थापत्त्यभिधाने तात्पर्यादित्युक्तं भवति। चशब्दार्थः- **न केवलमिति** ॥ क्रियाविशेषणमित्युक्तक्रियां दर्शयन्नाह- **प्रयोगादित्यनेनेति** ॥

भाष्यम्

नचैषाऽन्या गौणी मुक्तिः ।

'बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति ।
योगी तावन्न मुक्तस्स्यादेष शास्त्रस्य निर्णयः ॥ '

इत्यादित्यपुराणे [1]तदन्यमुक्तिनिषेधात् । ये त्वत्रैव भगवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पश्चात् तत्रैव[2] यान्ति। योग्यत्वं चात्र विवक्षितम्। युधिष्ठिरप्रश्न इतरनिन्दनाच्च । सायुज्यं च ग्रहवत् । तदुक्तेश्च-

'भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः ।
तथा मुक्तावुत्तमायां बाह्यान् भोगांस्तु भुञ्जते ॥'

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतोऽनिष्टस्यैव वियोगः ।

प्रमेयदीपिका

सन्तु नारदेन दृष्टाः श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ताः । तथाऽपि नास्माकं प्रत्यक्षविरोधः । यत एषा श्वेतद्वीपप्राप्तिरूपा निर्गुणमुक्तेरन्या गौणी मुक्तिः। निर्गुणायामेव तु मुक्तौ वयमैक्यं ब्रूम इत्यत आह- **नचेति** ॥ श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषेधादियमेव मुक्तिरित्यर्थः । ननु शिशुपालादयः श्वेतद्वीपगमनेन विनाऽत्रैव भगवन्तं प्रविश्य मुच्यन्ते। तत्

१. ब. तदन्यस्य। २. ब. एवशब्दो न पठ्यते।

कथमेतदित्यत आह- **ये त्विति ॥** ते न तदा मुच्यन्त इति शेषः । तर्हि कदेत्यत आह- **तेऽपीति ॥** ततो मुच्यन्त इति शेषः ।

ननु 'केचिदत्रैव मुच्यन्ते' इत्याद्युक्त्वा 'महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम्' इति महायोग्यतावतामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तेः, कथमयं नियम इत्यत आह- **योग्यत्वश्चेति ॥** अत्र निवास इति शेषः । अस्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः । महाज्ञानत्वलक्षणं योग्यत्वं त्वत्र निवासे विवक्षितमित्यर्थः । नन्विदं वाक्यं श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना सगुणमुक्तिः नास्तीत्येतत्परम् । निर्गुणमुक्तिस्त्वन्याऽस्तीत्यत आह- **युधिष्ठिरेति ॥** सायुज्यं तावत् प्रसिद्धम् । सैव निर्गुणमुक्तिः । तत्राऽत्मनो ब्रह्मणैकत्वमित्यत आह- **सायुज्यश्चेति ॥** यथा ग्रहस्य पुरुषान्तरं प्रविश्य भोगः, तथा मुक्तस्येश्वरं प्रविश्य भोग एव सायुज्यम् । नत्वैक्यमित्यर्थः । कुत एतत् । सायुज्यशब्दसामर्थ्यादागमवाक्याच्चेत्याह- **तदुक्तेश्चेति ॥** उत्तमायां मुक्तौ सायुज्यलक्षणायाम् । ईश्वरं प्रविश्येति शेषः । ईश्वरानन्दादिव्युदासाय बाह्यानिति । बाह्येष्वपि विभागो वचनान्तरादवसेयः । 'सुकृतमप्यप्रियं इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति- **अत इति ॥**

भावदीपिका

॥ **प्रत्यक्षविरोधः** ॥ भेदग्राहिनारदप्रत्यक्षविरोधः ॥ **अत्रैव** राजसूयादिस्थल एव । 'दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः' इत्यादिवचनादित्यर्थः ॥ **मूले पश्चादिति** ॥ सर्वेऽपि लिङ्गभङ्गानन्तरं प्रलये भगवदुदरे स्थित्वा पश्चात् सृष्टौ श्वेतद्वीपाविर्भावे सति तत्रत्यं नारायणं दृष्ट्वा तदनन्तरं मुच्यन्ते । इच्छावरकान्मुक्ताः सन्तः सम्पूर्णानन्दव्यक्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ **इत्याद्युक्त्वेति** ॥ 'केचिदत्रैव मुच्यन्ते ते नोत्क्रामन्ति कदाचन । अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे च केचन ॥ केचित् स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ।

केचित् सत्ये' इत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ **अयं नियम इति** ॥ 'तेऽपि पश्चात् तत्र यान्ति' इति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिनियम इत्यर्थः । **अत्र** श्वेतद्वीपे । नन्वनेन शङ्कैव दृढीकृता स्यात् । न तत्परिहार इत्यत आह- **निवास इति शेष इति** ॥ 'अत्रैव च स्थितिस्तेषाम्' इति निवासस्य प्रकृतत्वादिति भावः । **अत्र निवासे** श्वेतद्वीप-निवासे । यथोक्तम्- 'श्वेतद्वीपं ततो गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च ते ततः । अनुज्ञाताः प्रमोदन्ते निर्दुःखास्तु धरादिषु' इत्यनन्तरमन्येति शेषः ॥ **मूले युधिष्ठिरेति** ॥ सगुणमुक्तीतरनिर्गुणमुक्तेः प्रश्नसमये युधिष्ठिरेण 'मग्नस्य हि' इत्यादिना निन्दनादित्यर्थः । **आत्मनः** मुक्तजातस्य ॥ **सायुज्यशब्देति** ॥ सयुजां भावः सायुज्यमिति सायुज्यशब्दाद् भेद एव ज्ञायत इति भावः । 'बाह्यान् भोगान् भुञ्जते' इत्युक्त्या तरतमभावं विहाय ब्रह्मादिदेवतासाम्येन समस्तबाह्यविषय-भोगानां प्राप्तेराह - **बाह्येष्वपीति** ॥ 'भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः । तथा मुक्तावुत्तमायां विष्णुमाविश्य भुञ्जते ॥ विष्णोर्वशाश्च ते सर्वे सर्वदा दुःखवर्जिताः । नतु विष्णुगुणान् सर्वे भुञ्जते ते कदाचन ॥ बाह्यान् भोगान् भुञ्जते च तारतम्येन कांश्चन । विष्णोर्देहाद् बहिश्चापि निर्गच्छन्ति यथेष्टतः' इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्योदाहृतस्कान्दपुराणरूपाद् वचनान्तराद् बाह्यान् कांश्चिदेव भोगान् तरतमभावेन भुञ्जत इति विभागोऽवसेय इत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

'दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन' इति योऽयं भेदग्राहिनारदप्रत्यक्षविरोध प्रागभिहितस्तमाक्षेप्तुं शङ्कते- **सन्त्विति** ॥ एषेत्यनूद्यार्थमाह- **एषेति** ॥ अन्येत्यत्र प्रतियोग्याकाङ्क्षां पूरयति- **निर्गुणमुक्तेरिति** ॥ तदन्यशब्दार्थमाह- **श्वेतद्वीप-प्राप्तिव्यतिरिक्तेति** ॥ **इयमेव** श्वेतद्वीपप्राप्तिरेव । **अत्रैव** राजसूययागादावेव । 'चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत्' इति भागवतवचनादाह- **भगवन्तं प्रविश्येति** ॥ 'दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः' इति वचनादुक्तम्- **मुच्यन्त इति** ॥ **एतत्** श्वेतद्वीपप्राप्तिरेव मुक्तिरित्येतत् । त इति

भाष्यपदमत्रापि संयोज्य तत्र प्रकृतोपयोगाय शेषमाह- **मुच्यन्त इति शेष इति ॥ तर्हि** तदा न मुच्यन्ते चेत् । **ततः** श्वेतद्वीपप्राप्त्यनन्तरम् । श्वेतद्वीप-प्राप्त्यनन्तरमेव लिङ्गशरीरभङ्गलक्षणो मोक्षः । तत्पूर्वं तु शिशुपालादीनां भगवद्देह-प्रवेशमात्रमिति भावेन मुच्यन्त इत्युक्तमित्यभियुक्ताः ।

अन्ये तु, सर्वेऽपि लिङ्गभङ्गानन्तरं प्रलये भगवदुदरे स्थित्वा सृष्टिकाले श्वेतद्वीपाविर्भावे सति तत्रत्यं नारायणं दृष्ट्वा अनन्तरं मुच्यन्ते । इच्छारूपाव-रणान्मुक्ताः सन्तः सम्पूर्णानन्दात्मकतां प्राप्नुवन्ति । भगवद्देहप्रवेशसमनन्तरमेव लिङ्गभङ्गो भवति । श्वेतद्वीपप्राप्त्या तु आनन्दविशेषाभिव्यक्तिरिति 'ततो मुच्यन्ते' इत्यस्यार्थ इत्याहुः । अत्र भगवद्देहप्रवेशसमनन्तरमेव लिङ्गभङ्गाङ्गीकारे 'न तदा मुच्यन्ते' इति टीका 'अन्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिं प्राप्यापि तं हरिम् । सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः' इत्यनुव्याख्यानं, तट्टीका 'ब्रह्मणैव सह गतानां लिङ्ग-भङ्गलक्षणमुक्तिः' इति सुधा च कथमिति चिन्त्यम् ॥ **केचिदत्रैवेति ॥** 'आत्मे-त्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥ अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे च केचन । केचित् स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे । केचित् सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम्' इति सूत्रभाष्ये महाज्ञानित्व-लक्षणयोग्यताविशेषशालिनामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तेः श्वेतद्वीपगमनं विना न मुक्तिरिति नियमो न युक्त इत्यर्थः । यदि 'बहुनाऽत्र किमुक्तेन' इति वचन-बलाच्छ्वेतद्वीपप्राप्तिरेव मुक्तिस्तदन्या तु मुक्तिरेव नेत्यभ्युपगमस्तर्हि 'केचिदत्रैव' इत्यादिना 'इमामारभ्य सर्वत्र यावत् सुक्षीरसागरे । पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमन्नारा-यणाभिधः' इति पृथ्वीमारभ्योक्तक्रमेण यावन्नारायणस्तावत् सर्वस्थानेष्वपि सालोक्यादिरूपो मोक्षोऽस्त्येव । ईश्वरस्य सर्वत्रावस्थितेरिति तद्वचन एव श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिकथनमयुक्तं स्यादिति दोषमुद्धाटयितुम् इत्याद्युक्तेत्युक्तम् । अत्र श्वेतद्वीपे ॥ **निवास इतीति ॥** 'अत्रैव च स्थितिस्तेषाम्' इति तत्र तत्र निवासस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः । कथमयं नियम इति कृतचोद्यस्य कथमनेन परिहार इत्यतस्तं वक्तुमाह- **अस्ति सर्वेषामिति ॥** पृथिव्यन्तरिक्षादि-

स्थानेषु सालोक्यादिमोक्षभाजामपीत्यर्थः। तथाच छान्दोग्यभाष्यम्- 'श्वेतद्वीपं ततो गत्वा दृष्ट्वा विष्णुं च ते ततः। अनुज्ञाताः प्रमोदन्ते निर्दुःखास्तु धरादिषु' इति। उक्तं च तत्त्वप्रकाशिकायाम् 'सकृच्छ्वेतद्वीपगमनाभ्युपगमात्' इति।। **महाज्ञानत्वलक्षणमिति** ।। किञ्चिदधिकमुहूर्तकाले यद्भगवद्रूपापरोक्षज्ञानं तद्वत्त्वरूपमित्यर्थः। तथाचैकादशस्कन्धतात्पर्ये- 'नित्यशो भगवद्रूपस्यापरोक्षेण दर्शनम्। मुहूर्तमात्रं ज्ञानं स्यान्महाज्ञानं ततोऽधिकम्। ज्ञानेन ब्रह्मलोकः स्यान्महाज्ञानाद्धरेर्गतिः' इति। हरेर्गतिः श्वेतद्वीपप्राप्तिरूपेत्यर्थः। चशब्दस्तुशब्दार्थ इति भावेन 'योग्यत्वं तु' इत्युक्तम्। निवासकारणमिति शेषः। प्राचीनटीकायां तु 'ननु जयादीनामत्रैव भगवत्प्रवेश उक्तः, कथं श्वेतद्वीपगमनं विना न मुक्तिरित्यत आह- **ये त्विति** ।। ननु तथाऽपि ''केचिदत्रैव मुच्यन्ते'' इत्याद्युक्तेः कथं सर्वेषां तद्गमनं विना न मुक्तिरित्यत आह- **योग्यत्वं चेति** ।। महाज्ञाना हि तद्योग्याः। तेषामेव तद्गमनं विना न मुक्तिरिति भाव इति 'ये तु' इत्यादिभाष्यं महाज्ञानानामेव श्वेतद्वीपगमनं नेतरेषाम्' इति व्याख्यातम्। 'बहुनाऽत्र' इति वचने योगीति पदं च महाज्ञानपरमित्यभिसंहितमिति प्रतीयते। तत्रायं भावः। महाज्ञानानामेव श्वेतद्वीपगमनेन तत्र सायुज्यादिलक्षणमुक्तिः। इतरेषाम् 'केचिदत्रैव मुच्यन्ते', 'निर्दुःखास्तु धरादिषु' इत्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यानां तु सकृच्छ्वेतद्वीपगमनं तद्गतभगवद्दर्शनं चानुमतमेवेति। तथाच तत्त्वप्रदीपिका 'केचिदत्रैव' इति श्लोकव्याख्यावसरे- 'सृष्टौ सकृच्छ्वेतद्वीपगमनात् परस्ताद् देशान्नोत्क्रामन्तीत्यर्थः। अन्यथा ''बहुनाऽत्र किमुक्तेन'' इत्यादिवचनविरोधात्' इति। **इदं वाक्यं** 'बहुनाऽत्र' इति वाक्यम्। **विना** अन्यथा। 'युधिष्ठिरप्रश्ने' इति भाष्यस्य 'आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनघ' इति विकल्प्य प्रश्नः कृतः। तत्र ज्ञानिनो यदि निर्गुणैकत्वलक्षणा मुक्तिरिष्यते तदेवं वाच्यम्। किं ते संसारेऽनुभूतं दुःखं स्मरन्त्युत नेति। तत्राऽद्यं 'मोक्षे दोषो महानेषः' इति दूषयित्वा द्वितीयोऽपि पूर्वानुभूतस्मरणाद्यभावे परे अज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत् किम्? भवेदेवेति 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इति दूषितः। तदेवं युधिष्ठिरेण

प्रश्नसमये निर्गुणमुक्तिं प्रहस्य निन्दितत्वान्निर्गुणमुक्तिर्नास्तीत्यर्थ इति व्याख्यानं 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदित्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे' इति पूर्व-भाष्यव्याख्यानेन कृतप्रायत्वान्न कृतम्। प्रसिद्धं 'नैकात्मतां मे' इत्यादौ। **सैव** सायुज्यमेव। विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गम्। **तत्र** सायुज्ये। **आत्मनः** मुक्तजातस्य। **ब्रह्मणैकत्वं** निर्गुणब्रह्मैकीभावः। इति कथं निर्गुणमुक्त्यभाव इतीति शेषः। 'तत्र तस्येव' इति वतिरिति भावेन तदर्थमाह- **यथेति**॥ प्रमाणानुसारेणोत्तम-मुक्तिशब्देन योगशब्देन वा ग्रहणे सम्भवति यद् भाष्यकारः सायुज्यशब्देनैव तुरीयमुक्तिग्रहणं करोति तत्तात्पर्यम्- **सायुज्यशब्दसामर्थ्यादिति**॥ सह युञ्जन्तीति सयुजः। युजिर् योग इत्यस्मात् 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्। सञ्ज्ञायां सहशब्दस्य सादेशः। सयुजां भावः सायुज्यमिति सायुज्यशब्दबलादीश्वरेण मुक्तस्य योगाविनाभूतभेद एव लभ्यते। न पुनरैक्यमिति भाव इत्याशयः। ननु जीवन्मुक्त्य-पेक्षया सालोक्यादिमुक्तेरप्युत्तमत्वात् तत्र च ग्रहवद् भोगाभावादनन्वय इत्यतो व्याचष्टे- **सायुज्यलक्षणायामिति**॥ निरुपचरितस्यैवोत्तममुक्तिशब्देन ग्रहणमुचितमिति भावः॥ **ईश्वरेति**॥ ईश्वरं प्रविश्य भोगान् भुञ्जत इत्युक्ते सन्निधानादीश्वरीयानन्दादिभोगः प्रतीयेत। सा च 'नतु विष्णुगुणान् सर्वे भुञ्जते ते कदाचन' इत्यादिबहुमानविरुद्धेति 'बाह्यान्' इति भोगविशेषणमित्यर्थः। ननु जगद्व्यापारस्यापि बाह्यत्वान्मुक्तानां च 'जगद्व्यापारवर्जम्' इत्यधिकरणे तद्भोगाभावाभिधानाद् बाह्यानित्यनुपपन्नमित्यत आह- **बाह्येष्वपीति**॥ 'सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः। चिद्रूपान् प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु बाह्यकान्। बाह्यभोगान् भुञ्जते च तारतम्येन कांश्चन' इति सूत्रैतरेयभाष्योदाहृत-वचनेन कांश्चन जगद्व्यापारादीन् विनेतरबाह्यभोगान् भुञ्जत इत्यर्थात् तद्बलाद् 'बाह्यान्' इत्यत्र न मुक्तस्य सर्वबाह्यार्थभोगः। किन्तु जगद्व्यापारादिव्यतिरिक्त-बाह्यभोगः, जीवानां सर्वेषां नैकप्रकारेण बाह्यभोगः। किन्तु तरतमभावेनेति च विभागो निश्चेतव्य इत्यर्थः। उक्तं चैतत् 'जगद्व्यापारवर्जम्' इत्यधिकरण-भाष्यादौ। व्यवहितत्वादेतच्छब्दपरामर्शविषयं दर्शयति- **सुकृतमपीति**॥

उभयक्षयश्रुतिरनिष्टविषयेत्युक्तमर्थमुपसंहरति । अत इतीति तु प्राचीनटीकासङ्कोचः । सुकृतत्यागवचनमनिष्टसुकृतत्यागपरमिति सङ्कोचः । अत्र 'सुकृतमप्यप्रियम्' इत्यादिनोक्तं ज्ञानेनाप्रियसुकृतहानं हिरण्यगर्भेतरज्ञानिनामेव। तस्य तु तादृशाप्रियस्यानिष्टस्य सर्वथाऽभाव एव । अत एव भाष्ये- 'मानुष्यादिहेयफलसाधनम्' इत्युक्तमिति ज्ञातव्यम्।

भाष्यम्

सोऽस्त्येव सर्वात्मना । 'अदुःखम्', 'सर्वदुःखविवर्जिताः', 'अशोकमहिमम्', 'यत्र गत्वा न शोचति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । विशेषवचनाभावाच्च । येषां त्वीषद् दृश्यते ते न सायुज्यं प्राप्ताः । सामीप्याद्येव तेषाम्। अतः प्रारब्धकर्मशेषभावात् तद् भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति । तच्चोक्तम्-

'सङ्कर्षणादयस्सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम् ।
प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशयः ॥'

इति व्यासयोगे । अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः ।

'परब्रह्मत्वमिच्छामि परब्रह्मन्[१] जनार्दन'

इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् ।

'न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं क्वचित् ।
ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोऽगोचरं महत् ॥'

इत्यादेश्च ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं च मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपायाय । तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

---

१. ब. परब्रह्म ।

प्रमेयदीपिका

यथा सुकृतत्यागे सङ्कोचस्तथाऽनिष्टत्यागेऽप्यस्ति किमिति जिज्ञासायामाह- **सोऽस्त्येवेति** ॥ प्राचुर्याभिप्रायाण्येतानि वाक्यानि किं न स्युरित्यत आह- **विशेषेति** ॥ सङ्कर्षणादयः समष्टिजीवाः तावन्मुक्ताः । तेषां च बललक्ष्मणादिरूपेषु दुःखं दृश्यते । तदेव विशेषप्रमाणमित्यत आह- **येषां त्विति** ॥ न सायुज्यं प्राप्ताः न मुक्ता इत्यर्थः । सायुज्ययोग्यानां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोक्तेस्तर्हि का गतिरित्यत आह- **सामीप्यादीति** ॥ मुक्तत्वोक्तौ बीजमिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ता इत्यत आह- **अत इति** ॥ दुःखदर्शनात् तद्धेतुभूतप्रारब्धकर्मभावान्न ते मुक्ताः । कदा तर्हि ते मुच्यन्त इत्यत आह- **तद् भुक्त्वेति** ॥ अत्राऽगमसम्मतिं चाऽह- **तच्चेति** ॥ 'सोऽस्त्येव' इत्याद्युक्तमुपसंहरति- **अत इति** ॥ तत् किमनिष्टनिवृत्तिमात्रं मुक्तिरित्यतोऽनुमानागमाभ्यां परमसुखं चेत्याह- **परब्रह्मत्वमिति** ॥ मुक्तत्वम् । ब्रह्मादिभिः दुःखहीनैरपि । मोक्षे सक्तिस्स्तुत्यर्थमेतदित्यतो न ब्रह्मण एकान्तित्वविरोधः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् वाङ्मनोऽगोचरमित्युक्तम् । महदित्येतत् सुखमित्यनेन सम्बद्ध्यते॥ **ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममिति** ॥ ब्रह्मणे ब्रह्मपदादप्यधिकं शेषस्य शेषपदादप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम् । एवं ज्ञानफलप्रदर्शनपरत्वेन पूर्वार्धो व्याख्यातः । उक्तविधया योगस्वरूपनिरूपणपरः किं न स्यादित्यतः अस्मदुक्तेऽर्थे तृतीयपादसङ्गतेरन्यथा तदसङ्गतेरित्यभिप्रेत्य तं पठति- **अत इति** ॥ न दूरस्थहेतुपरामर्शोऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्ये 'अतः' इत्युक्तम् । ज्ञानस्य महाफलत्वात् 'योगाय युज्यस्व' इति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यतः 'योगाय' इत्येतद् व्याचष्टे- **ज्ञानेति** ॥ ननु 'समत्वं योग उच्यते' इति योगो व्याख्यातः । 'योगः कर्मसु कौशलम्' इत्यादि किमिति पुनर्व्याख्यायत इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य क्रियत इति भावेनाऽह- **तद्धीति** ॥ तत् योग इति शेषः ॥ ५० ॥

भावदीपिका

।। **विशेषेतीति** ।। तादृशानिष्टैर्वियोग एतादृशानिष्टैर्नेति विशेष-वचनाभावादित्यर्थः। ननु 'सोऽस्त्येव सर्वात्मना' इति सोऽनिष्टवियोगोऽपरोक्ष-ज्ञानेनोच्यते । तथा सुकृतमप्यप्रियमित्यप्रियसुकृतहानं च । अस्य च हिरण्यगर्भेतरमुक्तेषु सम्भवेऽपि हिरण्यगर्भे कथमिदं युज्यते। अपरोक्षज्ञानेन क्षीयमाणस्य प्रारब्धपापस्य तस्मिन्नसम्भवात्। अप्रियकाम्यसुकृतस्य चाभा-वात्। 'न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः' इति भागवते चतुर्मुखवचनादिति चेत्, सत्यम् । हिरण्यगर्भेतररुद्रादिसर्वसज्जनविषयत्वस्यैवाङ्गीकारात् । 'तद् यथैषीकातूलम्' इत्यादिश्रुतिरपि तदितरविषयैवेति सम्प्रदायविदः ।। **एतानि वाक्यानीति** ।। अदुःखमित्यादीनीत्यर्थः । भगवत्समीपवर्तिनो जीवाः समष्टिजीवा इत्याहुः। **तेषां** मुक्तसङ्कर्षणादीनामित्यर्थः। ननु सायुज्यभावे कथं मुक्त्यभावः? सामीप्यादिमुक्तिसम्भवादित्यत आह- **सायुज्ययोग्यानामिति** ।। **बीजमिति** ।। तथा च सामीप्यरूपमुक्तिसाम्येन तेषां मुक्तत्वोक्ति-रौपचारिकीति भावः। अत इत्यस्यार्थः- **दुःखदर्शनादिति** ।। **तत् किमिति** ।। येन तावन्मात्रोपसंहार एव युक्तः स्यादिति भावः ।। **अनुमानेति** ।। मोक्षो न दुःखनिवृत्तिमात्ररूपः। दुःखहीनैरपि ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानत्वात्। यद् यस्य सिद्धं, न तत् तेन प्रार्थ्यते। यथा भुक्तवता भोजनम्। इत्यनुमानमिह द्रष्टव्यम्। नचाप्रयोजको हेतुः । सिद्धस्य प्रार्थनीयत्वशङ्काया व्याहतत्वात् । नच विशेषणासिद्धिः । 'ब्रह्मा निरभिमानित्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान्। दुःखासम्पी-डितत्वात् तु मध्यमो वायुरुच्यते' इत्यादिप्रमाणेन दुःखाभावसिद्धेः । नच विवक्षितार्थासिद्धिः। दुःखनिवृत्तिमात्रत्वाभावे सिद्धेऽर्थात् सुखरूपस्यैव सिद्धेरिति भावः। परब्रह्मत्वमिच्छामीत्यैक्येच्छोक्तेर्व्याचष्टे- **मुक्तत्वमिति** ।। 'परब्रह्माणि मुक्तिगाः' इत्यादिवचनादिति भावः। अपिशब्दार्थमाह- **दुःखहीनैरिति** ।।

ननु ब्रह्मादीनामुत्तमाधिकारिणां कथं मोक्षेच्छोक्तिरेकान्तित्वविरोधादित्यत आह- **मोक्षे सक्तीति** ॥ यदा ब्रह्माद्यैरपि मोक्षोऽर्थ्यते, तदितरपुरुषार्थे सक्त्यपेक्षया मोक्षे सक्तिरितरेषां प्रशस्तेति मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थमेवोच्यत इति तत्रैव तात्पर्यम् । न ब्रह्मणा प्रार्थितत्वे । अतो नास्यैकान्तित्वविरोध इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । 'सर्वमन्यत् तदर्थकम्' इति 'येषामपवर्गोऽपि परमपुरुषावबोधार्थमेवाभ्यर्थनीयः' इत्युक्तरीत्या विष्णुसेवार्थत्वेनैव ब्रह्मादिभिर्मोक्षस्य प्रार्थ्यमानत्वाच्च नैकान्तित्वविरोध इत्यपि समाधानमुक्तानुमाने विशेष्यासिद्धिशङ्कापरिहाराय ग्राह्यम् । अन्यथा मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थमेतदिति समाधाने विशेष्यासिद्धिशङ्का दृढीकृतैव स्यात् । नतु परिहृता भवतीति ज्ञातव्यम् ।

ननु वाङ्मनोऽगोचरमिति कथम् ? 'अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः' । समासान्ताच्प्रत्ययान्ताः पञ्चविंशतिर्निपात्यन्ते । इति सूत्रार्थः । तथा च वाङ्मनसशब्दात् समासान्ताच्प्रत्यये वाङ्मनसेत्यस्याकारान्तत्वाद् वाङ्मनसागोचरमिति वक्तव्यत्वादित्यत आह- **समासान्तविधेरिति** ॥ तथाचात्राच्प्रत्ययस्याजातत्वेन सकारान्तत्वाद् वाङ्मनोऽगोचरमिति युक्तमिति भावः । महदित्यस्याऽनन्दविशेषणत्वासम्भवादाह- **महदिति** ॥ मोक्षादधिकं वा महत् सुखं नास्तीति योज्यम् ।

ननु मोक्षे शेषादीनां ब्रह्मपदादप्यधिकसुखाभावात् कथं ब्रह्मादिपदादप्यधिकं सुखं मोक्ष इत्युक्तमित्यत आह- **ब्रह्मण इति** ॥ **ब्रह्मणः** मुक्तस्य । **ब्रह्मपदात्** पदस्थादमुक्ताद् ब्रह्मणः । **शेषस्य** मुक्तस्य **शेषपदात्** पदस्थादमुक्तशेषात् ॥ **उक्तविधयेति** ॥ बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान् काम्यं सुकृतं दुष्कृतं च जह्यादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **अस्मदुक्तार्थे** ज्ञानफलप्रदर्शनपरत्वरूपे ॥ **सङ्गतेरिति** ॥

यद्युक्तः सन् यज्जहाति तस्योपायार्थमेव यतेतेति सङ्गतमित्यर्थः । ननु गीतानुसारेण तस्मादिति पठितव्यमत इति कस्मात् पठितमत आह- **नेति** ॥ ज्ञापयितुमत इत्युक्तमित्यन्वयः । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् प्रकृते तस्मादिति न दूरस्थस्य यस्य कस्यचिद्धेतोः परामर्शः । किन्तु पूर्वार्धप्रकृतं यद् ज्ञानस्याप्रियसुकृत-दुष्कृतनिवृत्तिसाधनत्वं तस्यैवात्र परामर्श इति ज्ञापयितुमत इत्युक्तम् । इदमः सन्निहितपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ **व्याचष्ट इति** ॥ योगशब्दस्य ज्ञानोपा-यार्थत्वाद् युक्तो हेतुहेतुमद्भाव इत्याशयेन व्याचष्ट इत्यर्थः । भाष्ये कर्मकौशलं, कर्मसु कौशलमित्यर्थः । तथा च योगः ज्ञानोपायभूतं साङ्गं निवृत्तं कर्म, कर्मसु मध्ये काम्यकर्मापेक्षया कौशलं कुशलं समीचीनमिति योज्यम् । ॥ ५० ॥

भावरत्नकोशः

'सोऽस्त्येव' इति भाष्ये दुष्कृतवियोगः सर्वात्मना । न पुनःसुकृतेषु बृहत्फलमिव न दुष्कृतं किमप्यवशिष्यत इत्यर्थः स्फुटत्वान्नोक्तः । **एतानि** 'अदुःखम्', 'अशोकमहिमम्' इत्यादीनि प्राचुर्येण दुःखं नास्तीत्यभिप्रायेण प्रवृत्तानि । न पुनः सर्वथा दुःखाभावपराणीति कुतो न व्याख्येयानीत्यर्थः ॥ **विशेषेतीति** ॥ अल्पानिष्टसद्भावप्रतिपादकविशेषवचनाभावात् सर्वात्मनाऽनिष्टहानमेव युक्तमित्यर्थः । मुक्तत्वमुपपादयितुमुक्तम्- **समष्टिजीवा इति** ॥ सम्यक् प्राप्त-भगवत्सामीप्या इत्यर्थः । हेत्वर्थगर्भमिदं विशेषणम् । अशू व्याप्तौ सङ्घाते चेति धातोः स्त्रियां क्तिनि 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम्' इति सूत्रेण सञ्ज्ञायां वा क्तिच्प्रत्यये 'तितुत्र' इत्यादिनेण्निषेधे शकारान्तत्वात् 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वे ष्टुत्वे चाष्टि-शब्दनिष्पत्तौ सङ्गता अष्टिर्येषां ते समष्टय इति प्रक्रिया । समष्टिशब्दस्यायमर्थश्च प्राचीनटीकाद्वयपर्यालोचनयाऽवगम्यते । 'तस्माद् वायुरेव व्यष्टिर्वायुस्समष्टिः' इति बृहदारण्यकभाष्ये एकादशस्कन्धतात्पर्ये च 'तस्मात् सर्वोत्तमो वायुर्विविधं तु यदष्टकम् । देवानृषीन् पितॄन् यक्षान् गन्धर्वान् मानुषोरगान् ॥ असुरांश्च वशे नित्यं नयत्यमितपौरुषः । सम्पूर्णांश्च सुपर्णेशशेषेन्द्रांस्तत्त्रियोऽपि च । अष्टौ

नयत्युन्नयति वशीकृत्य स्वयं प्रभुः । अतो व्यष्टिस्समष्टिश्च वायुरेवाभिधीयते' इति। 'पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम्। बाह्यतश्चापि नेतृत्वाद् वायुर्व्यष्टि-समष्टिकः' इति च व्यष्टिशब्दः समष्टिशब्दश्चाष्टजीवनियमननिमित्तकतया वायौ व्याख्यातः। तत्र विपूर्वात् सम्पूर्वाच्चाष्टशब्दात् 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति णिचि कृते 'णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपे व्यष्टयतेः समष्टयतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः' इति कर्तरीन्प्रत्यये च व्यष्टिः समष्टिरिति प्रक्रिया। तथाच वायौ माहात्म्यविशेषपर्यवसानायान्यत्र तथा व्याख्यानेऽपि न प्रकृते तद्विसंवाद-शङ्केति वेदितव्यम्। 'समष्टिदृष्ट्या त्वेकत्वं व्यष्टिदृष्ट्या त्वनेकता' इति शङ्कर-वचनादत्र समष्टिजीवा इत्यस्यैकत्वापरोक्षज्ञानिन इत्याहुः।* तेनेति पदविभागभ्रमं वारयिष्यन् प्रकृतोपयोगाय भाष्यमनूद्यार्थमाह- **नेति** ॥ कुतो न मुक्ता इत्यतः सायुज्यपदसूचितं हेतुमाह- **सायुज्ययोग्यानामिति** ॥ विशेषनिषेधे सामान्या-भावलाभः कथमित्यतो वाऽऽह- **सायुज्येति** ॥ **मुक्तत्वेति** ॥ तेषां बललक्ष्म-णादीनां सामीप्यादि मुक्तत्वव्यवहारे मूलमित्यर्थः।** सायुज्यार्हाणां तदभावान्न मुक्तिरित्युक्तम्। तत्र सायुज्यमेव कुतो न तेषामिति पृच्छति- **कुत इति** ॥ **न मुक्ताः** न सायुज्यं प्राप्ताः। अत इत्यस्यार्थः- **दुःखदर्शनादिति** ॥ कार्येण तत्कारणं प्रारब्धसद्भावमनुमाय तेन तात्कालिकसायुज्याभावानुमानमिति भावः। **तद् भुक्त्वा** प्रारब्धकर्मशेषं भुक्त्वा। **अत्र** प्रारब्धमूलस्वभोगाव्यवहितकाले सायुज्यमित्यत्र। 'सम्मतिं च' इति वदन् 'तदुक्तं च' इति भाष्ययोजनेत्यभि-प्रैति। पूर्वत्र 'अतः' इत्यस्य दुःखदर्शनादित्यर्थकत्ववदत्रापि 'अतः' इत्यस्याऽगम-

---

* उमर्जीयम्- **समष्टिजीवा इति** ॥ एकत्वापरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः। यथोक्तं शङ्करेण- 'समष्टिदृष्ट्या त्वेकत्वं व्यष्टिदृष्ट्या त्वनेकता' इति। यद्यप्युक्तरूपं समष्टित्वं ब्रह्मादेरप्यस्तीति ब्रह्मादय इति वक्तुमुचितमिति। तथाऽप्यग्रिम-प्रमाणानुसारेण 'सङ्कर्षणादयः' इत्युक्तम्।

** भावबोधः- **बीजमिति** ॥ तथा च सामीप्यरूपमुक्तिसाम्येन तेषां मुक्तत्वोक्तिरौपचारिकीति भावः।

सम्मतिसत्त्वादित्यर्थकत्वे आगमेऽनिष्टवियोगाकथनादनन्वय इत्युपसंहारार्थकत्वम्। तत्रापि बहूनामर्थानां प्रकृतत्वात् कस्यायमुपसंहार इति जिज्ञासां व्युदस्यन्नाह- **सोऽस्तीति ।। अनुमानेति ।।** अस्ति तावद् ब्रह्मादीनामपि मुमुक्षा। 'परब्रह्मत्वम्' इत्यादिशास्त्रात् । सा च न दुःखाभावमात्रोद्देश्यिका । 'ब्रह्मा निरभिमानत्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान्। दुःखासम्पीडितत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यते' इत्यादिशास्त्रेण ब्रह्मादेर्दुःखाभावस्याऽजानसिद्धत्वात्। प्राप्तपदानां च ब्रह्मादीनां स्वस्वपदप्राप्तये मुमुक्षादिसाधनसम्पत्तिरिति तु न युक्तम्। मुमुक्षायाः स्वपदेच्छारूपत्वाभावात्। प्राप्ते पदे तत्प्राप्तीच्छाया अयोगाच्च। किन्तु इतोऽधिकसुखोद्देश्यिकेति वक्तव्यम्। तथाचैवं प्रयोगः । ब्रह्मादिमोक्षो ब्रह्मादिपदादप्यधिकसुखरूपो भवितुमर्हति । प्राप्तपदैर्ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानत्वात् । यद् यत्प्राप्तौ सत्यामपि प्रार्थ्यते तत् ततोऽप्यधिकसुखरूपम् । यथा प्राप्तखण्डाधिपत्यसुखेन प्रार्थ्यमानमखण्डाधिपत्यसुखम्। अत्र स्वस्वपदे व्यभिचारपरिहाराय प्राप्तपदैरिति विशेषणमिति। केचित्तु, उक्त एव प्रयोगे व्यतिरेकेण ब्रह्मादिपदवद् दुःखाभाववद्वेति व्यतिरेक्यनुमानशब्दार्थ इत्याहुः ।

ननु 'परब्रह्मत्वमिच्छामि' इत्ययुक्तं प्रार्थनम् । 'अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतति' इत्यनर्थहेतुत्वावगमादित्यतः परब्रह्मत्वशब्दविवक्षितमर्थमाह- **मुक्तत्वमिति ।।** 'ब्रह्माणि जीवास्सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः' इति वचने परब्रह्मशब्दस्य मुक्तार्थकतया व्याख्यानादिति भावः । उक्तहेतोरप्रयोजकत्वं परिहर्तुमपिशब्दाभिप्रायमाह- **दुःखहीनैरपीति ।।** नन्विदं पुनर्हेतुशरीरान्तर्गतं व्यर्थत्वादिति केचिद् व्याचक्षते । भावबोधे तु 'मोक्षो न दुःखनिवृत्तिमात्ररूपः दुःखहीनैरपि ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानत्वात् । यद् यस्य सिद्धं न तत् तेन प्रार्थ्यते । यथा सम्मतमित्यनुमानम्। नचाप्रयोजकत्वम्। सिद्धस्य प्रार्थनीयत्वशङ्कायोगात्। नापि विशेषणासिद्धिः । 'ब्रह्मा निरभिमानत्वात्' इत्याद्युक्तप्रमाणेन तस्य दुःखाभावसिद्धेः। नच विवक्षितार्थासिद्धिः। दुःखनिवृत्तिमात्रत्वाभावे सिद्धेऽर्थात् सुखरूपत्वस्यैव सिद्धेः' इति व्याख्यानम्।

ननु दुःखहीनैरित्ययुक्तम्। 'ब्रह्मणोऽप्यल्पदुःखं स्यात्' इति बृहद्भाष्ये 'नैव रमे बिभेद् ब्रह्मा नाऽसीदित्यादिकानपि। दोषान्' इति ऋग्भाष्यव्याख्यानावसरे 'दुःखभयादिकान् दोषानपि ब्रह्मणः श्रुतिराह' इति टीकायां 'द्विवारं भयमेव च। शोकोऽपि तावान् ब्रह्मणः' इति भागवततात्पर्ये च ब्रह्मणो दुःखोक्तेः, रुद्रस्य 'दोषान् रुद्रे च तानेव न मिनन्तीति पूर्वकान्' इत्यादिना दुःखभयादि-दोषावगमात् पुराणादौ रुद्रादीनामश्वत्थामादिरूपेण दुःखावेदनाच्चेति चेन्न। भाविनी या आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिस्तन्निश्चयवत्त्वं दुःखहीनत्वमिति विवक्षित-त्वात्। 'सर्वदुःखनिवृत्तिश्च ज्ञानिनो निश्चितैव हि' इत्यपरोक्षज्ञानिमात्रे सर्वदुःखनिवृत्तिसत्त्वे सुतरां ब्रह्मादीनां तत्सिद्धेः। तथाच द्वितीयतात्पर्ये 'ऋष्युत्तमा देवताश्च विमुक्तौ परिनिष्ठिताः' इति। विमुक्तिरात्यन्तिकानिष्टनिवृत्तिः। केचित्तु, 'ब्रह्मादिभिर्दुःखहीनैः' इत्यत्र ब्रह्मणःस्वतो विलीनप्रकृतितया दुःखं नास्त्येव। यदत्र 'ब्रह्मणोऽप्यल्पदुःखम्' इत्यादिप्रमाणमुदाहृतं तत्तु 'भगवत्प्रीतये नित्यं ब्रह्मणो ये भयादयः। न वृथा तस्य भावःस्यात् कश्चित् तेऽपि क्षणार्धगाः॥ शोकोऽपि तावान्नान्यत्र कदाचित् ब्रह्मणो भवेत्। तत्रापि भगवत्प्रीत्या उन्नत्यैवास्य तद् भवेत्' इति षष्ठतात्पर्ये भगवत्पादैरेव व्याख्यातम्। रुद्रादीनां तु 'देवानां पुण्यपापाभ्यां सुखमेवोत्तरोत्तरम्। तेषां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावेशतो भवेत्।' इत्येकादशतात्पर्यवचनादन्यावेशनिमित्तकाल्पदुःखसद्भावेऽपि न स्वतो दुःखमिति दुःखहीनत्वं ज्ञातव्यम्। ब्रह्मणो नासुरावेशनिमित्तं दुःखमपि। 'प्राणाख्ये नासुरावेश आखणाश्मसमो हि सः। सम्पूर्णानुग्रहाद् विष्णोःप्राणःपूर्णगुणो मतः' इति वचनादित्याहुः।*

ननु ब्रह्मणो मोक्षाकाङ्क्षाङ्गीकारे एकान्तित्वं विरुद्ध्येत। इदमेव ह्येकान्तित्वं यन्मोक्षेऽपीच्छाशून्यत्वम्। तथाच वक्ष्यति- 'मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिनाम्' इति। यच्चाऽहुः 'एकान्तानां न कस्यचित्। अर्थे नारायणो देवः' इतीत्यत आह-

* ताम्रपर्णीयम्- 'ब्रह्मादिभिरपि' इत्यत्र 'दुःखहीनैः' इति टीका। दुःखात्मनामपि तत्कृतनीचतादिहीनैरिति तदर्थः। अन्यथा 'अन्ये तु स्पृष्टदुःखास्समस्तशः' 'शोकोऽपि तावान्' इत्यादिविरोधः।

मोक्ष इति ॥ मध्यमभक्तानां स्वर्गादिसक्त्यपेक्षया मोक्षे सक्तिः प्रशस्तेति प्राशस्त्ये तात्पर्यं नत्वेकान्तिनामपि मोक्षेच्छाऽस्तीत्यत्र। अत उत्तमाधिकारिणां नैकान्तित्वविरोध इत्यर्थः। ब्रह्मण इत्येकवचनं प्रयुञ्जानस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तानां देवानामसुरावेशनिमित्तं दुःखमस्ति। ब्रह्मणस्तु नासुरावेशनिमित्तं, नाप्यनौपाधिकं दुःखमस्तीति बोद्धव्यमिति भावः। उपलक्षणं चैतत्। 'सर्वमन्यत् तदर्थकम्' इति 'येषामपवर्गोऽपि परमपुरुषावबोधार्थमेवाभ्यर्थनीयः' इत्युक्तरीत्या विष्ण्वर्थत्वेनैव ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानत्वाच्च नैकान्तित्वविरोध इति समाधानमवधातव्यम्। तेन न विशेष्यासिद्धिशङ्काऽपीति बोद्धव्यम्।

ननु 'अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनस' इत्यादिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्ततया निपातनाद् वाङ्मनसागोचरमिति वक्तव्यम्। वाङ्मनोऽगोचरमिति तु कथमित्यत आह- **समासान्तेति** ॥ अश्वादिगणे राजञ्शब्दस्य पाठः, 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' इति निर्देश इत्याद्यनित्यत्वज्ञापकसद्भावादिति भावः।* तथाहि। 'प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे' इत्युक्ताश्वादिगणे राजञ्शब्दपाठः कृतः। स च प्रतिराजेति तत्पुरुषेऽन्तोदात्तार्थः। नचासौ समासान्तविधेर्नित्यत्वे युक्तः। वैयर्थ्यात्। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' प्रतिराजेत्यत्र टच्प्रत्यये 'चितः' इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः। अतो ज्ञायते समासान्तविधिरनित्य इति। नन्वानन्दशब्दस्तावद्धञन्तत्वात् पुल्लिङ्गः। महदित्यस्य तद्विशेषणत्वे पुल्लिङ्गत्वापत्त्या महान्तमिति निर्देशः स्यादित्यत आह- **महदित्येतदिति** ॥ मोक्षादधिकं वा महत् सुखं नास्तीति पूर्वार्धगतसुखविशेषणम्। सन्निधानादपि योग्यताया बलवत्त्वादिति भावः। अत एव भाष्ये 'अधिकतमं सुखम्' इत्येवोक्तम्। ननु

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम् - **समासान्तेति** ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' इति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनात्। अन्यथा 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' इत्युक्तेः द्वित्रिभ्यां मूर्धेष्विति निर्दिश्येतेति भावः।

उमर्जीयम्- **समासान्तविधेरनित्यत्वादिति** ॥ अश्वादिगणे राजञ्शब्दपाठाल्लिङ्गादिति भावः।

ज्ञानिमात्रस्य मोक्षो नियतः। ज्ञानिमात्रस्य मोक्षे ब्रह्मादिपदादप्यधिकं सुखमस्तीति कथं युज्यत इत्यत आह- **ब्रह्मणो ब्रह्मपदादपीति** ॥ नात्र सर्वस्यापि मोक्षे ब्रह्मादिपदादधिकं सुखमस्तीत्युच्यते। किन्तु ब्रह्मादेस्तस्य तस्य स्वस्वपदादधिकं सुखमस्तीत्युच्यत इति न कोऽपि दोष इति भावः।

ननु 'या निर्वृतिः' इत्यादिनोत्तमाधिकारिश्रवणादिजनितसुखस्य स्वाधममोक्ष-सुखापेक्षयाऽऽधिक्योक्तेः कथं ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममित्युच्यत इत्यत आह- ब्रह्मण इतीत्यप्यवतारयन्ति । उत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं 'ज्ञानफलमाह' इति गमनिकाभाष्यं मनसि निधायाऽह- **एवमिति** ॥ ज्ञानफलम् अशेषानिष्टनिवृत्ति-विशिष्टं परमसुखम् । **उक्तविधया** बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान् काम्यं सुकृतं च जह्यादित्युक्तविधया । **अस्मदुक्तेऽर्थे** ज्ञानफलप्रदर्शनपरत्वरूपे । **अन्यथा** योगस्वरूपनिरूपणपरत्वे। यस्माज्ज्ञानेन युक्तोऽनिष्टं जहाति तस्माज्ज्ञानोपायाय प्रयतस्व। सुकृतयुक्तः स्वर्गमनुभवतीति तदुपाये यागादौ प्रयततो यथेति तृतीयपादस्य सङ्गतेः । योगस्वरूपनिरूपणपरत्वे तु सुकृतदुष्कते जह्यादिति योगस्वरूपस्य विहितत्वात् 'तस्माद् योगाय युज्यस्व' इति पुनर्विधाने तदसङ्गतेरित्यर्थः । तं तृतीयपादम्। अतश्शब्दं प्रयुञ्जानस्य भाष्यकारस्य तात्पर्यमाह- **न दूरस्थेति** ॥ अतश्शब्दे प्रयुक्ते सन्निकृष्टपरामर्शोऽयमिति ज्ञायते। 'एतदोऽन्' इत्यनुशासनेन तस्यैतच्छब्दरूपत्वात्। एतच्छब्दस्य सन्निकृष्टवाचित्वं प्रसिद्धम्। तथाचैतरेयभाष्ये 'एतत् सन्निहितत्वाच्च पूर्णत्वादेति कीर्तितः' इति। गीतानुसारेण तच्छब्दे प्रयुक्ते तु 'यामिमाम्' इत्यादौ क्षयिष्णुफलकत्वादिना कर्मणां निन्दितत्वं दूरस्थं तेन प्रतीयेत। तस्य विप्रकृष्टवाचित्वस्याऽनुभाविकत्वात्। नैवं दूरस्थं किमपि प्रत्येत-व्यम्। किन्तु पूर्वार्धप्रकृतं ज्ञानस्य यदशेषानिष्टनिवर्तकत्वं तदेव 'तस्मात्' इत्यनेन परामृश्यमानं विवक्षितमिति ज्ञापयितुमतश्शब्देन गीतास्थतच्छब्दाभिप्रेतार्थ उक्त इति भावः।* तस्मादित्येतदर्थरूपस्य 'अतः' इत्यस्यार्थं वदन्नेवोत्तरभाष्य-

* उमर्जीयम् - अतश्शब्दे प्रयुक्ते सन्निकृष्टपरामर्शोऽयमिति ज्ञायते। तस्यैतच्छब्द-प्रकृतिकत्वात्। एतच्छब्दस्य च 'समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्' इत्युक्तेस्सन्निकृष्ट-वाचकत्वादिति भावः।

मवतारयति- **ज्ञानस्य महाफलत्वादिति** ।। **कथमिति** ।। नहि ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गसाधनत्वात् कृष्यादौ प्रयतस्वेति विधिर्युज्यत इति भावः ।। **ज्ञानेतीति** ।। ज्ञानस्य महाफलहेतुत्वाज्ज्ञानोपाये प्रयतस्वेति युज्यते हेतुहेतुमद्भाव इति भावः ।। **स्तुतिरिति** ।। कर्मसु मध्ये फलाभिसन्धिरहितो भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणो योगःसाङ्गं निवृत्तं कर्म कौशलम् । पुरुषस्य कौशलरूप इति योगःस्तूयते न पुनर्व्याख्यायत इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । 'कर्मकौशलम्' इति भाष्ये कर्मसु कौशलमिति विग्रहः । कर्मसु योगः कौशलं स्वार्थेऽण् । कुशलः प्रशस्त इत्यर्थ इत्यप्याहुः । भाष्ये स्तुतित्ववारणाय 'तद्धि' इत्युक्तम् । तत्र प्रतियोग्याह- **तद्योग इति** ।। चतुर्थपादघटनायेदम् ।

गीताक्षरार्थस्तु- ज्ञानात् कर्मावरमित्येतत् काम्यकर्मिणां कृपणत्वोक्त्योपपाद्य इदानीं कर्मफलाज्ज्ञानफलस्य विलक्षणत्वोक्त्याऽपि तदुपपाद्यते- **बुद्धियुक्त इति** ।। इह मुमुक्षुवर्गे बुद्धियुक्तः भगवदपरोक्षज्ञानवान् सुकृतदुष्कृते मोक्षविलम्ब-हेतुत्वान्मानुष्यस्वर्गादिप्रापकपुण्यं सर्वमपि दुष्कृतमित्युभे सुकृतदुष्कृते जहाति त्यजति । तस्मात् ज्ञानस्यैवमखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दानुभवहेतुत्वाद् योगाय ज्ञानोपायाय युज्यस्व घटस्व । योगः स्तूयते । योगः ज्ञानोपायानुष्ठानलक्षणः कर्मसु करणीयेषु कौशलं पुरुषस्य नैपुण्यमिति । ।। ५० ।।

भगवद्गीता

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ।। ५१ ।।

भाष्यम्

तदुपायमाह- **कर्मजमिति** ।। कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अकामनयेश्वराय समर्प्य । बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । सयोगकर्म ज्ञानसाधनम्; तन्मोक्षसाधनमिति भावः । ।। ५१ ।।

प्रमेयदीपिका

ननु 'कर्मजम्' इति श्लोकः पूर्वोक्तान्न विशिष्यत इत्यत आह- **तदुपायमिति** ।। तस्य ज्ञानस्योपायं योगं, तज्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाऽह विवृणोतीत्यर्थः । व्यवहितत्वादन्वयमाह- **कर्मजमिति** ।। कर्मजं फलं त्यक्त्वा अप्राप्तस्य फलस्य कथं त्याग इत्यतो व्याचष्टे- **अकामनयेति** ।। प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीया । एतत् प्रागुक्तमित्यतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **ईश्वरायेति** ।। 'बुद्धियुक्ताः, मनीषिणः' इति पौनरुक्त्यपरिहारायाऽह- **बुद्धियुक्ता इति** ।। सम्यग्ज्ञानिनः शास्त्रजनिततत्त्वज्ञानिनः । अनेन 'मनीषिणः' इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम् । प्रशंसायां मत्वर्थीयस्य विधानात् ।

नन्विदमेकं वाक्यं कथं वाक्यार्थद्वयस्य विवरणम् । मोक्षस्वरूपविवरणेऽपि योगो न सम्यग् विवृतः । अङ्गिनः कर्मण एवानभिधानात् । अङ्गानां च सङ्कल्पत्यागादीनामित्यत आह- **सयोगेति** ।। समस्ताङ्गसङ्ग्रहाय योगग्रहणम् । तज्ज्ञानम् । यद्यपि योजनावशादिदमेकं वाक्यम् । तथाऽप्यर्थवशाद्[1] द्वे वेदितव्ये । योगश्च 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन समग्रो लक्षित इति भावः ।। ५१ ।।

भावदीपिका

पूर्वार्धेन ज्ञानसाधनोक्तेरुत्तरार्धेन ज्ञानफलोक्तेस्तदुपायमित्येतद् द्वेधा व्याचष्टे- **तस्येत्यादिना** ।। **व्याचष्ट इति** ।। कामनात्याग एव फलत्याग इत्याशयेनेत्यर्थः । नन्वकामनायास्त्यागे कर्तृत्वकरणत्वयोरभावात् कथं 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया । नापीत्थम्भूतलक्षणतृतीयाऽत्रोपपद्यत इत्यत आह - **प्रकृत्यादिभ्य इति** ।। 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रे वार्तिकं 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्'

---

१. ग.प. अर्थद्वयवशात् ।

इति। प्रकृत्या चारुः, इत्याद्युदाहरणम्। एवञ्च प्रकृत्यादेराकृतिगणत्वादकामना-शब्दस्यापि तद्गणान्तःपठितव्यत्वादनेन वार्तिकेन तृतीयोपपद्यत इत्यर्थः ॥ **एतत्** कामनात्यागरूपफलत्यागस्वरूपम् ॥ **प्रागुक्तमिति** ॥ 'सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादावित्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ बुद्धियुक्ता इत्यस्य परोक्षज्ञानिवाचकत्व-कथनेनेत्यर्थः ॥ **सूचितमिति** ॥ अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गादिति भावः। ननु मनीषिण इत्येतदेव परोक्षज्ञानिपरतया कुतो न व्याख्यातं भाष्यकारेणेत्यत आह-**प्रशंसायामिति** ॥ मनीषाऽस्यास्तीति मत्वर्थे इनिप्रत्ययस्य विहितत्वात्, मत्वर्थीयस्येनेः प्रशंसायामपि विधानमस्ति। 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति-शायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' इत्युक्तत्वादत्रापरोक्ष-ज्ञानित्वरूपप्रशंसाया अभिप्रेतत्वात् तत्रार्थे मत्वर्थीयेनिप्रत्यये मनीषिपदमेवाप-रोक्षज्ञानिपरमिति भावः ॥ **वाक्यार्थद्वयस्येति** ॥ तस्य ज्ञानस्योपायमाह, ज्ञान-मुपायो यस्य मोक्षस्य तमाहेत्युक्तवाक्यार्थद्वयस्येत्यर्थः ॥ **मोक्षस्वरूपेति** ॥ जन्मबन्धेत्युत्तरार्धेनेत्यर्थः। एवं च कथं वाक्यार्थद्वयस्य विवरणमित्याक्षेपः एकसत्त्वे द्वयमिह नास्तीति प्रतीत्यनुसारेणेति ज्ञातव्यम् ॥ **अङ्गिन इति** ॥ फलत्यागाख्याङ्गस्यैवाभिधानादित्यर्थः। अङ्गाभिधानेऽपि न्यूनताऽस्तीत्याह-**अङ्गानां चेति** ॥ **सङ्कल्पत्यागः** एतदर्थमिदं करिष्य इति सङ्कल्पः। तत्त्यागः इत्यर्थः। एतत्सङ्कल्पत्यागे हेतुत्वेन फलकामनात्यागः समायातीति तयोर्भेद इति ज्ञेयम्। अनभिधानादिति वर्तते ॥ **द्वे वेदितव्य इति** ॥ कर्मजं फलं त्यक्त्वा सङ्कल्पत्यागादिपूर्वकं कर्म च कृत्वा बुद्धियुक्ता भूत्वा मनीषिणो भवन्तीत्येकं वाक्यम्। तथाच मनीषया जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं पदं गच्छन्तीत्यपरं वाक्यमित्यर्थः। ननु भाष्ये योगशब्देन समस्ताङ्गग्रहणेऽपि गीतायां कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति फलकामनात्यागरूपस्यैवाङ्गस्याभिधानेन सङ्कल्पत्यागादीनामङ्गाना-मनभिधानान्न्यूनता स्यादेवेत्यत आह- **योगश्चेति** ॥ सङ्कल्पत्यागाद्यङ्गसमुदाय इत्यर्थः। **लक्षितः** गीतायामिति शेषः। ॥५१॥

भावरत्नकोशः

॥ **पूर्वोक्तान्न विशिष्यत इति** ॥ 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यत्र, 'बुद्धियुक्तः' इत्यत्र च यदुक्तं तावत एवात्र कथनादिति भावः। 'पदं गच्छन्त्यनामयम्' इत्यधिकमत्रोच्यत इति चेन्न। पूर्वश्लोकेऽपि 'सुकृतदुष्कृते जहाति तस्मात्' इत्यत्राखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तिहेतुत्वादित्यभिमतत्वेन अनामयपदप्राप्तेरप्युक्तत्वादिति। तस्मिन् श्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानसाधनोक्तेरुत्तरार्धेन ज्ञानफलोक्तेस्तदुभयानुगुणतया 'तदुपायम्' इति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे- **तस्य ज्ञानस्येत्यादिना** ॥ 'पूर्वोक्तान्न विशिष्यते' इति शङ्कां परिहरति- **विवृणोतीति** ॥ बुद्धियुक्ता इत्यस्य कर्मजं फलं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता इतीतिकर्तव्यताविशेषसमर्पणेन विवरणात्, सुकृतदुष्कृते जहातीत्यस्य 'जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्' इति विवरणाच्च न पूर्वोक्ताविशेषशङ्केति भावः। अकामनयेति कथं तृतीया? त्यागे तस्याः करणत्वाद्ययोगेन 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादिशास्त्रानवतारादित्यत आह- **प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति** ॥ 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकादित्यर्थः। प्रकृत्यादिराकृतिगण इति भावः। नचैवमनन्वयः। अकामनारूपत्यागकर्म कृत्वेत्यन्वयोपपत्तेः। तथाच कर्मजन्यफलत्यागोऽत्र फलकामनायाः प्राप्तत्वात् तत्त्याग एव गीताभिप्रेत इति भाष्यभाव इत्युक्तं भवति। तत्र शङ्कते- **एतदिति** ॥ फले कामना त्यक्तव्येत्येतत् 'कर्मण्येव' इति श्लोके, तद्विवरणपरे 'योगस्थः' इति श्लोके चोक्तमित्यर्थः * ॥ **प्रकारान्तरेणेति** ॥ कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्यस्य निष्कामकर्मकरणं नार्थः। किन्तु कर्मणामीश्वरे समर्पणम्। तथाच न पुनरुक्तिरिति भावः। बुद्धिमनीषाशब्दयोः पर्यायत्वादुक्तम्- **पौनरुक्त्येति** ॥ भाष्ये विवक्षितां सम्यक्तां दर्शयति- **शास्त्रजनितेति** ॥ अनेन चेतनमात्रस्य बुद्धियुक्तत्वं सिद्धमेवेति नेदं विशेषणमिति चोद्यं परिहृतम्। **अनेन** 'बुद्धियुक्ताः शास्त्रजनितज्ञानयुक्ताः' इति भाषणेन। बुद्धियुक्त इत्यादौ तु मनीषिण इति विशेषणानुपादानाद् बुद्धिशब्दो परोक्षज्ञानपरो व्याख्यात इति न तद्विसंवाद

---

* भावबोधः- **प्रागुक्तमिति** ॥ 'सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च' इत्यनेनेत्यर्थः।

भावः । कथमनेनापरोक्षज्ञानिलाभ इत्यत आह- **प्रशंसायामिति** ।। 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः' इति वार्तिकेन प्रशंसायां मतुबर्थकेनिप्रत्ययविधानात् प्रशस्ता मनीषा एषामस्तीति मनीषिणोऽपरोक्षज्ञानिन इति युक्तं सूचनमिति भावः। यद्यपि 'अत इनिठनौ' इति इनिरकारान्तादनुशिष्टः । तथाऽपि 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति सूत्रे 'शिखादिभ्य इनिर्वक्तव्यः' इति वार्तिककारेण शिखादेराकृतिगणत्वाङ्गीकारादत्र मनीषाशब्दादिनिर्भवत्येव। इदं 'कर्मजं बुद्धि' इति पद्यम्। **वाक्यार्थद्वयस्य** 'सङ्गं त्यक्त्वा' इति वाक्यार्थस्य, 'बुद्धियुक्तः' इति वाक्यार्थस्येत्येवं वाक्यार्थद्वयस्येत्यर्थः। यद्वा, बुद्धियुक्त इति वाक्यार्थस्य, सुकृतदुष्कृते जहातीति वाक्यार्थद्वयस्येत्यर्थः ।। **मोक्षस्वरूपेति** ।। सुकृतदुष्कृते जहातीत्युक्ताशेषानिष्टनिवृत्तिं 'जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः' इत्यनूद्य 'पदं गच्छन्त्यनामयम्' इत्यधिकाभिधानान्मोक्षस्वरूपं विवृतमिति भावः।* 'समत्वं योग उच्यते' इति प्राग् विवृतत्वान्न सम्यगित्युक्तम्। तदेवासम्यक्त्वं दर्शयति- **अङ्गिन इति** ।। **कर्मणः** निवृत्तलक्षणस्य । सङ्कल्पत्यागादीनाम् अनभिधानादिति वर्तते।**

ननु योगो नाम निवृत्तकर्मैव। तस्यैव ज्ञानसाधनत्वात्। 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इत्यादेः। तत् कथं 'सयोगकर्म ज्ञानसाधनम्' इति भाषणमित्यत आह- **समस्ताङ्गेति** ।। सङ्कल्पत्यागादिलक्षणसकलाङ्गकलापोपेतं निवृत्तं कर्म योगशब्दितं ज्ञानसाधनमित्यर्थ इति भावः। नन्विदमेकं वाक्यमिति कृतचोद्यं परिहर्तुमुक्त-

---

* उमर्जीयम्- अत्रानामयशब्देन ब्रह्मग्रहणाज्ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिरुक्तेति टीकावाक्यं 'स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि' इत्येतदवतारिकागतं सङ्गच्छत इत्यवधेयम्।

** ताम्रपर्णीयम्- 'सङ्कल्पत्यागादीनाम्' इति टीकायाः 'नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम्। तथाऽपि मत्कृता पूजा त्वत्प्रसादेन' इत्युक्तरीत्या स्वस्य कर्तृत्वेन सङ्कल्पत्यागः, ईश्वरस्य कर्तृत्वानुसन्धानम्, कर्मणो भगवत्पूजात्वबुद्धिः, इत्येतेषामित्यर्थः।

मनुवदति- **यद्यपीत्यादि ॥ अर्थवशात्** प्रमेयभेदवशात् ॥ **द्वे वेदितव्य इति ॥** कर्मजं फलं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता भूत्वा मनीषिणो भवन्तीत्येकं वाक्यम्। तथाच मनीषया जन्मबन्धादिदोषविनिर्मुक्तास्सन्तः अनामयं पदं गच्छन्तीत्यपरमिति द्वे वाक्ये प्रमेयभेदाद् भेत्तव्ये इत्यर्थः। योगो न सम्यग् विवृत इति चोद्यं भाष्य-भावोक्त्या परिहरति- **योगश्चेति ॥** तथाच 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा' इत्यस्य फलसङ्कल्पत्यागपूर्वकं भगवदाराधनात्मकं कर्म कृत्वेत्यर्थोऽवगन्तव्य इति भावः।*

गीताक्षरार्थस्तु- पूर्वोक्तो ज्ञानसाधनभूतो योगो ज्ञानफलं मोक्षश्च विव्रियते- **कर्मजमिति ॥** कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्यनेन कर्मजन्यफलानभिसन्धानेन कर्म-स्वातन्त्र्याभिमानत्यागपूर्वकं भगवदर्पणबुद्ध्या भगवदाराधनात्मकं कर्मानुष्ठायेति लभ्यते। बुद्धियुक्ताः शास्त्रजनितसम्यग्ज्ञानसम्पन्नाः मनीषिणः प्रशंसायां मत्वर्थीयेनिविधानादपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः संसारबन्धादतितरां मुक्ताः अनामयं दोषरहितं पदं मोक्षं गच्छन्तीत्यखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्ट-परमानन्दानुभवरूपो मोक्ष इति ज्ञानफलं मोक्षस्वरूपं च विवृतं भवति। फलानभि-सन्धानकर्मकर्तृकत्वस्वातन्त्र्याभिमानत्यागपूर्वकभगवदाराधनात्मकं कर्मोभय-विधज्ञानसाधनम्। ज्ञानं च मोक्षसाधनमिति भाव इति। ॥ ५१ ॥

भगवद्गीता

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा' इत्यस्य कर्मजं फलं स्वर्गादिकं कामनया त्यक्त्वा, कर्मजं फलं 'तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः' इत्युक्तरीत्या मत्कर्मणेश्वरे भक्तिस्स्यात्, तत्प्रसादश्च भवत्विति तद्भक्त्या-दित्वेन प्रविचिन्त्येश्वरे त्यक्त्वा समर्प्येति चार्थः।

भाष्यम्

कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणैवं कर्माणीति? आह-**यदेति** ॥ निर्वेदं नितरां लाभम् । प्रयोगात्-

'तस्माद् ब्राह्मणःपाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् ।'

इत्यादि । नहि तत्र वैराग्यमुपपद्यते । तथा सति 'पाण्डित्यात्' इति स्यात् । नच ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्तिर्भवति ।

'आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥'

इति वचनात् । अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । नच तेषां फलं [1]सुखं नास्ति । तस्यैव महत्सुखत्वात् तेषाम् ।

'या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्
किम्वन्तकासिलुळितात् पततां विमानात् ॥'

इत्यादिवचनात् । तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्त्वात् ।

प्रमेयदीपिका

'यदा ते' इति श्लोके योगसम्बन्धि न किमप्युच्यत इत्यतस्तत्सङ्गतिमाह-**कियदिति** ॥ एवं फलकामनादिवर्जितानीश्वराराधनरूपाणि इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ।

१. ब. सुखमिति न पठ्यते ।

नन्वियमाकाङ्क्षैवानुपपन्ना। योगो हि ज्ञानसाधनतयोपदिष्टः। साधनं च साध्यप्राप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रसिद्धमेव। नियतपूर्वक्षणवृत्ति कारणमिति हि तल्लक्षणम्। उच्यते। योगो हि न साक्षाज्ज्ञानसाधनम्। किन्तु श्रवणादिकमेव। प्रमितेः प्रमाणफलत्वात्। योगस्त्वदृष्टद्वारा सत्त्वशुद्धिमुत्पाद्य श्रवणादीनामुपकरोति। उपकारकस्य[१] च द्वयी गतिर्दृष्टा। अतो युक्तैवेयमाकाङ्क्षेति। तथाऽपि जिज्ञासुनेति वक्तव्यम्। सत्यम्। मोक्षसाधनज्ञानार्थिनेत्येतावतोऽर्थस्य ग्रहणाय मुमुक्षुणेत्युक्तम्।

निर्वेदं वैराग्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽऽह- **निर्वेदमिति**॥ ननु निष्पूर्वो विदिर्वैराग्ये रूढः। तत् कुतो लाभार्थतेत्यत आह- **प्रयोगादिति**॥ अस्यामपि श्रुतौ वैराग्यार्थता किं न स्यादित्यत आह- **नहीति**॥ कुतो नोपपद्यत इत्यत आह- **तथा सतीति**॥ 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्' इति कात्यायनवचनात् पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगेनापादानत्वप्राप्तावपादाने च पञ्चमी स्यान्न द्वितीयेत्यर्थः। इदमत्राभिप्रेतम्। निरुपसर्गः सत्तार्थस्यैव विदेरर्थं बाधित्वा तं वैराग्यार्थं व्यवस्थापयति। निर्विद्यत इति कर्तरि प्रयोगदर्शनात्। लाभार्थस्य विदेरर्थं तु विशिनष्ट्येव। केवलं निर्विन्दति धातोर्वैराग्यार्थत्व निर्विन्दत इति वैराग्ये तत्प्रयोगादर्शनादिति। अथवाऽस्तु सर्वत्र निरो धात्वर्थबाधकत्वम्। विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात्। 'व्याददाति' इत्यादावुभयदर्शनादिति। न केवलं गीतायां प्रयोगाल्लाभार्थता। किन्तु वैराग्यार्थानुपपत्तेश्चेत्याह- **नचेति**॥ अनेनान्तःकरणस्य मोहकलिलातिक्रमो नाम ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं भवति। आदिपदेन तदुपयुक्तं गृह्यते। कुतो न भवतीत्यत आह- **आत्मेति**॥ भक्तिं श्रवणादिलक्षणां 'कस्य वा [२]बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत्' इत्यस्योत्तरत्वात्। अनुष्ठानाच्च श्रवणादेरिति शेषः।

---

२. प. उपकारस्य। २. ग. महतीमेताम्।

ननु शुकादीनां श्रवणाद्यनुष्ठानेऽपि फलं नास्ति। तत्फलस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात्। फलाभावानुसन्धानमेवात्र वैराग्यशब्देनाभिप्रेतम्। यथाऽऽह मायावादी- 'तदा श्रोतव्यं च श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः' इति। अनुष्ठानं तु लोकसङ्ग्रहार्थं संस्काराद् वेत्यत आह- नचेति ॥ कुतो नेत्यत आह- तस्यैवेति ॥ तस्यैव श्रवणादेरेव। स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन च 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनात्, 'महत्तत्त्वाद् विकुर्वाणात्' इत्यादिप्रयोग-दर्शनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम्। तथाऽपि श्रवणादिकमेव कथं सुखम्। उत्तरक्षण एव महासुखोदयादैक्योपचार इत्यदोषः। तिष्ठतु तावत् कालान्तर-भाविफलमित्येवशब्दः। नन्वस्मदादीनां श्रवणोत्तरक्षणे सुखं नोत्पद्यत इत्यत आह- तेषामिति ॥ रसिकानामित्यर्थः। नहि पितृजीवनादिवार्ताश्रवणे-नान्येषामिव पुत्रस्यापि न सुखेनोत्पत्तव्यमिति। अस्तु सम्भावना। निश्चयस्तु कुत इत्यत आह- येति ॥ भवतो भवज्जनानां च। स्वमहिमन्याविर्भूत-स्वरूपे। आब्रह्मणि अल्पमुक्तेऽपि। न केवलं तात्कालिकं सुखं तत्फलम्। किन्तु मुक्तावानन्दवृद्धिश्चेत्याह - तेषामपीति ॥ ज्ञानिनामपि।

भावदीपिका

कुत इत्यत आह - **नियतेति ॥ तल्लक्षणम्** साधनलक्षणम्। साध्यप्राप्तिपर्यन्तं साधनस्यानुष्ठेयत्वे, तदव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति कारणत्वं युक्तं स्यात्। तदभावे च साधनत्वमेव न स्यादिति भावः। **योगः** साङ्गकर्म। तर्हि ज्ञानसाधनं किमिति पृच्छति - **किन्त्विति ॥** उत्तरयति - **श्रवणादिकमेवेति ॥** कुतः श्रवणादिकमेव ज्ञानसाधनमित्यत आह- **प्रमितेरिति ॥** अपरोक्षज्ञानरूपायाः प्रमितेः श्रवणादि-रूपप्रमाणफलत्वमेव न्याय्यम्। नतु योगफलत्वम्। निवृत्तकर्मादिरूपस्य योगस्य प्रमाणत्वाभावादिति भावः। तत्र श्रवणमागमः, मननमनुमानं, निदिध्यासनं प्रत्यक्षमिति विवेकः। तर्हि योगो व्यर्थ इत्यत आह- **योगस्त्विति ॥ सत्त्वशुद्धिम्**

अन्तःकरणशुद्धिम्। **श्रवणादीनाम्** श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारसम्प्रज्ञातसमाध्यसम्प्रज्ञातसमाधीनामित्यर्थः।

ननु तथाऽपीयमाकाङ्क्षा कथमनुपपन्ना जातेत्यत आह- **उपकारकस्य चेति**॥ **द्वयी गतिः**, सकृदनुष्ठेयत्वम् असकृदनुष्ठेयत्वं चेति द्वयी गतिः। अङ्गभूतमुपकारकं द्विविधम्। स्वरूपोपकारकं फलोपकारकं चेति। 'व्रीहीनवहन्यात्' इत्यादाववहननादीनां यागस्वरूपनिष्पादकत्वेनाङ्गत्वम्। प्रधानयागेन फले जननीये, समिधो यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, तनूनपातं यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्युक्तानां पञ्चप्रयाजानां पञ्चापूर्वजननद्वारा फलोपकारकत्वेनाङ्गत्वम्। एवं प्रकृते योगस्यावहननादिवदसकृदनुष्ठेयस्य श्रवणादिस्वरूपोपकारकाङ्गत्वम्, उत सकृदनुष्ठितप्रयाजादेरिव फलोपकारकाङ्गत्वं चेति शङ्काभिप्रायः। योगस्य श्रवणादिस्वरूपोपकारकत्वेनासकृदनुष्ठेयत्वमिति उत्तरं भवति। 'मोहकलिलम्' इति वचनादिति ज्ञेयम् ॥ **जिज्ञासुनेति** ॥ ज्ञानेच्छुना क्रियमाणयोगस्य श्रवणादिजन्यज्ञानस्वरूपोपकारकाङ्गत्वं वा फलोपकारकाङ्गत्वं वेत्याशयेन जिज्ञासुनेति वक्तव्यं न मुमुक्षुणेत्यर्थः। ननु पाण्डित्यादिति स्यादिति कथं पञ्चम्यापादनम्। 'अपादाने पञ्चमी' इति अपादाने पञ्चमीविधानात्। 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' अपाये विश्लेषे सति यद् ध्रुवं तदपादानसञ्ज्ञं भवति। शृङ्गाच्छरो जायत इति दर्शनात्। नह्येतादृशमपादानत्वं पाण्डित्ये सम्भवतीत्यत आह- **जुगुप्सेत्यादि**॥ विरामो वैराग्यम्। जुगुप्साद्यर्थानां धातूनां योगेऽस्य शब्दस्य तत्राप्यपादानत्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः। पापाज्जुगुप्सते। दुःखाद् विरमति। अधीतात् प्रमाद्यति। इत्याद्युदाहरणम्। **पाण्डित्यस्य** पाण्डित्यशब्दस्य ॥ **विरामार्थकधातुयोगेनेति**॥ वैराग्यार्थविदेः। गीतायां विदधातोर्वैराग्यार्थत्वं कस्मान्न स्यात्? बाधकाभावादित्यत आह- **इदमत्राभिप्रेतमिति**॥ **निरुपसर्गः** निर् इत्ययमुपसर्गः। **तं** विदिधातुम्। कुत इत्यत आह- **निर्विद्यत इति**॥ **कर्तरीति**॥ विरक्तिकर्तरीत्यर्थः।

इदमुपलक्षणम्। प्रत्युत सत्ताकर्तरि विद्यमाने वस्तुनि निर्विद्यत इति प्रयोगादर्शनादित्यपि ग्राह्यम्। विद्यते विद सत्तायामिति ह्युक्तम्। विद सत्तायामस्मात् लट्प्रत्यये आत्मनेपदिनि लस्य तकारे सत्तार्थकविदेः श्यन्विकरणत्वेन यकारं विना शकारनकारयोर्लोपे 'टित आत्मनेपदानां टेरे', लट्लिट्लोट्लृट् एते टितः। एतदात्मनेपदानां सम्बन्धिनः टेरेत्त्वं स्यादिति टीभूतस्य तकारस्थस्याकारस्य एत्त्वे विद्यत इति विरक्तिकर्तरि प्रयोगो भवति। 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्' इत्युक्तेरित्याशयः॥ **लाभार्थस्येति**॥ विदेरित्यर्थः। **विशिनष्टि** निरुपसर्ग इति वर्तते। 'कश्चित् तमनुवर्तते' इति वचनादिति भावः। **वैराग्ये** वैराग्यवति विरक्तिकर्तरीति यावत्॥ **तत्प्रयोगेति**॥ निःपूर्वकविदधातुप्रयोगेत्यर्थः।

इदमुपलक्षणम्। प्रत्युत लाभार्थ एव 'राज्ञो निर्विन्दति द्रव्यम्' इत्यादौ प्रयोगदर्शनादिति च ग्राह्यम्। विद् लाभेऽस्माल्लटि परस्मैपदिनि तस्य तिबादेशे लाभार्थस्य विदेरनुपसर्गात्, 'लिम्पविन्द' इत्यादिना शब्विकरणत्वात् शकारलोपे, अकारे उर्वरिते सति विदति इति जाते 'शे मुचादीनाम्' मुचलुपविदसिचकृतखिदेत्यादीनां शे परे नुमागमः स्यात्। मुञ्चति। लुम्पति। विन्दति। सिञ्चति। कृन्तति। खिन्दति। तथाचात्र शे परे विदो नुमागमे विन्द् अति विन्दतीति लटः परस्मैपदिनि रूपम्। आत्मनेपदिनि तु विन्द अस्माल्लटि तस्य तादेशे शब्विकरणत्वान्नुमागमे टेरेत्वे विन्दते इति भवति। तस्यैव धात्वर्थस्य विशेषकनिरुपसर्गसम्बन्धे सति निर्विन्दति निर्विन्दत इति भवति। नितरां लब्धो भवतीत्यर्थः। 'लाभे विन्दति विन्दते' इति ह्युक्तम्। अत्रैकस्यैव निरो धात्वर्थबाधकत्वं तद्विशेषकत्वं च नियामकाभावेनायुक्तमित्यालोच्याऽह - **अथ वाऽस्तु वेति**॥ **सर्वत्रेति**॥ तथाच निरुपसर्गः सत्तार्थस्यैव विदेरर्थं बाधित्वा तं वैराग्यार्थं व्यवस्थापयतीति नियमो माऽस्त्वित्यर्थः॥ **क्वचिदिति**॥ प्रयोगविशेष इत्यर्थः। तथाच श्रुतौ गीतायां च धात्वर्थविशेषकत्वमेवास्त्वित्याशयः।

नन्वेकस्यैवोपसर्गस्य धात्वर्थबाधकत्वं तद्विशेषकत्वं चादर्शनादयुक्तमित्यत आह- **व्याददातीत्यादाविति** ।। 'काले प्राप्तायातिथये व्याददाति धनं प्रभुः' इति प्रयोगे विआङ् इत्युपसर्गयोर्दानरूपधात्वर्थविशेषकत्वं दृष्टम्, विशेषेण सम्यग् ददातीत्यर्थात्। 'व्याददाति मुखं कृष्णो मात्रे लोकान् प्रदर्शितुम्' इति प्रयोगे विआङ् इत्युपसर्गयोर्दानरूपधात्वर्थबाधकत्वं दृष्टम्। मुखप्रसृतिं करोतीत्यर्थात्। तथाच दर्शनबलादत्राप्यविरोध इत्याशयः। अत एवोक्तम्- 'धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते' इति। 'तस्मात्' इति श्रुतौ निर्वेदशब्दस्य लाभार्थे प्रयोगाद् गीतायां लाभार्थता इत्येव केवलं न, किन्त्विति योज्यम् ।। **अनेनेति** ।। निर्वेदगन्तॄणां ज्ञानित्ववचनेनेत्यर्थः। **तदुपयुक्तम्** भगवन्महिमोपयुक्ततद्भक्तमहिमादिकम्। 'चरितं वैष्णवानां च विष्णूद्रेकाय कथ्यते' इति वचनादिति भावः। 'आत्माराम' इत्यत्र भगवन्महिमादिश्रवणस्य कर्तव्यत्वानुक्तेः कथमिदं तत्र प्रमाणमित्यत आह- **भक्तिमिति** ।। 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इति वचनादादिपदेन कीर्तनादिकं ग्राह्यम्। अत्र श्रवणादीनां भक्तिज्ञापकतयैव भक्तित्वं ज्ञातव्यम्। 'श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः' इति हि नवमे वक्ष्यति। किमत्र ज्ञापकमित्यतः अन्तरङ्गं ज्ञापकं तावदाह- **कस्य वेति** ।। कस्य प्रयोजनस्यार्थे। **एताम्** भागवतसंहिताम्। **आत्मारामः** शुकः। **समभ्यसत्** वारं वारं श्रवणाद्यभ्यासं कृतवान्। **इत्यस्य** शौनकादिप्रश्नस्य। **उत्तरत्वात्** उत्तरत्वेन 'आत्मारामाः' इति श्लोकस्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः। एवं चात्र भक्तिशब्देन श्रवणाद्यग्रहणे प्रश्नोत्तरयोर्वैय्यधिकरण्यापत्तेः। किमर्थं श्रवणाद्यभ्यासं कृतवानिति पृष्टे भक्तिं कुर्वन्ति, इत्युत्तरस्य व्यधिकरणत्वादतोऽत्र भक्तिः श्रवणादिरूपैव विवक्षितेति भावः। मूले **निर्ग्राह्या इति**। अन्यत्र कुत्राप्याग्रहशून्या अपि उरुक्रमे तद्विषये अत्याग्रहेण भक्तिं कुर्वन्ति। कुत इत्यत उक्तम्- **इत्थम्भूतगुणो हरिरिति** ।। एतादृशानामपि स्वश्रवणादिविषयकबुद्धिप्रेरकत्वरूपगुणवानित्यर्थः ।। **तत्फलस्य** श्रवणाद्यनुष्ठानफलस्य। तर्हि प्रकृते किमायातमित्यत आह- **फलाभा-**

वेति ।। तदा निर्वेदं वैराग्यं गन्ताऽसि श्रुतं श्रोतव्यं च सर्वं निष्फलमित्यनुसन्धानवान् भविष्यसीत्यर्थः । श्रुतादीनां निष्फलत्वानुसन्धाने शुकादीनां तदनुष्ठानं व्यर्थं स्यादित्यत आह- **अनुष्ठानं त्विति ।। संस्काराद् वेति ।।** ज्ञानात् पूर्वं फलानुसन्धानेनानुष्ठानं कृतमभूत् । तत्संस्कारादिदानीमप्यनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

ननु 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्, समानाधिकरणे एकविभक्त्यन्तपदे, जातीये च पदे परे। 'प्रकारवचने जातीयः' इति प्रकारवाची जातीयशब्दः । महाकाशम् । महाजातीयः । महतो वस्तुनः प्रकार इत्यर्थः । एवं च कर्मधारयविग्रहे समानाधिकरणे सुखपदे परे महत आकारान्तादेशे सति महच्च तत् सुखं च महासुखम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् महासुखत्वादिति वाच्यम् । 'महत्सुखत्वात्' इति तु कथमित्यत आह- **स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेनेत्यादि ।।**

अयमर्थः । आन्महत इत्ययं विधिरनित्यः । किं तत्र ज्ञापकमिति चेत् , स्वयमेव सूत्रकृताऽस्य विधेरनित्यत्वं ज्ञापितमित्युच्यते- **स्थानीति ।।** 'इको यणचि' इत्यादाविवाऽदौ महत इति स्थानिनं निर्दिश्य पश्चादादिति आदेशो निर्देष्टव्यः । नचैवमुक्तम् । किं नाम ? 'आन्महतः' इति व्यत्यासेनैव । तेन ज्ञायते एतत्सूत्रोक्तो विधिर्न नित्य इति । किञ्च समानाधिकरणं च जातीयं चेति हि द्वन्द्वसमासः । द्वन्द्वे चाल्पाच्तरं पूर्वं प्रयोज्यम् । वैश्यब्राह्मणाविति प्रयोगात् । एवं प्रकृतेऽपि जातीयपदस्य समानाधिकरणपदापेक्षयाऽल्पाच्तरत्वात् जातीयसमानाधिकरणयोरिति वाच्येऽल्पाच्तरस्य जातीयपदस्य परनिपातकरणेन च 'आन्महतः' इति विधिरनित्य इति स्वयमेव ज्ञापितं सूत्रकृता ।

किञ्च, समानाधिकरणे तत्त्वपदे परेऽपि आकारान्तादेशमनङ्गीकृत्य 'महत्तत्त्वाद् विकुर्वाणात्' इति भागवते प्रयोगात्, प्रकृतेऽप्याकारोऽन्तादेशो न जात इति 'महत्सुखत्वात्' इति युक्तमिति । ननु अन्त्यसमाधाने सुधाविरोधः । तत्र च 'महत्तत्त्वगुणतः' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानसमये महत्तत्त्वमिति द्रव्य-

विशेषस्य सञ्ज्ञा। तेन 'आन्महतः' इति एष विधिर्न भवतीत्युक्तत्वात्। अत्र च महच्च तत् तत्त्वं चेति विग्रहमङ्गीकृत्य समानाधिकरणपदे परेऽप्याकारान्तादेशाभावोक्तेरिति चेत्, सत्यम्। महत्तत्त्वशब्दस्य योगरूढत्वाद् रूढिमंङ्गीकृत्य सुधा प्रवृत्ता। योगमङ्गीकृत्येदं समाधानं प्रवृत्तमिति न कोऽपि विरोध इति सम्प्रदायविदः। महासुखजनकत्वेनाभेदोपचारादित्यभिप्रेत्योत्तरमाह- **उत्तरक्षण एवेति**॥ ननु शुकाद्यनुष्ठितश्रवणादिना मोक्षे सुखाभिव्यक्तेः कथं तस्यैवेत्युच्यत इत्यत आह- **तिष्ठत्विति ॥ कालान्तरभावि फलम्** मोक्षगतसुखरूपम्। 'या निर्वृतिः' इति चतुर्थस्कन्धे साक्षात्कृतभगवन्तं प्रति ध्रुववचनम्। ततश्चायं श्लोकार्थः। हे नाथ! तनुभृतां ब्रह्माद्युत्तमाधिकारिणां तव पादपद्मध्यानाद् भवतो भवज्जनानां च कथाश्रवणेन वा या निर्वृतिः सुखं भवति सा स्वमहिमनि आविर्भूतस्वरूपेऽपि आब्रह्मणि अल्पमुक्ते मा भूत् न भवति यदा तदा अन्तकासिलुलिताद् विमानात् पततां स्वर्गादिस्थानां तत् सुखं न भवतीति किमु वाच्यम् इति। तथाचेदानीं संसारस्थब्रह्मादिदेवताद्यपेक्षया नीचा अपि पूर्वब्रह्मकल्पे लिङ्गभङ्गेन स्वस्वरूपसुखं भुञ्जानाः सन्तो मुक्ताः सन्तो जाताः सन्ति। तत्स्वरूपसुखापेक्षया उत्तमानां देवानां संसारे श्रवणादिजन्यं सुखमेत्राधिकम्। ननु तेषामाविर्भूतस्वरूपत्वादेतेषां चातथात्वात् तेषां सुखमेवाधिकमिति चेन्न। नहि निर्णिक्तं कांस्यमनिर्णिक्तात् सुवर्णादधिकमिति सम्भवतीति भावः। 'तिष्ठतु तावत् कालान्तरभावि फलमित्येवशब्दः' इत्युक्तम्। तत् किं कालान्तरभावि फलमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरमुत्तरवाक्यमित्याशयेनाऽह- **न केवलमिति॥ तात्कालिकम्** शुकादीनां श्रवणोत्तरक्षणभावीत्यर्थः। **तत्फलम्** श्रवणादिफलम्।

भावरत्नकोशः

भाष्ये 'एवम्' इत्यस्य एवंविधानीत्यर्थ इति भावेन व्याचष्टे- एवं फलकामनेत्यादि ॥ 'इति' इत्यनूद्योत्तरशङ्कोत्थापनाय तत्र शेषमाह- इत्या-

काङ्क्षायामिति ।। आकाङ्क्षानुपपत्तिमुपपादयति- **योगो हीति** ।। **तल्लक्षणं** साधनलक्षणम् । **योगः** साङ्गं कर्म । श्रवणादिकमेव साक्षाज्ज्ञानसाधनमिति वर्तते। योगस्यासाधनत्वं श्रवणादेस्साधनत्वं चोपपादयति- **प्रमितेरिति** ।। तर्हि योगविधानं व्यर्थमित्यत आह- **योगस्त्विति** ।। **सत्त्वशुद्धिम्** अन्तःकरण-नैर्मल्यम्। 'श्रवणादीनाम्' इत्यत्र श्रवणमागमः, मननं युक्त्यनुसन्धानरूपा-नुमानम्, निदिध्यासनं प्रत्यक्षमिति त्रयाणां प्रमाणानामित्यर्थः ।। **द्वयी गति-रिति** ।। ज्योतिष्टोमादिप्रधानयागोपकारककलापमध्ये कस्यचित् पूर्वमनुष्ठेयत्वं कस्यचित् पश्चादनुष्ठेयत्वमित्येवंरूपा द्वयी गतिर्दृश्यते। योगश्च श्रवणाद्युपकारकः, कां गतिमवलम्बतामिति विचाराभियुक्तस्य युक्तैव कियत्पर्यन्तमित्याकाङ्क्षे-त्यर्थः। ननु योगो ज्ञानकामुकेन ज्ञानसाधनोपकारकतयाऽनुष्ठेयश्चेज्जिज्ञासुनेति भाषणीयमिति शङ्कते- **तथाऽपीति** ।। उक्ताकाङ्क्षायाः कियदिति भाष्य-तात्पर्योक्त्या समर्थनेऽपीत्यर्थः । 'निर्वेदं वैराग्यम्' इति शङ्करभाष्यमनुवदति- **निर्वेदमिति** ।। 'निष्पूर्वः' इत्यत्र 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम्। निःपूर्व इत्यपि क्वचित् पाठः। 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्', 'निर्वेदाद् गहनं वनम्' इत्यादि-प्रयोगप्राचुर्यादुक्तम्- **रूढ इति** ।। कात्यायनवचने विरामो विरतिर्वैराग्य-मित्यर्थः।*

ननु प्रचुरप्रयोगः पूर्वपक्षिहेतुः 'प्रयोगात्' इति भाष्योक्तहेतुना कथं दूषणीय इत्यतस्तदभिप्रायमाह- **इदमत्रेति** ।। विद सत्तायामिति धातुं पक्षीकृत्य तस्योक्तहेतुना वैराग्यार्थत्वं सिषाधयिषितम्, विद्लृ लाभ इति लाभार्थकं वेति

---

*उमर्जीयम्-लाभार्थत्वेऽनुमानविरोधं शङ्कते- **ननु निःपूर्व इति** ।। अत्रायं प्रयोगः। निर्वेदशब्दान्तर्गतो विदिधातुः वैराग्यार्थः । निरित्युपसर्गविशिष्टत्वादिति । नचाप्रयोजकता। 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते। प्रहाराहारसंहारविहार-परिहारवत्' इति मते उपसर्गमात्रस्य धात्वबाधकत्वे सत्यर्थान्तरव्यवस्थापकतया तद्विशेषस्य निरः सुतरां तदुपपत्तेः । नचैवमपि वैराग्यार्थव्यवस्थापकत्वं कुत इति वाच्यम्। 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्', 'निर्वेदाद् गहनं वनम्' इत्यादिप्रयोगात्।

विकल्प्य नाऽद्यः। सिद्धसाधनादित्याह- **सत्तार्थस्येति ॥ कर्तरि निर्वेदकर्तरि। कर्मणि यगन्तत्वभ्रमनिरासायेदं स्वरूपकथनम्। द्वितीयपक्षे हेतोरसिद्धिमाह- तत्प्रयोगादर्शनादिति ॥ निरुपसृष्टस्य विन्दतेर्वैराग्ये न प्रयोगो दृश्यते। प्रत्युत विशिष्टलाभे प्रयोगाः अनेके दृश्यन्त इति भावेन स्वरितेत्त्वादुभयपदी विन्दति- रुदाहृतः। सर्वत्र निर्वहति निश्चलति निर्णयति निश्चिनोतीत्यादौ प्रायेण धात्वर्थ- बाधकत्वं निरुपसर्गस्यास्त्वित्यर्थः।* बाधकत्वे विशेषकत्वे चोदाहरणमाह-**

---

* उमर्जीयम्- **इदमत्रेति ॥** विदिधातवो बहवः। तत्र किं ज्ञानार्थकं विदिधातुं पक्षीकृत्य साध्यते, विचारणार्थकं वा सत्तार्थकं वा लाभार्थकं वा विदिधातुसामान्यं वेति विकल्प्याऽद्यपक्षत्रये दोषमाह- **निरुपसर्ग इति ॥** 'सत्तार्थस्य' इत्यादिना तृतीयपक्षे सिद्धसाधनतोक्ता। एवकारेणाऽद्यपक्षद्वये बाधस्सूचित इति बोध्यम्। ननु निर्विद्यत इति लाभार्थस्य विदेः कर्मणि रूपं किं न स्यादित्यत उक्तम्- **कर्तरीति ॥** विरक्तिकर्तरीत्यर्थः। युज्यते सत्तार्थस्य निर्विद्यत इति रूपम्। दिवादिगणस्थात् तस्माच्छ्यन्प्रत्ययप्राप्तेः। लाभार्थस्य तु तुदादिगणस्थत्वेन शप्रत्यये कर्तरि निर्विन्दतीत्यादिरूपं स्यान्नतु निर्विद्यत इतीति भावः। उपलक्षणमेतत्। निर्विण्ण इति प्रयोगदर्शनादित्यपि ग्राह्यम्। निर्विण्ण इत्यपि सत्तार्थस्यैव रूपम्। 'विद्यतेर्विन्न इष्यते' इति वचनात्। चतुर्थं निराकरोति- **लाभार्थस्येति ॥** तथाच चतुर्थपक्षे बाध इति भावः। नन्वस्तु निरुपसर्गस्य धात्वर्थाविशेषकत्वम्। 'ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिप्रयोगात्। धात्वर्थबाधकत्वाभावे तु नियामकं नास्ति। ततो 'विशिनष्टयेव' इत्यवधारणविरोध इत्यत आह- **निर्विन्दन्तीति ॥** विदिसामान्यं पक्षीकृत्य साध्यत इति पञ्चमपक्षस्त्वेतेनैव निरस्तः। अंशे बाधादंशे सिद्धसाधनमिति बोध्यम्। ननु निरुपसर्गो लाभार्थस्यापि विदेरर्थबाधक एव। नतु विशेषकः। अन्यथा 'उपसर्गेण' इत्यादिप्रागुक्तविरोधात्। नच 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादि- प्रयोगविरोधः। तत्रापि निरुपसर्गो ज्ञानाद्यर्थबाधनेन लाभार्थव्यवस्थापक इत्यभ्युपगमे बाधकाभावात्। प्रयोगादर्शनस्य पुरुषदोषत्वेन धात्वर्थबाधकत्वायोगाच्च। तथाच चतुर्थपक्षे नानुमानस्य दूषणमस्तीत्यस्वरसादुक्तानुमानस्याप्रयोजकतामाह- **अस्तु वेति ॥**

व्याददातीति ॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इति सूत्रे विद्यामादत्ते। आस्यविदारणे तु आस्यं व्याददातीत्युदाहृतम्। तत्राऽङुपसर्गो ददातिधात्वर्थस्य दानस्य बाधको दृष्टः। आदत्ते गृह्णातीत्यर्थावभासात्। स एव व्याददातीत्यत्र विशब्देन ददात्यर्थे आस्यविदारणे बोधिते तत्र विशेषको दृष्टः। मुखविदारणं सम्यक् करोतीत्यर्थ-प्रतीतेः। निर्वेदमित्यत्र निरो धात्वर्थविशेषकत्वे युक्तं 'नितरां लाभम्' इति भाषणमिति भावः। 'इत्यादौ' इत्यादिशब्देन निर्मिमीते निर्मयत इत्याद्युदाहरणं ग्राह्यम्। तत्र माङ्मान इति धात्वर्थस्य मानस्य बाधको निरुपसर्गः तं करणार्थं व्यवस्थापयति। सोऽयं निरेव मेङ् प्रणिदान इति धात्वर्थस्य प्रणिदानशब्दित-विनिमयस्य विशेषकः। निर्मिमीत इति करणस्येव निर्मयत इति प्रणिदानस्यैव विशेषप्रतीतेरिति। * गीतायां निर्वेदशब्दस्य **प्रयोगात्** 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रौतप्रयोगात्। **अनेन** 'ज्ञानिनाम्' इति निर्वेदगन्तॄणां ज्ञानित्वभाषणेन। **आदिपदेन** भगवन्महिमादीत्यादिपदेन। **तदुपयुक्तं** भगवन्महिमश्रवणोपयुक्तं भागवतमहिमश्रवणानुग्रहादिकं गृह्यत इत्यर्थः। **न भवति** विरक्तिः।

ननु 'आत्मारामाः' इत्यत्र मुनयः श्रवणादिकं कुर्वन्तीत्यनुक्तेः कथमिदं ज्ञानिनां श्रवणादौ विरागो न भवतीत्यत्र प्रमाणमित्यत आह- **भक्तिं श्रवणादि-**

---

*उमर्जीयम्- **व्याददातीत्यादाविति** ॥ आदिपदेन विद्यामादत्त इत्यादेस्सङ्ग्रहः। इदमिहाभिसंहितम्। आङुपसर्गो विद्यामादत्त इत्यत्र ददातेरर्थं दानं बाधित्वा तमादानार्थं व्यवस्थापयति। स एव व्याददातीत्यत्र मुखविवृतिरूपददात्यर्थे व्यवस्थापिते तस्य विशेषको दृष्टः। नच व्याददातीत्यत्र आङुपसर्ग एव ददात्यर्थं दानं बाधित्वा तं मुखविवृतिपरं व्यवस्थापयति। वीत्युपसर्गस्तु तद्विशेषक इति किं न स्यादिति वाच्यम्। तत्र वीत्युपसर्गस्यैव प्रथमप्राप्तत्वेन मुखविवृतिव्यवस्थापकत्वे वक्तव्ये परिशेषेणाऽङो विशेषकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्। अन्यथा विनिगमका-भावेनैकस्य बाधकत्वमपरस्य विशेषकत्वमिति व्यवस्था न स्यात्। विद्यामादत्त इत्यादिप्रयोगबाहुल्येनाऽङुपसर्गस्याऽदानार्थत्वव्यवस्थापकत्वमेवेति निश्चयेन मुखविवृतिव्यवस्थापकत्वायोगाच्च।

लक्षणामिति ।। श्रवणकीर्तनस्मरणादेर्भक्तिज्ञापकत्वेनोपचारेण भक्तिशब्दार्थत्वाद् विवक्षितार्थे प्रमाणत्वमिति भावः। तथाच वक्ष्यति नवमे श्रवणादेर्भक्तिलक्षणत्वं 'श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः' इति । भक्तिशब्देन श्रवणादिकं ग्राह्यमित्यत्रान्तरङ्गं ज्ञापकमाह- **कस्य वेति ।।** 'स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः। कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामस्समभ्यसत्' इत्यत्र सः शुकाचार्यः मनसो विषयेभ्यो निवृत्तौ निरतः सर्वत्र चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु कस्य वा पुरुषार्थस्य हेतोः बृहतीं महतीम् एतां भागवतीं संहिताम् आत्मनि परमात्मनि आ सम्यग् रमत इत्यात्मारामस्समभ्यसत्। अभिपूर्वादसु क्षेपण इत्यस्माल्लङ्। 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः। श्यन्विकरणश्च बहुलं छन्दसीति न कृतः। उक्तधातोरेव लुङि आडागमथुगागमानाश्रयणे वा असदिति रूपम्। अस गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्वाऽऽडागमो लुङि नाऽश्रितः। समादत्त श्रवणकीर्तनादिनाऽऽवर्तितवानिति शौनकप्रश्ने समभ्यासशब्देन 'यस्यां वै श्रूयमाणायाम्' इति प्रकृतश्रवणस्य 'शुकमध्यापयामास' इति कीर्तनस्य, तदनुषक्तस्मरणादेश्च प्राप्तत्वेन तदुत्तररूपे 'आत्मारामा हि' इत्यत्रापि भक्तिशब्देन श्रवणादिग्रहणं प्रश्नप्रतिवचनावैरूप्याय न्याय्यमिति हृदयम्। आत्मारामा मुनयस्तदितरे देवादयश्च निर्ग्राह्याः निरुपादेयाः प्रयोजनोद्देशशून्या अपि उरुक्रमे भगवति अहैतुकीं निर्निमित्तां भक्तिमुक्तलक्षणां कुर्वन्ति । यतः इत्थम्भूतगुणः निरपेक्षभक्तमनोवशीकरणक्षमगुणशालीति भाष्योदाहृतभागवतश्लोकार्थो नातिगूढ इति नोक्तः। भागवतटीकायां तु 'आत्मारामाश्च स्वरूपसुखे रममाणा अपि अत एव निर्ग्राह्या मुनयः उत्तमाधिकारिणो मुक्ताः उरुक्रमे अहैतुकीं प्रयोजनविधुराम् आनन्दरूपां भक्तिं कुर्वते । किं पुनर्बहुजन्मापेक्षितपरतत्त्वभक्त्यादिसाधनातिशयेन मुक्तावानन्दातिशयमाकाङ्क्षमाणाः शुकादयस्तत्र भक्तिं कुर्वन्तीति वक्तव्यम्। कुतः? इत्थम्भूतगुणो हरिः निरपेक्षमुक्तवशीकरणक्षमगुणः । किमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुण इति वाच्यमिति भावः' इति व्याख्यातम्। भाष्यमनूद्य तत्र शेषमाह- **अनुष्ठानादिति ।।** आचारदर्शनमप्यत्र प्रमाणमिति चशब्द इति भावः। **तत्फलस्य**

अनुष्ठानफलस्य। ननु शुकादिकर्तृकश्रवणाद्यनुष्ठानस्य फलाभावोपपादनं ज्ञानिनां श्रवणादौ विरक्तिर्नास्तीत्यत्र कथमुपयोगीत्यत आह- **फलाभावानुसन्धानमेवेति** ॥ **मायावादी** शङ्करः । स्वभाष्ये **प्रतिपद्यते** अनुसन्धत्ते । एवमनुसन्दधानः किमिति तदनुतिष्ठेदित्यत आह- **अनुष्ठानं त्विति** ॥ **संस्काराद्** भावनाख्यादनादिवासनाबलात् । पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य श्रवणादेस्तच्छब्देन परामर्शो नतु पूर्ववाक्यप्रकृतफलस्यैवेत्याह- **तस्यैव श्रवणादेरेवेति** ॥

ननु 'महत्सुखत्वात्' इति कथम्? 'आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोः' इति महच्छब्दस्य समानाधिकरणसमासे आत्त्वे सति महाव्रतमित्यादिवन्महासुखत्वादिति वाच्यत्वादित्यत आह- **स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेनेति** ॥ 'इको यणचि', 'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यादिवन्महत आदिति निर्देशे कर्तव्ये 'आन्महतः' इति स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययः कृतः। तेनाऽऽत्त्वविधेरनित्यत्वं ज्ञायते। उक्तव्यत्ययस्यानन्यथासिद्धस्य किञ्चिज्ज्ञापकत्वौचित्यादिति भावः। ननु यदि स्थान्यादेशयोः पौर्वापर्यमवश्यं कर्तव्यमिति नियमः स्यात् तदा तदुक्तिव्यत्यय उक्तरीत्या ज्ञापकः स्यात्। नचैवम्। 'मो राजि समः क्वौ' इत्यादौ तददर्शनात्। किञ्च स्थान्यादेशयोः पौर्वापर्यनियमे उद्देश्यविधेययोः पौर्वापर्यनियम एव मूलत्वेन वाच्यः। नचासावस्ति। 'वृद्धिरादैच्', 'आर्धधातुकं शेषः', 'कृदतिङ्' इत्यादौ व्यभिचारादित्यस्वरसादाह- **अल्पाच्तरस्येति** ॥ समानाधिकरणश्च जातीयश्चेति द्वन्द्वे समानाधिकरणशब्दापेक्षया जातीयशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् 'अल्पाच्तरं पूर्वम्' इति पूर्वनिपाते कर्तव्येऽपि यत् परनिपातेनोच्चारणं तेन वाऽऽत्त्वविधिरनित्य इति ज्ञायत इत्यर्थः।

ननु 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः', 'समुद्राभ्राद्घः' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकात् पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति शाब्दिकसमयः। तदयं च निर्देशः पूर्वनिपातशास्त्रमनित्यमित्येव ज्ञापयेन्न पुनरात्त्वविधेरनित्यत्वम्। अन्यथा 'समुद्राभ्राद्घः' इत्यादिना विहितस्तद्धितोऽप्यनित्यः स्यात्। अतः सामर्थ्याभावान्न ज्ञापकतेत्य-

रुचेराह- **इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति ॥** आदिपदेन 'परममहत्परिमाणम्' इत्यादितान्त्रिकप्रयोगसङ्ग्रहः। अयं भावः। 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति सूत्रेण प्रापितपूर्वनिपातस्याप्येकशब्दस्य 'दोषैकदृक् पुरोभागी', 'ह्लादैकमयी' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन सङ्ख्यार्थकस्यैवोक्तशास्त्रतः पूर्वनिपातो न केवलार्थस्येत्यर्थविशेषाभिधायकस्यैव पूर्वनिपातो यथा नियमितः तथाऽत्रापि महच्छब्दस्य 'पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' इत्युणादावतिप्रत्ययान्ततया व्युत्पादितस्य 'विशालं पृथुलं महत्' इति कोशादिषु वैपुल्यवाचितया प्रसिद्धस्यैव ग्रहणेन 'सान्तमहतः', 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः', 'आन्महतः' इत्यादौ तस्यैव ग्रहणम्। नतु मह पूजायामिति विवरणान्महतेश्शतरि निष्पन्नं यन्महत्पदं तस्य। तच्च 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समस्यते। नतु 'सन्महत्' इति सूत्रेण। आत्त्वप्रसङ्गात्। नच शत्रन्तस्याप्यात्त्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। उक्तशत्रन्तस्य लोकविश्रुतत्वाभावात्। लोकप्रसिद्धेष्वेव शब्देषु शास्त्रप्रवृत्तेः। न पुनस्तदकरणशब्देष्वपि। यथोक्तं वैयाकरणैः- 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यश्शब्देषु न तदुक्तिषु' इति। अत एव 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यादौ 'त्यजियजितनिभ्यो डिः' इत्युणादौ यजिप्रकृतितया निष्पन्नस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणम्। नतु इणः शतरि निष्पन्नस्य यच्छब्दस्येति वैयाकरणानां पन्थाः। अतः महत् महीयमानं सुखं महत्सुखमिति सुभाषितमिति। ननु महत्तत्त्वादिप्रयोगे वैशेषिकाधिकरणसुधारीत्या 'बहुलं तणि' इति शास्त्रान्महत्तत्त्वशब्दस्य द्रव्यविशेषसञ्ज्ञात्वादात्त्वं न भवतीति वक्तुं शक्यम्। 'महत्सुखत्वात्' इत्यत्रासञ्ज्ञात्वाद् भवितव्यमेवाऽत्त्वेनेति चेन्न। महच्च तत् तत्त्वं च महत्तत्त्वमिति विगृह्य समासे उक्तरीतेरेवानुसर्तव्यत्वात्। सुधायां तु केवलरूढत्वाश्रवणेन समाधानान्तरमुक्तमिति न तद्विसंवाद इति स्वामिनः। केचित्तु, 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति शास्त्रेणाग्रेशब्दस्यैदन्तत्वे निपातितेऽपि यथा 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इत्यादिप्रयोगात् क्वचित् तदभावः एवमुक्त-प्रयोगादत्राऽत्त्वाभाव इति भाव इत्याहुः। भावदीपिकायां तु 'किं बाधकं ज्ञानिनां भगवन्महिमादौ विरक्त्यभ्युपगमे' इत्याशङ्क्य 'किं तेषां श्रवणादिसद्भावे

प्रमाणाभावादेतत् कल्प्यते फलाभावाद्वेति विकल्प्य आद्यं दूषयति- **आत्मारामा इति** ॥ द्वितीयं दूषयति- **नचेति** ॥ फलान्तराभावेऽपि श्रवणादिकमेव तान् प्रति महासुखरूपमिति भावः' इति व्याख्यातम् । **तथाऽपि** शब्दानुपपत्तिपरिहारेऽपि । **उत्तरक्षण एव** श्रवणाद्युत्तरक्षण एव । **ऐक्योपचारः** कार्यकारणयोः । कार्यशब्देन कारणस्य व्यवहारः । शुकाद्यनुष्ठितश्रवणादेर्मोक्षे सुखातिशयहेतुत्वात् कथं तस्यैवेत्युच्यत इत्यत एवकारभावमाह- **तिष्ठत्विति** ॥ **कालान्तरभाविफलं** मोक्षगतसुखातिशयः । कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतस्तदर्थमाह- **रसिकानामिति** ॥ तदनुभवारूढं कर्तुमाह- **नहीति** ॥ ऐक्योपचारोऽप्यनेन व्याख्यातः । साक्षात्कृतं भगवन्तं प्रति ध्रुवस्य वचनं 'या निर्वृतिः' इति । ननु हे नाथ या निर्वृतिः यत् सुखम्, तनुभृतां प्राप्ततनुभरणफलानां रसिकानां तव पादपद्मध्यानात्, भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् भवति । सा स्वमहिमनि ब्रह्मण्यपि नाभूत् न भवति । अन्तकस्य मृत्योरसिना लुलितात् लूनात् विमानात् पततां पतनयोग्यानां स्वर्गिणाम् न भवतीति किमु वाच्यमिति श्लोकः भगवन्महिमश्रवणात् सुखं भवतीत्यत्र कथं प्रमाणम्? भगवद्भक्तकथाश्रवणात् सुखस्यैवात्र कथनात् । परे ब्रह्मण्यपि तत्सुखं नास्तीत्यसम्भवदुक्तिकत्वाच्चेत्यतोऽत्र भवदिति तन्त्रम् । आब्रह्मशब्देनाल्पमुक्त एवोच्यत इति भावेनाऽऽह- **भवतो भवदिति** ॥ स्वः स्वीयोऽनुभवयोग्यः स्वरूपानन्दलक्षणो महिमा यस्य तस्मिन्निति विग्रहमभिप्रेत्य फलितमाह- **स्वमहिमनीति** ॥ ब्रह्मशब्दोऽप्यत एव तत्र युक्त इति सूचितम् । इदानीं संसारदशावच्छिन्नब्रह्मादिदेवताद्यपेक्षया नीचा अपि पूर्वकल्पे लिङ्गभङ्गेन सम्यगाविर्भूतस्वरूपाः स्वानन्दं भुञ्जाना जनाः सन्ति । तत्स्वरूपसुखापेक्षयोत्तमानां देवानां संसारे भगवन्महिमश्रवणादिजन्यं सुखमेवाधिकम् । आविर्भूतस्वरूपत्वात् तेषामेवाऽधिक्यम् । अनाविर्भूतस्वरूपत्वान्महतामपि सुखमनधिकमिति न युक्तम् । नहि निर्णिक्तं कांस्यमनिर्णिक्तात् सुवर्णादधिकमिति सम्भवतीति भावः । नन्वेतच्छ्लोकतात्पर्ये 'परे ब्रह्मणि स्थितस्यापि ध्यानादिकं विना न भवति । सुप्तौ दृष्टत्वात्' इति ब्रह्मशब्दः परब्रह्मपरतया व्याख्यातः । अतः कथमेवं व्याख्यानमिति चेत्, स्थितपदाध्याहारेण योजनान्तरं तदित्यविरोध

इत्यभियुक्ताः ।* **तत्फलं** श्रवणादिफलम् । **साधितत्वात्** 'न बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम्' इत्यादिना प्रागेव साधितत्वादिति भाष्यार्थः स्फुट इति नोक्तः ।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अल्पमुक्तेऽपीति ॥** जीवन्मुक्तेऽपीत्यर्थः । तत्र हेतुः- **आविर्भूतस्वरूप इति ॥** अपरोक्षिणोऽपि बहुतरस्वरूपाविर्भावस्य प्रागुक्तेः । चतुर्थस्कन्धनवमाध्यायटीकायां तु 'परब्रह्मणि स्थितस्यापि ध्यानादिकं विना न भवति' इति तात्पर्यानुरोधेन स्वमहिमनि स्वाधारे ब्रह्मणि स्थितस्येति शेषः । ध्यानादिकं विना सा निर्वृतिर्न भवतीति, अन्तकासिलुलिताद् भगवद्भ्रूविजृम्भणाख्यखड्गविलोडिताद् विमानात् स्वर्गात् पततां सा निर्वृतिर्मा भूत् न भवतीति किमु? इति व्याख्यातम् । मा भूदित्यत्र माङ्योगे सर्वलकारापवादतया 'माङि लुङ्' इति लुङो विधानादत्र मा भूदित्यस्य न भवतीत्यर्थ उक्तः ।

भावबोधः- परब्रह्मणि स्थितस्यापि ध्यानादिकं विना न भवतीति भागवततात्पर्यं मनसि निधायाऽह- **स्वमहिमन्याविर्भूतस्वरूपे आब्रह्मण्यल्पमुक्तेऽपीति ॥** ततश्चापरोक्षज्ञानोत्तरध्यानादिपदोक्तश्रवणाद्यधिकसाधनं विना परब्रह्मस्थितस्याप्यल्पमुक्तस्येति यावदित्यर्थकेनानेन 'स्वमहिमन्याब्रह्मण्यपि' इति पदत्रयं, न भवतीत्यनेन 'मा भूत्' इत्येतच्चोक्ततात्पर्यं भवति । ननु स्वरूपसुखाभिव्यक्तौ परब्रह्मप्राप्तिरेव निमित्तम् । न ध्यानादिसाधनम् । अतः कथमल्पमुक्तस्य बहुतरसुखाभावे ध्यानाद्यभावो निमित्तत्वेनोच्यत इत्यत उक्तम्- **सुप्तौ दृष्टत्वादिति ॥** 'प्राज्ञेनाऽत्मना सम्परिष्वक्तः' इत्यादिप्रमाणसिद्धायाः ब्रह्मप्राप्तेस्सुप्तौ सत्त्वेऽपि क्रियत एव स्वरूपसुखस्याऽविर्भावो न बहुतरस्य । ध्यानाद्यभावादिति तात्पर्यार्थ इति भावः ।

ताम्रपर्णीयम्- अल्पमुक्त इति जीवन्मुक्त उच्यते । तस्याप्यपरोक्षज्ञानेन स्वरूपाविर्भाववत्त्वात् । 'स्वोदयात् फलदं ज्ञानम्' इति वचनात् । तथाच परोक्षज्ञानिनो ध्यानादिदशायां या निर्वृतिः सा जीवन्मुक्तस्यापि ध्यानादिदशायां नास्तीति भावः । ननु ब्रह्मशब्दस्य मुक्तपरत्वे परब्रह्मणि स्थितस्यापि ध्यानादिकं विना न भवतीति तात्पर्यविरोध इति चेन्न । टीकायामपि ब्रह्मणि परब्रह्मणि स्थिते मुक्ते इत्यर्थमभिप्रेत्य आब्रह्मणीत्यस्य अल्पमुक्त इति तात्पर्यस्यैवोक्त्वेन ब्रह्मशब्दस्य मुक्तवाचित्वानङ्गीकारेणैकवाक्यत्वात् ।

भाष्यम्

तारतम्याधिगतेश्च । तथाहि- यदि तारतम्यं न स्यात्, 'नाऽत्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्', 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्', 'एकत्वमप्युत[1] दीयमानं न गृह्णन्ति', इति मुक्तिमप्यनिच्छतां[2] मोक्ष एव फलं, तमिच्छतामपि स भवति[3] सुप्रतीकादीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात्? वचनाच्च ।

'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि[4] ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥
योगिनां भिन्नलिङ्गानामाविर्भूतस्वरूपिणाम् ।
प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि ॥' इत्याद्युक्तेः[5] ।

'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन ।[6]
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥'

इति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयं दुःखाभावविषयं च । तथाचोक्तम्-

'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदस्समा मताः[7] ।
तथाऽपि परमानन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते ॥'

---

१. ब. एकत्वमित्युत ।　　२. ब. मुक्तिमप्यनिच्छतामपि ।
३. ब. स एव भवति ।　　४. ब. मुक्तिविशेषोऽस्ति ।
५. ब. इति ।　　६. प. कदाचन ।
७. ग.प. समो मतः ।

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम् । नच सङ्कोचे मानं किञ्चिद् विद्यमान इतरत्र प्रयोगे । महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रमेयदीपिका

ज्ञानोत्तरस्याप्यनुष्ठानस्य यदि फलं स्यात् तर्ह्यनुष्ठानस्यैकविध्यनियमासम्भवात् स्वर्गवदपवर्गेऽपि तारतम्यं प्रसज्येत । नच तद् युक्तम् । अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतो नेदमनिष्टमिति भावेनाऽह- **तारतम्येति** ॥ प्रमाणविरोधाभावाच्चेति चार्थः । कुतः प्रमाणान्मुक्ततारतम्याधिगतिरित्यतोऽर्थापत्तिं तावदाह- **तथाहीति** ॥ यदि मुक्तानां तारतम्यं न स्यात् तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिनां मोक्षमात्रं फलम् । तं मोक्षमिच्छतामपि सुप्रतीकादीनां स मोक्षो भवतीत्यङ्गीकार्यं स्यात् । तथाच 'नाऽत्यन्तिकं' इति मोक्षमनिच्छतां स्तुतिः कथमुपपन्ना स्यात् । निमित्ताभावात् । अतः स्तुत्यन्यथानुपपत्त्येच्छतां मुक्तेरनिच्छतां मुक्तिरधिकेति गम्यत इत्यर्थः । आत्यन्तिकं मुक्तिहेतुम् । एकात्मतां सायुज्यम् । एकत्वमपि तदेव । आगमाच्च तारतम्याधिगतिरित्याह- **वचनाच्चेति** ॥ आविर्भूतस्वरूपिणामिति कर्मधारयादतिशयार्थे इनिः । अनेन जीवन्मुक्तावैश्वर्यतारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः परिहृता । 'लिङ्गभेदेन', 'भिन्नलिङ्गानाम्' इत्याद्युक्तेः । 'परमं साम्यमुपैति' इत्यादिवचनविरुद्धं मुक्ततारतम्यमित्यत आह- **साम्येति** ॥ प्राचुर्यं पूर्णत्वम् । कुत एतत् । उक्तप्रमाणाविरोधाद् विशेषवचनाच्चेत्याह- **तथाचेति** ॥ यद्यपि परानन्दोऽलम्बुद्धिगोचरत्वमात्रेण समस्तथाऽपीत्यन्वयः । 'नच ज्ञानिनाम्' इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति- **अत इति** ॥

अस्तु तर्हि भगवन्महिमादिव्यतिरिक्तश्रुतादौ वैराग्यमत्र विवक्षितमित्यत

आह- नचेति ॥ निर्वेदशब्दस्य वैराग्यैकार्थकत्वे निश्चिते तद्बलाच्छ्रोतव्यादि-शब्दस्यार्थसङ्कोचः क्रियेतापि। इतरत्र नितरां लाभे तस्य श्रौतप्रयोगे विद्यमाने तु निर्मूलं सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः। ननु लाभार्थतायामप्यसच्छास्त्रादिव्युदासाय सङ्कोचः कार्य एवेत्यत आह- महद्भिरिति ॥ अयोग्यतयैव तन्निरासः प्रकरणाद्वेति भावः ॥ ५२ ॥

भावदीपिका

॥ **ऐकविध्येति** ॥ श्रवणाद्यनुष्ठाने तारतम्यस्यापि दर्शनात् तत्साध्ये आनन्दाभिवृद्धिरूपापवर्गेऽपि तारतम्यं स्यादित्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** ॥ 'परमं साम्यमुपैति' इति प्रमाणेत्यर्थः। **मोक्षमात्रम्** लिङ्गभङ्ग एव फलं न तरतम-भावः। येनाऽनन्दाभिवृद्धिरित्यर्थः। **तदेव** सायुज्यमेव। 'नाऽत्यन्तिकम्' इत्यादीनि तृतीयस्कन्धगतानि वाक्यानि। तत्र 'नाऽत्यन्तिकम्' इति हरिं प्रति सनकादीनां वाक्यम्। 'नैकात्मताम्' इति देवहूतिं प्रति कपिलवाक्यम्। 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' इत्यपि देवहूतिं प्रति कपिलस्यैव वाक्यमिति ज्ञेयम्।

ननु आविर्भूतं स्वरूपं येषां ते इति बहुव्रीहिणैवाऽविर्भूतस्वरूपवत्त्व-रूपार्थलाभान्मतुबर्थस्येनेर्वैय्यर्थ्यम्। 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादयः' इति वचनात्। अत आविर्भूतस्वरूपाणामिति वाच्यम्। आविर्भूतस्वरूपिणा-मिति तु कथमित्यत आह- **आविर्भूतेति** ॥ आविर्भूतं च तत् स्वरूपं चाऽविर्भूतस्वरूपम्। तद् एषामतिशयेनास्तीत्याविर्भूतस्वरूपिणः। तेषामिति कर्मधारयादिनिर्व्याख्यायत इति न कोऽपि दोष इति भावः ॥ **साम्यमिति** ॥ भगवत्साम्यस्य सर्वमुक्तेष्वेकप्रकारत्वान्मुक्तानामपि साम्यं प्राप्तमेवेत्यर्थः।

ननु साम्यवचनं प्राचुर्यविषयमित्युक्ते बाहुल्येन मुक्तानां साम्यमेव, असाम्यं त्वल्पमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे॥ **पूर्णत्वमिति** ॥ **कुत इति** ॥ पूर्णत्वादिनैव साम्यं

कुत:? सर्वैरपि गुणै: सर्वथा साम्यमेव मुक्तानां किं न स्यादित्यर्थ:॥ **उक्तेति**॥ 'यथा भक्ति' इति प्रमाणेत्यर्थ: ॥ 'दु:खाभाव:' इति प्रमाणे मुक्तानन्दस्य सांसारिकानन्दविलक्षणत्वात् परत्वं परमत्वं च कथ्यत इति द्रष्टव्यम्। मुक्तानां परानन्दे समत्ववचनं भेदवचनं च व्याहतमित्यतो व्याचष्टे- **यद्यपीति** ॥ क्रियेतापीत्यत्रापि: सम्भावनार्थ: । **श्रौतप्रयोगे** 'तस्माद् ब्राह्मण: पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिरूपे ॥ **असच्छास्त्रेति** ॥ श्रोतव्यश्रुतपदाभ्यां तस्यापि प्राप्तेरित्यर्थ: । श्रोतुं योग्यं श्रोतव्यमिति शद्बार्थमभिप्रेत्याऽह- **अयोग्यतयै-वेति** ॥ असच्छास्त्रश्रवणस्य 'असच्छास्त्राधिगमनम्' इति महापातकेषु परिगणितत्वेन श्रोतुं योग्यत्वरूपं श्रोतव्यत्वं तत्र बाधितमिति श्रोतव्यपदात् तन्निरासलाभान्न लाभार्थतापक्षे सङ्कोच: कार्य इति भाव:॥ **प्रकरणाद् वेति**॥ 'त्रैगुण्यविषया वेदा:' इति वेदादिसच्छास्त्रप्रकरणान्नासच्छास्त्रस्य प्रसक्ति: । येन सङ्कोच: कार्य: स्यादिति भाव: । ॥५२॥

भावरत्नकोशः

प्रमाणविरुद्धत्वात् 'परमं साम्यमुपैति' इत्यादिवचनविरुद्धत्वादित्यर्थ:। **इदं मुक्तितारतम्यप्रसञ्जनम्**। 'तथा मुक्तिविशेष:' इत्यादिप्रमाणस्य मुक्ति-तारतम्ये वक्ष्यमाणत्वादुक्तम्- **तावदिति** ॥ के तथाविधा इत्यत उक्तम्- **एकान्तिनामिति** ॥ 'एकान्तानां न कस्यचित्' इत्युत्तमाधिकारिणां मुमुक्षाराहित्यस्यावगमादिति भाव:। **सुप्रतीको** भक्तविशेष:। स इत्यनूद्यार्थ-माह- **स इति** ॥ **निमित्तेति** ॥ उभयेषामपि मोक्षफलकत्वाविशेषेऽतिशय-लक्षणस्तुतिनिमित्ताभावात् स्तुतिरनुपपन्ना स्यादित्यर्थ:। 'प्रीतिर्मयि स्यात् तव वर्धमाना' इत्यादौ भगवत्प्रसादस्यैकान्तिभिरपि प्रार्थ्यमानत्वावगमात् कथं न गणयन्तीत्युच्यत इत्यत आत्यन्तिकशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **आत्यन्तिकं मुक्तिहेतुमिति** ॥ मुक्त्युपाधिक: प्रसादो न तैरर्थ्यत इत्यर्थ: । ऐक्यप्रतीति-निरासायाऽह- **एकात्मतां सायुज्यमिति** ॥ 'हरौ नियतचित्तत्वात् ग्रहवत्

तत्प्रवेशनात्। मोक्षं तादात्म्यमित्याहुर्न तद्रूपत्वतः क्वचित्' इति प्रमाणे एकात्मतापरपर्यायतादात्म्यशब्देन सायुज्यलक्षणमोक्षाभिधानादेकात्मताशब्देन सायुज्यमेव ग्राह्यमिति भावः। 'एकात्मतां सायुज्यम्' इति प्राग् व्याख्यानेऽप्यनुजिघृक्षयाऽत्र पुनर्व्याख्यातवानिति मन्तव्यम्॥ एकत्वमपीति॥ 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति' इत्यत्रोच्यमानमेकत्वमपि न स्वरूपैक्यम्। किन्तु सायुज्यमेवेत्यर्थः। 'नाऽत्यन्तिकम्' इत्यादीनि तृतीयस्कन्धगतवाक्यानि। तत्र 'नाऽत्यन्तिकम्' इति हरिं प्रति सनकादीनां वचनम्। 'नैकात्मतां मे' इति, 'सालोक्यसार्ष्टि' इति च, देवहूतिं प्रति भगवतः कपिलस्य वाक्यम्। तत्र 'नाऽत्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किं वाऽन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते। येऽङ्ग त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः' इति श्लोको भागवतटीकायां 'भक्तिज्ञानपरीपाकात् किञ्चित् पूर्वं च मुच्यते। दर्शनेन हरेस्तत्र नाऽनन्दः पूर्णतां व्रजेत्' इति तात्पर्यानुसारेण अपरिपक्वकिञ्चिद्भगवद्दर्शनमात्रेण लिङ्गशरीरात्ययसमये विद्यमानभक्तिज्ञानपरिपाकाभावात् सम्यगनभिव्यक्तानन्दं मोक्षमपि न विगणयन्ति। विशिष्टोऽयमिति बहु मन्यन्ते। कुतः? यतः कीर्तनीयशुद्धयशश्शालिनो भवतः कथायाः रसज्ञाः कथामृतपानतृप्ताः, भ्रुव उन्नयैरुज्जृम्भणविशेषैरर्पितभयमन्यत् पारमेष्ठ्यादिपदं न गणयन्तीति, किमु वक्तव्यं कुशला इति। 'मुमुक्षोः केवलो भक्तो मुक्तावपि सुखी भवेत्' इति वचनान्मोक्षेच्छुभ्योऽनपेक्षकाणां मुक्तावानन्दोद्रेकः स्यादिति भक्त्यापादनमेव साधीय इति बुद्धिपाटवं सूचयतीति आत्यन्तिकप्रसादपदं मोक्षार्थतया व्याख्यातम्। अत्र तु प्रसादस्य भगवद्गतस्य मोक्षरूपत्वायोगात् तत्पदस्वारस्यायाऽत्यन्तिकपदं तद्विशेषणं तदनुकूलं व्याख्येयमिति भावेन 'मुक्तिहेतुम्' इति व्याख्यातम्। 'नैकात्मतां मे' इति श्लोकः प्रागुक्तार्थः। 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' इत्यत्र 'सार्ष्टिशब्देन समानैश्वर्यमुच्यते' इति टीका। 'नेच्छन्ति सायुज्यमपि फलत्वेन हरिर्यदि। ददाति भक्तिसन्तुष्ट आज्ञात्वेनैव गृह्णते॥ तादृशानां सुखाधिक्यं पुनर्मुक्तौ भविष्यति' इति श्लोकतात्पर्यमन्यत्रोक्तं द्रष्टव्यम्। आविर्भूतं स्वरूपं येषामिति विग्रहे

आविर्भूतस्वरूपशालिनामिति बहुव्रीहिणैव भावात् किं मत्वर्थीयेनिप्रत्ययेनेत्यत आह- **अतिशयार्थ इति** ॥ आविर्भूतं च तत् स्वरूपं च अतिशयेनाऽविर्भूत-स्वरूपमेषामस्तीत्यातिशायनिक इनिप्रत्ययोऽत्रोत्पादित इति न वैफल्यशङ्केति भावः। अनेनोक्तवचनोदाहरणेनेत्युक्तं विवृणोति- **लिङ्गभेदन इति** ॥ आदि-पदेन परमानन्दं प्राप्तानामित्यादिग्रहः । प्रकृतोपयोगाय प्राचुर्यपदार्थमाह- **पूर्णत्वमिति** ॥ स्वस्वयोग्यतापेक्षया पूर्तिरित्यर्थः। प्राचीनटीकायां तु 'दुःखाभावः परानन्दः' इति वचनानुसारेण प्राचुर्यं परमानन्द इति व्याख्यातम्। प्राचुर्यं बाहुल्येन साम्यम्। असाम्यं त्वल्पमित्यन्यथाप्रतीतेर्वाऽऽह- **पूर्णत्वमिति** ॥ एतत् पूर्णत्वा-दिनैव साम्यं नत्वन्यगुणैरित्येतत् कुतः प्रमाणादवसेयमित्यर्थः ॥ **उक्तेति** ॥ 'तथा मुक्तिविशेषः' इत्याद्युक्तप्रमाणमन्यथा विरुद्ध्यत इत्यर्थः ।*

ननु परमानन्देऽपि कथं साम्यम्? भगवदीयानन्दस्यानन्याधीनत्वादनवधि-कत्वाच्चेत्यतः तथाऽपीत्येतदाकाङ्क्षां पूरयन् समत्वं विवक्षितमाह- **यद्यपीति** ॥** **ज्ञानभेदात्** ज्ञानभक्त्यादितारतम्यादिति भाष्यार्थः ॥ **अत इतीति** ॥ यत एवं ज्ञानिनामपि भगवन्महिमादिश्रवणाद्युपपत्तिरतोऽत्र श्लोके श्रुतादौ वैराग्यं न विवक्षितमिति भाष्यार्थः । क्रियेतापीत्यपिशब्दः सम्भावनायाम्। इतरत्रेत्य-नूद्यार्थमाह- **इतरत्रेति** ॥ **तस्य** निर्वेदशब्दस्य। सङ्कोचे मूलं शङ्कते- **नन्विति** ॥

---

* ताम्रपर्णीयम्- **लिङ्गभेदस्समा मता इति** ॥ प्रध्वंसे तारतम्याभावादिति भावः। 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा' इति श्रुतेर्दुर्मतनिन्दातारतम्यानुसारेण मृत्युतरण-तारतम्यस्य वक्तव्यत्वात् कथं मृत्युशब्दितलिङ्गभेदसाम्यमिति चेन्न । दुर्मत-निन्दानुसारेण लिङ्गस्याबन्धकत्वम् । अत एव चतुर्मुखस्य सर्वदा लिङ्गं दग्धपटवदबन्धकमिति तत्र विवक्षितत्वात्।

** राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'तथाऽपि' इत्यस्यार्थाप्रतीतेराह- **यद्यपि परानन्द इति** ॥ यद्वा 'समाः' इति परानन्दस्य साम्यमुक्त्वा पुनर्भिद्यत इत्युक्तिप्रतीत-व्याहतिनिरासाय साम्यासाम्योक्तेर्भिन्नविषयत्वाभिप्रायेणाऽह- **यद्यपीति** ॥

लाभार्थतायामपि निर्वेदशब्दस्य। **अयोग्यतया** 'श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इत्यादावभ्यर्हितत्वान्महद्भिरिति कर्तृपदाध्याहारेऽसच्छास्त्रादौ महद्भिः श्रोतव्यत्वादेरयोग्यतापराहततया॥ **प्रकरणाद्वेति**॥ श्रोतव्यं श्रुतं च वेदाद्येव। तस्यैव 'बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति मोक्षोपयोगिज्ञानत्वात्। वेदाद्येव च तादृशज्ञानजनकमिति प्रकरणवलादित्यर्थः।

गीताक्षरार्थस्तु- फलकामनादिवर्जितानीश्वराराधनरूपाणि कर्माणि मोक्षसाधनज्ञानार्थिना कियत्पर्यन्तं कर्तव्यानीत्यत उच्यते- **यदा त इति**॥ यदा ते तव बुद्धिः अन्तःकरणं मोहकलिलम् अन्यथाज्ञानलक्षणं दोषं व्यतितरिष्यति परित्यजति सम्यग्ज्ञानोदयवद् भवतीति यावत्। तदा महद्भ्यः श्रोतव्यस्य श्रुतस्य स्वविहितसर्वकर्मोपलक्षणम्। वेदश्रवणादेः निर्वेदं नितरां लाभं गन्ताऽसि प्राप्स्यसीति यावत्। मुक्तिहेतुज्ञानसाधनभूतो निवृत्तधर्मानुष्ठानलक्षणो योगः साक्षाज्ज्ञानसाधनश्रवणादिरूपप्रमाणस्यादृष्टद्वारा सत्त्वशुद्ध्युत्पादनेनोपकारकः सन् मिथ्याज्ञानलक्षणदोषनिवृत्त्यवान्तरप्रयोजनः तत्त्वज्ञानोदयावधिकः कर्तव्य इति भावः। ॥५२॥

भगवद्गीता

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

भाष्यम्

तदेव स्पष्टयति- **श्रुतिविप्रतिपन्नेति**॥ पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती यदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति; ततश्च समाधावचला, ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात्; तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः। ॥५३॥

प्रमेयदीपिका

ननूत्तरश्लोकेऽपि योगानुष्ठानावधिरेवोच्यते। अतः पुनरुक्तिदोष इत्यत आह- **तदेवेति** ।। किं तन्मोहकलिलम् ? कीदृशं च तदतितरणम् ? इत्याकाङ्क्षायां पुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगानुष्ठानावधिमनेन स्पष्टं करोतीत्यर्थः।

नन्वत्र 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति श्रवणादितो वैराग्यमुच्यते। यथाऽऽह भास्करः 'वस्त्वन्तरश्रवणाद् विरक्ता' इति। ततः पूर्वत्रापि वैराग्यमर्थः स्यात् । 'निश्चला', 'अचला', इति पुनरुक्तिश्च । योगावाप्तेरुत्तरा चेयमवस्था। तत् कथमुच्यते 'तदा योगमवाप्स्यसि' इति शङ्कायां श्लोकं व्याचष्टे- **पूर्वमिति** ।। पूर्वावस्थात उत्तरावस्थायाः सामर्थ्यलब्धं वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम्- **वेदार्थेति** ।। चलनप्रसक्तिं दर्शयति- **विपरीतवाग्भिरिति** ।। असच्छास्त्रैरित्यर्थः। अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता। परोक्षतत्त्वनिश्चयानुवृत्तिव्युदासायोक्तम्- **ब्रह्मेति** ।। अत्रापि चलनप्रसक्तिमाह- **भेरीति** ।। तत् कथमित्यत आह- **परमेति** ।।[1] एतेनापरोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता। उपायेन सिद्धः प्राप्तफलः। योगशब्देन तत्फलमुपलक्ष्यत इति भावः। श्लोकद्वयेऽप्येतदवस्थाप्राप्तिः योगानुष्ठानावधिरिति तात्पर्यम्। ।। ५३ ।।

भावदीपिका

।। **अधममध्यमोत्तमावस्थादीति** ।। बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वावस्थाऽधमा। परोक्षतत्त्वनिश्चयावस्था मध्यमा। अपरोक्षज्ञानावस्थोत्तमेत्यर्थः। आदिपदेनासम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाग्रहणम् । कथमुच्यत इत्यतः 'श्रुतिर्वस्त्वन्तरश्रवणं, तस्माद् विप्रतिपन्ना विरक्ता' इति भास्करेण व्याख्यातत्वादित्याह- **यथाऽऽहे**-

---

१. ग. एतेनेत्यतः पूर्वं 'परमानन्दे उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः' इत्यधिकः पाठः।

ति ॥ **पूर्वत्रापीति** ॥ 'तदा गन्ताऽसि निर्वेदम्' इत्यत्रापीत्यर्थः । **इयमवस्था** 'समाधावचला' इत्युक्ताऽवस्था ॥ **सामर्थ्येति** ॥ पूर्वावस्थायां बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वे उत्तरावस्थायां श्रुत्यानुकूल्यमर्थाल्लब्धमित्यर्थः ॥ **काष्ठेति** ॥ विपरीतवाग्भिरपि निश्चलत्वावस्थाप्राप्तिः परोक्षज्ञानस्यावधिः फलमित्यर्थः । 'समाधावचला' इत्युक्ते तत्र कारणापेक्षायां भाष्ये ततश्चेत्युक्तम् । तेन च पूर्वं परोक्षतत्त्वनिश्चयस्य प्रकृतत्वात् तस्यैव कारणत्वेनानुवृत्तिः प्रतीयतेऽत आह- **परोक्षेति** ॥ एवं च ततश्च परोक्षतत्त्वनिश्चयानन्तरं जातेन ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन बुद्धिः समाधावचला भवतीति भाष्यं योज्यम् ॥ **एतदिति** ॥ भेरीताडनादावप्यचलत्वमित्यर्थः ॥ **काष्ठेति** ॥ भेरीताडनादावपि निश्चलत्वरूपासम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाप्राप्तिरपरोक्षज्ञानस्यावधिः फलमित्यर्थः । नन्वत्र 'योगमवाप्स्यसि' इति योगावाप्तिरेवोच्यते । नतु योगफलावाप्तिः । तत् कथमिदं व्याख्यानमित्यत आह- **योगशब्देनेति** ॥ ननु योगस्य कीदृशाङ्गत्वमिति शङ्कितस्य श्लोकद्वयेन किमुत्तरं जातमित्यत आह- **श्लोकद्वयेऽपीति** ॥ **एतदवस्थेति** ॥ असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थेत्यर्थः । तथाचैतदवस्थाप्राप्तिपर्यन्तं योगस्य वारं वारमनुष्ठेयत्वादवहननादिवत् स्वरूपोपकारकाङ्गत्वमित्युक्तं भवतीति भावः । ॥५३॥

भावरत्नकोशः

यदा तदेति श्रवणादाह- **योगानुष्ठानावधिरेवेति** ॥ **तदतितरणं** मोहकलिलातितरणम् ॥ **अधममध्यमोत्तमावस्थेति** ॥ बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वावस्था अधमा । परोक्षतत्त्वनिश्चयरूपतावस्था मध्यमा । अपरोक्षज्ञानत्वावस्था उत्तमेत्यर्थः । आदिपदेन तत्कारणग्रहः । असम्प्रज्ञातसमाधित्वावस्थाग्रह इति केचित् ॥ **पूर्वश्लोकोक्तमेवेति** ॥ अनेन भाष्ये 'तदेव' पूर्वोक्तप्रमेयमेवेत्यभिप्रेत्य तद्विवृतं 'योगानुष्ठानावधिम्' इतीति ज्ञेयम् । स्पष्टयतीत्यत्र स्पष्टशब्दात् 'तत्करोति' इति णिजिति भावेनोक्तम्- **स्पष्टं करोतीति** ॥ 'श्रवणादितः' इति वदता अस्मिन् मते श्रुतिशब्दः श्रवणाद्युपलक्षक इत्युक्तं भवति । पूर्वत्र 'यदा ते मोह' इति

श्लोके। **इयमवस्था** अचलत्वावस्था। **वेदार्थानुकूलेन** वेदार्थविमर्शजनितेनेति भाष्यार्थः। **अनेन** असच्छास्त्रश्रवणेऽप्यचलनकथनेन। **परोक्षज्ञानकाष्ठा** परोक्षज्ञानसीमा। **तत् कथं** भेरीताडनादावप्यचलनं कथम्? **एतेन** भेरीताडनादावप्यचलत्वकथनेन। योगशब्दस्योपायार्थत्वाद् भाष्ये 'उपायसिद्धः' इत्युक्तम्। तद्विग्रहं दर्शयन्नर्थमाह- **उपायेनेति**॥ तर्हि 'योगमवाप्स्यसि' इति कथमित्यतो भाष्यतात्पर्यमाह- **योगेति**॥ अनेन योगावाप्तेरुत्तरा चेयमवस्थेति कृतचोद्यं परिहृतं भवति। कियत्पर्यन्तं योगानुष्ठानमिति चोद्यस्य परिहारमाह- **श्लोकद्वयेऽपीति**॥ **एतदवस्था** परमानन्दमग्नत्वानुकूलासम्प्रज्ञातसमाधित्वावस्था।

गीताक्षरार्थस्तु- किं तन्मोहकलिलम्? कीदृशं च तदतितरणम्? इत्याकाङ्क्षायां पुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तयोगानुष्ठानावधिरेव स्पष्टीक्रियते- **श्रुतिविप्रतिपन्नेति**॥ परोक्षतत्त्वनिश्चयात् पूर्वं श्रुतिभिः वेदैः विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती ते बुद्धिः यदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेनासच्छास्त्रैरपि निश्चला 'इदमदो वा' इति संशयानास्कन्दिता स्थास्यति। अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता। ततश्च समाधिर्भवति। भवति च तस्मिन् ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन परमानन्दमग्नतया भेरीताडनादावप्यचला चलनहीना बुद्धिर्यदा स्थास्यति। अनेनापरोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता। तदा योगं योगफलं ज्ञानोपायानुष्ठानस्य फलम् अवाप्स्यसि प्राप्तवान् भविष्यसि। एतेन बुद्धेः मनसः मोहकलिलं श्रुतिविरुद्धत्वरूपो दोषः। तत्तरणं च वेदार्थानुकूलेन परोक्षभगवत्तत्त्वनिश्चयेनाचलतयाऽवस्थानम्। तदा निर्वेदं गन्ताऽसीत्यस्य विवरणं 'समाधावचला बुद्धिः' इतीत्युक्तं भवति। श्लोकद्वयेऽप्येतदवस्थावाप्तिर्योगानुष्ठानावधिरिति तात्पर्यम्। ॥ ५३ ॥

भगवद्गीता

अर्जुन उवाच -

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥ ५४ ॥

भाष्यम्

स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं[1] यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा । लक्षणमित्यर्थः । उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम्- **समाधिस्थस्येति** ।। कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण[2] कैलासयात्रायाम् -

'हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशश्शङ्कर एव च ।
सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान् ।।'

इति वचनान्तराच्च । किमासीत? किं प्रत्यासीत? नचार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् ।

'जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च[3] ।
तथाऽपि धर्मान् पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये ।
न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पबुद्धिनाम् ।।'

इति वचनात् ।। ५४ ।।

प्रमेयदीपिका

ज्ञानिनि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः पृच्छतीति सङ्गतेः स्फुटत्वात् तामनुक्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्रार्थत्वप्रतीतिनिरासाय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह-

१. ब. ज्ञानमिति न पठ्यते।

२. ग. 'रुद्रेण' इति न पठ्यते ।

३. ब. तथैव हिं ।

स्थितेति ॥ प्रतिष्ठां प्राप्ता। ज्ञानमपरोक्षम्। 'किं प्रभाषेत' इत्यतः 'का भाषा' इत्यस्यार्थान्तरमाह- **भाष्यत इति ॥** ज्ञानीति व्यवह्रियत इत्यर्थः। भाषा-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वादनयेत्युक्तम्। व्यवहारकारणानामनेकत्वात् कस्यायं प्रश्न इति न ज्ञायते। अत आह- **लक्षणमिति ॥** सास्नादिमत्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति व्यवह्रियते।

ज्ञानिमात्रव्युदासाय 'समाधिस्थस्य' इति विशेषणमिति प्रतीयते। समाधिं कुर्वत इति। यथाऽऽह शङ्करः- 'लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच' इति। तदसदिति भावेनाऽह- **उक्तमिति ॥** ज्ञानिसामान्यलक्षणविषय एवायं प्रश्नः। किमर्थं तर्हि 'समाधिस्थस्य' इत्युक्तमिति चेत् 'समाधावचला बुद्धिः' इत्यनेनोक्तं ज्ञानिसामान्यलक्षणमनेनानुवदतीति ब्रूमः। नहीदं न लक्षणम्। ज्ञानिमात्रनिष्ठधर्मत्वात्। किमर्थोऽनुवाद इति चेत्, तद् ज्ञातं मयेति ज्ञापनार्थमिति वदामः। एतज्ज्ञापनेऽपि किं प्रयोजनमिति चेल्लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम्। अन्यथा सिद्धप्रश्नोऽयमित्युपेक्ष्यः प्रसज्येतेति भावः। लक्षणान्तर-प्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम्। अयावल्लक्ष्यभावित्वान्न तत् सम्यग्व्यवहारोप-योगि। यावल्लक्ष्यभावि तु सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति। अत एव प्रसिद्धलक्षणपदपरित्यागेनाप्रसिद्धभाषापदोपादानमिति।

कश्च अश्च ईशश्च केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। ते यस्यावयवभूताः सः केशवः परमात्मोच्यत इति भास्करो निरुक्तवान् 'एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य' इत्यत्र। तदसदिति भावेनाऽह- **कमिति ॥** कुत इयं निरुक्तिरित्यत आह- **तथाहीति ॥**

'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिषु।
आवां तवाङ्गे सम्भूतौ ततः केशवनामवान्॥'

इति हरिवंशवचनम्। वचनान्तराच्चेयमेव निरुक्तिः स्वीकार्येत्याह-

हिरण्यगर्भ इति ॥ अत इति लभ्यते। तेनैवशब्दस्यान्वयः। हिरण्यगर्भ एव नत्वन्यः प्रजापतिः। शङ्कर एव नत्वन्यः समर्थ इति वा। अनेन केशयोः कर्मणोरुपपदयोरन्तर्णीतण्यर्थात् 'वृतु वर्तने' इत्यस्माद् धातोः 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति ड्प्रत्यय इत्युक्तं भवति। आसेरकर्मकत्वात् कथं कर्मप्रश्न इत्यत आह- **किमासीतेति ॥** अध्याहृतप्रतियोगनिमित्ता द्वितीया। न कर्मणी-त्यर्थः।

प्रश्नकरणादर्जुनस्याज्ञत्वं प्रतीतम्। तन्निवारयति- **नचेति ॥** तल्लक्षणा-दिकं ज्ञानिलक्षणं, तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिसमाधानं च। प्रश्नस्यान्यथोपपत्तेरिति भावः। कुत इत्यत आह- **जानन्तीति ॥** समासान्तो विधिरनित्यः। अतः 'पूर्वराजानः' इति साधु। देवर्षयश्च तथैव जानन्त्येव। धर्मानित्युपलक्षणम्। वार्तायै गुरोरात्मनां च ख्यात्यै। लोकस्य गुह्यार्थवित्तये च। एतेषां प्रश्नकरणं लोकानां कथं गुह्यार्थवित्तये भवतीत्यतो व्यतिरेकमुखेनोपपादयति- **न त इति ॥** 'छन्दस्युभयथा' इत्यतोऽल्पबुद्धीनामिति नामि दीर्घत्वाभावः। गुह्यास्तेऽर्थाः, पुराणादिषु प्रश्नोत्तरनिबन्धनेन विनोक्तिमात्रेणाल्पबुद्धीनां व्यक्तं न प्रकाशन्ते। नच प्रश्नाकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीत्यर्थः। एतेन 'मोहादिस्त्वभिभवादेः' इत्येतत् प्रपञ्चितं भवति। ॥ ५४ ॥

भावदीपिका

ननूत्तरश्लोकस्य पूर्वेण सङ्गतेरनुक्तत्वान्न्यूनतेत्यत आह - **ज्ञानिनीति ॥ प्रकृत इति ॥** पूर्वश्लोकेनेत्यर्थः ॥ **लब्धावसर इति ॥** शङ्कां कर्तुं लब्धावकाश इत्यर्थः। **प्रतिष्ठां** निश्चलताम् ॥ **अर्थान्तरमिति ॥** तथाच न पुनरुक्तिरिति भावः। ननु व्यवहारकारणलक्षणशब्दस्य नपुंसकत्वादनेनेति वक्तव्येऽनयेति कथमुक्तमित्यत आह- **भाषाशब्दस्येति ॥** योगवृत्त्या लक्षणवाचिभाषाशब्दस्येत्यर्थः ॥ **अनेक-त्वादिति ॥** वागिन्द्रियशब्दज्ञानानामपि व्यवहारकारणत्वादित्यर्थः। **लब्ध-**

समाधिप्रज्ञस्य लब्धासम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थावत इत्यर्थः ॥ **ज्ञानिसामान्येति** ॥ सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातोभयावस्थावज्ज्ञानिसामान्येत्यर्थः । **इत्यनेनोक्तम्** असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थावत्त्वरूपम् । लक्षणत्वं कुत इत्यत आह- **ज्ञानिमात्रेति** ॥ ततश्चातिव्याप्तिशून्यत्वेनासाधारणधर्मत्वाल्लक्षणमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ लक्षणान्तरं पृच्छामीत्यभिप्रायाभाव इत्यर्थः ॥ **सिद्धप्रश्नोऽयमिति** ॥ समाधिस्थस्य ज्ञानिनः समाधिस्थत्वमेव लक्षणमिति सिद्धत्वात् समाधिस्थस्य किं लक्षणमिति प्रश्नः सिद्धार्थत्वेनोपेक्ष्यः स्यादिति भावः । यथोक्तम्- 'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यम्' इति ॥ **न तदिति** ॥ असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थापन्नत्वरूपलक्षणस्य सम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थापन्ने ज्ञानिन्यभावेनायावल्लक्ष्यभावित्वेनाव्याप्तत्वान्न सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगित्वमित्यर्थः । **सम्यग् व्यवहारः** सार्वत्रिकव्यवहारः । सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि यतोऽतस्तादृशं लक्षणं ज्ञास्यामीति योज्यम् ॥ **अत एवेति** ॥ सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगिलक्षणज्ञानस्य प्रश्नप्रयोजनस्य विद्यमानत्वादेवेत्यर्थः ॥ **भाषेति** ॥ भाष्यते व्यवह्रियतेऽनयेति सार्वत्रिकव्यहारहेतुभूतलक्षणवाचिभाषाशब्देनोक्तं प्रयोजनं सूचितमिति भावः । कश्च अश्चेत्यत्र पूर्वरूपे सति क इत्येव भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अवयवभूता इति** ॥ यस्यावयविभूतस्य कृष्णस्यावयवभूता इत्यर्थः । अवयवभूता इति मत्वर्थीय-व-प्रत्ययार्थः । तथाह्युक्तम्- 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' इति । केशशब्दान्मत्वर्थे वप्रत्ययः स्याद् विकल्पेनेति सूत्रार्थः । एवं च केशशब्दात् ते अस्य सन्तीति मत्वर्थे वप्रत्यये केशवेति रूपम् । तत्र तद्वत्त्वं कथमस्येति शङ्कायाम् अवयविनोऽवयवत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्य मत्वर्थविवरणं कृतं **ते यस्यावयवभूता इति** ॥

नन्वेतच्छ्लोकव्याख्यानपरे भास्करीयभाष्ये केशवशब्दस्यानिरुक्तत्वात् कथं भास्करो निरुक्तवानिति असदनुवादः क्रियत इत्यत आह- **एतत् श्रुत्वेति** ॥

सर्वदेहिषु विषये ईशः । सम्भूतौ च । त्वमिति शेषः । व्यावृत्तिसमुच्चयार्थकयोर्विरुद्धयोरेव चशब्दयोरेकत्रान्वयायोगादध्याहृतातःशब्देनान्वय इत्याशयेनाऽह- **अत इतीति** ॥ यच्छब्दबलादिति भावः ॥ **तेनेति** ॥ तथाचात एव भवान् केशव इति सम्बन्धो द्रष्टव्यः । अतःशब्दाध्याहारेऽपि न तेनैवशब्दसम्बन्ध इत्येवं पक्षान्तरमाह- **हिरण्यगर्भ एवेति** ॥ हिरण्यगर्भ एव कशब्देनोक्तः, नत्वन्यः प्रजापतिर्दक्षः । तथा शङ्कर एवेशशब्देनोक्तो नत्वन्यः कश्चित् समर्थो राजादिरित्यर्थः ॥ **अन्तर्णीतेति** ॥ अत एव सृष्ट्यादिना वर्तयतीति णिजर्थो दर्शित इति ज्ञातव्यम् ।

ननु 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'पञ्चम्यामजातौ' इति सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते वोपपदे डप्रत्ययविधानात् पङ्कजमित्युदाहृतत्वाच्च कथमत्र कर्मण्युपपदे सति डप्रत्यय इत्यत आह- **डोऽन्यत्रापीति** ॥ अन्यत्रापि द्वितीयान्ते उपपदेऽपि डप्रत्ययो दृश्यत इत्यर्थः । तथाच केशयोः शब्दयोः कर्मणोरुपपदयोः सतोःवृतु वर्तने अस्माड्डप्रत्यये तस्य लोपे टीभूतस्य ऋत् इत्यस्य लोपे प्रत्ययाकारे च मिलिते सति केशव् अ, केशवेति रूपम् । **आसेः** अस भुवीति धातोः ॥ **कथमिति** ॥ 'किमासीत' इति कर्मप्रश्नः कथमित्यर्थः ॥ **अध्याहृतेति** ॥ किमित्यत्र न कर्मणि द्वितीया । किन्तु 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञकप्रतिशब्दाध्याहारेण 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीयेति भावः । **समाधानं** गमनादिप्रवृत्तिरित्यादिरूपं 'या निशा' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । नन्वर्जुनस्य लक्षणादिज्ञाने तद्विषयकप्रश्नकरणं न युक्तम् । तस्य सन्देहमूलकत्वादित्यत आह- **प्रश्नस्येति** ॥ **अन्यथोपपत्तेरिति** ॥ 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छन्ति साधवो यस्मात् तेन पृच्छसि पाण्डव' इति वचनाद् विशेषज्ञानाद्यर्थत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु पूर्वराजन्शब्दात् 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्यये टीभूतानित्यस्य

लोपे पूर्वराजेत्यकारान्तप्रातिपदिके सति जसि पूर्वराजा इति भाव्यम्। पूर्वराजान इति तु कथमित्यत आह- **समासान्त इति**॥ अनित्यत्वादत्र टच् न जात इति नकारान्तमेव प्रातिपदिकमिति भावः॥ **तथैवेति**॥ पूर्वराजवज्ज्ञानन्त्येवेत्यर्थः। ज्ञानिलक्षणादिकं जानन्तीत्यत्र कथमिदं मानमित्यत आह- **धर्मानिति**॥ ज्ञानि-लक्षणादिकमपि ग्राह्यमिति भावः। कथं भवतीत्यन्वयः। व्यधिकरणत्वादि-त्याशयः॥ **उपपादयतीति**॥ तत्प्रश्नोत्तरस्य पुराणेषूपनिबन्धनेन भविष्यतीत्या-शयेनोपपादयतीत्यर्थः।

ननु बुद्धि आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्च परस्याऽमो नुडागमः स्यादिति सूत्रेण नामि परेऽजन्तशब्दस्याङ्गस्य बुद्धीत्यत्र इकारस्य दीर्घेऽल्पबुद्धीनामिति स्यादित्यत आह- **छन्दसीति**॥ छन्दसि विषये सौत्रे विधिरुभयथा भवतीत्यर्थः। तथाच कदाचिद् दीर्घो भवति कदाचिन्ने-त्यर्थः। अस्यापि वचनस्य छन्दःकल्पत्वान्नामि परे दीर्घस्याजातत्वादल्प-बुद्धिनामिति युक्तमिति भावः। नन्वकृतस्यापि प्रश्नस्योपनिबन्धोऽस्त्विति चेत्, तत्राऽह- **नच प्रश्नाकरणे इति**॥ तथा सति प्रतारकत्वप्रसङ्गादिति भावः॥ **एतेनेति**॥ 'प्रश्नकरणं लोकानां गुह्यवित्तये' इति प्रमाणोपन्यासेनेत्यर्थः। 'मोहादिस्त्वभिभवादेः' इत्यत्राऽद्यादिपदेन प्रश्नप्रकरणं द्वितीयादिपदेन विशेषज्ञानादिरूपनिमित्तग्रहणम्। तथाच मोहोऽभिभवात् प्रश्नकरणं च गुह्य-वित्तय इति यत्पूर्वोक्तं तत्प्रमाणोक्त्या प्रपञ्चितं भवति। आदिपदद्वयोक्तार्थेऽस्य प्रमाणत्वादिति भावः। ॥५४॥

भावरत्नकोशः

प्रकृते अपरोक्षज्ञानकाष्ठाप्रदर्शनेन। 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इति कोशकारवचनादाह- **बुद्धिमात्रार्थत्वेति**॥ स्थिताशब्दार्थः- **प्रतिष्ठां प्राप्नेति**॥ सुदृढनिष्पन्नेत्यर्थः। 'स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्येति' यत्प्रसिद्धार्थकमपि

प्रज्ञापदं ज्ञानार्थं व्याख्याति तेन ज्ञानमित्यपरोक्षज्ञानं मुख्यं ग्राह्यमिति भावेनाऽह- **ज्ञानमपरोक्षमिति ।। अर्थान्तरमिति ।।** तथाच धात्वर्थैक्यान्न पुनरुक्तिरिति भावः ।* लक्षणवत् 'अयं ज्ञानी' इत्याप्तोपदेशवागिन्द्रियादिरूपव्यवहारकारण-बाहुल्यादुक्तम्- **अनेकत्वादिति ।। कस्य** व्यवहारकारणस्य । लक्षणस्य व्यवहार-हेतुत्वमुपपादयति- **सास्नेति ।।** 'प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधि-प्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया' इति शङ्करभाष्यं सान्वयमनुवदति- **लब्धेति ।।** शङ्कर-पक्षस्यासत्त्वं भाष्याभिप्रायं वदन् दर्शयति- **ज्ञानिसामान्येति ।।** सम्प्रज्ञाता-सम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थापन्नज्ञानिमात्रेत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्येति ज्ञानिमात्रप्रतीतेः सङ्कोचे कारणाभावादिति हृदयम् । कारणं शङ्कते- **किमर्थमिति ।। तर्हि** ज्ञानिसामान्यलक्षणविषयप्रश्ने । अनुवादस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् तामाह- **समाधा-विति ।। अनेन** 'समाधिस्थस्य' इत्यनेन । समाधिमत्त्वस्य ज्ञानिलक्षणत्व-मुपपादयति- **नहीति ।।** ज्ञानीतरावृत्तित्वे सति ज्ञानिवृत्तित्वरूपासाधारण-धर्मत्वादित्यर्थः । असाधारणधर्मो हि लक्षणं परिकीर्तितमिति भावः । **ज्ञापनार्थः** ज्ञापनप्रयोजनकः । अनुवाद इति वर्तते । **लक्षणान्तरं** समाधिस्थत्वलक्षणा-दन्यत् । **अन्यथा** लक्षणान्तरप्रश्नज्ञापनाभावे ।। **सिद्धप्रश्न इति ।।** समाधिस्थस्य ज्ञानिनः समाधिस्थत्वमेव लक्षणमिति सिद्धत्वात् समाधिस्थस्य किं लक्षणमिति प्रश्नः सिद्धार्थविषयत्वेन नोत्तरार्ह इत्युपेक्षणीयः स्यादित्यर्थः । सिद्धः प्रश्नो यस्य स इति बहुव्रीहिर्वा । अत एव भगवत्पादैः 'प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यम्' इति सिद्धार्थकत्वं प्रश्नदोष इति विभावितमिति भावः । **अयावल्लक्ष्यभावित्वात्** लक्ष्यसमसमयवृत्तित्वाभावात् ।। **तत्सम्यग्व्यवहारेति ।।** समाधिस्थत्वं सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि न भवती-त्यर्थः । 'इति' इदं प्रयोजनमिति सम्बन्धः । **अत एव** सार्वत्रिकव्यवहारोप-योगिलक्षणज्ञानस्य प्रश्नप्रयोजनस्य सत्त्वादेव । अयावल्लक्ष्यभावित्वादित्युक्तार्थ-ज्ञापनार्थत्वादेवेति तु स्वामिनः ।

---

* उमर्जीयम्- **मूले भाष्यतेऽनयेतीति ।।** 'गुरोश्च हलः' इति करणेऽप्रत्यये 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि च भाषेति रूपसिद्धिरिति बोध्यम् ।

केशा अस्य सन्तीत्यत्र षष्ठ्यर्थं सम्बन्धं वक्तुमुक्तम् ॥ **अवयवभूता इति** ॥ 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति वप्रत्ययो मत्वर्थीय इति भाव इति केचित्। अपरे तु प्रकृतस्य केशशब्दस्य 'आद्गुणः' इत्येकादेशेन सिद्धस्य लाक्षणिकतया 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे ग्रहीतुमशक्यत्वान्न तेन वप्रत्ययः। 'लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषाविरोधात्। किन्तु सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति यद् वार्तिकं तेनात्र वप्रत्यय इति व्याचक्षते। सृष्ट्यादिना वर्तयति जगत्सृष्टिसंहारौ प्रति नियमयति॥ **अत इति लभ्यत इति** ॥ यतःशब्द-श्रवणादिति शेषः। **अन्यः** दक्षादिः। ईश ऐश्वर्य इति धातोस्सामर्थ्यमीशशब्दाभि-धेयमिति भावेनोक्तम्- **समर्थ इति** ॥ **केशयोः कर्मणोः** कशब्देशशब्दयोः कर्मवाचिनोः॥ **डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति डप्रत्यय इति** ॥ डप्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वार्तिकादत्र डप्रत्यय इत्यर्थः। यद्यपीदं वार्तिकमुपपदान्तरेऽपि गमेर्डप्रत्ययविधानार्थं कृतम्। ग्राम इत्याद्युदाहरणात्। तथाच नानेन वृतेर्डप्रत्ययः शक्यो विधातुम्। तथाऽप्यपिशब्दस्य 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्रेव सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थत्वाद् ऋतु वर्तन इत्यस्मादपि डप्रत्ययो वक्तव्य इति भावेनैव-मुक्तम्।

केचित्तु, 'गमेश्च' इत्यधिकारस्थवार्तिकमेवेदं न भवति। किन्तु 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति प्रकरणस्थस्य 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रस्यैवायमर्थतोऽनुवादः 'डोऽन्यत्रापि' इति। तत्र चापिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि डप्रत्ययो भवति। परितः ख्यातः परिख्य इत्युदाहृतं वृत्ताविति प्रकृते वृतेरपि डप्रत्यय इति व्याचक्षते। केशवशब्देन भगवत्सम्बोधने प्रयोजनमुक्तं भावप्रदीपिकायां 'स्थितप्रज्ञोत्तमब्रह्मरुद्रप्रवर्तको भगवान् जानात्येव प्रश्नपरिहाराय तल्लक्षणमिति ज्ञापयितुम्' इति। तथाच प्राचीनटीका 'स्थितप्रज्ञमुख्यौ केशौ वर्तयति भगवानिति तल्लक्षणं भवतैव वक्तव्यमित्यर्जुनाभिप्रेतं केशवशब्दार्थमाह' इति। **आसेः** आस उपवेशन इति धातोः। आसीत किमित्यन्वयभ्रान्तिं वारयन् यथावद् व्याचष्टे- 'किं प्रतीति' इति भावप्रदीपिकायाम्॥ **प्रतियोगेति** ॥ प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात्

'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । न पुनः 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेणेत्यर्थः । यः स्वयं स्थितप्रज्ञः स्थितप्रज्ञोत्तमप्रवर्तकं श्रीविष्णुं च जानाति स कथं तल्लक्षणादिकं न जानाति? चेज्जानाति, प्रश्नो न युज्यते । अज्ञानमूलत्वात् तस्येति प्रश्नान्यथानुपपत्त्या प्राप्तमज्ञानमपाकर्तुं प्रवृत्तमुत्तरभाष्यमवतारयति - **प्रश्नेति** ।। आदिशब्दार्थमाह - **तत्प्रवृत्तीति** ।। ज्ञानिप्रवृत्तीत्यर्थः । लक्षणादिज्ञाने प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह- **प्रश्नस्येति** ।। **अन्यथेति** ।। लोकानुग्रहगुर्वात्मख्यात्याद्यर्थत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । **कुतः** जानात्येवेत्येतत् । ननु कथं पूर्वराजान इति प्रयोगः? यावता 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति सूत्रेण टच्प्रत्ययो विहितः । महाराजाय नम इत्युदाहरणं चेत्यत आह - **समासान्त इति** ।। 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' इति निर्देशेन , 'प्रतेरंश्वादयश्च' इत्यत्र अंश्वादिगणे राजशब्दस्य पाठेन च समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनादाह- **अनित्य इति** ।। तथैवेत्यनुवादः । जानन्त्येवेति व्याख्या । ज्ञानिलक्षणस्यात्र प्रश्नविषयत्वात् तस्य चाग्निहोत्रादिवद्धर्मरूपत्वाभावात् कथमस्य प्रकृते प्रमाणत्वमित्याशङ्क्याऽह- **उपलक्षणमिति** ।। ज्ञानिलक्षणादेरिति योज्यम् । वार्ताशब्देन वृत्तान्तादिग्रहणे प्रकृतासङ्गतिरित्यतोऽर्थान्तरमाह- **वार्ताया इति** ।।* स्वस्य गुह्यार्थवित्तय इति योजनायां जानन्तीत्यनेन व्याहतिः । तेन 'गुह्याः' इत्युक्त्यनानुगुण्यं चेत्यत आह- **लोकस्येति** ।। पूर्वार्धगतचशब्दावृत्तिमभिप्रेत्येयमुक्तिः । **एतेषां** पूर्वराजानां देवऋषीणां चेत्यर्थः। ननु नामि परतो दीर्घत्वे अल्पबुद्धीनामिति स्यादित्यत आह- **छन्दसीति** ।। दीर्घप्रकरणस्थमिदं सूत्रम् । नामि दीर्घो वा स्याच्छन्दसीति तदर्थः । व्यतिरेकमुखेनोपपादयतीत्युक्तं विवृणोति- **गुह्यास्तेऽर्था इति** ।। अकृतप्रश्नस्याप्युपनिबन्धोऽस्त्वित्यत आह- **नचेति** ।। केनचिदकृतस्यापि प्रश्नस्य स्वयमुत्प्रेक्षयोपनिबन्धे प्रतारकतादोषः पुराणकर्तुः स्यादिति भावः ।

---

* उमर्जीयम्- वार्तायै गुरोरात्मनां च । वृत्तमस्यामस्ति विषयतयेति वार्ता । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' इति णप्रत्यय आदिवृद्धिः । तथाच योगेनोक्तार्थलाभ इति भावः ।

नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहम्' इति मोहः कथमुच्यते? कथं च तस्य तत्र तत्र प्रश्नकरणम्? इत्याशङ्का 'मोहादिस्त्वभिभवादेः' इति भाष्ये परिहृता। अतो 'नचार्जुनः' इत्यादिग्रन्थस्तेन गतार्थः। तत्राऽदिपदेन प्रश्नस्य ख्यात्याद्यर्थं करणसम्भवादित्यत आह- **एतेनेति** ॥ 'वार्तायै गुह्यवित्तये' इति प्रमाणोदाहरणेनेत्यर्थः। 'मोहादिः' इति भाष्ये प्रथमादिपदेन प्रश्नो ग्राह्यः। द्वितीयादिपदेन तु न केवलं 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय च' इति प्रमाणावेदितं विशेषज्ञानं स्थापनं च ग्रहीतव्यम्। किन्त्वेतत्स्मृतिबलात् ख्यात्याद्यपीति पूर्वोक्तस्य प्रपञ्चनान्न गतार्थताशङ्केति भावः।

गीताक्षरार्थस्तु- ज्ञानिनि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः पृच्छतीत्युच्यते- **अर्जुन उवाचेति** ॥ केशव केशयोः कर्मणोरुपपदयोरन्तर्णीतण्यर्थाद् वृतु वर्तन इत्यस्माड्डुप्रत्यये कं ब्रह्माणम् ईशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः। तत्सम्बुद्धिः। ब्रह्मरुद्रप्रवर्तकः। स्थिता प्रतिष्ठां प्राप्ता प्रज्ञा अपरोक्षज्ञानं यस्य स तथा। तस्य का भाषा? भाष्यते ज्ञानीति व्यवह्रियतेऽनयेति भाषा लक्षणम्। ज्ञानीति येन लक्षणेन पुरुषो व्यवहारकर्म भवति तल्लक्षणं किम्? सास्नादिमत्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति व्यवह्रियते। ज्ञानिसामान्यलक्षणविषय एवायं प्रश्नो नतु लब्धसमाधिप्रज्ञ-लक्षणविषयः। किमर्थं तर्हि 'समाधिस्थस्य' इति लक्ष्यविशेषोक्तिरिति चेत्, 'समाधावचला बुद्धिः' इत्यनेनोक्तं ज्ञानिलक्षणमनेनानुवदतीति वदामः। नहीद-मलक्षणम्। ज्ञानिमात्रनिष्ठधर्मत्वात्। किमर्थोऽनुवाद इति चेत् तज्ज्ञातं मयेति ज्ञापनार्थ इति ब्रूमः। एतज्ज्ञापनेऽपि किं प्रयोजनमिति चेत्, लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापनम्। अन्यथा सिद्धप्रश्न एवायमित्युपेक्ष्यः प्रसज्येत। लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम्- अयावल्लक्ष्यभावित्वाज्ज्ञातमपि लक्षणं न सम्यग् व्यवहारोपयोगि। यावल्लक्ष्यभावि तु सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति। अत एव प्रसिद्ध-लक्षणपदपरित्यागेनाप्रसिद्धभाषापदोपादानमिति। स्थितधीः अपरोक्षज्ञानी किं प्रभाषेत? किंविषयकं भाषणं कुर्यात्? किमासीत? प्रतीति शेषः। किं प्रत्यासीत? किमुद्दिश्य च व्रजेत? किमुद्देश्यकप्रवृत्तिं कुर्यादिति। ॥ ५४ ॥

भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच -

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

भाष्यम्

गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मत्तादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा' इत्यादिना दर्शयिष्यन् लक्षणं प्रथमत आह- **प्रजहातीति ॥** एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः । प्रारब्ध-कर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्विका प्रवृत्तिः सम्भवतीत्याशयवान्[१] परिहरति । प्रायः सर्वान् कामान् प्रजहाति । शुकादीनामपीषद्दर्शनात् ।

'त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्युक्तेस्ता-मिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं तेषां ज्ञानम् । तच्चोक्तम्-

'आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात् ।
उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विलक्षणाः ॥'

इति । अत एव वैलक्षण्यादनधिकारिणामाग्रहादि[२] चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् ।

---

१. ब. अल्पाभिसन्धिप्रवृत्तयः सम्भवन्तीत्याशयवान् ।

२. ब. अनाधिकारिकाणाम् ।

प्रमेयदीपिका

लक्षणप्रश्नस्यैवोत्तरं प्रतीयते, नतु 'स्थितधीः' इत्यादेरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दर्शयन्ननन्तरप्रकरणार्थं दर्शयति- **गमनादीति** ॥ अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः । ईषदभिसन्धिसूचनायातिशब्दः । प्रवृत्तिमात्रमिहाभिप्रेतं न भाषणादिकमेवेति ज्ञापनाय 'भाषणादि' इति नोक्तम्। व्यवहाराय लक्षणप्रश्नो घटते। प्रवृत्त्युपदेशप्रश्नस्तु व्यर्थ एव। नच शक्यः प्रतिवक्तुम्। अनेकेषां प्रवृत्त्युद्देश्यस्यैकरूपस्याभावादित्यभिप्रायेण भगवतोपेक्षितोऽसाविति किं न स्यात्। किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनेन? अन्यथाऽल्पमप्युद्देश्यं वक्तव्यमित्यत आह- **एवमिति** ॥ एवं भेरीताडनादावप्यचलेत्युक्तप्रकारेण परमानन्दतृप्तश्चेत् किमर्थं प्रवृत्तिं करोति? न कुर्यात्। करोति च। तस्मादुक्तमसदित्युक्ताक्षेप एवात्राभिप्रेतः। प्रश्नस्तु मुखत एव। अतो नोपेक्षामर्हतीति भावः। एतच्चार्जुनस्य प्रेक्षावत्त्वाद् गम्यते। एवं चेत् 'गमनादिप्रवृत्तिः' इत्युक्तः परिहारो न पूर्णः। प्रवृत्तिकारणानुक्तेरित्यत आह- **प्रारब्धेति** ॥ ईषत् तिरोहितं ब्रह्म यस्यासौ तथोक्तः। परिहरति द्वितीयं प्रश्नं 'या निशा' इत्यादाविति शेषः।

ननु [1]सर्वकामप्रहाणिर्ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते। तत् कथमल्पाभिसन्ध्यङ्गीकार इत्यत आह- **प्राय इति** ॥ कुतस्सर्वशब्दसङ्कोच इत्यत आह- **शुकादीनामपीति** ॥ विरुद्धकामस्येति शेषः। तच्च प्रवृत्तिलिङ्गेन आगमाच्च ज्ञातव्यम्। अनुकूलकामस्तु सर्वथाऽस्त्येव। अतोऽपि सङ्कोच इत्याह- **त्वत्पादेति** ॥ तां भक्तिम् । उपलक्षणमेतत् । प्रायेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिलक्षणं चेदिन्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यात्। बहुतरविरुद्धकामदर्शनात्। तथाभूता अपि चेज्ज्ञानिनस्तर्हि देवदत्तादयोऽपि किं न स्युरित्यत आह- **यदा त्विति** ॥ आग्रहो विरुद्धकामाभिनिवेशः। एतत्प्रमाणेन स्थापयति- **तच्चेति** ॥ 'आधि-

१. ग. सर्वकामप्रहाणम्।

कारिकाः' इति पुरुषविशेषसञ्ज्ञा । 'प्रजापाश्च तथा देवाः' इत्यादिवचनात् । देवदत्तादिप्रतिबन्दीं मोचयति- अत एवेति ॥ एतदागमोक्तादेव । आदिपदेन विरुद्धक्रोधादिग्रहणम् । अनेन कामशब्दः क्रोधादीनामप्युपलक्षणार्थ इति सूचितं भवति ।

भावदीपिका

॥ **अनन्तरप्रकरणेति** ॥ 'श्रीभगवानुवाच- प्रजहाति' इत्युत्तरप्रकरणेत्यर्थः । **ईषदभिसन्धिः** देहयात्रार्थमिति शेषः । ननु गीतानुसारेण भाषणादीति वक्तव्यम् । वैपरीत्येन व्रजेतेत्युक्तगमनस्याऽदित्वेन वचने किं प्रयोजनमित्यत आह- **प्रवृत्तिमात्रमिति** ॥ प्रवृत्त्युद्देश्योऽर्थोऽयमिति प्रतिवक्तुं कस्मान्न शक्य इत्यत आह- **अनेकेषामिति** ॥ पुरुषाणामित्यर्थः । **एकरूपस्य** एकप्रकारस्य ॥ **उत्तरस्थानेति** ॥ 'या निशा' इत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्नस्य व्यर्थत्वेनोपेक्षितत्वाभावे यथोत्तरत्र महदुद्देश्यं तत्प्रवृत्तौ कथ्यत एवमल्पमप्युद्देश्यं यत्प्रवृत्तावस्ति तदपि वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । तथाचाल्पमुद्देश्यं यथा नोक्तमेवं महदुद्देश्यमपि नोक्तमित्येवास्तु, किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनेनेति भावः । न कुर्यादित्यतः परं कारणाभावादिति शेषः । **उक्तं** परमानन्दतृप्तत्वम् । **मुखतः** आपाततः । **अतः** आक्षेपरूपत्वात् ॥ **अर्हतीति** ॥ किन्तु परमानन्दतृप्तत्वेऽपि प्रवृत्तिर्घटते मत्तादिवदित्याशयेन गमनादिप्रवृत्तिरित्यादिना त्वदुत्तरस्थानप्रदर्शनं कार्यमिति ज्ञेयम् । नन्वाक्षेपगर्भत्वं प्रश्नस्य किमिति कल्प्यते? प्रश्नमात्रमेवैतत् किं न स्यादित्यत आह - **एतच्चेति** ॥ प्रश्नस्याऽक्षेपगर्भत्वम् । नहि प्रेक्षावानर्जुनो व्यर्थं प्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्नं कुर्यात् । तथात्वे प्रेक्षावत्त्वहानिः स्यात् । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या एतत् कल्प्यत इति भावः ॥ **एवं चेत्** आक्षेपगर्भप्रश्नश्चेत् । **न पूर्णः** उक्ताक्षेपपरिहारासमर्थः ॥ **द्वितीयं प्रश्नमिति** ॥ ननु गमनादिप्रश्नस्य चतुर्थत्वात् चतुर्थं प्रश्नमिति वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रवृत्तिप्रश्नत्वेन भाषणादिप्रश्नानामेकरूपत्वाभिप्रायेण द्वितीयमित्युक्तमित्याशयः ।

॥ **प्रवृत्तिलिङ्गेनेति** ॥ दैत्यानां वरदानादिरूपप्रवृत्तिलिङ्गेनेत्यर्थः ॥ **आगमाच्चेति** ॥ 'क्वचिद् विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुध्यद्धरो हरिम्' इत्यागमाच्चेत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमेतदिति** ॥ ज्ञानादिविषयकेच्छायामपि प्राग् ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिप्रमाणोपन्यासाद् ज्ञानादिकमपीच्छन्तीति ग्राह्यम् ॥ **बहुतरेति** ॥ अहल्याधर्षणादिरूपेत्यर्थः । **तथाभूताः** बहुतरविरुद्धकामवन्तोऽपि ॥ **पुरुषविशेषसञ्ज्ञेति** ॥ पदस्थानां सञ्ज्ञेत्यर्थः । के ते पुरुषविशेषा इत्यत आह- **प्रजापाश्च तथा देवा इत्यादिवचनादिति** ॥ 'प्रजापाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः । ऋष्यशीतिस्तथा सप्त पितरोऽप्सरसां शतम् ॥ गन्धर्वाणां तथा राज्ञां विंशदन्यासु जातिषु । अल्पाधिकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः परे ॥' इति पञ्चमस्कन्धतात्पर्योदाहृतब्रह्माण्डपुराणवचनादित्यर्थः ॥ **एतदागमोक्तादेवेति** ॥ बहुप्रारब्धकर्मवत्त्वाख्यबृहत्कर्मत्वरूपवैलक्षण्यादेव । **अनेन** 'आग्रहादि' इत्यादिपदेन भाष्ये क्रोधादीनां सङ्गृहीतत्वेन 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यत्र कामशब्दः क्रोधादीनामुपलक्षक इति सूचितमित्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

॥ **अनन्तरप्रकरणार्थमिति** ॥ प्रजहातीत्याद्यनेकश्लोकात्मकोत्तरप्रकरणार्थमित्यर्थः । नन्वभिसन्धिरभिप्रायः । स चेच्छारूपः । 'अभिप्रायो हीच्छा' इति तर्कताण्डवोक्तेः । तथाच प्रवृत्तेरिच्छापूर्वकत्वमवर्जनीयमिति कथमभिसन्धिपूर्वकत्वनिषेध इत्यतोऽभिसन्धिशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह- **अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देश इति** ॥ अत्यभिसन्धिपूर्वकत्वमेव निषिध्यते । नतु सर्वथाऽभिसन्धिपूर्वकत्वमिति वा न व्याहतिरिति भावेनाऽह- **ईषदिति** ॥ ननु गीतापाठक्रमानुसारेण भाषणादिप्रवृत्तिरिति भाषणीयम् । नतु 'व्रजेत' इत्युक्तगमनादीत्यत आह- **प्रवृत्तिमात्रमिति** ॥ व्यावृत्तिव्यवहारयोर्लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वादाह- **व्यवहारायेति** ॥ **प्रवृत्तीति** ॥ 'व्रजेत किम्' इति ज्ञानिप्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्न इत्यर्थः । तज्ज्ञानेऽपि स्वस्य प्रयोजनाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्युत्तरमेव न युक्तं कर्तुमित्याह-

नचेति ।। **अनेकेषां** ज्ञानिनाम्। **उपेक्षितोऽसौ** प्रष्टा। उत्तरार्धोक्तप्रश्नस्तु उपेक्ष्यत्वान्न परिहृतो भगवतेति किं न स्यादित्यर्थः। तत्र हेतुः- **प्रवृत्त्युद्देश्यस्येति** ।। **अन्यथा** प्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्नस्य व्यर्थत्वेनोपेक्षणीयत्वाभावे। 'ततश्च समाधावचला। ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि' इति भाष्यं सान्वयमेवंशब्दार्थं वक्तुमनुवदति- **एवमितीति** ।। 'किमर्थम्' इत्याक्षेपतात्पर्यम्- **न कुर्यादिति** ।। उक्तं 'समाधाचला बुद्धिः' इत्युक्तम्, परमानन्दतृप्तत्वं वा। तर्ह्याक्षेपाभिप्राय इत्येव भाषणीयमित्यत आह- **प्रश्नस्त्विति** ।। प्रश्नो वाचनिकः। आक्षेपस्त्वाभिप्रायिक इत्यर्थः। **एतच्च उपेक्षानर्हत्वम्**। केचित्तु, 'प्रश्नस्याऽऽक्षेपगर्भत्वं किमिति कल्प्यते? प्रश्नमात्रमेवेदं किं न स्यादित्यत आह- **एतच्चेति** ।। प्रश्नस्याऽऽक्षेपगर्भत्वम्। नहि प्रेक्षावानर्जुनो व्यर्थं प्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्नं कुर्यात्। तथात्वे प्रेक्षावत्त्वहानिः स्यात्। अतस्तदन्यथानुपपत्त्या तत् कल्प्यत इति भाव इति व्याचक्षते। **एवं चेत्** प्रश्न आक्षेपगर्भश्चेत्। **पूर्णः** पर्याप्तः। साक्षात्कृतपरब्रह्मणो ज्ञानिनो ब्रह्म कथं तिरोहितं भवेदित्यतस्तत्र कारणोक्तिः- **प्रारब्धेति** ।। स्पष्टत्वात् 'ईषत्तिरोहितब्रह्मणः' इत्यत्र सामानाधिकरण्यभ्रमं निरस्यन् विग्रहं दर्शयति- **ईषदिति** ।। **द्वितीयं प्रश्नमिति** ।। भाषणादिप्रश्नानां प्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्नत्वेनैकीकरणमभिप्रेत्यैकवचनमिति ज्ञेयम्।

प्रहाणिः प्रकर्षेण त्यागः। ईषदित्यनन्तरं पूरणीयमाह- **विरुद्धेति** ।। **तच्चेति** ।। विरुद्धकामत्वं संन्यासभिक्षाटनाद्युद्देश्यकप्रवृत्तिलिङ्गेन, कृष्णेनोत्तराविषयेऽस्त्रं निवर्तयेत्युक्तेऽपि द्रौणेस्तत्रैवास्त्रनिपातनादिविपरीतप्रवृत्तिलिङ्गेन वा, 'यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्' इति, 'कचिद् विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुध्यद्धरो हरिम्' इत्याद्यागमाच्च ज्ञातव्यमित्यर्थः।। **उपलक्षणमिति** ।। 'भक्तिमिच्छन्ति' इत्येतद् वचनम्। 'परब्रह्मत्वमिच्छामि' इत्यादिशास्त्रावेदितसायुज्यादिमोक्षकामस्य' 'इच्छा च तस्यायुक्ता' इत्यादिभाष्योक्तेश्वरप्रसादज्ञानादिकामस्य चोपलक्षणया ग्रहणमित्यर्थः ।। **इन्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यादिति** ।। नचेष्टापत्तिः। 'न च तेषां शुद्धसत्त्वानाम्' इत्यादिनेन्द्रादीनां प्राग् ज्ञानित्वस्य साधितत्वादिति भावः। **एतत्** विरुद्धकामाभिनिवेशकाले ज्ञानं तेषामभिभूतमित्येतत् ।। **पुरुषविशेषेति** ।। महाधिकारिणोऽल्पाधिकारिणश्चेति पदस्थ-

द्विविधपुरुषेत्यर्थः।। इत्यादिवचनादिति ।। 'प्रजापाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः । ऋष्यशीतिस्तथा सप्त पितरोऽप्सरसां शतम् ।। गन्धर्वाणां तथा राज्ञां विंशदन्यासु जातिषु । अल्पाधिकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः परे ।।' इति पञ्चमतात्पर्योदाहृतब्रह्माण्डवचनादित्यर्थः। महाधीकारिणः, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्यधेर्दीर्घः । देवाः प्रजापतयश्च महाधिकारिकाः शास्त्रोक्ताः। अल्पाधिकारिणः अल्पाधिकारिकाः प्रोक्ता इत्यर्थस्य विवक्षितत्वान्नोक्तार्थे प्रमाणाभावशङ्कावकाशः। तर्हि देवदत्तादयोऽपि विरुद्धकामा ज्ञानिनः किं न स्युरिति शङ्कितत्वादाह- देवदत्तेति ।। अनधिकारिणाम् उक्ताधिकारिकव्यतिरिक्तदेवदत्तादीनामिति भाष्यार्थः। कामशब्दः 'प्रजहाति यदा कामान्' इति गीतागतः। 'क्रोधादीनाम्' इत्यादिपदेन विरुद्धमत्सरादिग्रहणम्।*

भाष्यम्

नचात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते । 'यः सर्वत्रानभिस्नेहः' इति स्नेहनिषेधात् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति । असम्प्रज्ञातसमाधेः । सम्प्रज्ञाते त्वविरोधः । तथाऽपि न तत्रैवेति नियमः ।

---

* ताम्रपर्णीयम्- अनेन कामशब्दः क्रोधादीनामुपलक्षणार्थ इति ।। तथा चायं लक्षणनिष्कर्षः । शुभाशुभप्राप्तिपूर्वकं यत्नं विना प्रायो विरुद्धसर्वकामप्रहाणमिति। कामादिप्रहाणमज्ञानिन्यपि वर्तत इति **सर्वेति**। ज्ञानिषु भक्तिज्ञानादिकामस्यावैष्णवेषु क्रोधादेश्च वर्जनाभावादसम्भववारणाय **विरुद्धेति**। शुकादिष्वव्याप्तिवारणाय **प्राय इति** । जिज्ञासुष्वतिव्याप्तिवारणाय **प्रयत्नं विनेति** । सुप्तेष्वतिव्याप्तिपरिहाराय **शुभाशुभेति**। ननु 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते' इति श्रुतेस्सुप्तेषु सर्वथा कामाभावात् प्रायःपदेनैव तन्निरास इति चेन्न। 'अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः' इति वचनात् सुप्तानामपि विषयविशेषेऽव्यक्तकामनासद्भावावगमात्।

'कामादयो न जायन्ते ह्यपि विक्षिप्तचेतसाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयात् ॥'

इति स्मृतेः । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं हानं तेषामिति दर्शयति- **मनोगतानिति ॥** विरोधश्चोच्यते 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति । नचैतददृष्ट्याऽपलपनीयम् । पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्मन्येव स्थितः सन् । आत्माख्ये तस्मिन् स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति ।

'विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः ।
देवाद् भवति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथञ्चन[1] ॥'

इत्युक्तं हि नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो नाऽत्मा जीवः ॥ ५५ ॥

प्रमेयदीपिका

ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमेतदिति व्याक्रियताम् । तथा सति प्रश्नवाक्यस्थं 'समाधिस्थस्य' इति पदं समञ्जसं स्यात्, सर्वशब्दश्चासङ्कुचितार्थः स्यात्, इन्द्रादिविषयाक्षेपाप्रसक्तिश्चेत्यत आह- **नचेति ॥** समाधिं कुर्वतः स्नेहनिषेधोऽनुगुण एवेत्यत आह- **नहीति ॥** नात्र स्नेहनिषेधमात्रमुच्यते। किन्तु 'तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्' इति शुभाशुभार्थप्राप्तिपूर्वकम्। नच तत्प्राप्तिः समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनोऽस्ति। कुत इत्यत उक्तम्- **असम्प्रज्ञातेति ॥** असम्प्रज्ञातः समाधिः यस्यासौ तथोक्तः । बाह्यार्थानुसन्धानं यत्र नास्ति सोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः । इतरः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति योगशास्त्रे प्रसिद्धः । तथाच लक्षणमसम्भवि प्रसज्येत। सावकाशेभ्यो बहुभ्यो निरवका-

---

१. ब. कदाचन ।

शस्यैकस्यैव बलवत्त्वमिति भावः । एवं तर्हि सम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यै[1]त-ल्लक्षणमस्तु। तत्रोक्तदोषाभावादित्यत आह- **सम्प्रज्ञाते त्विति** ।। यद्यपि सम्प्रज्ञातसमाधौ [2]शुभाशुभप्रतीतिसम्भवेनासम्भवित्वं नाम लक्षणविरोधो नास्ति । तथापि कामादिहानं समाधिस्थे एव पुंसीति नियमो नास्ति । असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि विद्यमानत्वात् । तथाचातिव्याप्तिः स्यादि-त्यर्थः। असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि कामाद्यभावः कुत इत्यत आह- **कामादय इति** ।। तदर्थं 'सर्वथा' इति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽतिव्याप्तिपरिहारो दुर्घट एव। नच अस्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः। असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्त-विषयत्वात्। सम्भवतस्तु तद्विषयत्वादिति।

कामानां मनोगतत्वाव्यभिचाराद् व्यर्थं विशेषणमित्यतो नेदं विशे-षणम्। किन्तु सर्वकामत्यागस्यासम्भवित्वमाशङ्क्य तदुपपादनाय युक्तिरिय-मुक्तेत्याह- **मनोगता हीति** ।। तत्रैव मनस्येव। कामज्ञानयोर्विरोधः कुत इत्यत आह- **विरोधश्चेति** ।। 'रसो रागः' इति वक्ष्यति। ननु सर्वकामप्रहाण-मस्मदादिषु न दृष्टम् । तद्दृष्टान्तेन ज्ञानिष्वपि तदभावानुमानादसम्भवित्वं लक्षणस्येत्यत आह- **नचेति** ।। कुतः? उदाहृतप्रमाणात्[3]। प्रमाणविरुद्धा-र्थानुमाने च पण्डितमूर्खादिपुरुषवैचित्र्यापलापप्रसङ्गादित्याह- **पुरुषेति** ।। 'आत्मनि', 'आत्मना' इति पदद्वयेन जीव एवात्रोच्यत इति कश्चित् । तृतीयान्तेन मन इत्यपरः। तदुभयमसदिति भावेनाऽह- **आत्मनेति** ।। स्थितः सन्निति शेषोक्तिः। वाक्यार्थं वदन् स्वव्याख्यानोपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्तिमाह- **आत्माख्य इति** ।। **तस्मिन् स्थितस्य** तदेकाग्रचित्तस्य।

---

१. प. समाधिस्थस्यैव ।

२. प. शुभाशुभप्राप्तिसम्भवेन ।

३. ग.प. उदाहृतप्रमाणविरोधात् ।

अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते। सा च परमात्मपरिग्रहे सम्भवति। नान्यथेत्यर्थः। कुत इत्यत आह - विषयांस्त्विति॥ ततः किमित्यत आह- अत इति। ॥ ५५॥

भावदीपिका

॥ **समञ्जसं स्यादिति**॥ पूर्वोक्तानुवादरूपत्वाभावादिति भावः। असम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य ज्ञानिनो लक्षणमेतदिति व्याख्याने इन्द्रादीनां बहुतरविरुद्धकामदर्शनाद् ज्ञानित्वं न स्यादित्याक्षेपस्य प्रसक्तिरेव नास्ति। इन्द्रादीनामसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाभावात्। तथात्वे जगद्व्यापारविलयापत्तेः। तथाच लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन लक्ष्यतया निरुपचरितसर्वकामप्रहाणिरूपलक्षणस्येन्द्रादावसम्भवो न दोषायेत्याशयेनाऽह - **इन्द्रादीति**॥ **असम्भवीति**॥ शुभाशुभप्राप्तिपूर्वकं तत्र स्नेहशून्यत्वलक्षणमसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थापन्ने लक्ष्ये नास्तीत्यसम्भव इत्याशयः॥ **यत्र नास्तीति**॥ किन्तु केवलं भगवदनुसन्धानमेवास्तीति शेषः॥ **इतर इति**॥ बहुतरं भगवदनुसन्धानमस्ति, बाह्यार्थानुसन्धानं चेषदित्यर्थः।

ननु असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थावत एवेदं लक्षणम्। नच 'यः सर्वत्र' इति लक्षणस्यासम्भवदोष इति वाच्यम्। 'समाधिस्थस्य' इति विशेषणबलात् तथा 'प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्' इति सर्वशब्दबलात्। तदर्थं प्रायेण विरुद्धकामत्यागस्य लक्षणत्वे इन्द्रादौ बहुतरविरुद्धकामदर्शनेन ज्ञानित्वं न स्यात्। तथाभूतानामपि ज्ञानित्वे देवदत्तादीनामपि तथात्वापत्तेरिति बहुभ्यो ज्ञापकेभ्योऽसम्भवरूपस्यैकस्य दोषस्य बाधसम्भवादित्यत आह - **सावकाशेभ्य इति**॥ आद्यस्यानुवादपरत्वेन द्वितीयस्य सर्वशब्दसङ्कोचेन तृतीयस्येन्द्रादीनामभिभूतज्ञानत्वेन सावकाशत्वं ज्ञातव्यम्॥ **उक्तदोषाभावादिति**॥ 'यः सर्वत्र' इति लक्षणस्यासम्भवाख्यदोषाभावादिति भावः। 'प्रजहाति' इत्युक्तं

कामादिहानं तूभयानुगतं लक्षणमस्त्विति वाक्यशेषः। **विरोधो दोषः॥ कामादिहानमिति॥** 'प्रजहाति' इत्यनेनोक्तमुभयानुगतं लक्षणमिति तूक्तं कामादिहानमित्यर्थः ॥ **समाधिस्थ एवेतीति** ॥ सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातरूपोभयविधसमाध्यवस्थापन्ने ज्ञानिनीत्यर्थः ॥ **असमाधिस्थेऽपीति** ॥ प्रारब्धकर्मानुसारेण लोकयात्राव्याख्यानादिना विक्षिप्तचेतस उभयविधसमाधिशून्येऽपरोक्षज्ञानिनीत्यर्थः ॥ **कामादय इतीति** ॥ 'विक्षिप्तचेतसाम्' इत्यनेन समाध्यभावोक्तेः कामादय इति वाक्यमसमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि कामाद्यभावसद्भावे प्रमाणमिति ज्ञातव्यम्॥ **तदर्थमिति**॥ असमाधिस्थेऽतिव्याप्तिपरिहाराय सर्वथा कामादिहानं लक्षणतया विवक्षितम्। विक्षिप्तचेतस्यसमाधिस्थे कदाचित् कथञ्चित् कियांश्चित् च विरुद्धकामः सम्भवतीति तद्व्यावृत्तिरिति भावः॥ **पुरुषविशेषेति**॥ उत्पन्नापरोक्षज्ञानऋजुगण इत्यर्थः। तत्र लोकयात्राव्याख्यानादिनोभयसमाध्यभावदशायामप्यच्छिन्नधर्मत्वेन विरुद्धकामसम्भावनाया अप्यभावात्। यथोक्तं ब्रह्मणा - 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः। न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवतो धृतो हरिः' इति ॥ **अस्मन्मत इति** ॥ सम्प्रज्ञातरूपोभयविधसमाध्यवस्थापन्नज्ञानिनो लक्ष्यत्वमिति मते 'तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्' इति लक्षणस्यासम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थाविशिष्टेऽव्याप्तिदोष इत्यर्थः ॥ **असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तेति** ॥ सम्प्रज्ञातसमाधिस्थेत्यर्थः॥ **विषयत्वादिति**॥ 'तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्' इति लक्षणस्येत्यर्थः । तर्ह्यसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थावतः किं लक्षणमित्यत आह- **सम्भवत इति**॥ 'प्रजहाति' इत्याद्युक्तस्य प्रायो विरुद्धकामरहितत्वादेः सम्भवतः असम्भवरहितस्य लक्षणस्य तद्विषयत्वाद् असम्प्रज्ञातसमाधिस्थविषयत्वादित्यर्थः।

इदमत्राऽकूतम्। उभयावस्थाविशिष्टस्यापि ज्ञानिनः 'प्रजहाति' इत्युक्तप्रायःसर्वकामप्रहाणिर्लक्षणम् । इदमेव च सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि । नच

प्रायःपदवैय्यर्थ्यं शङ्क्यम्। अम्प्रज्ञातसमाधिस्थेऽपि भक्तिज्ञानादिकामनायाः सत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वात्। अत एव 'त्वत्पाद' इत्यादिप्रमाणोदाहरणं कृतम्। सम्प्रज्ञातावस्थाविशिष्टज्ञानिमात्रस्य तु 'तत्तत् प्राप्य' इत्युक्तं लक्षणमिति द्रष्टव्यम्। ननु रुद्रादौ बहुतरविरुद्धकामसत्तादशायां प्रायःसर्वकामप्रहाणिर्नास्तीत्यसम्भव इति चेन्न। इष्टत्वात्। अत्रानभिभूतज्ञानित्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्। तस्य तदनाक्रान्तत्वात्। रुद्रादिदेवानां तावदसम्प्रज्ञातसमाधिर्नास्त्येव। तथात्वे जगद्व्यापारविलयप्रसङ्गात्। यथोक्तं 'या निशा' इत्यत्र तात्पर्ये- 'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते' इत्यादि। तथाच सम्प्रज्ञातसमाधिना यदा ज्ञानित्वावस्था तदानीमेव लक्ष्यत्वम्। नतु ज्ञानाभिभवेन विरुद्धकामवत्तादशायाम्। यथोक्तं तात्पर्ये- 'अपरोक्षदृशोऽपि स्याद् यदा नास्त्यपरोक्षदृक्। क्वचिद् विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुध्यद्धरो हरिम् ॥ अतोऽनभिभवो यावद् दृशेस्तावन्निगद्यते। स्थितप्रज्ञः' इत्यादि। अतोऽत्र नाननुगमादिशङ्केति द्रष्टव्यम्। केचित्तु 'प्रजहाति' इत्युक्त 'तत्तत्प्राप्य' इत्युक्तलक्षणवदन्यान्यत्वं सर्वत्रास्तीति नाननुगम इत्याहुः।

ननु कामस्य ज्ञानेन विरोध इत्यत्र कथमिदं मानम्? रसशब्दस्य कामवाचित्वाभावादित्यत आह- **रसो राग इति वक्ष्यतीति** ॥ 'रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास एव च' इत्यभिधानं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **अनुमानादिति** ॥ 'ज्ञानिनः न सर्वकामप्रहाणिमन्तः। पुरुषत्वात्। अस्मदादिवत्' इति ज्ञानिषु सर्वकामप्रहाण्यभावस्यानुमानादित्यर्थः ॥ **उदाहृत इति** ॥ 'कामादयो न जायन्ते' इत्युदाहृतेत्यर्थः ॥ **अपलापेति** ॥ पुरुषत्वेन हेतुना पण्डितस्यापि मूर्खत्वं मूर्खस्यापि पण्डितत्वमनुमातुं शक्यमिति तदुभयापलापोऽपि स्यादिति भावः ॥ **तृतीयान्तेनेति** ॥ आत्मशब्देनेत्यर्थः। तथाच सप्तम्यन्तात्मशब्दस्तु जीववाचीति भावः। तथाचाऽत्मनि स्वस्मिन्नात्मना मनसा तुष्ट इत्यर्थो द्रष्टव्यः। **शेषोक्तिः**। गीतायामित्यर्थः। तस्मिन् स्थितत्वं सर्वसाधारणमित्यतो व्याचष्टे- **तदेका-**

ग्रेति ।। **अत्रेति** ।। 'प्रजहाति' इति श्लोके पूर्वार्धेन त्यक्तविषयत्वम्, उत्तरार्धेन तुष्टिरुच्यत इत्यर्थः ।। **परिग्रहे** ।। आत्मशब्देनेति शेषः । ।। ५५ ।।

भावरत्नकोशः

व्याक्रियतामित्यत्रोपष्टम्भकमाह- **तथा सतीति** ।। **समाधिस्थस्येतीति** ।। समाधौ तिष्ठतीति व्युत्पत्तौ समाधिं कुर्वतो लाभ इति भावः । उत्तरश्लोकाक्षरपर्यालोचनयाऽप्येवमित्याह- **सर्वशब्द इति** ।। 'कामान् सर्वान् पार्थ' इत्यत्रत्यसर्वशब्द इत्यर्थः । समाध्यवस्थायामेव सर्वकामप्रहाणं सम्भवतीति भावः । सर्वकामप्रहाणस्य ज्ञानिलक्षणत्वे इन्द्रादावव्याप्तिः स्यात् । तेषां बहुतरविरुद्धकामदर्शनादितीन्द्रादिविषये योऽयमाक्षेपः कृतः सोऽप्यत्र नास्तीत्याह- **इन्द्रादीति** ।। तेषां विरुद्धकामाभिनिवेशकाले समाध्यभावेनालक्ष्यत्वादेवाव्याप्तिशङ्कानवकाश इत्यर्थः । शुभाद्यर्थप्राप्त्यभावे 'असम्प्रज्ञातसमाधेः' इत्येतद्धेतुसमर्पकं यथा स्यात् तथा व्याचष्टे- **बाह्येति** ।। बाह्यार्थानुसन्धानं यत्रेति वदन् सम्प्रपूर्वाज्ज्ञानातेर्भावे निष्ठा । सं प्रकृष्टं ज्ञातं ज्ञानं यस्मिन् स तथेति व्युत्पत्तिमभिप्रैति । **लक्षणं** प्राप्तशुभाद्यर्थस्नेहशून्यत्वरूपम् । **असम्भवि** समाधिं कुर्वत्सु ज्ञानिषु शुभादिबाह्यार्थानुसन्धानासम्भवाल्लक्ष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपासम्भवदूषितं स्यादित्यर्थः ।

ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमेतदित्यङ्गीकारे समाधिस्थपदसामञ्जस्यं, सर्वशब्दासङ्कोचः, इन्द्रादिविषयाक्षेपाप्रसक्तिश्चेति साधकानि बहूनीत्युक्तमित्यत आह- **सावकाशेभ्य इति** ।। प्रागुक्तदिशाऽनुवादेन, सङ्कोचावश्यम्भावेन, अभिभूतज्ञानत्वेन च सावकाशेभ्यः समाधिस्थपदसामञ्जस्यादिभ्यः शुभप्राप्तिपूर्वकस्नेहनिषेधरूपस्य निरवकाशस्यैकस्यापि बलवत्त्वम् । यथा 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इत्यत्रेशानो वायुर्विष्णुर्वेति विशये वायुप्रापकाणां प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वसदैवोपास्यत्वानां लिङ्गानां सत्त्वाद् वायुरिति प्राप्ते, विष्णुरेवायं वामनशब्दादेवेति सिद्धान्तितम् । तत्र लिङ्गानि सावकाशानि वामनशब्दस्त्वेकोऽपि निरवकाश इति बहूनां लिङ्गानां सावकाशा-

नामेकेन वामनशब्देन बाध उक्तः तथाऽत्रापीति भावः । **एवं तर्हि** यद्युक्त-रीत्याऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थलक्षणत्वेन व्याख्याने । **दोषः** उक्तदोषः असम्भवः । 'तथाऽपि' इति भाष्यं सङ्गमयितुमाह- **यद्यपीति** ॥* **विक्षिप्तचेतसाम्** असमाधिस्थानामपि । तथा चानेन विवक्षितार्थसिद्धिः । **तदर्थं** ज्ञानिमात्रेऽनति-व्याप्त्यर्थम् ॥ **सर्वथेति विशेषणप्रक्षेप इति** ॥ असमाधिस्थज्ञानिनां कदाचित् कथञ्चिद् विरुद्धकामः सम्भवत्येवेति तद्व्यावृत्तिरिति भावः । **पुरुषविशेषे** उत्पन्ना-परोक्षज्ञाने ऋजुगणे । तत्र सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातरूपोभयविधसमाध्यभावदशायामपि 'शुद्धे भागवते धर्मे निरतो यद् वृकोदरः' इत्यादिशास्त्रावेदिताच्छिन्नधर्मताके विरुद्धकामनासम्भावनाया अप्यभावात् । नच तेषामुभयविधसमाध्यसिद्धौ माना-भावः । द्वितीयनवमे 'कर्मविमोहिते इदं कार्यमित्यजानति' इति । षष्ठे 'अज्ञानं तु चतुर्वारं द्विवारं भयमेव च । शोकोऽपि तावान्' इत्यादेरेव तत्र मानत्वादिति भावः **॥ **अन्याप्तिदोष इति** ॥ 'तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्' इति शुभाशुभार्थप्राप्ति-पूर्वकस्नेहनिषेधरूपलक्षणस्यासम्प्रज्ञातसमाधिस्थपुरुषविशेषेऽव्याप्तिदोष इत्यर्थः । बाह्यार्थानुसन्धानाभावेन शुभाशुभप्रतीतेस्तत्राभावादिति भावः । **व्यतिरिक्त-विषयत्वात्** 'तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्' इति लक्षणवाक्यस्येति शेषः । तर्हि किं-

---

* ताम्रपर्णीयम्- **असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनीति** ॥ सम्प्रज्ञातसमाधिस्थज्ञानिभिन्ने असम्प्रज्ञातसमाधिमकुर्वति समाधिदशानापन्ने ज्ञानिनीत्यर्थः । ननु असम्प्रज्ञात-समाधिदशानापन्नेऽपरोक्षज्ञानित्वमेव नास्ति । तयोस्समानकालीनत्वात् । यद्वक्ष्यति तृतीये 'ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति मानव इति विशेषणम्' इति । गीतातात्पर्ये च- 'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते । निशायामिव सुव्यक्तम्' इति । तथाच कथमेदिति चेन्न । असमाधिस्थे ज्ञानिनीत्यस्य कदाचिदपरोक्षवतीत्यर्थकत्वेन ज्ञानदशापन्न इत्यर्थानङ्गीकारात् ॥ **ज्ञानिनीति** ॥ कदाचिज्ज्ञानवतीत्यर्थः ।

** भावबोधः- नच तद्व्यतिरिक्तत्वे सति सम्प्रज्ञातसमाधिस्थज्ञानित्वं लक्ष्यता-वच्छेदकमिति वाच्यम् । अस्मदभिमतासम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तज्ञानित्वा-पेक्षयैतस्य गुरुशरीरत्वात् । असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तानामपि केपाञ्चिज्ज्ञानिनां व्यावर्तितत्वेनातिसङ्कोचकत्वाच्चेति भावः ।

नाम तत्र लक्षणं ज्ञातव्यम्? इत्यत आह- **सम्भवतस्त्विति** ।। 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्युक्तस्य प्रायो विरुद्धकामादिरहितत्वादेस्सर्वत्र सुसम्पादस्येत्यर्थः ।*

---

* ताम्रपर्णीयम्- **असम्प्रज्ञातेति ।। असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तः** असम्प्रज्ञातसमाधिदशानापन्नः । तद्विषयत्वाल्लक्षणस्येत्यर्थः । इदमुक्तं भवति - ज्ञानिसामान्यलक्षणमिदम् असम्प्रज्ञातसमाध्यधिकारिषु, तद्व्यतिरिक्तेषु सम्प्रज्ञात-समाधियोग्येषु देवादिष्वप्यस्त्येव । असम्प्रज्ञातसमाध्यभावकाले सत्त्वात् । नचा-सम्प्रज्ञातसमाधिकालेऽपि लक्षणेन भवितव्यम्, अन्यथाऽव्याप्तिरिति सम्भवति । मा हि भूच्छरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियमित्युक्तलक्षणमिन्द्रियेषु सुप्तिदशायामभावादव्याप्तमिति ।। **सम्भवत इति ।।** शुभाशुभप्राप्तिपूर्वक, प्राय, इति विशेषणद्वयं विहाय सम्भवतो विशेषणस्य सर्वकामप्रहाणाख्यस्य समाधि-दशापन्नेऽपि सत्त्वादित्यर्थः । यथा शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियमिति लक्षणं सुप्तिदशाया-मपीन्द्रियेषु वर्तते तथेति भावः । एतेन मुक्तावव्याप्तिरिति निरस्तम् । कालभेदेन लक्षणाभावस्यादोषत्वात् । नच तथाऽपीदं लक्षणं चतुर्मुखेऽव्याप्तमिति वाच्यम् । तस्य सर्वात्मना विरुद्धकामत्यागित्वे न प्रायोविरुद्धकामप्रहाणम् । येनाव्याप्तिः स्यात् । लक्षणे च चतुर्मुखस्य ज्ञानभक्त्यादिकामवत्त्वात् प्रायःपदमसम्भववार-णाय । अन्येषां तु ज्ञानभक्त्यादिकामस्येषद्विरुद्धकामस्य च सद्भावादसम्भववारणाय प्रायःपदमिति । अत एवोक्तं भाष्ये- 'त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति' इत्यादिना प्रायःपदं विरुद्धकामव्यावर्तकमिति । सर्वकामप्रहाणं च तदत्यन्ताभावप्रध्वंससाधारणमिति नाव्याप्तिः । ऋजूनामप्यनादितो योग्येतररूपसाक्षात्काराल्लक्ष्यत्वेन नातिव्याप्तिः । ननु 'अतोऽनभिभवो यावद् वृषेस्तावन्निगद्यते' इति गीतातात्पर्यवाक्यस्य 'तर्हि ज्ञानस्याभिभवकाले ज्ञानिलक्षणाभावाज्ज्ञानित्वाभावः प्रसज्यत इत्यतः सत्यमित्याह अत इति' इत्यवतारितत्वादनभिभूतज्ञानवत्त्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वं प्राप्तम् । ज्ञानानभिभवे चासम्प्रज्ञातसमाधियोग्यानां समाधेरेव वाच्यत्वेन समाधिदशायां सर्वविरुद्धकामप्रहाणलक्षणज्ञानिलक्षणाभावाद् ज्ञानित्वाभावः प्रसज्यत इत्यतः सत्यमित्याहेति कथमिति चेन्न । 'अतोऽनभिभवः' इत्यत्र सर्वथाऽनभिभूतज्ञानत्वं लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन न विवक्षितम् । प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मसु ज्ञानिषु सर्वथा ज्ञानिलक्षणाभावात् ।

॥ कामानां मनोगतत्वाव्यभिचारादिति ॥ 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति व्यभिचारभाव एव विशेषणत्वम्। नचात्र व्यभिचारोऽस्ति। अमनोगतकामाभावात्। इदं च परगीत्या। स्वरीत्या तु स्वरूपभूतकामव्यावृत्त्यर्थं 'मनोगताः' इति विशेषणमिति। 'कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। इत्यन्तःकरणस्थानां कामानां मोक्षमेव हि। आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद् व्यर्थं विशेषणम्' इत्यनुव्याख्यानसुधयोः, 'कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इत्यत्राप्यन्तःकरणस्थानामेव कामानां मोक्ष उक्तो नतु स्वरूपभूतानाम्' इति तैत्तरीयभाष्ये च स्थितम्। **सर्वकामत्यागस्य** 'प्रजहाति' इत्युक्तसर्वकामत्यागस्य। कदाऽपि क्वाप्यदर्शनाद् यावल्लक्ष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपमसम्भवित्वमित्यर्थः। **तदुपपादनाय** लक्षणसम्भवोपपादनाय। अव्यवहितकामपरत्वभ्रमनिरासायाऽह- **तत्रैव मनस्येवेति ॥ कामज्ञानयोरिति ॥** अनेन 'तद्विरुद्ध' इत्यत्र तच्छब्देन कामो ग्राह्य इत्युक्तं भवति। कामज्ञानयोर्विरोधे 'रसोऽप्यस्य' इत्यस्य प्रमाणत्वं स्फोरयितुं तत्रत्यरसशब्दार्थमाह- **रसो राग इति ॥** कामज्ञानयोर्विरोधे कथमिदं प्रमाणम्? तत्र रसज्ञानयोर्विरोधोक्तेरित्यत आह रसो राग इति वक्ष्यतीत्यपि गमयन्ति। तथाच दृष्ट्वा वर्तमानस्य रसशब्दितः कामो निवर्तत इत्युक्तौ ज्ञानकामयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावलक्षणो विरोधः शास्त्र उच्यत इति भाष्यार्थ उक्तो भवति ॥ **तदभावानुमानादिति ॥** न ज्ञानिनः सर्वकामप्रहाणवन्तः, पुरुषत्वादस्मदादिवदिति सर्वकामप्रहाणाभावानुमानादित्यर्थः ॥ **उदाहृतेति ॥** 'कामादयो न जायन्ते' इत्युदाहृतप्रमाणविरोधात् सर्वकामप्रहाणं नापलपनीयमित्यर्थः ॥ **वैचित्र्येति ॥** प्रत्यक्षसिद्धपाण्डित्यशालिनं कञ्चन पक्षीकृत्य, नायं पाण्डित्यशाली पुरुषत्वात् सम्मतवदिति प्रयोगसम्भवाद् वैचित्र्यमपलपनीयं स्यादित्यर्थः ॥ **जीव एवोच्यत इति ॥ आत्मन्येव** प्रत्यगात्मस्वरूप एव। आत्मना स्वेनैवेति शब्दद्वयेन जीव उच्यत इति शङ्कर आहेत्यर्थः। अपरः आत्मना मनसा, आत्मैकावलम्बनेनेति रामानुज इत्यर्थः। परमात्मन्येवेत्यतः पूर्वं आत्मनीत्यनुवादो भाष्ये योज्यः। परमात्मनि स्थितत्वं सर्वसाधारणमित्यतो व्याचष्टे- **तदेकाग्रचित्तस्येति ॥**

पूर्वार्धे सर्वकामप्रहाणोक्तेराह- **त्यक्तेति ॥ सा च तुष्टिः । परमात्मपरिग्रहे** आत्मशब्देन । **अन्यथा** जीवादिपरिग्रहे । **रामे स्थितिमतः** तदेकाग्रचित्तस्य । **ततो देवाद्** रामदेवप्रसादात् । अतो भगवत्प्रसाद-मन्तरा तुष्टिर्गीतोक्ताऽपि जीवस्य सदाऽसत्त्वात्, लोकसिद्धतुष्टिकारणविषयाणां त्यक्तत्वाच्च न शक्योपपादयितुम् । अतो नाऽत्मशब्देन जीवो मनो वा ग्राह्यमिति शेषभाष्यार्थः ।

गीताक्षरार्थस्तु- का भाषेति ज्ञानिलक्षणप्रश्नस्योत्तरमुच्यते- **प्रजहातीति ॥** यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् कामक्रोधादिदोषान् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति । यदा चात्मन्येव परमात्मन्येव, स्थितस्सन्निति शेषः, तदेकचित्तः सन् आत्मना परमात्मना तत्प्रसादेन तुष्टः सन्तोषसम्भृतो भवति तदा स्थितप्रज्ञः अपरोक्षज्ञान्युच्यते । सुप्ते मूर्च्छिते चाज्ञानिनि सर्वकामप्रहाणिर्लक्षणमतिव्याप्तमित्यत उक्तम् आत्मन्येवेतीति केचिद् व्याख्याय आत्मानमपरोक्षीकृत्य तस्मिन्नेव स्थितत्वम्, तत्प्रसादलब्धपरितोषश्च लक्षणमिति न सुप्तादावतिव्याप्तिरिति पर्यहरन् । कामादेर्मनोगतत्वाव्यभिचारान्नेदं विशेषणमिति चेत्, नेदं कामविशेषणम् । किन्तु सर्वकामत्यागस्यासम्भवित्वमाशङ्क्य तदुपपादनाय युक्तिरनेनोच्यते । ज्ञानस्य कामादेश्च मनोनिष्ठत्वान्मनसि ज्ञाने जाते 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्यत्र रसशब्देन रागापरपर्यायकामस्याभिसंहिततया तद्विरुद्धस्य कामादेर्हानं युक्तमिति सूचनात् । प्रायस्सर्वविरुद्धकामादित्यागवत्त्वे सत्यपरोक्षीकृतभगवत्प्रसादायत्तसन्तोषणशालित्वं ज्ञानिनो लक्षणम् । यश्चैवंलक्षणकः स ज्ञानी व्यवह्रियत इत्युक्तं भवतीति । ॥ ५५ ॥

भगवद्गीता

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

भाष्यम्

तदेव स्पष्टयति उत्तरैस्त्रिभिः श्लोकैः । एतान्येव ज्ञानोपायानि । तच्चोक्तम्-

'तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणम् ।' इति ।

शोभनाध्यासो रागः ।

'रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास उच्यते ।'

इत्यभिधानम् ।[1]

प्रमेयदीपिका

ननु लक्षणस्यानेनैवोक्तत्वात् किं 'दुःखेषु' इत्यादिनेत्यत आह- तदेवेति ॥ उक्तं लक्षणमेव । स्पष्टनं च कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्याग-कथनादिनेति ज्ञेयम् ।

ननु कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्ते 'अमानित्वम्' इत्यादौ । ततो ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासावतिव्याप्तिरित्यत आह- एतान्येवेति ॥ उप समीपे आयः फललाभो येषां तान्युपायानि साधनानि । सत्यमेतत् । तथाऽपि जिज्ञासौ प्रयत्नसाध्यानि, ज्ञानिनि तु स्वभावसिद्धानीति न दोष इति भावः । अत्र प्रमाणमाह- तच्चेति ॥ समुच्चयवादी त्वाह- 'यानीह स्थितप्रज्ञलक्षणान्युच्यन्ते तान्येवापवर्गसाधनानि' इति । तद्वाऽनेन दूषयति । ज्ञानसाधनान्येव नापवर्गसाधनानि । यथोक्तम्- 'कामकारेण चैके' इति । आनन्दवृद्ध्यर्थता त्वङ्गीकृतैव । 'योगे त्विमां शृणु' इत्युक्त्वा कथं योगादन्यदुच्यत इत्यतो वेदमुदितमिति । विगतस्पृहपदेनैव 'वीतरागः' इत्येतद् गतार्थमित्यत आह-

१. ब. इत्यभिधाने ।

ाभनेति ।। अशोभनेषु विषयेषु शोभनत्वभ्रान्तिः । रसो रागो रक्तिरित्येतैः
ाम उच्यते । तथा शोभनाध्यास उच्यत इत्यर्थः । ।। ५६ ।।

भावदीपिका

।। **अमानित्वमित्यादाविति** ।। 'अमानित्वम्' इत्यादौ 'असक्तिरनभिष्वङ्गः ादारगृहादिषु' इत्याद्युक्त्वाऽन्ते 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्' इति ज्ञानसाधन- ोक्तेरित्यर्थः । **जिज्ञासौ** ज्ञानेच्छावत्परोक्षज्ञानिनीत्यर्थः । ननूपायशब्दस्य त्यपुल्लिङ्गत्वादुपायानीति कथमित्यत आह- **उप समीप इति** ।। **फलेति** ।। नाख्यफलेत्यर्थः । तथाच रूढस्यैवोपायशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वनियमेन यौगिकस्य ्य तु विशेष्यनिघ्नत्वम् । अयं तूपायशब्दो यौगिक इत्याशयेन योगः प्रदर्शित याशयः ।। **सत्यमेतदिति** ।। एतान्येव ज्ञानोपायानीति ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासा- तेव्याप्तिरिति यद्यपीत्यर्थः ।। **स्वभावसिद्धानीति** ।। प्रकृते च स्वभावसिद्धान्येव क्षणत्वेन विवक्षितानीति न जिज्ञासावतिव्याप्तिरिति भावः । मूले ज्ञानिनां यत् क्षणं तज्जिज्ञासुभिः साध्यम् । ज्ञानिनां तु स्वभावसिद्धमिति शेषः । **तान्येव** ामादिवर्जनान्येव । ज्ञानसहितानीति शेषः । समुच्चयवादी प्रष्टव्यः । एतेषां ामत्यागादीनामपवर्गसाधनत्वं वदता त्वयाऽपवर्गशब्देन किं विवक्षितमिति । ङ्गभङ्गो वा, आनन्दवृद्धिर्वा? नाऽद्य इत्याह- **नापवर्गेति** ।। लिङ्गभङ्गरूपे- र्थः । कुत इत्यत आह- **कामकारेण चैक इति** ।। 'कामचाराः कामभक्षाः ामवादाः कामेनैवेमं लोकं देहमुत्सृज्याथ परात् परमीयुरनारम्भणम्' इति चैके न्तीति सूत्रार्थः । तथाचानेन सूत्रेणापरोक्षज्ञानोत्तरं विहिताकरणे निषिद्धकरणे ज्ञानिनो लिङ्गभङ्गरूपा मुक्तिर्भवत्येवेत्युच्यते । समुच्चयसाध्यत्वे तद्विरोधः ादिति भावः । द्वितीये त्विष्टापत्तिरित्याह - **आनन्देति** ।। **इदम्** कामत्यागादि- पं लक्षणम् । **इदमुदितम्** एतान्येवेति वाक्यम् । तथाच यानि **स्वभावसिद्धानि** ानिलक्षणानि तान्येव जिज्ञासुना साधितानि सन्ति, ज्ञानोपायान्यपि भवन्तीति

योगत्वं युक्तमित्याशयः। रसशब्दस्य रागवाचित्वं तूक्ताभिधानादवगन्तव्य-मित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् अत्र च तदनुक्तेस्तदर्थमध्याहारेण योजयति- **काम उच्यत इति**। ॥ ५६ ॥

भावरत्नकोशः

अनेनैव अवश्यवक्तव्यस्य लक्षणस्य 'प्रजहाति यदा' इति श्लोकेनैवोक्तत्वादि-त्यर्थः। 'दोषान्तरत्यागकथनादिना' इत्यत्र दोषान्तरं भयादि। आदिपदेन द्वेषप्रसञ्जकप्रदर्शनं, द्वेषाभावप्रदर्शनं च गृह्यते। **इत्यादौ** त्रयोदशाध्याये। ननूपायशब्दस्येणो घञि निष्पन्नत्वाद् घञन्तस्य च 'घञजबन्ताः' इति पुल्लिङ्ग-त्वानुशासनात् कथं भाष्ये नपुंसकलिङ्गत्त्वमित्यत आह- **उप समीप इति** ॥* तत्र विशेष्याकाङ्क्षायां शङ्कितातिव्याप्तिपरिहाराय भावमाह- **सत्यमिति** ॥ **एतत्** कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्त इत्येतत्। भाष्ये साध्यपदस्वारस्यमनु-रुन्धान आह- **प्रयत्नसाध्यानीति** ॥ **स्वभावेति** ॥ स्वाभाविककामादित्यागस्य ज्ञानिलक्षणत्वान्न जिज्ञासावतिव्याप्तिरिति भावः। **समुच्चयवादी** ज्ञानं विहित-करणनिषिद्धाकरणसमुच्चितमेव मोक्षहेतुरिति समुच्चयवादी। **तद्वाऽनेन** तन्मतं वा 'एतान्येव ज्ञानोपायानि' इति भाष्येण। एवकारं व्यत्यस्य योजयंस्तद्व्यावर्त्य-माह- **ज्ञानेति** ॥ स्थितप्रज्ञलक्षणान्यपवर्गसाधनानीत्यत्रापवर्गशब्देन मोक्षमात्र-मुच्यते? उत तत्रत्यानन्दोत्कर्षोऽपीति विकल्प्य आद्य आह- **यथोक्तमिति** ॥ यथेष्टाचारेणापि ज्ञानिनो मोक्षं 'कामचाराः कामभक्षाः' इत्येके शाखिनः पठन्तीति सूत्रार्थः। अस्मिन् सूत्रे ज्ञानिनो विरुद्धकामादित्यागाभावेऽपि मोक्षनियमोक्तेः

---

* उमर्जीयम्- दिगन्तराललक्षणभिन्नबहुव्रीहिस्तावद् विशेष्यनिघ्नः। अमरेण तथोक्तेः। उपायशब्दोऽपि तादृशो बहुव्रीहिः। अतो न पुंस्त्वनियमः। नच तथाऽपि नपुंसकत्वे विनिगमकाभावः। 'सामान्ये नपुंसकम्' इति तदुपपत्तेरिति भावः।

'प्रजहाति यदा कामान्' इत्याद्युक्तलक्षणान्यपवर्गसाधनमित्युक्तमयुक्तमिति भावः । द्वितीय आह- **आनन्देति** ॥ 'शमदमाद्युपेतः स्यात् तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्' इत्यादौ सूत्रकृतैवाऽनन्दातिशयहेतुताया उक्तत्वादिति भावः । पूर्वयोजनापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् प्रकारान्तरमाह- **योगे त्विमामिति** ॥ इदं 'एतान्येव' इत्यादिकं प्रमाणम् । गमनिका तु पूर्ववदेवेति भावः । शुभार्थे प्रेम्णो गुणत्वात् तत्प्रहाणमयुक्तमित्यतोऽध्यासपदार्थं वक्तुं शेषमाह- **अशोभनेष्विति** ॥ शोभनत्वमात्यन्तिकसुखसाधनत्वम् । इत्येतैः शब्दैः । काम इति शेषोक्तिः । तथाशब्दस्वारस्यायाऽह- **तथेति** ॥ **उच्यते** क्वचित् । अत्र चापौनरुक्त्याय शोभनाध्यास एव ग्राह्य इति भावः। एतेन यत्प्राग् वक्ष्यतीत्युक्तं तदपि ज्ञापितं भवति। ॥ ५६ ॥

भगवद्गीता

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

भाष्यम्

सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ।
॥ ५७- ५८ ॥

प्रमेयदीपिका

वीतक्रोध इत्युक्तत्वान्न द्वेष्टीति पुनरुक्तिरित्यत आह - **सर्वत्रेति** ॥ सकारणकं द्वेषवर्जनमत्रोच्यत इत्यर्थः। ॥ ५७-५८ ॥

भावदीपिका

॥ **सकारणमिति** ॥ पूर्वं क्रोधत्यागमात्रमुक्तम् । अत्र तु सर्वत्रानभिस्नेहत्वरूपकारणसहितं द्वेषवर्जनमुच्यत इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ५७-५८ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **सकारणकमिति** ॥ विषयेष्वभिस्नेहो हि तल्लाभविरोधिषु द्वेषकारणम् । तदभावाद् द्वेषोऽपि समूलस्त्यक्तव्य इत्यर्थः ।

गीताश्लोकत्रयाक्षरार्थस्तु- उक्तं ज्ञानिलक्षणमेव कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिना स्पष्टीक्रियते- **दुःखेष्वित्यादित्रिश्लोक्या** ॥ दुःखेषूपनतेष्वनुद्विग्नमनाः अक्षुभितमनस्कः सुखेषु विगतस्पृहः विहीनाभिलाषः सुखसाधनेषु विषयेषु स्पृहारहित इति वा, सुखेषूपनतेषूत्साहहीन इति वाऽर्थः । वीताः अपगताः रागभयक्रोधा यस्मात् स तथा । अशोभनेषु विषयेषु शोभनत्वभ्रान्ती रागः । स मुनिः स्थितधीः अपरोक्षज्ञानीत्युच्यते । वीतरागभयक्रोधत्वं केन हेतुना भवतीत्यत उच्यते- **यस्सर्वत्रेति** ॥ पुत्रदारादिषु विषयेषु । हेत्वर्थगर्भं चेदं विशेषणम् । सर्वत्रानभिस्नेहत्वात् शुभाशुभं प्राप्यापि नाभिनन्दति न द्वेष्टीति सकारणकं द्वेषादिवर्जनमत्रोच्यते । तस्य प्रज्ञा अपरोक्षज्ञानम् । किञ्च अयं ज्ञानी यदा इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वशः सर्वस्मिन् देशे काले सर्वाणि चेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि संहरते प्रत्याहरति । अनायासेन प्रत्याहरणे दृष्टान्तः- **कूर्मोऽङ्गानीवेति** ॥ ५७-५८ ॥

भगवद्गीता

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

भाष्यम्

नचैतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतो भवतीत्याहोत्तरैः श्लोकैः[१] । निराहारत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति । इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा । रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते । स त्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तत इत्याह- **विषया इति** ।।

'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
वर्जयित्वा च[२] रसनामसौ रस्ये तु[३] वर्धते ।।'

इति वचनाद् भागवते । रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च[४] ।। ५९ ।।

प्रमेयदीपिका

'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादिश्लोकत्रयान्तेऽपि 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इत्युक्तत्वादिदमपि लक्षणविवरणमिति भ्रान्तिस्स्यात् । तन्निराकरणार्थमाह- **नचेति** ।। एतल्लक्षणं यस्माद् भवति तदेतल्लक्षणम् । अयत्नतः अल्पयत्नतः । अनुदरा कन्येति यथा । यद्येवंलक्षणं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत् साधयति । कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं किं दन्दह्यमानशिरा इव बम्भ्रमीति । अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याशङ्कापरिहारार्थमिति शेषः । त्रिभिरित्यनुवर्तते । ज्ञानस्याल्पप्रयत्नासाध्यत्वमत्र न प्रतीयत इत्याशङ्क्योपोद्घातप्रक्रिययेन्द्रियजयस्य तावन्महाप्रयत्नसाध्यत्वमाद्येन श्लोकेनोच्यत इति भावेन

१. ब. उत्तरश्लोकैः ।

२. ब. वर्जयित्वा तु ।

३. ब. रस्ये च

४. ब. रागवाचकत्वाच्च ।

तं व्याचष्टे- **निराहारत्वेनेति** ।। एतेन 'रसवर्जं' इत्येतदन्तस्य वाक्यस्यार्थ उक्तः। एवशब्देन 'रसवर्जम्' इत्येतद् व्याचष्टे। तथा हि- निराहारस्य देहिनः, तेन निराहारत्वेनेति यावत्, विषया रूपादयः तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाण्यनेनोपलक्ष्यन्ते, तानि विनिवर्तन्ते। 'रसवर्जं' रसो रागः तं वर्जयित्वा। विषयाभिलाषः चैतसिको निराहारत्वेन न विनिवर्तत इति। अस्यैवार्थान्तरमाह- **इतरेति** ।। आकाङ्क्षाशब्देन भोगशक्तयोऽपि लक्ष्यन्ते। 'रसवर्जं' इत्यस्यार्थो रसाकाङ्क्षादिरिति। ततश्चेयं योजना- निराहारत्वेन रसादितरे विषयाः तद्भोगशक्तयः तदाकाङ्क्षाश्चेति यावत्, विनिवर्तन्ते रसं वर्जयित्वा। मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च न निवर्तत इति। रसोऽपीत्यस्यार्थमाह- **स त्विति** ।। आद्येऽर्थे स रसः सर्वविषयविषयको रागः। द्वितीये स रसस्तद्भोगशक्तिस्तदाकाङ्क्षा च। उक्तमर्थं श्लोकारूढं करोति - **इत्याहेति** ।। द्वितीयार्थे प्रमाणमाह- **इन्द्रियाणीति** ।। जयन्ति भोगशक्तिक्षयेण, रागक्षयेण च। असौ रसना तु रस्ये विषये प्रकारद्वयेन च वर्धते। आद्यमर्थमुपपादयति- **रसशब्दस्येति** ।। 'उक्तं युक्तम्' इत्युभयत्र शेषः। रसशब्दस्य रागवाचित्वं तूक्ताभिधानादवगन्तव्यम्। अचेतने चेतनवदुपचारात् 'रसः परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति युक्तम्।

अयमर्थसङ्ग्रहः। यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैस्सन्निकृष्यन्ते तदा तद्द्वारा मनस्तत्र प्रवर्तते। प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति, तत आत्मनः क्षोभ इत्येष इन्द्रियाणामविजयः। यो हि यं व्याकुलं करोति स तेन विजित इत्युच्यते। यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेऽपि न तैस्सन्निकृष्यन्ते, सन्निकृष्टान्यपि न मनस्तदाभिमुख्येनाऽऽहरन्ति; आहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जायते तदा नाऽत्मनः क्षोभो भवतीत्येष इन्द्रियजयः। सोऽयं सङ्ग्रहेण द्वेधा। बाह्येन्द्रियाणां शक्तिक्षयान्मनसो रागक्षयाच्च। एतद् द्वयं च पुरुषभेदेनोक्तप्रकारद्वयेन

नेराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काराभ्यां भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्न-
गाध्यत्वमिति। ॥ ५९ ॥

भावदीपिका

'प्रजहाति' इत्यादिना ज्ञानिन एव लक्षणमुक्तं न ज्ञानस्य। अत एतत् लक्षणं ास्येति षष्ठ्यर्थगर्भबहुव्रीहेरयोगात् पञ्चम्यर्थगर्भो बहुव्रीहिरित्याह- **एतदिति** ॥ **तस्मादिति** ॥ कामप्रहाणादेरपरोक्षज्ञानसाध्यत्वादिति भावः। नन्वयत्नतो न भवतीत्युक्त्या यत्नतो भवतीति प्राप्तम्। तथाचाल्पयत्नतोऽपि भवतीति प्रास्या ाकृतविरोध इत्यत आह - **अयत्नत इति** ॥ ननु नञोऽल्पार्थत्वं कुत्र दृष्टमित्यत आह- **अनुदरा कन्येति** ॥ अल्पोदरवतीत्यर्थः ॥ **तदिति** ॥ कामादिप्रहाणि-लक्षणकं तत् साधनं ज्ञानमित्यर्थः ॥ **उपोद्धातप्रक्रिययेति** ॥ ज्ञानस्याल्प-ायत्नासाध्यत्वे तत्साधनेन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वस्य हेतुत्वादिति भावः । **इन्द्रियाणीति** ॥ निराहारत्वेन विषयाणां निवर्तनरूपमुख्यार्थासम्भवाद् वेषयविषयिभावलक्षणशक्यसम्बन्धाद् विषयभोगलक्षणसामर्थ्यद्योतनरूप-ायोजनसद्भावाच्चेन्द्रियाणि लक्ष्यन्त इति भावः ॥ **तानि विनिवर्तन्ते** तेषां वेषयभोगशक्तिः क्षीयत इति यावत्। **चैतसिकः** विषयपञ्चकविषयक-मानसिकरागः। पञ्चानां बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयभोगशक्तिक्षयो निराहारत्वेन भवति । विषयपञ्चकविषयकमानसिकरागक्षयो निराहारत्वेन न भवति। केन्त्वपरोक्षज्ञानेनैव भवतीत्याशयः॥ **अस्यैव** 'विषया विनिवर्तन्ते', 'रसवर्जम्' इत्यस्यैव ॥ **भोगशक्तयोऽपीति** ॥ रसनेन्द्रियव्यतिरिक्तानां चतुर्णाम् इन्द्रियाणामित्यर्थः॥ **योजनेति** ॥ अर्थान्तरत्वपक्षे गीतायाः भाष्यस्य च मिलित्वा योजनेत्यर्थः। इतरत्वस्यावधिसापेक्षत्वाद् रसादितर इत्युक्तम्। 'विषयाः' इत्यनूद्य तस्य लक्षणयाऽर्थद्वयमाह- **तद्भोगशक्तय इत्यादि** ॥ चतुर्णामिन्द्रियाणां विषय-चतुष्टयभोगशक्तयः, विषयचतुष्टयविषयकमानसिकाकाङ्क्षाश्चेत्यर्थः ॥ **आद्येऽर्थे**

निराहारत्वेनेन्द्रियाणां विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवतीत्याद्येऽर्थे। **स** इत्यनूद्य **रस** इति व्याख्यानम्। तस्याप्यर्थमाह- **सर्वविषयविषयकेति**॥ विषयपञ्चक-विषयकेत्यर्थः। **द्वितीये** इतरेत्युक्तार्थे। स इत्यस्य रस इत्यर्थमुक्त्वा तस्याप्यर्थ उच्यते- **तद्भोगशक्तीति**॥ रसनेन्द्रियस्य रसभोगशक्तिर्मनसस्तद्विषयकाकाङ्क्षा चेत्यर्थः। तथाच रसनेन्द्रियव्यतिरिक्तानां चतुर्णाम् इन्द्रियाणां रसेतरविषयभोग-शक्तिक्षयः, मनसो विषयचतुष्टयविषयकाकाङ्क्षायाश्च क्षयो निराहारत्वेन भवति। रसनेन्द्रियरसभोगशक्तिक्षयो मनसस्तद्विषयकरागक्षयश्च ब्रह्मसाक्षा-त्कारेणैव भवतीत्याशयः। **द्वितीयार्थे** इतरविषयकाङ्क्षाभावे वेत्युक्तार्थे॥ **जयन्ती-त्यादि**॥ मनीषिणो निराहारत्वेन रसनां वर्जयित्वा रसनेन्द्रियव्यतिरिक्ता-नीन्द्रियाणिं भोगशक्तिक्षयेण मनसस्तद्विषयकाकाङ्क्षाक्षयेण च जयन्ति। असौ रसना तु रसनेन्द्रियं तु रस्ये स्वविषये प्रकारद्वयेन रसभोगशक्त्यभिवृद्ध्या रागाभिवृद्ध्या च वर्धते। मनसस्तद्विषयकरागाभिवृद्धिहेतुत्वेन वर्धत इति यावदिति योज्यम्॥ **आद्यमर्थमिति**॥ निराहारत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति। **रसवर्जं** रसो रागस्तं वर्जयित्वा विषयाभिलाषश्चैतसिको निराहारत्वेन न निवर्तत इत्याद्यमर्थमित्यर्थः॥ **उपपादयतीति**॥ स्यादाद्योऽर्थो यदि रसशब्दस्य रागवाचित्वं स्यात्। तदेव कुत इत्यतः पूर्वोदाहृतमभिधानं मनसि निधायोप-पादयतीत्यर्थः॥ **उभयत्रेति**॥ भागवते एकादशस्कन्धे इति वचनादितर-विषयेत्यर्थान्तरकथनं युक्तम्। रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च निराहारत्वेनेत्याद्यर्थ-कथनं युक्तमित्युभयत्र शेष इत्यर्थः। ननु रसस्याचेतनत्वात् कथं 'दृष्ट्वा निवर्तते' इति दर्शननिवृत्ती प्रति कर्तृत्वमित्यत आह- **अचेतनेति**॥ **एतद् द्वयं चेति**॥ शक्तिक्षयो रागक्षयश्चेति द्वयम्। **उक्तप्रकारद्वयेन** निराहारत्वेन विषयभोगसाम-र्थ्याभाव एव भवति, इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वेत्युक्तप्रकारद्वयेन भवतीत्यर्थः।

ननु निराहारत्वेन पञ्चानामपि बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयभोगशक्तिक्षय

एव भवति । विषयपञ्चकविषयकमानसिकरागक्षयस्त्वपरोक्षज्ञानेनैवेत्येकः प्रकारः। तथा चतुर्णामेव बाह्येन्द्रियाणां तत्तद्विषयभोगशक्तेर्विषयचतुष्टयविषयकमानसिकरागस्य च क्षयो निराहारत्वेन भवति। रसनेन्द्रियस्य रसभोगशक्तिक्षयः रसविषयकमानसिकरागक्षयश्चापरोक्षज्ञानेनेत्यपरः । तथाचैतत्प्रकारद्वयस्य परस्परविरुद्धत्वेन नैकस्मिन् पुरुषे समावेशो युक्त इत्यत उक्तम्- **पुरुषभेदेनेति**॥ पुरुषाणां विचित्रस्वभावत्वेन केषाञ्चिद् आद्यः प्रकारः केषाञ्चिद् द्वितीय इति पुरुषभेदेनोपपन्नत्वान्न दोष इति भावः। ॥५९॥

भावरत्नकोशः

ननु 'प्रजहाति' इत्यादिना ज्ञानिन एव लक्षणमुक्तं न तु ज्ञानस्य। अतः 'एतल्लक्षणम्' इत्यत्र यस्य तदिति षष्ठ्यर्थगर्भबहुव्रीहिर्न सम्भवतीत्यत आह- **एतदिति** ॥ कामप्रहाणादिरूपमित्यर्थः । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानिलक्षणकामप्रहाणादेरपरोक्षज्ञानसाध्यत्वावगमादिति भावः। नन्वपरोक्षज्ञानस्य सर्वमतेऽपि यत्नजन्यत्वादप्रसक्तमयत्नजन्यत्वं कथं निषिध्यते भाष्य इत्यत आह- **अल्पयत्नत इति** ॥ 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः' इत्युक्तेर्नञोऽत्राल्पार्थत्वमिति भावः। अत्र प्रयोगमपि प्रमाणयति- **अनुदरा कन्येति यथेति** ॥ 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रमहाभाष्ये 'सतोऽप्यविवक्षा भवति। यथाऽनुदरा कन्या' इत्युक्तम् । तद् विवृतं कैयटे- 'सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते' इति । तथाच नञो महत्त्वाभावरूपाल्पत्वमर्थ इत्यल्पोदरेत्यर्थः सम्पद्यते । 'नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति वैकल्पिकष्टाप्' इति। **एवंलक्षणं** एवंविधलक्षणकारणम्* ॥ **कामादीति** ॥ कस्मादित्यनुवर्तते। भ्रमतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपं बम्भ्रमीतीति। पुनः पुनर्भ्रमतीत्यर्थः।

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- एवंलक्षणमिति बहुव्रीहिः । कामप्रहाणादिलक्षणसाधनं यदीत्यर्थः ।

ज्ञानसम्पादनेन कामाद्युपद्रवनिबर्हणसम्भवादिति भावः ।। **त्रिभिरितीति** ।। 'उत्तरैः' इत्यनन्तरमिति शेषः ।। **उपोद्घातप्रक्रिययेति** ।। 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इत्युक्तोपोद्घातसङ्गत्येत्यर्थः । इन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वोक्तिर्ज्ञानस्याल्पप्रयत्नासाध्यत्वोक्त्युपयोगिनीति भावः ।* ननु 'रसवर्जमित्येतदन्तस्य' इति कथम् । भाष्ये तदर्थानुक्तेरित्यत आह- **एवशब्देनेति** ।। तदुभयं भाष्यारूढत्वायोपपादयति- **तथा हीति** ।। गीतापदमनुवदंस्तस्य भाष्यं तात्पर्यकथनमित्याह- **निराहारस्येति** ।। अनेन विषयपदेन निराहारत्वेन विषयनिवृत्त्यननुभवादुपलक्षणत्वोक्तिः । तानि तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाणीत्यस्य इन्द्रियाणां विषयभोगसामर्थ्यानि निवर्तन्त इत्यर्थः । 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधाद् विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायादिति भावः** । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादौ रागशब्दस्यान्यार्थपरत्वादत्र विवक्षितमर्थमाह- **विषयाभिलाषश्चैतसिक इति** ।। **अस्यैव** रसवर्जमित्येतदन्तस्यैव । 'इतर' इत्यत्र प्रतियोग्याह- **रसादिति** ।। **तद्भोगशक्तयः** इन्द्रियाणाम् । **तदाकाङ्क्षाः** मनसः । इतीयं योजनेति पूर्वेण सम्बन्धः । **आद्येऽर्थे** रसशब्दस्य चैतसिकाभिलाषग्रहणपक्षे । **द्वितीये** रसनेन्द्रियग्राह्यगुणपरत्वे । **द्वितीयार्थे** रसनेन्द्रियविषयेतरविषयविषयकाकाङ्क्षा रागस्तद्भोगशक्तिश्च निवर्तत इत्यर्थे । 'इन्द्रियाणि' इत्यस्य चक्षुरादीनि मनश्चेत्यर्थो भाष्ये । **रस्ये विषये** रसनेन्द्रिययोग्यविषये । **प्रकारद्वयेन** भोगशक्त्यक्षयेण रागाक्षयेण चेति प्रकारद्वयेन चेत्यर्थः । **उभयत्र** इति वचनादित्यत्र, रागवाचित्वाच्चेत्युभयत्र हेतुद्वये साध्यमध्याहर्तव्यमित्यर्थः । **उक्ताभिधानात्** 'रसो रागस्तथा रक्तिः' इत्युक्ताभिधानात् । ननु दर्शनं

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **उपोद्घातप्रक्रिययेति** ।। 'उपयुक्तं प्रागुक्त्वा पश्चात् प्रधानोक्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः ।

* भावबोधः- **इन्द्रियाणीति** ।। निराहारत्वेन विषयाणां निवर्तनाभावाद्, विषयविषयिभावलक्षणशक्यसम्बन्धात्, विषयभोगसामर्थ्यद्योतनप्रयोजनसद्भावाच्चेति भावः ।

चेतनधर्मः । रसस्त्वचेतनः । तत् कथं 'रसो दृष्ट्वा निवर्तते' इति प्रयोग इत्यत आह- **अचेतन इति** ।। ननु ज्ञानस्याल्पप्रयत्नासाध्यत्वप्रतिपादनायोपोद्घात-सङ्गत्येन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमत्र श्लोके प्रतिपाद्यत इत्यवतारितम् । नचेदमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वं 'विषया विनिवर्तन्ते' इति गीतया 'निराहारत्वेन' इत्यादिभाष्येण वा स्फुटं प्रतिभासत इत्यतो भावमाह- **अयमर्थसङ्ग्रह इति** ।। क्षोभकत्वमात्रेण कथमविजितत्वमित्यत उपपादयति- **यो हीति** ।। **सोऽयमिन्द्रियजयः** । इन्द्रियजयस्य 'युक्त आसीत मत्परः' इत्यादिशास्त्रेषु नानाकारणकत्वावेदनादाह- **सङ्ग्रहेणेति** ।। **शक्तिक्षयात्** विषयोपभोगसामर्थ्यकुण्ठनात् । ननु निराहारत्वेन पञ्चानामपि बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयभोगसामर्थ्यक्षयः, अपरोक्षज्ञानेन तु विषयपञ्चकविषयकमानसरागक्षय इत्येकः प्रकारः । निराहारत्वेन रसनेतरचतुरिन्द्रियगोचरतत्तद्विषयभोगशक्तेः, तदाकाङ्क्षायाश्च निवृत्तिः, अपरोक्षज्ञानेन तु रसभोगशक्तेस्तदाकाङ्क्षायाश्च निवृत्तिरित्यपरः । अनयोश्च परस्परविरुद्धत्वात् कथमेकत्र समावेश इत्यत उक्तम्- **पुरुषभेदेनेति** ।। पुरुषाणां च विचित्रस्वभावत्वात् केषाञ्चिदाद्यः, केषाञ्चित्तु द्वितीयः प्रकार इति भावः । **उक्तप्रकारद्वयेन** 'निराहारत्वेन विषयभोग-सामर्थ्याभाव एव भवति, इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा' इत्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । उक्तप्रकारद्वयविवरणं निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काराभ्यामित्यपि गमयन्ति । इत्ययमर्थसङ्ग्रह इति सम्बन्धः । ।। ५९ ।।

भगवद्गीता

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।। ६० ।।

भाष्यम्

अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि । पुरुषस्य शरीराभिमानिनः । को दोषस्ततः ?

प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि । पुरुषस्य ॥ ६०॥

प्रमेयदीपिका

ननु यत्नज्ञानाभ्यामिन्द्रियजयमुक्त्वा 'यततो ह्यपि' इति तद्विरुद्धं कथमुच्यत इति चेन्न। इन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वलक्षणेन महाप्रयत्नेन ? प्रत्याहारादिना साधारणेन प्रयत्नेन तत्सम्भवात्। तथा किमपरोक्षज्ञानेन[1] ? नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र क्रियत इत्याशयवान् व्याचष्टे- **अपरोक्षेति** ॥ ज्ञानस्य प्राधान्यसूचनाय 'विपश्चितोऽपि' इत्येतत् पश्चादुक्तमपि 'अपरोक्ष' इत्यादौ व्याख्यातम्। यततोऽपीत्यस्यार्थः साधारणेति । हरन्ति विषयसन्निकृष्टानि तदभिमुखं कृत्वा तद्रागि कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषस्येति व्यर्थम् । स्त्रीणामप्येवम्भावादित्यत आह- **पुरुषस्येति** ॥ एतच्चोक्तोपपादनार्थम्। 'प्रमाथीनि' इत्यस्य प्रयोजनं वक्तुमाह- **क इति** ॥ एतावताऽऽत्मनस्तदविजयः कथमित्याशयः। मनो हृतवन्ति पुरुषस्य क्षोभणशीलानीति न तेन जितानीति भावः। 'पुरुषस्य' इत्यनेन उभयत्रास्यान्वयं दर्शयति ॥ ६० ॥

भावदीपिका

यत्नः निराहारत्वरूपः। **ज्ञानमपरोक्षं** ताभ्यामित्यर्थः। **प्रत्याहारः** विषयेभ्यो मनस आहरणम्। **तत्सम्भवादिन्द्रियजयसम्भवात्।** **तदुपपत्तेः** इन्द्रियजयोपपत्तेः ॥ **तन्निषेध इति** ॥ साधारणयत्नज्ञानयोर्निषेध इत्यर्थः। ननु 'यततोऽपि' इत्यादौ व्याख्येयम् । तद् विहाय पश्चादुक्तं 'विपश्चितः' इति पदमादौ कस्माद् व्याख्यातमित्यत आह- **ज्ञानस्येति** ॥ साधारणप्रयत्ननित्यानित्यविवेकज्ञानयोर्मध्ये नित्यानित्यविवेकज्ञानस्य प्राधान्यसूचनायेत्यर्थः।

---

१. प. परब्रह्मापरोक्षज्ञानेन।

॥ **सन्निकृष्टानि** इन्द्रियाणि । द्वितीयान्तस्य मनःपदस्याध्याहारः कार्यः । **तदभिमुखं** विषयाभिमुखम् । **तद्रागि** विषयविषयकाकाङ्क्षायुक्तम् । **एवम्भावात्** 'इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः' इत्युक्तप्रमेयस्य भावादित्यर्थः ॥ **उक्तोपपादनार्थमिति** ॥ प्रत्याहारादिसाधारणप्रयत्ननित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञानवतोऽपि इन्द्रियजयाभावे शरीराभिमान एव कारणमित्युक्तोपपादनार्थं पुरुषस्येति विशेषणमित्यर्थः । मूले - **ततः** इन्द्रियाणां मनोहरणात् को दोष इत्यस्याऽऽशयमाह- **एतावतेति** ॥ 'इन्द्रियाणि मनो हरन्ति' इत्येतावतेत्यर्थः । **तदविजयः** इन्द्रियाविजयः । प्रमथनशीलानीत्यस्य भावमाह- **मनो हृतवन्तीति** ॥ हृतवन्ति सन्ति तेनाऽत्मना न जितानि । तथा चाऽत्मनस्तदविजय इति भावः ॥ **उभयत्रेति** ॥ पुरुषस्य प्रमाथीनि पुरुषस्य मनो हरन्तीत्युभयत्रेत्यर्थः ॥ ६० ॥

भावरत्नकोशः

'निराहारस्य' इति, 'दृष्ट्वा' इति चोक्तत्वादाह- **यत्नज्ञानाभ्यामिति** ॥ **तद्विरुद्धम्** इन्द्रियजयोक्तिविरुद्धम् । नेत्यनन्तरम् अत्र श्लोके महाप्रयत्नवतोऽपीन्द्रियाणि न जेतुं शक्यानीत्यभिधानस्य क्रियमाणत्वात्, 'तथाऽभिधाने ह्युक्तविरोधः । किं तर्हि क्रियत इति चेत्' इति शेषः ॥ **प्रत्याहारादिनेति** ॥ 'इन्द्रियाणां विचरणं विषयेषु स्वभावतः । बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारस्स उच्यते' इत्युक्तप्रत्याहारः । आदिपदेन 'अपरे नियताहाराः' इत्यादौ नियताहारत्वस्येन्द्रियजयहेतुत्वाभिधानान्नियताहारत्वस्य सङ्ग्रहः । तेनेत्यर्थः । **तत्सम्भवात्** इन्द्रियजयसम्भवात् । **तदुपपत्तेः** रागक्षयोपपत्तेः ।

क्रमात् पश्चाद् व्याख्येयस्याप्यादौ व्याख्याने वीजमाह- **ज्ञानस्येति** ॥ अपरोक्षज्ञानस्येत्यर्थः । विपश्चितोऽपीत्यनुवादेनैवापिशब्दोऽत्राप्यन्वेतीति ज्ञायते । अत एव भाष्ये उभयत्रापिपदम् । असन्निहितविषयाणां, विषयसन्निधानेऽप्यसन्निकृष्टानाम् इन्द्रियाणां मनोहर्तृत्वमनुभवविरुद्धम् । हरणं च किं

विवक्षितमित्यतः 'मनो हरन्तीन्द्रियाणि' इति भाष्यं सोपस्करं व्याख्याति- **हरन्तीत्यादि** ॥ **एवम्भावात्** मनोहरणादिभावात् । एवमपि कथं वैयर्थ्यं परिहरणीयं तत्राऽऽह- **एतच्चेति** ॥ प्रत्याहारादिसाधारणप्रयत्ने, नित्यानित्यविवेकज्ञाने च सत्यपि इन्द्रियजयो न भवतीत्युक्तार्थोपपादनाय शरीराभिमानिन इत्यर्थकं पुरुषपदं प्रयुक्तमित्यर्थः । पुरं शरीरं सरति गच्छत्यभिमनुत इति पुरुषः । निरुक्तत्वादुकारः । ततः षत्वम् । शरीराभिमानो हीन्द्रियाजयहेतुरिति तदावेदकं तत्पदं सार्थकमिति भावः । तत इत्यस्यार्थः- **एतावतेति** ॥ इन्द्रियाणां स्वद्वारा विषयसन्निकृष्टे मनसि रागोत्पादकत्वमस्तीत्येतावता । **तदविजयः** इन्द्रियाविजयः । इन्द्रियाणि मनो हरन्तीत्यस्य मनो हृतवन्तीति । प्रमथनशब्दार्थः- **क्षोभणेति** ॥ व्याकुलीभावसम्पादनस्वभावानीत्यतो न तेन पुरुषेण विजितानीत्यर्थः । **उभयत्र** मन इत्यत्र, प्रमाथीनीत्यत्र च । ॥ ६० ॥

भगवद्गीता

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

भाष्यम्

तर्ह्यशक्यान्येवेत्यत आह- **तानीति** ॥ बहुयत्नवतः शक्यानि । अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः । युक्तो मयि मनोयुक्तः[१] । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । फलमाह- **वशे हीति** ॥ ६१ ॥

प्रमेयदीपिका

उपोद्घातस्य साध्ये वक्तव्ये 'तानि सर्वाणि 'इति किमुच्यत इत्यतो

१. ब. मनो युक्त्वा । ग.प. मनोयोगयुक्तः ।

अन्तरापतितां शङ्कां निवर्तयितुमेतदिति भावेनाऽह- **तर्हीति** ।। यदि साधारण-यत्नविवेकज्ञानाभ्यां न जीयन्त इत्यर्थः । अशक्यान्येव जेतुमिति शेषः । निराहारस्य देहावस्थानासम्भवाद् ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयसाध्य-तयाऽभिप्रेतत्वेनेतरेतराश्रयप्रसङ्गादिति भावः । तथाच तज्जयस्य ज्ञानसाधनत्वं[1] यद् विवक्षितं तन्न सम्भवतीति शङ्काशेषः । इन्द्रियसंयमोऽशक्य एवेति शङ्कायां 'तानि सर्वाणि संयम्याऽसीत' इति किमेतदुच्यत इत्यत आह- **बहुयत्नवत इति** ।। **यत्नं** बहुमिति शेषः । यद्यपि तज्जये न परोक्तं साधनमस्मदुक्तं च[2] शक्यम् । तथाऽपि तत्प्रतिनिधिना महता प्रयत्नेन जय्यानीत्यर्थः । एतदप्युपोद्धा-तत्वेनैवोक्तमिति ज्ञातव्यम् । 'युक्तः' इति नैतद् युजिरो रूपम् । येन प्रति-सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तदनुक्तिर्दोषः स्यात् । किन्तु समाध्यर्थस्य युजेरिति भावेनाऽह - **युक्त इति** ।। 'मत्परः' इत्युत्तरत्र श्रवणान्मयीत्युक्तम् । 'मत्परः' इत्यद्वैतज्ञानमन्यैर्व्याख्यातम् । तन्नाक्षरानुसारीत्याशयवान् व्याचष्टे- **अह-मेवेति** ।। भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनमिन्द्रियजये परं साधनमिति भावः । निराहारत्वादिकं तु वस्तुगति-प्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति मन्तव्यम् । यदर्थमयमुपोद्धात उक्तस्तत्प्रदर्शनपर-तयोत्तरार्धतात्पर्यमाह- **फलमिति** ।। यद्येवं ततः किमित्याकाङ्क्षायामिन्द्रिय-जयस्य ज्ञानं फलमाहेत्यर्थः । यत एवं ज्ञानं महायाससाध्येन्द्रियजयफलमत एवाऽयासभीरुर्जनो न तत् साधयति । नतु ज्ञानस्योक्तलक्षणत्वाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः । ।। ६१ ।।

भावदीपिका

ननु निराहारत्वेनेन्द्रियजयस्य साधयितुं शक्यत्वे कथमशक्यत्वमित्यत आह-

---

१. ग. ज्ञानसाध्यत्वम् ।

२. ग. अस्मदुक्तं वा ।

निराहारस्येति ॥ अस्तु तर्हि ब्रह्मसाक्षात्कारेण तज्जय इति चेत्, तत्राऽऽह- **ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेति** ॥ **इतरेतराश्रय इति** ॥ इन्द्रियजयसाध्यस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्येन्द्रियजयं प्रति साधनत्वाङ्गीकारे इन्द्रियजये सत्यपरोक्षज्ञानं, तस्मिन् सतीन्द्रियजय इत्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ॥ **तथाचेति** ॥ इन्द्रियाणां जेतुमशक्यत्वे सतीत्यर्थः । **तज्जये** इन्द्रियजये । **परोक्तम्** प्रत्याहारत्रिवेकज्ञानरूपम् । **अस्मदुक्तम्** निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काररूपम् । देहावस्थानासम्भवान्योन्याश्रयाभ्यामशक्यमित्यर्थः । **तत्प्रतिनिधिना** निराहारत्वादिप्रतिनिधिना । निरन्तरं भगवत्येव मनोयोजनरूपेण महता प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ **जय्यानीति** ॥ 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्युक्तत्वाद् जेतुं शक्यानीत्यर्थः ॥ **एतदपीति** ॥ इन्द्रियजयस्य निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिनिधिरूपमहाप्रयत्नसाध्यत्वमपि ज्ञानस्याल्पप्रयत्नासाध्यत्वे हेतुत्वेनोच्यत इत्यर्थः ॥ **युजिर इति** ॥ युजिर् योगे, युज् इत्येव धातुः । शिष्टमनुबन्धार्थम् । अस्मात् कर्तरि क्तप्रत्यये युक्त इति रूपम् ॥ **प्रतिसम्बन्धीति** ॥ युक्तः इत्यस्य सहित इत्यर्थकत्वात् केनेति करणकारकाकाङ्क्षायां तस्यात्र गीतायामनुक्तत्वात् तदाख्यो दोषः स्यादित्यर्थः ॥ **समाध्यर्थस्येति** ॥ मनःसमाधानार्थकस्येत्यर्थः । युज समाधौ । अत्रापि अकारोऽनुबन्धार्थः । अत्रापि कर्तरि क्तप्रत्यये युक्त इति रूपम् । तथाच युक्त इत्यस्य मनःसमाधानयुक्त इत्यर्थ इति भावेनेत्यर्थः ।

ननु युज् समाधावित्येतद्रूपत्वे मनःसमाधियुक्त इत्येतावदेवाऽऽयास्यति । मयीति कस्मादुक्तम्? न ह्ययं धात्वर्थ इत्यत आह- **मत्पर इतीति** ॥ अन्यत्र मनोयोगयुक्तत्वे वक्ष्यमाणमत्पर इत्युक्तमयुक्तं स्यादतस्तद्बलात् मयीत्युक्तमिति भावः । उत्कृष्टो यस्येत्यत्र उत्कृष्ट इति ज्ञानं यस्येत्यर्थो विवक्षितः । अन्यथा स्वरूपसदुत्कृष्टत्वस्य सर्वान् प्रत्यपि सत्त्वेन यस्येति विशिष्योक्त्ययोगादत उत्कृष्ट इति ज्ञात्वेत्युक्तम् । नन्वेवमिन्द्रियाणां महाप्रयत्नेन जेतुं शक्यत्वे 'विषया

विनिवर्तन्ते' इत्यादिना निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्कारयोरिन्द्रियजयं प्रति साधनत्वकथनमनुपपन्नमापन्नमित्यत आह- **निराहारत्वादिकं त्विति** ॥ निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काराभ्यामपीन्द्रियजयस्य जायमानत्वाभिप्रायेण 'विषया विनिवर्तन्ते' इत्युक्तम्। नतु तादृशेन्द्रियजयस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभिप्रायेण। अत्र चापरोक्षज्ञानसाधनीभूतेन्द्रियजयप्रकार उक्त इत्यदोष इत्याशयः ॥ **यद्येवमिति** ॥ इन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमित्यर्थः। **न तत् साधयति** ज्ञानं न साधयति। अत एव कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं दन्दह्यमानशिराः सन् बम्भ्रमीतीति शेषः ॥ **नत्वित्यादि** ॥ उक्तलक्षणसाधनत्वाभावादिति नत्वित्यन्वयः । तथाच 'प्रजहाति' इत्यादिनोक्तं ज्ञानिनां लक्षणं युक्तमेवेति शेषः। ॥ ६१ ॥

भावरत्नकोशः

उपोद्धातस्य इन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वरूपोपयुक्तप्रमेयस्य। साध्ये ज्ञानमल्पप्रयत्नासाध्यमित्येवंरूपे। तर्हीत्यस्य प्रतियोग्याह- **यदीति** ॥ **अशक्यान्येव** इन्द्रियाणि। ननु निराहारत्वस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य च तज्जयहेतुत्वात् कथं जेतुमशक्यान्येवेत्युच्यत इत्यतः शङ्कितुर्भावमाह- **निराहारस्येति** ॥ **देहेति** ॥ यदधिष्ठानानीन्द्रियाणि जय्यानि स्युरित्याशयः ॥ **इतरेतराश्रयेति** ॥ 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इतीन्द्रियजयस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनत्वं ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयहेतुत्वमिति परस्पराश्रयदोषापातादित्यर्थः । इन्द्रियाणामजय्यत्वोक्तेः फलं वक्तव्यम्। तच्च भाष्ये न दृश्यत इत्यतस्तद्दर्शयितुमाह- **तथा चेति** ॥ 'इन्द्रियसंयमः' इत्यादिना कृतचोद्यस्य परिहाराय भाष्यभावमाह- **यद्यपीति** ॥ **परोक्तं** प्रत्याहारादिसाधारणप्रयत्नरूपं साधनम्। सत्यपि तस्मिन् मनो हृतवन्ति पुरुषस्य क्षोभणशीलानीति न तेन विजितानीत्यन्वयव्यभिचारादिति भावः। अस्मदुक्तं निराहारत्वं ब्रह्मज्ञानं चाशक्यम्। देहावस्थानासम्भवादन्योन्याश्रयदोषाच्चेति भावः। **तत्प्रतिनिधिना** अस्मदुक्तसाधनप्रतिनिधिना तत्कार्यकारिणा। एतेनान्योन्याश्रयदोषः परिहृतः। ज्ञान-

स्येन्द्रियजयसाध्यत्वेऽपि इन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वेन ज्ञानासाध्यत्वादिति स्वामिनः।

नन्विन्द्रियजयस्यास्मदुक्तनिराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काररूपसाधनप्रतिनिधिभूतमहाप्रयत्नसाध्यत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह- **एतदपीति** ॥ इन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमपि ज्ञानस्याल्पयत्नासाध्यत्वे हेतुत्वेनैवोक्तमिति नासङ्गतिरिति भावः ॥ **युजिर इति** ॥ युजिर् योग इत्यस्येत्यर्थः। **तदनुक्तिदोषः** अमुकेनेति प्रतिसम्बन्ध्यनुक्तिदोषः ॥ **युजेरिति** ॥ युज समाधावित्यस्येत्यर्थः। तथाच मनस्समाधिमानित्यस्य तात्पर्यं 'मयि मनो युक्तः' इति भाष्यमिति भावः।

॥ **अद्वैतज्ञानमन्यैरिति** ॥ यथाऽऽह शङ्करः- 'मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः। नान्योऽहम्, तस्मादिति बुद्धिमानासीत' इति। अभेदबुद्धेरेतद्गीताक्षरैरनुत्पादादाह- **अक्षरेति** ॥ गीताभाष्योक्तास्मच्छब्दविवक्षितमर्थमाह- **भगवानेवेति** ॥ यस्येत्यत्र ज्ञातृज्ञेयभावसम्बन्धः षष्ठ्यर्थो विवक्षित इति भावेनोक्तम्- **इति ज्ञात्वेति** ॥

ननु भगवतस्सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वं तत्र निरन्तरं मनोयोजनमेव चेन्द्रियजयहेतुस्तर्हि 'विषया विनिवर्तन्ते' इति निराहारत्वस्येन्द्रियाणां विषयभोगसामर्थ्याभावरूपजयहेतुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्यत आह- **निराहारत्वादिकं त्विति** ॥ महानुभावानां ज्ञानिनामपि निराहारत्वेनेन्द्रियाणां भोगशक्तिक्षयः प्रमित इत्यभिसन्धायैव निराहारत्वस्य तज्जयप्रयोजकत्वमुक्तम्। मुख्यं तु साधनं निरन्तरमनोयोग एवेत्यर्थः। निराहारत्वादिसाध्येन्द्रियजयस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वप्रदर्शनव्यवच्छेदायैवकारः। एवं सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानपूर्वकं भगवति मनोयोजनस्येन्द्रियजयं प्रति मुख्यसाधनत्वम्। 'प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इति श्रवणादाह- **ज्ञानमिति** ॥ ननु 'यद्येवंलक्षणं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत् साधयति। कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं किं दन्दह्यमानशिरा इव बम्भ्रमीति। अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याशङ्कापरिहारार्थं 'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादि-

श्लोकत्रयमुक्तम्' इत्युक्तम्। तत् कथमनेन परिहार इत्यतः श्लोकत्रयतात्पर्यार्थमाह- **यत एवमिति** ॥

गीताक्षरार्थस्तु- नन्वेवंविधलक्षणस्य साधनभूतं चेद् ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत् साधयति। कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं किं दन्दह्यमानशिरा इव बम्भ्रमीति ? अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमिति शङ्कापरिहारार्थं एतल्लक्षणं ज्ञानं नाल्पप्रयत्नसाध्यम् । किन्तु निराहारत्वेनेन्द्रियजयः । तेनैव ज्ञानमित्यादि दुस्सम्पादत्वं ज्ञानस्योच्यते 'विषयाः' इत्यादित्रिश्लोक्या। तत्राप्युपोद्घातप्रक्रियेन्द्रियजयस्य तावन्महाप्रयत्नसाध्यत्वमाद्यश्लोकेनोच्यते। निराहारस्य देहिनः, तेन निराहारत्वेनेति यावत् । विषयाः रूपादयः । तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाण्यनेनोपलक्ष्यन्ते। तानि निवर्तन्ते। **रसवर्जं** रसो रागः तं वर्जयित्वा। विषयाभिलाषश्चैतसिको निराहारत्वेन न निवर्तत इति। यद्वा, रसवर्जं मधुराम्ललवणरसादितरे विषयाः रूपगन्धस्पर्शशब्दाः, इन्द्रियाणां तद्भोगशक्तयः, तदाकाङ्क्षाश्चेति यावत्। विनिवर्तन्ते रसं वर्जयित्वा। मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च न निवर्तते। तद् द्वयं कदा निवर्तत इत्यत उक्तम्- **रसोऽपीति** ॥ अस्य देहिनः रसः सर्वविषयविषयो रागः, मधुराम्लादिगुणो वा। तेन तद्ग्राहकेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिस्तदाकाङ्क्षा च लक्ष्यते । परं परमात्मानं दृष्ट्वा निवर्तते। अचेतने चेतनवदुपचारात् 'रसः परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति युक्तम्।

अयमर्थसङ्ग्रहः। यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैस्सन्निकृष्यन्ते तदा तद्द्वारा मनस्तत्र प्रवर्तते। प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति। तत आत्मनः क्षोभ इत्येष इन्द्रियाणामविजयः। यो हि यं व्याकुलं करोति स तेनाविजित इत्युच्यते। यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेऽपि न तैस्सन्निकृष्यन्ते, सन्निकृष्टान्यपि न मनस्तदाभिमुख्येनाऽहरन्ति, आहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जायते, तदा नाऽत्मनः क्षोभो भवतीत्येष इन्द्रियजयः । सोऽयं सङ्ग्रहेण द्वेधा । बाह्येन्द्रियाणां विषयभोगशक्तिक्षयान्मनसो रागक्षयाच्च। एतद् द्वयं च जिज्ञासुज्ञानिलक्षणपुरुषभेदेनोक्त-

प्रकारद्वयेन निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काराभ्यां भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्न-साध्यत्वमिति।

नन्विन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वलक्षणेन महाप्रयत्नेन ? प्रत्याहारेण परोक्षज्ञानादिरूपसाधारणप्रयत्नेन तत्सम्भवात्। तथा किं परब्रह्मापरोक्षज्ञानेन ? नित्यानित्यविवेकादिज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्यत उच्यते - **यततो ह्यपीति** ॥ विपश्चितः अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि यततः यतमानस्य साधारणप्रयत्न-वतोऽपीन्द्रियाणि विषयसन्निकृष्टानि प्रसभं बलात् मनो हरन्ति विषयाभि-मुखं कृत्वा तद्रागि कुर्वन्ति। एतदुपपादनाय 'पुरुषस्य शरीराभिमानिनः' इति विशेषणम् । एतावता कथमात्मन इन्द्रियाविजय इत्यत उक्तम्- **प्रमाथी-नीति** ॥ मनो हृतवन्ति पुरुषस्य क्षोभणशीलानि, न तेन विजितानीति भावः। अत इन्द्रियजये महानेव प्रयत्नः कार्य इति। ननु यदि साधारणप्रयत्नविवेक-ज्ञानाभ्यामिन्द्रियाणि न जीयन्ते तर्हि तानि जेतुमशक्यान्येव स्युः। नच निराहारत्वादिना ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन वा तज्जयः शक्यः कर्तुमिति वाच्यम्। निराहारस्य देहावस्थितेरेवायोगेन तेनेन्द्रियजयसम्पादनासम्भवात्। ब्रह्मापरोक्ष-ज्ञानस्य चेन्द्रियजयसाध्यतयाऽभिप्रेतत्वेनेतरेतराश्रयप्रसङ्गात्।

तथाच तज्जयस्य यज्ज्ञानसाधनत्वं विवक्षितं तन्न भवतीत्याशङ्क्य, यद्यपीन्द्रिय-जये न परोक्तं प्रत्याहारादिसाधनम्। नाप्यस्मदुक्तं निराहारत्वादिकम्। अशक्यत्वात्। तथाऽपि तत्प्रतिनिधिना महता प्रयत्नेन तानि जय्यानीत्युच्यते **तानीति** ॥ सर्वाणि तानीन्द्रियाणि संयम्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य युक्तः, समाध्यर्थस्य युजे रूपं, भगवति मनो युञ्जानः मत्परः भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स आसीत तिष्ठेत्। भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तर-मनोयोजनमिन्द्रियजये परं साधनमिति भावः। निराहारत्वादिकं तु वस्तुगति-प्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति मन्तव्यम्। यद्येवं ततः किमित्याकाङ्क्षायाम् इन्द्रियजयस्य ज्ञानं फलमित्युच्यते- **वशे हीति** ॥ प्रज्ञा अपरोक्षज्ञानम्। यत एवं ज्ञानं

महायाससाध्येन्द्रियजयफलम् अत एवाऽयासभीरुर्जनो न तत् साधयति। नतु ज्ञानस्योक्तलक्षणत्वाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थ इति। ॥ ५९-६१ ॥

भगवद्गीता

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति[1] ॥ ६३ ॥

भाष्यम्

रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन। सम्मोहोऽकार्येच्छा।[2] तथाहि मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु-

'मोहसञ्ज्ञितम्[3]। अधर्मलक्षणश्चैव नियतं पापकर्मसु'

इति। तथाचान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति। स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिबुद्धिनाशः[4]। बुद्धिनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः। विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति। तथाह्युक्तम्-

'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा।
दोषादृष्टेस्तत्कृतेश्च नरकं प्रतिपद्यते ॥' इति ॥ ६२-६३ ॥

---

१. ब. बुद्धिनाशाद् विनश्यति।
२. प. अधर्मेच्छा।
३. ब. सम्मोहसञ्ज्ञितम्।
४. ब. प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः।

प्रमेयदीपिका

'ध्यायत' इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्तं किमेतदुच्यत इत्यत आह- **रागादीति** ।। रागादिदोषस्य कारणं रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोषः कारणं यस्य तद् रागादिदोषकारणम् । परिहाराय रागादिदोषस्य । इदमुक्तं भवति । 'मत्परो युक्त आसीत' इतीन्द्रियजयस्य परमसाधनमुक्तम् । रागादिदोषपरिहारोऽप्यपरं साधनमिति वक्ष्यति । तत्र स एव कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामुपोद्घातप्रक्रिययेदमुच्यत इति । सम्मोहो मूर्च्छाऽत्र न सङ्गच्छत इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे- **सम्मोह इति** ।। अकार्येच्छाऽधर्मेच्छा । कुत इत्यत आह- **तथाहीति** ।। संशब्दस्तु तस्यैव विशेषक इति भावः । अदृष्टरूपाधर्मविषयं तद्धेतुषु पापकर्मसु च नियतं कामनं मोहसञ्ज्ञितमित्यर्थः । स्पष्टं चात्र प्रमाणमाह- **तथाचेति** ।। यत्किञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुपयोगात् सम्यग् व्याचष्टे- **स्मृतिविभ्रम इति** ।। विभ्रमोऽनवस्थानम् । नाश इति यावत् । चेतनस्य कथं बुद्धिनाश इत्यत आह- **बुद्धीति** ।। स्मृतिविभ्रम एवायमित्यतः सर्वात्मनेत्युक्तम् । नित्य आत्मेत्युक्तम् । तत् कथं विनश्यतीत्यत आह- **विनश्यतीति** ।। उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह - **तथाहीति** ।। तदा दोषादृष्टेः । एतदुक्तं भवति - रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां विषयध्यानं परम्परया तत्कारणमिति ज्ञानेन तदकरणात् तयोरनुत्पादो भवतीति । ।। ६२-६३ ।।

भावदीपिका

गीतायां विषयध्यानसङ्गरूपस्य रागादिदोषकारणस्य सम्मोहादिरूपरागादिफलस्य च निरूपणात् तदनुसारेण भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे- **रागादीत्यादिना** ।। **कारणं** विषयध्यानादि । **यस्य** क्रोधस्य । परमसाधनं तस्मिन्नेव मनोयोजनरूपम् । वक्ष्यति 'रागद्वेषविहीनैस्तु' इत्यनेनेति शेषः । **सः** रागद्वेषपरिहारः

॥ उपोद्घातेति ॥ रागादिदोषपरिहारे तत्कारणतत्फलयोः परिहारस्य हेतुत्वात् साध्यं वक्तुमुपोद्घातप्रक्रियया तद्धेतुमादावाहेत्यर्थः । इदं ध्यायत इत्यादिना रागादिदोषकारणम् **॥ न सङ्गच्छत इति ॥** क्रोधेन मूर्च्छाया अजननादिति भावः । अकार्यस्य गगनादेरिच्छेत्यन्यथाप्रतीतिवारणायाऽह- **अधर्मेति ॥** अधर्मशब्देनादृष्टं ग्राह्यम् । तथाच तद्धेतुभूतब्रह्महननादिरूपपापकर्मेच्छेत्यर्थः । अधर्मस्य कर्तुमयोग्यत्वेनाकार्यत्वादिति भावः ।

ननूपगीतायां मोहशब्दार्थकथनेऽपि सम्मोहशब्दार्थाकथनादाह- **संशब्दस्त्विति ॥** उपसर्गाणां धात्वर्थव्यञ्जकत्वादिति भावः । यथोक्तं मीमांसकैः- 'धातावेव विलीनार्थ उपसर्गेण काश्यते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥' इति । **तद्धेतुषु** अदृष्टहेतुषु । प्रमाणेऽधर्मेच्छायाः मोहत्वालाभाद् वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण च नियतमित्यनन्तरं अध्याहार्यमाह- **कामनमिति ॥ अनवस्थानमिति ॥** 'भ्रमु सञ्चलने' इति धातोरिति भावः ॥ **कथमिति ॥** बुद्धिनाशे ज्ञानाधारत्वरूपं चेतनत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ **सर्वात्मनेति ॥** स्मृतिविभ्रमे तु सर्वात्मना प्रतिषेधादिस्मृतिनाशो न विवक्षित इति भावः । विस्मृतेः पूर्वं दोषदर्शनसद्भावाद् दोषादृष्टेरिति कथमित्यत आह- **तदेति ॥** विस्मृत्यवस्थायामित्यर्थः । यदेत्युक्तत्वात् तदेत्यस्य लाभः । **कार्यं** फलम् । तत्परिजिहीर्षायां सत्याम् । **तत्कारणं** तयोः रागद्वेषयोः कारणम् । **तदकरणात्** विषयध्यानाकरणात् । **तयोः** रागद्वेषयोः । ॥ ६२-६३ ॥

भावरत्नकोशः

'ध्यायते' इत्यादौ विषयध्यानादिरूपस्य रागादिदोषकारणस्य, रागादिदोषफलस्य सम्मोहादेश्चोक्तेस्तदनुरोधेन भाष्यं त्रेधा व्याचष्टे- रागादिदोषस्येत्यादि ॥ यस्य सम्मोहादेः । प्रकृतानुपयुक्तं किमेतदुच्यत इति कृतचोद्यं कथमनेन परिहृतमित्यतो भाष्यभावमाह- इदमुक्तमिति ॥ परमसाधनं

सर्वोत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनम्। **वक्ष्यति** 'रागद्वेषवियुक्तैः' इत्यादाविति शेषः । **स एव** रागादिदोषपरिहार एव ॥ **उपोद्घातेति** ॥ रागादिदोषपरिहारे कारणफलपरिज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्साध्यं वक्तुमादौ तत्साधनमाहेत्यर्थः ॥ **न सङ्गच्छत इति** ॥ 'क्रोधाद् भवति सम्मोहः' इत्युक्तकार्यकारणभावस्याननुभवादिति भावः।

ननु कर्तुमशक्यमकार्यं चन्द्रमण्डलाहरणादि। अनादि वा गगनाद्यकार्यम्। तदिच्छा च न क्रोधजन्या अननुभवादित्यत आह- **अधर्मेति** ॥ वेदप्रणिहितो हि कार्यस्तद्विरुद्धश्चाकार्यः। स चाधर्म एव। तथाच वक्ष्यति- 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति भावः । सम्मोहशब्दार्थे प्रमाणे वक्तव्ये मोहशब्दार्थे तदुक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्याऽह- **संशब्दस्त्विति** ॥ **तस्यैव** यः प्रमापयितव्यो मोहस्तस्यैव। तथाच नासङ्गतिरिति भावः। अधर्मपापशब्दयोः पर्यायत्वेऽप्यत्र कार्यकारणे एव गृह्येते इति भावेन व्याचष्टे- ***अदृष्टेत्यादि** ॥ **सम्यगिति** ॥ स्मृतेर्विषयप्रदर्शनेन, विभ्रमशब्दार्थकथनेनेत्यर्थः**। 'नाशः' इति भाष्यघटनायाऽह- **विभ्रमोऽनवस्थानमिति** ॥ भ्रमु अनवस्थान इति धातोरिति भावः॥ **कथमिति** ॥ चेतनस्य बुद्धिमत्पदार्थत्वेन तत्र भाविनाशवचनमयुक्तमिति भावः। **उक्तेऽर्थे** 'क्रोधाद्

---

* उमर्जीयम्- ननु 'अधर्मलक्षणम्' इत्यनेन यदि मोहस्याधर्मरूपत्वमुच्यते तदा विरोधः । यद्यधर्मविषयत्वं तदा 'नियतं पापकर्मसु' इत्यनेन पुनरुक्तिः । अधर्मपापशब्दयोः पर्यायत्वादित्याशङ्क्य अधर्मपापशब्दाभ्यां कार्यकारणग्रहणान्न पौनरुक्त्यमिति भावेनाऽह- **अदृष्टरूपेत्यादिना** ॥

* उमर्जीयम्- **यत्किञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्येति** ॥ अत्र द्वावाक्षेपौ । स्मृतिविभ्रमपदेन स्मृतिरूपभ्रम एव ग्राह्यः। स्मृतेर्विभ्रमो भ्रान्तिरित्यस्यार्थस्य साक्षिवेद्ये भ्रान्त्यभावेन बाधितत्वात्। तथाच प्रकृतानुपयोग इत्येक आक्षेपः। यत्किञ्चिद्विषयस्येति द्वितीयः। अत एव भाष्ये विषयोक्तिः, षष्ठीसमासमाश्रित्य विभ्रमपदार्थोक्तिश्चेति ध्येयम्॥

भवति सम्मोहः' इत्यादौ नरकाद्यनर्थं प्राप्नोतीत्यर्थे । यदेति श्रवणादध्याहारः **तदेति** ॥ उपोद्घातप्रक्रिययेदमुच्यत इत्युक्तं विशदयति- **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **कार्यं** फलम् । **तत्परिजिहीर्षायां** नरकाद्यनर्थप्राप्तिपरिहारेच्छायाम् ।

गीताक्षरार्थस्तु- 'मत्परो युक्त आसीत' इति हरिसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकं तस्मिन्नेव मनोयोजनमिन्द्रियजयस्य परमं साधनमुक्तम् । रागादिपरिहारोऽप्यपरं साधनमिति 'रागद्वेषवियुक्तैः' इत्यत्र वक्ष्यते । तत्र रागादेर्यत्कारणं यच्च फलं तदुभयज्ञाने सत्येव तत्परित्यागो भवतीत्यतस्तदुपोद्घातप्रक्रिययेदमुच्यते- **ध्यायत इति श्लोकद्वयेन** । विषयान् शब्दादीन् शोभनत्वबुद्ध्या ध्यायतः पुंसः तेषु तत्सदृशेषु च सङ्गः स्नेहः सङ्गाच्च कामः इच्छा सञ्जायते अधिका भवति । कामाच्च केनचित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाच्च सम्मोहः विशेषेणाधर्मेच्छा, सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः परवित्तापहरणादेरधर्मत्वाभिधायकशास्त्रार्थस्मरणस्य विभ्रमः अनवस्थानम् । नाश इति यावत् । रागद्वेषेत्यादिस्मृतिभ्रंशाच्च बुद्धिनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः पूर्वं निर्णीतदोषबुद्धेः सर्वथा नाश इत्यर्थः। बुद्धिनाशात् प्रणश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति । रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां विषयध्यानं परम्परया कारणमिति ज्ञानेन तदकरणात् तयोरनुत्पादो भवतीति । ॥ ६२-६३॥

भगवद्गीता

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

भाष्यम्

इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम् । विषयाननुभवन्नपि । विधेय आत्मा मनो यस्य सः । जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनःप्रसादम् ॥ ६४ ॥

प्रमेयदीपिका

रागद्वेषेति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह- **इन्द्रियेति ॥** इन्द्रियजयश्च तत् फलं चेन्द्रियजयफलम् । इन्द्रियजयस्य फलं इन्द्रियजयफलम् । अस्त्वेवं रागद्वेषपरिहारः । ततः किमित्याकाङ्क्षायां रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यं फलमाह । इन्द्रियजयेन किं भवति । 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि' इति ज्ञानं भवतीत्युक्तमिति चेत्, सत्यम् । तत् किं साक्षादिन्द्रियजयफलमुत व्यवहितमित्याकाङ्क्षायामिन्द्रियजयस्य फलं ज्ञानं यथा स्यात् तथाऽऽहेत्यर्थः । रागद्वेषपरिहारवद् विषयचरणस्यापीन्द्रियजयसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह- **विषयानिति ॥** निराहारत्वमिन्द्रियजये कारणम् । तच्चाशक्यम् । अतः कथमिन्द्रियजय इत्याशङ्क्य देहधारणमात्रोपयुक्तविषयानुभवो न दोषायेति तदभ्युपगममात्रमनेन क्रियत इति भावः । इन्द्रियजयवाचकं पदमत्र न श्रूयत इत्यतस्तद् व्याचष्टे- **विधेय इति ॥** स विधेयात्मेति शेषः । किमनेनापीत्यत आह- **जितेति ॥** अनेन पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यं फलमुक्तम् । यद्यप्यनुवादोऽयं प्रतीयते । तथाऽप्यप्राप्तत्वादन्यथा वाक्यवृत्तिः । तथाहि- य उक्तविधया त्यक्तरागद्वेषः स रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यामप्रयुक्तैः केवलं शरीरधारणार्थं विषयान् चरति । स विधेयात्मा भवति । तत एव बाह्येन्द्रियाण्यपि तस्य वश्यानि भवन्तीति । अत एव क्रमेण वाक्यद्वयस्य पृथक् तात्पर्यं नोक्तम् । द्वितीयाकाङ्क्षोत्तरत्वेनेन्द्रियजयस्य ज्ञानं व्यवहितफलमिति दर्शयितुं साक्षात्फलमुक्तं- **विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति ॥** तत्र प्रसादो नामाऽऽत्मधर्म इति प्रतीयते । तन्निवृत्त्यर्थमाह - **प्रसादमिति ॥** 'प्रसन्नचेतसः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ॥ ६४ ॥

भावदीपिका

'आत्मवश्यैर्विधेयात्मा'' इति तृतीयपादेन रागद्वेषपरिहारफलस्येन्द्रियजयस्य

तदुत्तरपादपञ्चकेन प्रसादादेरिन्द्रियजयसाध्यत्वस्य चोक्तेस्तदनुरोधेन भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे- **इन्द्रियजयश्च तदित्यादिना** ॥ **उक्तमितीति** ॥ 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **यथा भवति तथाऽऽहेति** ॥ यथा येन प्रकारेण, मनःप्रसादद्वारेणेति यावत्, तथा तं प्रकारं ज्ञानस्य मनःप्रसाद-द्वारेन्द्रियजयजन्यत्वरूपं 'प्रसादमधिगच्छति । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति' इत्यनेनाऽऽहेत्यर्थः । तथाच 'वशे हि' इत्युक्तविवरणरूपत्वान्न पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **विषयचरणस्येति** ॥ 'चर गतिभक्षणयोः' इति धातोर्विष-यानुभवस्येत्यर्थः ॥ **तच्चाशक्यमिति** ॥ देहावस्थानासम्भवान्निराहारत्वमशक्य-मित्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ 'विषयानिन्द्रियैश्चरन्' इत्यनेन देहधारणमात्रोपयुक्त-विषयानुभवाभ्युपगममात्रं क्रियत इत्यर्थः । भाष्ये **जितात्मा** जितमना इत्यर्थः ।

ननु 'रागद्वेषवियुक्तैः' इत्यादिपादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यं फलमुक्तमित्यसत् । पादत्रयस्यानुवादरूपत्वेन विधिरूपत्वाभावात् । 'प्रसाद-मधिगच्छति' इत्यस्यैव तथात्वात् । अनुवादकस्य च न स्वार्थसत्तानिश्चय-रूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह- **यद्यपीत्यादिना** ॥ **अप्राप्तत्वादिति** ॥ तथाचानुवादकत्वं न सम्भवतीति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ विधेयत्वेनेत्यर्थः । **वाक्यवृत्तिः** वाक्य-व्याख्यानम् ॥ **उक्तविधयेति** ॥ विषयध्यानसङ्गरूपकारणस्य सम्मोहादिरूप-फलस्य च त्यागेनेत्यर्थः । ननु रागद्वेषयोर्मनोधर्मत्वेन सर्वपुरुषबाह्येन्द्रियाणां सदा तद्वियुक्तत्वाद् ज्ञानार्थिन एव किं विशिष्योच्यत इत्यत आह- **ताभ्याम-प्रयुक्तैरिति** ॥ रागद्वेषाभ्यामप्रवर्तितैः अप्रेरितैरित्यर्थः । रागद्वेषयोश्च प्रवर्तक-त्वं 'प्रवर्तनालक्षणा स्युर्दोषाः रागादयश्च ते' इत्याद्यभियुक्तवाक्येन सिद्धमिति ज्ञातव्यम् ॥ **बाह्येन्द्रियाणीति** ॥ अनेनाऽत्मवश्यैरिति पदमुक्तार्थं भवति ।

नन्वेवं वाक्यवृत्तावङ्गीक्रियमाणायां वाक्यभेदज्ञापनार्थमिन्द्रियजयाख्यं फलमाहेति इन्द्रियजयस्य फलमाहेति क्रमेण तात्पर्यं भाष्यकारैः कस्मान्नोक्त-मित्यत आह- **अत एवेति** ॥ यत एवमनुवादकतयैकवाक्यत्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि

अप्राप्तत्वरूपबाधकेनानुवादकत्वासम्भवेनोक्तविधया वाक्यवृत्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वादेवेत्यर्थः । भावबोधे तु तात्पर्यार्थवशादुक्तरीत्याऽन्यथा वाक्यवृत्तावपि अन्वयमुखेन श्लोकद्वयस्यैकवाक्यत्वेन प्रतीयमानत्वादेवेत्यर्थ इति व्याख्यातम् ।। **वाक्यद्वयस्येति** ।। पादत्रयात्मकमेकं वाक्यं, 'प्रसादमधिगच्छति' इत्यारभ्य पञ्चपादात्मकमपरं वाक्यमिति वाक्यद्वयस्येत्यर्थः ।। **द्वितीयाकाङ्क्षेति** ।। तज्ज्ञानं किं साक्षादिन्द्रियजयफलम्, उत व्यवहितमिति द्वितीयाकाङ्क्षेत्यर्थः ।। **आत्मधर्मः** इच्छारूपः । ।। ६४ ।।

भावरत्नकोशः

'रागद्वेष' इत्यादित्रिपाद्या रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यं फलमुच्यते । 'प्रसादमधिगच्छति' इत्यादिना चेन्द्रियजयस्य फलम् । अतस्तदुभयानुरोधेन भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे- **इन्द्रियजयश्च तत्फलमित्यादिना*** ।। **परिहारवत्** परिहारस्येव । 'तत्र तस्येव' इति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिः । **विषयचरणस्य** विषयानुभवस्यापि । कथमनेन भाष्येणोक्तान्यथप्रतीतिनिरास इत्यतस्तद्भावमाह- **निराहारत्वमिति** ।। अशक्यं निराहारस्य देहावस्थानासम्भवादिति भावः ।। **तदभ्युपगममात्रमिति** ।। नतु यथेष्टं विषयोपभोग इत्यर्थः । अत्र यच्छ्लोकद्वयं 'इन्द्रियजयफलमाह' इत्यवतारितं तत्र ।

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **यथेति** ।। येन प्रकारेण मनःप्रसादद्वारा भवति तथाऽऽहेत्यर्थः । तथाचेन्द्रियजयेन ज्ञानोदयप्रकारोक्तिपरत्वादस्य 'वशे हि' इत्यनेन गतार्थतेति भावः ।

भावबोधः- **इन्द्रियजयस्य फलं ज्ञानं यथा भवति तथेति** ।। **यथा** येन प्रकारेण । मनःप्रसादद्वारेणेति यावत् । **तथा** तं प्रकारं ज्ञानस्य मनःप्रसादद्वारेन्द्रियजयजन्यत्वरूपं 'प्रसादमधिगच्छति । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति' इत्यनेनाऽऽहेत्यर्थः । तथाच 'वशे हि' इत्युक्तविवरणरूपत्वान्न पुनरुक्ततेति भावः ।

ननु 'जितात्मेत्यर्थः' इति कस्येदं व्याख्यानम् ? विधेय आत्मा मनो यस्येत्युक्तविग्रहवाक्यस्येति चेन्न । विधेयात्मेति समासपदप्रदर्शनप्रसङ्गे जितात्मेत्युक्त्ययोगात्, अर्थपदास्वारस्याच्चेत्याशङ्क्य, नेदं कस्यचिद् गीतापदस्य व्याख्यानम्। किन्तु 'रागद्वेषवियुक्तैः' इत्यादित्रिपादीतात्पर्यकथनरूपम् । भाष्ये 'सः' इत्यनन्तरं विधेयात्मेति समासपदं चाध्याहार्यम्। तथाचेन्द्रियजयवाचकं पदमत्र नेति चोद्यं परिहृतं भवतीत्यभिप्रायेणाऽह- **विधेयात्मेति शेष इति** ।। **अनेनापि** विधेयात्मत्वेनापि।। **अनुवादोऽयमिति** ।। चरन्निति शतुः श्रवणात्, विधेयात्मा भवेदित्यश्रवणात्, 'प्रसादमधिगच्छति' इत्यत्र तिङः श्रवणाच्चेति भावः ।। **अप्राप्तत्वादिति** ।। यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्यादौ यच्छब्दाद्यनुवादलिङ्गसद्भावेऽप्यप्राप्तत्वादपूर्वकर्मविधिपरत्वमभ्युपगतं मीमांसकैः तथाऽत्रापि शरीरधारणमात्रानुकूलविषयानुभवस्य, विधेयात्मत्वस्य च पूर्ववाक्यैर्मानान्तरेण वाऽप्राप्तत्वात् । **अन्यथा** विधेयार्थबोधकत्वेन । **वाक्यवृत्तिः** वाक्यस्य बोधकता वाक्यव्याख्यानमिति यावत् । कर्तव्येति शेषः । तामेवाऽह- **तथाहीति** ।। **उक्तविधया** 'रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः कार्यमित्यत्र' इति शेषः । ननु रागद्वेषयोर्मनोधर्मत्वेन तद्वियुक्तत्वस्य सर्वपुरुषबाह्येन्द्रियसाधारणत्वात् किं जिज्ञासोरेव विशिष्यैवम्भाव उच्यत इत्यत आह- **ताभ्यामप्रयुक्तैरिति** ।। रागद्वेषाभ्यामप्रवर्तितैः । रागद्वेषकलुषितमनोनधिष्ठितैरित्यर्थः । अप्रयुक्तैरिति वदन् 'अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः', 'काम एष क्रोध एषः' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनादीनि रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वे प्रमाणमित्यभिप्रैति । 'आत्मवश्यैः' इत्यनुवादलब्धमाह- **तत एवेति** ।। विधेयात्मत्वादेव । 'आत्मवश्यैः' इत्यत्राऽत्मशब्दो जिज्ञासुपर इत्याह- **तस्येति** ।। इतिशब्दस्य 'तथाहि' इति पूर्वेण सम्बन्धः ।। **अत एवेति** ।। हेतुहेतुमद्भावापन्नत्वादेव विधेयात्मपदतात्पर्योक्त्या 'आत्मवश्यैरिन्द्रियैः' इत्यस्याप्युक्ततात्पर्यकत्वादेवेत्यर्थः ।

यद्वा, ननु यदि 'रागद्वेषः' इत्यादेः 'प्रसादमधिगच्छति' इत्येतस्य चोक्तविधया

पृथग्वाक्यत्वं तर्हि भाष्ये 'रागादित्यागस्येन्द्रियजयाख्यं फलमाह' इति, 'इन्द्रियजयस्य फलमाह' इति च क्रमेण वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं पृथग्वाच्यम्। 'इन्द्रियजयफलमाह' इत्येकोक्त्या वाक्यद्वयतात्पर्यकथने को हेतुरित्यत आह- **अत एवेति** ॥ तात्पर्यवशादन्यथा वाक्यवृत्तावप्यन्वयमुखेन वाक्यद्वयस्याप्येकवाक्यतया प्रतीयमानत्वादेवेत्यर्थः* । 'प्रसादम्' इति भाष्यं सङ्गमयितुं गीतामवतारयति- **द्वितीयाकाङ्क्षेति** ॥ ज्ञानं किं साक्षादिन्द्रियजयफलमुत व्यवहितमिति द्वितीयाकाङ्क्षेत्यर्थः। 'प्रसादमधिगच्छति' इत्येवोपादातव्येऽपि यत् 'विधेयात्मा' इत्याह तदाख्यातोपात्तकर्तुः स्फोरणाय । इन्द्रियजयवाचकपदप्रदर्शनाय वा । तस्य हि साक्षात्फलप्रतिपादनाय तुरीयः पादः। अभ्यर्हिततया तदुपस्थित्यवश्यम्भावादाह- **आत्मधर्म इति** ॥ मनोधर्मत्वे भाष्याभिप्रेतयुक्तिमाह- **प्रसन्नेति** ।　　॥ ६४ ॥

भगवद्गीता

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति[१]　　॥ ६५ ॥

* भावबोधः- यद्वा, एवं तर्हि 'आत्मवश्यैः' इत्यस्य पूर्वं पृथक् तात्पर्यं वक्तव्यम्। तत् कुतो नोक्तमित्यत आह- **अत एवेति** ॥ यतो मनोजये सति बाह्येन्द्रियजयार्थं पुनःप्रयत्नानपेक्षा, यद्वक्ष्यत्यष्टमे- 'मनो निरुध्येत्यनेनैव सर्वेन्द्रियसंयमनं लब्धम्' इति, अत एव मनोजयबाह्येन्द्रियजययोरेकप्रयत्नसाध्यत्वादेव मनोजयप्रतिपादकविधेयात्मपदतात्पर्यकथनेनैव बाह्येन्द्रियजयप्रतिपादकात्मवश्यपदतात्पर्यमुक्तप्रायमेवेत्यभिप्रेत्य 'आत्मवश्यैर्विधेयात्मा' इति पदद्वयस्य पृथक् तात्पर्यं नोक्तम्। बाह्येन्द्रियजयस्य मनोजयानन्तरभावित्वेन गीतापाठक्रमेण साध्यसाधनभावाभावात् क्रमेण तात्पर्यं नोक्तमित्यर्थः।

१. ग.प. पर्यवतिष्ठते ।

भाष्यम्

कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः ? प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठति । ब्रह्मापरोक्ष्येण सम्यक् स्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो विषयागतिः । ॥ ६५ ॥

प्रमेयदीपिका

प्रसादे सति किं स्यादित्यत उक्तम्- **प्रसाद इति** ॥ तदाक्षिपति- **कथमिति** ॥ 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिविरोधादिति भावः । किञ्च प्रसादे सति ज्ञानं भवतीति वा व्यवधानान्तरं वा वक्तव्यम् । तन्नोक्तम् । सर्वदुःखहानिस्त्ववक्तव्यैवोक्तेति चाऽक्षेपशेषः । एतत्परिहारत्वेनोत्तरार्धं व्याख्याति- **प्रसन्नेति** ॥ एतेन प्रसादस्य फलद्वयमुच्यत इत्यपि प्रतीतिर्निरस्ता भवति । प्रसादे सति ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति । तच्च व्यवधानेनेति भविष्यति । ततो भवन्ती सर्वदुःखहानिः प्रसादफलतयोक्तेति न वक्तव्यानुक्तिः । नाप्यवक्तव्योक्तिः । 'बुद्धियुक्तः' इति श्लोके सुकृतदुष्कृतहानं ज्ञानफलमुक्तम् । तदयुक्तम् । अपुरुषार्थत्वादित्याशङ्कां परिहर्तुं प्रसङ्गादिदमुक्तमिति ।

ननु यस्यानायासेनाभिलषितविषयोपनतिस्तस्य मनोऽव्याकुलं प्रसन्नमित्युच्यते । ततः कथं प्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानफलकत्वं चोच्यत इत्यत आह- **प्रसादो नामेति** ॥ 'अत्र विवक्षिता' इति शेषः । स्वतोऽपि प्रयत्नं विनाऽपि । विषयागतिर्विषयान् प्रत्यप्रवृत्तिः । ॥ ६५ ॥

भावदीपिका

॥ **तरतीति** ॥ ज्ञानेनैव सर्वदुःखहानिश्रवणान्न मनःप्रसादेन सर्वदुःखहानिरित्याशयः ॥ **व्यवधानान्तरमिति** ॥ प्रसादेन ज्ञाने जननीयेऽन्यद् व्यवधानं वा वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अवक्तव्यैवेति** ॥ सर्वदुःखहानेर्मनःप्रसादफलत्वाभावादिति

भावः ॥ **एतेनेति** ॥ भाष्ये 'प्रसन्नचेतसो हि' इति हिशब्दसाहित्येन गीतानुवाद-करणेनेत्यर्थः ॥ **फलद्वयमिति** ॥ प्रसाद इति श्लोकेन सर्वदुःखहानिर्बुद्धिश्चेति स्वातन्त्र्येण फलद्वयमित्यर्थः। कथमित्यत आह- **प्रसादे सतीति** ॥ हि यस्मात् प्रसन्नचेतसः सर्वदुःखहानिहेतुभूता बुद्धिः पर्यवतिष्ठति, एवं प्रसादे मनःप्रसादे सति जातया बुद्ध्या सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते इति योज्यम्॥ **व्यवधाने-नेति** ॥ चित्तनिरोधाख्ययुक्तिद्वारेत्यर्थः। **भविष्यति** 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इति वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। अतो न वक्तव्यस्य व्यवधानस्यानुक्तिरित्यन्वयः। **ततो** ज्ञानात्॥ **प्रसादफलतयेति** ॥ एवं परम्परामभिप्रेत्य 'प्रसादे सर्वदुःखानां हानिः' इत्युक्तमिति। **नाप्यवक्तव्योक्तिः** सर्वदुःखहानेः परम्परया प्रसादफल-त्वेनावक्तव्यत्वाभावादिति भावः। ननु सत्यमेवं वस्तुगतिस्तथाऽप्यत्र सर्वदुःख-हानेर्ज्ञानफलत्वोक्तौ का सङ्गतिरित्यत आह- **बुद्धीति** ॥ **अपुरुषार्थत्वादिति** ॥ इष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावादिति भावः ॥ **परिहर्तुमिति** ॥ अनिष्ट-निवृत्तिरूपत्वादित्याशयेनेत्यर्थः॥ **प्रसङ्गादिदमिति** ॥ 'प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति' इति बुद्धिरूपमनःप्रसादफलकथनेन तत्फलरूपाया दुःखनिवृत्तेरपि स्मारितत्वेन प्रसङ्गसङ्गत्योक्तमिति भावः। **उपनतिः** प्राप्तिः ॥ **इन्द्रियजय-फलत्वमिति** ॥ इन्द्रियजयाभावेऽपि उक्तरूपमनःप्रसादसद्भावादित्याशयः ॥ **ज्ञानेति** ॥ अभिलषितविषयोपनतौ च तादृशप्रसादस्य ज्ञानसाधनत्वं विरुद्धमिति भावः। अप्रवृत्तिर्मनस इति शेषः। ॥ ६५ ॥

भावरत्नकोशः

उत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं गीतामवतारयति- प्रसादे सतीति* ॥ तत् मनः-प्रसादेन सर्वदुःखहानम्। 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादावात्मज्ञानिनः शोक-

---

* उमजीयम्- इत्यत उक्तमिति ॥ गीतायामिति शेषः।

शब्दितसर्वदुःखप्रहाणिः श्रूयते। मनःप्रसादमात्रेण सर्वदुःखहान्युक्तौ तद्विरोधः स्यादित्यर्थः॥ **एतेनेति**॥ 'कथं मनःप्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः' इत्याक्षेपपूर्वकं 'प्रसन्नचेतसो हि' इत्यादिभाष्येणेत्यर्थः* । न केवलमुक्ताक्षेपनिरास इत्यपेरर्थः॥ **तच्चेति**॥ अपरोक्षज्ञानं व्यवधानेन चित्तनिरोधादिव्यवधानेनेत्येतत् 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्युत्तरश्लोके भविष्यतीत्यर्थः। **ततः** अपरोक्षज्ञानात्। **वक्तव्यानुक्तिः** अवश्यवक्तव्यज्ञानानुक्तिः । सर्वदुःखहानिरवक्तव्येत्युक्तम्। तदपि नेत्याह- **नापीति**॥ व्यवधानेन भवतोऽप्यनिष्टनिवृत्तिरूपफलस्य वक्तव्यत्वादिति भावः। तत् कथमत्र सङ्गतमित्यत आह- **बुद्धियुक्त इति**॥ **अपुरुषार्थत्वात्** सुखावाप्तिदुःखहान्योरेव पुरुषार्थत्वादिति भावः॥ **अभिलषितविषयोपनतिः** इष्टविषयलाभः॥ **ततः कथमिति**॥ अव्याकुलत्वापरपर्यायमनःप्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं नोपपद्यते। अनायासेनाभिलषितविषयोपनतिफलत्वात्। इन्द्रियाणामभिलषितविषयेभ्यः प्रत्याहरणं हि जयः। तथा तस्य ज्ञानसाधनत्वं चायुक्तम्। विषयोपभोगजन्याव्याकुलत्वस्य विषयविरागसाध्यज्ञानसाधनत्वविरोधादिति भावः। विषयाणामागतिरिति प्रतीतौ पुनरुक्तचोद्यापरिहार एवेत्यतो व्याचष्टे- **विषयान् प्रत्यप्रवृत्तिरिति**॥ विवक्षितप्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानसाधनत्वं च न विरुद्धमिति भावः।

गीताक्षरार्थस्तु- अस्त्वेवं रागद्वेषपरिहारः, ततः किमित्यपेक्षायां रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यम्, इन्द्रियजयाच्च किं स्यादित्याकाङ्क्षायां ततो जायमानं फलमुच्यते- **रागद्वेषेति द्वाभ्याम्**॥ य उक्तविधया त्यक्तरागद्वेषः सः रागद्वेषवियुक्तैः ताभ्यामप्रयुक्तैः आत्मवश्यैः स्वाधीनैः इन्द्रियैः केवलं शरीरधारणार्थं विषयान् ईश्वरनुज्ञाननुभवन्नपि विधेयात्मा स्वाधीन आत्मा मनो यस्य स तथा स भवति। तत एव बाह्येन्द्रियाण्यपि तस्य वश्यानि भवन्ति। अनेन पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयाख्यं फलमुक्तम्। इन्द्रियजयेनापि किं स्यादिति द्वितीयाकाङ्क्षोत्तरत्वेनेन्द्रियजयस्य ज्ञानं व्यवहितफलमिति दर्शयितुं

साक्षात् फलमुच्यते- **विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति** ॥ तत्र प्रसादो नाम प्रयत्नेन विनाऽपि मनसः प्रायो विषयान् प्रत्यप्रवृत्तिरत्र विवक्षिता। तामधिगच्छति प्राप्नोति। प्रसादे सति किं स्यादित्यत उच्यते- **प्रसाद इति** ॥ मनसः प्रसादे सति अस्य प्रसन्नचेतसः पुरुषस्य आशु बुद्धिः ब्रह्मापरोक्षज्ञानं पर्यवतिष्ठति सम्यग् भवति। ततश्चास्यापरोक्षज्ञानिनः सर्वदुःखानां हानिरुपजायते समीपे निष्पद्यते। हि प्रसिद्धमेतत् 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादाविति। 'बुद्धियुक्तः' इति श्लोके सुकृतदुष्कृतहानं ज्ञानफलमुक्तम्। तदयुक्तम्। अपुरुषार्थत्वादिति शङ्कां परिहर्तुं प्रसङ्गादिदमुदितमिति। ॥ ६४-६५ ॥

भगवद्गीता

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना।
नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतस्सुखम् ॥६६॥

भाष्यम्

प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्[1]। नहि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्तनिरोधः। अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं नास्ति। तदेवोपपादयति- **नचायुक्तस्येति** ॥ शान्तिर्मुक्तिः। 'शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणम्' इत्यभिधानात्। ॥ ६६ ॥

---

* भावबोधः- **एतेनेति** ॥ हि यस्मात् प्रसन्नचेतसस्सर्वदुःखहानिहेतुभूता बुद्धिः पर्यवतिष्ठति तस्मान्मनःप्रसादे सति सर्वदुःखहानिर्ज्ञानद्वारा भवतीति पूर्वोत्तरार्धार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावरूपतया कथनेन प्रसादस्य सर्वदुःखहानिर्बुद्धिश्चेति स्वातन्त्र्येण फलद्वयं गीतायामुच्यत इति प्रतीतिर्निरस्ता भवतीत्यर्थः। अत एव भाष्ये हिशब्दसाहित्येन गीतानुवादः कृत इति भावः ॥

१. ब. उत्तरश्लोकाभ्याम्।

प्रमेयदीपिका

वक्तव्यस्योक्तत्वात् 'नास्ति बुद्धिः' इत्यादिकं किमर्थमित्यत आह- **प्रसादेति ॥** श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन? यदर्थमिन्द्रियजयोऽपेक्षित इत्याशङ्क्येति शेषः । नन्वत्र प्रसादाभाव इदं स्यादिति नोच्यते । अतः कथमेतदुक्तमित्यतः प्रकरणप्राप्तमध्याहरति- **नहीति ॥** ननु प्रसादरहिता अनुमिमत इत्यत आह- **चित्तेति ॥** एकाग्रतेत्यर्थः । एवमध्याहारे सति 'नास्ति बुद्धिः' इत्येतत् सम्बद्ध्यत इति भावेनाऽह- **अयुक्तस्य चेति ॥** ज्ञानमात्रं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्यत आह **सम्यगिति ॥** ब्रह्मापरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उक्तः । तत् किमर्थं 'नचायुक्तस्य' इत्येतदित्यत आह- **तदेवेति ॥** ध्यानेनैव ज्ञानोत्पादात् कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्याशङ्क्येति शेषः । भावना ध्यानम् । अत एव नचाभावयतो ज्ञानम् । नचाज्ञानिनः शान्तिरिति योज्यम् । ननु शान्तिः प्रसादः । तस्य ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात् कथं ज्ञानोत्तरत्वमुच्यत इत्यत आह- **शान्तिरिति ॥** एतच्च न केवलं मुक्तौ सर्वदुःखहानिः, किन्तु संसारिभिरलभ्यं परमसुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गादुक्तम् । एतदेवावेक्ष्य भाष्यकृता 'ब्रह्मादिपदात्' इत्याद्युक्तम् । ॥ ६६ ॥

भावदीपिका

इदम् अनिष्टम् ॥ **एतदुक्तमिति ॥** प्रसादाभावे दोषमाहेति कथमुक्तमित्यर्थः ॥ **प्रकरणादिति ॥** 'नचायुक्तस्य' इत्याद्यनुवादप्रकरणादत्राप्ययुक्तस्येत्यनुवादाद् विधेयं पूरयतीत्याशयः । ननु युक्तिर्लिङ्गं व्याप्यमिति पर्यायात् प्रसादाभावेऽनुमानाभाव इत्युक्तं स्यादिति मत्वा शङ्कते- **नन्विति ॥** निरोधशब्दार्थमाह- **एकाग्रतेति ॥ प्रकृतानुपयुक्तमिति ॥** अपरोक्षज्ञानस्यैव मनःप्रसादसाध्यत्वेन 'प्रसन्नचेतसः' इति प्रकृतत्वादनुपयुक्तम् । मनोहरणेऽपि ज्ञानमात्रस्य जायमान-

त्वाद् अयुक्तं चेत्यर्थः । नन्वेवं नचायुक्तस्य ध्यानमिति वक्तव्यत्वेन 'नचायुक्तस्य भावना' इति कथमुक्तमित्यत आह- **भावनेति** ॥ ननु 'नचाभावयतः शान्तिः' इत्ययुक्तम् । ज्ञानेनैव शान्त्युत्पादादित्यत आह- **अत एवेति** ॥ भावनाया ध्यानत्वात् तस्यैव ज्ञानसाधनत्वाच्छान्तेस्तु ज्ञानद्वारैव ध्यानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ **न केवलमिति** ॥ अनिष्टहानिरेवेत्यर्थः । 'प्रसादे सर्वदुःखानां हानिः' इति सर्वदुःखहानेरेव प्राग् ज्ञानसाध्यत्वेनोक्तत्वादिति भावः ॥ **सुखं चेति** ॥ इष्टप्राप्तिश्चास्तीत्यर्थः ॥ **एतदेवेति** ॥ गीतायां सर्वदुःखानां हानिरिति मोक्षस्य दुःखाभावरूपत्वमुक्त्वा पुनः शान्तिपदेन परमसुखरूपत्ववचनमत्रत्यमभिप्रेत्यैव प्राग् ब्रह्मादिपदादन्यदप्यधिकतमं सुखं मोक्ष इति सिद्धमित्युक्तमित्यर्थः । अनेन तद्भाष्यं गीतारूढं कृतं भवतीति ज्ञातव्यम् । ॥ ६६ ॥

भावरत्नकोशः

वक्तव्यस्योक्तत्वात् रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयः फलं, तस्य च ज्ञानं व्यवहितफलमित्यादिरूपस्य वक्तव्यस्योक्तत्वात् ॥ **श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैवेति** ॥ 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्' इत्यधिकरणे ध्यानमेवापरोक्षज्ञानकारणम् । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति श्रुतेः । 'ध्यानं च यावदीक्षेत' इति स्मृतेश्च । श्रवणमज्ञाननिवृत्तिद्वारा तदङ्गम् । मननं तु संशयविपर्ययरूपप्रतिबन्धनिरसनद्वारा । 'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्' इति वचनाच्छ्रवणमननोपकृतध्यानस्यैवापरोक्षज्ञानसाधनत्वमिति व्यवस्थापनादिति भावः* । **इदम्** अनिष्टम् । **एतत्** प्रसादाभावे दोषमाहेत्येतत् । **प्रकरणप्राप्तम्** इन्द्रियजयप्रकरणप्राप्तम् । युक्तिशब्दस्यानुमानार्थत्वं मत्वा शङ्कते- **नन्विति** ॥

---

* उमर्जीयम्- चाक्षुषसाक्षात्कारे आलोकस्य चक्षुस्सहकारित्ववद् ब्रह्मसाक्षात्कारे ध्यानस्य करणत्वेऽपि मनसस्सहकारित्वमिति न 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' इत्यादिविरोध इति बोध्यम् ।

ननु चित्तनिरोधो नाम चित्तस्य विषयान् प्रत्यप्रवृत्तिः। स एव चात्र प्रसादो विवक्षित इति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यत आह- **एकाग्रतेति** ॥ **प्रकृतेति** ॥ 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता', 'प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति' इत्यादावपरोक्षज्ञानस्यैव प्रस्तुतत्वादनुपयुक्तम्। चित्तैकाग्र्याभावेऽपि पामरस्य घटादिज्ञानसद्भावादयुक्तं चेत्यर्थः। सम्यक्त्वस्य याथार्थ्यरूपत्वे पुनरुक्तचोद्यापरिहार एवेत्यतो व्याचष्टे- **ब्रह्मापरोक्षज्ञानमिति** ॥ **एतावता** 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्येतावता ग्रन्थेन। दोषः अपरोक्षज्ञानाभावरूपः॥ **तदिति** ॥ यतो दोषोद्भावनोपयुक्तमेव वक्तव्यं तत इत्यर्थः। **ध्यानेनैव** नतु प्रसादेन। श्रवणमननाभ्यामुपकृतेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । ध्यानेनैवेत्युक्तशङ्कायाः कथमनेन परिहारः? किञ्च भावना हि प्रयत्नः। 'भावनैव प्रयत्नात्मा' इत्यभियुक्तोक्तेः। स च चित्तैकाग्रताभावेऽपि भवतीति कथमुच्यते 'नचायुक्तस्य भावना' इति, इत्यत आह- **भावना ध्यानमिति** ॥ ननु न भावना ध्यानमिति युक्तं व्याख्यानम्। 'नचाभावयतः शान्तिः' इति व्यतिरेकमुखेन भावनायाः शान्तिशब्दितमोक्षहेतुत्वावेदनात्। नहि ध्यानेनैव मोक्ष इत्यभ्युपगम इत्याशङ्क्य भावनामोक्षयोर्मध्ये अपरोक्षज्ञानपदमज्ञानिन इति पदं च संयोज्यमिति भावेनाऽह- **अत एवेति** ॥ भावनासाध्यपरोक्षज्ञानजन्यतया मोक्षस्य साक्षाद् भावनासाध्यत्वाभावादेवेत्यर्थः। **उक्तत्वात्** 'प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः' इत्यत्र। ननु ज्ञानिलक्षणस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसम्पादनीयेन्द्रियजयसाध्यत्वप्रतिपादनावसरे ज्ञानफलकथनमसङ्गतमित्यत आह- **एतच्चेति** ॥ 'नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतःसुखम्' इत्येतदित्यर्थः। अनेन 'नचाभावयतः शान्तिः' इत्यत्र व्यतिरेकमुखेन 'प्रसादे सर्वदुःखानां हानिः' इति प्रागुक्तसर्वदुःखहानिरूपमुक्तिमनूद्य 'अशान्तस्य कुतःसुखम्' इति व्यतिरेकमुखेनैव मुक्तौ परमसुखं चास्तीति गीतायामुच्यते। तच्च सुकृतदुष्कृतहानं न ज्ञानफलम् । सुखप्राप्तिदुःखपरिहाररूपत्वाभावाभावादिति कृतचोद्यपरिहारायेति विभावितं भवति। ननु मोक्षस्य परमसुखरूपत्वमपि भाष्यकृता 'ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं च मोक्ष इति सिद्धम्' इति प्रागेवोक्तत्वान्नेह वक्तव्यमित्यत

आह- **एतदेवेति** ॥ 'नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्' इति गीता-वचनमेव भावि हृदि निधाय भाष्यकृता तथोक्तमिति न दोष इति भावः ॥ ६६ ॥

भगवद्गीता

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनु विधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

भाष्यम्

कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? आह- **इन्द्रियाणामिति** ॥ अनु विधीयते क्रियते नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु । 'बुद्धिर्ज्ञानम्' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानम्[१] । उत्पत्स्यदपि निवारयतीत्यर्थः । उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति । ॥ ६७ ॥

प्रमेयदीपिका

एकेनैव श्लोकेन प्रमेयस्य मुद्रितत्वात् 'श्लोकाभ्याम्' इति किमर्थमुक्तमित्यत आह- **कथमिति** ॥ कृतश्रवणमननस्य ध्यानोपपत्तेरिति भावः । न भवती-त्याशङ्क्येति शेषः । अनुविधानं सदृशभवनम् । तदत्रासङ्गतम् । कर्ता चात्र जीव इति प्रतीयत इत्यत आह- **अनु विधीयत इति** ॥ विपूर्वो दधातिः करोतीत्यर्थे वर्तते । कर्ता चात्रेश्वर एवेत्यर्थः । अत्रानुः पृष्ठभावित्वार्थो न लक्षणाद्यर्थ इति कर्मप्रवचनीयो न भवति । नन्विति सम्प्रतिपत्तिरुक्ता । सा कुत इत्यत आह- **बुद्धिरिति** ॥ ग्रहणशक्तिः प्रज्ञा । तद्ग्रहणमत्रायुक्तमित्यत आह- **प्रज्ञामिति** ॥ परोक्षनिश्चयम् । यस्य प्रज्ञानं नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभावः किं करिष्यति ? विद्यमानस्य हि हरणमित्यत आह- **उत्पत्स्यदिति** ॥

१. ब. प्रज्ञानम् ।

तर्ह्युत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य युक्त्यभावोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह- उत्पन्नस्यापीति ॥ चित्तनिरोधरहितश्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनी तत्त्वनिश्चय-वेदार्थनियमौ कुरुत इति भावः । ॥ ६७ ॥

भावदीपिका

मुद्रितत्वात् समाप्तत्वादिति यावत् । साधनाभावादेव ध्यानं न भवतीति चेत्, तत्राऽह - **कृतेति ॥** युक्त्यभावेऽपीति शेषः **॥ कर्ता चेति ॥** केनानुविधीयत इति शङ्कायां कर्तृत्वेन जीवः प्रतीयत इत्यर्थः । ननु धात्रः पोषणार्थत्वेन क्रियत इति व्याख्यानं कथमित्यत आह- **विपूर्व इति ॥** नन्विन्द्रियाणामन्वित्ययुक्तम् । 'अनुर्लक्षणे' इति सूत्रविहितस्य लक्षणार्थकस्यानोः 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान-भागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयायाम् इन्द्रियाण्यन्विति स्यादित्यत आह- **अत्रानुरिति ॥ पृष्ठभावित्वार्थ इति ॥** तथाचेन्द्रियाणामनु इन्द्रियाणां पृष्ठतः मनः ईश्वरेण विधीयते क्रियत इत्यर्थः । इन्द्रियाणां विषयान् प्रति चरणे तदनु मनोऽपि यथा गच्छेत् तथेश्वरः करोतीति यावत् । **न भवति** तथाचेन्द्रियाणीति कर्मप्रवचनीय-युक्ते द्वितीया न भवतीत्यर्थः **॥ बुद्धिरितीति ॥** 'बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः' इत्याद्युक्त्वा 'भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' इत्युक्तत्वादिन्द्रियाणामनु मनश्चरणरूपव्यापारस्यापीश्वराधीनत्वावगमादिति भावः **॥ अयुक्तमिति ॥** प्रकृतानुपयोगादिति भावः ।

ननु कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? श्रवणमननाभ्यां तदुपपत्तेरिति शङ्कितस्य किमुत्तरमनेन जातमित्यत आह- **चित्तेत्यादिना ॥** श्रवणेन ह्यज्ञाननिवृत्तौ सत्यां तत्त्वनिश्चयः, मननेन तु संशयविपर्ययनिवृत्तौ सत्यामयमेव वेदार्थ इति नियमे, पश्चाद् ध्यानं भवति । यथोक्तम् - 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्' इति । तथा 'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च

पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम्' इति चोक्तम् । अतश्चित्तनिरोधरहितश्रवणं ध्यानोपयोगिनं तत्त्वनिश्चयं न करोति। तथा चित्तनिरोधरहितमननमपि न ध्यानोपयोगिनं वेदार्थनियमं करोतीति 'नचायुक्तस्य भावना' इत्युक्तं युक्तमिति भावः ॥ ६७॥

भावरत्नकोशः

मुद्रितत्वात् सङ्गृहीतत्वात् । परिपूर्णत्वादित्यर्थः । 'न भवति' इति भाष्यमनूद्यानन्तरं शेषमाह- **न भवतीति ॥ अत्र** मनसोऽनुविधानक्रियायाम्। अस्येति जीवस्यैव परामर्शादिति भावः। ननु इन्द्रियाणामन्विति कथम् ? यावता 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयाविभक्तिरनुशिष्टेति चेत्, नासौ लक्षणेत्थम्भूताख्यानाद्यर्थकः । येन कर्मप्रवचनीयतया द्वितीया स्यात् । किन्तु पृष्ठभावित्वार्थ इति षष्ठ्युपपत्तिरिति भावेनाऽऽह- **अत्रानुरिति ॥ सम्प्रतिपत्तिरिति ॥** ईश्वरेणेन्द्रियाणां पृष्ठभावि मनः क्रियते नन्विति सम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः। इन्द्रियाणां विषयैः सन्निकर्षे मनोऽपि तत्पृष्ठगामि यथा स्यात् तथेश्वर एव करोतीति भावः। 'बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः' इत्याद्युक्त्वा 'भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' इति भगवतैव बुद्ध्यादेस्तद्धर्मस्य च दशमे स्वाधीनस्य विभावयिष्यमाणत्वादिति भाष्यार्थः स्फुटत्वान्नोक्तः ॥**अयुक्तमिति ॥** यदा बाह्येन्द्रियाणि स्वस्वविषयैस्सन्निकृष्टानि, मनश्च तद्द्वारा तत्र प्रवर्तते तदा मनसो विषयग्रहणशक्तिरेवानुभूयत इति तद्धरणकथनमयुक्तमित्यर्थः । ननु प्रज्ञाशब्दस्यापरोक्षज्ञानार्थत्वे हरणवचनमयुक्तम्। 'नेक्षा क्व च न बाध्यते' इत्युक्तेरित्यत आह- **परोक्षनिश्चयमिति ॥** उत्पत्स्यत् उत्पत्स्यमानम्। कृतश्रवणमननस्य ध्यानोपपत्तेरित्याशङ्कायाः परिहाराय भाष्यभावमाह- **चित्तनिरोधेति ॥ तत्त्वनिश्चयवेदार्थनियमाविति ॥** अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति निश्चयमुत्पादयच्छ्रवणं ध्यानाङ्गम्। अयमेवास्य वाक्यस्यार्थो नान्य इति वेदार्थनिर्धारणरूपनियममुपजनयन्मननमपि ध्यानोपकारीति स्थितिः । यस्य तु न चित्तनिरोधः

तस्य कृते अपि श्रवणमनने ध्यानानुकूले न भवतः। ज्ञानात् पूर्वं कृते ज्ञानमेव ध्यानद्वारा नोत्पादयेताम्। उत्पन्नस्यापि ज्ञानस्याभिभवमापादयेतामित्यर्थः।

गीताक्षरार्थस्तु- श्रवणमननाद्युपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन ? यदर्थमिन्द्रियनिग्रहोऽपेक्षित इत्याशङ्क्य प्रसादाभावे दोष उच्यते- **नास्तीति** ॥ प्रसादाभावे युक्तिशब्दितचित्तनिरोधरूपचित्तैकाग्रता नास्तीति प्रकरणप्राप्तमध्याहर्तव्यम्। ध्यानेनैव ज्ञानोत्पादात् कथं 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्याशङ्क्य तदुपपाद्यते- **नचायुक्तस्येति** ॥ अयुक्तस्य चित्तनिरोधरहितस्य भावना ध्यानं नास्ति न भवति। अभावयतः अध्यायतश्च बुद्धिः ब्रह्मापरोक्षज्ञानं नास्ति। नचाबुद्धेः अपरोक्षज्ञानहीनस्येति शेषः। शान्तिः मुक्तिः नास्ति। अशान्तस्य अमुक्तस्य कुतः सुखम् ? न कुतोऽपि। अबुद्धेः शान्तिर्नास्तीत्येतावत्येव वक्तव्येऽपि यत् 'अशान्तस्य कुतः सुखम्' इत्युच्यते तत् न केवलं मुक्तौ सर्वदुःखहानिः, किन्तु संसारिभिरप्यलभ्यं परमसुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गादिति ज्ञातव्यम्। ॥ ६६ ॥

यदुक्तमयुक्तस्य भावना न भवतीति तदयुक्तम्। कृतश्रवणमननस्य ध्यानोपपत्तेरित्यत उक्तम्- **इन्द्रियाणामिति** ॥ स्वैरं विषयान् प्रति चरतां गच्छतां इन्द्रियाणाम्। अनुरत्र पृष्ठभावित्वार्थो न लक्षणाद्यर्थ इति कर्मप्रवचनीयो भवतीति न द्वितीया। **विधीयते** विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे। इन्द्रियाणां पृष्ठभावितयेश्वरेण क्रियत इति यत् तदिन्द्रियानुसारितया मनसः करणमीश्वरकर्तृकम्। यन्मनोऽनु विधीयते तन्मन इति वा। अस्य पुंसः प्रज्ञाम् अपरोक्षनिश्चयं हरति उत्पत्स्यमानां निवारयति। उत्पन्नामप्यभिभवति। चित्तनिरोधरहितस्य श्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनी तत्त्वनिश्चयवेदार्थनियमौ न कुरुत इति भावः। ॥ ६७ ॥

भगवद्गीता

तस्माद् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

भाष्यम्

तस्मात् सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति- **तस्मादिति ।** ॥ ६८ ॥

प्रमेयदीपिका

अत्र परमं प्रमेयं ज्ञानिलक्षणं[1] प्रकृतम् । तस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहसाध्यत्वं च । तत्र कस्यायमुपसंहार इति न ज्ञायते । अत आह- तस्मादिति ॥ ज्ञानी जायत इति शेषः । यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत एव युक्तिर्युक्तिमत एव श्रवणमननाभ्यां तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानवत एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

भावदीपिका

॥ असम्भवेति ॥ यदि ज्ञानं कामप्रहाण्यादिजनकं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत् साधयति ? किमर्थं कामाद्युपद्रवपरिहाराय दन्दह्यमानशिरा बम्भ्रमीति? अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्यसम्भवशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । श्रवणमननाभ्यामित्यनन्तरम् अज्ञानसंशयविपर्ययनिवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञानं भवति । उपलक्षणमेतत् । वेदार्थनियमश्चेत्यपि ग्राह्यम् । ॥ ६८ ॥

भावरत्नकोशः

अत्र 'प्रजहाति' इत्यारभ्य 'तदस्य हरति प्रज्ञाम्' इति ज्ञानिलक्षणकथनप्रकरणे ॥ असम्भवेति ॥ यदि ज्ञानं सर्वकामप्रहाणजनकं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत् साधयतीत्युक्तासम्भवेत्यर्थः । 'निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानी' इति भाष्ये व्याप्तिरेव प्रतीयते । शङ्खः पाण्डुर एवेति यथा । नन्विन्द्रियनिग्रहज्ञानयोर्जन्यजनकभाव

---

१. प. ज्ञानिलक्षणं च ।

इत्यत आह- **ज्ञानी जायत इति शेष इति ॥ प्रसादः** मनःप्रसादः । **युक्तिः** चित्तनिरोधः । तत्त्वज्ञानं परोक्षनिश्चयरूपम् ।

गीताक्षरार्थस्तु- एवं 'प्रजहाति' इत्यादिनोक्तज्ञानिलक्षणस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहसाध्यत्वं 'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादिना यदुक्तं तदुपसंह्रियते- **तस्मादिति** ॥ यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत एव चित्तनिरोधशब्दितयुक्तिः, युक्तिमत एव श्रवणमनने, ताभ्यां तत्त्वज्ञानम्, तत्त्वज्ञानवत एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं नान्यथा, तस्मद् यस्य सर्वशः सर्वाणि इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः रूपादिविषयेभ्यः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा ब्रह्मापरोक्षधीः प्रतिष्ठिता सुस्थिरा जायत इति । ॥ ६८ ॥

भगवद्गीता

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

भाष्यम्

उक्तलक्षणं पिण्डीकृत्याऽऽह- **या निशेति ॥** या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्जानन्ति तस्यामिन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति । सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद् गमनादिप्रवृत्तिः । तदुक्तं 'देहं तु तं न चरमं', 'देहोऽपि दैववशगः' इति श्लोकाभ्याम् । मननयुक्तो मुनिः । 'पश्यतः' इत्यस्य साधनमाह ॥ ६९ ॥

प्रमेयदीपिका

ज्ञानिनः सर्वकर्मपरित्यागप्रतिपादनार्थो 'या निशा' इत्ययं श्लोक इति कश्चित् । तन्न । तत्प्रतिपादकाक्षराश्रवणात्, प्रमाणविरोधाच्चेत्याशयेन तत्प्रतिपाद्यमाह- **उक्तमिति** ॥ चतुःश्लोक्यां विक्षिप्योक्तम् । नन्वत्रोक्तं किमपि न प्रतीयत इत्यत आह- **येति** ॥ परमेश्वरस्वरूपस्य निशासाम्यमुपपादयति- **यस्यामिति** ॥ विषयत्वमधिकरणत्वं चाविवक्षित्वा कारकत्वमात्रविवक्षया साम्यमिदमुक्तम् । संयमीत्यस्याक्षरार्थ **इन्द्रियेति** ॥ प्रकरणलभ्योऽर्थो **ज्ञानीति** ॥ उत्तरार्धार्थमाह- **यस्यामिति** ॥ अत्रापि पूर्ववत् साम्यम् । यदि न किञ्चित् पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिरित्यत आह- **मत्तादिवदिति** ॥ कुत एतदित्यत आह- **तदुक्तमिति** ॥ मुनेरित्युक्तत्वात् चतुर्थाश्रमिण एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाऽऽह- **मननेति** ॥ याज्ञवल्क्यादीनामयतीनामपि ज्ञानश्रवणादिति भावः । मननस्य प्राक् निवृत्तत्वात् 'पश्यतो मुनेः' इति कथमित्यत आह- **पश्यत इति** ॥ दर्शनसाधनत्वेन मननमिहोक्तम् । नतु तत्समकालीनतयेत्यर्थः । एतच्च प्राक् मननादेः स्पष्टं दर्शनसाधनत्वानुक्तेः प्रसङ्गादिहोक्तम् ।

ननु 'स्थितधीः किं प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमयं श्लोक इति प्रागुक्तम् । तत् कथमिदानीं लक्षणपरतया व्याख्यातः ? अन्यपरादपि तल्लाभ इत्याशयेनेति ब्रूमः । अन्यथा 'किं प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमाहेत्यत्रैवावक्ष्यत् । किं तत्र स्थानप्रदर्शनादिनेति । ॥ ६९ ॥

भावदीपिका

॥ **अक्षरेति** ॥ पदवाक्ये तु दूरापास्ते इति भावः ॥ **प्रमाणविरोधाच्चेति** ॥ 'ज्ञानी तु कर्माणि सदोदितानि कुर्यात्' इत्यादिप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः । **चतुःश्लोक्यां** 'प्रजहाति' इत्याद्यायाम् ॥ **अत्रोक्तमिति** ॥ अत्र 'या निशा' इति

श्लोके चतुःश्लोक्यामुक्तं न प्रतीयत इत्यर्थः। ननु परमेश्वरस्वरूपनिशाकालयोः कथं साम्यम्? सर्वभूतनिष्ठाज्ञानं प्रति ईश्वरस्वरूपस्य विषयत्वेन, निशाकालस्य तु सुप्तभूताज्ञानं प्रति अधिकरणत्वेन वैलक्षण्यादित्यत आह- **विषयत्वमित्यादि॥ विषयत्वं** कर्मत्वम्। यद्यपीश्वरस्वरूपनिशाकालयोर्विषयत्वाधिकरणत्वाभ्यां वैलक्षण्येन न साम्यम्, 'तथाऽप्यज्ञानं प्रति यत् कारकत्वं, तेन साम्यं विवक्षितमित्यर्थः। मूले सुप्तानीवेत्यस्य सुप्तानि भूतानीव सुप्तजना इवेत्यर्थः। ननु विषयनिशाकालयोः कथं साम्यम्? विषयाणां ज्ञानिनिष्ठज्ञानाभावरूपाज्ञानं प्रति विषयत्वात्, निशाकालस्य च सुप्तभूतनिष्ठाज्ञानं प्रत्यधिकरणत्वेन वैलक्षण्यादित्यत आह- **अत्रापीति।** विषयत्वमधिकरणत्वं चाविवक्षित्वा कारकत्वमात्रविवक्षया साम्यमित्यर्थः।

मूले निशायां सुप्त इवेत्यन्वयः। सम्प्रज्ञातसमाध्यभिप्रायेण प्राय इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ **तदुक्तमितीति॥** तृतीयस्कन्धे देवहूतिं प्रति भगवता कपिलेनोक्तमित्यर्थः। 'देहं तु तं न चरमं स्थितमुज्झितं वा सिद्धोऽभिपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्। दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः॥ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत् सः॥' इति तृतीयस्कन्धगतावेवेमौ श्लोकौ नैकादशस्कन्धगतौ। अतो 'देहं च नश्वरमिदम्' इति तत्स्कन्धमूलतात्पर्यगतपाठेनैतद्भाष्यस्य पाठविसंवाद इति शङ्कानवकाश इति सम्प्रदायविदः।

ननु चतुर्थाश्रम्येव मुनिस्तस्यैव ज्ञानमिति कुतो नेत्यत आह- **याज्ञवल्क्यादीनामिति॥** 'तथैव याज्ञवल्क्याद्या मुच्यन्ते स्त्रीसहायिनः' इति वचनात्॥ **प्रागिति॥** अपरोक्षज्ञानोत्पत्तेरित्यर्थः॥ **कथमिति॥** 'पश्यतो मुनेः' इति सामानाधिकरण्येन दर्शनमननयोः समानकालीनत्वं प्रतीयमानं

कथमित्यर्थः ॥ **साधनत्वेनेति** ॥ तथाच पश्यत इत्यस्य पश्यत इत्यनेनोक्तस्य साधनमाह मुनिरित्यनेनेति भाष्यं योज्यम्। अत्रैतदुक्तौ का सङ्गतिरित्यत आह- **एतच्चेति** ॥ **प्रागुक्तमिति** ॥ गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका, प्रवृत्तित्वात्, मत्तादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा' इत्यादिना दर्शयिष्यन्नित्यनेनेत्यर्थः ॥ **व्याख्यात इति** ॥ 'उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याऽह' इत्यवतारितत्वादिति भावः। उत्तरमाह- **अन्यपरादपीति** ॥ विक्षिप्तलक्षणसङ्ग्रहपरादपि श्लोकात् 'स्थितधीः' इत्यादि- प्रवृत्तिविषयप्रश्नोत्तरलाभ इत्याशयेन पूर्वं गमनादिप्रवृत्तिरित्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ लक्षणपरादस्मात् प्रश्नोत्तरलाभ इत्याशयमनङ्गीकृत्य केवलं प्रश्नोत्तरपरत्वमेवेत्यङ्गीकारे 'प्रजहाति' इत्यादिग्रन्थस्य ज्ञानिनो लक्षण- माहेत्यवतारिकां दत्वा 'या निशा' इत्यस्य 'किं प्रभाषेत' इत्यादिप्रश्नोत्तर- माहेत्यवतारिका कर्तव्या स्यात्। 'या निशा' इत्यादिना दर्शयिष्यन्निति तत्र द्वितीयप्रश्नोत्तरस्थानप्रदर्शनमयुक्तं स्यात्। स्पष्टत्वेनाकर्तव्यत्वात्। तदैवेदं युक्तं स्याद् यदीदं लक्षणपरं स्यात्। तथात्वे हि द्वितीयप्रश्नोत्तराभावान्न्यून- तायामाशङ्कितायां तन्न्यूनता येन लक्षणपरादपि 'या निशा' इति वाक्यात् द्वितीयप्रश्नोत्तरमपि लभ्यत इत्याशयेन स्थानप्रदर्शनं सङ्गतं स्यात्। अतोऽन्य- परादपि तल्लाभ इत्युक्त एवाऽशय इति भावः। ॥ ६९ ॥

भावरत्नकोशः

॥ कश्चिदिति ॥ तथाचाऽह शङ्करः- 'यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्या- निद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते सा निशा। अविद्यारूपत्वात्। परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेरतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्याव- स्थायाम्' इति, 'यस्य पुनर्निशेवाऽविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति बुद्धिः तस्याऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवात्रोच्यते' इति, 'तस्मान्नाऽत्मविदः कर्मण्य- धिकार इति स्थितम्' इति च ॥ अक्षरेति ॥ भूतानि विषयलम्पटानि, ज्ञानी तु परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यन्न तथाविध इति श्रवणेन ज्ञानिनः कर्माभावा-

श्रवणादित्यर्थः ।। **प्रमाणेति** ।। 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात् कर्माविचारयन्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्चेत्यर्थः* । 'प्रजहाति' इत्याद्यया 'विनिवर्तन्ते' इत्यतः प्राक्तन्या **चतुःश्लोक्या**** । 'द्विगोः' इति ङीप् ।

ननु परमेश्वरस्वरूपस्याज्ञानविषयत्वेऽपि न तदधिकरणत्वम् । निशायास्त्वज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न तद्विषयत्वम् । अतः कथं तयोः साम्यमुच्यत इत्यत आह- **विषयत्वमधिकरणत्वं चेति** ।। **कारकत्वमात्रेति** ।। विषयरूपकर्मकारके अधिकरणे चानुस्यूतं यत् कारकत्वं तन्मात्रेत्यर्थः ।। **अक्षरार्थ इति** ।। रूढ्या संन्यासिवाचित्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि नासावत्र ग्राह्य इति भावः । जागर्तीति जागरणमात्रं प्रतीयत इत्यतस्तत्तात्पर्यमभाषत आचार्यः सम्यगित्यादीति स्फुटत्वादव्याख्याय 'यस्याम्' इति भाष्यमवतारयति- **उत्तरेति** ।। **अत्रापि** उत्तरार्धेऽपि । विषयेषु ज्ञानाभावरूपज्ञानिनिष्ठाज्ञानविषयत्वं निशायां तदधिकरणत्वं चाविवक्षित्वा कारकत्वमात्रविवक्षया विषयाणां निशायाश्च साम्यमुक्तं वेदितव्यमित्यर्थः ।। **पश्यतीति** ।। 'पश्यतः' इति गीतानुसाराद् भाष्ये जानातीत्येतत्

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यादिप्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः ।

** ताम्रपर्णीयम्- ननु श्लोकचतुष्टयं ज्ञानिमात्रसाधारणम् । 'या निशा' इति श्लोकस्तु देवातिरिक्तासम्प्रज्ञातसमाधिदशापन्नज्ञानिविषयः । तदुक्तं गीतातात्पर्ये- 'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते । निशायामिव सुव्यक्तम्' इति । व्याख्यातं च न्यायदीपे 'पिण्डीकृत्य लक्षणमुच्यते- **या निशेति** ।। तत्र सर्वप्रेरकाणां देवानामपि ज्ञानित्वाद् ज्ञानिनां परमात्मेतरादर्शने लोकयात्रोच्छेदः स्यादित्यतस्तद्वाक्यं देवेतरविषयतया स्मृत्यैव व्याचष्टे' इति । तथाच कथमिदं पिण्डीकृत्य लक्षणप्रतिपादकं स्यादिति चेन्न 'उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याऽह' इति भाष्यवाक्यम्- 'या निशा' इत्यादिश्लोकत्रयस्य घट्टावतारपरम् । तत्राऽद्यश्लोकद्वयं चतुःश्लोक्युक्तार्थपिण्डीकारेण सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाधियोग्यज्ञानिमात्रपरमित्यङ्गीकारात् ।

पश्यतीति व्याख्येयमिति भावेनैवमुक्तम्। एतत् ज्ञानिनो मत्तादिवदेव प्रवृत्तिर्नतु रागादिनेत्येतत् कस्मात् प्रमाणादवगन्तव्यमित्यर्थः।

भाष्ये **श्लोकाभ्याम्** 'देहं तु तं न चरमं स्थितमुज्झितं वा सिद्धोऽभिपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्। दैवादुपेतमुत दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः॥ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत् सः॥' इति तृतीयस्कन्धैकोनविंशाध्यायगतश्लोकाभ्याम्। यतो येन देहेन ज्ञानी सिद्धोऽभूत् प्राप्तसमाधिफलोऽभूत्। येन च स्वरूपं 'परः स्वो हरिरुद्दाम' इति वचनात् स्वः परमात्मा तस्य रूपम्। स्वं जीवं रूपयतीति स्वरूपशब्देन जीवबिम्बरूपं वा ग्राह्यम्। अध्यगमत् आपरोक्ष्येण ज्ञातवान्। तं चरमं देहं नाभिपश्यति मदीयोऽयमिति नाभिमन्यते। किन्तु भगवदीयोऽयमिति पश्यतीति तुशब्दः। अनभिमानसमर्थनायोक्तं यावत् प्रारब्धमवस्थितं तदभावे पतितमिति। यदि नाभिमन्यते कथं तर्हि गमनादिप्रवृत्तिरित्यतस्तत्रोदाहरणम्- 'दैवादुपेतम्' इत्यादि। मदिरापानोत्पन्नमदान्धः पुमान् उपेतम् अन्वितम् अपेतम् उत्सृष्टं परिकृतं परिष्कृतं कटितटे वेष्टितं वासो यथा न जानातीत्यनेन वाससः कटौ संवेष्टनादिप्रवृत्तिः पारवश्यादेवेति विभावितं भवति। अभिमन्यमान इवानभिमन्यमानेऽपि देहे सति कथं मुक्तिरित्यत उक्तम्- देहोऽपीति॥ यावत् स्वारम्भकं कर्म तावदेव देहोऽपि प्रतिसमीक्षते तिष्ठति। सासुः सेन्द्रियश्च भवति। अचेतनस्य कर्मणो देहस्थापन इन्द्रियवत्तापादने च कथं हेतुत्वमित्यत उक्तम्- दैववशग इति॥ कर्मोपधानीकृत्य दैवमेव सर्वं करोतीत्यर्थः। अधिरूढसमाधियोगः प्राप्तसमाधिफलः सप्रपञ्चं इन्द्रियादिप्रपञ्चसहितं तं देहं पुनर्न भजते पूर्वं यथा तथा तद्रक्षणादौ न प्रयतते। तर्हि कथं गमनादिप्रवृत्तिः? दैववशगो देहः समीहतेऽपि पारवश्यादेव मत्तस्येव समीक्षणाभ्यवहारादिप्रवृत्तिमांश्च भवतीति श्लोकद्वयार्थः। अत्र च पूर्वश्लोकोत्तरार्धे मत्तादिवद् गमनादिप्रवृत्तिः पारवश्यादेवेति स्फुटं प्रतीयते। द्वितीयेऽपि दैववशग

एव देहस्सासुः प्राणादिप्रवृत्तिमान् समीक्षतेऽपीतीक्षणाभ्यवहारादिप्रवृत्तिमानिति चोच्यत इति प्रकृतार्थसिद्धिः *।

॥ **चतुर्थाश्रमिण एवेति** ॥ तथा च शङ्करः- 'स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव। न त्वसंन्यासिनो ज्ञानमोक्षप्राप्तिः' इति। कुतोऽसत् परव्याख्यानमित्यतः रूढमपि शब्दं योगेन व्याकुर्वतो भाष्यकारस्य भावं वर्णयन् हेतुमाह- **याज्ञवल्क्यादीनामिति** ॥ एतच्च वाजसनेये प्रसिद्धम्। **प्राक्** अपरोक्षज्ञानोत्पत्तेः ॥ **इति कथमिति** ॥ सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं दर्शनमननयोः पौर्वापर्यं समानकालीनत्वं वा न युक्तमित्यर्थः। दर्शनसाधनत्वेनेति वदन् 'पश्यतः' इत्यस्य पश्यत इति पदोक्तदर्शनस्य मननयुक्तार्थकमुनिपदेनोक्तं मननं साधनत्वेन गीतायामाहेति भाष्ययोजनामभिप्रैति।

निष्कृष्य ज्ञानिलक्षणोक्तिप्रस्तावे मननस्य दर्शनसाधनत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह- **एतच्चेति** ॥ **मननादेरिति** ॥ अनेन गीतायां 'मुनेः' इत्यत्र 'ध्यायतः' इत्यपि संयोज्यम्। यद्वा, 'मौनं तूपासनासिद्धिः' इति बृहदारण्यकभाष्योक्तेर्मुनिशब्देन ध्यानवानुच्यते। मुनेः ध्यायत इत्यर्थः। एवं च मुनिपदेनैव मननध्याने ग्राह्ये इति सूचितं भवति । 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्य भावना। नचाभावयतः' इति पूर्वश्लोक एव ध्यानस्य ज्ञानसाधनत्वमुक्तमिति नात्र तद् वक्तव्यमित्यत उक्तम्- **स्पष्टमिति** ॥ 'नचाभावयतो ज्ञानं नचाज्ञानिनः शान्तिः' इति संयोज्य व्याख्यानेन ज्ञानध्यानयोः साध्यसाधनभावप्रतीतावपि गीतायां शान्ताविव ज्ञानेऽपि भावनाशब्दितध्यानस्य न स्फुटं साधनत्वमुक्तम् अत्रोच्यत इत्यर्थः। **प्रागुक्तं** 'गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मत्तादिप्रवृत्तिवदिति ''या निशा'' इत्यादिना दर्शयिष्यन्' इति भाष्ये। कथं व्याख्यात इत्यस्योत्तरमाह- **अन्यपरादपीति** ॥ लक्षणतात्पर्यकादपीत्यर्थः। **तल्लाभः** 'किं

* भावबोधः- तृतीयस्कन्धगतावेव श्लोकाविहोदाहृतौ। नैकादशस्कन्धगतौ। अतो 'देहं च नश्वरमिदम्' इति तत्स्कन्धमूलतात्पर्यगतपाठेनैतद्भाष्यस्यैकरूप्याभावो न दोषः।

प्रभाषेत' इत्यादिप्रश्नोत्तरलाभः। **अन्यथा** उक्ताशयाभावे। **अत्रैव** एतच्छ्लोक-व्याख्यानप्रस्ताव एव। तत्र 'प्रजहाति यदा' इति श्लोकव्याख्यानावसरे। आदिपदेन 'प्रारब्धकर्मणेपत्तिरोहित' इत्यादिनोक्ततात्पर्योक्तिग्रहः।

गीताक्षरार्थस्तु- 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिचतुःश्लोक्या विक्षिप्योक्तं ज्ञानिलक्षणं बुद्ध्यारोहाय पिण्डीकृत्योच्यते- **या निशेति**॥ या सर्वभूतानां निशेव निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा, यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्जानन्ति, विषयत्व-मधिकरणत्वं चाविवक्षित्वा कारकत्वमात्रेण निशाभगवत्स्वरूपयोः साम्यमात्र-मभिसंहितम्, तस्यां संयमी इन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः। यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति सा मुनेः मननवतः अत एव पश्यतः सम्यगापरोक्ष्येण जानतः निशेव निशा। भगवत्स्वरूपातिरिक्तं न किञ्चिज्जानातीति यावत्। अत्रापि पूर्ववत् साम्यम्। दर्शनसाधनत्वेन मननमिहोक्तम्। नतु तत्समकालीनतया। एतच्च प्राङ्मननादेर्दर्शनसाधनत्वानुक्तेः प्रसङ्गादिहोक्तम्।

ननु 'स्थितधीः किं प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमयं श्लोक इति 'गमनादिप्रवृत्तिर्नात्य-भिसन्धिपूर्विका। मत्तादिप्रवृत्तिवदिति ''या निशा'' इत्यादिना दर्शयिष्यंल्लक्षणं प्रथमत आह प्रजहातीति' इत्युक्तं भाष्ये। तत् कथमिदानीं लक्षणपरतया व्याख्यायत इति शङ्का 'अन्यपरादपि तल्लाभाशयेनेति ब्रूमः' इति टीकायां परिहृता। तव नित्यं भगवदेकचित्ततया तदितरत्र प्रायः कामप्रहाणिर्ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति। यद्येवं भगवदितरन्न किञ्चित् पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनभाषणादिप्रवृत्तिरिति चेन्न। प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मस्वरूपस्य वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धि-पूर्विकायाः प्रवृत्तेर्ज्ञानिनोऽपि मत्तस्येवोपपत्तेरिति ज्ञानिप्रवृत्त्याक्षेपस्य 'किं प्रभाषेत' इत्यादिना कृतस्यार्थात् परिहार उक्तो भवतीति भावो बोद्धव्यः। अयं च श्लोकः सर्वप्रेरकाणां देवानामपि ज्ञानित्वाज्ज्ञानिनां परमात्मेतरादर्शने लोकयात्रो-च्छेदस्स्यादित्याशङ्क्य देवेतरज्ञानिविषयतयोत्तरप्रस्थाने व्याख्यातः। यदाहुः-

'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते। निशायामिव सुव्यक्तं यथाऽन्यैर्ब्रह्म नेयते' इत्यादि। ॥ ६९ ॥

भगवद्गीता

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

भाष्यम्

तेन विषयानुभवप्रकारमाह- **आपूर्यमाणमिति ॥** यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति, नोत्सेकं प्राप्नोति, नच प्रयत्नं करोति नचाभावे शुष्यति, नहि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तवृद्धिशोषौ[१] बहुतरौ प्राप्नोति प्रयत्नं वा करोति, स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः। ॥ ७० ॥

प्रमेयदीपिका

पृष्टस्य समस्तस्योत्तरमुक्तम्। तत् किमापूर्यमाणमित्यनेनेत्यत आह- **तेनेति ॥** क्रियमाणेत्युपस्कर्तव्यम्। नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्याभावः। बाह्यानुसन्धानरहितस्य युज्येतापि कथञ्चिद् गमनादिकम्। विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात्? तस्य नियतसाधनसाध्यस्यानुसन्धानेन विनाऽनुदयादित्याशङ्कापरिहारार्थमिति शेषः। 'तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति' इति सङ्क्षेपेणोक्तम्। तद् विवृणोति- **य इति ॥** कामशब्दस्यार्थो विषयैरिति। अन्यथा 'विहाय कामान्' इत्युत्तरविरोधात्। 'अचलप्रतिष्ठम्' इत्यस्यैव व्याख्यानम्- **नोत्से-**

१. प. सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तौ वृद्धिशोषौ।

कमित्यादि ॥ कुत एषोऽर्थ इत्यतः समुद्रदृष्टान्तोपादानसामर्थ्यादिति भावेनाऽऽह- **नहीति ॥** 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यस्यार्थमाह- **स इति ॥** ज्ञानिप्रशंसार्थमेतत् । एतद् दृष्ट्वा केचित् 'ज्ञानिन एव मुक्तिरित्यनेनाऽऽह' इत्याहुः। तदसत्। गतार्थत्वात्। ॥ ७० ॥

भावदीपिका

ननु तस्येति वक्तव्यम्। तेन ज्ञानिना विषयानुभवप्रकारमाहेत्यनन्वितमित्यत आह- **क्रियमाणेति ॥** तथाच तेन ज्ञानिना क्रियमाणो यो विषयानुभवस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः। ननु तर्हि क्रियमाणपदस्य तेनेत्यनेन सापेक्षत्वेनासमर्थत्वाद् विषयानुभवपदेन समासोऽयुक्तः। 'सापेक्षमसमर्थवद् भवति' इति वचनात्। 'समर्थः पदविधिः' इति समर्थस्य सुबन्तस्य समर्थेनैव सुबन्तेन समासविधानात् । अतस्तत्क्रियमाणेति वक्तव्यमित्यत आह- **नित्यसापेक्षत्वादिति ॥** क्रियमाणपदस्य विषयानुभवपदेन समासेऽपि पूर्वेण ज्ञानिवाचितच्छब्देनाऽऽकाङ्क्षा न विहन्यते। 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ दर्शनात्। 'सापेक्षमसमर्थवद् भवति' इति वचनमुत्थाप्याकाङ्क्षारूपानित्यसापेक्षविषयम्। प्रकृते तूत्थिताकाङ्क्षारूपनित्यसापेक्षत्वाङ्गीकाराददोष इत्याशयः। प्रवृत्तेरपि विषयानुसन्धानाभावेऽयोगात् कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **नियतसाधनेति ॥** इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपनियतसाधनेत्यर्थः।

॥ **कामशब्दस्येति ॥** काम्यन्त इति कर्मव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति ॥** कामनं काम इति भावव्युत्पत्त्या इच्छां गृहीत्वा विषयाणां कामशब्देनाग्रहणे 'विहाय' इत्युत्तरश्लोके कामशब्देन विषयाणां गृहीतत्वात् तद्विरोधः स्यादित्यर्थ इत्याहुः। वस्तुतस्तु, **अन्यथा** 'तद्वत् कामाः' इति शब्दोक्तविषयप्राप्तावपि इच्छाभावेन नोत्सेकादिकं प्राप्नोतीति विवरणाकरणे 'तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति'

'विहाय कामान्' इत्यनयोः परस्परं विरोधः स्यादिति भावः ॥ **प्रशंसार्थमेतदिति** ॥ 'प्रसादे सर्वदुःखानाम्' इत्यादिना ज्ञानिनो मुक्तेः प्रतिपादितत्वेन पुनस्तदुक्तौ प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ **एतद् दृष्ट्वेति** ॥ प्रयोजनशून्यं 'स शान्तिमाप्नोति' इति वचनं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ **ज्ञानिन एवेति** ॥ नचाज्ञानिन इत्यर्थः ॥ **गतार्थत्वादिति** ॥ 'नचाभावयतः शान्तिः' इत्यभिप्रेतत्वेन गतार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७० ॥

भावरत्नकोशः

ननु 'तस्य विषयानुभव' इति वक्तव्यम् । यावता 'कर्तृकर्मणोःकृति' इति कृदन्तपदयोगे षष्ठी विहिता । विषयानुभवेति च कृदन्तम् । अतः तेनेति तृतीयानुपपत्तिः । 'तेन ज्ञानिनो विषयानुभवप्रकारम्' इत्यनन्वितं चेत्यत आह- **क्रियमाणेतीति** ॥ क्रियमाणेत्यत्र शानचः लादेशत्वेन तद्योगे 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधात् तृतीयैव युक्ता । न षष्ठीति भावः । एतेन अनन्वितमिति चोद्यं च निरस्तम् । ननु क्रियमाणपदस्य 'तेन' इत्यनेन पदेन सापेक्षत्वात् सापेक्षस्य च 'सापेक्षमसमर्थम्' इत्यसमर्थत्वात् समर्थस्यैव 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषासूत्रे पदान्तरेण समास इति वैयाकरणैरभिधानाद् विषयानुभवपदेन कथं समास इत्यत आह- **नित्यसापेक्षत्वादिति** ॥ 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादाविवात्रापि समास उपपद्यत इति भावः । तथाच समर्थसूत्रे हरदत्तः- ''कथं तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्तिः?' इत्याक्षिप्य 'नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्धः । किं तर्हि ? समुदायेन गुरुकुलेन । गुरुद्वारकश्च कुलेन सम्बन्ध इति गुरुणाऽपि योगो भवति । उक्तं च- 'समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृष्टावयवास्तेऽपि युज्यन्ते तद्वता सह ॥' इति । अथवा, परिपूर्णस्वार्थस्यान्येन सहैकार्थीभावः सामर्थ्यम् । स्वार्थपरिपूर्तिश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतियोगिनेति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः । उक्तं च 'सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । स्वार्थवत् सा

व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥' इति'' इति द्वेधा समाधानमभ्यधत्त ॥*

क्रियमाणमित्युपस्कारे नैवं समाधानसम्पादनायास इति तु मन्दम् । नहि विषयानुभवप्रकारः पुरुषेण क्रियते। किन्त्वनुभव एवेति क्रियमाणेत्युपस्कार एव युक्तः ॥ **युज्येतापीति** ॥ उत्सूत्रप्रवचनादेर्दर्शनादिति भावः ॥ **नियतेति** ॥ **नियतं साधनमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि** । **अन्यथा** 'तद्वत् कामाः' इत्यत्र कामशब्दस्य काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या विषयार्थत्वमनङ्गीकृत्य रूढ्येच्छावाचित्वे ॥ **उत्तरेति** ॥ एतद्विवरणपरोत्तरश्लोके विषयार्थककामपदेन विरोधादत्रापि तदर्थत्वमेवाभ्युपेयम् । तत्रापीच्छार्थत्वे निःस्पृहपदेन पुनरुक्तेरिति भावः । उक्तिविरोधादिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ** ॥ **अचलप्रतिष्ठमित्यस्यैवेति** ॥ एतद्विवरणाभावे अचला प्रतिष्ठा यस्य सोऽचलप्रतिष्ठ इति प्रतिष्ठाशब्दितायाः स्थितेरचलत्वं किंरूपं विवक्षितमिति न ज्ञायत इति शङ्का न परिहृता स्यात् । तत्परिहाराय उत्सेकशोषाभावरूपमचलत्वमत्र विवक्षितमिदमिति दर्शयितुं 'नोत्सेकं प्राप्नोति, नच प्रयत्नं करोति', उत्सेकायेति शेषः, 'नचाभावे शुष्यति' इति चाचलप्रतिष्ठत्वं व्याख्यातवानित्यर्थः ।

---

*उमर्जीयम्- ननु क्रियमाणेत्यस्य तेनेत्येतत्सापेक्षत्वेन क्रियमाणेत्यादिसमुदायस्य न विशिष्टैकार्थवाचित्वम् । तथात्वे क्रियमाणस्य शक्यैकदेशत्वेन 'तेन' इत्यनेनान्वयो न स्यात् । नहि श्वशुरशब्दात् पितृशब्दविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां सुशीलेत्यादिविशेषणान्वयः । तथाच विशिष्टैकार्थवाचित्वरूपैकार्थीभावात्मकसामर्थ्याभावान्न समासः । तादृशसामर्थ्ये सत्येव समास इति 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे सिद्धान्तितत्वादित्यत आह- **नित्यसापेक्षत्वादिति** ॥ क्रियमाणविषयानुभवेति समुदायस्य विशिष्टैकार्थवाचित्वमस्त्येव। नचैवं 'तेन' इत्यनेन '**क्रियमाण**' इत्यस्यानन्वयः । शक्यैकदेशत्वादिति वाच्यम् । नित्यसापेक्षत्वेन 'चैत्रस्य दासः' इत्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्युपपत्तेः । तथाचैकार्थीभावात्मकसामर्थ्यसम्भवात् समासोपपत्तिरिति भावः ।

भावबोधः- **अन्यथेति ॥ कामप्राप्तावपीच्छाभावेन नोत्सेकादिकं प्राप्नोतीति विवरणाकरणे 'यं कामाः प्रविशन्ति' 'यः कामान्' इत्यनयोः परस्परं विरोधादिति भावः ।

एषोऽर्थः विषयैरापूर्यमाणोऽपीत्यादिनोक्तोऽर्थः । नहि समुद्रः सरित्प्रवेशनिमित्तां वृद्धिं न प्राप्नोतीत्युक्ते 'अस्ति चेषत् समुद्रेऽपि द्वारि' इति वृद्धेः प्राग् भाष्य एवोक्तत्वात् तद्विरोध इत्यत उक्तं भाष्ये- **बहुतराविति** ॥ ईषद्वृद्धिः प्रागभ्युपगतेति न तद्विरोध इति भाष्यार्थः स्फुटत्वान्नोक्तः । प्रयत्नम् उत्सेकाय करोति समुद्रः । 'स मुक्तिम्' इति भाष्यस्य यो विषयैरापूर्यमाणोऽपीत्यन्वयः । त्रिपाद्यैव विषयानुभवप्रकारस्योक्तत्वात् 'स शान्तिमाप्नोति' इति वचनं व्यर्थमित्यत आह- **ज्ञानीति** ॥ 'यं कामाः प्रविशन्ति स शान्तिमाप्नोति । न पुनः कुत्सितविषयासक्तः' इति वाक्येन ज्ञानिनो हि प्रशंसाऽवगम्यते । 'प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्य' इति प्रागेव ज्ञानिनो मुक्तेरुक्तत्वेन पुनस्तदुक्तेर्नातीव प्रयोजनम् । अतो ज्ञानिस्तवनमित्येव वक्तव्यमिति भावः ॥ **एतद् दृष्ट्वेति** ॥ प्रयोजनशून्यं 'स शान्तिम्' इति वाक्यं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ **ज्ञानिन एवेति** ॥ तथाच शङ्करः- 'विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिः' इति ॥ **गतार्थत्वादिति** ॥ 'नचाभावयतः' इत्यत्र नचाभावयतो ज्ञानं न चाज्ञानिनश्शान्तिरिति विवक्षितत्वात् तेन गतार्थत्वादित्यर्थः ।

गीताक्षरार्थस्तु- ज्ञानिनो बाह्यार्थानुसन्धानहीनस्य मत्तस्येव युज्येतापि कथञ्चिद् गमनादिकम् । विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् । तस्य नियतसाधनसाध्यस्यानुसन्धानेन विनाऽनुदयादित्याशङ्क्य ज्ञानिना क्रियमाणविषयानुभवप्रकारकथनपूर्वकं ज्ञानी प्रशस्यते- **आपूर्यमाणमिति** ॥ नानानदीजलैरापूर्यमाणम्, अचला सरित्प्रवेशाद् वृद्धिविशेषहीना प्रतिष्ठा स्थितिः यस्य तं तथा सरितामप्रवेशनिमित्तशोषहीनं च अत एव सरित्प्रवेशार्थं यत्नहीनं च समुद्रम् आपः यद्वत् यथा प्रविशन्ति तद्वत् तथा यं ज्ञानिनं विषयैरापूर्यमाणमपि उत्सेकानुत्सेकहीनं काम्यन्त इति कामा विषयाः प्रविशन्ति, यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति नचाभावे शुष्यति नच प्रयत्नं करोति, कुत एषोऽर्थो लभ्यत इति चेत् समुद्रदृष्टान्तोपादानसामर्थ्यादिति ब्रूमः । नहि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तौ वृद्धिशोषौ बहुतरौ प्राप्नोति प्रयत्नं वा करोति, स शान्तिं मुक्ति-

माप्नोति। नतु कामान् कामयितुं शीलमस्येति कामकामी कुत्सितविषयेच्छाशीलः शान्तिमाप्नोतीति। विषयभोक्ता कामी कथं शान्तिमाप्नुयादित्यत उक्तम्- नेति ॥ एवं विषयाननुभवन्नपि स ज्ञानी न कामकामी स्यादिति वेति स्वामिनः ॥ ७० ॥

भगवद्गीता

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति　॥ ७१ ॥

भाष्यम्

एतदेव प्रपञ्चयति- **विहायेति** ॥ कामान् विषयान्। निःस्पृहतया विहाय यः चरति भक्षयति। [१]भक्षयामीत्यहङ्कारममकारवर्जितश्च। स हि पुमान्। स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः।　॥ ७१ ॥

प्रमेयदीपिका

'विहाय' इत्यनेनायमेवार्थ उच्यते। अतः पुनरुक्तिरित्यत आह- **एतदेवेति** ॥ यद्यत्र कामा इच्छाविशेषास्तर्हि 'निःस्पृहः' इति पुनरुक्तिः। यदि काम्यन्त इति विषयास्तदा चरतिर्यदि भक्षणार्थः तदा व्याघातः। अथ गत्यर्थस्तदा व्यर्थ इत्यतो व्याचष्टे- **कामानिति** ॥ 'निर्ममो निरहङ्कारः' इत्येतदसम्भवपरिहाराय व्याचष्टे- **भक्षयामीति** ॥ कर्तृत्वाभिमान एवाहङ्कारः। स्वामित्वाभिमान एव ममता। नत्वहम्प्रत्ययादिमात्रमिति भावः। स हि पुमानन्यः पशुरित्यर्थः। कुत इत्यत आह- **स एवेति** ॥ स हि पुमानित्यनेनान्वयसमाप्तिं वदता ज्ञानिन एव मुक्तिरित्येषोऽर्थो नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम्। स्त्रीव्यावृत्त्यभावश्च।　॥ ७१ ॥

---

१. ब. भक्षयामीत्याद्यहङ्कारममकारवर्जितश्च।

भावदीपिका

॥ **कामा इति** ॥ 'विहाय कामान्' इत्यत्र कामा इतिवदेव भावव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ **निस्पृह इति** ॥ तेन पदेनापि स्पृहाशब्दोक्तकाम एव निषिद्ध्यत इत्यर्थः । **इति** कर्मव्युत्पत्त्या ॥ **भक्षणार्थ इति** ॥ 'चर गतिभक्षणयोः' इति धातोरित्याशयः ॥ **व्याघात इति** ॥ विषयहानिविषयभक्षणयोः परस्परविरुद्धत्वादिति भावः ॥ **व्यर्थ इति** ॥ चरतेर्गत्यर्थकत्वे विषयान् चरतीत्यस्य विषयाननुभवतीत्यर्थः स्यात्। तथाच वैय्यर्थ्यम्। पूर्वं विषयैरापूर्यमाणोऽपीति विषयभक्षणस्यैवोक्तत्वेन गतेरनुक्तत्वेन प्रपञ्चकत्वाभावादिति भावः। यद्वा, विषयान् विहाय इतस्ततो गच्छतीति कथनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ **कामानितीति** ॥ तथाच काम्यन्त इति कामा विषयाः । चरतिश्च भक्षणार्थ एव । तत्र च व्याघातपरिहारार्थं निस्पृहतयेत्युक्तमिति भावः ॥ **असम्भवेति** ॥ ज्ञानिनोऽप्यहमित्यात्मबुद्धेर्देहादौ ममेति बुद्धेश्च सत्त्वान्निर्ममत्वं निरहङ्कारत्वं चासम्भवीत्यर्थः। 'अहम्प्रत्ययादि' इत्यादिपदेन ममेति प्रत्ययग्रहणम्। येनासम्भवः स्यादित्याशयः ॥ **अन्वय-समाप्तिमिति** ॥ तथाचानेन 'स शान्तिमधिगच्छति' इति ज्ञानिप्रशंसार्थ-मेतदित्युक्तं भवति॥ **दर्शितमिति** ॥ गतार्थत्वादित्याशयः॥ **स्त्रीव्यावृत्त्यभाव-श्चेति** ॥ दर्शितोऽस्मन्मत इति शेषः। स हि पुमान् अन्यः पशुरिति प्रशंसाकरणेन स्त्रीव्यावृत्त्यभावः स्त्रीणां मुक्तिर्नेति मुक्तिर्न निषिद्धा। अतस्तद्व्यावृत्त्यभावः प्रदर्शितो भवति। समग्रश्लोकस्य एकान्वये स पुमान् शान्तिमधिगच्छति, इति विधौ पुमानित्यस्यानुवादत्वेन मुक्त्यधिगन्तुः पुंस्त्वस्योक्त्या स्त्रीणां मुक्तिगतिर्व्यावर्तिता स्यात्। सा च निषिद्धा, अयुक्ता च। स्त्रीणामपि मैत्रेय्यादीनां मुक्तिश्रवणादिति भावः। ॥ ७१ ॥

भावरत्नकोशः

॥ **अयमेवार्थ इति** ॥ यद्यपि 'निर्ममो निरहङ्कारः' इत्यनुक्तमप्युच्यते।

तथाऽपि 'यदा ते मोहकलिलम्' इति तस्यापि प्रागभिधानादुक्त एवोच्यत इति पुनरुक्तिरित्यर्थः। **एतदेव 'आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठम्' इति श्लोकोक्तमेव॥ इति पुनरुक्तिरिति** ॥ स्पृहाशब्देनेच्छाविशेषस्यैव ग्राह्यत्वात् कामत्यागो निःस्पृहत्व-मित्यैकार्थ्यादिति भावः ॥ **विषया इति** ॥ कामा इति वर्तते। तथाच सुधा - 'कामकर्मत्वाद्धि विषयाः कामाः। कर्मणि घञो विधानात्' इति। चर गति-भक्षणयोरिति धातोः, 'विषयानिन्द्रियैश्चरन्' इति प्रयोगाच्चाऽह- **यदि भक्षणार्थ इति** ॥ **व्याघात इति** ॥ विषयत्यागभक्षणयोर्विरुद्धत्वात् 'विहाय कामान् यश्चरति' इत्युक्तिर्विप्रतिषिद्धेत्यर्थः॥ **व्यर्थ इति** ॥ अतिशयालाभादिति भावः ॥ **असम्भवेति** ॥ ज्ञानिनोऽपि देहादौ ममायमिति बुद्धेरहमित्यात्मप्रतीतेश्च सत्त्वान्निर्ममता निरहङ्कारता चासम्भवदुक्तिकेत्यर्थः। भाष्यभावोक्त्या कृतचोद्यं परिहरति- **कर्तृत्वेति** ॥ ज्ञानलाभेन तु निरस्ता एव पशवो पर इत्यत्रोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह- **अन्यः पशुरिति** ॥ कुतः? स एव पुमानन्यः पशुरिति कस्मादवगम्यत इत्यर्थः ॥ **इत्येषोऽर्थ इति** ॥ तथाच शङ्करः- 'सः ब्रह्मवित् शान्तिं संसारोप-रमलक्षणां प्राप्नोति' इति ॥ **नात्र प्रतिपाद्यत इति** ॥ 'स शान्तिमाप्नोति' इति पूर्वश्लोकेन गतार्थत्वात्। नहि 'स शान्तिमधिगच्छति' इत्यत्र पूर्वोक्तादधिकं किमप्यभिधीयत इति भावः ॥ **स्त्रीव्यावृत्त्यभावश्चेति** ॥ विहाय कामान् यः संन्यासी पुमांश्चरतीति शङ्करीत्याऽन्वये पुमानित्यस्यानुवादत्वात् स्त्रीणां शान्तिर्न प्रतिपादिता स्यात्। तच्च मैत्रेय्यादिस्त्रीणां मुक्तिश्रावकशास्त्रविप्रतिषिद्धम्। 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः' इति स्ववचनविरुद्धं च। 'स पुमानन्यः पशुः' इत्युक्तौ तु स्तुत्यर्थत्वप्रतीत्या स्त्रीव्यावृत्त्यभावः प्रदर्शितो भवतीति स्त्रीणामपि शान्तिरनुमता स्यात्। कुतोऽसावेव पुमानिति चोद्यपरिहाराय 'स शान्तिमधिगच्छति' इति वाक्यं प्राप्तव्यनिर्वाणकत्वादिति हेतुसमर्पकं भवतीत्यतो न पुनरुक्तिरित्यास्माकीनमेव व्याख्यानं युक्तमिति भावः ।

गीताक्षरार्थस्तु- पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्च्यते- **विहायेति** ॥ यः कामान् विषयान् निःस्पृहः निषिद्धस्पृहाहीनः निःस्पृहया चरति भक्षयत्यनुभवति निर्ममः

स्वामित्वाभिमानरहितः निरहङ्कारः भक्षयामीति कर्तृत्वाभिमानहीनस्सन् स एव पुमान्। अन्यः पशुः। कुतः? यतः स शान्तिमधिगच्छतीति। ॥७१॥

भगवद्गीता

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्बाणमृच्छति॥ ७२॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

भाष्यम्

उपसंहरति- **एषेति**॥ ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम्। अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति। अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति 'यं यं वाऽपि' इति वक्ष्यमाणत्वात्। ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम्। 'भोगेन त्वितरे' इति ह्युक्तम्। सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित्। 'सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्' इत्यादेः। दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः। तथाह्युक्तम्-

'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रं पदं ततः[१]।
साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद् विष्णुप्रसादतः॥' इति गारुडे।

'महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यते'

इति नारदीये। निश्चितफलं च ज्ञानम्। 'तस्य तावदेव चिरम्', 'यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः।

१. ब. रुद्रपदं ततः। ग. रुद्रपदं गतः।

प्रमेयदीपिका

ज्ञानी स्तूयते 'एषा' इत्यनेनेत्यसत् । प्रथमवाक्ये तददर्शनादिति भावेनाऽऽह- **उपसंहरतीति** ॥ प्रकरणं समापयतीत्यर्थः । ब्रह्मधर्मभूतेति प्रतीतिनिरासायाऽऽह- **ब्राह्मीति** ॥ स्थितिर्निर्नोक्ता । तत् कथमेवमुच्यत इत्यत आह- **लक्षणमिति** ॥ ब्रह्मविषयज्ञानवतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः । 'किं प्रभाषेत' इत्यादिप्रश्नपरिहारस्यार्थादुक्तत्वादनुपसंहारः ।

'अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः परिव्रज्यास्यां स्थितौ तिष्ठति सोऽपि ब्रह्माऽऽप्नोति, किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य' इति व्याख्यानमसत् । अप्रकृतत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे- **अन्तकालेऽपीति** ॥ ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता । सा किं तद्देहपातानन्तरमेवोतान्यथेत्यपेक्षायामिदमुच्यते । कुतोऽस्यार्थस्य भगवदभिप्रेतत्वमित्यत आह- **यं यमिति** ॥

ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् । कारणपौष्कल्ये च कार्यं भवत्येव । अतः कथं ज्ञानिनः शरीरान्तरप्राप्तिरित्यत आह- **ज्ञानिनामपीति** ॥ प्रारब्धकर्म सामग्र्याः प्रतिबन्धकम् । तदेवान्तकाले ब्रह्मानुसन्धानं प्रतिबध्नातीति भावः । ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीणमित्यत आह- **भोगेनेति** ॥ अस्तु प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः । स च ज्ञानं यच्छरीरे जातं तत्रैवाभूत् । अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत आह- **सन्ति हीति** ॥ तानि कथमेकेनैव शरीरेण भुज्येरन्निति शेषः । सप्तजन्मनीति द्विगुः । इतश्चैतदेवमित्याह- **दृष्टेश्चेति** ॥ बह्वित्यनेकोपलक्षणम् । कथं ज्ञानिनां बहुशरीरप्राप्तिर्दृश्यत इत्यत आह- **तथा-हीति** ॥ ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्राप्तिस्तर्हि गर्भवासादिदुःखैर्विलुप्तशक्तिकं ज्ञानं न मोक्षाय पर्याप्तं स्यादित्यत आह- **निश्चितेति** ॥ तस्य ज्ञानिनः । तावदेव चिरम् । तावानेव विलम्बः । यावन्न विमोक्ष्ये विमोक्ष्यते । प्रारब्धेन कर्मणा । अथावसिते कर्मणि । ब्रह्म सम्पत्स्यत

इत्यर्थः। अवसितकर्मणि ज्ञानिनि विषये पुत्रादयो यदि शव्यं कर्म कुर्वन्ति, यदुच न यदिवा न कुर्वन्ति, सर्वथाऽर्चिषमभिसम्भवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। तदिदमुक्तम्- नैनां प्राप्य विमुह्यतीति ॥

भावदीपिका

ननु लक्षणप्रश्नपरिहारोपसंहारे विभाषणादिप्रश्नपरिहारस्यानुपसंहृतत्वान्न्यूनतेत्यत आह- **किं प्रभाषेतेति** ॥ **अर्थादिति** ॥ अन्यपरादपि तल्लाभ इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। साक्षात् कण्ठत उक्त एवार्थो ह्युपसंहार्य इति भावः ॥ **अप्रकृतत्वादिति** ॥ इदंशब्दस्याव्यवहितपूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वात्, पूर्वं च संन्यासो न प्रकृत इति भावः ॥ **तद्देहेति** ॥ यस्मिन् देहे ज्ञानमुत्पन्नं तद्देहेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ जन्मान्तराणि प्राप्य वेत्यर्थः। **इदमुच्यते** 'स्थित्वाऽस्याम्' इत्येतदुच्यते। यस्मिन् देहे ज्ञानमुत्पन्नं तद्देहत्यागसमय एव यदि ब्राह्म्यां स्थितौ स्थितो भवति, सम्यग् ब्रह्मज्ञानवान् भवतीति यावत्, तर्हि तद्देहपातानन्तरमेव ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः।

॥ **ज्ञानिन इति** ॥ ज्ञानरूपपुष्कलकारणवत इत्यर्थः। मोक्षं विनेति शेषः। **सामग्र्याः** ज्ञानरूपायाः ॥ **क्षीणमिति** ॥ तथाच ज्ञानप्रतिबन्धकं कर्मैव नास्तीति भावः ॥ **भोगेनेति** ॥ **इतरे** अप्रारब्धादितरे। आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते। अथेति नियमसूचक इति सूत्रार्थः। तथाच ज्ञानात् सर्वकर्मक्षय इत्याशयः। ननु 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति सूत्रेण सप्त च तानि जन्मानि चेति कर्मधारयसमासे सप्तजन्मस्विति भवेदित्यत आह- **सप्तजन्मनीति** ॥ तथाच सप्तानां जन्मनां समाहार इति द्विगुसमासे 'द्विगुरेकवचनम्' इति एकवचने च सति सप्तजन्मनीति साधुरित्यर्थः।

ननु केषाञ्चिच्छरीरद्वयेनापि भोगेन कर्मक्षयसम्भवात् कथं बहुशरीरेत्युक्तमित्यत आह- **बह्विति** ॥ भाष्यस्थे प्रमाणे **ऊर्ध्व** उन्नत **उत्तमः** रुद्रपदयोग्यः, **उग्रतपाः**, 'शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः' इति वचनात्। पश्चाच्छद्ब्रह्म-

कल्पानन्तरं रौद्रपदं प्राप्य । 'पश्चाशद्ब्रह्मणस्तथा । रुद्रस्य' इति वचनात् ।। **लुप्तशक्तिकमिति** ।। भर्जितबीजवदिति भावः । 'यदुच न' इत्यस्मात् पूर्ववाक्यम् 'अथ यदुचैवास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्ति' इति । तद् व्याचष्टे- **अवसितेति** ।। शव्यं शवसम्बन्धि कर्म संस्कारादिरूपं प्राप्नोति । ज्ञानमहिम्नेत्यर्थः ।। **नैनां प्राप्येति** ।। ब्रह्मज्ञानरूपां स्थितिं प्राप्य कर्मवशात् प्राप्तगर्भवासादिदुःखैर्न विमुह्यति । तदीयज्ञानं लुप्तशक्तिकं सन्मोक्षजनने समर्थं न भवतीत्येतन्नेत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयत इति शङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- ज्ञानीति ।। प्रथम-वाक्ये तद्दर्शनादिति ।। 'आपूर्यमाणम्' इत्यत्र 'स शान्तिमाप्नोति' इति ज्ञानिस्तवनस्य दर्शनादित्यर्थः । 'स शान्तिमाप्नोति' इति वचनं न ज्ञानिनो मुक्तिप्रतिपादनार्थम् । 'नचाभावयतः' इति ज्ञानिनो मुक्तेरुक्तत्वात् । किन्तु 'यं कामाः प्रविशन्ति स शान्तिमाप्नोति' इति ज्ञानी प्रशस्यत इत्येव वक्तव्यमिति तत्रैव स्तुतिः प्राप्तेति भावः । अध्यायार्थोपसंहारप्रतीतिव्युदासायाऽऽह- **प्रकरण-मिति** ।। प्रजहातीत्यादिप्रकरणमित्यर्थः *।। **ब्रह्मधर्मभूतेतीति** ।। ब्रह्मण इयं ब्राह्मीत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धो धर्मधर्मिभाव इति प्रतीतिनिरासायेत्यर्थः ।

एवमुच्यते ब्राह्मी स्थितिरेषेत्येवमुच्यते । स्थितिर्नोक्तेत्युक्तदोषं परिहर्तुमाह- **लक्षणमुक्तमिति** ।। लक्षणप्रश्नपरिहारोपसंहारेऽपि भाषणादिप्रश्नपरिहार-स्यानुपसंहृतत्वान्न्यूनतेति शङ्कां परिहर्तुमाह- **किं प्रभाषेतेत्यादि** ।। **अर्था-दिति** ।। 'अन्यपरादपि तल्लाभः' इत्युक्तप्रकारेणोक्तत्त्वात् तदुपसंहाराभावो न दोष इत्यर्थः । 'स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽन्तेऽपि वयसि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्बाणमृच्छति' इति शङ्करभाष्यं सार्थं

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम् - हेतूक्तिपूर्वकत्वादेरभावादाह- **प्रकरणं समापयतीत्यर्थ इति** ।।

सङ्क्षिप्यानुवदति- **अन्तकाले चरमे वयस्यपीत्यादिना** ॥ **अप्रकृतत्वादिति** ॥ प्रव्रज्येति संयोज्य व्याख्यानं तदा युक्तं यदि संन्यास इतःपूर्वं प्रकृतः स्यात्। नचैवम्। तस्मान्नेदं व्याख्यानमित्यर्थः।

उक्ता 'नचाभावयतः शांतिः' इत्यादौ। इदं 'स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि' इति प्रमेयम् । **अन्यथा** ब्राह्म्यां स्थितावविद्यमानश्चेत्। अन्तकालेऽपि ब्रह्म चेन्नानुसन्दध्यादिति यावत्। न ब्रह्म गच्छतीति भाषणीयेऽपि 'जन्मान्तरं प्राप्नोति' इति वचनं न ब्रह्म चेद् गच्छेत् किं कुर्यादिति शङ्कापनोदाय वस्तुस्थितिकथनं भाष्य इति स्फुटत्वान्न व्याख्यातम्। 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यादौ तथा स्थितेराह- **ज्ञानमेवेति** ॥ **सामग्र्याः** मोक्षे पुष्कलकारणस्य ज्ञानस्य। 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इति सूत्रस्यायमर्थः। तुः ज्ञानिनः प्रारब्धभोगे 'उपमर्दं च' इत्युक्तविशेषसूचकः। अथशब्दो नियमार्थः। इतरे प्रस्तुतानारब्धादन्ये प्रारब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा, अथ प्रारब्धपुण्यपापक्षपणादन्वेव, नतु ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमिव विलम्बेन ब्रह्म सम्पत्स्यते। एवं ब्रह्मद्विट् तम आप्नोतीति। स च क्षयः अभूदित्यन्वयः। जन्मान्तरप्राप्तिपदार्थानुवादः- **शरीरान्तरारम्भ** इति।

सप्त च तानि जन्मानीति विगृह्य 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासे सप्तजन्मस्विति स्यादित्यत आह- **सप्तेति** ॥ तथाच 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनं युक्तम्। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् कस्मान्न भवतीति चेन्न। अदन्तत्वाभावेनास्त्रीत्वात्। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इत्युक्तेः। अत एव 'द्विगोः' इति ङीबपि प्रत्यूढः। 'अनो नलोपश्च वा द्विगुःस्त्रियाम्' इत्यपि न भवति। अन्प्रत्ययान्तत्वाभावात्। मत्प्रत्ययान्त एवायं जन्मशब्द इति केषाञ्चिद् व्याख्यानमम्अुलम्। पञ्चकर्म पञ्चकर्मीत्युदाहरणानुपपत्तेः। नलोपश्च वेति नलोपस्य वैकल्पिकत्वव्याख्यानं तु 'नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते' इति कैयटविरोधादनादरणीयम्। अत्र 'अनो नलोपश्च' इति तु छान्दसत्वान्नाऽश्रितमिति भावेन टीकायां सप्तजन्मनीत्यनुवाद इति द्रष्टव्यम्।

इतश्च दर्शनरूपहेतोश्च। **एतत्** ज्ञानिनः शरीरान्तरप्राप्तिरित्येतत्। **एवं** प्रारब्धसद्भावे सतीत्याहेत्यर्थः। ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेर्दृष्टेश्चेत्यभिधाय तत्र प्रमाणीकृते 'स्थित' इत्यत्र रौद्रं पदं, साङ्कर्षणं शेषपदमिति, 'महादेव परे जन्मन्' इति वचने च ज्ञानिनो जन्मद्वयोक्तेरविसंवादाय भाष्यगतबहुशब्दभावमाह- **बह्वितीति**॥ गारुडवचने 'ऊर्ध्वः' इत्यूर्ध्वापरनामको रुद्रपदयोग्यो जीव उग्रतपा गृह्यते। रौद्रपदप्राप्तेः पूर्वमुग्रतपा इत्येव तस्य प्रसिद्धं नाम। 'शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः' इत्यनुव्याख्यानात्। बृहद्भाष्ये पैङ्गिश्रुतौ 'शेषः सदाशिवश्चोर्ध्वस्तपोऽहङ्कार एव वा' इति रौद्रावतारत्वेनोक्त ऊर्ध्वोऽन्य एवेति न तद्विरोधः। प्राप्स्यमानरुद्रपद उग्रतपाः अत्र तूर्ध्वनामोक्त इति। 'ऊर्ध्वः उन्नतः उत्तमः' इत्यर्थ इत्यप्याहुः। **परे जन्मन्** परस्मिन् जन्मनि। शेषपदप्राप्त्यनन्तरमिति यावदिति भाष्यार्थः। लुप्तशक्तिकं ज्ञानम्। ज्ञानस्य फलं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणम्। कुतो निश्चितमित्यत उक्तं भाष्ये **तस्येत्यादि**॥ प्रकृतोपयोगाय 'यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यते' इति श्रुतिशेषं व्याचष्टे- **तस्य ज्ञानिन इत्यादि**॥ मुचेः कर्मणि लृटि स्यप्रत्यये लृटस्तादेशे टेरेत्वे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारस्य लोपे 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे छन्दसि विमोक्ष्य इति रूपम्। तदनूद्य प्रतिपदं दर्शयति- **न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यत इति**॥ **प्रारब्धेन** प्रारब्धप्रतिबन्धात्।

यथा ज्ञानानन्तरमपि न मोक्षनियमः तथा कर्मक्षयानन्तरमपीति शङ्का मा भूदिति भावेन श्रुतावथशब्द इति भावेन तदर्थमाह- **अवसित इति**॥ **अवसिते** भोगेन। **कर्मणि** प्रारब्धे। 'यदु च न' इति वाक्यात् 'अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्ति' इति पूर्ववाक्यम्। तद् व्याचष्टे- **अवसितकर्मणीति**॥ **सप्तम्यर्थो विषय इति**। शव्यं कर्म शवस्य कर्तव्यं संस्कारादि। भवतेरकर्मकत्वादर्चिषमर्चिर्लोकमिति कथं कर्मोक्तिरित्यत आह- **प्राप्नोत्येवेति**॥ भू प्राप्तावित्युक्तेः प्राप्त्यर्थस्य भवते रूपम्। छन्दस्त्वान्नाऽत्मनेपदम्। तथाचानुभवतीतिवत्

सकर्मकत्वं युक्तमिति भावः* । उद्गीतत्वपरिहाराय गीतारूढतामाह- **तदिद-मिति ॥** ज्ञानस्य चिरकालीनत्वेन ज्ञानी मुक्तिमाप्नोत्येवेत्येतद्, गीतायाम् एनां ब्राह्मीं स्थितिं ब्रह्मविषयकज्ञानं प्राप्य प्रकर्षेणाऽस्वा न विमुह्यति अप्रतिबद्ध-ब्रह्मानुसन्धानयुक्तो गर्भवासदुःखादिना मोहं न प्राप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः ।

भाष्यम्

नच कायव्यूहापेक्षा । 'तद् यथेषीकातूलम्'[१], 'तद् यथा पुष्करपलाशे', ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि' इत्यादिवचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः । प्रमाणाभावाच्च । नच तच्छास्त्रं प्रमाणम् ।

'अक्षपादकणादानां साङ्ख्ययोगजटाभृताम् ।
मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः ॥'.

इति निन्दनात्[२] । यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्व-मेव । न सत्यत्वम् । नहि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थे प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम्-

'एष[३] मोहं सृजाम्याशु यो जनान् मोहयिष्यति ।

* उमर्जीयम् - सत्तार्थस्यैवाकर्मकत्वादिति भावः । न च प्राप्त्यर्थस्य चौरादि-कत्वाण्णिजात्मनेपदयोः प्रसङ्गः, भू प्राप्तावात्मनेपदीति चुरादौ स्मरणादिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वेन भौवादिकस्यैव प्राप्त्यर्थत्वोपपत्तेः। चौरादिकत्वेऽपि 'आधृषाद्वा' इति णिचो विकल्पितत्वेन णिच्सन्नियोगेनैवाऽत्मनेपदमित्येक-देशिभिरङ्गीकृतत्वेन भवतीति रूपोपपत्तेश्चेत्याशयात् ।

१. ब. तद्यथैषीकातूलम् ।

२. प. निन्दावचनात् ।

३. ब. एष मोहमिति श्लोकार्धं न पठ्यते ।

त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ।
प्रकाशं[1] कुरु चाऽत्मानमप्रकाशं च मां कुरु ॥'

इति वाराहे।

'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः ।
चकार शास्त्राणि विभुर्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः ॥
दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु ।
चक्रुर्वेदैश्च ब्राह्माणि वैष्णवान्[2] विष्णुवेदतः ॥
पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा ।
तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतीरितः ।
अतः शैवपुराणानि योज्यान्यन्याविरोधतः ॥'

इति नारदीये ।

'अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः ।' भीष्मादीनां तत्क्षणे[3] युक्त्यभावः । 'स्मरन् त्यजति' इति वर्तमानापदेशो हि कृतः । तच्चोक्तम् -

'ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा ।
विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि ॥'

---

१. ब. प्रकाशं कुर्विति श्लोकार्धं न पठ्यते ।

२. प. वैष्णवाः

३. ब. भीष्मादीनां तु तस्मिन् क्षणे ।

इति गारुडे । नचान्येषां तदा स्मृतिर्भवति ।

'बहुजन्मविपाकेन[1] भक्तिज्ञानेन ये हरिम् ।
भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति नचान्यथा ॥'

इत्युक्तेर्ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रमेयदीपिका

पाशुपतवैशेषिकादयस्त्वाहुः- अनियतकालविपाकान्यपि कर्माणि ज्ञानी योगसामर्थ्यात् समाहृत्यानेकशरीरफलान्यपि कायव्यूहनिर्माणेन क्षपयित्वाऽपवृज्यते[2] । तत् कुतोऽस्य देहान्तरमिति । तत्राऽह- **नचेति** ॥ ज्ञानिनः कर्मक्षयार्थमिति शेषः । तथाहि- अप्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा ? नाऽद्यः । तेषां ज्ञानेनैव क्षीणत्वादिति भावेनाऽह- **तद्यथेति** ॥ द्वितीये तु यः कश्चिज्ज्ञानी तथा करोति, सर्वो वा ? आद्ये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह- **प्रारब्धे त्विति** ॥ द्वितीयासम्भवे हेतुमाह- **प्रमाणेति** ॥ चशब्दात् प्रागुदाहृतप्रमाणविरोधाच्च । पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोक्तत्वात् कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह- **नचेति** ॥ तच्छिष्या अपि तच्छब्देनोच्यन्त इति बहुवचनम् ।

'उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणस्सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥'

इत्यादौ तत्स्तुतिरपि दृश्यत इत्यत आह- **यत्र त्विति** ॥ वैष्णवशास्त्रोक्तप्रकारेण शिवभक्तानाम् । लक्षणयेति शेषः । सत्यत्वं तदुक्तार्थस्येति शेषः । उक्तनिन्दाविरोधादिति भावः । तर्हि शैवपुराणानि कायव्यूहनिर्माणनियमादौ

---

१. ब. बहुजन्मविपक्वेन ।
२. ग. प्रवृज्यते ।

प्रमाणानीत्यत आह- **नहीति** ।। तेषामिति बुद्धिस्थशैवपुराणपरामर्शः । इतरग्रन्था उदाहृतगारुडादयः ।

शैवपुराणानां गारुडादिवैष्णवग्रन्थानां च को विशेषो येन बाध्यबाधकभाव इत्याशङ्क्य, दुर्जनव्यामोहनार्थप्रणीतपाशुपतादिमूलानि शैवपुराणानि, सम्यग्ज्ञानार्थप्रणीतपञ्चरात्राद्यनुसारिणो गारुडादिग्रन्था इत्याशयवान् पाशुपतादिशास्त्राणां मोहनार्थत्वे तावत् प्रमाणमाह- **तथाहीति** ।। कारयेति स्वार्थे णिच् । अतथ्यानि सर्वथाऽप्यविद्यमानानि । वितथ्यानि व्यधिकरणानि च तेषु दर्शयस्व । प्रकाशं प्रसिद्धम् । इदानीं तन्मूलत्वं शैवपुराणानामितरेषां पञ्चरात्रादिमूलत्वमित्यत्र प्रमाणमाह- **कुत्सितानीति** ।। तच्छास्त्रसमयेन तच्छास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य । **वेदैरिति** । वेदानामापातप्रतीतिमनुसृत्य । भागवतं भगवद्विषयम् । उक्तमुपसंहरति- **अत इति** ।। ज्ञानिनां मुक्तिर्भवत्येव । नतु तद्देहपातानन्तरमिति नियम इत्युपसंहारार्थः ।

ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽन्तकाले ब्राह्म्यां स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताः । तत् कथमेतदुक्तमित्यत आह- **भीष्मादीनां त्विति** ।। साक्षाद् देहत्याग-क्षणे । युक्त्या परमेश्वरे मनोयोगेन भाव्यमित्येव कुत इत्यत आह- **स्मरन्निति** ।। 'यं यं वाऽपि' इत्यत्र । भीष्मादीनां तस्मिन् क्षणे युक्त्यभाव इत्येतत् कुत इत्यत आह- **तच्चेति** ।। ननु तत्क्षणे युक्त्या मुक्तिश्चेदज्ञानिनामपि तत्सम्भवेन मुक्तिप्रसक्तिरित्यत आह- **नचेति** ।। भक्तिज्ञानेनेति द्वन्द्वैकवद्भावः । भक्तिसहितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा ।

भावदीपिका

विपाकानि फलकानि । ज्ञानोत्पत्तिजन्मन्येवेति शेषः । **सा कायव्यूहापेक्षा** ।। **प्रागुदाहृतेति** ।। 'स्थितप्रज्ञोऽपि' इत्यादिप्रमाणे क्रमादनेकजन्मप्राप्त्यनन्तरं

मुक्तिकथनेन सर्वेषां कायव्यूहाङ्गीकारेण तत्प्रमाणविरोधादित्यर्थः। ननु कथं बहुवचनम्? अक्षपादकणादयोरिति वक्तव्यत्वादित्यत आह- **तच्छिष्या अपीति**॥ तथा चाक्षपादाश्च कणादाश्चेति विग्रहो द्रष्टव्यः। पाशुपतं तदाख्यं ज्ञानं, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रम्। अव्यग्रं यथा स्यात् तथा सावधानेनोक्तवानतस्तत्समीचीनमिति शैवशास्त्रस्तुतिरपि दृश्यत इत्यर्थः।

ननु 'उमापतिः' इत्यत्र पाशुपतशास्त्रस्यैव स्तुतिर्दृश्यते, नतु शिवभक्तानाम्। अतः कथमुच्यते शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमिति? तत्राऽह- **लक्षणयेति**॥ पाशुपतशास्त्रस्य निन्दितत्वेन मुख्यार्थासम्भवाद् ये पाशुपतशास्त्रस्वीकर्तारः शिवभक्तास्तत्स्तुतिपरत्वमेव लक्षणया वक्तव्यमित्यर्थः। ननु 'उमापतिः' इति श्लोके कस्य पदस्य लक्षणया स्तुतिपरत्वम्? लक्षणायाः पदधर्मत्वेन वाक्ये तदभावादिति चेत्, उच्यते। अत्र श्लोके उक्तवानित्यनन्तरमतस्तच्छास्त्रं समीचीनमिति तद्ग्रन्थ एवोत्तरत्र वाक्यं भविष्यति। तदभावेऽध्याहारोऽपि वा कर्तव्यः। तथाच प्रधानभूतस्य समीचीनमिति पदस्योक्तार्थलक्षकत्वमिति द्रष्टव्यम्। वाक्य एव लक्षणामङ्गीकृत्येदमित्यन्ये। नन्वेतदप्ययुक्तम्। 'अक्षपादकणादानाम्' इति शिवभक्तानां निन्दितत्वात् कथं तत्स्तुतिरङ्गीक्रियत इत्यत उक्तम्- **वैष्णवशास्त्रोक्तप्रकारेण शिवभक्तानामिति**॥ विष्णुलक्ष्मीब्रह्मवायुसरस्वतीभारत्यपेक्षया नैच्यं ज्ञात्वा विष्णुभक्तत्वादिना रूपेण च शिवं ज्ञात्वा ये तत्र भक्तिं कुर्वन्ति तेषां स्तुतिः क्रियत इत्यर्थः। तथाच पूर्वं शिवभक्तानां निन्दितत्वेन तद्विरोधिशिवभक्तस्तुतिरेवोचिता । नतु पाशुपतशास्त्रस्य, असङ्गतेरिति भावः। ननु कुतः पाशुपतशास्त्रोक्तार्थस्य सत्यत्वाभाव इत्यत आह- **उक्तनिन्देति**॥ तदुक्तार्थस्य यदि सत्यत्वं तर्हि तन्मतावलम्बिनां निन्दा न स्यादित्यर्थः। **शैवपुराणानि** व्यासकृतानीत्यर्थः।

उदाहृतेति॥ 'स्थितप्रज्ञोऽपि' इत्याद्युदाहृतेत्यर्थः। तत्र ज्ञानिनः क्रमादनेक-

जन्मप्राप्त्युक्त्या कायव्यूहनियमप्रतिपादकशैवपुराणस्य तद्विरोध इत्याशयः ॥ **स्वार्थे णिजिति** ॥ तथाच कुर्वित्यर्थः ॥ **प्रसिद्धमिति** ॥ तथाचाऽत्मानं मां च प्रतीत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **सर्वथेति** ॥ लिङ्गमूलान्वेषणादीनि ॥ **व्यधिकरणानि** । वस्तुगत्या विष्णुनिष्ठानि सर्वोत्तमत्वादीनि यद् रुद्रे प्रदर्श्यन्ते तानि व्यधिकरणानीत्यर्थः ॥ **तेषु** शास्त्रेषु ॥ **दर्शयस्व** प्रतिपाद्यतयेति शेषः ॥ **प्रसिद्धमिति** ॥ तथाचाऽत्मानं प्रति प्रकाशं प्रसिद्धं कुरु । मां च प्रति अप्रकाशमप्रसिद्धं कुर्विति योज्यम् ।

तन्मूलत्वम् पाशुपतशास्त्रमूलत्वम् । ननु पुराणशब्देनैव भागवतस्य गृहीतत्वात् किं विशिष्योच्यते भागवतमिति? तत्राऽह- **भगवद्विषयमिति** ॥ ननु ज्ञानिनां तद्देहपातानन्तरं मुक्तिरुत जन्मान्तरं प्राप्येति शङ्कायामन्तकालेऽस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति, अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोतीति प्रमेयस्यैतावत्प्रबन्धेनोपपादितत्वात् तस्यैवोपसंहारे कार्ये ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिरित्यसङ्गतं किमुपसंह्रियत इत्यत उपसंहाराभिप्रायमाह- **ज्ञानिनामित्यादिना** ॥ **भीष्मादय इति** ॥ 'इति मतिरुपकल्पिता' इत्यादिस्तोत्रकरणेन भीष्मादीनामन्तकाले ब्राह्म्यां स्थितौ स्थितत्वं प्रमितमिति भावः । पूर्ववाक्यार्थं वदन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति- **साक्षादिति** ॥ तत्क्षण इत्यस्यार्थोऽयम् । भाष्ये **वर्तमानेति** ॥ स्मरन्नित्यत्र वर्तमानार्थकलडादेशस्य शतुर्वर्तमानार्थकत्वेन स्मरणस्य त्यजतीति वर्तमानार्थकलडन्तशब्दोक्तत्यागस्य च समानकालीनत्वं लभ्यत इति भावः ।

तत्सम्भवेन तत्क्षणे युक्तिसम्भवेन । ननु भक्तिज्ञानाभ्यामिति वक्तव्यमित्यत आह- **द्वन्द्वैकवद्भाव इति** ॥ 'स नपुंसकम्' इति च नपुसकत्वं द्रष्टव्यम् । तथाच भक्तिश्च ज्ञानं च भक्तिज्ञानं तेनेत्यर्थः । शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपी समासो वेत्याह- **भक्तीति** ॥

भावरत्नकोशः

अनियतकालविपाकानि एतस्मिन्नेव काल एतस्य कर्मणः फलौन्मुख्यमिति

नियमशून्यानि । **कायव्यूहनिर्माणेन** योगसामर्थ्यादिति वर्तते । **अपवृज्यते** अपवर्गं प्राप्नोति । **अस्य** ज्ञानोत्पत्तिजन्मन्येव सर्वकर्मक्षपणसमर्थस्य । **सा** कायव्यूहापेक्षा । **तेषाम्** अप्रारब्धकर्मणाम् । 'अग्नौ प्रोतं प्रदूयत एवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते', 'आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते', 'भस्मसात् कुरुते तथा' इति भाष्ये श्रुतिद्वये स्मृतौ च शेषः ।

'इषीकातूलम्' इत्यत्र 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वत्वं छान्दसत्वान्न कृतम् । प्रदूयते विनश्यतीत्यर्थः । अनेन पूर्वाघनाशश्रवणेऽप्युत्तरेषामघानां भावान्मोक्षायोग इति शङ्कापरिहाराय भाष्ये द्वितीयश्रुत्युदाहरणं कृतम् । उत्तरेषामप्यघानां ज्ञानेनैवाश्लेषवचनेन मोक्षविघाताभावस्य सिद्धत्वान्न तैरपि तदयोगशङ्केति हृदयम् । **द्वितीये** प्रारब्धकर्मक्षयार्थमिति पक्षे । **तथा करोति** कायव्यूहनिर्माणेन कर्माणि क्षपयति । **आद्ये** प्रारब्धकर्मविषये । **तत्रापि यः कोऽपि** ज्ञानीति पक्षे । कायव्यूहनिर्माणेनापि प्रारब्धे भुक्ते न विरोधः । ज्ञानिवर्गे कस्यचित् तथाविधस्यापि सम्भवादिति भावः ।। **द्वितीयासम्भव इति** ।। सर्वोऽपि ज्ञानी कायव्यूहेन प्रारब्धफलं भुक्तमिति द्वितीयपक्षो न सम्भवतीत्यत्रेत्यर्थः ।*

विरोधाच्च इति समुच्चिनोतीति शेषः । अक्षपादकणादयोः शास्त्रप्रवर्तकयोर्द्वित्वात् कथं बहुवचनमित्यत आह- **तच्छिष्या अपीति** ।। **उच्यन्त इति** ।। लक्षणया प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । **बहुवचनम्** उपपन्नम् । **ज्ञानं** ज्ञायतेऽनेनेति शास्त्रम् । **अन्यग्रं** सावधानम् । अतस्तत्समीचीनमिति पाशुपतशास्त्रस्तुतिर्दृश्यत इत्यर्थः । अनेन भाष्ये 'स्तुतिः' इत्यनन्तरं दृश्यत इति शेष इति ज्ञायते । ** ननु शिवभक्तानां स्तुतिरित्ययुक्तम् । शैवपाषण्डानां 'ब्रह्मणस्सुत उमापतिः'

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **प्रागुदाहृतेति** ।। 'स्थितप्रज्ञोऽपि' इत्यादिप्रमाणेत्यर्थः ।

** उमर्जीयम्- ननु 'अक्षपादकणादानाम्' इति बहुवचनमयुक्तम् । अर्थबहुत्वाभावात् । नच 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इत्युक्तेर्जातौ बहुवचनमेतदिति वाच्यम् । अक्षपादत्वकणादत्वयोरेकव्यक्तिकत्वेनाजातित्वादित्यत आह- **तच्छिष्या अपीति** ।।

इत्युक्तेरनुचितत्वादित्यत आह- **वैष्णवेति** ॥ 'लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिराम्पतिः। सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः। तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ॥' इति वैष्णवशास्त्रोक्तप्रकारेण लक्ष्मीविरिञ्चवाणीभ्योऽवमत्वेन गिरिजेन्द्रादिभ्य उत्तमत्वेन भगवद्भक्तत्वं विज्ञाय तत्र भक्तिसम्पन्नानां या स्तुतिस्तत्तात्पर्यत्वमेव 'उमापतिः' इति वचनस्य। न पुनश्शास्त्रप्राशस्त्य-तात्पर्यकत्वमित्यर्थः। भागवतत्वेन शिवे भक्तिमाचरन्तो भाष्ये शिवभक्तशब्देन ग्राह्याः। ते च 'ब्रह्मणस्सुत उमापतिः', 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय' इति भगवदाज्ञयाऽयोग्यजनव्यामोहनाय पाशुपतं शास्त्रं कृतवानिति शिवं स्तुवन्त्यनेन वचनेन। न पुनःपाशुपतशास्त्रं स्तुवन्तीति भाष्यतात्पर्यमिति भावः।

श्लोके स्तुतिबोधकपदं न श्रूयत इत्यत आह- **लक्षणयेति** ॥ 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः' इति वाक्यस्य लक्षणया कान्तावियोग इवास्यापि शिवस्तुतौ तात्पर्यमित्यर्थः*। केचित्तु, शिवभक्तानामिति कर्मणि षष्ठी। शिवो हि ब्रह्मपुत्र उमापतिर्महानुभावः। अतस्तत्र भागवतत्वबुद्ध्या भक्तिमन्तोऽपि महान्त इति लक्षणया शिवभक्ताः स्तूयन्ते। नतु पाशुपतशास्त्रमिति भाष्यभाव इति तात्पर्यमित्याहुः ॥ **उक्तनिन्देति** ॥ पाशुपतादिशास्त्रोक्तस्य सत्यत्वे 'अक्षपादकणादानाम्' इति वचने अल्पचेतसो दुष्टबुद्धय इति स्वीकर्तॄणां निन्दा-वचनविरोधः स्यादित्यर्थः। ज्ञानिवर्गे कस्यचित् तथाविधस्य सम्भवेन सम्प्रति-पत्तेरुत्तरस्योक्तत्वादाह- **कायव्यूहनिर्माणनियमेति** ॥ सर्वेषां ज्ञानिनां कायव्यूहेनैव फलभोग इति नियमे, कर्मक्षपणे चेत्यर्थः। पूर्वं शैवपुराणानां स्वशब्देनानुपात्तत्वादत्र तच्छब्देन कथं परामर्श इत्यत आह- **बुद्धिस्थेति** ॥ 'गारुडादयः' इत्यत्राऽदिशब्देन नारदीयवचनं तत्र भाष्ये चशब्दसमुचित-प्रमाणान्तराणि च गृह्यन्ते। 'शैवान् पाशुपतांश्चक्रे' इति वचनादाह- **पाशु-**

---

* उमर्जीयम् - **लक्षणयेति शेष इति** ॥ अस्य तु स्तुतिपरत्वमेवेति वाक्यान्त्य-शेषत्वादवध्यप्रदर्शनम्।

पतादिमूलानीति ॥ 'ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद् विशिष्यते', 'ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः' इत्यादिप्रमाणानि हृदि निधायाऽह- **सम्यग्ज्ञानार्थेत्यादि ॥** 'एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान् मोहयिष्यति' इति पूर्ववाक्यपर्यालोचनायां, 'प्रकाशं कुरु चाऽत्मानम्' इत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनायां च रुद्रस्य मोहशास्त्रकर्तृत्वं प्रतीयते। अतः कथमत्र णिच्प्रयोग इत्यत आह- **कारयेति स्वार्थे णिजिति ॥** 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति तस्य स्वार्थेऽपि विधानात् कुर्वित्यर्थ इति भावः। काप्यविद्यमानं लिङ्गमूलान्वेषणादिकमतथ्यमिति तत्त्वप्रदीपोक्तमाह- **अतथ्यानि सर्वथाऽप्यविद्यमानानीति ॥ व्यधिकरणानि** विष्ण्वादौ विद्यमानानि रुद्रादिनिष्ठतयोच्यमानानि स्वातन्त्र्यादीनि। **तेषु** रुद्रादिषु। कर्मणि घञन्तत्वमर्शआद्यजन्तत्वं वाऽभ्युपेत्याऽह- **प्रकाशं प्रसिद्धमिति ॥**

तत्त्वप्राशिकायां तु- 'त्वं च सृज। दधीच्यादिभिः कारय च। आत्मानं मां च प्रति प्रकाशं प्रसिद्धिम् आत्मनः प्रसिद्धिं ममाप्रसिद्धिं च कुरु' इत्यर्थ उक्तः। **तन्मूलत्वं** मोहशास्त्रपाशुपतादिमूलत्वम्। **इतरेषां** गारुडादिग्रन्थानाम्। समयशब्देन शास्त्रप्रतीतिं व्युदसितुं विवक्षितं समयशब्दार्थं वदन् तस्य पुराणकरणं प्रति कारणत्वं द्योतयन् 'शैवदर्शनमालम्ब्य क्वचिच्छैवी कथोदिता' इत्याचार्योक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह- **तच्छास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्येति ॥** तथाच शास्त्रसिद्धान्तस्य प्रतिपाद्यतया पुराणकरणं प्रति हेतुत्वात् 'हेतौ' इति तृतीयेति भावः। अप्रतीतार्थानां वेदानां करणत्वायोगादाह- **वेदानामिति ॥** वेदार्थप्रतीतिमूलत्वेऽप्रामाण्यमसङ्गतमित्यत उक्तम्- **आपातेति ॥** तथाचात्र वेदशब्दस्याऽपातप्रतीततदर्थलक्षकत्वात् तत्प्रतीतेश्च हेतुत्वमिति तत्र तृतीयेति भावः।

ननु भागवतशब्देन प्रसिद्धभागवतग्रहणे पुराणमिति व्यर्थम्। भागवतस्य पुराणत्वाव्यभिचारित्वात्। पुराणं भागवतं चेति विवक्षायां भागवतमिति व्यर्थम्। पुराणशब्देनैव तस्यापि ग्रहणसम्भवात्। शैवादिपुराणस्यापि पुराणपदेन ग्रहणेन तस्य विष्णुवेदत्वानुपपत्तेश्चेत्यतो नेह भागवतपदं योगरूढम्। येनोक्तशङ्का। किन्तु केवलयोगशक्तिमदिति भावेनाऽह- **भागवतं भगवद्विषयमिति ॥**

'न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति' इत्यतोऽत्र 'तथा पुराणं भागवतम्' इति प्रयोगो युक्तः। भागवतमितीरितो ग्रन्थो विष्णुवेद इति भाष्ये सम्बन्धः।

ननु ज्ञानिनां तद्देहपातानन्तरमेव मुक्तिरिति नियमो नास्तीत्युपक्रान्तम्। ज्ञानिनां मुक्तिर्भवत्येवेत्युपसंह्रियत इत्युपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नार्थत्वप्रसङ्ग इत्यतः ऐक्यार्थाय भाष्यभावमाह- **ज्ञानिनामिति ॥ ब्राह्म्यां स्थितौ स्थिताश्चेति ॥** 'इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुङ्गवे विभूम्नि' इत्यादिस्तुतिकरणेन तदवगम इति भावः। **एतत्** 'स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म गच्छति' इत्येतत्। 'तस्मिन् क्षणे युक्त्यभावः' इति भाष्यार्थं वदन्नेवोत्तरभाष्यं सङ्गमयति- **साक्षादित्यादि ॥**

भाष्ये शेषं पूरयति- **यं यं वाऽपीत्यत्रेति ॥** स्मरन्नित्यस्य वर्तमानकालार्थकलडादेशशत्रन्तत्वेन तदर्थस्मरणस्य, त्यजतीत्यस्य वर्तमानार्थकलडन्तत्वेन तदुक्तत्यागस्य चैककालत्वस्फोरणाय खल्वेककालार्थप्रत्ययान्तशब्दप्रयोगो गीतायां कृत इति भाष्यार्थः। **युक्त्यभावः** परमेश्वरे मनःप्रणिधानाभावः। मनसो भगवदविषयत्वोक्तये हेत्वर्थगर्भं विशेषणं **कर्मयुक्तानां** प्रारब्धकर्मवतामिति। स्वतन्त्रसाधनोक्तिः **विष्णुमायेति**। 'अन्येषाम्' इति भाष्यार्थः- **अज्ञानामिति ॥** भक्तिज्ञानेनेत्यत्र भक्तिश्च ज्ञानं चेति विग्रहे समासो द्विवचनान्त एव स्यादित्यत आह- **द्वन्द्वैकवद्भाव इति ॥** नायमितरेतरयोगद्वन्द्वः। येन द्विवचनापत्तिः। किन्तु समाहारद्वन्द्वः। समाहारस्य चैकत्वादेकवचनं युक्तम्। यद्वा, 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इत्येकवद्भावे तत्कार्यमेकवचनमुचितमिति भावः। **तत्स्मृतिं** तस्य भजतः स्मृतिं **देवो** भगवान् याति स्मृतिविषयो भवतीति भाष्यार्थः।

भाष्यम्

निर्बाणमशरीरम्। 'कायो बाणं शरीरं च' इत्यभिधानात्।

'एतद्बाणमवष्टभ्य' इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्दप्रतिपादनम् 'अनिन्द्रियाः' इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भगवत उपपद्यते[1] । नचान्यद् भगवत उत्तमं ब्रह्म ।

'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।' इति भागवते ।

'भगवन्तं परं ब्रह्म', 'परं ब्रह्म जनार्दनः[2]', 'परमं यो महद् ब्रह्म', 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः', 'योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः', 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति', 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इत्यादिभ्यः । नच तस्य [3]ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत् कल्प्यम् । तस्यापि शरीरश्रवणात् 'आनन्दरूपम्[4]', 'सुवर्णज्योतीः' 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्यादिषु । यदि रूपं न स्यादानन्दमित्येव स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । कथं च सुवर्णरूपत्वं स्यादरूपस्य ? कथं च दहरत्वम् ? दहरस्थश्च 'केचित् स्वदेह' इत्यादौ रूपवानुच्यते । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'रुग्मवर्णं कर्तारम्', 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'सर्वतः पाणिपादं तत्', 'विश्वतश्चक्षुरुत' इत्यादिवचनात्, विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानन्नसीयते ।

---

१. ब. उपपद्येत ।

२. ब. जनार्दन ।

३. ब. तद्ब्रह्मणः ।

४. ब. आनन्दरूपममृतम् ।

प्रमेयदीपिका

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मस्वरूपानन्दमिति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्धमित्याशयवान्निर्बाणमिति भिन्नं पदं व्याचष्टे- **निर्बाणमिति** ॥ कथमेतदित्यत आह- **काय इति** ॥ कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमेतत् ।अनेन ब्रह्मणो निराकारत्वं प्राप्तम्। तत्प्रतिषेधार्थमाह- **निर्बाणेति** ॥ प्रतिपादनं व्याख्यानम्। **इत्यादिवत्** इत्यादेरिव प्राकृतादिविग्रहराहित्यार्थत्वेनेत्यर्थः।

किमनेन व्याख्यानेन। निराकारमेव ब्रह्म किं न भवेदित्यत आह- **कथमिति** ॥ भगवतो विष्णोः साकारत्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारत्वमेव। नच भगवानेव ब्रह्म। तस्य तदुत्तमत्वेन ततोऽन्यत्वात्। अतो न पुराणादिविरोध इत्यत आह- **नचेति** ॥ 'महद् ब्रह्म' इत्यन्तानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्वप्रतिपादकानि। 'यस्मात्' इत्यादीनि तस्यैव सर्वोत्तमत्वेन तदुत्तमाभावप्रतिपादकानि। इन्द्रियग्राह्यमतिक्रान्तः तदुत्तमः। सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम्।

उत्तमाधमभावेन ब्रह्मेश्वरयोर्भेदो मा भूत्। ब्रह्माशरीरम्। ईश्वरस्तु सविग्रह इत्यतो भेदोऽस्तु । अभेदस्यापि सत्त्वाद् ब्रह्मशब्दोपपत्तिरित्यत आह- **नचेति** ॥ तस्य पराभिमतस्य। एतत् भगवतोऽन्यत्वम्। कुत इत्यत आह- **तस्यापीति** ॥ 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यन्तं वाक्यमिह विवक्षितम्। इत्यादिषु ब्रह्मविद्यात्वेन सम्मतेष्विति शेषः। कथमत्र शरीरश्रवणमित्यत आह- **यदीति** ॥ रूपं विग्रहः। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनात् तथोपादानम् । ज्योतिःशब्दो भास्वररूपस्य वाचकः। अत उक्तम्- **सुवर्णरूपत्वमिति** ॥ **दहरत्वं** दहरस्थत्वम्। अविग्रहस्येति वर्तते। दहरस्थत्वं कथमविग्रहस्यानुपपन्नमित्यत आह- **दहरस्थश्चेति** ॥ एवमुपपत्तिसापेक्षाणि वाक्यान्युदाहृत्य स्पष्टान्यप्युदाहरति- **सहस्रेति** ॥ अवसीयते परमात्मा।

भावदीपिका

॥ सर्वप्रमाणेति ॥ 'नह्यानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन। किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति श्रुतेः ॥' इत्यादिप्रमाणेत्यर्थः। **॥ भिन्नमिति ॥** नात्र ब्रह्मनिर्बाणमित्येकं पदम्। किं नाम ? ब्रह्म निर्बाणमिति भिन्नं पदं कार्यम्। तत्र यद् भिन्नं निर्बाणमिति ब्रह्मविशेषणीभूतं पदं तद् व्याचष्ट इत्यर्थः **॥ कार्य-ब्रह्मेति ॥** ब्रह्म ऋच्छतीत्युक्ते चतुर्मुखस्यापि प्राप्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थमशरीरत्वार्थक-निर्बाणत्वविशेषणमित्यर्थः। 'अहमेतद् बाणमवष्टभ्य' इत्यादिषट्प्रश्नस्थं मुख्य-प्राणवाक्यम्। **अनेन** अशरीरत्वार्थकनिर्बाणपदेन। 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्चेवार्थे वतेर्विधानात् प्रकृते च निर्बाणशब्दस्य व्याख्यानम्। इत्यादाविवेति सप्तम्यन्ताद् वत्यङ्गीकारेऽसङ्गतम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समानविभक्तिकताया अपेक्षितत्वात्। अतः षष्ठ्यन्तादेवात्र वतिरित्याह- **इत्यादेरिवेति ॥ भगवत इति ॥** ऐश्वर्यादिमतः शबलस्येत्यर्थः। **ब्रह्मणः** शुद्धस्य। **तस्य** शुद्धब्रह्मणः। **तदुत्तमत्वेन** तस्माद् भगवत उत्तमत्वेन। **तस्यैव** भगवत एव। 'परमं यो महद् ब्रह्म' इत्यत्र पूर्वं 'यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा' इति प्रकृतं साकारं पुण्डरीकाक्षं भगवन्तं य इति परामृश्य तस्य महद्ब्रह्मत्वोक्तेरित्यर्थः।

ननु 'योऽसौ' इत्यत्र भगवतो ब्रह्मत्वस्य सर्वोत्तमत्वस्य वाऽप्रतिपादनादि-त्याशङ्कायां सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादितमित्याशयेन व्याचष्टे- **इन्द्रियग्राह्यमिति ॥** नचैतावताऽपि न सर्वोत्तमत्वप्राप्तिः, धर्मादेरपि इन्द्रियग्राह्यमतिक्रान्तत्वादित्यत आह- **सर्वमेवेति ॥** धर्मादेः सर्वस्यापि योगीन्द्रियग्राह्यत्वेन तदतिक्रान्तत्वाभावाद् भगवत एवेदं सर्वोत्तमत्वप्रतिपादकमिति भावः। **इत्यतः** अशरीरत्वसविग्रहत्व-रूपधर्मादित्यर्थः। नन्वीश्वरस्य ब्रह्मणो भेदे 'ब्रह्मेति' इत्यादौ ईश्वरे ब्रह्मशब्दायोग इत्यत आह- **अभेदस्यापीति ॥** भाष्योदाहृतश्रुतिभागे ब्रह्मप्रतिपादनाप्रतीतेराह- **दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥** अन्तःस्थितमन्वेष्टव्यं च ब्रह्मैवेति भावः। नन्वानन्द-

शब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात् कथमानन्दमित्युक्तमित्यत श्रुत्यनुसारादित्याह- **विज्ञानमानन्दमिति** ॥

ननु भाष्ये सुवर्णरूपत्वमिति कथमुक्तम्? 'सुवर्णज्योतीः' इति श्रुतौ सुवर्णज्योतिष्ट्वस्यैवोक्तेरित्यत आह- **ज्योतिःशब्द इति** ॥ भास्वररूपस्य भास्वरवर्णविशिष्टदेहस्येत्यर्थः । वाचको यत इति शेषः । **ततस्तदभिप्रायेण** । तथाच सुवर्णवज्ज्योतिर्भास्वरवर्णविशिष्टदेह इति श्रुत्यर्थः । अरूपस्येति वर्तत इति वक्तव्ये तद्व्याख्यानाथाविग्रहस्येत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु ब्रह्मणो दहरस्थत्वात् कथं दहरत्वमित्युक्तमित्यत आह - **दहरस्थत्वमिति** ॥ भाष्ये **केचिदिति** ॥ 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् । चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति' इत्यादौ द्वितीयस्कन्धे स्वदेहान्तर्हृदयावकाशस्यैव दहराकाशत्वात् तत्रत्यस्य चतुर्भुजत्वाद्युक्त्या विग्रहवानुच्यत इत्यर्थः ।

भावरत्नकोशः

'ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिम्' इति शङ्करभाष्यमर्थतोऽनुवदति- ब्रह्मस्वरूपानन्दमिति ॥ सर्वप्रमाणेति ॥ 'न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति', 'विष्णुमाहात्म्यलेशस्य', 'नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः', 'तस्मान्न मुक्तो न च सा क्वचिद् विष्णुवैभवम् । आप्नुवन्ति', 'लक्षणं परमानन्दो विष्णोरेव' इत्यादिबहुप्रमाणेत्यर्थः । ब्रह्म गच्छतीत्येतावतैव पूर्तौ निर्वाणमिति व्यर्थमित्यत आह- कार्येति ॥ कार्यं ब्रह्म चतुर्मुखः । नच नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वाभावादेव चतुर्मुखव्यावृत्तिःसेत्स्यतीति वाच्यम् । कोशप्रसिद्ध्या तदभावेऽपि श्रुतिप्रसिद्ध्या तद्वाच्यत्वशङ्कनात् । अत एव 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः' इति सूत्रे 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दघटितश्रुतिरुदाहृता । अस्ति च चतुर्मुखेऽपि नपुंसकब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । 'तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यादौ ।

अत एव तत्र भाष्यम्- 'एतद् ब्रह्म चतुर्मुखः' इतीति भावः। 'अहमेतद् बाण-मवष्टभ्य' इति षट्प्रश्नोपनिषदि मुख्यप्राणवाक्यम्। **अनेन** अशरीरत्व-वाचिनिर्बाणपदेन ॥ **इत्यादेरिति** ॥ 'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दा सुगन्धिनः', 'अप्रहर्षमनानन्दम्' इत्यादौ यथा लौकिकवैलक्षण्येनाभावशब्द इति व्याख्यानं तथा प्राकृतभौतिकदिव्यमङ्गलाकारसद्भावेऽपि 'निर्बाणम्' इति शरीराभाववाचिशब्दप्रयोग इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। अनेन कथं प्रथमान्ताद् वर्तिरित्यादिचोद्यानवकाशः। व्याख्यानप्रकारप्रदर्शनम्- **प्राकृतादीति** ॥ **पुराणादीति** ॥ 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्', 'सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञाना-नन्दशीर्षकः । सज्ज्ञानानन्दबाहुश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान्', 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्', 'सर्वतः पाणिपादं तत्', 'आनन्दरूपममृतं यद् विभाति' इत्यादिपुराणश्रुतिप्रसिद्धेरिति भाष्यार्थः। **तस्य** ब्रह्मणः। **तदुत्तमत्वेन** ऐश्वर्यादिगुणवत्त्वेन भगवच्छब्दवाच्यमायावच्छिन्न-विष्णुशब्दितपरमेश्वरोत्तमत्वेन॥ **न पुराणादिविरोध इति** ॥ तेषाम् ईश्वराकृति-प्रतिपादनतत्परतया सावकाशत्वादिति भावः। भगवतो ब्रह्मत्वप्रतिपादनं, तस्यैव भगवतः सर्वोत्तमतया तदुत्तमाभाव इति भाष्यविवक्षितेऽर्थद्वये वाक्यानि विभागेन प्रमाणयितव्यानीत्याह- **महद् ब्रह्मेत्यन्तानीत्यादि** ॥ 'योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः' इत्यत्र अतीन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर्ग्राह्य इत्यर्थाङ्गीकारो न युक्तः। भगवतोऽप्य-तीन्द्रियत्वेन तस्य 'नेन्द्रियाणि नानुमानम्' इतीन्द्रियगोचरत्वाभावावेदनात्। अत एवातिशयित इन्द्रियग्राह्यश्चेत्यपि न युक्तमित्यत आह- **इन्द्रियग्राह्य-मिति** ॥ 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इतीन्द्रियग्राह्यमतिक्रान्त इति विगृह्य समासो विधेय इत्यर्थः। इन्द्रियग्राह्यार्थातिक्रमणमिन्द्रियधर्मादिसाधारणमिति न प्रकृतोपयोग इत्यत आह- **तदुत्तम इति** ॥ एवमपीन्द्रियग्राह्यवस्तूत्तमत्वं प्राप्तम्। न पुनः प्रतिपिपादयिषितसर्वोत्तमत्वमित्यत आह- **सर्वमिति*** ॥

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **इन्द्रियग्राह्यमिति** ॥ अस्मदादीन्द्रियग्राह्यातीतत्वमात्रेण कथं सर्वोत्तमत्वलाभ इत्यत आह- **सर्वमेवेति** ॥

अनेनेन्द्रियधर्मादिसर्ववस्तूत्तमताऽभिहिता भवतीति भावः।* उत्तमाधमभावेन ब्रह्मण उत्तमत्वेन भगवतोऽधमत्वेन च शङ्कितो यो ब्रह्मेश्वरयोर्भेदः स मा भूदित्यर्थः । **इत्यतः** इति हेतोः ॥ **भेदोऽस्त्विति** ॥ तथाच न पुराणादिविरोध इति हृदयम्। ननु ब्रह्मभगवतोर्भेदे 'भगवन्तं परं ब्रह्म' इत्यादौ कथं ब्रह्मशब्दप्रयोग इत्यत आह- **अभेदस्यापीति** ॥ पारमार्थिकाभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः । भाष्योक्तभागमात्रस्य ब्रह्मशरीराप्रतिपादकत्वात् 'दहरस्थश्च' इति भाविभाष्यमनुरुन्धान आह- **इत्यन्तमिति** ॥ अत्रोच्यमानं सशरीरत्वमीश्वरस्यास्तु, न ब्रह्मण इत्यतः 'इत्यादिषु' इत्यनूद्य तत्र शेषमाह- **इत्यादिष्विति** ॥ **सम्मतेष्विति** ॥ 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यादौ तथा स्थितेरिति भावः । विग्रहः शरीरम् । नन्वानन्दमित्येव स्यादिति कथम्? यावता आङ्पूर्वात्, टु नदि समृद्धावित्यतो भावे घञ्प्रत्यये 'घञजबन्ताः' इति लिङ्गानुशासने पुल्लिङ्गं विहितमित्यत आह- **विज्ञानमिति** ॥ 'षष्ठीयुक्तः' इत्यत्र 'छन्दसि वा' इति योगविभागाश्रयणेन सुप्तिङुपग्रहलिङ्गादीनां व्यत्ययस्य महाभाष्ये स्थितेरिति भावः** । श्रुतौ सुवर्णज्योतिष्ट्वस्यैवोक्तेः कथं सुवर्णरूपत्वमिति भाषणमित्यतस्तद् घटयन्नाह- **ज्योतिःशब्द इति** ॥ **अत इति** ॥ सुवर्णस्य ज्योतिर्भास्वररूपमिव ज्योतिर्यस्येति विग्रहे अन्यपदार्थस्य विग्रहस्य लाभादित्यर्थः । 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्यत्र 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति वाक्य-

---

* ताम्रपर्णीयम्- **योऽसावतीन्द्रियग्राह्य इति** ॥ नन्वत्र सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यमित्ययुक्तम्। रमायास्साकल्येन तदभावात्। यथाशक्तिग्राह्यत्वस्येश्वरेऽपि तौल्यात्। अव्यक्तस्वभावत्वस्येश्वरवल्लक्ष्म्यामपि सत्त्वादिति चेन्न। साकल्येन स्वेतरसमस्तेन्द्रियाग्राह्यत्वमतीन्द्रियत्वम् । एतच्च हरौ मुख्यम् । न लक्ष्म्याम्। साकल्येन हरीन्द्रियग्राह्यत्वात्। हरेश्च योगिपदेन ग्रहणात्।

** भावबोधः- नन्वानन्दशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात् कथमानन्दमित्युक्तमित्यतः श्रुत्यनुसारित्वादित्याह- **विज्ञानमानन्दमिति** ॥

शेषात्, 'दहरस्थश्च' इति भाषणाच्चाऽह- दहरत्वं दहरस्थत्वमिति ।। अरूपस्येति भाष्यपदमनुवर्तत इति वक्तव्येऽविग्रहस्येति वचनं रूपशब्दस्य विग्रहार्थत्वाभिप्रायेणेति ज्ञातव्यम् । 'केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् । चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति' इत्यादौ भागवते दहराकाशस्थो विग्रहवानुच्यत इति भाष्यार्थः स्फुटः ।

भाष्यम्

अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्दश्रीशक्त्यादिमांश्च[१] भगवान् ।

'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च',

'यः सर्वज्ञः', 'आनन्दं ब्रह्मणः', 'एतस्यैवाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति', 'अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्', 'सहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम्[२]', 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे', 'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' 'तुर्यं तु[३] सर्वदृक् सदा', 'आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान्', 'अन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः', 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य',

'अतीवपरिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम् ।
यच्चात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः ।।' इत्यादिभ्यः ।[४]

---

१. प. वीर्यानन्दयशश्श्रीशक्त्यादिमान् ।

२. ब. सहस्रलक्षामितकान्तिकान्त ।

३. ब. तुर्यं तत् ।

४. ब. इत्यादिभ्यो ब्राह्मे ।

प्रमेयदीपिका

प्राग् भगवतोऽन्यस्योत्तमत्वं वाक्यविरुद्धमित्युक्तम्। इदानीं व्याहतं च तदिति भावेनाऽह- **अतीति ॥** अत्यादिशब्दैः निरतिशयत्वं द्योत्यते। ऐश्वर्यं वशित्वम्। श्रीः कान्तिः। परमेश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वपरिहारायैषां गुणानां सद्भावे प्रमाणान्याह- **पराऽस्येति ॥** 'आनन्दं ब्रह्मणः' इत्यत्र 'यतो वाचः' इति पूर्ववाक्यमप्यभिप्रेतम् । अमितशब्दात् परं चन्द्रशब्दोऽध्याहार्यः। द्रष्टृपुरुषयोग्यताभेदात् त्रिधोक्तिः। ऐश्वर्याद्यनन्तगुणत्वे 'मयि' इति प्रमाणम्। सङ्ख्यापरिमाणाभ्यां गुणानामानन्त्यमनेनोच्यते। शक्तेः परत्वं प्रागुक्तम्। तदस्पष्टमित्यतो - **विज्ञानेति ॥** ज्ञानस्यापरोक्षरूपताप्रतिपादनाय **तुर्यमिति ॥** ईश्वरो नाऽत्मानं वेत्ति, कर्तृकर्मभावविरोधादित्येतन्निरासाय **आत्मानमिति ॥** ईश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वासम्भवं प्रदर्शयितुं तदन्यस्य तच्छब्दार्थतानिरासाय **अन्यतम इति ॥** अन्य एवान्यतमः। भगवच्छब्दस्यायमर्थ[१] इत्यत्र 'ऐश्वर्यस्य' इति प्रमाणम्। अत्र षण्णामित्युपलक्षणम्। षाड्गुण्ये सर्वगुणान्तर्भावो वा। तद्वान् भगवानिति सिद्धमेव। भगवत्त्वात् स एव सर्वोत्तम इति। समग्रार्थो 'अतीव' इति। यदन्येन करिष्यामीति स्मर्तुं बुद्धिस्थीकर्तुं वाऽयुक्तं[२] तच्च त्वं कर्तुं शक्तः।

भावदीपिका

॥ **व्याहतं चेति** ॥ सर्वोत्तमत्वाद्यर्थको हि भगवच्छब्दः । तथाच भगवत्त्वमङ्गीकृत्य तस्य सर्वोत्तमत्वानङ्गीकारे व्याहतिरित्यर्थः।

ननु ज्ञानादिगुणानामतिशयितत्वमतीत्याद्येकैकेन प्रतिपादयितुं शक्यते । अतिपरिपूर्णतमेति पदत्रयोपादानं तु किमर्थमित्यत आह- **अत्यादिशब्दैरिति ॥** 'सहस्रलक्ष' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेणाऽह- **श्रीः कान्तिरिति ॥** ननु 'आनन्दं ब्रह्मणः' इत्यत्राऽनन्दमात्रस्य ब्रह्मणि सद्भावः प्रतीयते, नतु

१. प. अयमेवार्थः।	२. ग. अशक्यम्।

तस्याऽनन्दस्य निरतिशयत्वमत आह - **आनन्दं ब्रह्मण इत्यत्रेति** ॥ तथाच 'यतो वाचः' इति पूर्ववाक्ये आनन्दस्य मनोवागगोचरत्वोक्त्या निरतिशयत्वं लभ्यत इति भावः ।

ननु सहस्रलक्षामितचन्द्रकान्तिवत् कान्तत्वं मनोहरत्वमेकमेवाधिकारिणं प्रति कथम् ? अयोग्यत्वादित्यत आह- **द्रष्टिृति** ॥ तथाच केषाञ्चित् सहस्रचन्द्र-कान्तिकान्तः, अन्येषां लक्षचन्द्रकान्तिकान्तः, परेषाममितचन्द्रकान्तिकान्त इति द्रष्टव्यम्। केचिद् 'मितशब्दार्थे सहस्रत्वादेरन्तर्भावात् सहस्रलक्षेति किमर्थमुक्त-मित्यत आह - **द्रष्टृपुरुषेति**' इत्याहुः। अनन्तगुणे गुणतोऽनन्त इति पुनरुक्ति-रित्यत आह - **सङ्ख्येति** ॥ अनन्तगुण इत्यत्रानन्तशब्देन गुणानामन्तः सङ्ख्या नास्तीत्युच्यते। 'गुणतोऽनन्ते' इत्यत्र तु गुणानामन्तः परिमाणं परिमितिः सीमा नास्तीत्युच्यते। एकैकोऽपि गुणः प्रत्येकं प्रत्येकमपरिच्छिन्न इत्यर्थः। यथोक्तं षष्ठस्कन्धगतैतच्छ्लोकतात्पर्ये- 'प्रत्येकशो गुणानां तु निस्सीमत्वमुदीर्यते । तदानन्त्यं हि गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्यया' इति॥ **प्रागुक्तमिति** ॥ 'पराऽस्य शक्तिः' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ **तदस्पष्टमिति** ॥ परशब्दस्यानेकार्थत्वेनानन्तत्व-लाभादिति भावः ।

॥ **विज्ञानेतीति** ॥ तृतीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यमिदम् ॥ **अपरोक्षरूपत्वेति** ॥ 'यः सर्वज्ञः' इत्यत्र सर्वविषयकज्ञानमात्रलाभेन तस्यापरोक्षत्वालाभादिति भावः ॥ **नाऽत्मानमिति** ॥ तथाच सर्वज्ञत्वं न युक्तमिति भावः ॥ **कर्तृकर्मेति** ॥ कर्तृत्वकर्मत्वयोर्भेदव्याप्तत्वेन तयोरेकत्र समावेशो विरुद्ध इत्यर्थः ॥ **आत्मान-मितीति** ॥ तथाच कर्तृकर्मणोर्भेद औत्सर्गिकः । अपवादप्रमाणे सत्यभेदोऽपि भवति। प्रकृते च श्रुत्याऽभेद एवोच्यत इति न विरोध इति भावः । यथोक्तम्- 'कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा । अभेदोऽपि विशेषे स्यात्' इति । अत्र विशेषोऽप-वादकप्रमाणम्। ननु 'अन्यतमो मुकुन्दात्' इत्यंशस्य भगवतो गुणवत्त्वाप्रति-पादकत्वात् किमर्थं तदुदाहरणमित्यत आह- **ईश्वर इति** ॥ **तच्छब्दार्थतेति** ॥

तच्छब्दमुख्यार्थतेत्यर्थः। तथाचैकत्र मुख्यार्थस्यैव शब्दस्यान्यत्रौपचारिकत्व-दर्शनेन मुकुन्दादन्यस्य भगवच्छब्दमुख्यार्थत्वाभावान्न मुकुन्दे भगवच्छब्दस्यौप-चारिकत्वं सम्भवतीति भावः। नन्वन्यतमनिषेधेऽन्यसद्भावप्राप्तेस्तथैतेष्वन्यतम इत्यादाविव सप्तम्यन्तपदस्यैवापेक्षितत्वेन 'मुकुन्दात्' इति पञ्चम्यन्तावध्युक्त्य-योगादतस्तमपः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्याऽह- **अन्य एवेति** ॥ तत्र चान्यत्व-स्यावधिसापेक्षत्वात् 'मुकुन्दात्' इति युक्तमिति भावः ॥ **अयमेवेति** ॥ अतिपरिपूर्णतमेत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः।

ननु पूर्वं 'शक्त्यादिमांश्च भगवान्' इत्यैश्वर्याद्यनन्तगुणवत्त्वं भगवच्छब्दार्थ इत्यभिप्रेतम्। तत्र कथं 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्य-योश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति वाक्यं प्रमाणीक्रियते। अत्र गुणषट्कस्यैवाभि-धानादित्यत आह- **अत्र षण्णामितीति** ॥ पक्षान्तरमाह- **षाड्गुण्य इति** ॥ अत्र ष्यञ् स्वार्थे। तथाच सुखमेव सौख्यमितिवत् षड्गुणा एव षाड्गुण्यं, तत्र सर्वगुणानामन्तर्भावाद् षड्गुणानां भगशब्दार्थत्वे सर्वगुणानामपि तदर्थत्वं प्राप्तमेवेत्याशयः। यथोक्तं यादवगिरिमाहात्म्ये- 'विश्वान्तर्यामिबालस्य यथा हि जठरे जगत्। षाड्गुण्योदरमाश्रित्य वर्तते गुणकोटयः' इति। तत्प्रकारश्च ब्रह्मणैव वेद्य इति हृदयम्।

ननु भगवच्छब्दस्यायमेवार्थ इत्यत्र कथमिदं मानम्। प्रमाणे भगशब्दार्थ-स्यैवोक्तेरित्यत आह - **तद्वानिति** ॥ 'अन्यतमः', 'ऐश्वर्यस्य' इति प्रमाणद्वयफलितार्थमाह - **भगवत्त्वादिति** ॥ **समग्रार्थ इति** ॥ 'अतिपरिपूर्णतम' इति प्रतिज्ञाते समग्रार्थ इत्यर्थः। अन्येन स्मर्तुमित्याद्यन्वयः। वाशब्दः समुच्चय-माह ॥ **बुद्धिस्थीकर्तुमिति** ॥ अनुभवेन विषयीकर्तुमित्यर्थः ॥ **शक्त इति** ॥ अतस्त्वं परः सर्वोत्तम इत्यर्थः। भाष्ये- **सौभगमिति** ॥ 'यस्मिन् सति जना वशा भवन्ति तत् सौभगं द्वात्रिंशल्लक्षणेष्वेकम्' इति ऋग्भाष्यटीकायां 'क्वो विश्वासो भग' इत्यत्र प्रतिपादितमित्यनुसन्धेयम्।

भावरत्नकोशः

प्राक् 'नचान्यद् भगवत उत्तमं ब्रह्म' इत्यत्र। **वाक्यविरुद्धं 'ब्रह्मेति परमात्मा'** इत्याद्युदाहृतवाक्यविरुद्धम्। **तत्** भगवतोऽन्यस्योत्तमत्वम्। निरतिशयैश्वर्यादिशाली हि भगवच्छब्दार्थः। स एव च सर्वोत्तमः। भगवच्छब्दवाच्यत्वमङ्गीकृत्योत्तमत्वानङ्गीकारे व्याहतिः स्यादिति भावः। नन्वत्यादिशब्देष्वन्यतमेनैव विवक्षितार्थलाभसम्भवादतिपरीत्युपसर्गद्वयं, तमप्प्रत्ययश्च व्यर्थ इत्याशङ्क्य शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमत्राभिसंहितमित्याह- **अत्यादिशब्दैरिति ॥**

ननु 'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा। प्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं च' इत्यष्टावैश्वर्याणि प्रसिद्धानि। तत्र तावदणिमादिचतुष्टयमत्रैश्वर्यशब्देन न विवक्षितम्। तस्य संयोगादिवत् सामान्यगुणस्य ज्ञानादिवदात्मविशेषगुणत्वाभावेन तत्समकक्ष्यतया ग्रहणायोगात्। नापि प्राप्तिः। अन्येन्द्रियैर्दर्शनादिरूपायास्तस्या ज्ञानग्रहणेनैव लाभात्। नापि प्राकाम्यम्। यथेष्टानन्दसम्प्राप्तिरूपस्य वा सर्ववेदादिज्ञानरूपस्य वा तस्य निरतिशयानन्दज्ञानोक्त्यैव सिद्धेः। नापीशत्वम्। शक्त्युद्रेकरूपस्य तस्य निरतिशयशक्तिग्रहणेनैव गृहीतत्वादित्यत आह- **ऐश्वर्यं वशित्वमिति ॥** 'असङ्ग एव च वशित्वम्' इत्येकादशतात्पर्यरीत्या 'वशित्वं चाप्यलोलता' इति प्रमाणोक्तमनासक्तिरूपमत्र वशित्वं ग्राह्यम्। स्वातन्त्र्यापरपर्यायं वशित्वमेवात्रैश्वर्यशब्देन विवक्षितमित्यर्थ इत्यप्याहुः।*

---

* उमर्जीयम्- **ऐश्वर्यं वशित्वमिति ॥** स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। 'प्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं चाष्टभूतयः' इत्यादिप्रसिद्ध्यानुगुण्याय स्वातन्त्र्यमित्यनुक्त्वा 'वशित्वम्' इत्युक्तम्। तस्य च 'स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैः' इति प्रमाणान्तरे ज्ञानादिसमकक्ष्यतया गृहीतत्वान्न काचित् क्षतिरिति बोध्यम्। यद्यपि 'गुणेष्वसङ्गो वशिता वशित्वं चाप्यलोलता' इत्येकादशस्कन्धतात्पर्योक्तरीत्या विषयासक्त्यभावो वशित्वमित्युक्तम्। तथाऽपि तस्य दोषाभावत्वान्न ज्ञानादिसमकक्ष्यतया ग्रहणं कृतमिति विवेक्तव्यम्।

गुणवर्णनप्रस्तावे लक्ष्मीग्रहणमसङ्गतमित्यतः 'सहस्रलक्षामितकान्तिकान्तः' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण श्रीशब्दार्थमाह- **श्रीः कान्तिरिति ॥** 'श्रीरिन्दिरायां शोभायां स्यात् सम्पत्तिलवङ्गयोः' इत्यभिधानेन शोभाशब्दिता कान्तिरत्र ग्राह्येति भावः।* ज्ञानबलाभ्यां सहिता क्रिया ज्ञानबलक्रियेति भाष्यार्थः। 'आनन्दं ब्रह्मणः' इति वाक्ये ब्रह्मण आनन्दं विद्वानभयं मोक्षमाप्नोतीत्युच्यते न पुनर्निरतिशयत्वमानन्दस्येति न प्रकृतोपयोग इत्यत आह- **आनन्दं ब्रह्मण इत्यत्रेति ॥** तेनावाङ्मनसगोचरत्वोक्त्या निरतिशयत्वसिद्धिरिति भावः। 'स्मरेत यामिनीनाथसहस्रामितकान्तिमत्', 'स्वनन्तचन्द्राधिककान्तिकान्ते', 'चन्द्रौघकान्तिम्', 'ध्यायेद् रवीन्दुकरमिन्दुसहस्रलक्षकान्तिम्' इत्यादौ कान्तिवर्णनप्रस्तावे चन्द्रस्यैवोपमानत्वदर्शनादत्रापि स एव प्रतिसम्बन्धितया ग्रहणमर्हतीति भावेनाऽऽह- **अमितशब्दात् परश्चन्द्रशब्द इति ॥** 'श्यामं रवीन्द्वमितदीधितिकान्तियुक्तम्' इत्यादौ सूर्यग्रहणेऽपि रविशब्दार्थस्य दीधितिशब्दार्थान्वयित्वमेव। इन्दुशब्दार्थस्य कान्तिशब्दार्थान्वय इति सूर्यः किमिति नोपात्त इति न चोद्यावकाशः** । अमितशब्दार्थे सहस्रादेरन्तर्भावाद् व्यर्थं सहस्रादिग्रहणम्। सहस्रचन्द्रकान्तेर्लक्षचन्द्रकान्तित्वस्य लक्षचन्द्रकान्तेरमितचन्द्रकान्तित्वस्य दुर्निरूपत्वं चेत्यत आह- **द्रष्टृपुरुषेति ॥** केचित् सहस्रचन्द्रकान्तित्वदर्शिनः, अन्ये लक्षचन्द्रकान्तित्वदर्शिनः, अपरेऽमितचन्द्रकान्तित्वदर्शनयोग्या इति भगवदपरोक्षिपुरुषयोग्यताभेदादित्यर्थः।

---

* ताम्रपर्णीयम्- 'अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्य' इत्यत्रैश्वर्यश्रीशब्दयोरर्थभेदमाह- **ऐश्वर्यं वशित्वं श्रीः कान्तिरिति ॥** ऐश्वर्यम् ईश्वरत्वं सर्वस्वामित्वम्। वशित्वमिति यावत्।

** उमर्जीयम्- 'अधिदैवे ज्वलत्कर्मा वह्निः सूर्यस्तु तापकः। सोमः कान्तौ वृष्टिकर्मा वासवः' इति बृहद्भाष्ये कान्तेस्सोमव्यापारत्वेनोक्तत्वात् कान्तिशब्दस्वारस्यायाऽऽह- **चन्द्रशब्द इति ॥**

ज्ञानादौ विशिष्य प्रमाणोक्तिवदैश्वर्ये तदनुक्तेस्तल्लाभायाऽऽह- **ऐश्वर्याद्यनन्तेति** ॥ 'अनन्तगुणे', 'गुणतोऽनन्ते' इति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य तयोरर्थभेदमाह- **सङ्ख्यापरिमाणाभ्यामिति** ॥ परिमाणमियत्ता। अनन्ता असङ्ख्याता गुणा यस्यासावनन्तगुण इति सङ्ख्यया गुणानामन्तवत्त्वाभावः, 'गुणतोऽनन्ते' इति गुणानां प्रत्येकमनवधिकत्वमियत्ताशून्यत्वमभिप्रेयते। तथाच षष्ठस्कन्धतात्पर्ये- 'प्रत्येकशो गुणानां तु निस्सीमत्वमुदीर्यते। तदानन्त्यं तु गुणतः ते चानन्ता हि सङ्ख्यया। अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव च' इति। 'मयि' इति षष्ठस्कन्धस्थं भगवद्वाक्यम्। मयि मम नाभौ। अनन्ते गुणत इति गुणानां प्रत्येकमानन्त्यमुच्यते। यदासीत् पद्मं ततः स्वयम्भूः समभूदजः' इति तत्त्वोद्योतटीकारीत्या व्याख्येयम्। **प्राक्** 'पराऽस्य शक्तिः' इत्यत्र ॥ **अस्पष्टमिति** ॥ परशब्दस्यानेकार्थत्वेन तेन शक्तेरानन्त्यालाभादिति भावः॥ **विज्ञानेतीति** ॥ 'नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' इति तृतीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यं शक्त्यानन्त्ये प्रमाणमिति वर्तते। **ज्ञानस्य** 'यः सर्वज्ञः' इत्युक्तसर्वविषयकज्ञानस्य* ॥ **तुर्यमितीति** ॥ प्रमाणमित्यनुवर्तते । 'आत्मानम्' इति वाक्योदाहरणस्य सार्थक्याय शङ्कां दर्शयति- **ईश्वर इति** ॥ सर्वज्ञ इति, सर्वविदिति च यत् सर्वदर्शनमभिप्रेतं तत्र सर्वमध्यपातिनं स्वात्मानमीश्वरो वेत्ति न वा ? नेति पक्षे सर्वापरोक्षद्रष्टृत्वं न स्यात्। आद्य एकस्यां क्रियायामेकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च विप्रतिषेधादयुक्तमित्यर्थः।

ननु 'सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः' इति भागवतवाक्येनेश्वरे गुणवत्त्वाप्रतिपादनात् तदुदाहरणमप्रयोजनमित्यत आह- **ईश्वर इति** ॥ **तच्छब्दार्थतेति** ॥ सिंहादिशब्दस्यैकत्र मुख्यार्थस्यैवान्यत्रौपचारिकत्वदर्शनेन मुकुन्दादन्यस्य भगवच्छब्दमुख्यार्थस्याप्रामाणिकत्वान्न मुकुन्दे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वमिति भावः। नन्वन्यतमनिषेधेऽन्यसद्भावः स्यात्। तथाच

* भावबोधः- **ज्ञानस्यापरोक्षरूपतेति** ॥ सर्वज्ञपदेन सर्वविषयकज्ञानमात्रलाभादिति भावः।

कथमनेनेश्वरान्यस्य भगवच्छब्दार्थत्वाभावः? कथं च 'मुकुन्दात्' इति पञ्चमी? अन्यतमशब्दयोगे तद्विधायकशास्त्राभावादित्यत आह- **अन्य एवेति** ।। नायमन्यतमशब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकः । किन्तु स्वार्थिकतमप्प्रत्ययान्तोऽन्यार्थः । तथाचेश्वरान्यस्य भगवच्छब्दार्थत्वाभावसिद्धिः । 'अन्यारादितरर्ते' इति सूत्रेणान्यशब्दार्थकैतद्योगेऽपि पञ्चमीति भावः । नच वाच्यं तमपः स्वार्थिकत्वमप्रामाणिकमिति । 'छान्दसत्वाच्छ्रेष्ठतमायेति स्वार्थिकस्तमब् द्रष्टव्यः' इति हरदत्तवचनस्य प्रमाणत्वात्, ज्ञापकसिद्धत्वाच्च । तथाहि । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ', 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इत्यातिशायनिकप्रकरण एव 'तादी घः' इति वा 'पितौ घः' इति वा क्रियतां, लाघवादित्याशङ्क्य प्रकरणोत्कर्षेणेह सञ्ज्ञाकरणमन्योऽपि तरबस्तीति ज्ञापनार्थम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । तेन 'अल्पाच्तरम्', 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्ध्यतीति समाधानमुक्तं हरदत्तेन । तेन समानन्यायत्वात् तमबपि स्वार्थिकोऽस्तीति ज्ञायते । शब्दकौस्तुभकारेण तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोऽपि स्वार्थिकत्वमभ्युपगम्य 'अहो महीयस्तव साहसिक्यम्' इत्यादयः प्रयोगाः समर्थनीया इत्युक्तम् । तेनापि तमपः स्वार्थिकत्वं सिद्ध्यतीति । **अयमर्थ** इत्यत्र भाषितपूर्णतमज्ञानैश्वर्यादिकमभिधेयमित्यत्र ।

ननु कथमेतत्? आनन्दशक्त्यादेरनभिधानादित्यत आह- **अत्रेति** ।। लक्षणां विना पक्षान्तरमाह- **षाड्गुण्य इति** ।। षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् । अन्तर्भावप्रकारस्तु 'यादृशानन्दकामः स्यात्' इति शास्त्रोक्तेर्यद्यद्विषयभोगेन यो य आनन्दः प्राप्तव्यः तत्तद्विषयभोगं विनाऽपि तत्तदानन्दकामनायां तत्तदानन्दावाप्तिः प्राकाम्यमित्युक्तलक्षणे 'यथेष्टानन्दसम्प्राप्तिः प्राकाम्यमिति गीयते' इत्युक्तलक्षणे वा प्राकाम्ये उक्ताष्टैश्वर्यमध्यपातिन्यानन्दोऽन्तर्भवति । 'पूर्णशक्तेः कोटिगुणशक्त्युद्रेकस्तथेशिता' इत्युक्तलक्षणे शक्त्युद्रेकरूपैश्वर्यभेदे ईशितृत्वे शक्तिरन्तर्भवति । प्राकाश्यापरनामकज्ञानविज्ञानशब्दितसार्वज्ञ्ये दूरश्रवणदर्शनं, त्रिकालज्ञत्वं, परचित्ताद्यभिज्ञत्वं चान्तर्भवति । एवं वीर्यादिशब्दिते आरब्धान्तगमनादावाज्ञाप्रतिहतगत्यादेरन्तर्भाव इत्येकादशतात्पर्योक्तरीत्या द्रष्टव्यः ।

ननु भगशब्दार्थ एवानेनोक्तो नतु भगवच्छब्दस्यायमर्थ इति प्रकृतोऽर्थ इत्यसङ्गतिरित्यत आह- **तद्वानिति** ॥ भगवतोऽन्यस्योत्तमत्वं मानविरुद्धं व्याहतं चेत्युक्तमुपपाद्योपसंहर्तव्यम्। तच्च न भाष्ये दृश्यत इत्यत आह- **भगवत्त्वात् स एव सर्वोत्तम इति** ॥ अनेन 'अन्यतमः' इत्यादिवचनद्वयतात्पर्यमुक्तं भवति। **समग्रार्थे** 'अतिपरिपूर्णतम' इत्यादिवाक्योक्तसमग्रार्थे। 'भगवत्त्वात् स एव सर्वोत्तमः' इति समग्रार्थ इत्येकमेव वाक्यम्। वाशब्दं घटयितुं संयोजयति- **बुद्धिस्थीकर्तुं वेति** ॥ बुद्धिमागमयितुमित्यर्थः। आवृत्त्या कर्तुं शक्तः अत एव परः सर्वोत्तम इति भाष्यार्थः। यद्वा, अन्येन कर्तुमत्ययुक्तमशक्यं स्मर्तुं वाऽत्ययुक्तमित्यत्र स्मरणशब्देन मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिर्नात्र ग्राह्या। पूर्वमननुभूतत्वेन संस्कारायोगात्। किन्तु सङ्कल्प इति भावेनाऽह- **यदन्येनेति** ॥ तस्यैव विवरणम्- **बुद्धिस्थीकर्तुमिति** ॥

भाष्यम्

'तानि सर्वाण्यन्योन्यरूपाणि[१]', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यस्य ज्ञानमयं तपः', 'समा भग प्रविश स्वाहा',

'न तस्य प्राकृता मूर्तिः मांसमेदोऽस्थिसम्भवा ।
न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः ॥'
'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः[२] ॥'

इति पैङ्गिखिलेषु[३] ।

---

१. ब. अन्योन्यस्वरूपाणि।

२. ब. परमाक्षरः। ३. ब. पैङ्गिखिले।

'देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः ।
परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम् ॥'

इत्यादि[1] ब्रह्मवैवर्ते । तदेव लीलया चासौ[2] परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया ।

'नच गर्भेऽवसद् देव्या नचापि वसुदेवतः ।
नचापि राघवाज्जातो नचापि जमदग्नितः ।
नित्यानन्दोऽव्ययो[3]ऽप्येवं क्रीडते मोघदर्शनः ॥'

इति पाद्मे ।

'न वै स आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरो
भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान् वासुदेवः ।',

'सर्गादेरीशिताऽजः[4] परमसुखनिधिर्बोधरूपोऽप्यबोधं
लोकानां दर्शयन् यो मुनिसुतहृतात्मप्रियार्थे जगाम',

'स ब्रह्मवन्द्यचरणो[5] जनमोहनाय
स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार ।',

'पूर्तेरचिन्त्यवीर्यो यो यश्च दाशरथिः स्वयम् ।
रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत् स्थितः ॥

१. ब. इत्यादिभ्यो ब्रह्मवैवर्ते ।
२. ब. लीलयाऽसौ ।
३. ब. नित्यानन्दोऽद्वयः ।
४. प. स्वर्गादेरीशिता ।
५. ब. स ब्रह्मवन्द्यचरणो नरवत् प्रलापी ।

योऽजितो विजितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह ।
नचाम्बां ग्राहयामास करुणः कोऽपरस्ततः ॥'

इत्यादि[१] स्कान्दे । न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः । यत्र[२] परावरभेदोऽवगम्यते तत्राज्ञबुद्धिमपेक्ष्यावरत्वं, विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र ।

तच्चोक्तम्-

'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः ।
तथाऽप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि हि ।
परावरं वदन्त्येव ह्यभक्तानां विमोहनम्[३] ॥'

इति गारुडे । नचात्र किञ्चिदुपचारादिति[४] वाच्यम् । अचिन्त्यशक्तेः, पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम् ।

'कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा ।
नचाणुमात्रं भिन्नानि तथाऽप्यस्मान् विमोहसि ॥'

इत्यादेश्च नारदीये । तस्मात् सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्यृच्छतीति सिद्धम् । ॥ ७२ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

---

१. ब. 'इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः' इत्येकमेव वाक्यम् ।

२. ब. यत्र च ।

३. ब. विमोहने । ४. ब. उपचारतादि ।

प्रमेयदीपिका

मतुपा ज्ञानादीनां भगवतो भेदः प्रतीतः। षण्णामित्यादिना परस्परं च। तथा 'आकृतिर्भगवतः' इत्युक्त्याऽऽकृतेश्च। तन्निरासार्थमाह- **तानीति** ।। तत्र प्रमाणान्याह- **विज्ञानमिति** ।। तप आलोचनक्रिया। ज्ञानमयं ज्ञानात्मकमिति धर्माणां परस्परमभेदोक्तिः। प्राकृतेति ङीबभावः छान्दसः। अणञ्भ्यामन्यो वा प्रत्ययः। मांसमेदोस्थिभिः सम्भवो यस्याः सा तथोक्ता। एतच्च न योगित्वात्। किन्त्वीश्वरत्वात्। अत एव विभुः। निर्दोषगुणात्मकविग्रहादच्युतः। 'ज्ञानज्ञानः' इत्यादेरतिशयितज्ञानादिरित्यर्थः। तेन निर्दोषत्वादिना। भगवद्रूपस्यैवम्भावे कथं परिच्छिन्नत्वम्। गर्भवासादिसंसारिधर्माश्च तत्र दृश्यन्त इत्यत आह- **तदेवेति** ।। किमर्थमित्यत उक्तम्- **लीलयेति** ।। मायया व्यामोहकशक्त्या। अत्र प्रमाणमाह- **नचेति** ।। देव्या देवक्याः। एवं गर्भवासादिप्रदर्शनेन। मोघं दर्शनं यस्मिन् विषये स तथा। आत्मवतां भागवतानाम्। आत्मा निरुपाधिकप्रिय इति यावत्। मुनिसुतो रावणः। ब्रह्मवाक्यवद् रुद्रवाक्यमप्यतुलं प्रत्यस्तीत्यतो रुद्रवाक्यमित्युक्तम्। करुणः करुणावान्। अर्शआदित्वादच्। 'तदेव' इत्याद्युक्तमुपसंहरति - **न तत्रेति** ।। अत इत्युपस्कर्तव्यम्।

यद्येवं तर्हि विश्वरूपं परं, तदपेक्षया कृष्णादिरूपाण्यवराणीति कथं ग्रन्थेपूच्यत इत्यत आह- **यत्र चेति** ।। यत्र ग्रन्थे। तत्र विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र कृष्णादाववरत्वमज्ञबुद्धिमपेक्ष्योक्तं ज्ञातव्यमित्यर्थः। कुत एतदित्यत आह- **तच्चेति** ।। अखिलरूपतोऽखिलधर्मैः। विमोहनं कर्तुम्। नन्वयमुपचारो वा स्तुतिर्वा किं न स्यादित्यत आह- **नचेति** ।। असम्भवे ह्येषा कल्पना। अचिन्त्यशक्त्या चैकस्यैवानेकपरिमाणत्वादिकं सम्भवति। अन्यत्रादर्शनेन

त्वपलापेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **अत्रैव प्रमाणमाह- कृष्णेति ॥** विमोहसि विमोहयसि । श्लोकार्थमुपसंहरति - तस्मादिति ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

भावदीपिका

॥ **मतुपेति** ॥ अतीतवाक्ये भगवानिति मतुपेत्यर्थः ॥ **षण्णामिति** ॥ बहुत्वसङ्ख्याया भेदाविनाभूतत्वादिति भावः । यथोक्तम् - 'बहुत्वेनाविनाभावाद् भिन्नता नियमाद् भवेत्' इति ॥ **आकृतिर्भगवत इत्युक्त्येति** ॥ 'कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भगवत उपपद्यते' इति वाक्य इत्यर्थः। आकृतेर्देहाद् भगवतो भेदः प्रतीत इति वर्तते । कायक्लेशादिरूपतपःप्रतीतिवारणायाऽह - **आलोचनक्रियेति ॥ धर्माणामिति** ॥ तथाचात्र क्रियाया ज्ञानरूपत्वोक्त्या धर्माणां परस्परमभेद इत्यवधेयम्। 'समा भग' इत्यत्र ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव विशेषणाद् गुणानां भगवताऽभेद उक्त इति ज्ञेयम् । ननु प्रकृतिशब्दात् तद्धितेऽण्प्रत्ययेऽञ्प्रत्यये वा णकारस्य ञकारस्य वा लोपे भसञ्ज्ञकस्य इकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे, 'अचो ञ्णिति' इति णित्वात् ञित्वाद् वा अकारस्य आकाररूपवृद्धौ सत्यां प्राकृत इति जाते 'टिड्ढाणञ्द्वयसच्' इत्यादिसूत्रेण ञित्वाद् वा णित्वाद् वा ङीपि ईकारमात्रं विहाय सर्वस्यापि लोपे प्राकृत् ई प्राकृतीति स्यात्। प्राकृतेति तु कथमित्यत आह- **प्राकृतेति ङीबभाव इति ॥** तथाच 'टिड्ढाण्' इत्यादिसूत्रप्राप्तङीपोऽभावश्छान्दस इत्यर्थः ।

समाधानान्तरमाह- **अणञ्भ्यामिति ॥** यदि प्रकृतिशब्दादण्प्रत्ययोऽञ्प्रत्ययो वा स्यात् तदोक्तसूत्रेण ङीपः प्राप्त्या प्राकृतीति भवेत् । नचैवम् । किं नाम ? अण्प्रत्ययाञ्प्रत्ययाभ्यामन्य एव कश्चित् प्रत्यय आनीयते । स च

णप्रत्ययः। तथाच प्रकृतिशब्दात् णप्रत्यये णकारलोपेनाकारमात्रे उर्वरिते सति भसञ्ज्ञकेकारलोपे णित्वादादिवृद्धौ प्राकृत् आ प्राकृतेति प्रातिपदिके सति पश्चात् स्त्रीत्वे विवक्षिते स्वाद्युत्पत्तौ प्राकृतेति रूपमित्यर्थः। तथाचास्मिन् पक्षेऽणञ्भ्यामन्यस्यैव णप्रत्ययस्याङ्गीकारान्नोक्तसूत्रेण ङीपः प्राप्तिरित्यवधेयम्।

यद्वा, अणञ्भ्यामन्यः प्रत्यय अक्प्रत्यय आनेयः। तथाच प्रकृतिशब्दादक्प्रत्यये ककारलोपे 'किनि च' अत्र 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनुवर्तते। तथाच किति प्रत्यये परे अचां मध्ये आदेरचो वृद्धिः स्यादिति सूत्रार्थः। तथाचाक्प्रत्ययस्य कित्त्वात् 'किति च' इति वृद्धौ भसञ्ज्ञकेकारलोपे प्राकृत् अ प्राकृतेति प्रातिपदिके स्त्रीत्वे विवक्षिते सति स्वाद्युत्पत्तौ प्राकृतेति भवति। नचात्र 'किति च' इति कथं वृद्धिः? 'क्ङिति च' किति ङिति च प्रत्यये वृद्धिर्न स्यादिति निषेधादिति चेत्, सत्यम्। 'क्ङिति च' सूत्रस्याचां मध्ये आद्याचो वृद्धिव्यतिरिक्तवृद्धिनिषेधकत्वेनाऽदिवृद्ध्यनिषेधकत्वात्। प्रकृते च 'किति च' इति आदिवृद्धेरुक्तत्वेन दोषाभावादिति। अत एव 'अचामादेः' इति विशिष्योक्तिरिति ज्ञेयम्। नञः 'योगित्वात्' इत्यत्रेव 'ईश्वरत्वात्' इत्यत्रापि सम्बन्धभ्रमं वारयति-**किन्त्विति**॥

योगित्वान्न भवतीति चेत्, तर्ह्यन्यत्राविद्यमानोऽयं महिमा तस्यैव कुत इत्याशयेन किन्त्विति प्रश्नः। उत्तरमाह- **ईश्वरत्वादिति**॥ अघटितघटकसामर्थ्योपेतत्वात् 'न तस्य' इत्यादिमहिमा युज्यत इति भावः॥ **अत एवेति**॥ प्राकृतमूर्तिरहितत्वादेव। ईश्वरत्वादेवेति वेत्यर्थः। सत्यरूपादच्युत इति विग्रहमभिप्रेत्याऽह- **निर्दोषेति**॥ 'निर्दोषपूर्णानन्दत्वाद् यमाहुः सत्यमच्युतम्' इति वचनाद् गुणशब्द आनन्दपरो द्रष्टव्यः। तथाच विभोर्भगवतो निर्दोषगुणात्मकविग्रहादच्युतत्वे ईश्वरत्वादिकं हेतुरिति भावः॥ **इत्यादेरिति**॥ 'सुखसुखः' इत्यस्याप्यतिशयितसुख इत्यर्थो ज्ञातव्यः। **सुखगन्धः** सुखकर-

गन्धः, **ज्ञानभाः** ननु तैजसभा इति सुखगन्धज्ञानभाशब्दयोरर्थोऽवगन्तव्यः ॥ **निर्दोषत्वादिनेति** ॥ 'नायं प्रकृतिनिर्मितः' इत्यनेन निर्दोषत्वलाभः । आदिपदेन 'परिपूर्णः' इत्युक्तगुणपूर्णत्वस्य सङ्ग्रहः ॥ **एवम्भावे** ॥ 'देहोऽयं मे सदानन्दः' इत्युक्तरीत्या सदानन्दात्मकत्वे॥ **तदेवेतीति** ॥ सदानन्दात्मकं शरीरमेवेत्यर्थः। भाष्योदाहृते प्रमाणे 'राघवात्' इत्यस्य रघुकुलोत्पन्नाद् दशरथादित्यर्थः। 'अमोघदर्शनः' इति पदच्छेदसम्भवेऽपि भगवद्रूपे गर्भवासादि-संसारिधर्मदर्शनस्य भ्रमत्वलाभायाकारप्रश्लेषं विनैव व्याचष्टे- **मोघमिति** ॥ यस्मिन् विषये भगवद्रूपविषयो दर्शनं गर्भवासादिविषयकं लोकानां ज्ञानं मोघं व्यर्थं भ्रमरूपमित्यर्थः। लोककर्तृकमोघदर्शनविषय इति यावत्। आत्मशब्दोदित-परमात्मवत्त्वस्य सर्वसाधारण्यादाह- **भागवतानामिति** ॥ नन्वात्मशब्देनैव स्वामित्वस्योक्तत्वादधीश्वर इति पुनरुक्तमित्यत आह- **निरुपाधिकेति** ॥ 'मुनिसुतः' इत्यत्र मुनिर्विश्रवाः। 'कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्य-रावणमवाप्नुहि वीरपत्नीम्' इति वचनादिति भावः।

ननु 'पुराऽतुलो नाम महासुरोऽभवद् वरात् स तु ब्रह्मण आप लोकताम्। पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्यदा हरिर्जितः स्याद्धि तदैव वध्यसे' इति महाभारत-तात्पर्यनिर्णये अतुलं प्रति ब्रह्मणो वरदानस्योक्तत्वाद् ब्रह्मवाक्यमृतं कर्तुमिति वक्तव्यम्। रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमिति कथमुक्तमित्यत आह- **ब्रह्मवाक्यवदिति** ॥ यः परशुरामः पूर्तेः पूर्णत्वादचिन्त्यवीर्यः यश्च दाशरथिः सः स्वयं परशुराम एवेत्यर्थः। तथाच दाशरथिनाऽभिन्नोऽपि परशुरामः अजितोऽपि दाशरथिना जितवत् स्थितः। किमर्थमित्यतो रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमित्युक्तमिति योज्यम्। अजितोऽपि यः परशुरामः गाङ्गेयेन भक्त्या तदीयभक्त्या तदीयां भक्तिमपेक्ष्य तस्य यशोऽर्थं अजित एव विजितः, नतु तं जघानेत्यर्थः ॥ **अर्शआदि-भ्योऽजिति** ॥ तथाच करुणशब्दाद् अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयाच्प्रत्यये चकार-लोपे भसञ्ज्ञकस्य णकारस्थस्याकारस्य लोपे करुणेति भवतीत्यर्थः।

परम् उत्तमम्। अपराण्यवराणि। रूपशब्दो धर्मपर इत्याह - **धर्मैरिति**॥ तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् तृतीयान्तादियं तसिरित्याशयेन धर्मैरित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ **कर्तुमिति**॥ अभक्तानां विमोहनं कर्तुं परावरं वदन्तीत्यन्वयः। **अयं** 'परिपूर्णानि' इति प्रमाणोक्तार्थः। भाष्यस्थादिशब्दार्थमाह- **स्तुतिर्वेति**॥ सर्वरूपाणां परिपूर्णत्वेनाभेदाभिप्राये सर्वधर्मैः समत्वोक्तिरयुक्ता। विश्वरूपे महत्परिमाणदर्शनात्, तदन्यत्र रामकृष्णादावल्पपरिमाणदर्शनात्। अभेदे चैकस्मिन्नेव विरुद्धानेकपरिमाणस्य लोकेऽदर्शनेनेश्वरेऽप्यसम्भवादतः **सर्वधर्मैः** समत्वरूपोऽयमर्थ उपचरितो वा स्तुतिर्वाऽस्त्वित्यर्थः। पदार्थवैचित्र्याच्चेत्यस्य तात्पर्यमाह- **अन्यत्रेति**॥ **अतिप्रसङ्गः** महिष्यादावदर्शनेन गोरपि सास्नादिमत्त्वं न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तथाच लोके पदार्थानां वैचित्र्यदर्शनेन दृष्टान्तेनान्यत्राविद्यमानमपि लोकविलक्षणे हरौ नासम्भावितमिति भावः। मूले- **इत्युक्तमिति**॥ धर्मवैचित्र्यादर्थानामिति पूर्वमुक्तमित्यर्थः॥ **अत्रैवेति**॥ बाधकाभावादुपरिचरितादि न कल्प्यमित्युक्तम्। इदानीमत्रैव प्रमाणमाहेत्यर्थः।

विमोहसीत्यत्र त्वं विमुह्यसीत्यन्यथाप्रतीतिवारणाय णिजन्तोऽयमित्याशयेनाऽह - **विमोहयसीति**॥ गीतायाम् ऋच्छतीति कथम्? ऋ गतावित्यस्य रूपमिति चेत्, उच्यते। 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः'। पादीनां क्रमात् पिबादय आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः। उदाहरणानि- पा पाने, तस्य पिबादेशे पिबतीति भवति। घ्रा गन्धोपादाने, तस्य जिघ्रादेशे जिघ्रति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगे, तस्य धमादेशे धमति। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, तस्य तिष्ठादेशे तिष्ठति। म्ना अभ्यासे, तस्य मनादेशे मनति। दाण् दाने, तस्य यच्छादेशे यच्छति। दृशिर् प्रेक्षणे, तस्य पश्यादेशे पश्यति। अर्ति, ऋ गतौ, तस्य ऋच्छादेशे ऋच्छति। सृ गतौ, तस्य धौ इत्यादेशे धावति। षद स्वप्ने, तस्य शीयादेशे शीयति। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु, तस्य सीद इत्यादेशे सीदतीति। एवं चार्तेः ऋ गताविति धातोः ऋच्छादेशे लटः

परस्मैपदिनि तिबादेशे पकारलोपे ऋच्छतीति भवति प्राप्नोतीत्यर्थः। भाष्ये 'ज्ञान्यृच्छति' इत्यत्र ज्ञानी ऋच्छतीति स्थिते 'इको यणचि' इतीकारस्य यणादेशे सति ज्ञान्यृच्छतीति सन्धिर्भवतीति द्रष्टव्यम्।

इति यदुवरगीताभाष्यटीकासुयुक्ता-
शयमतिललिताभिर्गीर्भिरावेदयित्री।
सुललितविवृतिर्या [1]वृष्णिराद्धाऽत्र चीर्णा
समगमदयमध्यायोऽन्तमस्यां विवृत्याम्॥ ७२॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाव्याख्यायां भावदीपिकायां बिदरहळ्ळि श्रीश्रीनिवासविरचितायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥

भावरत्नकोशः

॥ भेद इति॥ 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुपो विधानादिति भावः। युक्तिसमुच्चये तथाशब्दः। **॥ इत्युक्तेरिति॥** 'कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भगवत उपपद्यते' इति भाष्यकारोक्तेराकृतेर्भगवतो भेदः प्रतीयत इत्यनुवर्त्य व्याख्येयम्। **तानि** सुखज्ञानादीनि। **अन्योन्यस्वरूपाणि** धर्मिभगवत्स्वरूपत्वं, सुखस्य ज्ञानस्वरूपत्वं, ज्ञानस्य सुखस्वरूपत्वमित्येवं रूपेणेति भाष्यार्थः स्फुटः। ननु 'तपः कृच्छ्रादिकर्म च' इति कोशात् कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यनुष्ठानरूपकायक्लेशस्य कथं ज्ञानात्मकत्वमुच्यत इत्यत आह- **तप इति॥** आलोचनमिति वक्तव्येऽपि यत् 'क्रिया' इत्याह तत्तु 'स तपस्तप्त्वा। इदꣳसर्वमसृजत' इति श्रुतौ कथं तपस ईश्वरीयस्य सदातनस्य कादाचित्कत्वमुच्यत इति शङ्कां सर्जनादिक्रियावदेतस्यापि क्रियात्वाद् व्यक्त्यव्यक्तिशालितया व्यक्त्यपेक्षया कादाचित्कत्वोक्तिरिति व्युदसितुम्। तस्माद् यस्य तपो ज्ञानस्वरूपं नत्वालोचनात्मकमिति कर्मनिर्णयटीकाविरोधस्तु प्राक् परिहृतोऽस्माभिः। **धर्माणां** क्रियाज्ञानादीनाम्।

१. अत्र 'वृत्तिरद्धाऽत्र' इति पाठेन भाव्यमिति भाति।

'समा भग' इत्यत्रैश्वर्यादिवाचिभगशब्देन भगवतः सम्बोधनादैश्वर्यादि-गुणैर्भगवतोऽभेदः स्फुट इति भाष्यार्थः।

ननु 'तस्य विकारः' इत्यण्प्रत्ययान्तोऽयं प्राकृतशब्दः। अण्प्रत्ययान्तश्च 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिशास्त्रविहितं ङीपमुत्पादयेदिति प्राकृतीति वक्तव्यम्। तत् कथमावन्तत्वमिति तत्राऽह- **ङीबभाव इति**॥ भाषायां नित्योऽप्ययं ङीप् छन्दसि विकल्प्यते। 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वैयाकरणोक्तेरिति भावः। छान्दसत्वव्याख्यानाननुशयादाह- **अणञ्भ्यामन्य इति**॥ 'तद्धिताः' इति बहुवचनज्ञापितो णप्रत्यय उत्पाद्यः। स्त्रीत्वे च 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापि प्राकृतेति रूपमिति भावः। यद्यपि प्रकृतिशब्दादञ्प्रत्ययो नोत्पादयितुं शक्यः। यावता क्तिन्प्रत्ययान्तस्य तस्य नित्स्वरेणाऽद्युदात्ततया 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्प्रत्यय-विधायकं शास्त्रं न प्राप्नोति।। तथाऽपि पलाशादित्वेन वा रजतादित्वेन वा 'ओरञ्' इत्यनुवर्तमाने 'पलाशादिभ्यो वा' इति सूत्रेण 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति सूत्रेण वाऽञः प्राप्तिः सम्भवतीति शङ्कां निवर्तयितुमञो ग्रहणम्। अत एव काशिकायां 'पलाशादीनामनुदात्तादित्वात् प्राप्ते पलाशादिभ्योऽन्येषामप्राप्ते विभाषेयम्' इत्युक्तमित्याहुः।

वस्तुतस्तु पलाशादिगणे रजतादिगणे वा प्रकृतिशब्दस्य पाठाभावादञ्प्रत्ययो न प्राप्नोति। तथाऽपि अणञ्प्रत्यययोरुत्पादितयोर्हि ङीप् प्रसज्यते। येनोत्पादितेन ङीप् न वर्तते प्रवर्तते चाऽदिवृद्धिस्स प्रत्यय उत्पाद्यः। स च 'तद्धिताः' इति णप्रत्यय एव। नान्यः। येन ङीप् स्यादिति।

मांसमेदोस्थीनि सम्भवन्ति यस्या इति व्युत्पत्तिभ्रमं वारयितुमाह- **मांसेति**॥ समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति तु छन्दस्त्वान्न भवति। सम्यक् भवो यस्या इति वा सम्भवा। उत्पन्नेत्यर्थः। **एतच्च** अप्राकृतविग्रहयोगित्वम्। न योगित्वात् योगप्रभावलब्धातिशयत्वादित्यत्रैव नञ 'ईश्वरत्वात्' इत्यनेनाऽप्यन्वयभ्रमं वारयितुमाह- **किन्त्वीश्वरत्वादिति**॥ योगित्वादप्राकृतविग्रहत्वमिति न

भवति। किन्तु स्वाभाविकैश्वर्यबलादित्यर्थः। 'न योगित्वात् किन्त्वीश्वरत्वात्' इति प्राग् व्याख्यातमपीदं वचनमनुजिघृक्षयाऽविस्मरणाय पुनरिह व्याख्यातम्। **अत एव** ईश्वरत्वादेव।* ननु सत्यमबाध्यस्वरूपं रूपं विग्रहो यस्येति विग्रहे यद् विग्रहस्य गुणात्मकत्वं वक्तव्यं न तदनेन प्रमाणेन लभ्यते। बहुव्रीहिणा विग्रहतद्वतोर्भेदः, विग्रहवत्त्वाद् देवदत्तवद् विनाशश्च प्रतीयते। अतो नेदं प्रकृतार्थे प्रमाणमित्याशङ्क्य सत्यरूप इति हेत्वर्थगर्भविशेषणमिति भावेनाऽह- **निर्दोषेति** ।। सदिति निर्दोषत्वं, तीत्यानन्दः, या प्रापण इत्यतो यमित्यनेन ज्ञानं चोच्यते। तेन सर्वगुणोपलक्षणम्। रूपमिति तन्त्रम्। निर्दोषगुणात्मक-विग्रहस्वरूपत्वं लभ्यते। 'आनन्दं तीति वै वदेत्' इत्यादिवचनात्, देवदत्तादेरेतादृशविग्रहाभावाच्युतिसम्भवेऽपि न भगवति तच्छङ्का। गुणात्मकविग्रह-स्वरूपत्वावेदकत्वात् प्रकृतार्थे प्रमाणत्वं चेति भावः। 'सत्यरूपाच्युतः' इति क्वचिद् भाष्यपाठः।**

।। **अतिशयितज्ञानादिरिति** ।। जानन्तीति ज्ञानाः जानन्तः। नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति तत्र ल्युड् वा। ततः परस्याश्च पञ्चम्याः 'पञ्चमी भयेन' इत्यत्र पञ्चमीति योगविभागाङ्गीकारादुत्तरज्ञानशब्देनैवं निष्पन्नेन समासः। तेन 'ज्ञानज्ञानः' इत्यतिशयितज्ञानशालिता फलिता। आदिशब्देनातिशयितसुखता गृह्यते। अर्शआद्यजन्तं ज्ञानपदद्वयम्। तत्र ज्ञानेषु ज्ञान इति निर्धारणसप्तम्या 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः। तेन ज्ञानसुखातिशय-योगित्वं पर्यवस्यतीत्यप्याहुः। यत्तु दुर्घटवृत्तौ 'भीतभीत इव शीतमयूखः' इति भारविप्रयोगनिर्वाहः 'आधिक्ये द्वे भवत इति वार्तिकेनात्र द्वित्वम्। भीतत्वाधिक्यं द्वित्वेनोच्यते' इति वदता शरणदेवेन यथा कृतः तथाऽत्राप्याधिक्ये 'ज्ञानज्ञानः' इति द्विर्वचनम्। तदर्थोक्तिरतिशयितज्ञानादिरितीति व्याख्यानम्। तत्तु

---

* भावबोधः- **अत एवेति** ।। प्राकृतमूर्तिरहितत्वादेव। ईश्वरत्वादेवेत्यर्थः।

** भावबोधः- 'सत्यरूप' इत्यस्य बुद्ध्या विवेकेनार्थमाह- **निर्दोषगुणात्मकविग्रहादिति** ।।

वार्तिकस्यैवाभावाद् दुर्घटवृत्तिकारादिभिरुक्तमतिरभसादिति मनोरमायां दूषितत्वादनादरणीयम्। अत एव तत्र 'भीतेभ्यो भीत इति व्याख्यानादतिभीत इति फलितम्' इति भारविप्रयोगः प्रकारान्तरेण निर्व्यूढः। सन् निर्दोषो देहो यस्य तथोक्तः। सुखगन्धः सुखकरगन्धः। ज्ञानभाः नतु तैजसप्रकाश इति भाष्य-शेषार्थः। यद्वा, सन् देहो विष्णुः सुखगन्धो विष्णुः ज्ञानभाः विष्णुः सन् पराक्रमो विष्णुःज्ञानज्ञानः विष्णुःसुखसुखो विष्णुरिति योजनीयम्। तेन देहस्य गन्धगुणस्य च भगवदात्मकत्वं भासो ज्ञानात्मकत्वं पराक्रमस्य तद्रूपत्वं ज्ञानज्ञानः सुखसुख इत्यतिशयितसुखरूपत्वं च सिद्ध्यतीत्याहुः।

भाष्यपदमनूद्यार्थमाह- **तेन निर्दोषत्वादिनेति** ॥ 'नायं प्रकृतिनिर्मितः' इति प्रकृतिकृतदोषराहित्यम्, आदिशब्देन 'परिपूर्णश्च' इत्युक्तगुणपूर्णत्वं च लभ्यत इति भावः । सदानन्ददेहत्वस्य नारायणपदेनालाभान्न तच्छब्देन तत्परामर्शः कृतः। तत्राऽनन्दस्य सत्त्वं सान्तत्वसातिशयत्वादिराहित्यम्। निर्दोषत्वं गुण-पूर्णत्वं च नारायणपदार्थ इति 'नारायणं गुणैस्सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम्' इत्यादौ स्फुटमावेदितम्। **एवम्भावे** निर्दोषत्वे परिपूर्णत्वे च। **परिच्छिन्नत्वं** देशतः कालतश्च। तदानीन्तनपुरुषप्रत्यक्षेण तथाऽवगाहनादिति भावः। उपसंहारभाष्ये-'संसारिधर्माः' इति श्रवणादाह- **गर्भवासादिसंसारिधर्माश्चेति** ॥ प्रत्यासत्त्या देहशब्देनोपस्थितस्यापि रूपस्य 'तस्यापि शरीरश्रवणात्' इत्युपक्रमे शरीरशब्देनो-पादानात् 'तदेव' इति भाष्ये नपुंसकलिङ्गप्रयोगः। तथाच भावप्रदीपिका- 'तदेव शरीरम्' इति। आदिशब्देन गर्भवासादिधर्मपरिग्रहः। तथा प्रदर्शने कारणमुक्तं भाष्ये- **माययेति** ॥ तदैन्द्रजालिकाद्यर्थप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **व्यामोहक-शक्त्येति** ॥ अत्र लीलयैव स्वशक्त्याऽज्ञजनव्यामोहनाय स्वशरीरमन्यथा

---

* उमर्जीयम् - देवीशब्देन देवक्येव ग्राह्या। तस्याः पूर्वमदितित्वेन देवत्वात्। 'देवक्यां देवरूपिण्याम्' इत्युक्तेश्च। वसुदेवशब्दसाहचर्याच्च। नतु कौसल्या। मनुष्यत्वात्। नापि जमदग्निभार्या। ऋषित्वादिति भावेनाऽह- **देवक्या इति** ॥

दर्शयतीत्यत्र पूर्वमदितित्वाद् वसुदेवशब्दसन्निधानाच्च देवक्या एव देवीशब्देन ग्रहणं युक्तमिति भावेनाऽह- **देवक्या इति** ॥* **वसुदेवतः** 'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इत्यसर्वनाम्नोऽपि वसुदेवशब्दात् तसिः। जात इत्याकृष्यते। राघवाद् दशरथात्। 'एवम्' इति भाष्यपदमनूद्य तदर्थमाह- **एवं गर्भवासादिप्रदर्शनेनेति** ॥

ननु मोघं दर्शनं यस्यासौ मोघदर्शन ईश इति व्याख्यानं बहुमानविरोधान्मोघदर्शनस्य क्रीडायामनुपयोगाच्चायुक्तम्। नत्रामोघं दर्शनं यस्य स इति व्याख्येयम्। अवश्यवक्तव्यस्य गर्भवासादिदर्शनभ्रान्तित्वस्यालाभेनानुपयुक्तत्वादित्यत आह- **मोघं दर्शनं यस्मिन्निति** ॥ गर्भवासादेरसत्यतया तद्विषयकं दर्शनं लोकस्य मोघं वितथं भ्रान्तिरूपं यस्मिन् विषये भगवति स भगवान् मोघदर्शन इत्युच्यत इत्यर्थः। येन भगवता लोकस्य भ्रान्तिदर्शनमुत्पद्यते स इति यावत्।

नन्वात्मवतां मनस्विनामधीश्वर इति न युक्तम्। सर्वाधीश्वरस्य भगवत आत्मवन्मात्राधीश्वरत्वोक्तेर्विशेषहेत्वभावेनायोगात्। अत एवाऽत्मवतां देहिनामधीश्वर स्वामीत्यप्ययुक्तम्। मुक्ताधीश्वरत्वाभावप्रसङ्गाच्च। आत्मपदेन पुनरुक्त्यापत्तेश्चेत्यत आह- **आत्मवतामिति** ॥ अत्राऽत्मशब्दो भगवद्वाची। तेन तद्वतां भागवतानामिति लभ्यते। आत्मेत्यत्राऽत्मशब्देन स्वात्मवाचिना गौण्या वृत्त्या निरुपाधिकप्रिय इति गम्यते। एकान्तभागवतान् प्रति च भगवानेव निरुपाधिकप्रियः। यदाहुः 'यन्तेष्टो नो रमापतिः' इतीति भावेनैवमुक्तम्। 'ममाऽत्मा भद्रसेनः' इत्यादावात्मशब्दस्य निरुपाधिकप्रियार्थत्वदर्शनादत्रापि तदर्थत्वमित्यप्याहुः।

मुनिसुतमात्रस्य रामभार्यानपहर्तृत्वाद् विवक्षितमर्थमाह- **मुनिसुतो रावण इति** ॥ विश्रवसो मुनेरात्मजो हि रावणः। तदपहृता च छलजानकी। तत्प्रियोद्देशेन जगामेति श्लोकार्थः। 'मुनिसुतहृत' इत्यत्र छान्दस एकवर्णलोपः। 'पुराऽतुलो नाम महासुरोऽभवत् वरात् स तु ब्रह्मण आप लोकताम्। पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्यदा हरिर्जितः स्याद्धि तदैव वध्यसे' इति महाभारततात्पर्यनिर्णयविरोधो 'रुद्रवाक्यमृतं

कर्तुम्' इति वचनस्य। तत्रातुलं प्रति ब्रह्मवाक्यमस्तीत्यभिधानादित्यत आह- **ब्रह्मवाक्यवदिति** ॥ ब्रह्मणो वाक्यमिव रुद्रस्यापि वाक्यमतुलनामकदैत्यं प्रत्यस्तीत्येतत् प्रमाणबलादेवावगन्तव्यमिति न तद्वाक्यविरोध इति भावः। 'यदा हरिर्जितः स्याद्धि तदैव वध्यसे' इति रुद्रवाक्यमेव ब्रह्मणाऽनूदितमित्यतो न विरोध इति तु भावप्रदीपिका। ननु तथाऽपि 'रुद्रवाक्यमृतं कर्तुम्' इत्ययुक्तम्। 'अयोग्येषु तु रुद्रादिवाक्यं तौ कुरुतो मृषा' इति वचनविरोधादिति चेन्न। तस्य वचनस्य केवलं रुद्रवाक्यं मृषा कुरुत इत्येवम्परत्वात्। प्रकृतं च वरदानरूपं वाक्यं ब्रह्मवाक्यसहितमित्येतद्विषयत्वादिति। यः परशुरामोऽचिन्त्यपराक्रमः। कुतः? पूर्तेः पूर्णत्वात्। यश्च दाशरथिः स स्वयं परशुराम एव। अजितोऽपि परशुरामो जित इवावर्तत। किमर्थम्? रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमिति। यः पूर्तेरचिन्त्यवीर्यो यश्च दाशरथी रामो भक्तवाक्यं सत्यं कर्तुमजितोऽपि जित इवाऽसीत्। यश्चाजितोऽपि भक्त्या विजितः गाङ्गेयं भीष्मं न जघान अम्बां न ग्राहयामास च ततो परः कः करुणः? इति वा भाष्यवचनं योजनीयम्।

तत्र करुणपदस्य 'करुणो रसवृक्षयोः' इति कोशप्रसिद्धार्थग्रहणे प्रकृतासङ्गतिरित्यत आह- **करुण इति** ॥ अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्यय इति शेषः।* स्वकृतगमनिकायाः भाष्याविसंवादायाऽह- **अत इतीति** ॥ एवं परिच्छिन्नत्वादिदर्शनं मृषेत्यङ्गीकारः। यत्रेत्यनुवादः। ग्रन्थ इति व्याख्या। 'तत्र' इत्यादिभाष्ये व्यवहितत्वात् पदानामन्वयं दर्शयति- **तत्रेत्यादि** ॥ अखिलरूपतः सकलैरवतारैरिति व्याख्याने रूपाणीति व्यर्थं स्यादित्यत आह- **अखिलैर्धर्मैरिति** ॥ तृतीयान्तात् तसिः। गुणक्रियाजातिपूर्वैर्धर्मैरित्यर्थः। भाष्यपदमनूद्य तत्र शेषमाह- **विमोहनं कर्तुमिति** ॥ उपचारशब्दापेक्षया 'अयम्' इति पुल्लिङ्गम्। परिपूर्णानि रूपाणीति वचनमित्यर्थः। कृष्णादिरूपेषु परिच्छेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः। **एषा कल्पना** उपचारः स्तुतिर्वेति कल्पना। 'पदार्थवैचित्र्याच्च' इति

---

* राघवेन्द्रतीर्थीयम्- **अर्शआदित्वादिति** ॥ 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति सूत्रे मत्वर्थाच्प्रत्ययोक्तेरर्शआदेराकृतिगणत्वेन तन्मध्येऽस्यापि ग्राह्यत्वादिति भावः।

भाष्यभावमाह- **अन्यत्रेति ॥ अतिप्रसङ्गः** भूतचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादृष्टेः पृथिव्या अपि पृथिवीत्वं न स्यादित्यादिरूपातिप्रसङ्गः । **इत्युक्तं** धर्मवैचित्र्यात् पदार्थाना-मिति प्रागुक्तमिति भाष्यार्थः । **अत्रैव** एकस्यैवानेकपरिमाणादौ । '**विमोहसि**' इत्युक्त्या परिच्छेदादिप्रत्यक्षं मोह इत्युक्तं भवति । ननु मुह वैचित्त्य इति धातोः श्यन्विकरणत्वेन कथं विमोहसीति रूपम् । व्यत्ययेन शब्विकरणत्वाङ्गी-कारस्त्वगतिका गतिः । तस्याकर्मत्वेन 'अस्मान्' इति कर्मोक्त्यनुपपत्तिश्चेत्याशङ्क्य णिजर्थान्तर्भावमभिसन्धाय व्याचष्टे- **विमोहयसीति ॥ श्लोकार्थम्** 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोकार्थम् । इदं चाध्यायार्थोपसंहारभ्रमं व्युदसितुमुक्तम् ।

गीताक्षरार्थस्तु- 'प्रजहाति' इत्यादिप्रकरणार्थो ज्ञानिलक्षणमुपसंह्रियते- **एषेति ॥** एषा 'प्रजहाति' इत्यादौ प्रक्रान्ता 'या निशा' इत्यादौ पिण्डीकृत्योक्ता ब्राह्मी ब्रह्मविषया स्थितिः सर्वकामप्रहाणनित्यभगवदनुस्मृत्यादिरूपं ब्रह्मविषयक-ज्ञानवतो लक्षणम् । उक्तस्थितेः फलमुच्यते- **नैनामिति ॥** एनाम् उक्तरूपां स्थितिं प्राप्य न मुह्यति भववेदनानुभववान्न भवति । ब्रह्मापरोक्षज्ञानी मुच्यत इति पूर्वार्धे निर्गलितम् । सा च ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिः किं तद्देहपातानन्तर-मेवोतान्यथेत्यपेक्षायामुक्तम्- **स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपीति ॥** देहावसान-समयेऽपि भगवदनुग्रहयोगादस्यां भगवदनुस्मृत्यादिरूपायां स्थित्वा तत्कालेऽप्य-नन्यमानसश्चेद् ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति । प्रारब्धकर्माभावे यद् देहे ज्ञानोदयस्तद्देहा-वसान एव । तत्सद्भावे तु देहान्तरं प्राप्य तत्र प्रारब्धभोगानन्तरमेव ब्रह्म प्रति-पद्यते । तथाच सूत्रम्- 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इति । कार्यब्रह्म-व्यावृत्तये विशिष्यते- **निर्वाणं प्राकृतशरीररहितमिति ॥** अप्राकृतदिव्य-मङ्गलविग्रहपरब्रह्मप्राप्तेरेवाखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तिरूपमोक्ष-त्वादिति । ॥ ७२ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्य-टीकाव्याख्यायां भावरत्नकोशसमाख्यायां श्रीमत्सूरीन्द्रपूज्यपादशिष्य-सुमतीन्द्रयतिविरचितायां द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

गीताभाष्योदाहृतप्रमाणवचनानां वर्णानुक्रमसूचिका

अत्र सङ्गृहीतानां प्रमाणवचनानां पुरतः क्वचिदाकरग्रन्थानिर्देशः भाष्ये तदनुल्लेख-निमित्तकः ।

त

द

ध

न

प

ह

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकसूची